लेखकाचें समालोचन

"I bring fresh sh/ers for the thirsty flowers
From the seas anche streams." —Shelley

लहान मोठें, उणें-पुरेंस्लें-बुरें जे जसें योजलें, तें तसें तडीस गेलें, या समाधान आज मला लाभत आहे. फुललेल्या फुलांनीं भरगं भरलेली हातांतील परडी पाहून एकाद्या भक्ताला जितें समाधान मिळतें, तितकेंच हें माझें समाधान आहे. हातांतडी घेऊन, बागेच्या दाराशीं उभें राहून, तो सतृप्त भक्त जेव्हा गें वळून पहातो, तेव्हां त्याला बागेच्या या टोंकापासून त्या काप‍र्यंत सुंदर व सुगंधी फुलेंच फुलें वृक्ष-वेलीवर डोलत असले दिसतात; तेव्हां त्याचें संतुष्ट झालेलेंहि मन म्हणतें, " अरे, तूंकती फुलें तोडणार ? त्याच्या किती तर पट फुलें तोडावया शिल्लक राहिलेलींच आहेत ना ? " पण तो अल्पसंतुष्ट भक्तापल्या महत्त्वाकांक्षी मनाची अशी समजूत घालतो कीं, " ज माझी शक्ति, तशीं माझीं भक्तीचीं साधनें; पण माझ्या भक्तीं शुद्ध व गाढ भावना देव जाणेलच जाणेल. " या भ्रसानेंच मी माझें हें वाङ्मय—पुष्प महाराष्ट्र—शारदेच्याणीं अर्पण करीत आहें.

२ : या ग्रंथाकडे कसें पहावें ?

या ग्रंथाचे दोन खंड आहेत व त्यांचे आराखे पृष्ठांत सामावले आहेत. पहिल्या खंडाच्या प्रस्तावनेंतच मीं सत्यार्थी म्हटलें होतें कीं, ' मूळ ममत्र ग्रंथाचा आस्वाद घेण्याची प्रवृत्ति वाचकवर्गामध्यें निर्माण करणें हेंच या ' परिमला ' चें कार्य. ' तें पूर्णपणें पार पडलें असा निःपक्षपाती निर्वाळा अनेक वाचकांनी मला लिहून कळविला, याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहें. उलट, काहीं विदग्ध टीकाकारांनीं या ग्रंथात शास्त्रीय मीमांसा, संशोधन वगैरे नसल्याबद्दल खेद प्रदर्शित केला. त्यांचा आक्षेप सत्यपूर्णच आहे. पण त्यांचा एक गैरसमज झालेला आहे. मी पहिल्या खंडात स्पष्टपणानें असे स्वच्छ म्हटलें आहे कीं, "माझी भूमिका ना चिकित्सक संशोधकाची, ना विद्वान टीकाकाराची, तर केवळ एक वाटाड्याची." राम समुद्राचें व शत सरितांचें पाणी वाहून नेणाऱ्या मेघाचीच कामगिरी माझी

ही माझी भाषा टीकाकारांना विनयाची वाटली असावी आणि म्हणून त्यांनीं अपेक्षा मोठी ठेवली व ती भंग पावल्याबद्दल हळहळ वाटून घेतली. पण मला जें व जेवढें म्हणावयाचें आहे, तेवढेंच मीं लिहिलें आहे. मी म्हणतों ही माझी पणती आहे, तरी आक्षेपक विचारतात, विद्युद्दीपाचा झगमगीत प्रकाश हिच्यात कोठें आहे ? एखादा गरीब शेतकरी घरीं पाहुण्याला अदबीनें सांगतो, ' ही माझी झोपडी अन् ती माझी विहीर. ' पण पाहुणा त्याला हटकतो, " अ —

ाजली बंगळी तुझी कोठें आहे ? तिला गची नाहीं, सज्जा नाहीं, ावेला नाहीं. आणि त्या विहिरींत आमच्या समुद्रासारख्या ाटा कोठें उसळत आहेत आणि त्यांचा मोत्यासारखा फेस ोठें चमकत आहे ? " ग्रंथकाराची जी भूमिका असेल, ती ओळखून ग्रंथाकडे पहाणें न्यायाचें व रसिकतेचें नव्हे काय ?

प्रस्तुतच्या द्वितीय खंडांत दहा नाटककार, दहा आधुनिक कवि, पांच लघुकथाकार, पांच लघुनिबंधकार व पांच विनोदकार—अशा पस्तीस साहित्य–सेवकांच्या वाङ्मयाचा साधार परिचय करून देण्याचा प्रयत्न मीं केलेला आहे. दोन्ही खंडात मिळून साठ वाग्भटांच्या साहित्याचा परिमळ ाठविलेला आहे. त्यामुळें मराठी भाषेचा विस्तार व विविधता, ेची माधुरी व महती, तिचा स्वभाव व ध्येय—या सर्वांची ोंडओळख वाचकाना यथार्थपणें होईल असा विश्वास मला ाटतो. हें साधार व सविकल्प ज्ञान मिळविलेल्या वाचकानें, ांत समाविष्ट न झालेल्या लेखकाचेंहि वाङ्मय कसें आहे तें हाण्यासाठीं तिकडे वळावें अशी माझी नम्र सूचना आहे. आणि मराठी साहित्याची गोडीच अशी आहे कीं, तिच्या ्का थेंबाचीहि चव ज्यानें चाखली, त्याला सर्वच वाङ्मयाचा ास्वाद घेण्याची इच्छा झाल्याविना रहाणार नाहीं.

माणसाच्या मनाचें प्रतिबिंब त्याच्या भाषा—शैलींत पडतें ्हणतात. सह्याद्रीचा कणखरपणा महाराष्ट्राच्या अंगीं आहे ाणि तसाच तो मराठी साहित्यांत पुरेपूर उतरलेला दिसतो.

राजकारणात श्रीशिवाजीमहाराजांनीं किंवा धर्मकारणांत श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं जशी बंडखोरी केली, तसाच बंडाचा झेंड साहित्याच्या क्षेत्रांत तेजस्वी व सामर्थ्यवान लेखकांनीं व कवींनं उभारला आहे. मराठीचा पिंडच मुळीं स्वतंत्र बाण्याचा आहे ज्ञानेशापासून मयूरेशापर्यंत संस्कृतविरुद्ध बंड पुकारल्याची प्रौढी मराठी कवि गात आहेत. मालाकार चिपळूणकरांपासून साने-गुरुजींपर्यंत अनेकानेक लेखकांनीं राजकीय क्रांतीचा जग्‍ _कार केला आहे. राजकारणाच्या रणांगणावर प्रत्यक्ष झुंजणारे लो. टिळक, प्रा. परांजपे, वॅ. सावरकर इत्यादि वीर-पुरुषांनी हातांत लेखणी घेऊन पुढें आल्यामुळें त्यांचें सारेंच साहित्य जिवंत व रसरशीत निघालें आहे. संतकाव्य हें जसें मराठी साहित्याचें उत्तमांग, तसेंच हें स्वातंत्र्य–पोषक राष्ट्रीय वाङ्मय हृदय आहे. पंधराव्या वर्षी ज्ञानदेवी प्रगटविणारे ज्ञानेश्वर जसे अन्य नाहित्यांत दुर्मिळ, तसेच पंधराव्या वर्षी चाफेकरांचा पोवाडा रचणारे सावरकरहि राजकारणी नेत्याच्या स्वातंत्र्यप्रेरक निबंधांचें मराठींतील हें धन भाषा–भगिनींना हेवा वाटण्याइतकें बहुमोलाचें आहे. राजकीय पारतंत्र्याविरुद्ध बंडाचें निशाण उभें करण्यात महाराष्ट्र शारदेनें महनीय कामगिरी बजावली आहे

सामाजिक क्रांतीची तुतारी फुंकण्यातहि मराठी कलम बहाद्दर आघाडीवर आहेत. समाजातील उचनीचभाव, विवाहांतील विषमता, केशवपनासारख्या क्रूर रूढि–इत्यादि सामाजिक अन्यायाशीं झगडा करणारे लेखक व कवि मराठींत अनेक

झाले. हरिभाऊ आपटे याच्यापासून विभावरी शिरूरकरापर्यंत ललित लेखकानीं सामाजिक क्रातीचा रथ पुढें नेण्यास जितकें साहाय्य केलें, तितकेंच केशवसुतापासून कुसुमाग्रजापर्यंतच्या कविश्रेष्ठानींहि केलें आहे. नाटकें हीं केवळ रजनार्थ असतात ना ? पण खरे–खाडिलकरानीं आपलीं नाटकें म्हणजे स्वातत्र्य-युद्धातील तोफाच ठरविल्या. कोल्हटकर, गडकरी वगैरे नाटककारानींहि त्यापल्या नाटकातून सामाजिक क्रातीचा रण–घोष केला. आर्थिक क्रातीची ललकारीहि अनत काणेकरप्रभृतींच्या लेखाक्नितीतून ऐकू येते. साम्यवादाचा सखोल अभ्यास केलेले आणि दलित समाजाच्या साक्षात् जीवनाशीं समरस झालेले असे साहित्यिक यापुढें मराठींत निर्माण होतील आणि महाराष्ट्राच्या सर्वांगिण क्रांतीचें कार्य सिद्धीस नेण्यास साहाय्यभूत ठरतील अशीं चिन्हें दिसत आहेत.

तार्किकता व रसिकता याचा सगम मराठी वाङ्मयामध्यें आढळतो. प्रखर विचार व कोमल भावना याचें मीलन मराठी लेखा–कवितामधून दिसतें. श्रीसमर्थ रामदासानीं प्रबोधावर भर देऊन जो प्रवृत्तिधर्म उपदेशिला, तो आजपर्यंतच्या मराठी लेखकानीं आपल्या कृतींतून खेळविला आहे. रे. टिळकाचे 'वनवासी फूल' तूनं या प्रवृत्तिवादाचाच सुगध दरवळत आहे. अलीकडील लेखाकाव्याचा वास्तवता हा तर प्राणच बनत चालला आहे. कृत्रिम भाषा व स्वप्नाळु भावना याना आता थाराच मिळत नाहीं. मनातील भल्याबुऱ्या साऱ्या

संज्ञा-प्रवाहांनाहि साहित्याचें स्वरूप निःसंकोचपणें देण्याची प्रवृत्ति बळावत आहे. व्यवहाराच्या कठोर भूमिकेवरून उघड्या डोळ्यांनीं, मराठी लेखकवर्ग आतां बेदरकारपणें चा लागला आहे त्याच्या अंगीं मूर्ति-भंजनाचा आवेश इतव जोरानें संचरला आहे कीं, त्यामुळें तो पूज्यापूज्यतेचा किंव इष्टानिष्टतेचा विवेक करण्यासहि थांबत नाहीं. त्याला तळमव समाजांतील सर्व दुःखाना वाचा फोडण्याची,त्याची उमारी समा जांतील सर्व ढोंगें फोडून टाकण्याची आणि त्याची महत्त्वाकांक्ष सर्व समाजांत समता व स्वतंत्रता यांची स्थापना करण्याची ह्या समाज-मनस्कतेचा गुण मराठींतील विनोदी लेखकांमध्येंहि आढळतो. ' विनोदासाठीं विनोद ' करण्याइतकें स्वास्थ्य आम्हांला अद्याप लाभलेलें नाहीं. कोल्हटकर-गडकऱ्यांनी आपलें हास्याचें हत्यारहि समाजाच्या उद्धारासाठींच वापरलें. बुद्धिप्रधान, बंडखोर, वास्तववादी व समाज-हित-तत्पर अशीच वृत्ति बहुतेक प्रमुख मराठी लेखकांची आहे.

मात्र बहुतेक कवि निराशावादी आढळतात. त्यांच्या काव्यांतील जीवन-स्वर निराशा ह्याच दिसतो. ज्ञानेश्वरासारखे सिद्ध संतकवि सोडले, किंवा तांब्यांसारखे निसर्गांत रंगलेले आधुनिक कवि वगळले, तर थोड्याफार प्रमाणांत प्रत्येक कवि निराशेचीच तार छेडीत बसलेला दिसतो. कांहीं आंग्लकविहि " I Pant, I Sink, I Tremble, I Expire " (मी दमतों-दमतों, झिजतों-झुरतों) असे उसासे सोडून तिसऱ्या पट्टींत

निराशेचा राग घोळूनघोळून आळवितात. कवि म्हणजे निराश झालेला, निष्क्रिय बनलेला, स्वप्नरंजनांत गुंगलेला, गूढगुंजनांत दडलेला असा एक व्यवहारविन्मुख अपेशी जीव, अशीच कल्पना बहुतेक मराठी कवींच्या चरित्रावरून होते. त्याचें शिक्षण अपुरें, त्याचें गृहसौख्य भंगलेलें, त्याची आर्थिक घडी विस्कटलेली, त्याची शरीर–यष्टि किडलेली आणि म्हणून सत्य–सृष्टींतून त्यानें पळ काढलेला !—आणि मग सहजच त्याच्या तोंडून ' नैराश्यें मज पुरें घेरलें ', ' कटु निराशा दाटलेली ', ' पेट घेतात असंख्य वणवे आंत ' – इत्यादि उसासे निघून, ते अल्पायुषी होऊनच आपली जीवित–यात्रा समाप्त करतात ! दत्त २४ वे वर्षी तर बालकवि २८ वे वर्षी दिवंगत झाले आणि गोविंदाग्रज ३४ वे वर्षी तर केशवसुत ३९ वे वर्षी निधन पावले. फक्त तांबे, चंद्रशेखर व बी हे तीन कवीच काय ते साठीच्या पुढचें दीर्घायुष्य समाधानानें भोगूं शकले. सावरकर यांचें आयुष्य जसें काल–गणनेंत प्रदीर्घ, तसेंच कर्तृत्वानेंहि प्रकाशमान आहे. म्हणून अन्य कवींचें दैन्य व नैराश्य त्यांच्या गांवींहि नाहीं.

सर्वसामान्य कवि भावनेनें हळवा असतो व जगांतील जें जें दुःख पाहतो, ऐकतो वा कल्पितो, त्यानें त्याचें हळुवार हृदय होरपळून जातें. पण तें दुःख दूर करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या ठायीं नसतें. अपार सहानुभूति पण शून्य आचार या विजोड जोडप्याचें अपत्य म्हणजे निराशा., ती त्यांच्या काव्यात

वागडत असते. पण सावरकराचें तसें नाहीं. कवीचें संवेदनक्षम नाजूक मन त्याच्या ठायीं आहे आणि झुंझार नेत्याची कणखर प्रतिकारशाली शक्तिहि त्याचे अंगीं आहे. ते कर्ते पुढारी आहेत, क्रांतिवादी कार्यकर्ते आहेत, स्वातंत्र्य-संग्रामातील एक सेनापति आहेत. दिसेल तें दुःख दूर करण्यासाठीं ते प्रत्यक्ष कार्य करतात—आपलें शरीर झिजवितात—आणि त्यामुळें त्यांच्या मनात वा लेखनात निराशा नसते. अंगीकृत कार्यांत अपयश आलें, तरी कर्तव्य केल्याचें समाधान त्यांना लाभलेलें आहे. असे वृत्तिसंपन्न व म्हणून आशायुक्त कवि किती ? 'खाणारे आम्ही मोती, राजहंस भूमीवरतीं ' अशी कल्पनारम्य प्रौढी बालकवि गातात, पण सत्यसृष्टीचा विचार करताच 'देह–चिंतनीं जीव जाळुनी हा कुठवर घ्याना ? ' असें ते विचारतात. देह–यात्रा नीट पार पाडता न आली म्हणजे ' शिणली काया, शिणली माया ' असा थकवा त्यांना येतो आणि ते पृच्छा करतात, " कोठुनि येते मला कळेना । उदासीनता ही हृदयाला. " उलट, वाल्मीकीसारख्या श्रेष्ठ कवीचा क्षणिक शोकहि सर्वांचा चिरंतनचा श्लोक ठरतो.

कविवर्गाच्या स्थायी नैराश्यभावाचें हें व्यक्तिगत कारण सर्वांत प्रमुख होय. त्याशिवाय अन्यव्यापक व तात्त्विक कारणेंहि कांहीं कविश्रेष्ठांच्या बाबतींत असू शकतील. राष्ट्राचें पारतंत्र्य किंवा देशातील दुष्काळ अथवा जगातील महायुद्ध—अशा विश्वदुःखातील आपत्ति या आपल्या स्वतःच्याच मानून त्याचें

दुःख उराशीं बाळगणें आणि त्या आपत्तींतील दुःखी बाधवाशीं समरस होणें हेंहि कारण सभवतें. या भौतिक आपत्तींप्रमाणेंच मानवामानवातील वचना, असूया, असत्य इत्यादि दोष पाहूनहि कवीची मनोव्यथा वाढेल. एक गाधी-हत्या घेतली, तरी ती इतकी क्रूरतम आहे कीं, तिची वार्ता ऐकताच एखाद्या सवेदनक्षम कविवराचा सारा भाव–दुर्ग जमीनदोस्त व्हावयाचा किंवा डोकेंच फिरून जावयाचें! गाधी–हत्येमुळें दिन–प्रतिदिन अश्रु ढाळणारे, ओक्साबोक्शीं रडणारे, स्वतःचें सारें जीवन शून्यवत् झालें असें वाटून वेड्यासारखे वागणारे कैक तरुण, कवि नसलेल्या पण श्रद्धाशील वर्गांतून निघाले; तर मग खऱ्या कवीचें कोमल हृदय किती काळ पाझरत असेल? त्याचें आतडें किती तुटत असेल?

कोणताहि तल्लख माणूस तारुण्यात अफाट महत्त्वाकाक्षा धारण करतो आणि त्या महत्त्वाकाक्षेची वावडी कल्पनेच्या दोऱ्यानें आकाशात उच उच उडवितो पण परिस्थितीच्या उलट सुलट वाऱ्यानें ती वावडी जेव्हा गोते खाते आणि जमिनीवर आदळते, तेव्हा त्याच्या मनावर निराशेचा जबरदस्त तडाखा बसतो. पुढें पुढें त्याला अनुभवातीं असें पटतें कीं, या जगात अपयश येणें हा नियम आहे व सिद्धि पावणें हा अपवाद आहे. आपल्या महत्त्वाकाक्षेच्या मानानें आपली शक्ति अत्यत मर्यादित आहे आणि तिला नामोहरम करणाऱ्या शक्ति जगात अनेक आहेत. त्या सर्वांची बेरीज–वजाबाकी होऊन यशाचा जो लहानसा कण हातीं येईल तोच मोठा मानला पाहिजे. अशी वास्तववादी

दृष्टि प्राप्त झाल्यावर कवीचें मन समाधानपूर्ण व समतोल बनतें.

भावना जितकी प्रचंड तितकाच विचार प्रबळ; असा समतोल कवि सहसा सापडत नाहीं. तो टिळकासारखा एकादाच कर्मयोगी नेता तसा असावयाचा. आपल्या हृदय-मंदिराला अढळ तत्त्वज्ञानाचा पाया घालणें हें किती जणाना साध्य होतें ? शिवाय नैराश्यवाद हेंहि एक तत्त्वज्ञानच आहे ना ? जगात 'दुःख पर्वताएवढें' आहे, तें अपूर्ण आहे, वैषम्य नैर्घृण्यानें काळवंडलेलें आहे, असा निराशावाद काहीं पाश्चात्य व पौरस्त्य या उभय तत्त्ववेत्यानीं माडलेला आहे. पण त्या तत्त्वज्ञानाच्या उच्च भूमिकेवरून काहीं आमचे मराठी कवि निराशेचा सूर लावीत नाहींत. त्याची कल्पना-शक्ति विहरत असते उच्च वातावरणात व त्याची दृष्टि खिळलेली असते आकाशातील नक्षत्रावर, त्यामुळें व्यवहाराच्या उचसखल भूमीवरून चालताना कोठें ठेंच लागली कीं ते विव्हळतात. वैयक्तिक दुःखाचा अनुभव व सामाजिक आपत्तींचा कृतिविरहित सहानुभव हींच दोन कारणें बहुतेक सर्व आधुनिक कवींच्या निराशावृत्तीच्या तळाशीं असतात असें मला वाटतें.

जगाचें सत्य ज्ञान होण्यासाठीं त्याच्या अतरगात शिरलें पाहिजे. अनेक भाषा अवगत असलेले, नाना प्रात अवलोकन केलेले, समाजातील विविध थरामध्यें फिरलेले, जीवनातील भिन्न-भिन्न अनुभव घेतलेले साहित्यिक मराठींत किती ? सावरकर-साने-गुरुजींसारखे अपवाद थोडेच. आपल्या प्राताबाहेर, नव्हे शहरा-

बाहेरसुद्धा फारसे कधीं जाऊ न शकणारेच लेखक बहुसंख्य. त्यांनीं कल्पनेनेंच सारें जाणावयाचें. स्वातंत्र्य–संग्राम असो किंवा भू-दान–यज्ञ असो, लाल किल्ल्यावर तिरंगी झेंडा चढविण्याचा समारंभ असो अथवा योगींद्र अरविंदाचा निर्वाण-विधि असो, –त्या त्या वेळीं तेथें तेथें प्रत्यक्ष हजर रहाण्याचें भाग्य शेंकडा एका तरी साहित्यिकाच्या नाशिबीं असतें काय ? काश्मीरच्या पंचरंगी सरोवराप्रमाणेंच कन्याकुमारीच्या त्रि–सागर-संगमापर्यंतचीं निसर्गाचीं नानाविध दृश्यें किती कवि–लेखकांना प्रत्यक्ष नजरेखालीं घालता येतात ? आकाशाला भिडणारीं हिमालयाचीं शिखरें आणि खोल दऱ्याच्या अंतरंगाचा ठाव घेणारे गिरसप्पाचे धबधबे, अशा सृष्टि–सौंदर्याचें साक्षात् दर्शन घेण्याइतकी अनुकूलता एकाद्या काका कालेलकरानाच प्राप्त झालेली ! बाकीच्यांचें जीवन ठराविक वर्तुळात संसाराचा घाणा फिरविण्यातच जातें. मग त्यांच्या विषयांना संकुचितपणाची मर्यादा पडते किंवा त्यांच्या लेखनात ' तोच-तो-पणा ' येतो, यात नवल काय ? त्यातूनहि ते इतकी सुंदर साहित्य–सृष्टि निर्माण करतात, याचेंच कौतुक केलें पाहिजे. कारण त्यांच्या त्या साहित्याचा अर्थ असा असतो कीं, विपरीत परिस्थितीवरहि मात करण्याइतकी सामर्थ्य–शाली त्यांची प्रतिभा आहे.

खोल तत्त्वज्ञानानें किंवा विशाल अनुभवानें संपन्न व समृद्ध झालेलें जीवन जगण्याची संधिच मराठी साहित्यिकांना फारशी

लाभत नाहीं. ही उणीव भरून काढण्याचा सोपा मार्ग म्हणजे इंग्रजी वाङ्मयाची उसनवारी करणें. जितका पूर्वी संस्कृतचा, तितका आता इंग्रजीचा उपसा करून मराठीचे मळे भिजविण्याचें कार्य जोरानें चालू आहे. आमच्या लघुकथा घ्या, कीं लघुनिबंध घ्या, कादंबऱ्या घ्या कीं नाटकें घ्या, विनोद घ्या कीं टीका घ्या—बहुतेक सारे इंग्रजी साहित्याचे टिपकागद! इंग्रजी वाङ्मयात जें आपण काल वाचलें, तेंच उद्या मराठीमध्यें दिसणार, असा अंदाज चतुरस्र वाचक बांधू लागला आहे. इतिहासाचार्य राजवाडे, आचार्य जावडेकर, सानेगुरुजी, बॅ. सावरकर यांच्यासारखे स्वतंत्र विचाराचे व स्वयंभू अनुभवाचें वाङ्मय लिहिणारे लेखक मराठींत विरळा! फार काय, नाटक—कादंबरी किंवा लघुकथा—लघुनिबंध अशा आत्मनिष्ठ ललित वाङ्मय-प्रकारातहि वैशिष्ट्य दर्शविणारे पांचपांच लेखक निवडावयास बसावें, तर अवघी पांचाचीहि सख्या समाधानकारकपणें पूर्ण होत नाहीं! सर्वांत जास्त भरणा कवींचा. पण त्यांचे विषय, भावना, शब्दहि—ठराविकाच्या कुपणातच घुटमळणारे. आपल्या आजूबाजूला राजकीय—सामाजिक क्षेत्राचे महान उत्पात होत असताना त्याकडे यांपैकीं बहुतेकांची पाठ फिरलेली! स्त्रीवर्गांत जात्या काव्य—प्रवृत्ति अधिक व आता शिक्षण वाढलेलें, तरी स्त्रियांनीं एकंदर साहित्यात भर थोडीच घातलेली आहे—मात्र, जी घातली आहे, ती स्वानुभूतीची व मोलाची आहे. यापुढें

स्त्रियांनीं व पुरुषांनींहि " हिचे पुत्र आम्ही हिचे पांग फेडूं " अशी प्रतिज्ञा केली, तर महाराष्ट्र शारदेचें वैभव व सामर्थ्य आपल्याला संतोष व अभिमान वाटण्याइतकें वाढेल यांत शंका नाहीं.

सुमारें साठ साहित्यिकांचें अवतरण या ' परिमलां ' त मीं घडविलें आहे. त्यांची निवड करताना किंवा गुणदोष सांगतांना राजकीय किंवा सामाजिक पक्षाची किंवा मताची छाप माझ्या मनावर मी अणुमात्र पडूं दिलेली नाहीं. कोणत्याहि प्रकारची अढी चित्तांत न बाळगतां, केवळ साहित्याच्या शुद्ध दृष्टीनें व निराग्रही वृत्तीनें मी ही महाराष्ट्र–शारदेची उपासना केलेली आहे. ती करण्याला परिस्थितीचीं बंधनें पुष्कळच संभाळावीं लागलीं, पण त्याहिपेक्षां जास्त मर्यादा पडली माझ्या अंगभूत अपात्रतेचीच. ग्रंथाची कल्पना, ग्रंथाची दिशा, ग्रंथाची रचना–मींच कल्पिली, आंखली व पार पाडली. असा सारा एकाकीच कारभार असल्यामुळें अव्याप्ति–अतिव्याप्तीचे दोष या ग्रंथांत शिरले असणें स्वाभाविक आहे. त्याचप्रमाणें एका वर्षाच्या बांधीव मुदतींत सारें लेखन व मुद्रणहि हातावेगळें करावयाचें असल्यामुळें घाई–गर्दीच्या चुकाहि बऱ्याच लपलेल्या असतील. त्या कोणा सहृदय वाचकानें सदय बुद्धीनें मला कळविल्या, तर पुढील आवृत्तींत मी त्या दूर करीन.

' महाराष्ट्र साहित्य परिषद ' आणि ' स. प. कॉलेज ' या दोन्ही संस्था मला अनेक दृष्टींनीं ' जवळच्या ' असल्या-

मुळें त्याच्या चालकानीं त्यातील संपन्न ग्रंथ–संग्रहाचा उपयोग मला मुक्तहस्तानें करू दिला, यावद्दल मी त्याचा ऋणाईत आहे त्याचप्रमाणें सौजन्यपूर्ण स्वभाव व सौष्ठवपूर्ण मुद्रण याचा लाभ, ' आनद मुद्रणालयाचे ' मालक श्री. य. गो जोशी यानीं मला दिला म्हणून त्याचाहि मी ऋणी आहें. सुविद्य व कलादृष्टीचा मुद्रक असला म्हणजे छपाईचें काम किती सुव्यवस्थित व सुखदायक होतें याचा जणु वस्तुपाठच त्यानीं मला दाखविला.

मराठी साहित्याच्या फुलबागेंत वर्षभर फिरत असताना मला जो निर्भेळ आनद यथेच्छ लाभला, तोच या ग्रंथात मीं अर्कस्वरूपानें साठवून ठेवला आहे. तो रसिकानीं मनसोक्त लुटावा ही माझी इच्छा. असा अक्षय्य साहित्यानद देणाऱ्या लेखकवर्गाला मी कृतज्ञतापूर्वक वदन करतों आणि माझे हातून कळत–नकळत अधिक–उणें पडलें असल्यास त्याची नम्रता-पूर्वक क्षमा मागतों. त्या थोरथोर साहित्यिकाना, " तुम्हा सज्जनाचें केलें। आकळुनि जी मीं बोलें। " या आद्य कवि–राजाच्या विनीत शब्दानीं विनवून मी त्याच्या साहित्यानदाची स्मृति चित्तात घोळवीत घोळवीतच या ग्रंथ–लेखनाला विराम देतों

महात्मा मासिक कार्यालय,
पुणें २
ता १ एप्रिल १९५२

दा न शिखरे

अनुक्रम

[मागें

विनोदकार

आधुनिक कवि

अण्णासाहेब किर्लोस्कर

महाराष्ट्र नाट्य-कलेचा मोठा भोक्ता आहे. नाट्य-गृहाचा कानाकोपरा धूपाच्या सुगधानें दरवळू लागला कीं, महाराष्ट्रीय प्रेक्षकाचा जीव धुंद होऊ लागे. नाट्य गृहाच्या नौकेंत बसून आपण जणू काहीं एखाद्या

मौजेच्या सफरीवर निघालों आहोंत आणि नवे नवे आश्चर्यकारक प्रदेश पहाणार आहोंत, अशा आनंदांत व उत्सुकतेंत प्रेक्षकांचीं मनें गुंग होऊन जात. नाटकाची पहिली घंटा घणघणूं लागली म्हणजे त्यांच्या अतःकरणात हर्षांचे सहस्र नाद उमटत. दुसरी घंटा वाजूं लागली म्हणजे, 'आता आपणास पहावयास काय मिळणार? ऐकावयास काय मिळणार?' अशा उत्कंठेचीं फुलपाखरें त्यांच्या हृदयात उडूं लागत, आणि ती तिसरी घंटा!— अल्लाउद्दिनाची रत्नखाणरेखची *गुहाच दृष्टीस पडणार अशा भावनेनें* सारा प्रेक्षकवृंद एक होऊन रंगभूमीकडे टक लावून पाहूं लागे. पहिला रेशमी—किंवा भरजरी—पडदा जसजसा हळूहळू वर जाई, तसतसे श्रोतृवृंदाचे डोळे जिज्ञासेनें उमलत जात. भिन्न रुचीच्या सर्व जनाना संतुष्ट करणारें नाटकाइतकें यशस्वी साधन दुसरें कोणतेंच नसेल!

महाराष्ट्राची नाट्य-प्रीति

सुमारें शमर वर्षें नाट्यकलेनें महाराष्ट्रावर विलक्षण मोहिनी घातली

होती–रंगभूमीनें रसिकवर्गाला अक्षरशः वेडें केलें होतें. इतकी ओढ, इतकी जादू, महाराष्ट्रीयावर दुसऱ्या कोणत्याच कलेनें टाकली नसेल. गरीब विद्यार्थी–दुसऱ्याकडे वारानें जेवणारे–पण तेहि आपलीं शाळेचीं पुस्तकें विकून 'सौभद्र' नाटक पहावयास जात. पुण्या–मुंबईस् 'स्वयंवर' लागलें रे लागलें कीं, दूरदूरच्या रसिकांच्या तुकडीच्या तुकडी रेल्वेच्या स्पेशल गाडीनें जात. इंग्रज लोकांना नमा क्रिकेटचा नाद, तसा मराठी माणसांना नाटकाचा. प्रारंभीं प्रारंभीं धार्मिक आचरणाचे व श्रेष्ठ कलेचे नट रंगभूमीवर चमकत होते. त्यांच्या अंगावर बहुमोल वस्त्रें व सोन्या–मोत्याचे भरेखुरे दागदागिने लखलखत असत. आणि नाटकमंडळीचा सर्व जामानिमा एखाद्या संस्थानिकासारखा असे. बडोदें, इंदूर, कोल्हापूर वगैरे संस्थानांचे कलाप्रेमी अधिपतिहि नाटक मंडळ्यांना आश्रय देत. त्यामुळे मराठी नाटकाची छाप एकंदर समाजावर कमालीची पडलेली असे-ली. टिळकप्रभृति राजकारणी पुढाऱ्यांनीहि 'किर्लोस्कर नाटक मंडळीच्या' पहिल्या जाहीर पत्रकावर आपल्या सह्या केल्या होत्या. 'सौभद्र' नाट-काच्या भरतवाक्यात आण्णासाहेब किर्लोस्कर ईश्वरापाशीं अशीच प्रार्थना करतात कीं, 'प्रजाजनहि सुखमें करत आत्मदेशोन्नति.' नाट्यसेवा हाहि देश–सेवेचाच एक भाग होऊं शकतो हे पुढें खाडिलकरप्रभृतींनी सिद्ध केलें.

नाट्य-कलेची गंगोत्री

मराठी नाट्यकलेचा जन्म १८४३ सालीं झाला. त्यापूर्वी गोंधळी किंवा बहुरूपी हीं एक एक व्यक्ति, निरनिराळीं सोंगें घेऊन, लोकांचें मनोरंजन करीत असे. पण सांगलीचे श्री. विष्णुदास भावे यांनीं अनेक पात्रांवर उभारलेलें 'सीतास्वयंवर' नाटक तेथील श्रीमंत राजेसाहेबां-समोर १८४३ सालीं करून दाखविलें तेव्हां प्रेक्षकांना झोपडींतून उठून राजवाड्यांत रहावयास गेल्याइतका आनंद झाला असेल. पण मराठी नाट्यगंगेची गंगोत्री म्हणजे आण्णासाहेब किर्लोस्कर हेच मानले जातात. त्यांनीं नाट्यकलेच्या सर्गांत कलेची मुद्रा जोड मिळवून दिली. त्यांच्या

'शाकुंतल' व 'सौभद्र' या प्रत्येक नाटकात शंभरावर पदे भरलेली आहेत. आणि ती पदे गाणारे नट भाऊराव कोल्हटकर किंवा बालगंधर्व यासारखे अलौकिक असले म्हणजे मग तर काय? मग्ध रात्रभर नाटक चालून पहाट फटफटण्याचे वेळीं तें संपे. आकाशातील तारांची क्रीडा, तसाच रंगभूमीवरील नाटकाचा खेळ–सूर्यास्तापासून सूर्योदयापर्यंत अखंड चाललेला व रंगलेला. आपल्या मधुर तानांची रेशमी जाळीं रसिकांवर फेकून व त्यात त्यांची मने बांधून घेऊन बालगंधर्वांसारखे अलौकिक नट जणू काहीं उंच अस्मानात त्या मनांना विहार करावयास सोडीत. जाळ्यात पकडलेली कबुतरं पंखांची फटफट करीत आनंदानें घरीं परत यावीत, त्याप्रमाणें प्रेक्षकांच्या टाळ्यांचा कडकडाट नाटयगृहातील कानाकोपऱ्यातून, बालगंधर्व अभिनयाच्या सीमेवर–अथवा संगीतातील समेवर–आले की, होत असे.

अगदी आरंभीं, पूर्वीच्या रूढीप्रमाणें रंगभूमीवर सोंग घेणाऱ्या नटास समाज हीन लेखीत असे, त्याच्यावर बहिष्कार घालत असे, काहीं काहीं वेळा त्याना भोजनाच्या भर पंक्तींतूनहि उठविलें जात असे परवापरवा पर्यंत नटाला रहावयास जागा किंवा लग्नासाठीं मुलगी मिळणें मुष्कील होतें. पण नटाचें गुणग्रहण करण्यात, त्याचें गोडवे गाण्यात, त्याच्या आवडी निवडी ऐकण्यात मात्र जो तो पुढें असे

संगीताची वाटणी

नाटकातील सारीं पदें गाण्याचा मक्ता पूर्वी एकट्या सूत्रधाराकडे असे तसाच वेडावाकडा कसाहि विनोद करून श्रोत्याना हसविण्याची कामगिरी विदूषकाकडे असे. नाटकाचें कथानक एखाद्या पौराणिक आख्यानावर उभारलेलें असे त्यात देवपार्टी व राक्षसपार्टी असत आरंभीं स्टेजवर वरून यें थै नाचत सरस्वती प्रवेश करी. आणि मग श्रीगजाननमहाराज अवतीर्ण होऊन, "वत्सा, तुजप्रत कल्याण असो" असा आशीर्वाद सूत्रधारास देत असत व त्यामुळ (?) पुढील नाट्यभाग निर्विघ्नपणे सिद्धीस जाई. किर्लोस्कर यानीं सूत्रधाराचा गाण्याचा मक्ता रद्द करून

निरनिराळ्या पात्रांना पदें जोडून दिलीं आणि 'नल-दमयंती' नाटक १८७९ सालीं रसिकजनांना सादर केलें. पण नवीन नाटकाची परंपरा सुरू करण्याचें श्रेय किर्लोस्करांकडेच जातें.

नाटकाचा नाद

ज्या वर्षी मराठी नाट्यकलेचा अवतार झाला, त्याच वर्षी किर्लोस्करांचा जन्म झाला. बळवंत पांडुरंग किर्लोस्कर यांचा जन्म ता. ३१ मार्च १८४३ रोजीं बेळगाव जिल्ह्यातील गुर्लहोसूर गावीं झाला. १८६२ सालीं आण्णा शिक्षणासाठीं पुण्यास आले, पण त्यांचें चित्त शाळेपेक्षा नाटकाकडेच अधिक असे. नाटकें पहाणें, नाटकासाठीं पदें रचून देणें, या कामातच त्यांचा वेळ अधिक जाऊं लागला. याचा बोभाटा त्यांच्या घरापर्यंत पोहोंचला. तेव्हा वडिलांनीं १८६३ सालीं, मुद्दाम माणसें पाठवून आण्णांना पुण्याहून परत घरीं आणलें. बेळगाव येथें त्यांनीं शिक्षकाची नोकरी पत्करली. पगार पंचवीस रुपये होता. आठ वर्षें शिक्षकीचा पेशा त्यांनीं चालविला. या अवधींत नाटक मंडळ्या व कीर्तनकार यांच्यासाठीं त्यांनीं पंचवीस आख्यानें रचून दिलीं. शिक्षकीचा कंटाळा आला म्हणून ते पोलिस खात्यात शिरले आणि जमादारीचा वीट आला म्हणून रेव्हिन्यू कमिशनरच्या कचेरींतील कारकुनी त्यांनीं पत्करली.

रंगभूमीवरील नवयुग

किर्लोस्करांच्या मनाचा कल कला-विलासाकडेच सदैव असे. संगीत ऐकण्यात व नाटकें पाहण्यात त्यांना खरा आनंद वाटे. वयाच्या तेविसाव्या वर्षी त्यांनीं 'भरतशास्त्रोत्तेजक मंडळी' स्थापन केली. तिसाव्या वर्षी त्यांनीं 'श्रीशंकर दिग्विजय' नावाचें एक गद्य नाटक लिहिलें. नंतर उर्दू नाटकें पाहून मराठींत संगीत नाटक लिहिण्याची कल्पना त्यांना सुचली. ता. ३१ ऑक्टोबर १८८० रोजीं, वयाच्या सदतिसाव्या वर्षी, त्यांनीं एका महाकवीचा हात धरून, संगीत रंगभूमीवर प्रवेश केला— कालिदासाच्या 'शाकुंतल' नाटकाचे चार अंक मराठींत भाषांतरित

करून, त्याचा प्रयोग त्यांनी रसिकांना दाखविला. तो 'नमनगल नयनोत्सव' पाहून रसिकांची मनें गारीगार झालीं. या नाटकात संगीत घातलें आहे असे म्हणण्यापेक्षा, संगीतात हें नाटक बसविलें आहे, असें म्हणणेंच योग्य ठरेल. त्यातील पदांची संख्या १९८ आहे. "पचतुंड नररुंडमालधर" हें सूत्रधाराचें पहिलें पद कानावर पडताच पुण्यातील 'आनंदोद्भव' नाट्यगृहाच्या तिन्ही मजल्यांवर दाटीवाटीनें जमलेल्या प्रेक्षकांना वाटलें, 'मराठी रंगभूमीवर आज नवयुग सुरू झालें!' नाटकाचीं सगळीं तिकिटें अगोदरच खपलीं होतीं. साऱ्या महाराष्ट्रात किर्लोस्करांच्या कीर्तीचे चौघडे झडूं लागले. "संगीताचा इंदु किंवा नर्मीचा चंद्र" अशीं स्तुति-सुमनें कटावांतून आणि पोवाड्यांतून त्यांच्यावर उधळलीं गेलीं.

पांच वर्षांतील कामगिरी

पुढील वर्षी त्यांनी 'शाकुंतला'च्या पुढील तीन अंकांचें भाषांतर केलें. आणि १८८२ सालीं तर अशी एक संगीत स्वतंत्र नाट्यकृति निर्माण केली कीं, तिचें सौंदर्य आजमितीलाहि टवटवीत राहिलें आहे. ती कृति म्हणजे 'सौभद्र'. हें सुंदर-सुकुमार पुष्प कधींच न कोमेजणारें आहे. लक्षावधि रसिक-भृंगानी त्यातील मध कितीहि लुटला तरी अजून तो अक्षय्य आहे-अवीट आहे. सौभद्राचे तीन अंकच प्रथम पूर्ण करून त्याचा प्रयोग रंगभूमीवर दाखविला गेला. १८८४ सालीं आण्णासाहेबांनी 'रामराज्यवियोग' हें नाटक रंगभूमीवर आणलें. त्याचेंहि तीन अंकच लिहिलेले होते. 'शाकुंतल'प्रमाणें याहि नाटकाचे उरलेले अंक त्यांनी पुढें लिहिले असते, पण मृत्यूनें त्यांना तशी सवड ठेवली नाहीं. १८८५ सालीं त्यांच्या आयुष्यावर काळानें अखेरचा पडदा टाकला. त्या वेळीं महाराष्ट्रातील सारा रसिकवर्ग हळहळला. "आम्ही मेलों, तू मात्र मराठी भाषा जिवंत असेपर्यंत जिवंत राहशील!" असे आत्मनिरु शोकाचे व कौतुकाचे उद्गार त्यांच्या वडिलांनीं काढले. त्यांचेच पडसाद त्यांच्या कडाभेमी प्रत कण्णात उठत होते. अवघ्या पांच वर्षांत, केवळ

असलीं नाटकें लिहून नाट्यसृष्टींत क्रांति करणारे किर्लोस्कर हे महाराष्ट्रांतच काय, पण बहुधा सर्व जगांत असामान्य होत ! ते स्वतः कण्व, दशरथ, यांच्या भूमिका कुशलपणें करणारे नटहि होत

भाषांतराचे गुण दोष

"तुझ्या मधुरगानाच्या नादें वेडावुनि हा गेला" अशी स्थिति किर्लोस्करांच्या संगीतानें महाराष्ट्राच्या रसिकवर्गाची करून सोडली. पण केवळ 'मधुर गान' हेंच कांहीं शाकुंतलाचें आकर्षण नव्हे "खळ चांगला वेषधर नटें" अशी जी प्रशंसा नटी करते, ती यथार्थच आहे. रवीन्द्र कालिदासाचें कथानक मराठींत आणणें हे किती अवघड काम एका बाटलींतील अत्तर दुसऱ्या बाटलींत ओतण्यासारखेंच ! त्यामध्येंच वास उडून पाणी राहावयाचें ! पण आण्णासाहेबांनीं भाषांतरांत मूळचा सुगंध कायम ठेवला आहे भाषांतर करतांना त्यांनीं मुख्य लक्ष ठेवलें आहे तें सुबोधपणाकडे. गद्य काय नि पद्य काय, सारें सार्थे–मापें करण्याकडे त्यांचा भर त्यामुळें क्वचित् 'शंकलेनापि' यांतील 'अपि'चा जोर नाहींसा झाला असेल, कोठें ह्रस्वदीर्घांची ओढाताण झालेली असेल, तर कोठें कोठें 'तय्यार,' 'खासा,' 'धाकट्या,' 'क्षमा केली,' 'काय केव्हा करणार्‍या मना,' 'कष्टा मनि कारट्या' इत्यादि नीरस शब्द त्यामध्यें घुसून गेले असतील, पण एकंदरींत सर्व नाटक सुगम, मधुर व आकर्षक असेंच झालें आहे

शाकुंतलाचा माजगार

अर्थात शाकुंतल नाटकाच्या मूळ कथावस्तूचें श्रेय कांहीं किर्लोस्करांचें नव्हे तें आहे कालिदासाचें जसा आग्र्याचा ताजमहाल सर्व जगाला शिल्पकलेचा उत्कृष्ट आदर्श वाटतो, तसेंच कालिदासाचें शाकुंतल नाटक रसिकांना ललित कृतींचा मुकुट–कळस भासतो 'नाटकांत शाकुंतल, त्यांत चौथा अंक व त्यांतहि चार श्लोक' अशी रसिकांची चढती श्रेणी सर्व रसिकांनी एकमुखानें मान्य केली आहे जर्मन कवि गटे याला तर

शाकुंतल नाटकात 'स्वर्भू-संगम' च आढळला व तो आनंदानें नाचू लागला. रविवर डॉ. टागोरप्रभृतींनीं शाकुंतलातील आध्यात्मिक सौंदर्याचा गुप्त खनिना उघडून दाखविला अशा या सर्वश्रेष्ठ नाटकाचे मूळचे जे जे गुण असतील, त्या सर्वांचे श्रेय कालिदासाकडे सहजच जातें. पण त्या राजकन्येला मराठी मुलखात आणताना किर्लोस्करांनीं जो साजशृंगार चढविला, तोहि उंची व कलानुसरीचाच आहे. भावार्थाकडे अवधान ठेवून भाषांतर करण्याचें धोरण किर्लोस्करांचें आहे. भाषांतर ही अस्सल स्वतंत्र कृति वाटावी असें सरस लेखन त्यांनीं केलें आहे—आणि तेच यश मोठें आहे यामुळें भाषांतरातील पुष्कळ पदें महाराष्ट्रीय रसिकांच्या जिव्हाग्रावर नर्तन करीत आहेत, आणि त्यातील काहीं काहीं चरण तर, सुभाषितांप्रमाणें किंवा म्हणींप्रमाणें, घरावरात नायकामुलांच्या तोंडीं खेळत आहेत

भाषांतराचें कसब

शकुंतलेची प्रथम दृष्टिभेट होतांच राजा दुष्यंताच्या मनांत कोणती भावना चमकून गेली, याचें वर्णन करणारें पद पहा. " किती मधुर रूप नारि याचें। मम नेत्र धन्य अजि साचे ॥ नृपमंदिरीं न्नापीर कैंचें। वन हरी सरस नागेंच ॥ किती वर्णु येईना वाचे। ह्या न्नरता कामि न याचे ॥ हळु हळु चमकति नागेंतुनीया। विद्युल्लता तशा या कांपिता ॥ भाग्योदय माझा ॥ " यांतील ' वन हरी सरस नागेंचें, ' हें भाषांतर रेखीव व सरस झालें आहे आणि म्हणून तें सुभाषिताप्रमाणें सर्वत्र चलन पावलें आहे

शाकुंतलेसारखी लावण्यवती युवती, पण तिनें वल्कल नेसलीं होतीं वृक्षांचीं वल्कलें त्यामुळें तिच्या सौंदर्याला काहीं हानि पोंचली होती काय? राजा म्हणतो, — ' शैवालें युक्त पद्म तें शोभतें ॥ शशिमाजीं लांछनाची बहु शोभा दीसते ॥ तैसी ही वल्कलानें निति नामी वाटत ॥ जातीच्या सुंदरांना काहींही चालतें ॥ " यातील शेवटची ओळ त्यानें गुणगुणली नाहीं, असा रसिक महाराष्ट्रांत विरळा

सहजरम्य गद्य

साधें गद्य भाषांतर घेतलें तरी किर्लोस्कर तें किती सहजरम्य रीतीनें

करतात, याचा नमुना पहिल्या अंकातच दृष्टीस पडतो. शकुंतलेच्या मुख-कमलावर झेंप घालणाऱ्या भुंग्याचा त्रास होत असताना, तिचा आपल्या सखींशीं झालेला संवाद ऐकण्यासारखा आहे.

शकुंतला—[घाबरून] सख्यांनो, सोडवा ग सोडवा! पहा या दुष्ट भुंग्यानें कशी माझी पाठच घेतली आहे.

प्रियंवदा—[हसून] अग आम्हीं सोडविणार कोण? दुष्यंत राजाला हाक मार. कारण तपोवनातलीं संकटें राजानेंच दूर करावयाचीं.

राजा—आता ही वेळ पुढे जाण्याला फार चांगली आहे. हा भिऊ नका, भिऊ नका—अरे, पण मी राजा आहे असें ओळखून त्या भिवतील. बरें, त्यांना कांहीं तरी सांगता येईल.

शकुंतला—[दोन पावलें जाऊन, पाहून] काय इकडेहि आला.

राजा—[त्वरेनें जवळ जाऊन] हा खबरदार, दुर्जनांचा शास्ता पौरव राजा पृथ्वी पालन करीत असता, कोण रे तो दुष्ट या मुनि-कन्येला त्रास देत आहे?

भ्रमराच्या तावडींतून सुटलेली शकुंतला दुष्यंताच्या पाशांत अडकली. तिच्या मैत्रिणींनीं राजाची चौकशी कोणत्या गौरवपूर्ण शब्दांनीं केली, आणि त्यावेळीं शकुंतलेच्या भावना कशा उचंबळून आल्या याचें वर्णन पुढील चार वाक्यांत केलेलें आढळतें,—

" अनसूया—आपण उत्पन्न होऊन कोणत्या राजाचा वंश शोभविला? आपण इकडे आल्यानें कोणत्या देशांतले लोक आपल्या वियोग-दुःखानें झुरत आहेत? आपली या सुकुमार देहाला या तपोवनांत येण्याची पीडा कशाकरितां दिली?

शकुंतला—भेल्या वेड्या मना, व्यर्थ तळमळूं नको! तुला जें पाहिजे होतें तेंच अनसूयेनें विचारलें.

राजा—[आपल्याशीं] आता कसें नांव सांगावें तरी कसें, आणि लपवावें तरी कसें? बरें, असें सांगावें मुलींची समजूत घालण्याचें काम जड आहे. [उघड] बाई, ज्याला पौरव राजानें धर्माधिकारावर नेमला,

तो मी येथल्या तुमच्या क्रिया निर्विघ्न चालल्या आहेत की नाही हे पाहण्यासाठी येथें आलें आहे.

अनसूया—तर मग ह्या आगमनानें आम्ही सनाथ झालो. " यातील ' सनाथ ' या शब्दावरील श्लेष किती मौजेचा आहे !

पात्रोचित उपमा

शकुंतलेचें मन दुष्यंतावर बसले हें योग्यच झालें असें पटविण्यासाठी तिला साजेशी निसर्गातील उपमा तिची मैत्रीण देते

" प्रियंवदा—[मोठ्यानें] गडे, हिचें मन त्याच्यावर गेलें हे ठीकच आहे. महानदी समुद्रालाच जाऊन मिळायची, पालवीनें भरलेली मोतिं याची वेल आंब्याच्या झाडावर चढली तरच शोभते." त्याचप्रमाणे या ' समसमा संयोगाची ' सार्थकता कण्वऋषी आपल्याला शोभेल अशा मार्गानेच व्यक्त करतात. " तिला बापानीं पोटाशीं धरून मोठ्या प्रेमानें म्हटलें,—" मुले, त्याप्रमाणें यजमानाचे डोळे धुरानें भरले असताहि त्याच्या हातून अग्नीच्याच मुखात आहुति पडावी तसें हे सुदैवानें झालें "

विनोदपूर्ण संवाद

शकुंतलेचें मन दुष्यंताकडे कसें ओढ घेत होतें, याची कल्पना पुढील पदावरून येते. "सरसये अनसूये थांब कि जाई ॥ येतें मी अशि का धाई ॥ रुतला दर्भांकुर माझ्या पाई ॥ मजला तो दु:सद होई ॥ साडी कोरांटीत गुंतुन जाई ॥ सोडविते तोंवरी राही ॥ " ही झाली शकुंतलेची अवस्था. आणि राजाची ? " हिला पाहताना माझ्या डोळ्याची पापणीसुद्धा त्यागयाची विसरते " असें तो म्हणतो पुढे आपला विदूषक यालाहि हाच अभिप्राय तो कळवितो. त्या वेळचा त्या दोघांचा संवाद किती विनोदपूर्ण आहे पहा

" राजा—गड्या पारच बघण्यालायक अशी वस्तु तू पाहिली नाहीं, म्हणून तुझ्या डोळ्याचें काहीं सार्थक झाले नाहीं. व्यर्थ रे व्यर्थ !

विदू०—महाराज, आपण तर माझ्यापुढेंच आहां, आणखी दुसरी सुंदर वस्तु ती कोणती ?

राजा—अरे, आपलीं माणसें सर्वांना सुदरच दिसतात, पण या आश्रमास अलंकारभूत जी शकुंतला, तिच्याविषयीं माझें बोलणें आहे. ”

याच विनोदाची तार वर नेण्यासाठीं दुसऱ्या अंकाच्या शेवटीं राजा विदूषकाशीं उपहासानें बोलतो. विदूषकाला राजधानीकडे परत पाठविण्यासाठीं तो त्याला विनोदानें म्हणतो,

“ विदू०—मित्रा, मी राक्षसाला भिणारा म्हणून मला एकट्यालाच नगराला पाठवितोस होय ?

राजा—(हसून) छे, छे, तुम्ही ब्राह्मण, तुम्हाला भित्रे म्हणतो कोण !

विदू०—तर मग, राजाचा भाऊ जसा डौलानं जातो तसा मी जाईन; ज्या मागच्या पहिल्या तट्टावर बसून नाहीं जायचा.

राजा—तपोवनाला पीडा होऊं नये म्हणून सगळें सैन्यच तुझ्याबरोबर पाठवायाचें आहे. मग तर त्या डौलानें जा

विदू०—(आपल्या पाठीवर आपणच हात थोपटून) शाबास, मी आज युवराज झालों ”

करुण रसाचा उत्कर्ष

शाकुंतल नाटकाचा गाभा म्हणजे चौथा अंक. कालिदासाच्या सर्व काव्यकृतींचा हा मेरुमणी. करुण व वत्सल या रसांच्या गंगायमुनांचा संगमच तो. कण्वासारख्या विरक्त तपस्व्याच्या हृदयातहि कालवाकालव करणारा कन्या-वियोगाचा तो प्रसंग मग शकुंतलेची, तिच्या सख्यांची, तिच्या हरणाची, मैनेची, फार काय, वृक्षांची-वेलींचीहि, काय अवस्था झाली असेल ? एक महाकवि कालिदासच तें वर्णन करू शकला. त्या आश्रमाचा निरोप घेताना शकुंतला विव्हळ होऊन म्हणते, “ अति लेकरुचा, लाभलि हा ममतेचा, मन होय तुमच्या जरिचा ॥ बहु दारियलें प्रेम निरंतर अपुलें, कधीं नाहीं अंतर पडलें ॥ प्रतिदिवशीं कोमल करिंनी, वेणापणी जाता येईचा ॥ त्या आशेचा लेश न उरला साचा, शोक न आवर मनिचा ॥ ”

करुणरसाला पोषक अशीच शब्द-योजना या पदाची किर्लोस्करांनी केलेली आहे.

सृष्टीची समरसता

शकुंतला सासरीं निघाली, तेव्हां आश्रमातील वस्तुजाताची अवस्था काय झाली, हें प्रियंवदा तिला सांगत आहे, " शके, हें तपोवन सोडून चाललीस म्हणून तुला एकटीलाच वाईट वाटतें असें नको समजूं; तुझा आता विरह होणार म्हणून सगळ्यांचीहि अवस्था तुझ्या-सारखीच झाली आहे. पहा, हे हरिण कसे तोंडांत घेतलेल्या दर्भांचा घांस परत टाकताहेत, वेलीदेखील अश्रुबिंदु ढाळल्याप्रमाणे टपाटप पिकलेली पानें गाळीत आहेत. "

आपल्या आवडत्या लतेला संभाळावयास शकुंतलेनें आपल्या दोघा मैत्रिणींना सांगितलें, तेव्हा त्या मैत्रिणींनीं विचारलेला एक एक करुण प्रश्न फारच हृदयस्पर्शी आहे.

" शकुंतला—(सख्यांकडे वळून) सख्यांनो, हिला आता मी तुमच्या ओटींत घातली आहे.

दोघी सख्या— पण बाई, आम्हांला कोणाच्या ओटींत घातलें आहेस ? (रडूं लागतात) "

तिच्या मागें मागें जाणारा व तिचा पदर ओढून धरणारा हरिण पाहताच शकुंतलेचें हृदय उचंबळून आलें, आणि त्यांतून पुढील आर्त उद्गार निघाले,

" जाईं परतोनी, बाळा, जाईं परतोनी ॥ निष्ठुर मी तुज टाकुनि जातें, येशि पथाला माझ्या मागोनि ॥ ध्रु ॥ जन्मताच तव जननि गेली सोडुनि तुज या तपोवनीं । मीच पाळिलें लाड करोनि, काहिं न अडलें कीं तुझें । गेलें जरी, काय उणें तुज, सांभाळतील ताता तुजलागुनि ॥ "

सर्व सृष्टीशींच शकुंतला समरस झाली होती. तिला वृक्षांनीं आणि लतांनीं रेशमी वस्त्रें व दागदागिने दिले—फुलांच्या रूपानें अश्रु गाळले. आणि वनदेवी कण्वहि भरल्या अंतःकरणानें व सद्गदित झालेल्या कंठानें म्हणूं लागले,

" जाते की मम शकुंतला ही आजचि पतिसदना ॥ उरस्थेनें व्हाळिन तुटतें हुरहुर लागे मना ॥ ध्रु० ॥ गहिंवर दाटे कंठि कसा ये बाष्पपूर नयना ॥ चिंतेनें जड दृष्टी झाल्या काहिंच वदवेना ॥ मी वनवासी स्नेहिं हिचा पण वियोग साहवेना ॥ न कळे कैसे गृहस्थ सोसिती कन्या-विरहाना ॥ "

अनुभवाची सार्वत्रिकता

महर्षि कण्वाचे डोळे अश्रूंनी डबडबले हें वात्सल्याचें स्वरूप पाहून शकुंतलेचें कोमल हृदय तुटूं लागलें. ती आपल्या प्रेमळ पित्याला, स्वत चें दु ख आवरून म्हणते, " तनु ही सुकली अधिंच तपानें ॥ पाडुरताहि आलि तयानें ॥ त्यातुनि या माझ्या चिंतेनें ॥ कृश नका होउ ॥ १ ॥

एकानें दुसऱ्याचें सात्वन करावें आणि तें करतानाच आपण दु ख वश व्हावें–दुसऱ्याच्या डोळ्यातील अश्रु पुसता पुसताच स्वत च्या डोळ्यातच आसवें तरारावीत, असा हा प्रेममूलक विरहाचा प्रसग ! पृथ्वीच्या पाठीवरील कोणत्याहि स्थळीं आणि इतिहासाच्या पानावरील कोणत्याहि काळीं अनुभवास येण्यासारखा हा त्रिकालाबाधित प्रसग ! त्याची पकड (Appeal) सार्वत्रिक व शाश्वतची आहे.

शकुंतलेला गर्भार्ती घेऊन कण्वाचे शिष्य दुष्यंताच्या राजधानींत गेले तेथे एक शिष्य सज्जनाचें वर्णन करताना पुढील सुभाषितप्राय सिद्धात सागतो " नम्र होती फलभारें तरुवर सारे । लवुनि येती मेघहि त नवजलभारें ॥ उदयिं सानू लीनाचि ते निजाचारें ॥ सज्जनाची ऐशि ही रीति ना रे ॥ "

कल्पना–शक्तीचा विलास

शकुंतला आश्रमात विरहानें निमग्न असताना दुर्वासानें तिला शाप दिला, त्यामुळें राजानें तिला ओळखलें नाहीं – किंबहुना तिचा धिक्कारच केला तेव्हा ती अपमानित आर्य–स्त्री विनेप्रमाणें कडाडून तथून अदृश्य झाली या प्रसगाचें स्मरण पुढें दुष्यंत राजाला जेव्हा झालें, तेव्हा त्याची

स्थिति एखाद्या अपराधी माणसाप्रमाणें कशी झाली, हें पुढील पदात सांगितलें आहे 'माझें हृदय पोळत धैर्य गळत सर्व दिसत शून्य मला रे ॥ मुनि दरडावूनि कथित रहा एथ फीर मार्गे ॥ मग दीन नेत्रिं मजचि बघे अश्रुच्या वियोगें ॥ मज रे, तोचि नेत्र टोचितसे, हृदयिं जसा भाला" इंद्रानें आपल्या साहाय्यासाठीं दुष्यंत राजाला स्वर्गलोकीं बोलाविलें. तेव्हा, आकाशातून ढगांवरून रथात बसून जाताना दुष्यंताला जो अनुभव आला, तो आजकाल विमानातून संचार करणाऱ्या कोणाहि माणसाला पटण्यासारखा आहे. त्या अनुभवाचें वर्णन दुष्यंत पुढील शब्दांनीं करतो. "रथचक्राच्या आरांतूनि । चातकपक्षी जाति उडोनी ॥ अश्वशरीरीं सौदामिनी । लखलखती ॥ कैशा ॥ १ ॥ पूर्ण जलानें जो का भरला । ऐसा मेघाचा ढग आला ॥ त्यावरुनी अमुचा रथ गेला । धावा या भिजल्या ॥ २ ॥" जमिनीवर बसून नाटक लिहिणाऱ्या, कालिदासानें अंतरिक्षांतील प्रवासाचें हें जें सूक्ष्म वर्णन केलें आहे, तें त्याच्या कल्पनाविलासाचेंच फल म्हणता येईल.

स्वर्गांतील मारीचाश्रमात शकुंतलेचें दर्शन दुष्यंताला अकल्पितपणें होतें. त्याआधीं तिच्या मुलाची भेट होते. त्या बालकाचें वर्णन दुष्यंताच्या मुखानें कालिदासानें जितक्या कोमलतेनें केलें आहे, तितक्याच बहारीनें त्याचें भाषांतर किर्लोस्करानीं केलें आहे ते असे —" निष्कारण हसताना दिसती मुकुलदंत हे याचे ॥ सर्व वर्ण ते स्पष्ट न उमटती मधुर बोल ते याचे ॥ ऐसा बाला अंकीं घेउनि रज त्याच्या अंगाचे ॥ लागुनि वसनें मळतीं ज्याचीं तेचि धन्य दैवाचे ॥"

सौभद्राचा सौरभ

पंचपक्वान्नाची मिठी जेवणाराच्या तोंडाला बसली म्हणजे त्याला नमकीन पदार्थाची वासना होते. शाकुंतलात नाना रसांची गोडी साठविलेली आहे. त्या 'पक्वान्नातें सेवूनि विटलें', त्यांची भूक पुन चेतविण्यासाठीं किर्लोस्करानीं आपलें नवें नाटक 'तिखटचि केलें.' तें नाटक म्हणजे सौभद्र. भाषांतराच्या पायघड्या सोडून देऊन त्यांची रेखणी आता

स्वतंत्रपणें पाऊलें टाकूं लागली. कथानकाच्या मांडणीपासून पदरचना, संवाद-योजना इत्यादि सर्व अंगोपांगें किर्लोस्करांनीं आपल्या स्वतंत्र प्रतिभेनेंच प्रगट केलीं. ' अर्जुन-सुभद्रा ' विवाहाचें कथानक महाभारतात मूळचें असलें, तरी नाट्यदृष्ट्या त्यात किर्लोस्करांनी इतके फेरफार केले आहेत कीं, ही त्यांची स्वतंत्र कृति म्हणूनच महाराष्ट्रानें सुगंधी पुष्पा प्रमाणें मस्तकीं धारण केली. विशेष हें कीं, हें पुष्प कधींहि कोमेजत नाहीं. गंगा जशी सतत अथांग वाहत असते, तशी या नाटकाची लोकप्रियता अभंग आहे. आजवर शेंकडो नाटक मंडळ्यांनीं या नाटकाचे हजारों प्रयोग करून लाखों रसिकांना रिझविलें आहे, आणि पुढेंहि तें तसेंच त्यांना झुलवीत ठेवील.

शाश्वत भावनांचें चित्रण

' सौभद्रा 'च्या या अवीट गोडीचें, अखंड लोकप्रियतेचें आणि अक्षय्य यशाचें रहस्य कोणतें ? शृंगार, हास्य व करुण या तीन मधुर रसांचा उत्कर्ष तर त्यात आहेच, पण तेवढ्यानें काहीं त्याला हें अम्लान सौंदर्य प्राप्त झालेलं नाहीं. पौराणिक कथांची पकडच काय, पण आठवणसुद्धा आता हळूहळू नाहींशी होत आहे. संगीताच्या चालींतहि पंजाबी, बंगाली वगैरे ढंग शिरत आहेत नाट्य लेखनाचें तंत्रहि एकप्रवेशी वगैरे पाश्चात्य वळणावर जात आहे अशा नव्या नव्या घटना नाट्य-सृष्टींत एकसारख्या घडत असतानाहि हें जुनेंपुराणें नाटक ताजेतवानें कसें राहतें ? याचें मुख्य कारण म्हणजे मानवाच्या ज्या शाश्वत भावना आहेत, त्या सतृप्त करण्याचें सामर्थ्य या नाटकात आहे हर्ष-शोक, प्रणय-मत्सर, महत्त्वाकांक्षा-औदार्य, इत्यादि भावना सार्वत्रिक व सार्वकालिक आहेत त्या खेळविण्याची शक्ति शेक्सपिअर-कालिदासांत आहे आणि म्हणून त्यांचीं नाटकें दिक्कालाचीं बंधनें तोडून सर्वत्र प्रसार पावलीं आहेत हीच जादू किर्लोस्करांनाहि साधलेली आहे कृष्ण-अर्जुन-बलराम किंवा सुभद्रा रुक्मिणी या स्वभाव-रेखा कोठेंहि, केव्हांहि पहावयास मिळतील अशाच आहेत. नांवें बदललीं असतील, पण वस्तु कायम आहेत अर्जुन सुभद्रा

काय, रोमिओ-ज्युलिएट नाय किंवा लैला मजनू काय,-ही नावं गौण होतं, पण त्यांची प्रेमाची तीव्रता व निष्ठा अलौकिक आहे आणि म्हणून जोंवर मानवी हृदय प्रेमाचें पुजक आहे, तोंवर त्यांच्या कथा मनांना आश्चर्य वाटणारच

कौटुंबिक प्रेम-कथा

'सौभद्रा'चें कथानक मूळचें पौराणिक असलें, तरी त्याची मांडणी किर्लोस्करांनीं सामाजिक स्वरूपात केली आहे 'ही एक प्रेम-कथा आहे—कौटुंबिक कथा आहे असेंच प्रेक्षकांना सतत वाटत असतं आपल्या घरातीलच लग्नाचा प्रसंग आपण पाहत आहोंत, त्यात दोन भावांचीं दोन मतें पडलेलीं आहेत, त्यामुळे लग्नाला विघ्न उत्पन्न झालेलें आहे, तेव्हा नियोजित वराची व वधूची विरहावस्था शिगेस पोचली आहे आणि शेवटीं लग्न लागून व 'नांदा सौख्यभरें' म्हणून आनंदीआनंद होत आहे, अशी एक नित्याची, आपल्याभोंवतीं घडणारी {कुटुंबकथाच आपण रंगभूमीच्या आरशांत पाहात आहोत,} असा भास रसिकाला होतो आणि त्यामुळें तो त्या नाट्यवस्तूशीं सहानुभूतीनें समरसहि बनता.

संसाराचें प्रतिबिंब

आतां पूर्वीच्या मुकुटाऐवजीं टोपी आणि रथाऐवजीं मोटार आली असेल, पण त्या टोपीखालील डोकें व मोटारींतील अंतःकरण पूर्वींचंच आहे. अर्जुन-सुभद्रेच्या प्रणयलीला आजच्याहि युव-युवतींच्या अंतःकरणास गुदगुल्या केल्यावाचून रहात नाहींत. वसंत ऋतूंत 'रमतात युवति चांदण्यात पतिस घेउनि' हा प्रेमाचा खेळ द्वारकेप्रमाणें पुण्यास-व पुण्याप्रमाणेंच पॅरिसमध्यें-सदैव चालू असणार, तसेंच 'खिडक्यांचे काचांचे पडदे भिजवुनि कोणी गार करी । गुलाबपाणी घट करोनि शिंपीत कोणी गच्चिवरी ॥' हें वर्णन रुक्मिणीच्या 'लक्ष्मी-विलास' मंदिराचें असलें, तरी महाराष्ट्रीय रसिकांना तें आपल्याच घराला लागू आहे असें वाटे.

"मी कुमार तीहि कुमारी असताना नाहीं एरा। गाडलें सेळगें प्रेमें। प्रिय वाली एरामिरा ' असे दृढ भाव-वचन अर्जुन सुभद्रा यामध्ये निर्माण झालेले पाहतांच तरुण मनें या नाटकावर प्रथमपासूनच लुब्ध होतात. त्या दोघांचा 'प्रीति तर ' तोडला जात आहे, या सवयीदूनच नाटकाचा प्रारंभ अनरयापुढें प्रेमराची जिज्ञासा मुरवानीपासून ताणली जाते. विरह-व्याकुळ सुभद्रेच्या मनाची तडफड तरुण प्रेक्षकाच्या हृदयास जाऊन भिडते. आणि जेव्हा सुभद्रा आणि रुक्मिणी या वन्म-वहिनींचा संवाद तुळशीवृंदावनापुढें चालतो, तेव्हा तर प्रत्येक स्त्री पुरुषाला वाटतें की, 'अरे, या तर आपल्याच समारातील गोष्टी.' हा घरगुतीपणा, हा सामाजिकपणा किर्लोस्करांनी शेवट-पर्यंत सुरेख सभाळला आहे स्वाभाविकता या नाटकात ओतप्रोत भरलेली आहे त्यामुळें सारीं पात्रें खरीं वाटतात व सारे संवाद सहज भासतात.

या नाटकात पात्रें किती ? फक्त पाच गौण पात्रें आहेत तीहि चारच. अर्जुन हा नायक असला, तरी त्याचें कर्तृत्व किंवा चातुर्य असें फारसें कोठेंच प्रगट होत नाहीं. जणु काहीं त्यानें आपल्या पराक्रमाचा खरोखरी चाच संन्यास घेतला आहे ! 'दलसागर तुम्हीं वीरशिरोमणि ' असा त्याचा गौरव सुभद्रा करते, म्हणूनच अर्जुनाला शूर मानावयाचें ! बाकी सारीं चक्रें फिरविलीं जातात कृष्णाकडून कृष्णाचें कारस्थानी कर्तृत्व व विनोदी स्वभाव हीच या नाटकाच्या माधुर्याची गुरु किल्ली आहे कृष्णाचें पात्र गाळलें तर सौभद्रातील सौरस्य राहतें कोठें ?

एकनिष्ठ प्रेमाची मूर्ति

सुभद्रेची स्वभाव रेखाहि अत्यंत कोमल व रमणीय रेखाटली आहे. तिचा अर्जुनावरील प्रीति अनिवार असली, तरी ती आपली मर्यादशीलता कधींहि सोडीत नाहीं. तिच्या विरहावस्थेचें शब्दचित्र फारच सरसाईनें व कुशलतेनें किर्लोस्करांनीं रेखाटलें आहे अर्जुनावरील आपली निष्ठा किती दृढ आहे हें व्यक्त करताना ती म्हणते " पाडुनृपति तनय जया। कुंता सुती यदुतनया। धर्म-भीम बांधव ज्या। नाम विजय जो ॥ १ ॥

अर्पियलें या शरिरा। तया लोक धनुर्धरा। न फिरे जरि चराचरा। कठ चिरियला ॥"

ही सुभद्रेची प्रेमनिष्ठा पहात असूनहि श्रीकृष्ण तिला विनोदानें सिंचितो आणि म्हणतो,

"ताई, एवढा चातुर्मास सपला, कीं पहिल्या मुहूर्तासच तू त्या सार्वभौम राजा दुर्योधनाची पट्टराणी होणार. मग केवढा ताईला डौल येईल! आमच्याबरोबर बोलशील तरी का नीट मग?' दुःखावर डागण्या दिल्याप्रमाणें हें बोलणें सुभद्रेच्या जिव्हारीं लागते. ती पुढें रुक्मिणीशीं बोलताना आपली हृदयव्यथा ओकते आणि म्हणते, "'त्या कृष्णाचें बोलणें तू नाहीं का ऐकलेंस! चातुर्मास सपल्यावर म्हणे मी त्या मेल्याची पट्टराणी होणार, मग मला डौल येईल. अहाहा! हीं कसायासारखीं बोलणीं सख्ख्या भावाला शोभतात काय ग?" एवढेंच नव्हे तर ती सतापाच्या भरात कृष्णाला उद्देशून म्हणते.

"जैसा वरती दिसतो काळा आतुनही झाला।"

संवादांतील चातुर्य

साध्या सवादातूनहि सुभद्रेचें विरह–दुःख व तिचें भाषण–चातुर्य कसें व्यक्त केलेलें आहे पहा.

' सुभद्रा : अग, तुझी तशी ममता असती, तर तू माझी इतकी विटम्बना चालली असता, डोळ्यावर कातडें ओढून बसली नसतीस.

रुक्मिणी : वन्सं, आता बोललें तर तुम्हाला रडीभर राग मात्र येईल. मला सागा, काय तुमची विटम्बना चालली आहे? तुम्ही होऊन विनाकारण आपल्या जिवाला सताप करून घेता.

सुभद्रा : मला ज्या गोष्टीचा मनापासून तिटकारा आहे, ती गोष्ट तुम्ही जबरदस्तीनें माझ्याकडून करावयाला लागला, तर ती विटम्बना नव्हे का?

रुक्मिणी : हं, हं, आता आलें ध्यानात, भावोजींनीं इतकें सायास करून दुर्योधनाला देण्याचें ठरविलें तें काय तुमच्या अकल्याणाकरिता?

अहो, त्याच्याशरता वर आज सगळ्या पृथ्वींत तरी मिळेल का ? केवढी राजसत्ता ? किती ऐश्वर्य ! इतके असून, वरें, सादर्यांत तरी कमतरता आहे ? तीहि नाहीं. फार काय सांगू, उद्यां तुम्ही त्याची पट्टराणी झालां म्हणजे आम्हालादेखील तुमच्यापुढें मान लववावी लागणार आहे, समजलांत !

सुभद्रा : पुरें पुरें वर्णन. नवरानायकोंनीं जसा राय एकच किता गिरविला आहे. वहिनी, तो इंद्राहूनहि भाग्यवान् असला तरी मला नको असल्यावर, तेथें आग्रहानें मला देऊन माझ्या जन्माची माती का करता ?

रुक्मिणी : छे छे. असें बोलूं नये असलें भाषण आम्हां नायकांना शोभत नाहीं.

सुभद्रा : परंतु हा शीतळ आहे ग वहिनी ! आतां मी बोलले तर दुसऱ्याचीं वर्में काढता, असें म्हणशील.

रुक्मिणी : काहीं नाहीं. काय बोलायचें असेल तें खुशाल बोल.

सुभद्रा : तर तर वहिनी, तुझ्या भावानें तुला शिशुपाल राजाला देऊ केली होती, तो काय रूपानें, पराक्रमानें किंवा ऐश्वर्यानें कमी होता, म्हणून तू चोरून ब्राह्मणाबरोबर पत्र पाठवून, कृष्णाला वरलेंस. तें का बरं ? याचें समर्पक उत्तर दे म्हणजे मी तुमचें सगळें ऐकतें "

रसमय भावगीतें

प्रेमभंगाच्या यातना सोशीत असताना, सुभद्रेला वाटतें, " व्यर्थ मी जन्मलें थोर कुळीं । लागला सर्वदा फास गळीं ॥ नच ठावें स्यातंत्र्य कसें तें । दर्दित वास मुलीं ॥ गरिबा पोटीं येते तरि ते । मन नच देते बळी ॥ "

आपल्या दासीपुढें आपलें तळमळणारें हृदयच जणूं काहीं सुभद्रा काढून ठेवते तिच्या अमूर्त भावनांना मूर्त स्वरूप देताना नाटककारानें तिच्या तोंडीं शातेच्या पुढील दोन पदें म्हणजे रसमय भावगीतेंच होत

" बद जाउं कुणाला शरण । करी जो हरण संकटाचें । मी धरिन चरण त्याचे । जा सत्वरे ॥ दादु आत मधुरात्रा । प्रार्थि निर्धुनि दु म म निज । तें दोष विफल सारे । अस समये ॥ मम तातजननि म प्र तां । भ्रुनि

वण्ती हात ईन्द्र । न चलेचि नाहिं त्याचें । अग सख्ये ॥ जे कर जोडुनि मजपुढें । नाचले थवे यादवाचे । प्रतिकूल होति साचे । अग सख्ये ॥ ''

'' किती सांगु तुला मज चैन नसे ॥ हें दुःख तरी मी साहु कसें । या समयि मला नच कोणी पुसे । हा विरह सखे मज भाजितसे । मन कसें आवरूं । किती धीर धरूं ? कसें करूं ? ॥ हृ मधुनवहृत मम वैरी गडे । द्वारावती कसें वरि प्रेम धरे । मोलोनी पाडीती हृदयासी घरें । नच्ये नको मला जिव । विष तरि पाजव । सखे मोडिव ॥ ''

विरहावस्थेचें वर्णन

आपला प्रियकर जो अर्जुन त्याचा केला दर्शन पडताच सुभद्रेचा विरहाग्नि भडकतो त्याचें वर्णन किर्लोस्करानीं किती कुशलतेनें केलें आहे सुभद्रा म्हणते, '' अरसिक किती हा शेला । त्या सुंदर तनुला सोडुनि आला ॥ प्रेमें प्राणपतीला । मीं सतोषें हा अर्पण केला । दुर्मिळ जें स्थळ मनाला । तें सहज मिळुनि या दुर्भाग्याला । तेथुनि का हा ढळला । त्या सत्सगतिला कैसा विटला । सोडुनि ठेविन याला । मज दर्शन नलगे निठुर मेला ॥ '' विरहानें सतत झालेल्या सुभद्रेच्या मनाला मार्गेतील प्रत्येक सुखदायक वस्तुहि करी तापदायक होते, याचें विरोधाभासात्मक वर्णन पुढील पदात केलें आहे '' नवुनि उपवना विरहाग्नीची ज्वाला भडकें उरीं । पुष्पाचा तो सुगध माझ्या शूळ निपजवी शिरीं । कोकिल- कूजित ऐकुनि वाटे वीज कडाडे वरी । कारजाचे तुषार भासति अग्नि कणाचे परी । सुमद शीतल सुगध मारुत येता अगावरी । थरथर काळिज कापे वाटे डाग वसति अतरीं । पक्ष्यांचि जोडपीं खेळति नानापरी । दे ततुस हमही स्त्रीच्या वदनातरीं । मुग्धवाया नाचता मोर सुनृत्या करी । जिकडे तिकडे पाहुनि ऐसें होते मी घाबरी । मजला मग घायाळचि करिता मन्मथ आपुल्या शरीं ॥ ''

सविस्तर शब्द-चित्रें

'' सौभद्र '' नाटकातील मौजेला कृष्णाचें कपट—धारस्थान जितकें कारणीभूत आहे, तितकेंच अर्जुनाचें वेषांतरहि आहे निदर्दी सन्यास घेऊन

तो जेव्हा राजवाड्यातील अंत पुरात ठाण मांडतो, तेव्हा त्याची किती धादल उडते, याचीं शब्दचित्रें या नाटकात फार बहारीनें रंगावलीं आहेत. दोन दासींच्या स्वभावरेखाहि भिन्नभिन्न रेखाटल्या आहेत. त्याच्याशीं ढोंगी संन्यासी अर्जुनाचें वर्तन हास्यरस उत्पन्न करणारें आहे. आणि रुक्मिणी जेव्हा, 'अर्जुना !' म्हणून हाक मारते तेव्हा तर प्रेक्षकाच्या हसून हसून मुरकुंड्या वळतात. विदूषकाच्या विनोदापेक्षा अर्जुनाचा हा प्रसंगनिष्ठ विनोद अत्यंत हृदयंगम आहे. संन्यासी अर्जुनाचें शब्दचित्र किती हुबेहूब व सांगोपांग रेखाटलें आहे "लाल शाल-जोडी जरतारी झोकदार शिरिं बांधोनि । नाचत चाले जैसा येतो रंग-भूमिवर नट सजुनी । बाजे कडकड छाटि गुलाबी माळ जपाची करिं धरुनी । ध्यान करुनि बैसता दिसे मज दांभिकपण वर ये फुटुनी । सर्वांगावर भस्माचे ते पुट् लावि किती रेखोनी । त्यावरि रुद्राक्षाच्या माळा घालितसे तरि किती जपुनी । स्फटिकाचीं तीं सुबक कुंडलें डुल्ताना हल्ती कानीं । पायिं खडावा चटचट करिती दंड शोभती करिं तीनी "

असेंच दुसरें सूक्ष्म व सविस्तर रीतीनें रेखाटलेलें शब्दचित्र म्हणजे क्रुद्ध रुक्मिणीचें. 'रागानें फुसफुसत' असताना ती कशी दिसत होती याचें बारीक वर्णन पुढील पदात केलेलें आहे.

"अति कोपयुक्त होय परी सुखविते मला । भृकुटि वक्र करुनि त्वरत । गाल लाल सर्व होत । थरथर तनु कांपवीत । दुर्मुखदनिं घर्म सुटला ॥ जणु कनकाची मूर्ति अभिमानिं तापली । कीं नभ सोडुनि बीजचि ती खालिं उतरली । कीं ज्वलनाची ज्वाला कुंडात पेटली ॥ एक जागिं पद न टरत । हृदय भरत रिक्त होत । अधरनिंम काय पुटत । तेंवि वरी दात रोंविला ॥"

बलरामाचा भोळा, प्रांजल व शीघ्रकोपी स्वभाव सर्वत्र सुसंगतपणें रंगविला आहे. त्याच्या ऐन वेळीं सुभद्रा नाहींशी झाली आणि ती – दुर्योधनाला देण्याचा आपला व्यूह ढासळला हें कळताच स्वत त्याच्या मनात कोणकोणत्या भल्याबुऱ्या शंकाकुशंका आल्या, तें सर्व मनमोकळेपणें बलरामदादा घारस्थानी कृष्णाला सांगतात तें इतकेंहि म्हणतात कीं,

" नाहि सुभद्रा या वार्तेतें जेव्हा आयकिलें । सर्वांगाची लाहि होऊनी काळिज चरचरलें । एकवार वाटे की क्रोधें तिनें प्राण दिधले । एक वार वाटे कीं तिजला पार्थानें नेलें ॥ एकवार वाटे तू तिजला कपटें लपवीलें । ऐसें माझ्या मनात नाना तरग ते आले ॥ "

या एका प्रसगावरूनहि बलरामाच्या स्वभावावर किती स्वच्छ प्रकाश पडतो.

कल्पकतेचे नमुने

सौभद्रातील काहीं पदें अगदीं सस्कृत–प्रचुर आहेत हें खरें, तथापि बहुतेक पदाची रचना सरळ व प्रासादिक आहे. ' राधाधर–मधुमिलिंद ', ' वीरशिरोमणि सकल–धनुर्धर नायक, ' ' पावना वामना या मना ' ' बोल तुजसम साग मन, ' ' नीरक्षीरालिंगनरूपी, ' इत्यादि पदावरून किर्लोस्करांचें भाषा सामर्थ्य प्रतीत होतें. पण नाटकाचा प्रेक्षक म्हणजे काहीं विद्यापीठातील अभ्यासू विद्यार्थी नव्हे. दमल्याभागलेल्या सर्वसामान्य ससारी जनाचें तें एक विश्राति स्थान आहे, हें ओळखूनच किर्लोस्करानीं आपली पद्यरचना सुगम व मनोरम ठेवली आहे. कल्पनाशक्तीनें नटलेल्या व अलकारानीं मोहोरलेल्या पदाची रचनाहि ते किती साधी व सुबोध ठेवतात पहा " गगानदी ती सागर सोडुनी । कूपा मिळण्या धावे । किंवा राका चद्रकलेनें राहुमुखात पडावें । अथवा चाडालाच्या सदनीं श्रुतिनें काय रिझावें । किंवा कोमल हरिणीनें त्या वृकगेहात शिरावें । कामधेनुनें आनदानें खाटिकहस्तिं पडाव । तशी सुभद्रे तू मज सोडुनी अधमसुतासि वरावें ॥ "

निसर्गाचीं शब्दरूपें

पर्जन्याचें वर्णन दोनचार वाक्यातच किती सुदर केलें आहे. " नभ मेघानीं आक्रमिलें । तारागण सर्वहि झाकुनि गेले । कड कड कड कड शब्द करोनि । लखलखता सौदामिनी । जातातांचि नेत्र दिपोनि । अति विरहि जन ते व्याकुल झाले ॥ "

नमन्न हें निसर्गाचें हृदयंगम वर्णन—"पुष्परागसुगंधित शीतल अतिमंद चरे वनवायु हा। निखिल तरुंतिल पक्षि उठोनि शब्द करिति किती मंजु हा ॥ निबिड कुंजनुर्वि मोरमयुरी नद्गनिथदुनि नाचती हे। हरिण उडति बहु शशक धावती गिरिवरि डोलत नाग हा ॥ "

सूर्योदयाचें प्रधान शब्दचित्र कसें प्रसन्न रेखाटलें आहे, " प्रिये पहा रात्रीचा समय सरुनि येत उषःकाल हा ॥ थंडगार वात सुटत। दीपतेज मंद होत। दिग्वदनें स्वच्छ करित। अरुण पसरि निज महा ॥ १ ॥ पक्षि मधुर शब्द करिति। गुंजारव मधुप वरिति। विरलपणें शाखि होति। निर्मल ये जलरुहा ॥ सुखदुःखा विसरुनिया। गेलें, जें विश्व लया। स्थिती निज ती मेवाया। उठतें कीं तेंच अहा ॥ "

प्रभातकालचाच प्रसंग, पण तो उपमांच्या माळा घालून कसा सजविला आहे—"नच दृष्टिस पडती ते नक्षत्र उदय पावतां रवी। तशीं नक्षत्रें लोपलीं। साधूंच्या चित्तांतुनि जाते कामक्रोधावली। तमाची जशी गति जाहली। तें मुनिमन जैसें सर्व काल भासतें। हें प्रसन्न तैसें नभ आतां दीसतें। निरुद्योगि पुरुषाची लक्ष्मी क्षीणतेस पावती। तशी बघ रात्र नष्ट जाहली ॥ "

सोप्या भाषेतील सुबोध वचनें नाटकांत सर्वत्र विखुरलीं आहेत. तीं सुभाषिताप्रमाणें सर्वांच्या तोंडीं खेळत असतात. शब्द-सौंदर्य व अर्थ-सौंदर्य या दोन्ही दृष्टींनी नमुनेदार असें एक सुभाषित ऐका. " राजा लुटि जरि प्रजाजनाला। माता मारी निज बाळाला। बंधु विकी जरी निज भगिनीला। शरण कुणा जावें ? "

अखेरचें अपुरें नाटक

' शाकुंतल ' व ' ' सौभद्र ' या दोन नाटकांनीं अमाप यश कमाव-ल्यावर किर्लोस्करांनीं ' रामराज्यवियोग ' हें नाटक रचण्यास घेतलें. " प्राचीनापरि अर्वाचीना रसिकां बहु मानाला। देना माहोनी। होतो मज बहु तोष मनीं " अशा सदोषी वृत्तीनें व आत्मविश्वासानें त्यांनीं हें नाटक

दार्वी धरलें. त्याच्या कथानकात शृंगार किंवा हास्य या सर्वसुलभ रसाना वावच नाहीं. केवळ करुण व उदात्त या रसाचा आस्वाद घेण्यास रसिकांची अभिरुचि सूक्ष्म व तरल असावी लागते. पण कालिदासाचें शृंगार-प्रधान ' शाकुंतल ' जितकें लोकप्रिय झालें, तितकेंच भवभूतीचें करुण-प्रधान ' उत्तररामचरित् ' हि परिणामकारक ठरलें, हा दाखला किर्लोस्करांच्या डोळ्यापुढें होताच पण ' शाकुंतल–सौभद्रा ' तील नाट्यगुणच ' रामराज्यवियोगात ' कमी उतरले आणि त्यामुळें हें नाटक रसिकांच्या मनातूनहि उतरलें दशरथ, वसिष्ठ किंवा कैकयी यांचे स्वभाव या नाटकात सभोलपणें चितारले गेले नाहींत. या उदात्त कथा-वस्तूचा उठाव किती उत्कर्षानें करता येतो, याचा पुरावा पुढें खाडिलकरांनीं आपल्या 'सवती-मत्सर ' नाटकात उत्कृष्ट रीतीनें दिला.

' राम-राज्य-वियोग ' हें नाटक अपूर्ण अवस्थेंत असतानाच नाटककाराला इहलोकाचा वियोग घडला. म्हणून प्रकाशकांनीं तें रसिकजनास अर्पण करताना म्हटलें आहे, "अल्पत बाल्यावस्थेंत आईबाप मरून जाऊन नान्या लेकराची जशी अवस्था व्हावी, तद्वत् ह्या पुस्तकाचें झालें आहे." वास्तविक, किर्लोस्करांनीं हें नाटक वाढत्या विश्वासानें " नवनाटकदर्शन-लोलुप महारसिक सभाजनांना ' अर्पण केलेलें आहे शत्रूकाचें बेपत्तर व कारस्थान आणि त्यामुळें मथरेची कारागृहातून सुटका असे नाट्यपूर्ण प्रसंगहि त्यांनीं कल्पनेनें रचून त्यात गुफले आहेत. ' नृपममता रामावरती' सारखीं कांहीं पदेंहि सुगम व सुरस असल्यामुळें जनतेच्या तोंडीं खेळत असत. पण स्वभावाचा परिपोष यथास्थित न झाल्यामुळें नाटकातील पात्रें यमपुरींतील लाकडी बाहुल्यासारखीं वाटतात.

भिन्न रसांचा उठाव

सूत्रधार–नटीच्या संवादापासूनच या नाटकातील सपर्शाला सुरुवात होत आहे. ' व्यर्थ अम्हीं अबला ' अशी तक्रार करणारी नटी स्त्री–पुरुषाच्या समानतेची मागणी करताना असा युक्तिवाद करते कीं, " आम्हाला स्वतंत्रता तुम्ही देत नाहीं, म्हणूनच आपण म्हणता ते अनर्थ

होतात. पुरुषप्रमाणे स्त्रियानाहि स्वतंत्रता असती तर इतके अनर्थ होतेच ना, समजलात ? " तसेंच शकुंतलेच्या तोंडून ब्राह्मणाच्या वर्चस्वावर व असुराच्या दुर्दशेवर नाटककारानें टीका केलेली आहे. पण अशा सत्यामुळें कथानकात फारसें औत्सुक्य निर्माण झालेलें नाहीं. वर्षाकालाचें वर्णन ' सुटला पितृदशेचा वारा ' इत्यादि शब्दांनीं नटी करते, तेव्हा दशरथाच्या भावी मृत्यूचें सूचन ' राजा वसत जगु मृत झाला ' या चरणानें केलें आहे. तसेंच कौसल्य दशरथाच्या बोलण्यातहि दाखविलें आहे. क्रोधानें फणफणणाऱ्या कैकेयीचीं " कवणें तुज गांजियलें सांग सुंदरि ' अशीं आर्जवें करीत असतानाहि शेवटीं दशरथ तिला वचन काय देतो ? तर " रामाची शपथ सर्व सत्य मी करी " केवढी नाट्य–चमत्कृति साधली आहे येथें ! कैकेयीच्या दुष्टतेचें व त्यासरोबरच वनवासातील त्रासाचेंहि वर्णन थोडक्यात करण्याचें चातुर्य किर्लोस्करानीं दाखविलें आहे.

कैकेयीपुढें दशरथ 'पदर पसरून भिक्षा मागतो' व रामाला वनवासाला पाठवू नको म्हणून प्रार्थना करतो, तेव्हा तो म्हणतो, ' कट्ट तव शब्दा-हुनी ॥ कदर्लें ती सेउनी राहिल का वनीं ॥ सांग कैकयी ॥ अति-तापद तुझ्याहुनी ॥ चडाकिरण शिरिं साहुनी राहिल का राम वनीं ॥ सांग कैकयी ॥ नव तरु चित्ताहुनी ॥ कठिण शिला–शयनिं पडुनि । राहिल का राम वनीं ॥ सांग कैकयी ॥ " यात कैकेयीच्या क्रूर स्वभावावर जितकी दारुण टीका आहे, तितकीच राजाची करुण अवस्थाहि चित्रित झालेली नाहीं काय ? एकाच वेळीं भिन्नरस निर्माण करण्याचें हें कौशल्य एकाच झाडावर निरनिराळीं फळें आणणाऱ्या, कलम करणाऱ्या माळ्याइतकेंच प्रशंसनीय आहे

संगीताचें संजीवन

फक्त पाच वर्षांत अडीच नाटकें लिहून मराठी रंगभूमीला संगीताची टवटवी आणणारे किर्लोस्कर यानीं महाराष्ट्र सारस्वतात आपल्या नावाचें लेणें कायमचें कोरून ठेवलें आहे त्यानीं संगीतप्रधान नाटकाची नवी पर-पराच निर्माण करून ठेवली त्यानीं दिलेल्या या जीवन–रसामुळेंच मराठी

रंगभूमि पुढील साठ वर्षे सन्मानानें जगली.' तिनें शकुंतलेप्रमाणें आपल्या सौंदर्यानें सर्वांना वेडें केलें, याचें कारण तिचें संगोपन व संवर्धन 'आण्णा'-च्या कण्वाश्रमात झालें हेंच होय. ' स्वयंवरादि ' जीं नाटकें पुढें लोकप्रियतेच्या लाटेवर उंचउंच चढलीं, त्याचीं बीजेंहि सौभद्र-शाकुंतलात सांपडतात. प्रतिभाशाली नाटककार व अभिनय कुशल नट यांचा संगम झाल्यास मराठी नाट्यकला रसिकांना 'सदैव संजीवन देत राहील यात शंका नाहीं.

गो. ब. देवल : : : २

'क्रांतिकारक' हें विशेषण मराठी नाटकांमध्यें प्रथम कोणास लावण्या-सारखें असेल, तर तें 'शारदा' या नाटकासच. त्याच्यापूर्वी सामाजिक नाटकें अस्तित्वात नव्हतीं असें नाहीं. पण समाजाच्या जिव्हाळ्याचा प्रश्न हातीं घेऊन व तो कलात्मक रीतीनें मांडून त्याचा प्रभाव महाराष्ट्रातील आबालवृद्धांवर पाडणारें आणि त्याच्या विचारांत क्रांति करणारें पहिलें नाटक म्हणजे 'शारदा'च. तें नाट्यकलेच्या दृष्टीनें जितकें यशस्वी आहे, तितकेंच प्रचाराच्या दृष्टीनें प्रभावी आहे. बाल-वृद्ध-विवाहाची भीषणता शारदेइतक्या करुण—भेदक वाणीनें दुसऱ्या कोणीच सांगितली नसेल. पन्नास वर्षें होऊन गेलीं, तरी शारदेनें फोडलेली किंकाळी महाराष्ट्रीयांच्या कानांत घुमतच आहे. त्यांतील पदेंच काय, पण गद्य वाक्येंसुद्धां घराघरांत रुळलेलीं आहेत. त्या नाटकांतील शारदा, भुजंगनाथ, भद्रेश्वर दीक्षित वगैरे विशेषनामें सामान्यनामेंच बनलीं आहेत. सरकारनें केलेला बाल-विवाह-प्रतिबंधक 'सारडा कायदा' हा महाराष्ट्रांत 'शारदा कायदा' या नावानेंच ओळखला जातो! या नाटकाच्या कथानकावर मराठी चित्रपटहि निघाला आहे. जरठ बाल विवाह जरी आतां मागें पडत असला,

तरी बिजोड दापले घडविण्याचा विधात्याचा छंद कांहीं सुटलेला नाहीं. त्यामुळें 'मुक्‍' वगैरे चित्रपटावरहि शारदेची काहींशी छाया पडलेली आढळते. शारदेची कीर्ति शारदीय चंद्रकलेप्रमाणें एकसारखी वृद्धिंगत होणारीच आहे.

नाट्यकलेची जन्मभूमि

सागलीजवळचा कृष्णाकाठ नाट्याचें पिकाला फार पोषक दिसतो. मराठी रगभूमीचे प्रवर्तक विष्णुदास भावे हे सागलीचे, वासुदेवशास्त्री खरे हेहि त्या पचक्रोशींतले, आणि कासासाहेब खाडिलकर हेहि तेथलेच. त्याच भूमीत देवलाच्या नाट्यकलेचें भरघोस पीक आलें. त्यानतर खाडेकर, वमतनूरकर इत्यादि नाटककार सागलीच्या कृष्णेचेंच पाणी पिऊन पुढें आले. शारदा, मृच्छकटिक व मत्रयस्हळोळ या 'तीन चादा'चा धनी असलेले देवल यांचें बालपण सागलींसच गेलें. गोविंद बल्लाळ देवल याचा जन्म १८५५ सालीं कोकणातील एका खेड्यात झाला. पण बालपण गेलें सागलीजवळील हरिपुरात. तेथें सगमेश्वर या नावाचें एक शकराचें देऊळ आहे. तेच 'शारदे'त प्रेक्षकापुढें माडण्यात आलें आहे. तसेंच तेथील नस्थानिमाने श्रुद्धपणात एका बालिकेशीं नरने लग्न करून देवलाच्या शारदा नाटकाचा विषय पुरविला.

१८८५ हें वर्ष जसें भारताच्या इतिहासात तसेंच महाराष्ट्राच्या नाट्यकलेतहि मस्मरणीय होऊन गेलें. किर्लोस्कराचा अस्त त्यावर्षी झाला आणि नाटकव्यासगाचा तेजस्वी ताराहि त्याच वर्षी उदयास आला. देवलाचें 'विक्रमोर्वशीय' हें नाटकहि त्याच वर्षी रगभूमीवर चमकलें. तेरा वर्षाच्या काळात देवलानीं सात नाटकें लिहिलीं. त्यांतील तीन इग्रजीवरी भाषातरें असून तीन संस्कृत नाटकाचीं रूपातरें आहेत. एक रत्न आहे तें म्हणजे 'शारदा.' तें एकच नाटक जरी देवलानीं लिहिलें असतें, तरी त्याचें स्थान मराठी नाटककारात अढळ झालें असतें.

गुरुशिष्याची जोडी

देवल दुय्यम शिक्षणासाठीं आपल्या वडील बंधूकडे बेळगाव येथें गेले.

त्यांचे एक बंधु नट होते व एक गवई होते. बेळगाव येथें अण्णासाहेब किर्लोस्कर एका शाळेंत शिक्षक म्हणून काम करीत होते. त्याच शाळेंत देवल गेले. शाळेंतील गुरु-शिष्याची ही जोडी नाट्यसृष्टींत चिरकाल यशवत होऊन राहिली. " चिंतुनिया मनिं बलवंताला । गोविंद रची नव कवनाला " असा भाव देवलांनीं ' मृच्छकटिकांत ' किर्लोस्करांबद्दल प्रकट केला आहे. ' संशयकल्लोळा ' तहि ' बलवत्पदनत गोविंदानें ' अशी नम्र भूमिका त्यांनीं घेतली आहे. शारदेची नांदीहि तशीच. कविता व नाटकें लिहिण्याचा नाद देवलांना लहानपणापासून होता. त्यांनीं एक कविता करून किर्लोस्करांना दाखविली. त्यांनीं त्यांना शाबासकी दिली. अशा या वाङ्मयीन नादामुळे मॅट्रिकचें त्यांचें यश प्रथम हुकलें. तेव्हां देवल कोल्हापुरास गेले व १८७९ सालीं मॅट्रिक झाले. नंतर त्यांनीं बेळगावच्या हायस्कुलांत शिक्षकाची नोकरी धरली. तींत त्यांचें रसिक मन कसें रमणार ? लवकरच त्यांनीं ती नोकरी सोडली तेथून ते पुण्यास आले व शेतकी-शाळेंत दाखल झाले. शेतकीची परीक्षा १८९४ सालीं ते उत्तीर्ण झाले. दोन वर्षे ते न्यू इंग्लिशमध्यें वनस्पतिशास्त्राचे शिक्षक म्हणून राहिले. त्याच सुमारास त्यांनीं ' कादंबरी-कलाप ' नावाचें मासिक काढलें. मोरोपंत व वामनपंडित यांचा व्यासंग त्यांनीं चांगला केला होता. ' पुणें वैभवांत ' ते स्फुट लेख लिहीत. ' लंडन रहस्य ' ही कादंबरी त्यांनीं भाषांतरिली.

भाषेंतील प्रसाद

भावे यांनीं मराठी नाट्यमंदिराचा पाया घातला, किर्लोस्करांनीं त्यावर संगीताचा पहिला मजला बांधला व देवलांनीं सामाजिक नाटकाचा दुसरा मजला उभारला. त्यापुढें कोल्हटकर, खाडिलकर, गडकरी, अत्रे यांनीं निरनिराळ्या कलागुणाचे मजले एकावर एक चढवून मराठी नाट्याची इमारत टोलेजंग बनविली. किर्लोस्करांनीं आपलें पहिलें नाटक कालिदासाच्या आधारावरच रचलें आणि दुसरें जरी स्वतंत्र असलें, तरी त्याची कथावस्तु महाभारतांतून उचलली आहे. पण देवलांचें 'शारदा' नाटक म्हणजे अगदीं स्वतंत्र कृति. संस्कृत स्त्रोतांतील मातीमुद्दा त्यांनीं घेतलेली नाहीं, स्वतःच्या

बुद्धीनें सारें कथानक रचून, संवाद व पदें हीं स्वतःच्या कल्पनेनेंच त्यांनीं घडविलीं आहेत, हें विशेष. त्यांच्या भाषेंतील प्रसाद हा गुण तर अलौकिक आहे. शुभ्र गंगाजलाच्या तळाशीं असलेली लहानशी वस्तुहि जशी स्वच्छ दिसते; तसा त्यांच्या स्फटिकासारख्या भाषेच्या अंतरंगातील आशय शुद्ध स्वरूपात व्यक्त होतो. चष्म्याचें पारदर्शक असें पातळ भिंग तयार करण्यासाठीं यंत्रावर गारगोटी जशी वारंवार घासली जाते, तशी देवलांनीं आपली भाषा सोपी करण्यासाठीं पुनः पुनः परिश्रम घेतले. त्यांचा कलाकुशल हात शारदा नाटकाच्या भाषेवर आठ वर्षें फिरत होता. त्यामुळें त्या नाटकाची भाषा सुबोध व मनोरम आहे आणि पूर्ण अर्थवाहकहि पण आहे.

अभिनयाचे शिक्षक

नाटककार म्हणून जसें देवलांनीं यश कमावलें, तसेंच नट व नाट्यशिक्षक म्हणूनहि नाव केलें. अश्वत्थामा, अथेल्लो, वगैरे भूमिका ते चांगल्या वठवीत. पण त्याहिपेक्षा त्यांची मोठी कामगिरी म्हणजे नाट्यशिक्षकाची. नाटक मंडळींत ' तालीम–मास्तर ' म्हणून त्यांनीं जें काम केलें, तें मराठी रंगभूमीला फार उपयोगी झालें. त्यांच्याइतका वाकबगार तालीम मास्तर विरळा. शकुंतलेची भूमिका करणाऱ्या पुरुष नटानें कळशी कशी घ्यावी, शारदेची आई होणाऱ्या नटानें फेर काढताना डावा हात कोठें ठेवावा, फार काय, कोणत्या पायानें कसें चालावें ? कसें चालावें ? कसें उभें रहावें ? याचेंहि शिक्षण देवलमास्तर फार बारकाईनें व मार्मिकतेनें देत. अभिनयाची एक शाळाच जणु काहीं ते चालवीत होते. त्यांच्या तालमींतूनच बालगंधर्वांसारखें नट–रत्न निर्माण झालें. देवलमास्तरांचे हे उपकार नारायणराव राजहंस (बालगंधर्व) कृतज्ञपणें व प्रकटपणें आठवतात. स्वतंत्र सामाजिक नाटकाची परंपरा निर्माण करण्याचा देवलांचा मान जितका मोठा, तितकेंच अभिनय कुशल नटांची पिढी तयार करण्याचें त्यांचें श्रेयहि मोठें. नट, नाटककार व नाट्य–शिक्षक असा यशाचा तिपदरी हार कंठीं धारण करून देवल हे स्वर्गीं गेले व शारदेच्या चरणीं विलीन झाले. मिरज येथें ता. १४ जून १९१६ रोजीं मधुमेहानें

त्याना मृत्यु आला मृत्युपूर्वी त्यानी 'अनाथ बालिकाश्रमा 'स तीन हजार रुपयाची देणगी दिली. त्याना 'शापसभ्रमा 'नें हजार रुपयाचें नक्षीस दिलें होतें आणि 'शारदेचा ' मोबदला हजार रुपये मिळाला होता त्यानी तालीम शिकविण्यासाठीं त्याना पाचशें रुपये निराळे देण्यात आले होते

संस्कृत-इंग्रजीचीं रूपातरें

'दुर्गा' हें नाटक देवलानीं 'इझाबेला' या इग्रजी नाटकावरून रचलें त्यातील कुणबाऊ भाषा चागली आहे बलिसाच्या स्पर्धेत सरे झाली यांच्या 'गुणोत्कर्षाम ' पहिलें व देवलाच्या 'दुर्गेस ' दुसरें बक्षिस मिळाले शेक्सपिअरच्या अथेल्लोचे रूपातर 'झुझारराव ' या नावानें देवलानीं सरस केलें 'चद्रकात राजाची कन्या हें पद याच,नाटकापैकीं त्या पदावरूनच 'चद्रकात ' हें वृत्त जमास आलें All in the wrong या मर्फीच्या प्रहसनावरून देवलानीं 'फाल्गुनराव ' हें नाटक रचलें. त्यास १९१६ मध्यें सगीताची जोड देऊन, त्यानीं 'सशयकल्लोळ ' नावाचें आपलें अत्यत हसरें नाटक रगभूमीवर उभें केलें या नाटकाचा जन्म नाटककाराच्या मृत्यूनतर झाला असल्यानें हरिभाऊ आपटयानीं प्रस्तावनेंत म्हटल्याप्रमाणें "सशयकल्लोळ पहात असता प्रेक्षकवृदात हास्यकल्लोळ निर्माण झाला, तरी त्याच्या चित्तात शोककल्लोळ उत्पन्न झाल्याशिवाय रहात नाहीं " ही तीन इग्रजी नाटकाचीं भाषातरें झालीं. सस्कृत नाटकाच्या भाषातरास देवलानीं 'मृच्छकटिका'पासून सुरवात केली. परशुरामपतताच्या गोडबोले यानीं मृच्छकटिकाचें भाषातर केलें होतें, पण रगभूमीच्या दृष्टीनें फरफार करून देवलानीं आपलें मृच्छकटिक नाटक रगिवापुढें ठेवलें 'विक्रमोर्वशीय ' हें दुसरें सस्कृत नाटक देवलानीं मराठींत आणलें तें करताना आपल्या सस्कृतमधील शकाचें समाधान करून घेण्यासाठी देवलानीं डॉ भाडारकरानेंहि साहाय्य घेतलें तिसरें 'शापसभ्रम ' हें नाटक बाणाच्या कादबरीवरून त्यानीं रचलें इदूरच्या महाराजानीं 'कादबरी'च्या कथानकावर उत्कृष्ट नाटक लिहिणारास एक हजार रुपयाचें बक्षिस लावलें होतें, तें देवलाना या नाटकामुळें मिळालें.

लवचिक भाषा-शैली

शेक्सपिअरच्या अथेल्लो नाटकाचें भाषांतर महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांनीं केलेलें होतें. पण रंगभूमीला शोभेल असें रूपांतर देवलांनीं केलें. 'भाषणाचा झोक माळाम व पानास साजेल असा ठेवला आहे. सविधानांतहि मुळांतलें सौरस्य बिलकूल कमी होऊं न देता इकडील एका ऐतिहासिक स्थितीशीं जितकें जुळेल तितकें जुळेल.' अशी आपली भूमिका देवलांनीं 'झुंझारराव' या नाटकाच्या प्रस्तावनेंत मांडली आहे. सोपे शब्द व छोटीं वाक्यें वापरूनहि तें मुळांतला भावार्थ कसा प्रगट करतात पहा.

जाधव०—धनीसाहेब, पुरुषाला काय अगर बायकोला काय, अब्रू ही मोठी प्यार आहे. माझी संपत्ति कुणीं चोरली, तरी तिची मला बिलकुल हळहळ वाटायची नाहीं, कारण तिची किंमत ती काय! आज माझी, उद्यां त्याची, अशी ती हजाराची वटीक. पण जो माझ्या अब्रूला नख लावतो, त्यापासून स्वतः श्रीमंत न होता मला मात्र सफाई बुडवतो."

झुंझाररावाच्या कानांत जाधवराव अशा रीतीनें विष ओततो त्यामुळें तो संशय पिशाचाच्या तावडींत सापडतो. 'संशयकल्लोळांत'हि 'संशय खट झोटिंगा'चाच सारा खेळ आहे पण तो सामान्य माणसाशीं असल्यानें हास्याला कारण झाला परन्तु झुंझारराव शूर व मानी असल्यानें त्याचें पर्यवसान भीषण झालें!

केवळ घरगुती भाषा वापरून संसारांतील सुरस प्रसंग नाजुकपणे रंगविण्याचीच कला देवलांच्या लेखणींत आहे असं नव्हे, वीरश्रीचा आवेश व्यक्त करण्याची शक्तिहि तिच्या अंगीं आहे. पात्रानुरूप व प्रसंगानुरूप आपली भाषा ठेवण्याचें देवलांचें कौशल्य असामान्य आहे. संशयानें व संतापानें बेभान झालेल्या झुंझाररावाची भाषा किती अर्थपूर्ण आहे पहा. "पत्त दुश्मनाची वाट, कीं ज्यांनीं शत्रूवर एकदम तुटून पडावं, असे माझे रणबहादुर शूर शिपाई, तसेंच भालाबर्चीकमानवाले उमदे शिलेदार, त्यांच्या रणमस्त घोड्यांचा सिंकाळा ऐकून शत्रूच्या फौजेची दाणादाण उडून जावी, त्या सर्वांना मी अंतरलों. त्याचप्रमाणें अंगांत वीरश्रीचा संचार व्हावा अशा डंकेनौबतीचा 'धुड्ड धुड्ड' आवाज, कानठाळे

बंदविणारा शिंगांचा शब्द, तसाच कर्ण्यांचा घनघोर झुंकार पुनः माझ्या कानीं पडायचा नाहीं. तीं अफाट रणमैदानें, तो भगवा झेंडा, त्या भयंकर गडगडाट करणाऱ्या तोफा, तो लष्करी लवाजमा, डामडौल, ती वीरश्री, ती कीर्ति, या—सर्वांना—सर्वांना माझा शेवटचा रामराम !"

'मृच्छकटिका'चीं यशोबीजें

संस्कृतात जसें कालिदासाचें 'शाकुंतल' व भवभूतीचें 'उत्तररामचरित', तसेंच शूद्रकाचें 'मृच्छकटिक' हें नाटक प्रतिष्ठा पावलेलें आहे. अर्थात् प्रत्येकाच्या मान्यतेचें कारण निरनिराळें आहे. 'वास्तव स्वरूपाचें' नाटक या दृष्टीनें सर्व संस्कृत—वाङ्मयात मृच्छकटिक हें अद्वितीयच ठरेल. चोर—जुगारी, संन्यासी, वेश्या, राजपुरुष, क्रांतिकारक—अशा नानाविध वर्गांतील व्यक्तींच्या मूर्ति या नाटकात एकत्र पहावयास सापडतात. यांतील नायक चारुदत्त हा धीरोदात्त म्हणून प्रेक्षकांच्या चित्तात खेळत राहतो. आणि मूर्ख व भित्र्या शकाराचें पात्र तर अगदीं बिनजोड आहे. जाटिलकराचा 'लक्ष्मीधर' हा त्याचा वशज शोभतो. ही जशी पात्रांची वैविधता, तशीच भिन्नभिन्न घटनांची गर्दीहि नाटकात उछळली आहे.

नाटक हें मुख्यतः घटनाप्रधानच असतें. आणि त्या घटना विरोधावर वेगास पावणाऱ्या असल्या म्हणजे कथानकात किती रंग भरत जातो, याचें उत्तम उदाहरण म्हणजे मृच्छकटिक. पाठीशीं जुगारी लागलेला संवाहक वसंतसेनेकडे येतो आणि ती त्याला सावकारी पाशांतून मुक्त करते. या एका घटनेचा उपयोग नाटकाचे अखेरपर्यंत किती कुशलतेनें करून घेतलेला आहे. हत्तीला ठार करून आलेला विजयी कर्णपूरक हा वसंतसेनेच्या कानीं चारुदत्ताचें औदार्य घालतो, हाहि प्रसंग वसंतसेनेच्या चारुदत्तावरील प्रेमाचें उद्दीपन करणाराच आहे. चारुदत्ताच्या घरूनच शर्विलकानें चोरून आणलेल्या दागिन्यांची उलटसुलट अदलाबदल करून त्याचा उपयोग अनेक प्रकारांनीं नाटककारानें करून घेतलेला आहे. गाड्यांची अदलाबदल हें तर या कथानकाचें फळसूत्रच आहे. शेवटीं जुनाचा प्रयत्न, रदल्याचा प्रवेश, वधस्थानाकडे नेल्या जाणाऱ्या चारुदत्ता-

बद्दल पुत्राचा हृदयभेदक शोक आणि क्रांतिकारक आर्यकाला यश प्राप्ति व वधमुक्त झालेल्या चारुदत्ताची शकाराबद्दलची क्षमावृत्ति—इत्यादि एका-पेक्षा एक हृदय हलविणारे प्रसंग या नाटकात मोठ्या चातुर्याने गुंफलेले आहेत. आणि या घडामोडी घडतात अवघ्या चार दिवसात. त्यामुळे कथा-प्रवाहाला विलक्षण वेग आलेला आहे. वसंतसेनेचा शृंगार, शकाराचे हास्य व चारुदत्ताचे कारुण्य—या तीन रसानीं सारे कथानक भिजून चिंब झालेले आहे.

भाषांतराची कला

मूळचे संस्कृत नाटकच इतके रसदार आणि त्याचे देवलानीं केलेले भाषांतर तितकेच बहारदार. भाषांतर न वाचता आपण स्वतंत्र मराठी नाटकच वाचत आहोंत, असे वाचकाला वाटण्याइतकी शुद्ध व सरस रचना देवलाची आहे. मूळचा आशय व्यक्त करण्यासाठीं जरूर तेथे त्यानीं विस्तारहि केला आहे. आणि मराठीचा डौल सर्वत्र शाबूत ठेवलेला आहे. 'कोणी घर पाहून काहीं ठेव ठेवत नाहीं, मनुष्य पाहून ठेवतें,' (पुरुषेपु न्यासा निक्षिप्यन्ते न पुनर्गेहेषु।) 'पहिल्याने ही सहज कला म्हणून शिकलों परंतु आता तीच कला माझ्या उपजीविकेला साधन होऊन बसली आहे' (कलेति शिक्षिता आजीविका संवृत्ता) अशीं कितीतरी सहजरम्य भाषांतरें या नाटकात आढळतात. मुळातील उपमाच आधीं मार्मिक आणि त्याचा अनुवाद देवलानीं खुबीने केलेला—अशीं उदाहरणें अनेक आहेत. प्रारंभींच सूत्रधार 'थाटमाट सदनि नवा बघुनि' म्हणतो, 'जळकी कढई ओढल्यामुळें, मुदैवर जी काळी रेघ उमटली आहे, तेणेंकरून वैष्णवाची मुलगी कपाळीं अंगाऱ्याची रेघ लावून जशी शोभते, तशी ही भूमि फारच शोभते आहे.'

चारुदत्ताच्या वैभवकाळीं आपण राजपेयावर कसे लोळत होतों हें सागताना मैत्रेयानें किती रम्य उपमा दिली आहे पहा. 'चितान्याचीं बोटें जशीं अनेक प्रकारच्या रंगानीं भरलेलीं असतात, तसे माझे हात नाना प्रकारच्या पक्वानानीं भरलेले असत. कंटाळा आला म्हणजे मोटाचा

स्पर्श मात्र करुन पात्रातील पदार्थ पलीकडे सारीत होतो. ' साधा दिवा, तो वाऱ्यानें थरथरत असलेला पाहून मैत्रेयानें जी एक ल्हानशीच उपमा दिली आहे ती या नाटकाचा शेवट सूचित करणारी आहे. तो म्हणतो, ' प्रदोषकाळच्या मंद वायूनें हा दिवा पहा कसा कापतो आहे ! वधस्तंभापाशीं नेलेल्या बोकडाचें काळीज असेंच कापत असतें. ' शकाराला प्रतिकार करताना मैत्रेय म्हणतो, 'आम्हासारख्या दुर्दैव्याच्या नशिबाप्रमाणें किंवा तुम्हासारख्या दुर्जनाच्या हृदयाप्रमाणें हें वाकडें लाकूड आहे, यानें तुझें डोकेंच फोडून टाकितो !' वसंतसेना व चारुदत्त हीं प्रेमानें एकमेकाची क्षमा मागू लागतात व पाया पडू लागतात, तेव्हा मैत्रेयानें निती गमतीच्या उपमा दिल्या आहेत तो त्याना म्हणतो, ' तुम्ही दोघेंहि मुसासुखीं नम्र होऊन साळीच्या लोंबराप्रमाणें एकमेकाकडे डोकीं लवविता, हें आहे तरी काय ? मीसुद्धा आता उटाच्या ढोपराप्रमाणें आपलें डोकें लवून अशी प्रार्थना करितों कीं, '

पदांतील औचित्य

किर्लोस्कराप्रमाणें देवलांनींहि आपल्या नाटकात,पदाचा पाऊस पाडला आहे. मृच्छकटिकात दीडशेंवर पदें ठेचून भरलीं आहेत. बोलणारी व्यक्ति व घडणारा प्रसंग याना अनुरूप अशा भाषाशैलीनें हीं पदें नटलेलीं आहेत. त्याच्या चाली संगीताच्या दृष्टीनें कर्णमधुर आहेत. त्यातील कांहीं किर्लोस्करांच्याच आहेत. ' भूपति रवि ते ' ही चाल,तर इतकी लोकप्रिय झाली कीं, त्या नावाचें स्वतंत्र जातिवृत्तच मराठींत रूढ झालें. ' दासि ऐसें, ' ' अरि नाहिं कमल,' ' तेचि पुरुष मान्याचे, ' ' अधम किति पालका ' इत्यादि पदें रसिकाच्या जिव्हाग्रावर खेळत असतात. चारुदत्ताचें गुणगान करणारें पद किती प्रौढ भाषेनें सजलेलें आहे पहा. ..

" दीनजनाचा कल्पतरुचि जो साह्य सज्जनाचा ।' विद्याविनयें नम्र सदा किति कोष सद्गुणाचा ॥ सदाचरण–रत जन–निरुपचि आदर्श शिक्षिताचा । मर्यादेचा सागर आदर राखी सकलाचा ॥ सुहृज्जना संतोषदायि बहु निधि औदार्याचा । देवा सद्गुणमणिमंडित जो धन्य जन्म त्याचा ॥ "

उदात्त स्वभाव-रेखा

चारुदत्त हा तर नायकच पण या नाटकातील चोरसुद्धा किती थोर गुणाचा आहे. शर्विलक आपल्या चोरीच्या मर्यादा सांगताना म्हणतो, " फुलें वेलीचीं । भूषणें तशीं युवतींचीं ॥ नाहीं कधिं मीं गे चोरिलीं । द्विजयज्ञधनें नच मीं हरिलीं ॥ बाळें वित्तार्थ न कधीं नेलीं । रीति चौर्याची धरिली ही सुविचाराची ॥ " किती सोप्या मार्फत केवढा सात्विक विचार सांगितला आहे ! वेश्येची स्वभाव-रेखाहि उदात्तच दाखविली आहे. फार काय, फाशी देणारे मांगहि उदार मनाचे आहेत. नाटकाचें सारें वातावरणच उदात्त आहे

वसंतसेना ही नोकून चाल्न वेश्या असली तरी ती धनाला तुच्छ मानणारी व गुणलुब्ध अशीच दाखविली आहे. ती आपल्या दासीला म्हणते, " नृपती खरे ते वैभवयुत सेवीती । बहु दास सेवनीं दक्ष सदा राहाती । अधिकारबळानें राज्यसूत्र चालिती । त्या प्रजा सकळ सन्मान थोर तो देती । म्हणुनी का त्यासि सेवावें, सांग तू । धनाचि का अधिक मानावें, सांग तू । गुण त्याचे का न वरावें, सांग तू ? संपत्तिबळाच्या मदें धुंद ते होती । स्वच्छंद वागती नाहिं तया नृपरीती ॥ "

' मानापमाना'तील भामिनीचाच हा पूर्वावतार नव्हे काय ?

संगीताची रागदारी

भाषेच्या प्रसन्नपणालाच संगीत रागदारीची जोडहि देवलांनीं दिली आहे. त्यामुळें त्यांचीं पदें गुणगुणणारे रसिक असंख्य आहेत " नोहे हा पवन जवन चारु भासतो । जलधारा शरमारचि काय वर्षतो । गर्जत धनभेरि महा । चपलाध्वज झळकत हा । हरुनि मेघभूप पहा । नेतो शशिकर-संपदा । जेविं सत्वर नृप पर-नर-भार नेत तो । "

परातील दिवटीहि ' स्नेहशून्य ' झाली असल्यामुळें खिन्न झालेला चारुदत्त समोर आकाशात चंद्रबिंब उगवताना पाहतो. त्या चंद्राचें किरण अंधारामध्यें शिरत असतानां चारुदत्ताला वाटतें, दुधाच्या धारांचा वर्षाव काळ्या चिखलावर जणु होत आहे. पद लालित्य, अर्थ गौरव व

रागदारीची चाल या तिन्ही दृष्टींनीं सुंदर असलेलें हें पद असें-" रजनि-नाथ हा नभीं उगवला । राजपथीं जणुं दीपचि गमला ॥ नवयुवतीच्या निटिलासम दिसे । विमल दिसे हा ग्रहगण भोंवतीं । शुभ्रकिरण घन तिमिरीं पडती ॥ पंकीं जैंवि पयाच्या धारा ॥"

रंगभूमीवरील कामगिरी

देवल हे निष्णात नाट्य-शिक्षक होते. त्यामुळें त्यांचीं नाटकें रंगभूमी-वर विलक्षण परिणामकारक होतात. अंकाच्या सुरवातीस प्रेक्षकांची ये-जा चालू असते, म्हणून गौण पात्राचा ' बळी '-प्रवेश कसा रचावा, नायक-नायिकांचें आगमन औत्सुक्यपूर्ण रीतीनें कसें घडवावें, पडद्यामागील देखा-व्याच्या उभारणीसाठीं मधूनमधून लहानलहान प्रवेश कसे घालावेत, ही सारी कारागिरी त्यांना पुरी माहीत होती. तसेंच प्रेक्षक-वृंदाच्या बुद्धीची पातळी जाणण्याइतकें ' समुदायाचें मानसशास्त्रहि ' त्यांना स्वयंभूपणें अवगत होतें. त्यांची स्फटिकासारखी पारदर्शक भाषाशैली, त्यांची पारि-जातकासारखी प्रसन्न पद्यरचना आणि प्रसंगनिष्ठ विनोदाचे सुगंधी फवारे. या गुणांमुळें त्यांचें नाटक प्रेक्षकांच्या हृदयाचा कबजा नांदीपासून भरत-वाक्यापर्यंत कसा घेतें, याचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे 'संशयकल्लोळ.'

स्वतंत्र कृतीचीं साधनें

एका तसबिरीनें दोन जोड्यामध्यें जो गमतीदार घोटाळा उडविला, याची फक्त दोन दिवसाची मौजच या नाटकात रंगविली आहे. नाट-काची रंगत एकसारखी वाढत जाते. ' फाल्गुनराव मूळचा विलायती ' पण त्याला देवलांनीं अस्सल महाराष्ट्रीय बनविला आहे. फाल्गुनराव, अश्विनशेट, वैशाखराव इत्यादि भारतीय महिन्यांचीं नावें पुरुषपात्रांना दिलेलीं आहेत, तर कृत्तिका, स्वाती, रोहिणी इत्यादि नक्षत्रांचीं नांवें स्त्रियांना ठेवविलीं आहेत. कार्तिकस्नायाच्या दीपोत्सवापासूनच नाटकाचें मंगलाचरण झालेलें आहे. आणि त्यात तुळशीवृंदावन, सत्यनारायण वगैरे महाराष्ट्रीय वस्तु पेरून ठेवलेल्या आहेत. मुळातील चहाचें येथें ' मसाल्याचें दूध ' झालें आहे. असें सारें वातावरण महाराष्ट्रीय आहे-परकें मुळींच

नाहीं. संवाद अत्यंत सुगम व सुटसुटीत आहेत. स्त्रियांच्या तोंडीं खेळ-णाऱ्या म्हणी कृत्तिकेच्या भाषणांतून जागोजाग सहज ओसंडत आहेत. 'चुलीपुढें शिपाई आणि दाराबाहेर भागुबाई' 'नवी नवी नवलाची आणि वापरली कीं कवडीमोलाची,' 'नागीण पोसली आणि पोसणा-रालाच डसली,' 'आपण शेण खायचं आणि दुसऱ्याचं तोंड हुंगायचं,' 'कोण चाललं पुढं, तर म्हसक्याचं घोडं,' 'मुद्रा नावडत्याची आणवी नजर कावळ्याची,' अशा म्हणींचे तेजस्वी मणि सर्वत्र चमचम करीत आहेत.

संशयी स्वभावाचे पुतळे

फाल्गुनराव रंगभूमीवर आला कीं, हास्याचा हौदच आला असें प्रेक्षकांना वाटतें. कोणत्याहि साध्या घटनेंतून संशयाचे वेडेवाकडे धागे काढण्यांत त्याची बुद्धि अत्यंत चपळ आहे. स्वत:ला तो बुद्धिमान समजतो. 'आमचं शस्त्र म्हणजे विचार' अशी त्याची आख्यता. पण खरोखर संशयाच्या ग्रहावरूनच त्याचीं पावलें पडत असतात. 'युक्तीयुक्तीनं पाऊल टाकायचं' असें तो आपल्या मनाला बजावतो, पण त्याचें पाऊल संशयाच्या घसरगुंडीवरून एकसारखें खालीं खालीं घसरतच येतें. हा चालिव खेळ पहातांना हसू येणार नाहीं, असा प्रेक्षक दुर्मिळ. आपल्याला 'पुराव्यावर पुरावा' मिळू लागला, अशा समाधानांत तो असतो, पण खरोखर ते असतात सारे रबरी फुगे—संशयाच्या वाऱ्यानें खूप फुगविलेले —पण सत्यस्थितीची टांचणी लागतांच फुटणारे 'चाललं सुताला सूत जुळत' असा आनंद फाल्गुनराव मानतो, पण वस्तुत: तीं असतात सारीं संशयाचीं भुतें त्याला आपली पत्नी कृत्तिका हिचा जसा संशय, तसाच कृत्तिकेला त्याचाहि. त्यांत भर अश्विनशेटच्या संशयी स्वभावाची. उन्हानें घेरी येऊन रेवती आंब्याच्या झाडाखालीं पडली असतांना तिला फाल्गुनराव सावरतो आणि तेथें रेवतीच्या हातून अश्विनशेटची तसबीर खालीं पडते. या एका पराचे केवढे कावळे नाटकाच्या पांच अंकांत उडत असतात. सारा दोन दिवसांचा घोटाळा पण त्यांत गुंतागुंती किती. 'एकदा मनुष्य

रडायाच्या इशारीवरुन घसरायला लागलवीं, चालल घरात खालीं नाली. त्या रगाचा चम्मा त्याच रगाची वस्तु, ऐन खर. ' हा प्रकाश फाल्गुन रावाच्या डोक्यात पडतो, पण अगदीं अखेरीस.

संवादाचें कौशल्य

आपल्या पत्नीवरील रडायाचा छडा लावण्यासाठीं आपला नोकर भादव्या, याला वश करुन घेण्याकरता फाल्गुनराव त्याला आमिष दाखवितो. त्या आमिषाचें स्वरुप त्याच्या कजूषपणामुळें कसें कमी कमी होतें हें पहाताना प्रेक्षकामध्यें खसखस पिकल्यावाचून रहात नाहीं. फाल्गुनराव म्हणतो, " तू खर बोलणारा आणि इमानी नोकर आहेस, म्हणून माझ्या मनातून या दसऱ्याला तुझ्या हातात एक चागलस रुप्याच कड ठोकून घालायच आहे कड चालेल कीं एक अशा मोठ्या पदराच पागोट बाधू ? बोल. दोन्ही आवडत नसतीं तर छान निघारी रेशमीकाठीच धोतर देतों हव तर या तूर्त काहींच नको! काहीं हरकत नाहीं पुढ पाहू केव्हा तरी "

कृत्तिकेचाहि स्वभाव फाल्गुनरावासारखाच घायगुती ती आपल्या मोलकरिणीचाहि राय घेऊन म्हणते, 'साग खोट तुझी जीभ झडेल बघ चाडाळणी, नवरानायकीत असा निघाड चालतेस, सात जन्म मुरळा होशील ' नवरे, नवरे नवरे! असले कसले हे कसाब नवरे!"

खाच्या सवादातून स्वभाव प्रगट करण्यात देवलाचा हातखडा आहे. रेवतीचा स्वभाव 'मी वरीच मत्सरी, योग्य मानी आणि तरुणी दारी आहे' या तिच्या शब्दावरुनच प्रगट होतो तिच्या थट्टेखोर स्वभावामुळें घोटाळ्यात घोटाळा माजतो

गद्यातील काव्य

या नाटकातील गद्य इतकें सरस आहे कीं तें पद्याप्रमाणें वाटतें, आणि पदें इतकीं कल्पकतापूर्ण आहेत कीं तीं काव्येंच वाटतात गद्यातहि 'प्रासाला प्रास' साधून देवलानीं किती मौज केली आह

रेवती—अशी चूक म्हणून माझ्या हातून कधीं व्हायची नाहीं

आश्विन—मी पुन

रेवती—खरच मी जगदीं वेडेपणा केला.
आश्विन—माझ्याहातून हा मूर्खपणाच झाला.
रेवती—बर, झाल तें झाल, आता काय त्याच ?
आश्विन—हो होऊन गेल्यावर मग काय करायच ?
रेवती—पण हा अबोला चालायचा किती वेळ ?
आश्विन—पण तिहींचा आणि सहाचा बसायचा कसा मेळ ?

'शारदे' चे गुण

मृच्छकटिक व संशयकल्लोळ हीं दोन्ही नाटकें अत्यत रसदार व रंगदार असलीं, तरी देवलानीं तीं दत्तक घेतलेलींच. पण त्याच्या प्रतिभेचे औरस नाटक म्हणजे शारदा. मराठींतील उत्कृष्ट नाटकें एखाद्या आतर्राष्ट्रीय स्पर्धेत पाठवावयाचीं झालीं, तर त्या पाचात शारदेचें नाव नक्की असेल. तिचा बाप काचनभट हा एक धनलोभी भिक्षुक आहे. पैशासाठीं तो आपल्या पोटच्या गोळा भुजगनाथ नावाच्या श्रीमंत म्हाताऱ्यास विकावयास तयार होतो. हा बाला जरठ-विवाह जमविण्याचें कामीं भद्रेश्वर दीक्षिताची चलाखी चालू असते. पण शकराचार्यांचा एक ध्येयवादी व समाजसेवक शिष्य कोदड हा त्याचे बेत हाणून पाडतो आणि शारदा आत्महत्त्येस प्रवृत्त झालेली असताना, तिला वाचविण्यासाठीं, शेवटीं तिचें पाणीग्रहणहि करतो. यातील शारदेची मूर्ति म्हणजे करुण रसाची केवळ धारच आहे. उलट भुजगनाथाचे म्हातारचाळे पाहताना प्रेक्षकाचें पोट हसून हसून दुखूं लागतें वल्लरीसारख्या शारदेच्या मैत्रिणींचीं स्वभावचित्रेंहि अगदीं रेखीव व रसपोषक आहेत. जसा प्रसाद, तसाच सयम हाहि देवलाच्या लेखणीचा अलौकिक गुण आहे. समग्र नाटकात एक पात्र वायफळ नाहीं, एक प्रसग निरर्थक नाहीं कीं एक शब्द जादा नाहीं कोदडाची व्याख्यानबाजी आहे पण तिलाहि फारसा वाव दिलेला नाहीं. केवळ रसपूर्ण प्रसग वेंचून व पात्राचे स्वभाव ठसठशीत रगवून सहजसुदर भाषेनें देवलानीं सारें कथानक रगविलेलें आहे. यातील गद्य काय, पद्य काय—सारेंच रमणीय आहे 'विविध गुणीं जें सचिलें' ही या नाटकाची प्रशसा सार्थच आहे. पदाची सख्या ९४ आहे. आणि हीं सारीं पदें सोपी व रसाळ आहेत.

बाल—मनाचीं चित्रें

शारदेचें वय अवघें चवदा वर्षांचें. तिला लहानपणचा काळ सुखाचा वाटतो. तिच्या मनाचें चित्र देवलांनीं किती थोड्या, सोप्या व रसपूर्ण शब्दांनीं रेखाटलें आहे ! शारदा म्हणते, " बाळपणींचा काळ सुखाचा, आठवतो घडि घडी ॥ तरि नये फिरुन कधिं घडी ॥ किती हौसेनें टाकिलि असती त्यांत मागुती उडी ॥ परि दुबळी मानव कुडी ॥ मनिं नव्हति कशाची चिंता ॥ आनंद अखंडित होता ॥ आक्रोश कारणापुरता ॥ जें ब्रह्म काय,तें मायबाप ही जोडी ॥ खेळांत काय ती त्याची गोडी ॥ " 'ते हि नो दिवसा गताः' याप्रमाणेंच हे बोल हृदयंगम नाहींत काय ?

आपल्याबरोबरीच्या मैत्रिणींचीं लग्नें झालेलीं पाहून शारदेच्या मनात येतें, " कधिं करती लग्न माझें तुज ठावें ईश्वरा ॥ वाढली उंच ही किती ! हंसुनी बोलती ॥ नाक मुरडिती ॥ स्त्रिया परभारा ॥ मैत्रिणी वदति टोंचुनी ॥ शब्द ते मनीं ॥ जाति भेदुनि ॥ सुरीच्या धारा ॥ जनक तो नाव काढिना ॥ माय सुचविना ॥ हौस मग कुणा ? । कोण झटणारा ?॥"

मिस्किल विनोद

शारदेच्या मैत्रिणी तिला टोंचून कशा बोलतात, याचें सुंदर चित्र पुढील पदात रेखाटलेलें आहे. "श्रीमंत पतीची राणी, मग थाट काय तो पुसता ॥ बगला नवा नवकोनी, फुलबाग बगीचा भवता ॥ किती दासी जोडुनि पाणी, " जी " म्हणतील कामाकरिता ॥ ही जात्या चतुर शहाणी, पति मुठींत ठेवील पुरता ॥ सुखास बसुनि खायाला ॥ मउ शय्या लोळायाला ॥ गुजगोष्टी काळ जायाला ॥ ना काम धाम ना चिंता ॥ ही फुगेल बघता बघता ॥ " यातील भाषा, उपहास व प्रसंग हे सारेच विनोदाला किती पोषक आहेत !

मातेची मूर्ति

ही झाली मैत्रिणींची थट्टा. पण आईला खरोखरीच काय वाटत

होतें ? आपल्या मुलीला कसा नवरा मिळावा ? याविषयीं ती आपली कल्पना आपल्या पतीला सांगते [माझ्या मनाजोगा जावई मिळाला तर तुळस्वामिनींला बत्तीस पुतळ्याची माळ करून वाहीन. ' असा नवससुद्धा ती बोलते मनाजोगा जावई म्हणजे कसा ? तर ती सांगते, " तरुण कुलिन गोरा, हसतमुख, तरुण कुलिन गोरा ॥ पाहिजे मुलीला चतुर सद्गुणी सुंदरसा नवरा ॥ पुरवील तिची जो हौस सदा बहुपरी ॥ घालील शाल जो मायेची तिजवरी ॥ तिळमात्र तिला जो दुःख न देइल घरीं ॥ विद्वानांत हिरा, चकाकत, विद्वानांत हिरा]" ,

' असा हिरा लाभावा इतकी योग्यता तुमच्या मुलीची आहे काय हो ? ' असा प्रश्न जर इंदिराकाकूंना कोणी केला, तर तें माउलीचें हृदय त्याला उत्तर देतें, " जरी कुणा श्रीमंताची सून होय शारदा ॥ तरी त्यास साजे ऐशी तिची रूपसंपदा ॥ नवुनि तीस आकाशींची चांदणी दिपावी ॥ नाहीं रूपवती दुसरी हजारांत ठावी ॥ हसत थोर सरदारांनीं मागणी करावी ॥ परि मला मनचे मांडे पुरनि काय फायदा ? ॥ " इंदिराकाकूंची स्वभाव रेखा अगदीं स्वाभाविक व रसदार अशीच देवलांनीं रेखाटली आहे मुलीच्या कळवळ्यानें ती पतीशींसुद्धा भांडते-आणि पतीला वेड लागताच त्याच्यासाठीं वणवण हिंडते महाराष्ट्रीय गृहिणीचं किती रेखीव चित्र आहे हें !

शारदेचें करुण चित्र

अनुरूप वधूवरांचा जोडा न जमविण्याचीच विधात्याला मोठी हौस सुदाम सावकारानें म्हातारपणीं लग्न केलें त्यावेळीं त्याच्या बालवधूची काय अवस्था झाली हें शारदेनें प्रत्यक्ष पाहिलें होतें. ती आपल्या मैत्रिणींना सांगते, " बघुनि त्या भयंकर भूता, कोपलि तिनें किंकाळी ॥ या हृदया चरका बसला, पळभर मनहि त्या काळीं ॥ परि बाप तिचा तो कसला चांडाळ पूर्विचा वैरी ॥ तिळभरही द्रव्य नाहीं ॥ उन्ह त्या भिकारिस मारी " ॥ या प्रसंगाचा परिणाम शारदेच्या कोमल मनावर काय होतो ? तर ' ती दीन भयातुर मुद्रा रात्रंदिन दिसते बाइ ॥ रडविले तिनें मन किती दा, दचकलें भिउनी स्वप्नींही ॥ '

दुःखाचा एक एक पायरी शारदेला चढावयाची आहे. देवलांनी करुणरसाचा उठाव हळु हळु व हलक्या हातानें केला आहे. पैशाच्या पाशांत अडकलेला काचनभट शारदेला भुजंगनाथाकडे दाखवायला नेतो. त्या भुजंगनाथाचें स्वरूप कसें आहे, हें चकोरी आपल्या मैत्रिणींना शारदेच्या समक्ष सांगत आहे. त्यात म्हातारपणचें शब्दचित्र किती उपरोधिकपणें काढलें आहे पहा. " म्हातारा इतुका न ॥ अवघें पाऊणशें वयमान । लग्ना अजुनि लहान ॥ दंतांजींचें ठाणें उठलें, फुटले दोन्ही कान ॥ डोळे स्वनें कांहीं न दिसती ॥ नन्ना म्हणते मान ॥ तुरळक कोठें, केंस रुपेरी, डोइस टक्कल छान ॥ भार वयाचा वाहुनि वाहुनि कंबर होय कमान ॥ काठी-वाचुनि नेट न पाया परि मोठें अवसान ॥ उसनी घेउनि ऐट चालतां काय दिसे तें ध्यान ॥

वास्तविक शारदा वयानें लहान, शिक्षणानें कमी आणि ऐश्वर्य तर भिक्षुकाचें; तरी तिच्या अंगीं निर्वाणीचें धैर्य उत्पन्न होतें आणि ती श्रीमंतांना स्पष्ट उत्तर देते कीं, " बाट न धाला विषाद चित्ता ॥ सत्य दिसे तें वदतें आतां ॥ वयें अजोबा माझे दिसता ॥ नात दिसें मी ही ॥

भीति, दुःख, निराशा, धैर्य, असहाय्यता—इत्यादि नाना भावनांचे जे कल्लोळ शारदेच्या हृदयात उसळतात, त्याचें शब्दचित्र देवलांनी अत्यंत कुशलतेनें काढलें आहे.

शोकाचा कडेलोट

शारदेच्या त्या धिटाईचा उपयोग काय होतो ? तिचा बाप तिला मारीत ओढीत घरीं नेतो. तेव्हा ती बिचारी घरीं मुळुमुळु रडत बसते—आईच्या गळा पडून रडत रडत ती तिला सांगते, " आम्ही गाई जातीच्या ॥ नाहीं आम्हा वाचा ॥ ती असती तरि तुमच्या ॥ भेदितेचि हृदया ॥ अंतरीं जें जें सलतें सांगितलें मग असतें ॥ गुपित अशा मारातें नसतें सोसियलें ॥ हरिभाऊंची यमू अगदीं हीच भाषा काढते.

शारदेची समजूत काढण्यासाठीं तिची आई तिला म्हणते, " तुझ्या-सारख्या गरिबाच्या मुलीला चांगलं सोन्यासारखं पालखीपदस्थाचं स्थळ

मिळालं म्हणून मोठ्या आनंदानं असावंस, तें हं ग काय ?" तिला शारदा उत्तर देते, "आई, पालखी खरी; पण ती मोटकीकिडकी पालखी. पाय ठेवल्याबरोबर मोडूनमुद्रा जाईल कदाचित्. अशा पालखींत मला जबरदस्तीनं कां बसवता ? यापेक्षा असं करानात—

"तुम्हि गरिब म्हणुनि जरि माझा ॥ घरिं भार तुम्हाला झाला ॥ तरि मोट बाधुनी माझी ॥ विहिरींत नेउनी ढकला ॥ मग मजहि दुःख जगीं नाहीं ॥ तुमचाहि हेतु तो पुरला ॥ परि लोभ धरुनि पैशाचा ॥ विकुं नका पोटच्या गोळा ॥"

अखेर शारदेची पुरी निराशा झाली. आईची वकिली फोल ठरली. बापाची पैशाची ओढ धनावर झाली. ज्याच्या गोवऱ्या स्मशानात गेल्या आहेत, त्याच्याशीं लग्न करण्याचें प्राणसंकट आता आपल्याला काहीं चुकत नाहीं अशी शारदेची खात्री झाली. तेव्हा तिच्या मनात जें दुःखाचें काहूर माजलें, तें देवलांनीं शब्दरूपानें उभें केलें आहे. शारदा चिडून—वैतागून आपल्या आईला म्हणते,

"तूं टाक चिरुनि ही मान नको अनमान ॥ नउ मास वाहिलें उदरीं तिचा धरि, कांहीं तरी अभिमान ॥ तो कसाब झाला तात ॥ करूं सजे मुलीचा घात ॥ मग बरा तुझा मउ हात ॥ जा विसरुनि माया सारी, करीं घे सुरी, धरीं अवसान ॥ हें कठिण दिसे जरि आज ॥ विष तरी जरासें पाज ॥ परि टेंपू नको जगिं आज ॥ जी दुःख मुलीचें निवारिना ती माय नव्हे दुस्मान ॥" हें पद म्हणजे या नाटकाचें स्फोटकर्याचें परमोच्च स्थान होय. तसेंच तें या नाटकाचें बीजहि आहे. वृद्ध संस्थानिकाचें विवाह-वृत्त ऐकताच देवलाना प्रथम हे पद रचलें आणि मग पुढील सारें नाटक उभारलें.

मृदु शब्दांनीं कठोर टीका

उलट श्रीमंताचें देवलांनीं खासें चित्र रंगविलें आहे. आपल्याला वधू कशी पाहिजे याचें स्वप्न भद्रेश्वर दीक्षिताना सांगतांना श्रीमंत म्हणतात, " सुंदर खाशी सुबक ठेंगणी स्थूल न कृशहि न, वय चवदाची ॥ नयन मनोहर वनहरिणीचे, नाक सरळ जशि कळि चांफ्याची ॥ भृकुटि वाकड्या, केश सडक मृदु, दंतपंक्ति ती कुंद कळ्यांची ॥ ओंठ पोंवळी, हनु चिंचोळी, लालि गुलाबी गालावरची ॥ "

सुबक शब्दयोजना आणि रेखीव वर्णनशैली या दोन्ही दृष्टींनीं हें पद लक्षांत रहाण्यासारखें आहे. या श्रीमंतांना शुद्धीवर आणण्यासाठीं कोदंड त्यांना उपदेश करतो कीं, " भरल्या माणसा दसलाखाची गोष्ट सांगतों फोडूं नको ॥ पन्नाशीची झुळुक लागली बाइल दुसरी करूं नको ॥ मटें तटें ती फुगा फुगवितील त्याच्या नादीं फुगूं नको ॥ सगेसोयरे भीड घालतिल परी भरीला पडूं नको ॥ कळी कोंवळी तुला कशाला विशापरी ती खुडूं नको ॥ थोडी उरली कळ सोसावी पोर कुणाची नाडूं नको ॥ कुणी खुळविला खुळूं नको ॥ तरणा म्हणतां झुलूं नको । फसव्या पाण्या भुलूं नको ॥ तुझें तूच अवसान ओळखी थाळ्यावरती चढू नको ॥ फुकट तमाशा लोक पाहतिल दहात हांसा पिकवूं नको ॥" नाटकासारख्या ललित कृतींतून समाजातील दुष्ट रूढीवर करावयाची ती टीका जाता जातां, न कळत, कलात्मक रीतीनें कशी करावी याचा नमुना म्हणजे श्रीमंताचें स्वभाव-चित्र. तें पाहून हसतां हसतां प्रेक्षक संतापतात व संतत नेत्रांतून अश्रु गाळतात. हास्य व चीड या परस्पर-विरुद्ध भावना एकाच पात्राकडून निर्माण करण्याचें देवलांचें कौशल्य असामान्य आहे.

टीकेचें रौद्रस्वरूप

देवपूजेचें दंभ करणाऱ्या भद्रेश्वर दीक्षिताच्या पाहताच कोदंडाच्या अंगाची लाही होते आणि तो म्हणतो, " जरि वरुनि धुरट सोंवळा, गळा माळा रुद्राक्षाच्या सरा ॥ तरि तूं आंत मलिन ओंगळा ॥ जरि वरुनि भक्तिचा निधी, अंतरीं कुधी, घेउनि सोंगें लक्षावधि ॥ नट तो होईल का नृप कधीं ॥ जरि करिशी शिवपूजना, नामगर्जना, तरि मनिं भलत्या रे कल्पना ॥ दंभें ठकविशी मोळ्या जना ॥ "

शारदेच्या गळ्याला फास लावणाऱ्या कांचनभटाला तर तो असा शाप देतों कीं, " मज गमे ऐसा जनक तो ॥ माग सांचा ॥ मुख सुरकुतलें, मस्तक पिकलें ॥ शरीर रोगानीं पोखरिलें ॥ स्मशान ज्यानें सन्निध केलें ॥ त्या प्रेताला दुहिता विकितो । क्रूराधम हा जनक कशाचा ॥ व्याघ्रमुखाचा ॥ वास नसावा जगीं अशाचा ॥ नवल हेंच यम यास विसरतों ॥ "

सुविचारांची पखरण

कथानकाच्या ओघात देवलांनीं मधून मधून सुविचार पेरलेले आहेत, आणि ते इतक्या सुंदर भाषेंत मांडले आहेत कीं, सुभाषिता-प्रमाणें ते सर्वांच्या तोंडीं खेळत राहिले आहेत, त्यांतील दोन नमुने पहा. " स्वार्थी जी प्रीति मनुजाची सहज ती ॥ परि साधे जो स्वार्थ परार्थी उत्तम तो गणिती ॥ स्वार्थ परार्थाइतुका असता, मध्यम त्या म्हणती ॥ ज्यांत न जनहित त्या स्वार्थाला साधु अधम वदती ॥ "

" जो लोककल्याण ॥ साधावया जाण ॥ घेई करीं प्राण ॥ त्या सौख्य कैचें ॥ बहु कष्ट जीवास ॥ दुष्काल उपवास कारागृहीं वास ॥ हे भोग त्याचे ॥ निंदा जनीं त्रास ॥ अपमान उपहास ॥ अर्थी विपर्यास ॥ हे व्हावयाचे ॥ "

हें पद रचलें गेलें १८९६ मध्यें आणि १८९७ सालीं लो. टिळकाना तुरुंगाची शिक्षा झाली. त्यामुळें हें पद रंगभूमीवर चालू झालें कीं, महाराष्ट्रीय प्रेक्षकांच्या डोळ्यांसमोर लोकमान्यांची मूर्ति उभी राहे. सरकारनेंहि हें पद गाळण्याचा देवलाना इशारा दिला होता म्हणतात. पण तो त्यांनीं जुमानला नाहीं.

बायकांची भाषा

स्त्रियांची भाषा लिहिण्यात कादंबरीकार आपटे यांचा जसा हातखंडा, तसाच नाटककार देवलांचाहि. ' ठिकाण नाहीं ठमीला, आणि कोण घेईल मुलाला,' 'उपाशी मागतो भाकर शिळी आणि देव देतो साखरपोळी' ' दासविल सोन आणि हसे मूल तान्ह ' अशा स्त्री-सुलभ म्हणी सर्वत्र

आहेत. शारदा व तिच्या मैत्रिणी यांची माया तर अत्यंत घरगुती, थट्टेची व स्वाभाविक आहे. वल्लरीचा मिस्किलपणा पहा--

" वल्लरी—काय चाललं आहे इंदिराकाकू ? वेणीफणी झाली का
शारदा—(सानंद) या तुम्ही वल्लरीआक्का ! आज कुणीकडे आ हें उगराच फूल ?

" वल्लरी—अगबाई तूंच का शारदे ! केवढी मोठी दिसायला लागलीस ! अशी पाठमोरी उभी होतीस, मला वाटलं इंदिराकाकूच उभ्या आहेत ! "

याच्याहि पुढें जाऊन वल्लरी उपहासानें शारदेची ' सासरथट्टा ' करते ती ऐकून शारदेच्या दुःखी हृदयाचें पाणी पाणी होतें आणि तिच्याशीं समरस झालेल्या सहृदय प्रेक्षकांचेंहि. वल्लरीच्या तिखट भाषणाचा एक मासला पहा—

वल्लरी—मंदाकिनी, अग तुगं करून कुणाच ग शहाणपण काढलस तें ? शुद्धीवर आहेस का ? कांहीं तरी भलता विचार ! आपली उचलली जीभ लावली टाळ्याला म्हणजे काय ! जिन तिन आपली पायरी ओळखून बोलाव.

मंदा०—हें काय ! मी पायरी विसरून कुणाला काय बोललें बाई ? आता शारदेला उशीर का केलास म्हटल, त्यात कांही चुकल असेल तर साग.

वल्लरी—आधीं कान पिळून जिभेला चागला चिमटा घे, आणि नाक-दुराई काढून चुकलें म्हणून बाईसाहेबांचे पाय धर.

मुली—(साश्चर्य) बाईसाहेब कोण ?

वल्लरी—दिसत नाहींत का कोण त्या ! निवेणी जा आधीं बाईसाहेबांना बसायला, तो कमळाचा मखमाली गालिचा घेऊन ये.

अशा वाकड्या टीकेनें शारदेच्या काळजाला घरें पडतात. तेव्हा तिला धीर देण्यासाठीं शारदेची आई म्हणते,

" हा मेल्यानो !, त्या काय म्हणून बोलतात ? त्याच तू घोडं का मारलं आहेस ? आणि तस वाईट वाटण्यासारख बोलतात तरी

काय ? अजून लग्न का करीत नाहींत हेंच ना ? आज असे जी कोण विचारील तिला म्हणावं ' होय, मला जन्मभर कुवार ठेवणार आहेत. त्यांत तुमचं काय जातंय ?'' किती सहज भाषा !

भाषेची तीक्ष्णता

' श्रीमंत तरणे आहेत, देखणे आहेत व शहाणे आहेत ' असें कांचनभट इंदिराबाईच्या चित्तावर ठसवितो, पण ते काळे आहेत हा दोष कांहीं झेंपला गेला नाहीं. तेव्हां त्यावर रंगसफेती करण्यासाठीं कांचनभट पुराणांतील व निसर्गांतील दाखल्याचा आधार कसा घेतो पहा—
'' सांवळा वरं बरा गौर वधुला ॥ नियम देवादिकीं हाचि परिपाळिला ॥ गौर तनु जानकी राम घननीळ तो ॥ रुक्मिणी गोरटी कृष्ण काळा ॥ शुभ्र गंगा नदी सागराला वरी ॥ वीज मेघास ती घालि माळा ॥'' आपल्या द्रव्य-वेड्या बापाचा पाषाणहृदयीपणा पाहून व स्वतःची अगतिक अवस्था ओळखून शारदा जिवावर उदार होऊन त्याला तीक्ष्ण उत्तरें देते —

कांचन०—(येत येत) बाळे, काय करते आहेस ?

शारदा—प्रेम अधिक कीं पैसा अधिक, याचा विचार करतें आहे. पण बाबा, डोळे का पुसतां ?

कांचन०—हा कन्याविरह मोठा कठीण आहे !

शारदा—बाबा ! किती कठीण असला, तरी तुमच्या मनापेक्षा तर कठीण नसेल ना ?

कांचन०—उद्यां गेलीस म्हणजे, बाळे ! माझं घर उदास दिसायला लागेल ! (रडूं लागतो)

शारदा—दिसायला लागेल खरं, पण बाबा, एवढा सोन्याचा गोळा यायचा आहे, त्याच्याकडं पाहून कसं तरी दुःख गिळून टाका झालं ! काय करणार ! शिवाय त्याच सोन्याच्या प्रकाशानं घरहि चांगलं शोभिवंत दिसेल नाहीं !

कांचन०—हें हें तुझं कुचेष्टा बोलणं ! माझं अंतःकरण किती कोंवळं आहे, हें तुला माहीत नाहीं. मी तुझं लग्नसुद्धां करणार नव्हतों, पण

ब्राह्मणांच्या मुलींचीं लग्नें झालींच पाहिजेत, असं शास्त्र आहे, तिथं इलाज नाहीं !

शारदा—आणि ब्राह्मणाच्या मुली म्हाताऱ्याना विकाव्या, असंहि शास्त्र आहे, नाहीं बाबा !

विस्कळित स्वभावरेखा

चोरींमाजून्हीं कोंडलेली गायहि जशी शिंगें उगारून धावून जाते, तसें हें शारदेचें निर्वाणीचें धैर्य आहे. तिच्या मनाच्या वेगवेगळ्या अवस्थांचीं शब्द-चित्रें देवलानीं यथातथ्य काढलीं आहेत. त्यामुळेंच तिच्या दुःखाशीं प्रेक्षक समरस होतो. मात्र तिच्या उद्धारासाठीं झटणारा कोदंड भावनावश, वाचाळ व बावळट निघाला आहे. खलनायकाला तो उघड उपदेश काय करतो, पोकळ धाक काय घालतो आणि शेवटीं स्वतः तळघरातील कैदेंत काय पडतो ! यात प्रतिनायकाचें बुद्धि-चातुर्य नाहीं कीं प्रसंगावधानहि नाहीं. शेवटीं आपली प्रतिज्ञा मोडून तो शारदेशीं लग्न लावतो व आपल्या त्यागावर पाणी पाडतो. अडाणी प्रेक्षकाना नाटकाचा शेवट शोकपूर्ण झालेला आवडत नाहीं, म्हणून शारदेला मृत्यूच्या पाशातून सोडवून लग्न-मालेंत अडकविणें देवलाना अवश्य वाटलें असेल. पण त्यासाठीं कोदंडाच्या तत्वनिष्ठेचा बळी देण्याचें काहींच कारण नव्हतें. शिवाय तो लोक-निंदेलाहि भितो आहे असें दाखविलें आहे. हिरण्यगर्भाला बोहल्यावर उभा केला असता, तरी शारदा पारखी झुरझुरली नसती. आणि शारदेला ' अनुरूपवरप्राप्ति ' च घडवावयाची, तर तिच्या उदार व कर्तृत्ववान् मामानें पुढें होऊन तिचा हात कोदंडाच्या हातात देणें प्रशस्त ठरलें असतें. कोदंडानें स्वतः केलेली लगीनघाई अश्लाघ्यच आहे.

रंगदेवतेची पताका

या नाटकातील शारदा, भुजंगनाथ, कांचनभट व इंदिराकाकू या सार्‍याच स्वभाव रेखा कमालीच्या सहज व सुंदर वठल्या आहेत. फार काय, भद्रेश्वरदीक्षित, सुवर्णशास्त्री व कांचनभट या तिघांच्या संवादात प्रत्येकाचें पृथगात्मत्व-निराळेपण दाखविलें आहे. ' चकारीपकारी 'वाल्या

भटजींचीहि सूक्ष्म स्वभाव भिन्नता बारकाईनें रेखाटली आहे. शारदेची प्रत्येक मैत्रीण म्हणजे स्वतंत्र व्यक्ति रेखा आहे. 'बत्तिशी पार पडली असेल' असे श्लेष क्वचित्च आढळतात. कोदंड व त्याचा मित्र यांचें वेपातरहि कृत्रिम वाटत नाहीं. स्वाभाविक प्रसंग, सुस्पष्ट स्वभाव लेखन व घरगुती भाषा यांच्या साहाय्यानें देवलांनीं हें नाटक रसपूर्ण केलें आहे आणि त्याद्वारें समाजाची मोठी सेवा केली आहे. करुण रसाचा क्रमाक्रमानें उत्कर्ष करीत देवलांनीं तो उच्च बिंदूवर नेला आहे. शारदेपूर्वी बाला वृद्ध विवाहावर पांचसात नाटकें झालेलीं होतीं पण प्रेक्षकांच्या मनें तळापासून गदगदा हालविण्याचें व त्यांच्या हृदयांना पाझर फोडण्याचें यश शारदेचेंच. खरोखर, शारदा म्हणजे मराठी रंगभूमीची एक विजयशाली पताकाच आहे.

श्री. कृ. कोल्हटकर : : : ३

आगरकरानीं निबंधांतून, आपट्यांनी कादंबऱ्यांतून आणि केशवसुतांनीं काव्यांतून सामाजिक सुधारणेचा जसा प्रचार केला, तसा विनोदाचार्य श्री. तात्यासाहेब कोल्हटकर यांनीं आपल्या नाटकांतून केला. विनोद

आणि नाट्य—हीं केवळ रंजनाचीं कोमल साधनें. पण कोल्हटकरांजवळ त्या जणु दोन तोफा होत्या—त्यांतून निघणारे गोळे जीर्ण मतांचे व दुष्ट रूढींचे किल्ले जमिनदोस्त करीत. अस्वल गुदगुल्या करून माणसाला ठार मारतें म्हणतात, तसें कोल्हटकरांचें टीकागर्भ विनोदी-लेखन विरोधकांना हसतां हसतां नामोहरम करीत असे. त्यांच्या लेखनाचें बाह्यांग जितकें हास्यकारक, तितकेंच त्याचें अंतरंग क्षोभकारक. त्यांच्या विनोदी लेखाच्या पोटींहि सामाजिक सुधारणेची तळमळ असे. विनोदी लेखाचा स्वतंत्र संप्रदायच त्यांनीं मराठींत निर्माण केला. आणि तशीच नाट्य–लेखनाचीहि पृथक् प्रथा त्यांनीं पाडली. हास्यरसाचे ते बादशहा होते आणि गडकरी व अत्रे हे त्यांचे मांडलीक होत.

सामाजिक विषयांचीं स्वतंत्र कथानकें

कोल्हटकरांनीं एकूण बारा नाटकें लिहिलीं. त्या सर्वांचीं कथानकें स्वतंत्र आहेत. महिनानुमहिने मेंदूला शीण देऊन ते आपल्या नाटकाचें

सविधानक रचीत. एखाद्या प्रमाणबद्ध इमारतीप्रमाणें त्याच्या नाटकाची बांधणी डौलदार असते. त्याच्या सर्व नाटकांचे विषय सामाजिक आहेत. अपवाद काय तो 'शिवपावित्र्य' हाच एक. बालविवाहाचा धिक्कार व प्रौढ विवाह, प्रेमविवाह आणि पुनर्विवाह ह्यांचा पुरस्कार हेंच बहुतेक कथानकांचें सूत्र आहे. सहा नाटकें तर निव्वळ विवाहविषयालाच वाहिलेलीं आहेत. बाकीच्या नाटकांतहि प्रेमविवाह आहेच, पण त्यावर कोठें स्त्री शिक्षणाचे, तर कोठें स्त्री-पुरुषांच्या समानतेचे अभ्रे चढविलेले आहेत.

रहस्याची जादू

स्वतंत्र कथानक व सामाजिक विषय या दोन अभिनव गुणांबरोबरच कोल्हटकरांच्या नाटकांतील तिसरा महत्त्वाचा गुण म्हणजे रहस्यपूर्णता. एखादा जादूगार रंगीबेरंगी कागदाचे कपटे भराभर आपल्या तोंडांत कोंबतो आणि पटापट खाऊन दाखवितो, तेव्हां ' इतके कागद याच्या तोंडांत मावले तरी कसे ? ' असें कुतूहल प्रेक्षकांच्या मनांत उत्पन्न होतें न होतें, तोंच तो जादूगार त्या सर्व कागदाच्या तुकड्यांची एकच एक सरळ सुरळी तोंडांतून बाहेर ओढून काढतो, तेव्हां प्रेक्षक आश्चर्यानें चकित होतात व आनंदानें टाळ्या पिटतात. तसाच गमतीचा अनुभव कोल्हटकरांचीं नाटकें पहातांना प्रेक्षकांना येतो. कोणाचें जन्माबद्दलच रहस्य असतें, तर कोणी राजाच वेषांतर करुन चमत्कृतिपूर्ण घटनांचा अनुभव घेतो. बुरखा व वेषांतर बहुधा त्यांच्या प्रत्येक नाटकांत आहेच, मात्र या बौद्धिक गारुडामुळें सर्व नाटक असत्य वाटतें, स्वप्न भासतें, नाटकच ठरतें. सत्याचा आभासहि न राहिल्यानें एखाद्या अद्भुतरम्य (Romantic) नगरींत संचार करून आल्यासारखें वाटतें. सत्यसृष्टींतील आपल्यासारख्या माणसांचीं खरीखुरीं सुखदुःखें आपण पहात आहोंत असें प्रेक्षकांना वाटतच नाहीं. रहस्याचा गुंडा आधीं गुंडाळण्यासाठीं व नंतर उलगडण्यासाठीं अस्वाभाविक व असंभाव्य घटनाहि कोल्हटकरांना आपल्या नाटकांत घालाव्या लागल्या आहेत. त्यांची कल्पनाशक्ति तरल व प्रसन्न असल्यामुळें काव्याचें चांदणें सर्व नाट्यकथावर पसरलेलें आढळतें.

विद्यालयीन व्यासंग

नाट्य व विनोद या दोन्ही क्षेत्रात आपलें स्वतंत्र पीठ निर्माण करणारे श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर नागपूर येथें ता. २९ जून १८७१ रोजीं जन्मले. त्यांचें बालपण बुल्ढाणा व अकोला येथें गेलें. सहावे वर्षी त्यांची आई वारली. तथापि त्यांच्या सापत्न आईनें त्यांचें संगोपन मोठ्या वात्सल्यानें केलें त्यांचें स्मरण ठेवून श्रीपाद कृष्णानी आपलें पहिलें नाटक 'वीर-तनय' आपल्या सापत्न मातेस अर्पण केलें. त्यांचे वडील उमरावतीस प्रथम हायस्कूलमध्यें शिक्षक होते. पण पुढें सरकारी नोकरींत शिरले व कारकुना पासून असिस्टंट कमिशनरच्या जागेपर्यंत चढले. नाटकाचा नाद लहान पणापासूनच त्याना होता. मराठी पाचवींत असतानाच त्यांनीं एक संगीत नाटक लिहिलें आणि इंग्रजी पाचवींत असताना 'मुग्धमालिका' नावाचें नाटक लिहिलें शास्त्रीबुवाच्या 'निबंधमाले'चीं त्यांनीं पारायणावर पारायणें केलीं. त्यामुळें त्याना मातृभाषेची सेवा करण्याची स्फूर्ति मिळाली. शास्त्री बुवाचे बंधु लक्ष्मणराव हे त्याना शिक्षक होते. इंग्रजी नाटकें व कादंबऱ्या यांचा पडदा हायस्कूलमध्यें असतानाच त्यांनीं पाडला. १८८५ सालीं ते विवाहबद्ध झाले व १८८८ मध्यें ते मॅट्रिकमधून मुक्त झाले. नंतर ते पुण्यास आले व डेक्कन कॉलेजांत दाखल झाले.

दोन तात्या

तात्यासाहेब केळकरहि त्यावेळीं त्या कॉलेजात होते दोघाचीहि आवड एकच असल्यामुळें त्याची मैत्री जमली व ती पुढें पुढें वाढतच गेली. दोघानीहि कॉलेजच्या संमेलनातील नाटकात कामें केलीं. 'मृच्छकटिका'-तील विटाचें काम कोल्हटकरानीं केलें. दोघेहि खंदे टीकाकार, मार्मिक विनोदकार आणि सामाजिक विषयात सारखेच पुरोगामी केळकराना लोकमान्याचा सहवास लाभला आणि त्यामुळें राजकारणात प्रतिष्ठाहि मिळाली. उलट कोल्हटकर १८९१ मध्यें बी. ए. झाल्यावर १८९७ सालीं एल्एल. बी होऊन, अकोला-खामगाव-जळगाव अशा आड गावीं वकिलीकरिता राहिले पण त्या कोपऱ्यात राहूनहि त्यांनीं जी नाट्य-

निर्मिति केली ती स्वतंत्र संप्रदाय स्थापण्याइतकी महत्त्वाची ठरली. गडकरी हे तर त्यांचे चेलेच. त्याशिवाय खाडेकर, माडखोलकर वगैरे त्यांच्या तालमीत तयार झालेले कितीतरी नामवंत शिष्य आहेत. अत्रे, वरेरकर यानाहि त्यांच्या गादीचाच थोडाफार वारसा मिळालेला आहे.

चौरंगी साहित्य-सेवा

नाटकाशिवाय कविता, लघुकथा व कादंबऱ्या याहि कोल्हटकरांनी रचल्या आहेत. टीका लेख तर पुष्कळच आहेत. मराठीतील टीका-लेखनाला त्यांनी शास्त्रीय बैठक मिळवून दिली. त्यांचा पहिला टीका-लेख १८९२ साली त्यांनी ' विक्रम-शशिकला ' नाटकाचें केलेलें परीक्षण होय पुढे ते सूक्ष्म, सखोल व सविस्तर टीका लिहू लागले केळकराच्या ' तोतयाचे बंडा'वर ११० मोठ्या पानांची टीका लिहून त्यांनी नाट्य-शास्त्रावरील आपले विचार मांडले, तर वामनराव जोशांची ' रागिणी व तिची मावडें ' यावर १३५ पृष्ठांची टीका करून कादंबरी-शास्त्र विशद केलें ' गरीब बिचारे पाडस ' ही त्यांची लघुकथा हृदयस्पर्शी आहे. ' श्यामसुंदर ' या कादंबरीत अस्पृश्याचा कैवार घेतला आहे. ' बहु असोत सुदर ' हें सर्वतोमुखी झालेलें महाराष्ट्र गीत कोल्हटकरांचेंच. ज्योतिषावरहि यांनी एक ग्रंथ लिहिला आहे सांगली येथें १९१८ साली भरलेल्या ज्योतिष-संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते पुणें येथें १९२० साली भरलेल्या कवि संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. नाट्य संमेलनाचेंहि अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आलें होतें. १९२७ साली पुणें येथें भरलेल्या ' महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचें'हि अध्यक्षस्थान त्यांनी भूषविलें. त्यावेळी स्वागताध्यक्ष होते तात्यासाहेब केळकर. याच प्रसंगीं ' दोन तात्या ' हा आपला खुसखुशीत लेख ' संदेश'कार कोल्हटकरांनीं लिहून प्रसिद्ध केला. ' मराठी भाषा मरणोन्मुख झाली नसून उदयोन्मुख आहे ' असा आशा-दायक संदेश तात्यासाहेब कोल्हटकरांनीं या अध्यक्षपदावरून सर्वांना दिला. मदमद होत चाललेली व अर्धांगवायूची काजळी धरलेली, त्यांची जीवन-ज्योत १९३४ साली विराम पावली.

रोमांचकारक घटना

कोल्हटकरांचें पहिलें नाटक म्हणजे 'वीरतनय'. किर्लोस्कर नाटक मंडळीनें उत्तम नाटकाकरितां एक बक्षिस लावलें होतें; तें 'वीरतनयानें' जिंकलें. १८९३ सालीं या नाटकाचा पहिला अंक व शेवटच्या अंकातील अखेरच्या प्रवेश एवढा भाग कोल्हटकरांनीं प्रथम लिहिला. बाकीचा भाग त्यांनीं एका महिन्यात लिहून काढला, पण रंगभूमीचा पाळणा लाभण्याला 'वीरतनयाला' दोन वर्षे थांबावें लागलें. १८९६ सालीं नगर येथें किर्लोस्कर मंडळीच्या रंगभूमीवर कोल्हटकरांचें हें पहिलें नाटक चमकलें. 'मंडळीच्या आग्रहावरून' त्यांनीं तें आनंदपर्यवसायी बनविलें. विधुर-विवाह हा विषय या नाटकात रंगविलेला दिसत असला, तरी कोल्हटकरांचें लक्ष शृंगार व वीर हे रस खेळविण्याचरच खिळलेलें दिसतें.

कोणत्या तरी सामाजिक सुधारणेचा पुरस्कार करण्याची उर्मि कांहीं यात दिसत नाहीं. 'रसिक जनाच्या मनोरंजनाकरिता' शूरसेन व शालिनी याच्या प्रणय-भावनेचा विकास रंगविण्यात आला आहे. त्या गोड कथा-भागाला तिखट प्रसंगाची जोड देण्यासाठीं, वाघाची शिकार, शूरसेनाचा बंदिवास, वीरसेनाची स्वारी, मारेकऱ्याचा हल्ला, बकुलाचा पराक्रम इत्यादि रोमांचकारक घटना घातलेल्या आहेत. मालिनीनें शालिनीचा वेष घेणें आणि शालिनीनें पुरुषाचा वेष घेणें—अशा हिकमतीमुळें कोल्हटकरांनीं कुतूहल निर्माण केलें आहे. पण त्यामुळेंच कथानकात कृत्रिमता येते व स्वाभाविकता जाते. 'आपण रंगभूमीवर जें पाहतों, तें सत्य आहे' ही भावना पार लोपते. त्यातच शाब्दिक कोट्या, अनुप्रास, विरोधाभास इत्यादींची आतषबाजी आहे.

कोट्यांचा कृत्रिम खेळ

'प्रास,' 'उटज' असे अपरिचित संस्कृत शब्द अकारण वापरले आहेत, एवढेंच नव्हे तर बकुलासारखा बालकसुद्धा 'मम लाल्मरणीं' अशी प्रौढ भाषा वापरतो. 'गिरिं धरि परि करि,' 'न जल पळें गळें,' 'दाटत अतिविकट, निकट प्रकट होऊ आपदा' अशा शब्दांच्या लटपटी

करून वाचकाला अगदीं चीतपट करण्याचा जणु काहीं कोटहट्टकरानीं विडाच उचलला आहे. शोकानें हृदय विव्हळ झालेलें असतानासुद्धा नायक कोटि करून म्हणतो, " मृत्यु हा स्वत जर मृत्यूचा विषय असता, तर मला किती आनद झाला असता " रागानें तुच्छतेची भाषा बोलणारी नायिकाहि अशी कोटी करते कीं, " त्याचा जीव नाहीं घेतला, पण आपला जीव घेऊन मात्र पळत सुटला खरें " राजा वीरसेनहि असाच कोटिबहाद्दर दाखविला आहे. दु खी झालेल्या बकुलाचें सात्वन करताना तो म्हणतो, " अशा प्रसगीं वीरानीं शत्रूला डोळ्याचें पाणी दाखवावें कीं तरवारीचें पाणी ? " मग चिल्लर पात्राना उठताबसता साधतील तशा कोट्या करण्यास काय हरकत ? " सुवर्णमालिनी हें नाव पत्ते सिंगाना इतकें आवडेल कीं ज्याचें नाव तें ! " असें एक दासी म्हणते, तर शुभसेन सोन्याचा गुण वर्णन करताना म्हणतो, " स्वत पिवळें असून लोकाचीं मनें मात्र कोळशापेक्षाहि काळी करतें " पत्तेसिंगहि म्हणतो, " हा सजीव मोहरा सोडून निर्जीव मोहरा घेऊन काय करावयाचें ? " अशा शाब्दिक ठिणग्यामुळें तरुण वाचकाचे डोळे क्षणभर दिपतात, पण कपाळाला मात्र शळ लागल्याशिवाय रहात नाहीं.

पद्याची आसक्ति

या नाटकातील पदाची सख्या सुमारें शभर आहे. पारशी व गुजराती चालीवर तीं बसविलेलीं असल्यामुळें प्रेक्षकाना फार चटकदार वाटलीं. " अचित पदानुजाची दासी," " अशी ही सगुण-राणी " इत्यादि पदें रसिकाच्या कानात गुणगुणत रहात नाटककाराला पदाचा सोस इतका कीं, वाघाच्या भीतीनें नायिका मूर्च्छित होऊन पडली असतानासुद्धा तिला सावध करण्याचे उपाय योजण्याऐवजी नायक तिच्या अवयवाचें सूक्ष्म वर्णन करणारें पदच म्हणत राहतो ! दोनतीन द्वद्व गीतेंहि घातलेलीं आहेत. अर्थाच्या दृष्टीनें ध्यानात राहण्यासारखीं दोन पदें पुढें दिलीं आहेत.

ईश्वराला उद्देशून शूरसेन म्हणतो, " तुझी अन्यथा ती कराया कृति अशा मानवाची मुळीं ना गति ॥ अनता अहोरात्र तारा-तति । तदा-

जेसि नम्रीं शिरीं मानिती ॥ दयाळा सुविश्वास तुझ्यावरी । सदा ठेवुनी साधु ते राहती ॥"

आपल्या लहान मुलानें आपली बंदीवासांतून सुटका केली हें पाहून शूरसेन म्हणतो, "आजवरी जनक देइ जन्म सुताला । पुनर्जन्म तनयें मज आज दीधला ॥ आलिंगू तनु किती ही धूलि-धूसरा । चुंबु किती म्लान सुखा मनोहरा । पाहु किती नैन भरुनि मूर्ति सुंदरा । तृप्ति न हो सुमहोत्सव आजि लाधला ॥"

काव्याच्या कोंदणांत विनोद

कोल्हटकरांचें 'मूकनायक' हें नाटक म्हणजे 'अद्‌भुतरसाचे पेल्यावर पेले.' या पेल्यामधील अद्‌भुतरसाला काव्याची जी गोडी जडलेली आहे, ती अगदीं अवीट आहे. आणि वर विनोदाचा वास ! पूर्वीचें 'सवाष्पन्होळ' किंवा पुढचें 'मानापमान' या नाटकाइतकेंच 'मूकनायक' हेंहि अत्यंत हसरें नाटक आहे. त्याची प्रसन्नता सदाफुली आहे. सौभद्रा-प्रमाणें 'मूकनायक'चा नायक वेषांतर करतो, राजवाड्यांत राहतो व अंतःपुरापर्यंत शिरतो. तेथील राणीला मात्र त्यांचें सोंग माहीत असतें. या साम्यामुळें 'मूकनायक'तील कांहीं प्रवेश पाहतांना सौभद्रांतील विनोदाचें स्मरण झाल्याविना रहात नाहीं. कथेच्या ओघांत मद्यपानाचा निषेध हा विषयहि नाटककारानें मिसळलेला असल्यामुळें त्याची तुलना खाडिलकरांचें 'विद्याहरण' व गडकऱ्यांचें 'एकच प्याला' या नाटकाशीं सहजच केली जाते. पण मद्यपान-निषेधाचा प्रचार हा कांहीं या नाटकाचा आत्मा नाहीं, हेतुहि नाहीं. "मद्यापासून होणाऱ्या अपायाचें परोक्षतः थोडेसें आविष्करण करण्याचा प्रयत्न" हा आहे, असें खुद्द नाटककारच प्रस्तावनेंत सांगतात. त्यांची दृष्टीच अशी कलात्मक कीं, "मनोवेधक कथानक, चटकदार प्रवेश वगैरे मुख्य सामुग्री असली म्हणजे मग उपदेश नसला तरी त्यास नाटक या दृष्टीनें गौणत्व येत नाहीं." या भूमिकेवरून लिहिलेल्या 'मूकनायक' नाटकाची दृष्टि सौंदर्याची व वृत्ति काव्याची आहे. सौंदर्याच्या सरोवरांत उमललेलें हें एक कमनीय काव्य-कमल आहे.

स्मशानांतील फूलझाड

आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, इतकें हें रमणीय नाटक कोल्हटकरांनीं अत्यंत विषण्ण परिस्थितींत लिहिलेलें आहे. एखाद्या उकीरड्यावर पारिजातकाचें झाड उगवावें आणि त्याच्या धवल व कोमल फुलाचा सडा सर्वत्र पडावा व त्याचा सुगंध दशदिशा सुटावा; त्याप्रमाणें दुःखाच्या व निराशेच्या परिस्थितींत असलेल्या कोल्हटकराच्या मुखातून या नाटकात विनोदी कोट्या व हंसरे प्रसग ओतले गेले आहेत. या सुमारास त्याना एलएल. बी. च्या परीक्षेंत अपयश आलेलें होतें. त्यामुळें त्याचें मन खिन्न झालेलें होतें. ' किर्लोस्कर कंपनी'नेंहि यावेळीं त्याना काहींसें दूरपणानें वागविलें; त्यामुळें त्याचा खिन्नपणा वाढला. तशात त्याचे वडील मृत्यु पावले. त्या सुतकात असतानाच कोल्हटकरानीं नदीवरील स्मशानभूमींत बसल्या बसल्या मूकनायकातील बरीचशीं प्रणयरम्य पद्यें रचलीं. जॉनसनची ''रासेलस' ही जगद्विख्यात कादबरीहि त्यानें आपल्या आईच्या अशौचातच लिहिली होती. तसेंच कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यानीं ' मेघदूत ' या शृंगारपर काव्याचें सरस भाषातर केलें आहे, तें हि अशाच उद्विग्न परिस्थितींतच.

नाटककारावरील ह्या आपत्तींप्रमाणेंच खुद्द नाटकालाहि अन्याच संकटातून जावें लागलें. त्याचा पहिला अक 'किर्लोस्कर नाटक मडळी'त वाचून दाखविण्यात आला, तेव्हा सर्वांना तो पसत पडला. तेव्हा कोल्हटकरानीं उरलेलें नाटक उत्साहानें लवकर पूर्ण केलें. पण पुढें काय? तब्बल तीन वर्षें ते तसेंच दसरात पडून राहिलें. शेवटीं ' विविध-ज्ञान-विस्तार ' मासिकाच्या संपादकानीं मागणी केल्यावरून, तें त्या मासिकात प्रसिद्ध झालें. तें रंगभूमिवर आणलें गेलें कोणाकडून? तर डेकन कॉलेजातील हौशी विद्यार्थ्याकडून, आणि तेंहि समेलनात. शेवटीं १९०१ सालीं, फेब्रुवारी महिन्यात, निपाणी मुक्कामीं, किर्लोस्कर मंडळींच्या राजशाही रंगभूमीवर तें एकदाचें झळकलें. पण त्यावेळींहि त्याला शोकानें ग्रहण लागलेंच. तें म्हणजे त्या प्रयोगाचें आधीं आठदहा दिवसच, किर्लोस्कर

मंडळीतील श्रेष्ठ नट भाऊराव कोल्हटकर हे निधन पावले. अशी आहे या हंसऱ्या 'मूकनायका'ची दुःखी जन्मकथा.

उत्कंठापूर्ण रचना

प्रेक्षकाला विस्मयाचे धक्के देऊन व विनोदाच्या गुदगुल्या करून एकसारखें हंसतें ठेवावयाचें, हेंच एक धोरण कोल्हटकरानीं सभाळलेलें दिसतें. त्यापायीं स्वाभाविकता, सभाव्यता, सुसगतता इत्यादि धोरणें त्याना फारशीं साभाळता आलीं नाहींत. एका राजाच्या महालात दोन परके राजे येऊन बहिऱ्या-मुक्याचीं सोंगें घेऊन नोकरी मिळवतात, त्यातील एका राजाची आतेबहीण तर तेथली राणीच असते आणि ते दोन्हीहि राजे उलटसुलट दिशेनें राजधानीवर आपापल्या सैन्याच्या चाली घेऊन आणतात–असा अचाट कल्पनेचा अनिर्बंध खेळ या नाटकात रगविलेला आहे. विक्रांत हा सार्वभौम राजा. तो मुका म्हणून शरच्चद्र राजाकडे नोकरीस राहतो. राजाची बहीण सरोजिनी हिच्यावर त्याचें प्रेम बसतें. पण तिचा पण असा कीं, राजाला मद्यपानाच्या व्यसनातून सोडविणें. हा पण जिंकण्यासाठीं विक्रांत काहींच चातुर्य दाखवीत नाहीं कीं प्रयत्न करीत नाहीं. तो नावाचाच 'विक्रांत' दिसतो. तो मूकहि नाहीं आणि नायकहि नाहीं, असें वाटू लागतें. मात्र त्याचा प्रवेश रगभूमीवर मोठ्या कुशलतेनें केलेला आहे. त्यात कोल्हटकराचें नाट्य-कौशल्य खरें दिसून येतें. राजाला एका हल्ल्यातून कोणा अज्ञात माणसानें सोडविलें, तो 'शूर व साहसी असा पुरुष—पुरुष कसला ? ईश्वरच तो.' असें वर्णन राजा शरच्चद्र करीत असल्यानें त्या शूराच्या आगमनाबद्दल विलक्षण उत्कठा राजस्त्रियामध्यें–त्याबरोबरच प्रेक्षक वृंदामध्येंहि–निर्माण करण्यात नाटककारानें मोठें यश सपादिलेलें आहे. अशा रचना-चातुर्यामुळेंच सारें नाटक रगदार झालें आहे.

सुंदर कोट्यांची खैरात

विनोदाची रसरस पिकविण्यासाठीं कोल्हटकरानीं कोट्याची पेरणी मुक्त हस्तानें केली आहे. बऱ्याच ठिकाणीं त्या कोट्या मार्मिक आहेत व

स्वाभाविकहि आहेत. काहीं कोट्या ठिकाणीं मात्र त्या कृत्रिम व ग्राम्यहि वाटतात. 'मुका' या शब्दावर शृंगारपूर्ण कोटी न साधतील तर ते कोल्हटकर कसले ! 'येता जाता मुक्यांशींच व्यवहार,' 'सुंदर चेहऱ्याचा मुका आवडत नाहीं कोणाला ?' अशा कोट्या म्हणजे तरुण प्रेक्षकाचीं अंतःकरणें काबीज करण्याच्या चोरवाटाच. सरोजिनीपुढें आपलें प्रेम व्यक्त करण्याचा निश्चय विक्रांतानें केलेला असतो. त्यावेळचा त्या दोघांचा संवाद फारच मजेदार आहे. सरोजिनीच्या मनात मुक्याचा विचार येताच तो मुका आलेला असतो. म्हणून ती त्याला म्हणते, 'तुझ्या मुकेपणाला शंभर वर्षें आयुष्य आहे.' तेव्हां विक्रांत उत्तर देतो, "छे, एक पळभर-सुद्धा नाहीं." हें त्याचें बोलणें त्याच्या बोलण्यानेंच खरें ठरत नाहीं काय ? बहिरेपणाचेंहि भांडवल विनोदाच्या व्यापारासाठीं कोल्हटकरांनीं असेंच वापरलें आहे. केयूर व विकट यांचा पहिला संवाद ऐकताना प्रेक्षकांची पोटें हसून हसून दुखू लागतात. 'पण' किंवा 'मदिराक्षी' या शब्दांवर या नाटकांत सहजच कोट्या साधल्या आहेत. 'मार्मिकपणा' आणि 'मर्मभेदकपणा' यांना एकच लेखण्यांत नाटककारानें आपली सूक्ष्म बुद्धि वापरली आहे. 'अंगाची लवलव व तोंडाची बडबड करणाऱ्या' वेंत्रिकेला दाढीवाल्या वकीलाचें सोंग घेतलेला विक्रांत समजावून सांगतो, 'मार्मिकपणा म्हणजे मर्म ताडणें आणि मर्मभेदकपणा म्हणजे मुद्दा मर्माचें ताडन करणें.'

काव्य-चंद्रावरील कलंक

काहीं काहीं कोट्या मात्र अगदीं पारकट आहेत, त्या उथळ बुद्धीच्या प्रेक्षकांना हसविण्यासारख्या आहेत. 'असें ट पुढें येणार आहेत असें जर त्या कवीला माहीत असतें तर त्यानेंहि ट ला ट जुळविण्याचे श्रम घेतले नसते.' किंवा 'देवाशपथ मी नास्तिक बनण्याच्या बेतांत आलों आहें' अथवा 'प्रतोदाची कल्पना अगदीं खोटी खरी.' अगर 'एवढा मोठा हा किल्ला पण एवढ्याशा किल्लीच्या स्वाधीन' इत्यादि कोट्या लहान मुलांच्या मासिकांतच शोभण्यासारख्या नाहींत काय ? पण काहीं कोट्या

सहजगत्या आलेल्या व पात्राच्या स्वभावावर प्रकाश टाकणाऱ्या अशा आहेत. प्रधानाची रिकामी झालेली जागा मला देण्यात आली, असें जेव्हा विकट सांगतो, तेव्हा प्रतोद उद्गारतो, "वा! योग्य जागीं योग्य नेमणूक" आणि लगेच त्याचा खुलासा करतो कीं, "जागाहि रिकामी आणि डोकें पण रिकामेंच." मात्र जेव्हा मित्रात सरोजिनीचा अमेरचा निरोप घेतो, तेव्हा विरहाच्या व निराशेच्या भावनेनें भरलेला असतानाहि त्याच्या तोंडीं अशी सवंग कोटि घातलेली आहे कीं, "त्यानें त्या अष्टमीच्या चंद्राच्या मुहूर्तावर मलाहि अर्धचंद्र दिला." कोल्हटकरांच्या काव्यचंद्राला अशा कोट्याचा कलंक शोभाच देतो काय?

पद्यातील माधुर्य

कथा रचनेच्या चातुर्याइतकेंच या नाटकातील पद्याचें माधुर्य प्रशंसनीय आहे. अगदीं प्रारंभींचेंच पद प्रेक्षकाचें मन जिंकणारें आहे व त्याची भावना ताब्यात घेणारें आहे. झोंपाळ्यावर झोके घेत घेत राजस्त्रिया ईश्वराचें जे गुणवर्णन करतात, त्यात स्फटिकाची सुबोधता आहे, गगनचुंबी कल्पकता आहे आणि उदात्त भावनाहि ओतप्रोत भरलेली आहे. 'नामी सुरवात म्हणजे अर्धीअधिक मात' या इंग्रजींतील म्हणीप्रमाणें, या नाटकाच्या यशाची मुहूर्तमेढ रोवणारें हें पद नागरी विद्वानाप्रमाणेंच नागऱ्या शेत कऱ्याच्या मुखातहि खेळत असतें. तें पद असें,—"हे प्रभो विभो अगाध किती तव करणी ॥ मन चिंतुनि हो रत चरणीं ॥ चांदवा नभाचा केला॥ रविचंद्र लटकती त्याला ॥ जगु झुंबर सुरेख छताला ॥ मग अंथरली ही धरणी ॥ बाहुलीं मनुष्यें केलीं ॥ त्या अनेक रूपें दिधलीं ॥ परि सूत्र त्याचीं सगळीं ॥ नाचविसी हस्तीं धरुनी ॥"

प्रसादाची उणीव

कोल्हटकरांची पद्यरचना काव्यपूर्ण असली तरी सरलप्रचुर किंबहुना क्लिष्टहि आहे "बाळपणींचा काळ सुखाचा आठवतो घडीघडी" ही देवलांची सहजरम्य वाणी कोणीकडे आणि कोल्हटकरांचें त्याच विषयावरचें पद कोणीकडे! त्यात 'रम्य बाल्पण' हाच एक चरण सुगम आहे.

बाकी तें पद असे आहे " होय संसारतरमुग्धकोटक भुवनिं ॥ रम्य तें बाल्पण देई देवा फिरुनी ॥ कोण सुख हेतुविण ॥ शांत निश्चिंत मन ॥ शोक निमिषाहून ॥ तुरत मनिं पद भवनि ॥ "

मद्यपानाचा निषेध करणारीं अनेक पदें या नाटकात आलेलीं आहेत. ' सुरा सुरा जणु उरा असे ही सुरासुराचा चुरा करी ' या पदात अनुप्रासाची गर्दी आहे. पण त्यापेक्षा प्रसादपूर्ण व अर्थपूर्ण पद म्हणजे, " सुरा मृदु नाम धरुनि नरामाजि असुरा शिरे ॥ आजवरी या राक्षसिणीनें नाशिलिं किती मंदिरें ॥ किती अबलांना अनाथ केल्या अनाथ किती लेंकरें ॥ "

कोल्हटकरानीं काहीं काहीं पदें अगदीं सुबोध रचलीं आहेत, आणि त्यात भावनाचा रसहि ओतप्रोत भरलेला आहे. त्याचें एक उदाहरण—

" सुलभ मनिं गणा न भूपसुता ॥ करू बघता काहि ती वनिता ॥ पडले धरणीपालहि चरणीं ॥ प्रयत्न जाति वृथा ॥ सकल्ही ॥ वीरहि आले परतुनि गेले ॥ मुळीं यश न मिळता तयाप्रति ॥ राजकुमारी उभी सामोरी ॥ त्यजा न किंकरता ॥ विसरुनी ॥ "

याच पंक्तींत बसणारीं पदें म्हणजे, ' सहज कशि खेळविते ललना ' ' उगिच का कांता गांजिता दासी ', ' अवचित गेलें किंकर-करीं मी ' ' कळले अजलि न कळत बघूनि तुम्हालागिं '

लवचिक भाषाशैली

या नाटकाची सर्वच भाषाशैली स्वाभाविक व लवचिक आहे. तिच्यात विनोद म्हणजे दुधात साखर ! याचा एक नमुना पहा.

" प्रतोद-केवढें हो त्याचें पोट ? दारूच्या सुरईनें आपल्या भक्ताला अगदीं आपल्यासारखेंच बनविलें आहे. म्हणजे वरचा भाग अगदीं पातळ, आणि खालचा खूप सुटलेला (हसतो.)

विकट-(एकीकडे) अरे गाढवा, यात तुझाही खालचा भाग चाबूक मारून चांगला सुजवितो.

प्रतोद-मी पैजेनें सांगतों कीं, काहीं दिवसानीं त्याची छाती कोणती

आणि रुंदी बोणती हें सांगता येणार नाहीं. इतक्या झपाट्यानें त्याची रुंदी वाढत चाललेली आहे. स्वारी चालता चालता तिच्या शरीराचा प्रवास समोर होतो त्यापेक्षा आडवाच जास्ती होतो.

केयूर–त्याच्या अंगात मेद जसा भरून गेला आहे, तसा हाडातही मूर्खपणा खिळून गेला आहे.

प्रतोद–आता लठ्ठपणामुळें हाडेंच दिसण्याची मारामार. मग हाडात खिळलेला मूर्खपणा दिसण्याची गोष्ट लांबच राहिली."

बायकांची नाजूक व घरगुती भाषासुद्धा कोल्हटकरांना काहीं काहीं ठिकाणीं उत्तम साधलेली आहे. त्याचा एक मासला—

"प्रमद्वरा—म्हटलें म्हणजे यांचे हे काहींसे अल्लडपणाचेच दिवस. पण अशीं किती तरी भारदस्तपणा ! आमच्यासारख्या बायकांनासुद्धा यांच्यादेखत बोलावयाची भीति वाटते. नाहीं तर आमच्या वेत्रिवाबाई-साहेबांकडे पहा. वयानें पाहू गेलें तर एखादादुसरा पावसाळा जास्तीच लोटला असेल, पण सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत मारगी अंगाची लवलव व तोंडाची वडवड चालावयाची, अमल पाठ फिरली म्हणजे झालीच सुरवात धागडधिंग्याला, असें इतकेंहि असून सरोजिनीबाईंचा इच्यावर जीव कीं प्राण."

विचारांचे पडसाद

'गमन उद्धत दर्शवी क्षात्र तेजा' या कोल्हटकरांच्या पद्यपंक्तीमध्यें भवभूतीच्या 'नमयतीव गतिर्धरित्रीम्' या कल्पनेचा प्रतिध्वनि उमटलेला ऐकू येतो. पण याहिपेक्षा अधिक स्पष्ट व सुरेख पडसाद साडिलकरांनीं 'नमवी पहा, भूमि हा चालताना' या शब्दांतून उमटविला आहे. मूक-नायकांतील काहीं कल्पना–बीजाचा विस्तार गडकऱ्यांच्या 'एकच प्याला' नाटकात पहावयास सापडतो. दारूनें बेहोष झालेला राजा आपल्या राणीला 'प्रिये' असें संबोधून लगेच संशय घेतो, "माझ्या प्रियेला मघापासून 'प्रिये, प्रिये' म्हणून कोण हाका मारीत आहे बरें ?" त्यानें मुक्यावर वहीम घेणें आणि 'एकच प्याल्या'तील सुधाकरनें रामलालवर आळ घेणें

सारखेंच. सुधाकराप्रमाणेंच हा राजाहि दारूच्या तारेंत म्हणतो, 'मला अजून चढली नाहीं.' बहुतकरून गोट फळानाच कीड लागलेली आपण पाहतों' ही कल्पना कोल्हटकराप्रमाणेंच गडकऱ्यानाहि शोभण्यासारखी आहे. 'इच्छा आणि तृप्ति ही जवळजवळ एकाच काळीं घडून येतात.' या विचाराचाहि पडसाद 'एकच प्याल्या'मध्यें ऐकू येतो. अर्थात् ह्यातील पहिला मान कोल्हटकराचा. विनोदी कोट्या, मधुर पदें, सभ्य शृंगार, हास्यकारक कथानक आणि त्या सर्वांतून मद्यपानाच्या निषेधाचा सूर या सर्व गुणामुळें 'मूकनायक' हें नाटक रसिकाचें अत्यंत लाडकें होऊन बसलें आहे.

त्रिवेणीचें स्वभाव-चित्र

'वधूपरीक्षा' हें कोल्हटकराचें पहिलें गद्यनाटक—१९१३ सालीं लिहिलेलें. पुढें त्यालाहि संगीताचा वेष चढविण्यात आला. या नाटकाचा 'मुख्य उद्देश मनोरंजक' हाच असला तरी 'माझ्या संगीत नाटकातल्या-प्रमाणें याहि नाटकात काहीं तत्त्वाचें मंडन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.' अशी स्वच्छ कबुली नाटककारानें प्रस्तावनेंतच दिलेली आहे. हें तत्त्व म्हणजे प्रेमाचें, बाल विवाह, विषम विवाह, जातिभेद, यांच्यावर जाता जाता या नाटकात टीका आलेली आहे. पण प्रेक्षकाच्या चित्तावर मुख्य विषय ठसतो, तो म्हणजे एका संस्थानिकानें स्वतः केलेली वधूपरीक्षा.

विलायतेहून आल्यानंतर राजेसाहेब धुरंधर ज्योतिष्याचा वेष घेतात आणि निरनिराळ्या मुलींची पारख करतात. त्याना पसंत पडलेली त्रिवेणी म्हणजे अचल प्रेमाची मूर्तिच. राजाचा खून केल्याचा आरोप या ज्योतिषावर-म्हणजे खुद्द राजावरच येऊन त्याच्यावर न्यायमंदिरात खटला चालतो. 'आयुष्यात एकदाहि दृष्टीस पडणार नाहीं' असा हा विलक्षण प्रसंग. त्यातून राजाला सोडविण्यासाठीं त्रिवेणी न्यायाधिशाच्या घरीं जाऊन पाया पडते, भावी राजाची आर्जवें करते आणि शेवटीं न्यायमंदिरात उभें राहून स्वतःच खून केल्याचा खोटा आळ आपल्यावर घेते. परंतु राजमाता न्यायमंदिरात येताच तिच्या शब्दाच्या फुंकरीनें हे मारे पत्त्याचे बंगले कोसळतात. त्रिवेणी ही एका कुणब्याची मुलगी असून भ्रम मध्यें

निर्माण झालेला होता, पण अखेर तो न्यायाधिशाचीच ठरली आणि राजाची राणी बनली. राजा व त्रिवेणी यांच्या गूढ वर्तनामुळें कथानकांत गमतीच्या गुतागुती झालेल्या आहेत.

भाषेचें गांभीर्य

विनोदपूर्ण व वाग्मय अशी भाषाशैली कोल्हटकरांची असली, तरी तिची मूळची प्रकृति गंभीरच दिसते एखादा वक्ता जसा स्वत स्थिर राहून श्रोत्यांना सदगदा हसवितो, तशी कोल्हटकरांची भाषा निरधारस्थी ताठ असूनहि हास्याच्या लाटा उत्पन्न करते. राजा आपल्या आईबरीत प्रेम प्रगट करतानाहि सिद्धान्तरूप प्रथांची भाषा अशी वापरतो, ' आग्रावाट धोरण व अप्रतिम पुत्रवात्सल्य यांच्या साहाय्यानें आपण माझें गत चरित्र जसं ठरविलेंत तसें भावी चरित्र ठरविण्याचाहि आपणाला अधिकार आहे ' तसेंच त्रिवेणीला तिचा पालन भावनेच्या भरात म्हणतो, " केवळ दयेनेंच घेतलेला तुझा पक्कर दिवसेंदिवस तुझ्या सहवासानें प्रेमाचा वाटू लागला, आणि आता तर तो माझें जीवनच होऊन बसला आहे. " आणि त्रिवेणी तर स्वत शीं बोलतानासुद्धा व्यासपीठावर उभ्या राहिलेल्या व्याख्यात्याचीच भाषा बोलते. ती म्हणते, " विषयसुख हीच ज्याच्या ऐहिक कर्तृत्वाची परमावधि, स्वसुखार्थ परपीडन हाच ज्याचा पवित्र धर्म व परमात्म्याशिवाय भिन्न असें स्वत चें अस्तित्व नाहीं, याऐवजी स्वत शिवाय दुसरा परमात्मा नाहीं हें ज्याचें तत्त्वज्ञान, अशा पशूला ईश्वराच्या किंवा आत्म्याच्या उच्च कल्पना कोठून असणार ? " तसेंच त्रिवेणी न्यायाधिशाची करुणा भाकण्यासाठीं गेली असताना ती न्यायाधिशाच्या कामगिरीवर जी झोड उठविते, तीहि अस्वाभाविक आहे, मात्र त्यात नाप लेकीचा जो अभाषित उल्लेख येतो, तो ' पताका-स्थानाप्रमाणें' (Dramatic Irony) चमत्कृतिजनक आहे. " हें भाकित यांच्या उदार इच्छेचेंच अपत्य असावें " अशी इंग्रजी धर्तीची वाक्यरचना त्रिवेणी करते आणि राजा धुरंधर तर काय ? " या घरातील सगळ्या माणसांनी जरी निंदेच्या तुफान वाऱ्यानें माझ्या हृदयसमुद्राला हलवून सोडलें, तरी

तुझा एक स्नेहयुक्त शब्दच त्याचें शमन करण्याला समर्थ आहे." अशी अलंकारमय वाक्यें लीलेनें फेकतो.

सरस-नीरस कोट्या

शब्दावर कोट्या करून व विरोधाभासात्मक वाक्यें रचून चमत्कृति निर्माण करण्यात व हास्य उत्पन्न करण्यात कोल्हटकराचा हातखंडा आहे. "मुलींना एकच उत्तम वर देवाला मागण्यासारखा असतो, आणि तोहि उत्तम वर हाच, होय ना?" अशी 'वर' शब्दावरील कोटी प्रेक्षकांना हसविणारी आहे. या कोटिबाजपणाचा अतिरेक झाला म्हणजे "तुझ्या कपाळावरील आठी नाहींशी करण्याला मी आठीप्रहर तुझी मनधरणी करीन" अशी कृत्रिम भाषा येते. भाषालंकारांचें सौंदर्य कोल्हटकरांच्या कृतींत जागजागीं आढळतें. "देवळासमोरील या विस्तीर्ण तळ्यात कमळाची फार दाटी आहे म्हणून आजपर्यंत कीर्ति होती. पण देवळातील या मुखकमलाच्या गर्दीपुढें तर तीं कमळेंहि विरळ भासू लागलीं." अशा सुंदर कल्पना कोणत्याहि पात्राच्या मुखातून बाहेर पडतात. "स्वतःची वंचना करून घेऊन जन्माचें नुकसान करून घेण्यापेक्षा याप्रमाणें काहीं दिवस परवंचना करून स्वतःचें जन्माचें कल्याण करणें," असे शब्दाचे खेळ राजापासून कोतवालापर्यंत झाडून सारे लोक करतात.

सौंदर्याची मीमांसा

आदर्श पत्नीचें कार्य काय असावें हें सांगताना राजानें जे उद्गार काढले आहेत, ते सुभाषिताप्रमाणें आहेत. ते असे—"मी सुमार्गानें चाललों असता आपल्या कृपाकटाक्षानें उत्तेजन देणारी व मी उन्मार्गगामी होऊं लागलों असता मग प्रेमरज्जूनें आवरणारी स्त्री कोठें मिळणार?"

स्त्री-सौंदर्यानें तरुणाची मधी फसगत होते, हें भार्गवाच्या तोंडून नाट्यकारानें खुबीनें सांगितलें आहे. भार्गव म्हणतो, "एखाद्या बालेचा शुभ्रवर्ण पाहिला कीं, तिच्यात सोज्वळ गुणहि असावेत असें त्याला भासू लागतात; नावाप्रमाणें वर्तनातहि सरळपणा असावासा वाटूं लागतो;

शरिरातील समतोलपणा पाहून तो मानसिक स्थितींतहि समतोलपणा कल्पू लागतो; विशाल नेत्रावरून तो मनाच्या उदारपणाचीहि कल्पना बाधतो; आणि मधुर हास्यावरून गोड वर्तनाचें अनुमान करून तो मिटक्या मारू लागतो. "

करुण रसाचे पाझर

अशा टणक भाषाशैलीतूनहि करुणरसाचे पाझर कोठें कोठें फुटलेले आहेत. मानलेल्या पित्यानें आपलें संगोपन किती आस्थेनें व प्रेमानें केलें, याची कृतज्ञ जाणीव व्यक्त करताना त्रिवेणी विश्वेश्वरशास्त्रांना हृदय हलविणाऱ्या मार्मिक म्हणते, " आजपर्यंत मला कधीं दुखलेंखुपलें, तेव्हा तुम्हींच ना माझा समाचार घेतला ? दुखण्यात रात्रींचा दिवस करून माझ्या उशाशीं तुम्हीच जागलात ना ? लहानपणीं माझ्या मनाला करमेनासें होई, तेव्हा मला परोपरीचीं खेळणीं देऊन माझें मन तुम्हींच रिझविलें ना ? मी उपाशी असता तुमचेंच मन कळवळत असे ना ? मी रडू लागलें असता पदरानें तुम्हींच माझे डोळे पुसले ना ? मी एकदा मरणाच्या दारीं पडलें होतें, तेव्हा प्रेमानें मला अभ्युस्नान तुम्हीच घातलें ना ? "

एक नीरस फार्स

" रसिकाची चार घटका " करमणूक करण्याकरिता कोल्हटकरांनीं १९१७ सालीं ' सहचारिणी ' हें नाटक लिहिलें. तें ' प्रहसन–वजा ' आहे, अशी कबुली त्यांनीच प्रस्तावनेंत दिली आहे. एक साधा ' फार्स ' असेंच त्याचें स्वरूप आहे. कोणताहि सामाजिक व तात्त्विक विषय आधाराला घेतलेला नाहीं. पण फार्स म्हणूनसुद्धा ही रचना यशस्वी झालेली नाहीं. त्यातील विनोद पहिल्या प्रवेशात तेवढा चांगला साधलेला आहे, पण पुढें पुढें कमी होऊन शेवटीं शून्यावर येतो. खानावळींतील तांब्यात प्रत्येक पत्रीमागें पाणी मिसळता मिसळता शेवटीं पाटें पाणीच शिल्लक रहावें, असा हा प्रकार. " हें नाटक अगदीं सपाट व रसहीन आहे. त्यातील घटना सर्वस्वीं अतिशयोक्त, अतिरंजित, अस्वाभाविक आणि

अनैसर्गिक वाटतात. " असे आक्षेप टीकाकारांनीं घेतले आहेत. पण खरा टीकाकार म्हणजे प्रेक्षक–वर्ग. त्याचाहि अभिप्राय तोच पडला. 'गंधर्व नाटक मंडळी'सारख्या बादशाही रंगभूमीवर, बडोदें येथें तेथील रसज्ञ महाराजांसमोर १९१८ सालीं या नाटकाचा जो प्रयोग झाला, तो साफ पडला. तोच अनुभव मुंबईसहि मोठ्या अपेक्षेनें एखाद्या रसिकानें संध्याकाळचा देखावा पहावयास जावें आणि ढगावरील तांबडे–पिवळे रंग क्षणभर दिसतात न दिसतात तोंच त्याच्यापुढें अंधार पसरावा, असा निराशेचा अनुभव या नाटकानें प्रेक्षकांना दिला.

मोडक्या वाड्याचें नक्षीदार दार

'दोन बायकांच्या दादल्याची स्थिति' हा विनोदी विषय कोल्हटकरांनीं या नाटकासाठीं निवडला आहे. नुसत्या दोन बायकाच नव्हे, तर त्यांची असंख्य प्रजा हीहि त्यांनीं भरतीला घेतली आहे. आपल्याला मुलें-मुली किती आहेत? त्यांतील जिवंत कोण? मृत कोण? त्यांचीं नांवें काय?– कशाचाहि पत्ता रंगराव जहागीरदारांना नसतो! या एका विलक्षण घटनेवर कोट्यामागून कोट्या व कल्पनेमागून कल्पना चालवून नाटकाचा पहिला प्रवेश रंगरावांनीं रंगविला आहे. तो पहातांना–किंवा वाचतांना– कोणालाहि खो खो हंसूं येईल असा अत्यंत विनोदी हा भाग आहे. पण साऱ्या नाटकांत तेवढाच भाग श्रवणीय व वाचनीय आहे. एखादा सुंदर नक्षीदार दरवाजा पाहून आपण वाड्यांत पाऊल टाकावें आणि आंत जिकडेतिकडे मोडतोड व नासधूस दिसावी, त्याप्रमाणें आकर्षक आरंभ असलेल्या या नाटकाच्या पुढील भागांत विनोदाचा व स्वाभाविकतेचा अभावच आढळतो. रावजी व नाना हे दोघे चोर मुंबईला डल्ला मारून रंगरावाच्या घरीं वेषांतरानें आश्रयाला येतात आणि त्यांच्या मागावर असलेला गुप्त पोलिस विश्वासराव हाहि तेथें येतो. तो या चोरांचें बिंग फोडतो आणि त्याचें वत्सलेशीं लग्न होतें हें या नाटकाचें कथासूत्र.

कल्पक विनोद

आपल्या मुलामुलींच्या अमर्याद संख्येची कल्पना आणून देण्याकरितां

रंगराव विश्वामरावाला सांगतो, " गुडघ्यायेवढ्या मुलीपासून तुमच्याहिपेक्षा उंच आणि अस्थिपंजरापासून तुंदिलतनूपर्यंत सारे मासले तुम्हाला दाखवितों. रावनस्थी सोनें आणि कोळशातलें माणिक किंवा आगगाडीचा ,इंजनवाला साहेब आणि त्याचा कोळसेवाला यामधील बहुतेक रंग यथें सापडतील. त्यापैकीं वाटेल तो पसंत करा. काळे, हिरवे, घारे हे डोळ्याचे प्रकार आणि पाढऱ्यावाचून नाकीच्या वाटेल त्या रंगाचे केस दिसून येतील, एका मुलीचे डोळे आणि दुसरीचे केस तुम्हाला आवडत असतील तर दोघींशीं लग्न करा "

रंगराव रावजीला म्हणतो, ' मला आपण दत्तक घ्या. ' तसें केल्यानें काय परिणाम होईल याचें चित्र रेखाटताना रंगराव सांगतो, " मी, माझ्या मांडीवर दोन बायका, प्रत्येकीच्या मांडीवर वीसपंचवीस पोरें, अशा प्रकारें कसरतीचा खेळ तयार झाल्यावर निवळ होऊन संस्थान खालसा होण्याची भीति कशाला पाहिजे !" आता या मुलांच्या बहुसंख्येवर रंगराव कशा कोट्या लढवितो पहा. " नाटक मंडळींतील पोरें दुसऱ्या मंडळींत पळून तरी जातात, मी मात्र वैतागून पळून जाण्याच्या बेतांत आलों आहे खरा . .. इतर घरांत बाप मुलांना शहाणपण शिकवितात, मला मात्र मुलांनीं शहाणें केलें..... मी मुलांना सध्या शिकवावयाची ती त्यांनींच मला शिकविली आहे. (कारण संख्येंतील चोवीस नावें मुलांना दिलीं.).. .. यापुढें मुलगा झाला कीं विष्णुसहस्र नामाला सुरवात करावयाची .. (मुलींच्या नावामुळें) सान्या नद्या आटून गेल्या . . माझ्या कुटुंबाचा विस्तार वाढल्यापासून मला कोणी कुंकुम-पत्रिकाच पाठवीत नाहीं. एखाद्यानें पाठविलीच तर "सहकुटुंब सहपरिवारें" हे शब्द खोडून मग पाठवितात . .. नुकतेंच एकानें माझ्या सर्व कुटुंबाला जेवणाला बोलाविलें होतें पण त्या दिवशीं त्याच्या घरांत इतकी गर्दी झाली कीं, तिच्यांत खुद्द यजमानच कांहीं वेळ नापत्ता झाला ! आणि त्या जेवणावळीचा त्याला इतका खर्च आला कीं, त्याला दिवाळें काढावें लागलें. " अतिशयोक्तीची अतिशयोक्ति करण्यात कोल्हटकरांनीं ही केवढी मजल मारली आहे !

कथानकातील कच्चे दुवे

अतिशयोक्तीप्रमाणेंच शाब्दिक कोट्याचाहि पाऊस पाडून कोल्हटकर रसरस पिरसवतात 'मुलें अर्ध्या वचनात आहेत' असें ऐकताच रगराव म्हणतो, "परवा मी एका मुलाला म्हटलें कीं, 'बाळ हा लाडू घे आणि आपल्या बहिणीला नेऊन दे' त्यानें तें ऐकून तो लाडू घेतला आणि बहिणीला देण्याऐवजी स्वत:च्याच तोंडात टाकला." जेव्हा वचमटजी तोंडपुजेपणानें रगरावाला म्हणतात, "तोंडावर तेज कसें अग्निसारखें लखलखतें आहे!" तेव्हा रगराव उत्तर देतो, "अग्निसारखें खरेंच, मात्र साध्या नाहीं, तर धुतलेल्या अग्निसारखें!" नबाब, निजाम वगैरे पदव्याचे घोटाळे करून रगराव आपल्याला शकाराच्या मालिकेंत बसवितो. जनूभाऊ तीनदा बुरखा घेऊन 'सशय-कल्लोळाची' आठवण करून देतो. त्यानें रावजीकडून आगटी घेतली, तरी त्यच्चें आनदीबाईचें सोंग कोणाच्या लक्षात येत नाहीं, यावर प्रेक्षकानीं विश्वास ठेवावा अशी नाटककाराची भलती अपेक्षा आहे. तसेंच अनत कुलकर्णी हा शेजारचा तरुण केवळ धोतरटोपीऐवजी पाटलोण-हॅटमध्यें येताच, आणि त्याच नावानें तो वावरत असतानाहि, कोणालाहि ओळखू येऊ शकत नाहीं, असेंहि या नाटकाच्या प्रेक्षकाना मानावें लागतें. हे सारे कथानकातील कच्चे दुवे होत.

कल्पकतेवरील कलंक

काहीं कल्पना मात्र काव्यपूर्ण व रम्य आहेत. वत्सला आपल्या मनात ज्या अज्ञात प्रियकराची अधुक कल्पना करीत असते, त्यासारखाच विश्वासराव तिला दिसताच ती म्हणते, "हवेंत तरगत असलेल्या वाफ्याचें सुदर द्रव बनावें, किंवा चचल पाण्यात दिसणाऱ्या मोडक्या प्रतिबिंबाचें, पाणी स्थिरावल्याबरोबर सुदर चद्रबिंब व्हावें, त्याप्रमाणें माझी भावी पतीबद्दल जी मोघम कल्पना होती तिला याना पाहिल्याबरोबर एकदम मूर्तस्वरूप आलें."

मात्र या कल्पकतेमुळें काहीं ठिकाणीं दुर्बोधता व कृत्रिमता आली आहे. 'तुझ्या शरीर-नभावरून अलकार-मेघ दूर करताना' अशी अलकारिक भाषा चोरमुद्रा वापरतो आणि 'राशीचक्र'चादि ज्योतिषशास्त्रीय

दाखला देतो. मग नायक असलेला विश्वासराव काय बोलत असेल ? त्याचा एक नमुना म्हणजे " निराशेच्या अधकारावरोवर आशेचे किरण मिश्र होत असल्यामुळे निदान सदेहाचा सधिप्रकाश तरी मला मिळत आहे त्यास पटाळून वृत्तार्थतेचा उज्ज्वल प्रकाश प्राप्त करून घेण्याचा जर मी प्रयत्न केला."

कोटिक्रमातील कोरडेपणा

कोल्हटकरानी आपल्या नाटकासाठी सामाजिक विषयाचें क्षेत्र चाळून घेतलें होतें. १९०६ साली सर्व देशात राजकीय असतोषाच्या ज्वाळा पसरलेल्या असतानाहि त्याची धग कोल्हटकराच्या नाट्यसृष्टीला लागली नाही " सुभगपण भरतभूवरि वितरीं ईश्वरा ॥ स्वातत्र्य म्हणुनि शिरीं । सौभाग्य तिलक धरि । " अशी आशा " मति–विकार "च्या भरत वाक्यात त्यानीं प्रदर्शित केली तेवढीच पण त्यावेळीं कर्झनशाहीवर कडाड-णारें " कीचक वध " नाटक खाडिलकर रगभूमीवर उभे करीत होते, त्याचवेळीं त्याचे स्नेही असलेले कोल्हटकर " मति–विकार " महाराष्ट्राला सादर करीत होते त्याचा मुख्य विषय आहे पुनर्विवाह आनु षगिक म्हणून ' शारदे'तील बाला–वृद्ध–विवाहहि आलेला आहे पुन र्विवाह व केशवपन यासबधींची सनातनी व सुधारक वर्गाची उलटसुलट मतें या नाटकातील निरनिराळीं पात्रें युक्तिवादानें माडतात पण हरिभाऊच्या ' पण लक्षात कोण घेतो ' मधील यमूच्या करुण कहाणीमुळे विधवाच्या केश वपनाविरुद्ध जें प्रखर मत तयार होतें, त्याच्या शताशमुद्धा कोल्हटकराच्या या नाटकातील कोरडया कोटिक्रमानें होऊ शकत नाही.

पुनर्विवाहाची मीमासा

वास्तविक या नाटकाचें नाव ' मति विकार ' असण्याऐवजी ' मति-विकास ' असणेंच योग्य कारण पुनर्विवाहाच्या प्रगतिपर विचारानीं मतीचा विकासच होतो, असें नाटककाराला दाखवावयाचें आहे या नाटकात सत्यसृष्टीतील पात्रें, वर्तमानकालातील प्रसग व वास्तव व्यवहारातील विचार आलेले असल्यानें कोल्हटकराच्या इतर नाटकाच्या मानानें यात

पुष्कळच खरेपणा व जिवतपणा आलेला आहे. पण काव्यप्रियता व चमत्कृतिप्रियता याच्या मगरमिठींतून त्याची प्रतिमा पूर्णपणें सुटलेली नाहीं. नाटकातील पदाची सख्या १०८ आहे. जपानहून परत आलेला चकोर हा चंद्रिकेला भेटण्यासाठीं वेघातर करतो, एवढेंच नव्हे तर पुढें तिच्याच गाडींत बसून जातो. त्याची बहीण तरगिणी ही मेल्याची अफवा उठवून तिला बुरख्यामध्यें वावरण्यास नाटककारानें लावलें आहे. विशेष म्हणजे त्याच गावात विधवाच्या आश्रमात ती अध्यापनाचें काम करते, आणि तिच्याशीं दीर्घकाळ समाषण करूनसुद्धा तिचा पति तिला बुरख्यामुळें ओळखू शकत नाहीं. प्रेक्षकाच्या विश्वास शक्तीला नाटककारानें केवढा हा ताण दिला आहे ! मनोहर या त्यागी व सत्यनिष्ठ समाजसेवकाचें विरक्त स्वभावचित्र मात्र फारच उदात्त आहे. उलट हरिहरशास्त्री हा खलनायकासारखी नीच कृति करीत असला, तरी तो फारसा बुद्धिमान दाखविला नाहीं. केवळ सनातनी पुढाऱ्याची हिणकस बाजू समाजापुढें माडण्याचें काम त्याच्या द्वारें कोल्हटकरानीं साधलें आहे.

आनदराव हा 'बोलका सुधारक' दाखविलेला आहे. पुनर्विवाहाची सधि आली असताना "मावसकाकाच्या मेव्हण्याच्या सावत्र आईचा जो मामा, त्याच्या चुलत चुलत पुतण्याची सख्खी आजी" विरुद्ध आहे, या लगड्या सबबीवर तो पुनर्विवाह टाळतो. आणि तरी सभेत पुनर्विवाहावर सुदर भाषण करून "श्रोत्याना गारीगार" करण्यास तयार असतो. चकोर व चद्रिका याचा पुनर्विवाह करण्यास तो कचरतो. पण मोठें धैर्य दाखवून "त्या दोघाची गाठ पडावी अशी योजना करण्याचा प्रयत्न करण्याच्या मार्गाला लागण्याचें मनापासून वचन देतो."

मनोहर शब्द-लीला

नाटकाची भाषा सहज व स्वाभाविक आहे. "मिथ्याप्यवसितिं"-सारखे शब्द थोडेच आढळतात. तसेंच "कृष्णमेघरूपी राक्षसाची सेना विद्युद्रूपी खळेच्या प्रकाशात आरोळ्या ठोकीत क्षितिजरूपी पडद्याच्या बाहेर सपाट्यानें पडत आहे. या भूमडलरूपी कटाहास विद्युद्रूपी कथिलानें

विश्वभर सल्हईच देत आहे असें वाटतें. " अशी कृत्रिमतादि क्वचितच आहे. एरवीं विरोधाभासात्मक व श्लेषात्मक भाषा सर्वत्र आल्हाद देते. " वैद्य लोक कटु गोळ्या शर्करावगुंठित करून विकतात आणि वाणी शर्करा कटुपदार्थावगुंठित करून विकतात. " किंवा " वायका आपल्या पतींना वाकवितात आणि दागिने त्याना वाकवितात." अशी विरोधाभासाचीं उदाहरणें मधूनमधून आढळतात.

वायकाची सहज भाषा

मुलींची सहजसुंदर भाषाशैलीहि कोल्हटकराना साधते, हें दाखविणारा एक संवाद आहे, तो असा —

हसिका–ताई, तुला रुचत नसेल तर आम्हीसुद्धा गप राहतो हो ! आज तुला आमच्या खेळात घेतल्यावाचून वरीक कांहीं सोडणार नाहीं.

चंद्रिका–तुम्हाला बरें वाटत असेल तर मीहि तुमच्या म्हणण्याबाहेर नाहीं.

हसिका आता कसें आमच्या जिवाला समाधान वाटतें. बरें, आता खेळ खेळायचा तरी कोणता ? छपापाणी कीं फुगड्या ?

कमला–छे बाई ! हे दोन्ही धागडधिंग्याचे खेळ दाढलेस ! चंद्रिकेच्या वैकयी आईसाहेबांच्या कानावर जर का इकडचा शब्द गेला तर त्या आकाशपाताळ एक करून सोडतील.

तारा–खरें पाहिलें तर त्या आपल्याच बरोबरीच्या ! पण रावसाहेबाच्या अर्धांगी झाल्यापासून नाकावर माशी कशी ती टिकत नाहीं !

विमला–आणि दागिन्यानीं कशी सजली असते पाहिलीत ना ? गौरीसारखी

हसिका–असें असून आमच्या ताईचे केस वरीक तिच्या डोळ्यात कसे खड्यासारखे खुपतात.

चंद्रिका–पुरे झाल्या बाई आईवरच्या तुमच्या टीका ! ती वयानें बरोबरीची असली म्हणून काय झालें ? मानानें तर वडील आहे ना ? ठीकच आहे.

काहीं पडेल नाटकें

काहीं काहीं नाटकें कोल्हटकराची कीर्ति साफ पुसून टाकणारीं आहेत सहचारिणी, गुप्तमजूष इत्यादींमध्यें कोल्हटकराच्या सर्व नाट्यदोषांचें जगु संमेलन भरलें आहे. 'गुप्तमजूष' हें नाटक १८९९ मध्यें लिहिलेलें असून त्यात ११२ पदें आहेत. त्यात तीन रहस्येंहि गुफलेलीं आहेत पण क्लिष्ट भाषा व आचरट विनोद यापलीकडे कदाचाहि परिणाम श्रोतृगणावर होत नाहीं. स्त्रीशिक्षणासारखा जिव्हाळ्याचा विषय या नाटकाचा असूनहि कला-हीनतमुळें तो वाया गेला आहे.

स्त्रियांच्या समान हक्काचा पुरस्कार करणारें 'परिवर्तन' नाटक १९२२ मध्यें 'विविधज्ञानविस्तारात' क्रमश प्रसिद्ध झालें. शीलरक्षक ताईंताची अजब कल्पना यात गृहीत धरली आहे त्यामुळें त्याचा पायाच अस्वाभाविक झाला आहे किशोराची भाषाहि तशीच त्याला न शोभणारी आहे. याच विषयाचा नाट्यरूप उठाव किती सुदर होऊ शकतो, हें खाडिलकरानीं आपल्या 'वायकांचें बंड' मध्यें कौशल्यानें दाखविलें आहे.

दोन यशस्वी नाटकें

खुद्द नाटककाराला आपलें 'अत्युत्कृष्ट' वाटणारें नाटक म्हणजे 'जन्मरहस्य' त्याचें हें पहिलेंच शोकान्त नाटक. प्रतिलोम-विवाह हा त्याचा विषय रघुनाथ हा शूद्र असतो पण ब्राह्मणाच्या घरीं ब्राह्मणा-सारखा वावरतो. त्यावर काता प्रेम करते, पण शेवटीं रघुनाथाचें शूद्रत्व उघड होतें आणि मग नायक-नायिका दोघे विषप्राशन करून आपल्या आयुष्याचा अत करून घेतात असें या नाटकाचें कथा-सूत्र आहे. सात पात्रातच सारें कथानक खेळत आहे, आणि त्यात खल-नायक कोणीहि नाहीं हें विशेष जातिभेद हाच विघ्नपुरुष आहे. 'अस्तुरी-इस्तरी'सारख्या फोटया धोडयाच 'चुम्बनोन्मुख,' 'सौंदर्यपुष्प वयोज्वालेनें म्लान,' 'गगन-रूपी वैकुंठातील तारकारूपी गारगोटया' असे अवजड शब्द-प्रयोग आहेत, पण अत्यल्प 'दासरूप किंवा नृपदास' असणारा नोकर कल्याण आधळी व बहिरी कोदिंगीर भेळतो, याशिवाय कोल्हटकरी विनोदाला

यात वाव नाहीं. मालतीचें स्वभाव—चित्र जितकें करुण, तितकेंच रघुनाथाचें उदात्त दाखविलें आहे.

रसिकांनीं मात्र 'जन्मरहस्या'पेक्षा 'प्रेमशोधना'वरच आपल्या पसतीचा शिक्का मारला आहे. याचा विषय विषमविवाह हा आहे. मार्कट्वेनच्या कथेचा आधार या नाटकाला घेतला आहे. याच्या तालिमी साडिलकरांनीं घेतल्या आणि कोल्हटकरांनीं आपलें हृदय यातील प्रत्येक पात्रात ओतलें. त्यामुळें १९१० सालापासून किर्लोस्करांच्या रंगभूमीवर हें नाटक यशस्वी होत गेलें. यातील पदें प्रासादिक, संवाद चटकदार व स्वभावलेखन मार्मिक असून विनोद सहजसुंदर आहे. त्यामुळें हें नाटक कोल्हटकरांच्या कीर्ति-किरीटावरील एक तेजस्वी तुरा ठरलें आहे.

प्रतिभेचें वार्धक्य

उतारवयात कोल्हटकरांनीं लिहिलेल्या तीन नाट्यकृतींना रंगभूमीचें सौभाग्य लाभलं नाहीं. तीं तीन नाटकें म्हणजे 'शिवपावित्र,' 'श्रमसाफल्य' व 'मायाविवाह'. कल्याणीला मातृ श्री मानण्याचा प्रसंग शिवछत्रपतींच्या चमत्कृतिपूर्ण चरित्रात अद्भुतरम्यच आहे. नव्या इतिहास संशोधनानें तो प्रसंगच मिथ्या ठरविलेला असला, तरी त्यातील कल्पना उदात्त आहे. पण कोल्हटकरांना या नाटकातील पहिला व अखेरचा अशे दोनच प्रवेश काय ते नाट्यपूर्ण रचता आले. बाकी सर्व सपाट माळरान आहे. शिवाजीच्या तोंडीं दोन दोन पानें भाषणें घातलीं आहेत आणि तीं आज कालच्या भाषेचीं व विचारांचींहि. 'रणरूपी बोहल्यावर विजयश्रीचें पाणिग्रहण' असें रूपक शिवाजी कधीं योजतो, तर कधीं "जरामेकरिता शुश्रूषा व्हायची ती शुश्रूषेकरिता जरम करून घेतली," अशी कोल्हटकरी शब्द-लीला करतो. वास्तविक हरिभाऊ आपटे यांनीं आपल्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यामध्यें रंगविलेली शिवाजीची रसवती कोल्हटकरांच्या डोळ्यापुढें होती व शिवरामपंत परांजपे यांनीं त्याच्या स्वदेश प्रेमाची उत्तुंग कल्पनाहि रम्य भाषेत माहमेली त्यांना माहीत होती. पण या दोघांहि वाग्मटाचा एकहि गुण कोल्हटकरांच्या शिवाजींत उतरलेला नाहीं. वृद्ध कोल्हटकरच

शिवाजीच्या मुखानें बोलत आहेत असें वाटतें. शिवाजीचा मावन व कपटी मामा शंभुजी हा 'जगजिगीषु' सारखे जड शब्द वापरतो आणि यवनी लष्कराचें वर्णन करतांना "पाणीदार तरवारी व पाणीदार घोडे, तोंडेदार बंदुका आणि तोंडेदार हत्ती, चक्रावर चढविलेल्या तोफा आणि चक्राकार फिरणारे रथ" अशा शब्दांच्या कोल्हाटया उड्या मारतो. यात वर्णिलेले हजामाचे गुण वाचतांना कोल्हटकरांच्या "सुदाम्याचे पोहे" यातील विनोदी लेखाची आठवण होते.

विचारांचा पोक्तपणा

'श्रमसाफल्य' हें नव्या काळाला शोभेसें नाटक आहे. मुलाच्या उधळेपणामुळें दीड लाखाचें कर्ज झालेले दादासाहेब आत्महत्या करीत आहेत, तोंच पस्तीस वर्षे परागंदा झालेला त्याचा भाऊ नानासाहेब अचानक प्रगट होऊन तें पिस्तूल वरच्यावर उडवितो व असा धका करून आठ दिवसात सर्वांना श्रम–माहात्म्याची सक्रिय दीक्षा देतो. मध्यंतरीं प्रणयाचा व आगीचाहि प्रसंग घातलेला आहे. पण प्रेमापेक्षा जमाखर्चाच्या मानगडींनाच जास्त महत्त्व दिल्यानें नाटकाचें आकर्षण टिकून रहात नाहीं. भाषेमध्यें तारुण्यांतील कृत्रिमता नाहीं, उलट परिणत प्रज्ञेचे थोर विचार साठविलेले आहेत. "सावकारांचें कर्ज ही एकच चीज अशी असते कीं, ती थकली तरी फुगतच जाते." अशी विरोधाभासाची मौज कोठें कोठें आहे. श्रमाचें महत्त्व विलासी तरुणाच्या चित्तावर ठसविण्यासाठीं, नाटककारानें दोनचार फटकाऱ्यातच सुंदर शब्दचित्रें रेखाटलीं आहेत. नानासाहेब सांगतात, "भरजरी मंदिलानें लपेटलेल्या मस्तकापेक्षा तापलेल्या लोखंडावर घणाचे घाव घालण्यामुळें उडणाऱ्या ठिणग्यांच्या तेजोवलयात तळपणारें लोहाराचें मुखमंडल खात्रीनें जास्त शोभिवत दिसतें. हातात ऐटबाज छडी नाचविणाऱ्या छाकटयापेक्षा लाकूड करवतणाऱ्या आरेकसाची ऐट निःसंदेहपणें अधिक चित्ताकर्षक वाटते. इस्तरीच्या कडक गळेपटीमुळें ताठरलेल्या मानेपेक्षा शिरावरील हंडयामुळें अवघडलेली पाणी वाहणाराची मान निखालस अधिक ऐटदार दिसते. मनगटपट्टीमुळें व घड्याळामुळें पुगीर

दिसणाऱ्या मनगटापेक्षा अस्तन्या सारून काम करणाऱ्या लाकूडफोड्याचें मनगट उघडउघड अधिक भरदार दिसतें. ''

कोल्हटकरांनी 'मूकनायक' वीस दिवसात लिहिलें, तर 'गुप्तमंजूष' दहा दिवसात पुरें केलें, 'जन्मरहस्य' नऊ दिवसात व 'मतिविकार' सात दिवसात रचलें, तर 'प्रेमशोधन' सहा दिवसाच्या आतच हातावेगळें केलें. याचा अर्थ ते नाटकें घाईघाईनें लिहीत असा मात्र नाहीं. उलट नाटकाचें चिंतन दीर्घकाळ व सूक्ष्मपणें करण्याबद्दलच त्यांची ख्याति आहे. कथानकाची रूपरेषाच नव्हे तर कोट्याहि, मोरोपंताच्या यमकाप्रमाणें त्यांच्या बुद्धि-मञ्जुषेंत, पैद्ध पाडून, व्यवस्थितपणें रचून ठेवून दिलेल्या असत. त्या सर्व बौद्धिक मूर्तींचें केवळ प्रतिबिंब कागदावर पाडण्यास यदील अल्प काल पुरेसा होई

'गुरुसे चेला सवाई' असा आनद कोल्हटकराना मिळवून देणारा शिष्य त्याच्या डोळ्यासमोरच उदयाला आला किर्लोस्कर–देवल ही गुरु–शिष्याची जोडी मराठी नाट्यसृष्टीच्या आरभीं जशी चमकून गेली, तशी तिच्या माध्यान्हकाळीं कोल्हटकर–गडकरी ही गुरु–शुक्राची युति तळपत होती "तात्या, तुमचीं नाटकें शनिवार–रविवार-वरून बुधवारवर आणतों, पहा!" अशी विनोदगर्भ, प्रेममूलक व आत्मविश्वासपूर्ण धमकी गडकरी यानीं कोल्हटकराना हसत हसत दिली, आणि बोलबोल म्हणता ती खरीहि करून दाखविली अवघ्या सहा वर्षांत फक्त सहा नाटकेंच लिहून गडकऱ्यानीं लोकप्रियतेचें इतकें उच्च शिखर गाठलें कीं, तें पाहून कोणाहि साहित्यिकाला हेवाच वाटावा. 'शिष्यापासून पराजय' मिळण्याचें सुख गडकऱ्यानीं कोल्हटकराच्या पदरात पुरेपूर घातलें. काव्याच्या क्षेत्रात ते जसे केशवसुताचे 'सच्चे चेले' होते, तसें नाट्य व विनोद याच्या सृष्टींत ते कोल्हटकराचें गुरुत्व मानीत 'श्रीपादाची कलावती वाणी' त्याना आदर्श वाटे. 'कृपाचि ज्याची कारण केवळ मम पामर वचनातें। वदुन त्या श्रीपाद पदाप्रति।' गडकऱ्यानीं 'भावबंधनाची' नाट्यरचना

रा. ग. गडकरी

केली. 'प्रेमसंन्यासा'त तर त्यांनीं आपल्या लेखन-गुरूच्या चरणीं 'कृतज्ञतेचे अश्रु' वाहिले आहेत.

विद्येची मुलुखगिरी

राम गणेश गडकरी यांचा जन्म १८८५ सालीं मे महिन्यांत झाला. किर्लोस्करांचें मृत्यु वर्ष हेंच. मराठी नाट्यकलेचा उत्कर्ष करणारे किर्लोस्कर महाराष्ट्राच्या एका सरहद्दीवर जन्मास आले, तर त्या नाट्यकलेचा विकास करणारे दुसरे नाटककार गडकरी हे महाराष्ट्राच्या दुसऱ्या सीमेवर जन्मास आले. अशा रीतीनें कर्नाटक व गुजरात या दोन्ही प्रांतांनीं आपला शेजारधर्म पाळला आहे! गुजरातेंतील नवसारी तालुक्यांत गडकऱ्यांचा जन्म झाला. लहानपणींच त्यांचे वडील वारले. त्यामुळें गरिबीचे काटेकुटे त्यांच्या मार्गांवर पसरले गेले. त्यावरूनच रखडत-खुरडत जाऊन गडकऱ्यांनीं मॅट्रिकची वेस वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी ओलांडली. पुढें फर्ग्युसन कॉलेजात त्यांनीं एक वर्ष काढलें. तेथें हरिभाऊ आपट्यांप्रमाणेंच त्यांनाहि गणित विषयानें अगणित अडचणी आणल्या. पहिल्या वर्षाच्या परीक्षेंत त्यांना अपयश आलें आणि तेथेंच त्यांचें शिक्षण खुंटलें.

पण ज्ञानसंपादन कांहीं थांबलें नाहीं. मराठी, संस्कृत व इंग्रजी या तीनहि भाषांतील ललित वाङ्मयाचा अभ्यास त्यांनीं मोठ्या परिश्रमानें व सखोलपणें केला. भारत-रामायणासारखे राष्ट्रीय ग्रंथ व पांडवप्रतापासारख्या पोथ्या यांचीं त्यांनीं पारायणें केलीं. शेक्सपिअरचीं नाटकें त्यांनीं बारकाईनें अभ्यासिलीं व शेलेचीं काव्यें त्यांनीं पूर्णपणें पचविलीं. मार्क ट्वेनचा विनोदाचा खजिना त्यांनीं उघडला. कालिदासाचें सौंदर्य-भांडार त्यांनीं लुटलें व भवभूतीचा रसकल्लोळ त्यांनीं आपल्या हृदयांत साठविला. मोरोपंतांच्या अफाट आर्या-सागराचें उल्लंघन करण्यासाठीं दररोज ग्रंथालयांत जाऊन पांचपांच, सातसात तास वाचन त्यांनीं केलें. बखरींतील गद्य भाषा त्यांनीं आपलीशी केली. कोल्हटकर, केशवसुत वगैरे आधुनिक मराठी लेखकांच्या साहित्याचें तर त्यांनीं आकंठ पान केलें. हीं सर्व द्रव्यें आपल्या मनाच्या मुशींत घालून त्या सर्वांचा एकजिनसी रस करण्याइतकी प्रखर भावना

त्याच्या ठायीं होती. त्यामुळें त्याना महाराष्ट्र सारस्वतामध्यें आपल्या नावाचें स्वतंत्र नाणें पाडता आलें–नवें लेणें कोरता आलें.

विनोदाची परंपरा

'बाळकराम' या टोपण नावानें त्यानीं विनोदी लेख लिहिले, 'गोविंदाग्रज' या उपनावानें काव्य–रचना केली, आणि 'राम गणेश गडकरी' या उघड व उजळ नावानें ते नाटककार म्हणून महाराष्ट्र रसिकांपुढें आले–चमकले–लाडके बनून राहिले. कोट्या पेरून विनोदाची सळसळ पिकविण्यात त्यानीं आपल्या गुरुवरहि ताण केली. 'रिकामपणची कामगिरी' या लेखमालेंत ठकीच्या लग्नाचे जे विचित्र अनुभव त्यानीं दिले आहेत. ते कोणाच्याहि हसून हसून मुरकुड्या वळविण्यासारखे आहेत. अखेर तिंबुनाना न्यायाधिशाचेहि पाय धरतात; हा तर विनोदाचा कळस होय. 'कवीचा कारखाना' यात जितका विनोद भरलेला आहे, तितकीच टीकाहि ठासलेली आहे.

गगनचुंबी कल्पकता

यापेक्षा गडकऱ्यांचें काव्यातील यश अधिक उत्तुंग व उज्ज्वल. कोल्हटकरांच्या मानानें तर त्यानीं काव्याच्या मुलखात फारच मोठी मजल मारली. त्यांची कल्पकताच अनिवार, उच्छृंखल, गगनचुंबी. आकाशातील चंद्रसूर्यांना गवसणी घालण्याइतकी तिची भरारी. रवि–किरणाचे दोर करून ती कधीं झोके घेते, तर कधीं चंद्र-सूर्यांच्या झांजा वाजवीत बसते. 'राजहंस,' 'मुरली,' 'गुलाबी कोडें,' 'घुंगुरवाळा' इत्यादि त्याचीं कवनें म्हणजे महाराष्ट्र–शारदेच्या कंठातील अनमोल भूषणेंच होत. उज्ज्वल कल्पकता व उत्कट भावना यांचें स्वच्छंद नर्तन जसें गडकऱ्यांच्या काव्यात दिसून येतें, तसेंच नाटकातहि आढळतें.

नादमधुर शब्दरचना, रम्य काव्यकल्पना आणि हृद्य प्रेमभावना ह्या तीन गुणानीं नटलेलीं त्याचीं नाटकें तरुणाचें अंतःकरण सहज जिंकू शकलीं. कोल्हटकरांप्रमाणेंच त्यानींहि आपल्या नाटकात वुरगा, वेणातर इत्यादि

त्यांत एकघून अद्भुत रस खेळविला. स्वाभाविकता व रसवत्ता यांना बाजूस सारून कृत्रिमतेचा खलखलाट करण्यांत ते गुरूच्या पुढें दोन पावलें आहेत संयम व प्रमाणबद्धता यांच्या मर्यादा तर त्यांच्या उद्दाम भावनेला पर्यांच बाधू शकल्या नाहींत तथापि रंगभूमीशीं त्यांचें नातें निकटचें असल्याकारणानें त्यांना आपलीं नाटकें यशस्वी करतां आलीं. 'किर्लोस्कर नाटय मंडळी 'तील मुलांना शिकविण्याचें काम त्यांनीं राहा वर्षे केलें कांहीं वेळा तर शेक्सपिअरप्रमाणें, नाट्यगृहाच्या दरवाजावर प्रवेशपत्रिका तपासण्याचेंहि काम त्यांनीं केलें. महाराष्ट्रीय रसिकांची नाडी त्यांनीं बरोबर ओळखली होती त्यांचीं नाटकें अधिकाधिक लोकप्रिय झालीं.

नाट्यातील यश

'प्रेमसंन्यास', 'पुण्यप्रभाव' 'एकच प्याला' व 'भावबंधन' हीं चार काय तीं त्यांचीं पूर्ण नाटकें पण गेल्या सुमारें चाळीस वर्षांत त्यांच्या यशाचे निनाद सतत निघत आहेत 'सुरसुंदरी' नावाचें गुजराती नाटक त्यांनीं अगदीं लहानपणीं लिहिलें होतें, पण तें नष्ट झालें. 'राजसंन्यास' व 'वेड्याचा बाजार' हीं त्यांचीं नाटकें अपूर्ण आहेत तसेंच 'वेड ही माळ' हें नाटकहि कालवश झालें 'गर्व–निर्वाण' हें प्रल्हादाच्या कथेवरील नाटक अपुरेंच आहे या अपूर्ण नाटकांपैकीं 'राजसंन्यास' हें इतकें अपूर्व आहे कीं, त्याला तोड मराठी नाट्यसृष्टींत दुसरी नाहीं गडकऱ्यांच्या काव्य-कल्पनेला येथें नुसती उधाण भरती आली आहे. पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें यांच्या प्रतिभेच्या सकल कला या नाटकांत विकसल्या आहेत एकाच विद्यांत, एकाच वेळीं, चारचार रस खेळविण्याचें अजब सामर्थ्य या बाप-प्रभूनें येथें दाखविलें आहे गडकऱ्यांच्या कल्पनासृष्टींतून निर्माण झालेलीं गोकुळ, धुंडीराज व तळीराम हीं तीन पुरुष-पात्रें प्रेक्षकांना खदखदा हसावयास लावून जशीं अमर झालीं आहेत, तशींच सिंधु, शिवांगी व दतिना हीं तीन स्त्रीपात्रें रसिकांना ढळढळां अश्रु ढाळावयास लावून त्यांच्या हृदयांत कायमचें वास्तव्य करून राहिलीं आहेत. विशेषत 'एकच प्याल्या'तील सिंधूचा करुण स्वर तर महाराष्ट्राचें काळीज कापीत गेला

आहे. रत्नासारख्या सुधाकराची दारुमुळें माती होते आणि गरिबींत येऊन पडलेली त्याची साध्वी पत्नी सिंधु ही पोट भरण्यासाठीं दुसऱ्याचें दळण दळते हा केवढा करुण प्रसंग ! त्या प्रसंगीं बालगंधर्वांच्या स्वर्गीय कंठांतून 'चंद्र चौथीचा' ही एक ओळ निघताच रसिकाचें हृदय किती स्तब्ध-स्तिमित होऊन जात असे, याचें वर्णन राजकवि यशवंतांनीं यथार्थपणें केलें आहे.

अशा मोलाची व कांतीची वैजयंती–माला महाराष्ट्र शारदेला अर्पण करून राम गणेश गडकरी ता. २३ जानेवारी १९१९ रोजीं दिवंगत झाले ! याच वर्षीं सुप्रसिद्ध कादंबरीकार हरिभाऊ आपटे यांचेंहि निधन झालें ! महाराष्ट्र-साहित्यातील दोन रत्नें एकाच वेळीं गळून पडलीं

प्रतिभेचा पहिला बहर

आंब्याच्या झाडाचा पहिला बहर तुरटच असतो ना तशा कच्च्या स्वरूपाचें 'प्रेमसंन्यास' हें नाटक आहे. हें गडकऱ्यांचं पहिलें नाटक. पहिलेपणाचे सारे गुणदोष त्यात दिसून येतात. य पहिल्या नाटकांतहि गडकऱ्यांनीं आपले शब्दलीलेचे चमत्कार जे दाखविले आहेत, तसेंच हृतकपक पण असंभाव्य अशा प्रसंगाचीं रेचारेच केली आहे. हात धुणें, गाठ पडणें, नावानें खडे फोडणें, पा हलणें, इत्यादि शब्दावर कोट्या केलेल्या आहेत. "आता दिव्याचा धू नको म्हणून धुराचे दिवे आणणारच आहें मी." असें गोकुळनें म्हणण्याची खोटी कीं लगेच त्याची बायको मथुरा कडाडते, "दिवे ओवाळा धुरा दिवे आणणारावरून ! घरात अकलेचा उजेड—" गोकुळचा स्वभा विसरभोळा दाखविला आहे. त्यामुळें तो "तोळाभर साखर व शेरभ केशर" आणू पाहतो. या त्याच्या गुणाची गडकऱ्यांनीं इतकी अति शयोक्ति केली आहे कीं, गोकुळ ही एक न विसरण्यासारखी व्यक्ति–रेख होऊन बसली आहे. त्याच्या विस्मरणशीलतेमुळेंच तो अविस्मरणीय झाल आहे ! तो रंगभूमीवर आला कीं प्रेक्षकांत जोराचा हशा पिकतो. र त्याच्या विसराळूपणाला आर्य धर्माच्या अंध अभिमानाची जोड दिल्यामु

विनोदात भरच पडते. 'वेदात विमानें आहेत, आगगाड्या आहेत, तारायंत्रें आहेत,' या त्याच्या उद्गारानीं गडकऱ्यानीं सनातनी समाजाची टर उडविली आहे ! पण या नाटकातील एकच एक स्मरणीय व्यक्ति म्हणजे गोकुळच. बाकी सारी कळसूत्री बाहुल्याची खिचडी आहे.

रहस्यकथेचा मालमसाला

तात्यासाहेब व नानासाहेब याचा, रेल्वेच्या प्लॅटफॉर्मवर, सामाजिक सुधारणेसबधीं वाद चालल्याचें दाखविलें आहे. हा प्रारभ पात्राचा परिचय करून देणारा असला, तरी, प्रेक्षकाना कटाळवाणा वाटण्यासारखा आहे. प्रेक्षकाच्या अगावर रोमाच उभे राहतील अशा प्रसगाची दीप-माळ रचण्याचा निश्चय करूनच गडकरी हें नाटक लिहावयास बसले असावेत एक प्रसग आहे तो आगगाडी घाटातील पुलावर उभी असताना तिच्यातून मनोरमा पातिव्रत्य–रक्षणासाठीं उडी घेते असा. आणि पार्टीचा देखावा तर दोनदा दाखविला आहे. कमलाकर हा दुर्जन, तो दरोडेखोराचें सहाय्य घेतो, विद्याधराला मारहाण करवितो, मुशीलेला पळवून नेऊ पहातो आणि स्वत दुश्मनच्या शरिराचे तुकडे तुकडे करतो शेवटीं त्याचा खून त्याचे उलटलेले साथीदार दरोडेखोर करतात ही सामुग्री एखाद्या रहस्य कथेला पुरेशी आहे, नाहीं ? जयत व लीला याचीं प्रदीर्घ भाषणें म्हणजे निराशेनें वेड्रोप झालेल्या व्यक्तींचे काव्यात्मक उद्गार होत जयत निर्दोषी ठरला तरी, लीला विष पिते आणि ती विष पिते म्हणून जयतहि विष प्राशन करतो, असा या नाटकाचा शेवट शोकपूर्ण केलेला आहे. कशा साठीं ? तर जयत–लीला याचा पुनर्विवाह दाखविण्याचें धैर्य त्यावेळीं गडकऱ्याच्या अगीं नव्हतें, असें त्याचे ' विद्यागुरु ' प्रि. नाटे म्हणतात

विनोदाचे खजिने ,

गोकुळचा विसराळूपणा दाखवून विनोद पिकविण्यात गडकऱ्यानीं कमाल केली आहे. स्वत च्या विसराळूपणाचें वर्णन करताना खुद्द गोकुळच म्हणतो, '' आता या विसराळूपणाला काय करावें ! अगदीं घटकेचीसुद्धा आठवण रहात नाहीं ! कोणकोणतीं कामें करावयाचीं आहेत त्याची

आठवण रहाण्यासाठीं उपरण्याला या गाठीं मारून ठेवल्या. पण आता कोणती गाठ कशासाठीं ? हेंच विसरलों. मला स्मरणशक्ति द्यावयाला ब्रह्मदेव अजिबात विसरला कीं काय ? चांगला पोशाख घालून कुठें जायला निघालों तों कुठें जावयाचें याचाच विसर पडला ! म्हणून तिला तरी विचारून पहावें एवढ्यासाठीं पुन परतून आलों, बाकी ती सांगेल कीं नाहीं याचा संशयच आहे. हा विसराळूपणा आणि ही कजाग बायको या दोहोंनीं माझ्या जन्माचें इथेंच सार्थक झालें आहे. कोणतीहि गोष्ट विसरावयाचें मी विसरत नाहीं ! आणि कोणतीहि गोष्ट विसरल्याबद्दल रागवावयाचें ती विसरत नाहीं !"

नाटक कीं काव्य ?

गडकऱ्याचा मन.पिंड मुख्यत कवीचा होता, हें सिद्ध करण्यास त्याचें 'पुण्यप्रभाव' नाटक पुरेसें आहे. त्यातील सारे संवाद काव्यमय कल्पनानीं नटलेले आहेत. त्यानीं प्रस्तावनेंत "प्रामाणिक मनमोकळेपणानें" असें सांगून टाकलें आहे, "रा० रा० तात्यासाहेब कोल्हटकर व रा० काका-साहेब खाडिलकर यासारख्या वैभवशाली वाग्भटानीं नामांकित केलेल्या प्रदेशात पाऊल टाकण्याची माझी पात्रता नाहीं." हें न्यून नाहींसें करण्या-साठीं व या दोन्ही वाग्भटाना दूर सारून स्वत. पुढें सरसावण्यासाठीं, गडकऱ्यानीं आपलें सर्व बुद्धि वैभव व कल्पना वैभव 'पुण्यप्रभाव' नाटकात जसें काहीं पणास लावलें आहे. गडकऱ्यानीं या नाटकात आपल्या काव्य-कल्पनेच्या गरुड भराऱ्या व चंडोल-एकेन्या जशा मारल्या आहेत, तशाच करुण व हास्य या रसाना डोंगर लाटा आणल्या आहेत. त्यानीं स्वत च या नाटकाचें गुजराती भाषातरहि केलें होतें.

काळीज करपविणारें कारुण्य

भूपाल व वसुंधरा याचा संवाद दहा पानें चाललेला आहे. तो सर्व अत्यंत काव्यपूर्ण आहे. मात्र तो इतका दुर्बोध आहे कीं, रग-भूमीच्या प्रेक्षकालाच काय, पण नाट्यग्रंथाच्या वाचकालाहि तो कळणें कठीण. अखेरीस खल नायक वृंदावनाची साध्वी पत्नी कालिंदी दामिनीचा

घुरत्या पेउन तळघरात येते, तेव्हा तिच्याशीं वसुधरेचें जें बोलणें होतें, तें कारुण्यानें इतकें ओथवलेलें आहे कीं, त्यामुळें कोणाच्याहि हृदयाचें पाणी पाणी व्हावें. आधीं प्रसगच असा हृदयद्रावक कल्पिलेला आहे कीं, आपल्या पातिव्रत्याच्या रक्षणासाठीं वसुधरा आपल्या अर्भकाचा बळी उघड्या डोळ्यानीं देते हा अनर्थ टळावा म्हणून कालिंदी आपल्या बालकाला वृंदावनाच्या कट्यारीखालीं धरते दोन प्रेमळ व उदार मातानीं आपापल्या मुलाचे मृत्यु स्वेच्छेनें घडवून आणावयाचे—असा हृदय जाळणारा प्रसग गडकऱ्याच्याच अघटित–घटनापटु कल्पनेंतून निर्माण व्हावयाचा. त्या प्रसगीं त्या त्या मातानीं सयमपूर्ण मार्येत जो टाहो फोडला आहे, तो कोणाच्याहि अत करणाची कालवाकालव करणाराच आहे आणि त्यात ‘ पडिला अभिमन्यु ’ या पौराणिक शोक–गीताची भर घातलेली—आणि तशीच ‘ शिवलीलामृता ’तील पौराणिक दासत्याची धार पाजलेली. त्यामुळें हा प्रसग कोणाचेंहि काळीज कापीत जातो

स्वाभाविकतेची पायमल्ली

धुरत्यातील कालिंदी वसुधरेला ओळखू आली नसेल, पण ती जेव्हा तिच्याच सागण्यावरून गाणें म्हणते, तेव्हा तिचा स्वर वसुधरेला कसा ओळखता आला नाहीं ? असा कल्पित व अस्वाभाविक घटनाची गर्दी या नाटकात झालेली आहे. या कृत्रिमतेमुळें या नाटकाचें महत्त्व बरेंच कमी झालें आहे राजाचा भूपाळावरील विश्वास वृंदावनाच्या चार शब्दानीं उडतो, हा प्रसगहि असाच अस्वाभाविक आहे आणि तोच तर या सर्व कारस्थानाचा मध्यबिंदु आहे नूपुर आणि कंकण याच्या प्रेमवेड्या विनोदात तर सत्याला व स्वाभाविकतेला स्थानच नाहीं. पिशाचासारखीं तीं पात्रें बोलतात व वागतात. क्रियाविषयीं सशय घेण्याला त्याना कसल्याच धरबध नाहीं कसेंहि बोलून व काहींहि करून उथळ श्रोत्याना खिदळत ठेवावयाचें, एवढीच निर्बुद्ध कामगिरी नाटककारानें त्याच्याकडे सोंपविलेली दिसते ‘ वायकाच्या वानर्तीत महकलेले हे बेवकूब ’ नाटकातून वगळले, तर त्याची सौंदर्यहानि खचित होणार नाहीं.

काव्याची दिवाळी

वसुंधरा ही नाटकाची नायिका पचपातिव्रताच्या पंक्तींत बसण्याच्या योग्यतेची. ती भूपालाची पत्नी. पण पूर्वी तिची अभिलाषा ईश्वर व वृंदावन या दोघानीं धरली होती. त्यात ईश्वर सुजन, तर वृंदावन दुर्जन, म्हणून प्रेम-भगाचे परिणाम दोघावर दोन तऱ्हानीं होतात. ईश्वर काव्यमय भाषेत वसुधरेला आपलें समाधान पुढील शब्दानीं बोलून दाखवितो. "विश्ववैभवाची वैजयती लक्ष्मीवल्लभासारख्या लोकैक पुरुषाच्या कंठीं पडली, तर तिच्याकडे आशेनें पहाणाऱ्या भणगानें आपल्या भिकारी भाग्यदेवतेला बोल लावावा, यात वैजयतीचा काय दोष ! आकाशातून उतरलेल्या हिमवतीनें फुलत्या फुलाच्या हृदयात ठाय घेतल्याबद्दल, जमिनीशीं जखडलेल्या दगडानें दुर्दैवाला दोष देत बसावें !" गद्य जर इतकें काव्यमय, तर काव्य किती प्रतिभासपन्न असेल ! वसुधरा व भूपाल याचा सवाद चादण्या रात्रीं चाललेला आहे. अशा वेळीं चद्रप्रकाशावर किती मनोहर उपमा किती मधुर शब्दानीं वसुधरा बोलून दाखविते पहा—
" नाचत ना गगनात । नाथा । ताराची बरसात ॥ आणित होती । माणिक मोतीं । वरुनि राजस रात ॥ नाव उलटली । माव हरपली । चदेरी दरियात ॥ ती ही वरची । देवा-घरची । दौलत लोक पहात ॥ "

'राजसंन्यासा'ची अपूर्वाई

अवघे दोनच अंक-आणि तेहि अपुरे ! तरीसुद्धा 'राजसन्यास' हें नाटक अद्वितीय आहे. गवताच्या पात्यावरील चिमुकल्या दवर्बिदूत इद्रधनुष्याची शोभा दाखविण्याचें कौशल्य गडकऱ्यानीं या नाटकात साधलेलें आहे. भाषा, अलकार, भावना, रस इत्यादि आपल्या सर्व नाट्य गुणाची दौलत त्यानीं जणु दोन्ही हातानीं उधळून दिली आहे ! अष्टमीची चद्रकोर अर्धीच असते, पण ती किती आल्हाद व शीतलता देते, तशी चारुता या नाटकाच्या अगोपागात भरून राहिली आहे. याची नादीच इतकी काव्यात्मक झाहे कीं, तिला मराठी वाङ्मयास तरी तोड नाहीं. मालवणच्या सिधुदुर्गातील दर्या तुफान खवळलेला आहे, सूर्य अस्तास

जात आहे, पाच देवी शिवनेरीच्या बाळाला निजविण्यासाठीं पाळणा गात आहेत, त्या अदृश्य झाल्यावर तुळशी होडी वल्हविते आणि होडी उलटल्यामुळें समुद्रात पडते, तिला काढण्यासाठीं सभाजीराजे समुद्रात उडी घेतात—इत्यादि पहिल्या प्रवेशातील प्रसंग अचाट कल्पनेचे आहेत. ते कोणत्या रगभूमीवर, केव्हा हुबेहुब उभे राहू शकतील कोणास ठावें ! पण याचताना तरी वाचकाच्या डोळ्यापुढें चित्ताला थक्क करणारे देखावे दिसू लागतात. त्याना मूर्त स्वरूप देण्यास बॉल्ट डिस्नेसारखा अद्वितीय व्यगचित्रकारच समर्थ ठरेल.

जसा प्रारभ तसाच शेवटहि. तुळापूरच्या मोंगल छावणींत अडकलेल्या सभाजीला मुक्त करण्यासाठीं सानाजी येतो. त्यावळचा त्या दोघाचा सवाद काळजाला घरें पाडणारा आहे. दूध सागराचा धनधरा सभाजी-राजे पहात आहेत असाहि एक रम्य–भव्य प्रवेश 'राजसन्यासा'त घालण्याचें या कविराजाच्या तरल प्रतिभेनें योजलें होतें पण त्याच्या आयुष्याची दोरी मृत्यूनें कातरली, आणि त्यामुळें हें तेजाळ व रसाळ नाटक अपूर्णावस्थेतच पुढें आलें

भाषेचा डौल

मराठेशाहीचा—त्यातल्या शिवाजीमहाराजाचा—ज्वलत अभिमान या नाटकाच्या पानापानातून प्रकाशत आहे त्या काळाला योग्य अशी बखरीतील भाषाशैली सर्वत्र वापरलेली आहे. त्या भाषेच्या पोटीं जी काव्यकल्पना व रसवत्ता भरून ठेवलेली आहे, तिला खरोखर मराठींत तरी उपमाच नाहीं शब्दलीला तर डोळे दिपवणारीच आहे "पख मोडल्यावर मैना कसली ? गळा दाबल्यावर कोयळ कसली ? दात पाडल्यावर नागीण नाहीं, डोळे फोडल्यावर वाघीण नाहीं !" अशी सयमक वाक्यें पानापानावर आढळतात "माना मोडतात, भिभा जरडतात, जीव जडावतात." अशा अनुप्रासाचा अतिरेक झाल्ला आहे. "नजर चळली नाहीं, पापणी ढळली नाहीं", "जीवाची प्रभा दाटली, काटेरी सभा थाटली." असे काव्याला शोभेसें गद्य ठायींठायीं चमकत आहे.

"सरकारी सफाई, दरबारी दरोडा, रंगेल राजकारण, उद्या उगवल उजळली," अशा अनुप्रासाच्या जोड्या फिरवता फिरवता, वेताच्या मल्लखांबावर सर्व शरिराचे लवचिक खेळ करून दाखविणाऱ्या मल्लाप्रमाणे, गडकऱ्यांनी 'सह्याद्रीचा सवाई सरजा सुताच्या सरक-गाठींत सापडला." अशी सफाईदार वाक्येंच्या वाक्ये पेरून दिलीं आहेत !

रसाची विविधता व उत्कटता

हें सारें भावेचें जडजवाहीर हिन्यमाणसाच्या मोलाचें असलें, तरी त्याच्यासारखें कठीण नाहीं-तें फुलासारखें कोमल व फळासारखें रसाळ आहे. "मोत्याची निनराची मुडावळ" इत्यादि काव्य-कल्पनाचे सुंदर रंग या सालंकृत भाषेवर चमकत आहेत त्याहिपेक्षा विशेष गुण म्हणजे, सर्व प्रवेश विविध रसांनीं ओथंबलेले आहेत. संभाजी व तुळशी यांचा सफल शृंगार आणि रायाजी व शिवागी यांचा विफल प्रणय एकीकडे, तर सावाजी व हिरोजी या वृद्ध स्वामिभक्ताच्या मृत्यूचा उदात्त करुणरस दुसरीकडे. तसाच कारुण्याचे पाट वाहतात येसूबाईच्या अटकेच्या वेळीं. त्याच्या सोन्याच्या साखळ्या पायात घालून शिवागी उभी राहते व तिलाच येसूबाई समजून माने पकडून घेऊन जातात, हा साराच प्रवेश हृदय थरारविणारा आहे ! त्यात एकाच वेळीं करुण, वत्सल, उदात्त, शांत, भक्ति इत्यादि नाना रसाच्या लाटा उचंबळत आहेत, त्यांतामध्यें कोणीच हरत नाहीं-प्रेमवेडा रायाजीसुद्धा ! भाषावैभव, कल्पनासौंदर्य व रसमाधुर्य या तिन्ही दृष्टींनीं हा प्रवेश अप्रतिम आहे.

या प्रवेशात सावाजी व हिरोजी यांची छत्रपतीवरील भक्ति जितकी गाढ दाखविली आहे, तितकीच त्यांच्यावरील येसूबाईची मायाहि अपार आहे मोरे जेव्हा येसूबाईंना पकडण्यासाठीं येतात, तेव्हाचा संवाद प्रेक्षकांच्या साऱ्या उदात्त भावनांना गदगदा हलवितो.

येसूबाईचा सात्त्विक संताप व शिवागीचा भाबडा प्रेमळपणा यांना मूर्त स्वरूप देणारा संवाद पुढीलप्रमाणें आहे

येसूबाई—सेनासागर, सेनासागर, निवळ मागाची करणी केलीत !

गोड बोलून माझा गळा गुतविलात ! बाई, काय ग तुझ्या ससाराची परवड ही !

शिवागी—राया, मासाहेब रागावल्या वाटतें? आता कसें बरें करायचें? थान, मी घालते त्याची समजूत. बाई, माझ्या रायावर अशा रागावू नका; मासाहेब, आईसारख्या ना तुम्ही मला ! मग माझें का बरें सागणें मोडायचें ? माझा राया अगदीं भोळा आहे हो !

[येसूबाई शिवागीला पोटाशीं धरतात.]

रायाजी—मासाहेब, वचनाला बाध आला तर माझ्या राजेश्वरीच्या इज्जतीला बट्टा लागेल !

येसूबाई—ती राजेश्वरी नाहीं–पण खाटकाचा सुरा आहे. तिनेंच माझा गळा कापलात–या भावड्या, गरीब गाईचा गळा उतरलात ! माणसी असें सिंदेयासारखे हसता आहात–शुद्ध कसाब, कसाब आहात !

प्रतिभेचें शेंडेफळ

'भावबधन' हें गडकऱ्याचें अगदीं अखेरचें नाटक. हें व 'एकच प्याला' या दोन नाटकाचे प्रयोग अत्यत यशस्वी झाले; पण ते पाहण्यास गडकरी जगले नाहींत ही एक करुण सत्यकथा आहे. मृत्यूपूर्वी तीनचार घटका, गडकरी 'भावबधनाचा' अखेरचा प्रवेश लिहीत होते. त्या नाटकाची व त्यांच्या जीविताची समाप्ति एकाच दिवशीं झाली. रगभूमीच्या जगात गडकऱ्याच्या या शेंडेफळानें ज्यावेळीं प्रवेश केला, त्याचवेळीं जगाच्या रगभूमीवरून ते स्वतः निघून गेले. यामुळें 'भावबधन' नाटकातील पद्यविभाग रचण्याचें काम त्याचे गुरु श्री. तात्यासाहेब कोल्हटकर याना आपल्या अगावर घ्यावें लागलें. खुद्द गडकऱ्यानीं पाच-सहा पदें लिहून ठेवलीं होतीं, पण बाकी सारीं कोल्हटकरानीं रचलीं आहेत–आणि तीं अत्यत सुगम व सुरस आहेत हें विशेष. 'एकच प्याला' लाहि पदाचें "ठिगळ" वि. सी. गुर्जर यानीं जोडलें आहे. त्यातील पदेंहि सुबोध व रसपूर्ण आहेत. गडकऱ्याच्या कल्पनेचा चमचमाट मात्र या दोन्ही नाटकाच्या पदात आढळत नाहीं.

अट्टल खल-नायक

एकदा ' सहचारिणी ' नाटकावर गडकरी श्री. वि. सी गुर्जरांशीं चर्चा करीत बसले होते. चर्चा करता करता त्यांच्या बुद्धींतून कल्पनेची एक ठिणगी उडाली. " एक भानडा म्हातारा आहे आणि तो एका अट्टल नीचाच्या तावडींत सापडला आहे. असें कथानक किती परिणाम-कारक होईल नाहीं ? त्यावर एक सुंदर व चटकदार सुखातिका मी लिहिणार. " असें गडकरी बोलून गेले त्या कल्पना-बीजाचा विस्तार म्हणजे ' भावबंधन ' हें नाटक. धुंडिराज हा त्यांतील भानडा म्हातारा. अतिशय गोष्टी-वेल्हाळ पण तितकाच हृदयाचा प्रेमळ. वात्सल्यानें त्याचें अंतःकरण पूर्ण अगदीं तुडुंब भरलेलें. त्याची मुलगी मालती. ती बुद्धिमान, सरळ, सुंदर व साधी आहे-" पुन्यासारखी नाजूक आणि ताऱ्यासारखी तेजस्वी " तिला मागणी घालावयास घनश्याम नावाचा तरुण येतो याला बुद्धीचा अहंकार फार. तो विचारतो, ' टीचभर उपज्ञानागड्या देहाच्या देणगीसेरीज मानवजातीनें आजवर या टकलकोंड्या घनश्यामवर काय उपकार केले आहेत ? " तो अगदीं हृदयशून्य आहे.

त्याची मागणी मालतीनें फेटाळली म्हणून तो दुखावलेल्या सापाप्रमाणें वागू लागला. मालतीची मैत्रीण लतिका ही त्याला टाकून बोलली. "मालती का भिक्षा आहे ? का जोगवा आहे ? का गोग्रास आहे ?" अशी तिनें त्याची हेटाळणी केली. लतिकेचे वडील घनेश्वरपंत हे श्रीमंत असतात. त्याचे पेढीवर घनश्याम हा मुनीम म्हणून नोकरीवर असतो तो नाना हिकमती करून धुंडिराज व घनेश्वर या दोघा म्हाताऱ्यांना पेंचांत पकडतो आणि घनेश्वराला मालती द्यावयाचें व लतिका स्वत ला द्यावयाचें वचन त्यांच्या त्यांच्या वडिलांकडून सक्तीनें मिळवून घेतो घनश्यामाच्या पाशातून सुटण्यासाठीं धुंडिराज, मालती, लतिका व अखेर घनेश्वरहि एकमेकासाठीं स्वसुखाचा त्याग करतात पण घनश्यामाच्या पाषाणहृदयावर कशाचाच परिणाम होत नाहीं. शेवटीं त्याचें पाप उघडकीस येतें त्यानें घनेश्वराचे चोरलेले कागद स्मशानांत पुरून ठेवलेले असतात, ते उजेडांत येतात आणि तो पोलिसांच्या ताब्यांत जातो. अशा सत्पुरुषाहि वध-

मुक्त करण्यासाठीं धुंडिराज दया दाखवितो, तेव्हा घनश्यामहि विरघळतो आणि म्हणतो, " ही खरी दया ! ही निरपेक्ष दया ! प्राणिमात्र गोगलगाय बनतो तो याच दयेमुळें ! " या नाटकातील सर्व अनर्थाला कारण लतिकेचा वेंधळेपणा आणि त्या अनर्थांचा परिहार करणारा धुंडिराजाचा प्रेमळपणा.

अद्वितीय स्वभाव-रेखा

धुंडिराज हें एक गडकऱ्यांच्या प्रतिभेचें अलौकिक अपत्य आहे. साऱ्या मराठी वाङ्मयात त्याच्यासारखा तोच. त्याचें नाव मराठी वाचनामध्यें सामान्य नामच बनून गेलें आहे. तो जितका बटबड्या तितकाच प्रेमळ. शकार किंवा शभुसेन किंवा लक्ष्मीधर यांच्याप्रमाणें तो नुसता अजागळ नाहीं किंवा तो विनोदी पात्र नाहीं. तो थोर अत करणाचा आहे. आपल्या व दुसऱ्याच्याहि, फार काय शत्रुत्वानें वागणाऱ्या सर्वच लहान मुलावर व तरुणावर तो आपल्या मायेची पाखर घालतो—त्यांच्यासाठीं हवा तो त्याग करण्यास तो तयार असतो. मालतीवरचें त्याचें प्रेम तर कण्व ऋषींच्या वात्सल्याला शोभण्यासारखें आहे. गडकऱ्यांची ही व्यक्ति-रेखा अत्यत आकर्षक व स्मरणीय झाली आहे धुंडिराजाबद्दल आपले-पणा कोणास वाटणार नाहीं ? त्याचे प्रेमानें ओथबलेले शब्द ऐकताना कोणाच्या हृदयाला गुदगुल्या होणार नाहींत ? आणि त्याच्यावर कोसळ णारी सकटपरपरा पाहताना कोणाचें आतडें पिळवटून निघणार नाहीं ? त्याच्या उदार स्वभावामुळें जितके आनदाश्रु प्रेक्षकाच्या डोळ्यात उभे राहतात, तितकेच दु खाश्रु त्याच्यावरील सकटामुळें त्याच्या डोळ्यातून वाहू लागतात. पावसाळ्यात आपण जसें " आलें आभाळ भरून ! " असें म्हणतो, तसें त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहून घनश्याम म्हणतो, " आला चेहरा खुदून ! " " साऱ्या पात्राशीं सुरेख ओळख " करून देण्याचें कामीं पहिल्या अकात धुंडिराजाचा उपयोग गडकऱ्यांनीं केला आहे. हें शब्द दूर राहून ' विषयातरादून पोटविषयातर ' करीत जातें, तेव्हा कोणालाहि मौज वाटल्याशिवाय रहात नाहीं.

एकाच अर्थासाठीं तीन तीन शब्द वापरण्याची खर्चिक खोडहि धुंडिराजाला आहे. "परिचय नाहीं, ओळख नाहीं, जानपछान नाहीं" असें त्रिवार सांगितल्याशिवाय त्याला चैनच पडत नाहीं. "गमत आहे, मौज आहे अन् मजाहि आहे" अशा तिहेरी शब्दांनीं तो आपला आनंद व्यक्त करतो. 'छान, सुरेख, पसत" अशा शब्दाचें त्रिदळ त्याच्या तोंडून बाहेर पडतें. "तें उत्त नव्हे, रास्त नव्हे, अन् बरें नव्हे, शिवाय तें ठीकहि नाहीं." अशी चौथ्या शब्दाचीहि फोडणी तो कोठें कोठें देतो "रास्त आहे, हिशेबी आहे, अन् मुद्देसूद आहे" असें म्हणून तो आपलें मत श्रोत्याच्या मनावर ठसवितो. यद्वेच्या वेळीं तर काय? 'मालतीताईजवळ तर अगदीं अवाक्षर काढायचें नाहीं, चकार शब्द काढायचा नाहीं कीं म काढायचा नाहीं" असें तो बजावतो. त्याचा स्वत चा स्वभाव अत्यत विसराळू. "कालची जमा कालच खर्ची" तसेंच इतर लोकहि विसराळू आहेत असें मानूनच कीं काय, तो आपल्या श्रोत्याना पुन पुन ठासून सांगतो. "तें शिस्तवार नाहीं, बदिस्त नाहीं, अन् व्यवस्थेशीर नाहीं" या साऱ्या सैल शब्दप्रवाहात सहृदयता काठोकाठ भरून राहिलेली आहे "अहो, आहेत कुठें अशी गुणी बाळें. आशीर्वाद आहे आमचा आपला तुम्हाला!" असें प्रेमानें डबडबलेले शब्द त्याच्या मुखातून सदैव वाहतात. मयाच्या सहस्रधारांचें कारंजेंच आहे तें! इतकें असून त्यारी म्हणतो, "फार बोलणें अन् तेंहि म्हटलें म्हणजे उगाच वाढवून बोलणें" उचित नाहीं." हॅम्लेटमधील पोलोनिअसची आठवण येथें होते आणि हसू येतें.

देवलाचा किस्ता

गडकऱ्यानीं धुंडिराजाच्या भाषणात कृत्रिमतेचा लवलेशहि ठेवला नाहीं अगदीं देवलाना शोभावी अशी सरळ, प्रसादपूर्ण व लवचिक भाषा त्यानीं त्याच्या तोंडीं घातली आहे तो घनश्यामला ल्हानपणाची आठवण किती गोड शब्दानीं सांगतो पहा. "काय सागावें महाराजा! घडत्या घटना आम्हीं आदाळभूतपणानें नव्या शाळेच्या दाराशीं जाऊन बसावें, अन् आतल्या आत तळमळावें, कीं देवराया, काय रे वाना

तुझ्या घरीं असें पाप केलें होतें, म्हणून या तुझ्या देवळात आम्हाला यायची अशी चोरी व्हावी ? ते दिवस डोळ्यापुढें उभे राहिले म्हणजे टपाटपा टिपें येतात नरें अजून डोळ्यातून ! मनातली इच्छा मनात गिळून टाकिली धरें त्या वेळीं ! तेव्हापासून मनाचा आपला कृतसंकल्पच, कीं हातीं पैसा खेळू लागला रे लागला कीं कुणा तरी गरीब मुलाला विद्या ही शिकवायची म्हणून !" तसेंच आपल्या संसारातील आनंद वर्णन करून सांगताना ता म्हणतो, "थकूनभागून सध्याकाळीं असें घरीं येऊन पाहावें, अन् भोंवताली या आनंदी पाखराची एकदा गोड गजबज सुरू झाली म्हणजे सारा शीणभाग हरून जावो अगदीं ! जीव कीं प्राण आहेत माझीं मुलें म्हणजे मला ! आवतींभोंवतीं अशी किलबिल करू लागलीं म्हणजे जीवाला गार वाऱ्यावर चादण्यात पडल्यासारखें वाटत"

वात्सल्याचे झरे

धुंडिराजाची भाषा जितकी सरळ, तितकीच त्याची वृत्तिहि नम्रता, निर्लोभिता, सद्गुणपणा, परोपकारीपणा इत्यादि त्याच्या अगव्या गुण संपदेवर त्याच्या पुढील चार शब्दानीं स्वच्छ प्रकाश पडतो, "देवराया, तुझ्या राज्यात असा काय रे अपराध आम्हीं केला, कीं आपल्या दाराशीं आज असें पतितासारखें ओढून आणीत आहेस ? कुणाच्या कपर्दिकेचा कधीं लोभ धरिला नाहीं, कुणाच्या मनाला कधीं दुखविलें नाहीं, मिळाली ती मीठभाकर खाऊन दुसऱ्याना मोकळ्या मनानें आशीर्वाद दिले दुसऱ्याचा पाय लागला तरीं आधीं आमचा नमस्कार घडला, त्या आमची का रे अशी दैना व्हावी ?"

अशा साध्या, सरळ, सात्त्विक म्हाताऱ्यावर घनश्यामनें केवढा बिकट प्रसंग आणला ! जीव कीं प्राण अशी आपली मालती वृद्ध धनेश्वराला देणें त्याला भाग पडतें त्यावेळीं मालतीला आपल्या पित्याचा नित्याचा प्रेमळपणा आठवतो, पण त्याबरोबरच त्या वेळचा निष्ठुरपणाहि जाणवतो. करुणरसानें थबथबलेला असा हा सारा प्रवेश आहे

घनश्याम हा खल-नायक आहे, पण अतिशय बुद्धिमान आहे ता मालतीच्या नकाराला तिच्याच भाषेत कसें उत्तर देतो पहा—"आपला

नुसता हात धरल्यामुळें आपलें हृदय ज्याप्रमाणें माझ्या हातीं लागल्यासारखें नाहीं, त्याप्रमाणें नुसते माझे पाय धरल्यामुळें आपल्याला माझें मस्तकहि मिळायचें नाहीं; कारण हातापासून हृदय दोनच हात दूर असेल तर पायांपासून डोकें साडेतीन हात अंतरावर असतें !"

इंदु-बिंदु या दोन काळ्या व कुरूप मुलींसुद्धा गडकऱ्यांनीं महाराष्ट्राला चांगल्या ओळखीच्या करून दिल्या आहेत. त्यांच्या कृष्णवर्णाचें जें वर्णन महेश्वर करतो, तें निती विनोदी आहे ! कामण्णा व गिरसप्पा हीं वेगातेंरहि विनोदाचे विषय झालेलीं आहेत.

शब्दांच्या विविध लीला

शब्दावर कोट्या करणें हा तर गडकऱ्यांच्या तळहातचा मळ. "तोंड दुखेपर्यंत तोंडाची तारीफ करणें, तोंडापुरतें बोलणें, तोंडसुद्धां पाहू नये" अशा कोट्या तर मामुलीच आहेत. पण शब्दाची उलटापालट करण्याचा खेळहि नायक-नायिका सदैव खेळत असतात. 'प्रेमामुळें कलह कीं कलहामुळें प्रेम' ! 'सौंदर्याच्या ठिकाणीं गुण कीं गुणाच्या ठिकाणीं सौंदर्य' ! 'प्रेमाचें बोलणें कीं बोलण्याचें प्रेम' ! 'बोलण्याची सोय कीं सोयीचें बोलणें' ! 'मायेचे शब्द कीं शब्दाची माया' ! 'विचार केल्या-वाचून बोलणें आणि बोलण्यावाचून विचार करणें !' 'भेटायची चोरी झाली तर चोरून भेट' अशी शब्दलीला विपुल आहे. त्याचप्रमाणें विशेषणें संक्रात (Transfered Epithet) करण्याची इंग्रजी पद्धतहि गडकऱ्यांनीं उचलली आहे. 'उतावळी उत्रा, उमेट अदाज' 'भाग्यशाली आशा' 'आशाळभूत धीर' अशा शब्दांच्या जोड्या बहुतेक पात्रांच्या संवादांतून पेरलेल्या आहेत.

कारुण्याचा सिंधु

'एकच प्याला'मध्यें गडकऱ्यांनीं कारुण्याचा सिंधु साठविला आहे. मद्यपानामुळें सुसंस्कृत मनुष्याच्या आयुष्याची कशी माती होते, याचें अत्यंत हृदयभेदक चित्र या नाटकात रंगविलें आहे. सुधाकर हा केवढा बुद्धिमान् व स्वाभिमानी वकील, पण कोर्टात त्याचा अपमान झाल्यामळें

त्याच्या 'मस्तकावर घणाचे घाव' बसू लागले. तें दुःख विसरण्यासाठीं त्याचा व्यसनी नोकर तळीराम त्याला दारूचा पहिला पेला देतो. पुढें सुधाकराचें दारूचें व्यसन इतकें वाढतें कीं, तो आपली साध्वी पत्नी सिंधु हिचा अनन्वित छळ करतो आणि शेवटीं तिला व तिच्या मुलाला ठार मारतोहि. अखेरीस सुधाकर, सिंधु व त्याचें मूल हे तिघेहि मृत्यु पावतात असें हें शोकपर्यवसायी नाटक रंगभूमीवर विलक्षण परिणाम करणारें ठरलेलें आहे. दारूबंदीचा प्रचार करणारीं मराठींत प्रमुख नाटकें तीन—कोल्हटकरांचें 'मूकनायक', खाडिलकरांचें 'विद्याहरण' व गडकऱ्यांचें 'एकच प्याला'. या सर्वांत प्रभावी प्रचार करणारें आणि तरीहि उत्कट रसानें काठोकाठ भरलेलें असें यशस्वी नाटक म्हणजे 'एकच प्याला'च ! या त्याच्या प्रचारकीय महत्त्वाची एक खूण म्हणजे स्वकीय सरकारनें त्यावरील करमणुकीचा कर माफ केला आहे.

वात्सल्याची जोड

सिंधूच्या सात्त्विक तेजानें उपरति होऊन सुधाकर कांहीं काळ दारू सोडतो. त्यावेळीं सिंधु आपल्या बाळाला "ऊठ गड्या ! झणि टाक उड्या" असें म्हणून "ही आनंदाची गुढी घेऊन बाबाकडे, माईकडे तुला दुडदुडा धावत जायला नको का ?" असें विचारते. त्यावेळीं वत्सल रसाचे किती शीतल तुषार उडतात ! तसेंच "धास घेरे तान्ह्या बाळा" हें पदहि वात्सल्यानें ओथंबलेलें आहे 'पुण्यप्रभावा'तील घुंगुरवाळ्या'चेंच हें भावंड ! "वत्स, सांभाळा नाईं तुमच रत्न हें" अशी किर्लोस्कर-देवलांना शोभणारी अगदीं घरगुती भाषाहि सिंधूच्या तोंडीं आहे. सिंधूची स्वभाव-रेखा अत्यंत उदात्त व पराकाष्ठेची परिणामकारक वठलेली आहे. 'पुण्यप्रभावा'तील वसुंधरेप्रमाणें तिच्या स्वभावात अद्‌भुत असें कांहीं नाहीं. आर्यस्त्रीचा आदर्शच आहे तो ! सर्वसामान्य हिंदुस्त्रीच्या ठायीं जी वृत्तीची सहिष्णुता, हृदयाची उदारता व चित्ताची सरलता असते, त्याचा परमोच्च बिंदु म्हणजे सिंधु. सीता-तारामतीची पवित्र परंपरा चालविणारी सती म्हणजे सिंधु. पतीला प्रतिकार करण्याइतकी ती सुशिक्षित किंवा बंडखोर नाहीं, तर पतीच्या अश्रूंवर पांघरूण घालणारी व प्रसंगीं आत्मबलिदानहि

करणारी ती सत्त्वधीर साध्वी आहे. तिचें सारें जीवन त्यागानें व क्षमेनें ओथंबलेलें असून कारुण्यानें थबथबलेलें आहे.

उदात्त करुणरस

अवघ्या चार वाक्यात कारुण्याचे कल्लोळ उठविण्याचें सामर्थ्य, गडकऱ्यांच्या लेखणींत कसें होतें, हे पुढील ल्हानशा सवादावरून दिसून येतें.'

" गीता—हें बघा, मी सागेन तिथ याल का ?

सिंधू—कुठ यायच ? सागाना तरी ?

गीता—अमृतेश्वरीं !

सिंधू—तिथ कशाला यायच ?.

गीता—तिथ आज चार दिवस लक्षभोजन चाललीं आहेत ! चार दिवस तिकडे गेलात तर गोडाधोडाचें घास तरी पोटभर मिळतील. तुम्हाला उपाशींतापाशीं पाहिल म्हणजे माझ्या किनई पोटात तटतट तुटत अगदीं.

[सिंधु तोंड फिरवते व पदरानें डोळ्यातील आसवें पुसते.] "

शब्दांचें लीला-लाघव

हें करुण कथानक रगवितांना गडकऱ्यांची काव्यात्मक व लीला-लाघवी अशी भाषा त्यांच्या सेवेला सिद्धच आहे. " नाव टाकणें, हाक मारणें, पाषाणहृदयावर शिलालेख कोरणें, हात दाखविणें, डोळे उघडणें " इत्यादि वाक्संप्रदायावर त्यांनीं भरपूर कोट्या केलेल्या आहेत धूळ, तोंड, कोड, मात्रा, कडी, सत्त्वें, भस्में इत्यादि शब्दावर त्यांनीं श्लेष साधले आहेत. " करुण शोभा, हरामखोर हसणें, तरुण इच्छा, उपाशी आशा, भिका ओंदाळेपणा," इत्यादि 'सनात विशेषणें' हि मधून मधून चमकतात. " मुलासकट माणुसकीला, सिंधुसकट ससाराला, सद्गुणासकट सुखाला, जगासकट जगदीश्वराला, निर्याणीच्या निरातेतला प्रणाम " दुर्दैवाचे दशावतार पाहणारा सुधाकर करतो

त्याचें शेवटचें तीन पानाचें व्याख्यान आणि त्यातील समोहावस्था, उन्मादावस्था व प्रलयावस्था यांचें तपशीलवार वर्णन रगभूमीला वावडें असलें, तरी त्यावरून नाटककाराच्या हृदयाची तळमळ व तडफड दिसून येते. मान

दारू सोडल्याचा एकदा निश्चय केल्यावर सुधाकरासारख्या हुशार वकिलानें बॅंडगार्डनवर जाणें व तेथें चरितार्थाचें कांहीं साधन हातीं लागत नाहीं म्हणून पुनः मद्याच्या मगरमिठींत सापडणें, हें परिवर्तन अकारण, आकस्मिक व अयोग्य वाटतें.

हास्याचा प्रकर्ष

कारुण्याचा ताण प्रेक्षकाच्या मनाला फार बसू नये, म्हणून गडकऱ्यांनीं तळीराम व त्याचे दारूबाज दोस्त यांच्या बेहोष बडबडींतून अमाप हास्यरस निर्माण केला आहे वैद्य व डॉक्टर यांच्या परस्पर–विरोधी संवादातूनहि हास्याचे हिमकण उडविले आहेत. भगीरथ व शारद यांचें उपकथानक गुंफून पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाला गडकऱ्यांनीं स्पर्श केला आहे, पण तो एकदर कथानकाला अनावश्यक आहे. मुख्य रस करुण आणि त्याला पोषक म्हणून हास्य व वत्सल एवढेच रस गडकऱ्यांनीं या नाटकांत खेळविले आहेत, पण ते अत्यंत उत्कटत्वानें व कमालीच्या कौशल्यानें. त्यामुळें हें नाटक वीस–वीस वेळा वाचणारे वा पहाणारे रसिक अनेक आहेत.

आचार्य अत्रे

लेखक असून खंदे वक्ते, कवि असून झुंझार वादकर्ते आणि साहित्यिक असून राजकारणी प्रचारक—असे विलक्षण आचार्य अत्रे आहेत. 'केशवकुमार' या टोपण नांवानें त्यांनी आधीं विडंबनपर व नंतर प्रसादपूर्ण अशा कविता लिहिल्या. रसिकांच्या मान्यतेस पावलेल्या 'रवि-किरण' मंडळावर उपहासाचें शस्त्र चालविणाऱ्या त्यांच्या कविता, 'झेंडूचीं फुलें' या पुस्तकांत संग्रहीत केलेल्या आहेत आणि त्यांची स्वतंत्र काव्य-संपदा 'गीत-गंगा' या पुस्तकांत सांठविली आहे. विनोदाचा तर घव-घवाच त्यांच्या वाणींतून व लेखणींतून वहात असतो. कोल्हटकर यांनीं विनो-दाची जी नवी पायवाट रुळविली, तिचा गडकऱ्यांनीं राजमार्ग बनविला आणि अत्र्यांनीं तो राजमार्ग सर्वसामान्य लोकांनाहि खुला केला.

शिक्षण-क्षेत्रांतील कामगिरी

प्रल्हाद केशव अत्रे याचा जन्म १८९८ सालीं सासवड येथें झाला. पुरंदर किल्ल्याच्या नैसर्गिक सौंदर्यावर व ऐतिहासिक अभिमानावर त्यांचें बालपण पोसलें गेलें. त्यानंतर शिक्षणासाठीं ते पुणें येथें आले. भावेस्कूल-

मध्यें त्यानीं दुय्यम शिक्षण घेतलें व १९१४ सालीं ते मॅट्रिक झाले. पुढें पाच वर्षांनीं फर्ग्युसनमधून ते बी. ए. झाले. त्यांनीं काव्य व नाटकें या विषयाचें सपाटून वाचन केलें त्यावेळीं मराठी वाङ्मयात कवि व नाटककार म्हणून प्रकर्षानें तळपणारे गडकरी यांचा परिचय त्यांना घडला. लवकरच ते त्यांचे मित्र झाले व भक्त बनले बी. टी. च्या परिक्षेत अत्रे पहिला नंबर मिळवून उत्तीर्ण झाले. इंग्लंडला जाऊन ते टी. डी होऊन आले. शिक्षणशास्त्राच्या या पदव्या पाठीशीं बांधून त्यांनीं पुणें येथील 'कॅप एज्युकेशन सोसायटीच्या' हायस्कूलमध्यें शिक्षक म्हणून सुमारें वीस वर्षें काम केलें. त्या हायस्कूलचे कांहीं वर्षे ते प्रिन्सिपलहि होते नंतर त्यांनीं केवळ स्त्रियांकरिता 'आगरकर हायस्कूल' नावाची सरया रास्ता पेठेंत स्थापन केली. शाळेंतील विद्यार्थ्यांकरता त्यांनीं 'अरुण वाचन माला' व 'नवयुग वाचन माला' काढल्या. पुणें नगरपालिका व मुंबई महापालिका यांचे सदस्य म्हणून त्यांनीं लोकसेवा केली. नाशिक येथील साहित्य संमेलनाचें अध्यक्षपद त्यांना १९४२ सालीं मिळालें आणि मराठी पत्रकार संमेलनाचें अध्यक्षस्थान त्यांनीं कोल्हापूर येथें १९४८ सालीं भूषविलें.

विनोदाचा हुकुमी पत्ता

बोलपटाचें ग्रहण लागलें असताहि मराठी रंगभूमि सुमारें पंधरा वर्षें तेजस्वी व प्रभावी ठेवण्याची कामगिरी अत्रे यांनीं पार पाडली. पडती पेशवाई सावरण्यासाठीं निर्वाणीनें लढणाऱ्या 'बापू गोखल्या'ची हिंमत त्यांनीं दाखविली. 'वीरवचन' व 'गुरुदक्षिणा' ही त्यांचीं शालेय नाटकें सोडलीं, तर त्यांचें सार्वजनिक स्वरूपाचें पहिलें नाटक "साष्टांग नमस्कार" हें १९३३ सालीं रंगभूमीवर आलें आणि 'कवडीचुंबक' हें त्यांचें तानें नाटक १९५१ सालीं साहित्यिकांनीं उभें केलें अठरा वर्षांत त्यांनीं (सात वर्षांची इंग्रजी घेतली तरी) सुमारें दहा नाटकें लिहिलीं आणि तीं केवळ विनोदाच्या बळावर लोकप्रिय करून दाखविलीं 'घरांबाहेर', किंवा 'उद्याचा संसार' यासारखीं गंभीर स्वरूपाचीं व करुण रसाचीं

नाटकें त्यांनीं फारशीं लिहिलीं नाहींत. विनोद हाच त्याच्या यशाचा हुकमी पत्ता आहे. त्याचा पक्ष एकच आणि तो म्हणजे साहित्याचा; त्याचा विषय एकच आणि तो म्हणजे विनोदाचा; त्याचें ध्येय एकच आणि तें म्हणजे रंजल्यागांजलेल्याना क्षणभर हसविणें.

लोकाच्या दृष्टीपुढें असणाऱ्या व्यक्ति किंवा संस्था अथवा श्रद्धा याना पुढें देऊन प्रेक्षकाना गुदगुल्या करण्यात त्याचा हातखंडा आहे. दुष्ट रूढि, जीर्ण परंपरा आणि निर्बुद्ध व अन्यायी चालीरीती याच्यावरच आपल्या हास्यरसाचा हल्ला करून ते थाबत नाहींत, तर त्याना स्वतःलाहि जें सत्य-शिव-मगल वाटतें, त्यालाहि विनोदासाठीं ते खर्ची घालतात. श्रोत्याला खो खो हसविणें हें त्यांचें एकमेव साध्य. त्यासाठीं ते स्वतःचेंहि विडंबन करण्यास कमी करीत नाहींत, मग इतराची कथा काय? आपल्या बुद्धीची चमक दाखविणाऱ्या कोट्या करून ते जशा शब्दनिष्ठ विनोद साधतात, तसाच चमत्कृतिजनक घटनाची सांगड घालून ते प्रसंगनिष्ठ विनोदहि निर्माण करतात. स्वभावनिष्ठ विनोदहि केव्हा केव्हा फुलविण्याइतकी सहृदयता त्याचे ठायीं आहे.

गडकऱ्यांचें गुरुत्व

'साष्टाग नमस्कार' हें आपलें पहिलें नाटक अत्र्यानीं आपले 'गुरु' राम गणेश गडकरी याना अर्पण केलें आहे. श्रीपाद कृष्णाचा जो विनोदी संप्रदाय गडकऱ्यानीं चालविला, तोच अत्रे आपल्या नाटकानीं वाढवीत आहेत. काळाच्या पुढारलेपणामुळें अत्रे गडकऱ्यापेक्षा व्यक्तींची या संस्थाची चेष्टा अधिक स्पष्टपणें करण्याची धिटाई दाखवीत असतात. "वाघाच्या कपाळीं होता म्हणून चम्पा सापडला," किंवा "तोंडावर स्तुति नसून तोंडाची स्तुति आहे." अशा 'कपाळ', 'तोंड' वगैरे शब्दावरील गडकरीछाप कोट्या अत्रे मनमुराद करतात. पण त्याहिपेक्षा विशेष म्हणजे 'साष्टाग नमस्कारा'तील रावबहादुराचें पात्र रगवितांना त्यांनीं आपल्या गुरुचा कित्ता सहीसही गिरविला आहे—रावबहादुर म्हणजे धुंडिराजाचीच नवी आवृत्ति! तसाच गोष्टीवेल्हाळ, तसाच

विसराळू आणि तितकाच प्रेमळ. " मौज म्हणजे काय, अगदीं मजा ! " " गांठ म्हणजे काय अगदीं गोळाच ! " " गामा म्हणजे काय अगदीं करलच," " नमस्कार म्हणजे काय अगदीं साष्टांग नमस्कार " अशी शब्दांची उधळपट्टी रावबहादुर हे धुंडिराजाप्रमाणेंच करतात. धुंडिराजाप्रमाणेंच रावबहादुरांचाहि स्वभाव सहृदय दाखविलेला आहे. मीरेला पळवून नेणाऱ्या बदमाष महंमीनायाला पोलीस पकडून आणतात, तेव्हां रावबहादुर त्याच्यावरची फिर्याद परत घेतात व त्याला मोकळें करतात, एवढेंच नव्हे, तर त्याला पाच रुपये देऊन त्याची बोळवण करतात.

आधुनिक कवींचें विडंबन

या ' सवाई धुंडिराजा 'च्या द्वारें अत्रे यांनीं सूर्य-नमस्काराची रेवडी उडविली आहे. व्यायामाचा हा प्रकार हास्यास्पद आहे असें अत्रे यांनाहि वाटत नसावें; फक्त त्याचा अतिरेक त्यांना दोषास्पद वाटत असावा. म्हणून त्यांनीं एका व्यायामप्रेमी सुजन संस्थानिकाचें विडंबन करून हें पात्र निर्माण केलें आहे. त्याप्रमाणेंच कविवर्गाचेंहि विडंबन नाटककारानें यथेच्छ केलें आहे. ' यशवंत-येरवडा ' या चालीवर ' मद्रायु भाडघर ' असें एका उथळ कवीचें पात्र त्यांनीं रंगविलें आहे. काव्यगायनाचे वेळीं त्याची स्थिति " मी आपला कविता गातों आहें, आणि रडतों आहें—गातों आहें नि रडतों आहें ! " अशी झाली. गडकरी-संप्रदायाचीच चेष्टा अत्रे करीत आहेत कीं काय, अशी शंका येण्यासारखे उद्गार त्यांनीं मद्रायूच्या तोंडीं घातले आहेत. तो म्हणतो, " पोटांतल्या कावळ्यांची कर्कश कोलाहल शांत करण्यासाठीं हा शिक्षकाचा पेशा पत्करला ! पण काळजात विलबिलणाऱ्या कोकिळाच्या कुहू संगीताच्या मादक माधुर्यानें मस्तक इतकें मस्त होऊन जातें कीं, त्यापुढें त्या कठोर कोलाहलाची ओझरती आठवणदेखील अंतःकरणात उरत नाहीं. "

एक नामी प्रहसन

' भ्रमाचा भोपळा ' हें बोलूनचालून प्रहसन. १९३५ सालीं तें अत्र्यांनीं लिहिलें. त्यांत अस्वाभाविकता किती आणि अतिशयोक्ति किती

याकडे एकदा कानाडोळा करण्याचें आपण ठरविलें, म्हणजे मग यासारे मजेदार नाटक मराठींत विरळाच ! 'साष्टांग नमस्कारा'पेक्षा याच्या कथानकाचा पाया अधिक भक्कम आहे आणि सुप्रसिद्ध व्यक्ति या संस्था याच्या निंदेचें प्रमाण कमी आहे. जाफराबादचे जहागीरदार उपासाठीं कचेश्वराच्या घरीं येतात. पाच दिवसात त्याला वेड लागायची पाळी यावी, इतक्या भानगडी तेथें घडतात. तो 'बोका-इ-बगाल' नावाचा दगडेखोर ठरतो आणि त्यामुळें घोटाळ्यामागून घोटाळे माजतात. शेवटीं कचेश्वराप्रमाणें प्रेक्षकहि म्हणतो, "हें काय नाटक आहे, का स्वप्न आहे? एखाद्या चक्रव्यूहात अडकल्यासारखं वाटत आहे मला." कचेश्वराच्या दोन मुलींचे प्रियकर डॉक्टर व भैय्या यांचीं सोंगें घेऊन त्यांच्या घरातच त्यांच्या सासऱ्याच्या डोळ्यापुढें वावरतात. त्यांचा गोंधळ व पुढें कानडी भाषा ऐकताना प्रेक्षकाला 'भावबंधना'तील कामण्णा-गिरख्याची आठवण सहजच होते. धुंडिराजाकडून घनश्याम जसा खोटा कबुलीजबाब नकली पोलिसाच्या धमकीनें लिहून घेतो, तसाच प्रकार या नाटकातहि आहे.

"लहानपणीं दाढी होती" यावरील कोटीहि 'भावबंधना'तील "लहानपणीं आजी मेली" या विनोदाच्या वळणातीलच आहे. नागनाथ हा साऱ्या कारस्थानाचा सूत्रधार. तो वृद्ध पिता, फौजदार वगैरे सोंगामागून सोंगें घेतो आणि एका दिवसाच्या आत त्यानें केलेलें हें वेषांतर त्या जहागीरदाराला काहीं ओळखू येत नाहीं असें प्रेक्षकांनीं समजावयाचें आणि मग यथेच्छ हसावयाचें ! "माझं प्रेम आटायला काहीं तो तुझ्या वडिलाचा वाडा नाहीं." किंवा "अहो दील, चला मुकाम्यानें, नाहीतर पुटेल कानदील" असे शब्दांचे खेळ मधूनमधून हशा पिकवितात

अतिशयोक्ति हा तर विनोदाचा प्राण. विद्यागौरीच्या बडबड्या स्वभावाचें वर्णन करताना नागनाथ म्हणतो, "चोवीस तासात तिच्या तोंडातून जितकी वाफ जाते तितकी जमा करून ठेवली, तर तेवढ्या वाफेवर एका ल्ग्नाच्या प्रयोजनाचा स्वयंपाक शिजून निघायला हरकत नाहीं! महाकाळी तोफेला जर नाकडोळे आले आणि पाय उमटले तर ती हुबेहुब त्या बयासारखी दिसेल !"

संवादावर भर

अत्र्यांचीं बहुतेक नाटकें संवाद प्रधान आहेत, कथानक-प्रधान थोडीं आहेत आणि स्वभाव-प्रधान जवळजवळ नाहींतच. त्यांच्या नाटकांचें यश मुख्यतः त्यांतील खुमासदार संवादावरच आधारलेलें असतें. या संवादांतून ,लटक्यांचे फटाके व विनोदाचे फुलबाजे जेव्हा उडतात, तेव्हा नाट्याचें सारें दारूकाम प्रेक्षणीय होतें. ' साष्टांग नमस्कार, प्रेमाचा भोपळा, ' या नाटकांत असे वादयुक्त व विनोद-प्रचुर संवाद फुललेले आहेत. पण ' पराचा कावळा, ' ' मी उमा आहे,' ' जग काय म्हणेल ! ' इत्यादि नाटकांत असे संवाद फारसे नाहींत, आणि द्वय विनोदालाहि स्थान नाहीं. केवळ चार माडखोर लोकांचा मोकाट शिवराळपणा तेवढा ऐकू येतो. *समाजाच्या एखाद्या अधान्या कोनाकोपऱ्यात* घडणाऱ्या प्रेमाच्या भानगडी व व्यसनाचीं लफडीं यांचीं मडक चित्रें अशा नाटकांतून अत्रे यांनीं काढलीं आहेत. तें सर्व समाजाचें वास्तव स्वरूप नाहीं आणि ध्येयस्वरूप तर नाहींच नाहीं. " दारूबाज वेताळाचा दरबार " असें वर्णन अत्र्यांचेंच एक पात्र १९३८ मध्यें रचलेल्या " पराचा कावळा " मध्यें करतें. तें त्यांच्या बहुतेक सर्वच नाटकांना शोभणारें आहे.

नगरपालिकेचें शब्द-चित्र

"मीं माझ्या आयुष्याची म्युनिसिपालिटी केली आहे" असें अत्रे म्हणत. आणि त्यांचीं नाटकें म्हणजे त्यांच्या आयुष्याचा आरसा ! विद्यालय, म्युनिसिपालिटी, चित्रपटसृष्टी–इत्यादि क्षेत्रांत शिरून त्यांनीं जे जे भलेबुरे अनुभव घेतले, त्यांचें प्रतिबिंब त्यांच्या नाटकांत स्वच्छ पडलेलें आढळतें. नगरपालिकेंतील आपल्या अनुभवाचें छायाचित्र त्यांनीं 'मी उमा आहे !' या नाटकांत काढलें आहे. माधवराव जोश्यांच्या ' म्युनिसिपालिटी 'इतकें तें वास्तव नाहीं व हिडीसहि नाहीं. निवडणुकीच्या नादानें श्रीमंत दादासाहेब इनामदार (गोवर्धन) कसे वहावत जातात आणि लुच्चेलफंगे लोक त्यांना कसें फसवितात व त्यांचा विश्वासघात करतात हें या नाटकांत दाखविलें आहे. हा विषय अगदींच गद्य असल्यामुळें त्यांत एकहि पद उचित

नव्हतें दुष्काळ पत्राच्या संपादकानें बदनामीकारक मजकूर छापल्यामुळें त्याच्यापुढें दादासाहेबांची पत्नी उभी राहते, आणि त्याला छडीनें बडविते. हा नाटकातील प्रसंग त्यावेळीं घडलेल्या एका सत्य घटनेचाच पडसाद आहे हा काय, किंवा नाटकातील इतर प्रसंग काय, ते रंगविताना अत्र्यांनीं फारशी कला-चातुरी दाखविलेली नाहीं. नुसती धावपळ व शिवीगाळ—यातच पात्राची सारी शक्ति खर्च होते सर्वांची भाषा एकेरी व एकांतिक आहे.

निवडणुकीचें राजकारण

'मी उभा आहें' मध्यें अत्र्यांनीं नगरपालिकेचें राजकारण रंगविलें, तर 'वंदे मातरम्' मध्यें विधिमंडळाचें राजकारण रेखाटलें आहे. दिलीप हा काँग्रेस-कार्यकर्ता. त्याचेवर प्रेम करणारी अलका, हिचे वडील सर गुरुनाथ हगामी मंत्रिमंडळाचे पंतप्रधान होतात. सोमेश्वर हें पुण्यातील एका सनातनी पुढाऱ्याचें हुबेहुब शब्दचित्र आहे त्रिभुवन हा धर्मांतरवादी हरिजनाचा नमुना दाखविला आहे. स्वार्थासाठीं सारीं माणसें आपल्या तत्त्वाचा बळी देण्यास व पक्षाचा त्याग करण्यास कशीं तयार असतात, याचें विडंबन अत्रे यानीं या नाटकात सुरेख केलें आहे. सोन्यामारुती प्रकरणीं पीतांबर नेसून येण्याचें सत्य नाटकहि त्यात चित्रित केलें आहे. 'टि. म चा वा वि', किंवा कल्याणचा अवधूतछाप विनोद— अशीं हास्यकारक स्थळें या नाटकात थोडींच आहेत, पक्षोपपक्षाचे वादविवाद कथानकाचा मुख्य भाग व्यापून बसले आहेत

बंडखोर गृहिणीचें चित्रण

सात वर्षे चित्रपटात गुंतल्यामुळें अत्रे याचें 'जग काय म्हणेल' हें नाटक १९४६ साली रंगभूमीवर आलें. आर्थिक स्वातंत्र्यासाठीं 'समाजाविरुद्ध बंड करणारी तेजस्वी गृहिणी' या नाटकात चित्रित करण्याचा नाटककाराचा हेतु आहे पण त्यातील कथानकाच्या कमकुवत पणामुळें तो फारसा सफल झालेला नाहीं. उल्का व वर्षा या "पुण्याला पुरंदऱ्याच्या वाड्यात राहणाऱ्या अन् सोनचाफ्याच्या झाडाखालीं दणदणा

"गुगन्दा खेळणाऱ्या परकऱ्या पोरी." त्या प्रौढ वयात एकमेकींना भेटतात. जगु कृष्णा-यौवनेचा प्रीतिसंगमच हा, पहिल्या अंकातील प्रसंग केवळ रसिक नोकरांच्याच नव्हे तर प्रेक्षकांच्याहि डोळ्यांतून आनंदाश्रु काढतो. आपल्या धनागतील दु:खाचा मुका मार स्पष्ट उल्का सुताचें सार आणतें. पण तिचा व्यसनी नवरा तें सारें सोंग विस्कटून टाकतो. ही परिवर्तनें नाट्यपूर्ण व रसपूर्ण असल्यामुळें पहिला अंक हृदय हलविणारा झाला आहे. कुलीन स्त्रीनें रंगभूमीवर प्रवेश करावा कीं नाहीं, हा वाद नाटकाचा मुख्य विषय म्हणून निवडलेला आहे. पण तो रांगणेकरांच्या ' कुलवधु ' प्रमाणें परिणामकारक पद्धतीनें रंगविला गेला नाहीं, तसेंच ' नवरेशाहीचा निःपात ' करण्याची नायिकेची घोषणा नेहमीच आवेशाची वाटते. नायिका उल्का हिचा स्वभाव बडखोर व तेजस्वी करण्यानें नाटककारानें योजलें आहे, तिची भाषा ठिणग्या पाडणारी आहे—पण तिला नाटककारानें योग्य संधि मिळवून दिलेली नाहीं. नाट्य-लेखक प्रकाश यांच्याबरोबर रंगभूमीवर काम करण्यात, स्वतःच्याच घरीं, आपल्या नवऱ्यासमोर, त्याच्या मनाविरुद्ध, दोघांनी मिळून रंगीत तालीम करण्यात आणि अखेर नवऱ्याला व मुलाला टाकून प्रकाशच्या घरीं रहाण्यातच तिची सारी बंडखोरी खलास होते! तिचें किंवा तिच्या नवऱ्याचें—कोणाचेंच स्वभावचित्र प्रेक्षकांच्या सहानुभूतीस पात्र होण्याइतकें वठलेलें नाहीं.

समस्या-प्रधान कथानक

आपलें विनोदाचें रासीव कुरण सोडून अत्रे यांनी कांहीं करुणरसात्मक नाटकेंहि लिहिलीं आहेत. ' घराबाहेर,' व ' उद्याचा संसार ' या नाटकांत विनोदाला फारसा वाव नाहीं. व्यसनी नवऱ्याच्या हिंदु स्त्रीचे हाल कारुण्यपूर्ण भाषेनें या नाटकांत रंगविले आहेत. 'उद्याचा संसार'मधील करुणा म्हणजे ' एकच प्याला 'तील सिंधूची नवी आवृत्ति. अठरा वर्षे नवऱ्याचा छळवाद मुकाट्यानें सोसून शेवटीं ती नवऱ्याला फाडफाड बोलते आणि म्हणते, " संसाराचा सारा महाल कोसळला, आता भिंता कशाला सभाळू ?" ती नवऱ्याला 'धुनड' म्हणते, राक्षस' म्हणते. पण त्या स्पष्टवक्तेपणानें कांहीं विस्कटलेल्या संसाराची घडी बसत नाहीं.

करुणा घरातून उडी घेऊन आत्महत्याच करते. सिंधूच्या फार पुढे ती गेलेली नाही. रामलालसारखा असणारा गौतम म्हणतो, "हाच उद्याचा संसार! आयुष्याची जबाबदारी झुगारून जगात जगणाऱ्या आज-उद्याच्या पुरुषाचे हेंच प्रायश्चित्त." या नाटकाच्या शेवटामुळे सुशिक्षिताच्या संसारातील एक समस्या फक्त लोकांपुढें मांडली गेली—सोडविली गेली असें मात्र नव्हे. या दुर्दशेचें मूळ जो व्यसनीपणा त्याचा निषेध नाटककारानें प्रेक्षकाच्या चित्तावर ठसविला असता, तर ती समस्या सोडविण्याचा तो एक मार्ग ठरला असता.

करुणेचें स्वभावचित्र संयमशील कारुण्यानें रेखाटलें आहे. तिचा मुलगा शेखर याच्या तरुण हृदयाचें शब्दचित्रहि सुंदर आहे. त्याचा रेशमी रुमाल व त्यावरील अत्तराचा घमघमाट यावरून त्याच्या प्रेमळ लफड्यांचा अंदाज करुणा अचूक बांधते. यांत तिच्या बुद्धीची सूक्ष्मता दिसून येते. शेवटीं शेखरहि बापासारखाच दारूबाज निघतो, असें दाखविलें आहे. "आयुष्य हें जगून समजतें, पुस्तकें वाचून नव्हे" असे सिद्धांत सहजसुंदर भाषेंत या नाटकामध्यें मांडलेले आहेत.

स्त्रीची महती

'उद्याचा संसार' प्रमाणेंच शोकपर्यवसायी असें अत्र्यांचें दुसरें नाटक म्हणजे 'घराबाहेर'. आपल्या पापाला व पतीच्या दुबळेपणाला कंटाळून निर्मला घराबाहेर पडते. पण ती ज्या भय्यासाहेबाच्या आश्रयाला जाते, तोहि एक कावळसर्पच निघतो. शेवटीं निर्मलेचा नवरा शुद्धीवर येतो व तिला घरीं घेऊन जातो. तो आपल्या पापी बापाला म्हणतो, "तुमच्या गुलामगिरीच्या शृंखला तोडून आज मी स्वतंत्र झालों आहें! आजपर्यंत तुमच्याकडे गहाण टाकलेली माझी सारी अक्कल मी आता परत मिळविली आहे." पत्नी व माता या दोन नात्यांनीं स्त्री भिन्न भिन्न कामें करते हें अत्रे यांनीं समर्पक शब्दांनीं सांगितलें आहे. पद्मनाभ म्हणतो, "स्त्री ही क्षणाची पत्नी आणि अनंत काळाची माता आहे. पत्नी ही एखाद्या व्यक्तीचें जीवन असली, तर माता ही साऱ्या वंशाचें जीवन आहे.

मनुष्याच्या कायद्यानं पत्नी निर्माण केली असली, तर निसर्गाच्या नियमांनी मातेची निर्मिती केली आहे'' 'उद्यांचा संसार 'मध्येंमुद्धां हाच फरक अलंकारपूर्ण भाषेनें दाखविला आहे. तो असा,–"आईच्या प्रीतींत गाईच्या दुधाची मधुरता असते, तर तरुणीच्या प्रेमांत द्राक्षासवाची मादकता असते. एकानें बुद्धीचें समाधान होतें, तर दुसऱ्यानें हृदयाची व्याकुलता वाढते."

कुटुंब-संस्थेची इष्टता

"बायकांनो, नवरे संभाळा" असा संदेश 'लग्नाची बेडी' या नाटकाच्या शेवटीं दिलेला आहे. कोणी ? तर रश्मि या उनाड नटीनें ! या नाटकांत गंभीर विचार व विनोदी आविष्कार यांचा सुंदर मेळ पडला आहे. अत्रे यांच्या लेखणींतून हास्य व करुण या दोन्ही रसांच्या धारा स्रवत असतात, त्यांचा संगम या नाटकांत झालेला आहे. 'लग्नाचें व्यसन' जडलेला व पाचवें कुटुंब बरोबर वाळगणारा गोकर्ण एकीकडे, तर लग्नासाठीं तडफडणारा अवधूत दुसरीकडे. या दोघांच्या मध्यें नुस्तेंच लग्न झालेला डॉक्टर कांचन हा रश्मि या सिनेमा-नटीवर फिदा होतो. तिला पिटाळण्यासाठीं त्याची बायको व त्याचे हितचिंतक एक कारस्थान रचतात. यामुळें हें नाटक विनोदी असूनसुद्धां त्याच्या पाठीला करुणरम्य कथानकाचा कणा लाभलेला आहे. क्षणोक्षणीं हास्याचे स्फोट करणारे संवाद आणि जिज्ञासा वाढविणारें कथानक या दोन्ही गुणांमुळें अत्रे यांचें हें नाटक म्हणजे त्यांच्या विविध नाट्यगुणाचा स्मारक-स्तंभच होय. 'संशय-कल्लोळा 'प्रमाणेंच हें नाटक अखेरपर्यंत एकसारखें रंगत जातें आणि श्रोतृवृंदाला सतत हंसत ठेवतें. "प्रेम हा प्लेगासारखाच एक संसर्गजन्य रोग आहे. फरक एवढाच कीं, एकात रोग झाल्यानंतर गाठ येते आणि दुसऱ्यांत गाठ झाल्यानंतर रोग होतो.' अशीं श्लेषात्मक व शृंगारात्मक वाक्यें तरुण प्रेक्षकांना गुदगुल्या करतात.

कवींचें विडंबन

'पाणिग्रहण' या १९४६ सालीं लिहिलेल्या नाटकाचा "प्रेम कीं

पैसा ! " हा विषय आहे. कवि चंडोल याच्या वात्सल्यपूर्ण उद्गारानें नाटकाचा आरंभ जितका आनंददायक वाटतो, तितकाच त्याच्यामागें लागलेल्या सावकाराचे तगादे खेद उत्पन्न करतात. मिलीटरी कंत्राटें घेऊन दहा लाखाचा धनी झालेला पापडवाला धोंडके "पब्लिक माणूस, इलेक्शन" वगैरे इंग्रजी शब्द मख्खपणानें वापरून हशा पिकवितो. ह्या पैकेवाल्याला लाथाडून प्रभातदेवी चंडोलाचेंच पाणिग्रहण करते. "साष्टांग नमस्कारा" तल्या भद्रायूप्रमाणें चंडोलाच्या निमित्तानें कवीचें विडंबन अत्रे यांनी केलेलें आहे. चंडोल म्हणतो, "अप्सराच्या गळ्यात हात घालून आम्ही नंदनवनातून सांजसकाळ भटकत असतों. चंद्राबरोबर आणि चांदण्याबरोबर फेर धरून आम्ही ढगावर नाचत फिरतों. आणि अमृताचं निवापाणी करून आम्ही कल्पवृक्षाखालीं रात्रंदिवस असे बेहोष पडलेलें असतों."

अतिशयोक्तीची मौज

'कवडीचुंबक' हें अत्र्यांचें गद्य नाटक प्रहसनवजा आहे. फ्रेंच नाटककार मोलियर याच्या एका नाटकाचें हें रूपांतर आहे. 'भ्रमाचा भोपळा' यालाहि त्या नाटककाराचा आधार त्यांनीं घेतलाच होता. पण दोन्ही रूपांतरें स्वतंत्र मराठी कृति वाटतात. 'कवडीचुंबक' हें प्रहसन एकशें पानांचें असून त्याच्या कथानकाचा काल पांच दिवसांचा आहे. तें नाटककारानें लिहिलें चार दिवसांत व साहित्यिकांनीं बसविलें आठ दिवसांत. पपूशेट पैठणकर या कवडीचुंबकाची मुख्य भूमिका खुद्द अत्रे यांनीच केली होती. या पात्राचा कंजूषपणा इतका अतिशयोक्तीचा कीं, तो सांगतो, "माझ्या आयुष्यात मला एकदाच घेरी आली होती—देवापुढें मी आणेली ठेवायच्याऐवजीं पावली ठेवली तेव्हा." रामदास बोटी-बरोबर पपूशेट बुडत असतां त्याला केशरनें वाचवलें, त्याचें बक्षीस काय ! तर पपूशेट त्याला बजावतो, "त्या गडबडींत तू माझा एक पंचा हरवला आहेस, त्याची किंमत कधीं तरी मी तुझ्या पगारांतून कापून घेणार आहें." त्यावर केशर उत्तर देतो, 'मी बिनपगारी नोकर आहें !'

प्रसंगनिष्ठ विनोद

हा वृद्ध पपूशेठ कस्तुरी नावाच्या मुलीशी लग्न करू पहातो व आपली मुलगी गुलाब ही म्हाताऱ्या जगूशेटला देऊ करतो. पण चंदन व केशर नाना हिकमती करून त्या मुलींशी अनुक्रमे विवाह करतात. कथानकात सोंग वेषांतर, थापा इत्यादि विनोदाचा सारा खमंग मसाला भरलेला आहे. एके ठिकाणी ' षष्ठी ' शब्दावर श्लेष केलेला आहे, पण त्याहिपेक्षा पपूशेठ जेव्हा चंदनच्या मनातील कस्तुरीविषयींची भावना जाणून घेण्यासाठी बतावणी करतो तेव्हाच खरी खसखस पिकते. तशाच विशाळ हशाचा तारा वाजतो, पपूशेठ व केशर यांच्या लाखाच्या चोरीविषयींच्या संवादाचे वेळी. लाख रुपये ही पपूशेठाची ' सर्वस्वाची ठेव, ' तर केशर समजतो गुलाब हीच ती ठेव! या गैरसमजामुळे प्रसंगनिष्ठ विनोद पिकतो आणि हशाचा कल्लोळ उठतो व विनोद पिकतो. असे हे खरे विनोदाचार्य आहेत.॥

कृ. प्र. खाडिलकर

रंगभूमि व राजकारण—किती भिन्न क्षेत्रें! एक क्रीडांगण तर दुसरें रणांगण. पण या दोन्ही क्षेत्रांत आपला पराक्रम गाजवून नाट्याचार्य श्री. काकासाहेब खाडिलकर यांनीं मोठें नाव केलें. त्यांनीं नाट्य-कलेची

मंजुळ सतार जितक्या कुशलतेनें वाजविली, तितक्याच हिंमतीनें स्वातंत्र्याची समशेरहि चालविली. गद्य व संगीत अशा द्विविध नाटकांच्या कोमल व सुगंधी फुलांच्या माला गुंफण्यात ते जितके चतुर, तितकेच लो. टिळक व म. गांधी या दोन्ही राष्ट्रीय विभूतींच्या झेंड्याखालीं उभे राहून पारतंत्र्याशीं सामना खेळण्यात शूर. या 'कवि कृष्णा' ला जी नाट्यकला वश झाली, तिलाहि त्यांनीं स्वातंत्र्याचे तपश्चर्येसाठीं, विश्वामित्राप्रमाणें, राबविलीच. खाडिलकरांची तत्वनिष्ठा जितकी प्रखर व स्वातंत्र्य-साधना जितकी उग्र; तितकीच त्यांची नाट्य-रचना शृंगारादि रसांनीं थबथबलेली व उत्कट प्रसंगांनीं नखशिखांत नटलेली. 'नाट्याचार्य' ही पदवी मराठींत त्यांनाच काय ती शोभते.

राजकारणाचे रण-घोष

सन १८९३ सालापासून चाळीस वर्षे खाडिलकर नाट्य-लेखन करीत होते-आणि त्यातील निम्मा काळ तरी ते मराठी रंगभूमीचे प्रभु होते—

+ ९

सार्वभौम नाटककार होते. त्यांचे नाटक रंगभूमीवर येणें ही रसिक महाराष्ट्राच्या जगांत एक ऐतिहासिक घटनाच बनत असे. त्याचें आकर्षण जबरदस्त असे आणि त्याचे पडसाद दूरवर निनादत. पुण्यातील 'केसरी'पासून इंग्लंडातील 'लंडन टाइम्स'पर्यंत त्या नाटकाचे नाद–निनाद उमटत. 'मेनका' नाटक ही आपल्या कौन्सिल–प्रवेशावर टीका आहे असें ओळखून श्री. न. चिं. केळकर यांनीं प्रतिटीका लिहिण्यासाठीं 'केसरी'चे पांच–सात स्तंभ खर्ची घातले. दोघेहि एके काळचे 'केसरी'चे'च संपादक–लो. टिळकाचे उजवे–डावे हात. पण त्या दोन्ही हातानीं एकच टाळी वाजण्याऐवजीं भाऊबंदकी मात्र माजली. खाडिलकराच्या 'कीचक–वधा'चा डंका तर थेट लंडनमध्यें वाजला! 'लंडन टाइम्स'चे एक वार्ताहर सर व्हॅलेंटाइन चिरोल यानीं हिंदुस्थानांत येऊन त्या नाटकाची कमालीची लोकप्रियता स्वत पाहिली आणि तिचें वर्णन 'लंडन टाइम्स मध्यें करून त्यानीं असें रहस्य उलगडून दाखविलें कीं, 'Every now and again, unmistakable clues are provided' कीचक म्हणजे कर्झन असें स्पष्ट या नाटकांत खाडिलकरानीं दाखवलें असल्याचे हमखास पुरावे जागोजाग सापडतात असें चिरोल यानीं म्हटलें आहे त्याचें मत प्रमाण मानून सरकारनें हें नाटक जप्त केलें. महाराष्ट्रीय प्रेक्षकाना रंगभूमीवर खाडिलकराच्या कीचकाचे जागीं अरेराव व्हाइसरॉय लॉर्ड कर्झन दिसे, रामशास्त्रीचे ठायीं मंडालेत कोंडलेल्या लो. टिळकाची मूर्ति भासे, गुलाम झालेल्या हरिश्चंद्राच्या ठिकाणीं हिंदुस्थान उभा राही आणि 'दासी' झालेली द्रौपदी वस्त्रहरणप्रसंगीं टाहो फोडू लागली कीं, परतंत्र भारतमातेचाच आक्रोश कानीं येई.

प्रभावी टीका

पारतंत्र्याची भयंकर चीड, अन्यायाचा तीव्र तिटकारा व सत्याविषयीं जाज्वल्य निष्ठा हे गुण नाटकाच्या प्रेक्षकाचे अंगीं सळसळावयास लाव ण्याचें खाडिलकरांचें सामर्थ्य अ–द्वितीयच आहे प्रा. शिवरामपंत परांजपे जसे आपल्या अतुल वक्तृत्वानें श्रोतृवर्गामध्यें या गुणाना चेतवीत, तसेच

काकासाहेब खाडिलकर आपल्या नाट्यपूर्ण लेखणीनें तो विलक्षण परिणाम घडवून आणीत 'केसरी 'त अग्रलेख लिहून खाडिलकरांनीं भारतीय राजकारणाची जी सेवा केली, तिला पोषक अशीच प्रभावी व तेजस्वी नाट्य-रचना त्यांनीं केली नाट्य-देवतेच्या नूपुरांतून रणवाद्याचा गंभीर घोषच ऐकूं यावा अशी खुबी त्यांनीं केली आहे. सुरतेची कॉंग्रेस मोडली व मवाळ पुढारी ' आमचा जय झाला ' अशी टिमकी वाजवूं लागले, पण तमाम जनतेनें तो टिळकांच्याच गळ्यात आपल्या नेतृत्वाची माळ घातली, ही सारी राजकीय घटना खाडिलकरांच्या ' स्वयंवर ' नाटकांत किती कलात्मक रीतीनें प्रतिबिंबित झाली आहे ! तीच स्थिति कौन्सिल-प्रवेशाची काहींहि भरीव हक्क आपल्याला मिळालेले नसताना साहेबाच्या होला हो म्हणण्या साठीं कौन्सिलांत जाऊन बसणें किती हास्यास्पद आहे, हें शिवरामपंत परांजपे यांनीं ' मदन-दहन ', ' ध्रुवाची गोष्ट ' वगैरे कथांतून जितक्या तिखट भाषेनें मांडलें आहे, तितक्याच तीक्ष्ण रीतीनें खाडिलकरांनीं ' मेनका ' नाटकांत रंगविलें आहे—आणि त्यामुळेंच कौन्सिलवादी पुढाऱ्यांच्या अंगाची लाही झाली ! हेंच खाडिलकरी नाटकांचें यश !

नटाचा वाटा किती ?

खाडिलकरांचें नाट्य-यश इतकें देदीप्यमान आहे, तें त्यांच्या विरोधकांनाहि नाकारता येत नाहीं. म्हणून तें यश मान्य करून पण त्यातील मोठा वाटा नटवर्गाकडे देऊन, खाडिलकरांच्या हातीं यशाचा पोखरलेला नारळच देण्याची चाल चलाखी काहीं टीकाकारांनीं करून पाहिली. " ज्ञानेश्वरांनीं जसे रेड्याकडून वेद म्हणविले, तसें बालगंधर्व खाडिलकरांकडून नीटस नाटकें लिहून घेत आहेत " हें मत्सरी मत स्च्या टीकाकारालाहि शोभणारें नाहीं, असाच अभिप्राय नि पक्ष रसिकाचा पडेल. ' काहीं गुण सोन्याचा, तर काहीं गुण सोनाराचा ' या न्यायानें कोणत्याहि नाटकाचा दागिना घडविण्यास नाटककाराप्रमाणच नटवर्गाचाहि कसबी हात लागत असतो. पण मूळ सोनें मात्र नाटककाराचेंच. खाडिलकरांची नाट्य वस्तुच जशी सरस व सरस आहे तीं नाटकें

गंधर्वांशिवाय दुसऱ्या नटांनीं वठविली, तरी खूप रंगतात. फार काय, त्यांतील संगीत वर्ज्य करूनहि एकादा गुणी नटसंच तीं नाटकें वठवील, तरी तीं लोकप्रियच होतील, इतकी रसोत्कटता त्या नाटकांत काठोकाठ साठलेली आहे. उलट, गंधर्वांच्याच रंगभूमीवर खाडिलकरांशिवाय इतर अनेक नाटककारांचीं नाटकें आलीं, पण तीं दुसऱ्याच अर्थानें 'वठलीं!' या अन्वय-व्यतिरेकावरून खाडिलकरांचे स्वयंभू असे नाट्य-गुण अलौकिक स्वरूपाचे असल्याबद्दल कोणतीहि शंका रहाण्याचें कारण नाहीं.

गंधर्व मंडळीचें कोंदण

हिऱ्याला सोन्याचें कोंदण जसें शोभतें, तसें खाडिलकरांच्या अलौकिक नाटकांना गंधर्वांच्या अद्वितीय कला-कौशल्याचा लाभ पोषकच ठरला हें कोण नाकारील? तलवार कितीहि पाणीदार असली तरी शत्रूला तिचें पाणी चाखविण्यासाठीं तिची मूठ बळकटच असावयास पाहिजे. तसा सुंदर मेळ खाडिलकर व बालगंधर्व यांचा पडला व तो पंचवीस-तीस वर्षे सतत टिकून राहिला. "योद्ध्यांत आज श्रीकृष्ण ज्याप्रमाणें सर्वांत श्रेष्ठ, त्याप्रमाणें नटांत आम्ही सर्वांत श्रेष्ठ" अशी प्रौढी 'स्वयंवरा'तील सूत्रधार मिरवितो, ती 'गंधर्व नाटक मंडळी'ला साजणारीच आहे. अशा नटश्रेष्ठांच्या कला-गुणांना दैव पाडण्याचें जिगाजिगीचें कामहि खाडिलकरांनीं केलें. देवलांप्रमाणेंच खाडिलकरहि यशस्वी तालीम-मास्तर होते. ते आपल्या नाटकाच्या प्रत्येक प्रसंगाचें, प्रत्येक शब्दाचें मर्म अडाणी नटालाहि बारकाईनें समजावून सांगत. त्यामुळें नाटककाराच्या मनांतील सर्वच्या सर्व भाव नटाच्या अभिनयांतून प्रगट होई. स्वच्छ व पातळ कांचेच्या रंगीबेरंगी हंडींतून चमचमणारा आंतील तेजस्वी ज्योतीचा जणुं रम्य, उज्ज्वल प्रकाशच! एकएका वाक्यानें सारा प्रेक्षकवर्ग हलून जाई-एकएका शब्दानें नाट्यगृह कोसळण्याइतका टाळ्यांचा कडकडाट होई!

मूळचे नाट्य-गुण

ही सगळी जादू कोणाची? नाटककाराची कीं नटाची? याची अचूक फोड करून यशाची वाटेकोर वाटणी करणें चोखंदळ टीकाकारांनाहि

प्रवीण. 'ते आले ना ? दादा, ते आले ना ?' या रुक्मिणीच्या सात शब्दांनींच सारा रसिक महाराष्ट्र रोमांचित झाला ! याचें श्रेय, ते शब्द-शीरक इतक्या औत्सुक्यपूर्ण व रसपूर्ण घटनेंत बसविणाऱ्या नाटककाराचें, कीं त्या चतुर राज्यकन्येचा प्रेमळ संभ्रम आपल्या सर्वांगाच्या अभिनयानें व्यक्त करणाऱ्या नटवराचें ? 'या दुदुभि यादवसेनेच्या ?' या हर्षदायक पृच्छेचा किंवा 'रडा मारायचा झाला तर ?' या शृंगारपूर्ण स्वप्नाचा प्रभाव जन मनावर जो इतका पडे, तो कशामुळें ? 'नरवर कृष्णासमान' किंवा 'मला मदन भासे' अशा पदांनीं महाराष्ट्रांतील घरन् घर अक्षरशः वेडें झालें होतें, तें गंधर्वांच्या गोड्या गळ्यामुळें व लाडक्या अभिनया-मुळें हें तर खरेंच; पण त्या वेडेपणाची जबाबदारी खाडिलकरांच्या शहाण-पणावरहि पुष्कळच नाहीं काय ? बालगंधर्वांप्रमाणेंच श्री. गणपतराव बोडस व श्री. केशवराव दाते यांनींहि आपल्या कला नैपुण्यानें साध्या गद्य शब्दांना-हि सजीव स्वरूप दिलें. 'त्या कोण ?' किंवा 'त्या दिवशीं' हे लक्ष्मी-धराचे छोटे शब्द म्हणजे हास्याचे कुलपी गोळेच ! छोटी भामिनी व मोठी भामिनी या शब्दांची नाटककारानें केलेली योजना जितकी विनोदाची, तितकाच त्याचा नटानें केलेला आविष्कार परिणामकारक. राम, राघोबा, भीम वगैरे दाते यांच्या भूमिकाहि अशाच मन-जिंक्या ! सुगंधाला वारा भेटावा तसा खाडिलकरांना गुणी नटवर्ग लाभला आणि त्यामुळें त्यांचीं नाटकें रंगदेवतेच्या कंठांतील ताईत बनलीं.

कृष्णाकांठीं बालपण

नाट्याचें भरघोस पीक देणाऱ्या कृष्णाकांठींच कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांचा जन्म झाला. सांगली येथें ता. २५ नोव्हेंबर १८७२ रोजीं ते जन्मले त्यांचें बाल्यपणहि तेथेंच गेलें. प्राथमिक व दुय्यम शिक्षणहि तेथेंच झालें. इंग्रजी पाचवींत असतांना त्यांनीं एक कादंबरी लिहिली व सहावींत असतांना एक नाटक रचलें. १८८९ सालीं ते मॅट्रिक उत्तीर्ण झाले व त्याच वर्षी त्यांचें लग्नहि झालें. १८९० मध्यें पुणें येथें फर्ग्युसन कॉलेजांत एक वर्ष काढल्यावर १८९१ मध्यें ते डेक्कन कॉलेजांत गेले.

तत्त्वज्ञान या विषयाचा सखोल अभ्यास व्हावा या हेतूनें त्यांनीं कॉलेज बदललें. कॉलेज-जीवनात त्यांनीं इंग्रजी व संस्कृत नाट्य-वाङ्मयाचा अभ्यास हौसेनें व बारकाईनें केला. शेक्सपीयर व कालिदास हे त्यांचे आवडते कवि भवभूतीचें 'उत्तर-राम-चरित' तर त्यांनीं तोंडपाठच केलें होतें. नाटकें पहाण्याचा त्यांचा बालपणापासूनचा नाद पुण्यास चांगलाच पोसला गेला न. चिं केळकर हे त्यांचे सहाध्यायी होते आणि त्यावेळीं शिवरामपंत परांजपे हे उपप्राध्यापक असल्यानें त्यांचाहि सहवास खाडिलकरांना लाभला ते न चुकता तालीम करीत व खेळ खेळत. पोहणें व कुस्ती यांची त्यांना आवड असे. त्यामुळें त्यांचें शरीर कणखर बनलें. १८९२ सालीं ते बी. ए. झाले. नंतर, ते सांगली येथील हायस्कुलात शिक्षकाचें काम करू लागले.

लोकमान्यांचें गुरुत्व

'शाळेच्या चिमण्या जगात' खाडिलकरांचें महत्वाकांक्षी मन रमेना. ते मुंबईस गेले व एल्एल् बी. चा अभ्यास करू लागले. १८९३ सालीं त्यांचें पहिलें नाटक लिहून झालें तें म्हणजे 'सवाई माधवराव यांचा मृत्यु' हॅम्लेट व अथेल्लो या शेक्सपीयरच्या दोन्ही नाटकांतील स्वभाव-चित्र यांत एकत्र प्रतिबिंबित झालीं आहेत हें नाटक १८९५ सालीं 'विविध-ज्ञान-विस्तार' मासिकांत क्रमशः प्रसिद्ध झालें. त्याच मासिकात खाडिलकरांनीं 'ब्राह्मण व त्यांची विद्या' या ग्रंथावर एक टीका लेख लिहिला तो लो टिळकांना आवडला. त्यांनीं खाडिलकरांना राष्ट्रीय महोत्सवावर एक लेख लिहिण्यास सांगितला. एका दिवसात माहिती मिळवून खाडिलकरांनीं तो लेख लिहिला आणि दुसरेच दिवशीं 'केसरी'त तो अग्रलेख म्हणून! खाडिलकरांना केवढा आनंद, किती अभिमान वाटला! या लेखन-तपस्येचें फल म्हणजे १८९७ च्या मेमध्यें लो. टिळकांनीं त्यांना 'केसरी'च्या संपादक-मंडळावर घेतलें. येथें त्यांच्या जाज्वल्य राष्ट्रनिष्ठेचा व आवेशयुक्त लेखनशैलीचा पूर्ण विकास झाला. लो टिळकांच्या कार्याशीं व त्या कार्यामागील तत्वज्ञानाशीं खाडिलकर जसे एकरूप झाले,

तसच त्याच्या भाषासरणीशींहि समरस बनले. सहीसही लोकमान्याचेच वाटावे असे एकाहून एक तेजस्वी व झुझार लेख त्याच्या लेखणींतून बाहेर पडू लागले त्याचे प्रतिस्पर्धी केळकर स्वच्छ लिहितात, "खाडिलकर याचे काहीं लेख टिळकानाहि मागें टाकण्याइतके तेजस्वी असत व बाहेर लेख कोणाचा हें नकळल्यामुळे त्याबद्दल टिळकाना स्तुतीचा अहेर मिळे." सरकारनें लो. टिळकावर ज्या आक्षेपार्ह लेखावरून खटले भरले, ते सारे होते खाडिलकराचेच ! गुरु शिष्याचें इतकें सामरस्य, असें अद्वैत क्वचितच पहावयास मिळतें दुष्काळी भागातील जनतेस साहाय्य देण्यासाठीं लोकमान्यानीं काकासाहेबाना विजापूर व सोलापूर जिल्ह्यात पाठविलें होतें तेथें त्यानीं अग मोडून जनतेची सेवा केली विजापूरचा मोडकळीस आलेला किल्ला पाहून त्याचा उपयोग त्यानीं ' काचनगडची मोहना ' या राष्ट्रभक्तीनें रसरसणाऱ्या आपल्या नाटकात करून घेतला हें नाटक १८९८ सालीं प्रसिद्ध झालें नटसम्राट गणपतराव जोशी याच्या ' शाहूनगरवासी नाटक मडळीच्या ' रगभूमीवर तें नाटक १९०१ मध्यें दणाणलें १९०४ सालीं त्याच नाटकाच्या प्रयोगानें "महाराष्ट्र नाटक मडळी" जन्मास आली.

राजकारणाच्या आघाडीवर

लो टिळकानीं खाडिलकराना काहीं 'राजकीय सधान बाधण्यासाठीं १९०२ सालीं नेपाळला पाठविलें आपला कौलाचा कारखाना आहे असें सागून हे 'टाईल मर्चंट' नेपाळच्या सेनापतींना भेटले कौल द्यावयाचीं व शस्त्रें घ्यावयाचीं अशी दुहेरी कामगिरी काकासाहेब करीत घोड्यावर बसणें, बदूक उडविणें या विद्याहि त्यानीं कमावल्या होत्या. १९०४ सालीं ते आजारी-पणामुळें पुण्यास परत आले केसरीची सपादकीय व्यवस्था खाडिलकर पुन पाहू लागले १९१८ सालीं लो टिळकाना काळे पाण्याची शिक्षा झाली त्याचे गैरहजेरींत ' केसरी 'ची जबाबदारी मुख्य सपादक या नात्यानें खाडिलकरानीं जोमानें सभाळली. १९०८ मध्येंच 'मराठा'चेंहि सपादकत्व त्याचेकडे आलें. १९१० सालीं त्याच्या मानी मनाला ' केसरी ' सस्थेच

जात. पारतंत्र्याचा जाच असह्य झाला तरी तो मनांतल्या मनांत गिळून रहावें आणि स्वातंत्र्याची लालसा अनावर झाली तरीहि ती हृदयांतल्या हृदयांत दाबून ठेवावी–असाच दडपशाहीचा तो कराल काल होता. तेव्हां त्या जाचाला व लालसेला नाट्याच्या आवरणाखालीं तरी वाचा फुटलेली ऐकली कीं श्रोत्यांचीं अंतःकरणें उचंबळून येत. "सहानुभूति-सहानुभूति, कसली रे मेल्या सहानुभूति?" हे 'कीचकवधा'तील सैरंध्रीचे तिटकाऱ्याचे उद्गार कानीं पडले कीं, श्रोतृवर्गाला आपल्या हृदयांतील कर्झनसाहेबांना शिव्याच शिव्यांचाच प्रतिध्वनि उमटल्या-सारखें भासे व हलकें वाटे. अंगावर येणाऱ्या वाघाला किंवा सापाला मारावेंसें वाटतें, पण मारण्याचें धैर्य नाहीं–अशा लोकांना दुसऱ्या कोणी त्या वाघा-सापाला ठेचलें कीं हर्षाच्या उकळ्या फुटून ते आनंदानें नाचूं लागतात, तसा कांहींसा आनंद श्रोतृजनांना लाभे. तो आतां इति-हासजमा झाला असला, तरी स्वातंत्र्याच्या मुक्त वातावरणांतहि रसिकांचीं हृदयें फुलवील व मस्तकें डोलवील अशीच भावनापूर्ण व रसमय नव-सृष्टि या 'विश्वामित्रा'नें निर्माण केलेली आहे.

काव्याची गंधर्व-नगरी

एकादें चालतेंबोलतें रम्य स्वप्नच आपल्यापुढें तरंगत आहे, असें रसिकांना वाटण्यासारखी जादू खाडिलकरांनीं रुक्मिणीच्या स्वगत भाषणांत ओतली आणि गंधर्वांनीं ती जादू आपल्या कलेनें अधिकच खुलविली.

राजवाड्याबाहेर पडलेली व गौळण होऊं पहाणारी रुक्मिणी म्हणते, 'येथें कसें मोकळें वाटतें; माझी मी स्वतंत्र आहेसें वाटतें! आणि गाई चरायची नदीकांठची ही जागा काय कमी सुंदर आहे? सायंकाळच्या कोवळ्या आरक्त सूर्यकिरणांनीं नटलेले हे तरुवर—कोणत्या नागरिक मनुष्याला असली शोभा पहावयास मिळेल? ताम्रस सूर्यकरानीं आच्छा-दिलेला हा नदीचा प्रवाह–उगीच नाहीं त्यांना यमुनातीर इतकें आवडलें तें! आणि गाईंचीं हीं खिल्लारें! मदिरेप्रमाणें धनहि मादक आहे म्हणून म्हणतात; असें म्हणणारांनीं या गोधनाकडे पहावें. ह्याचें दर्शन उन्मादाला

शमवितें, ह्याचा सहवास भाडणतटे मिटवितो. त्याच्या सेवेला अमृत-प्राशनाचें बक्षीस मिळून-खरेंच गोकुळ दुसरें वैकुंठ समजलें पाहिजे !'

रुक्मिणी आपल्या प्रणय-स्वप्नात रगून म्हणते, "देवा, आपलें व माझें लग्न झाल्यावर पुन. गोकुळात काहीं काळ रहावयाचें गडे ! मी किनई, डोक्यावर घागर घेऊन यमुनेचें पाणी भरुन आणीन, घागर मला जड वाटायची नाहीं, आपल्या पदचिन्हांनीं पुनीत झालेल्या यमुनेच्या नाजूक वाळूवर घटकान् घटका चालताना श्रम कोणाला होणार ? पण-पण मी माप सागतें ह, खडा मारायचा झाला तर माझ्या हातावर नाहींतर घागरीवर मारायचा-तसेंहि नको-खड्यानें घागर फुटून मी .ओलीचिंब झालेलें मला नाहीं आवडायचें-निदान मी रागावलें म्हणजे हसत मजकडे नाहीं पहावयाचें-हें काय हो, डोक्यावरची घागर फोडून-मला ओलीचिंब करून-असें काय म्हणून हसत पहावयाचें ?-मला .आपलेकडे पहातच उभी रहावेंसें वाटतें ! किती वेळ मी अशी ओलेत्यान उभी राहू ?-इतर गौळी-गवळणी येथें जमल्या म्हणजे करुं ?-ही रुक्मिणी गवळण झाली असली तरी मूळची राजकन्या आहे, मला नाहीं गडे इतकें निर्लज्ज होता येत." साधे गद्य शब्द पण किती काव्यसपन्न !

'विद्याहरण' नाटक तर काव्यरसानें ओतप्रोत भरलेलें आहे. कच व देवयानी यांचे सवाद प्रेमाच्या माधुरीनें गोडावलेले आहेत बुद्धिमान् व तत्त्वनिष्ठ युवयुवतींचा मुग्ध शुद्ध शृंगार त्यांच्या शब्दाशब्दांतून यथाप्रमाण टपकतो. कचदेव म्हणतो, "देवयानी, तू माझ्या गाण्याची तारीफ करतेस खरी, पण तुझ्या कोकिल स्वरात आपला सूर मिसळताना मीं हारमलों पाहिजे, ही माझ्या गाण्याची स्थिति आहे, तुझा नाजूक हात हातात धरिताना, फुलाच्या कोमल पाकळ्या लोखंडी कांबींच्या दाबात चुरडल्या जातील कीं काय, अशी धास्ती वाटून मी माझा हात मागें घेतों, ही माझ्या रूपाची स्थिती आहे."

उलट, प्रणयानें धुद झालेली देवयानीहि कचदेवाला आपल्या कोमल भावना उघड उघड दाखविते. शकुंतलेला नटण्याची हौस मोठी, तरी

सबब सोडणें भाग पडलें. पुढें लोकमान्य मंडालेहून मुक्त होऊन येतात त्यांनीं काकासाहेबांना पाचारण करून 'केसरी'चीं सूत्रें १९१७ सालीं त्यांचे हातीं पुन दिलीं. १९२० सालीं जूनमध्यें त्यांनीं 'केसरी'तून चार महिन्यांची रजा घेतली, पण लगेच लोकमान्य दिवंगत झाल्यामुळें, ती रजा म्हणजे राजीनामाच ठरला. १९२१ सालीं 'लोकमान्य' या मुंबई तील दैनिकाचे संपादक म्हणून खाडिलकर पुढें आले १९२३ सालापर्यंत 'लोकमान्य' पत्र चालविल्यावर त्यांनीं स्वत चें 'नवा काळ' नावाचें दैनिक काढलें आणि त्यांतून गांधीजींच्या चळवळीचा जोरानें पुरस्कार केला. लो. टिळकांच्या कार्याची पूर्तता म्हणजेच म. गांधींची चळवळ, असें खाडिलकर मानीत त महाराष्ट्र प्रांतिक परिषदेचे अध्यक्ष झाले व पूर्ण खादीधारी बनले १९२९ सालीं त्यांचेवर राजद्रोहाचा खटला होऊन त्यांना एक वर्षाची शिक्षा देण्यात आली. तुरुंगांत त्यांनीं ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास केला, 'सावित्री' नाटकहि लिहून काढलें.

वीर-कवि

कोल्हटकर व गडकरी यांचीं नाटकें आपल्या विलक्षण विनोदानें व रम्य काव्य-कल्पनेनें प्रेक्षकांना डोलवीत असतानाच खाडिलकरांची तत्त्व-निष्ठ पण रसपूर्ण नाट्यसृष्टि रसिकांना मंत्र-मुग्ध करीत होती नाट्य-संमेलनाच्या १९०७ व १९१७ या सालीं भरलेल्या दोन्ही अधिवेशनांचीं अध्यक्षस्थानें त्यांनाच अर्पण करण्यांत आलीं. १९३३ सालीं नागपूर येथें भरलेल्या 'महाराष्ट्र साहित्य संमेलना'चें अध्यक्षपदहि त्यांचेकडेच आलें त्यावेळीं 'मराठीच्या या सेवेकऱ्यानें' आपल्या नाट्य यशाचें रहस्य सांगणारे पुढील उद्गार काढले, "राष्ट्राला खुशी करीन, हा पीळ वीरांना पडेल, तेव्हां कवीच्या अंत करणात काव्यारसाचा होईल तो काव्य बोलेल, तो रस ओतील, तो नाटक गाईल." खाडिलकर असे वीर होते व कविहि होते त्यांनीं सांगलीस कृष्णा काठीं एक रम्य-प्रशांत दत्त-मंदिर बांधलें. त्यांत ते रुद्र, उपनिषदें इत्यादि धर्मग्रंथावर प्रवचनें करीत. शेवटीं आपल्या गुरूच्या प्रयाण-कालाचाच महिना साधून, ते १९४८ च्या ऑगस्ट

महिन्याच्या २६ व्या तारखेस, राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यलाभाचा आनंद मानीत, कैलासवासी झाले.

पंधरा पुष्पांची माला

खाडिलकरांनीं चाळीस वर्षांत पंधरा नाटकें लिहिलीं. हीं सारीं होना-मोहराच आहेत—खुर्दा असा फारसा नाहींच. एक एक नाटक आपल्या एकएका गुण-विशेषानें रंगभूमि रंगवी व महाराष्ट्र गाजवी. एकूण गद्य नाटकें त्यांनीं सात लिहिलीं, पण पांच गद्य नाटकें लिहून होतांच आपण 'पचवरें गद्यवरें' नाट्यकला वश केली, असा विश्वास त्यांना आला आणि मग त्यांनीं "संगीतीं नवलीला" करून वाग्विन्यास प्रारंभ केला. त्यांनीं आठ संगीत नाटकें रचलीं व तीं गंधर्वांच्या स्वर्गीय रंगभूमीवर फुललीं. मानस-सरोवरांतील सुवर्ण-कमलेंच तीं!

या पंधरा नाट्य-पुष्पांपैकीं तीन ऐतिहासिक आहेत. तीं म्हणजे सवाई माधवरावाचा मृत्यु, भाऊबंदकी व कांचनगडची मोहना. शेवटचें काल्पनिक असलें तरी त्यावर इतिहासाचा मुलामा चढविलेला आहे. सामाजिक असें एकच नाटक—आणि तें म्हणजे 'मानापमान.' खरें म्हणजे तें सामाजिकहि म्हणता येणार नाहीं—'अद्भुतरम्य' या कोटींतच तें बसतें. समाजांतील एकादा ज्वलंत प्रश्न घेऊन त्याला नाटकांतून वाचा फोडण्याची प्रवृत्तीच खाडिलकरांची नव्हती. त्यांचा पिंड राजकीय, त्यांची रुचि स्वातंत्र्य-प्रेमाची व त्यांना आवड क्रांतिवादाची. सूर्यासारखें तेजस्वी सत्य, सर्वस्वासह केलेला उज्ज्वल त्याग, मृत्यूलाहि अजिंक्य अशी ध्येय-निष्ठा—इत्यादि उग्र व जाज्वल्य दैवतांचेच ते कठोर उपासक होते.

लोकप्रियतेची मीमांसा

खाडिलकरांचीं नाटकें लोकप्रिय होण्याचीं मुख्य कारणें म्हणजे वणखर कथानक, स्पष्ट स्वभाव-रेखा व उत्कट भावनांचा प्रखर संघर्ष. त्यांची भाषा-शैली कोठें कोठें रसापकर्षक असली—बोजड वाटली, तरी ती अभिनयाला अत्यंत अनुकूल असते. राजकारणाचा जो ध्वनि त्यांच्या नाटकांतून निघे, त्यामुळें तर लोकांचीं मनें त्याकडे अधिकच खेचलीं

ती पानेंफुलें तोडीत नसे, तसेच देवयानीचेहि हे बोल आहेत —"कचदेवा, माझ्या सुखासाठीं या मधुकराना फुलावरून का रे उठविता ? मधुकराच्या वियोगामुळें कोमेजून गेलेलीं हीं फुलें पाहिलीं कीं, माझ्या मनात चर्र होतें ! दुसऱ्याचा वियोग करणाराचे कपाळीं सयोग नसतो –हे कायहो कचदेवा, मी सागतें ना तुम्हाला, अशा रीतीनें मधुकराच्या आनदाने आड येऊन तोडलेलें एकहि फूल मीं वेणींत घालायची नाहीं "

प्रसादाचा अभाव

खाडिलकराच्या या गुण–विशेषामुळेंच काहीं ठळक दोषहि त्याच्या नाट्य कृतीत आले आहेत सूर्याचा प्रकाश स्वच्छ, पण चद्राप्रमाणें शीतल कोठें आहे ? खाडिलकराच्या उग्र प्रकृतीला गुलगुलीत विनोद कोठला मानवावयाचा ? शृगाररस इतका ते खुलवू शकले हेंच विशेष त्यामुळें 'केसरी' कार खाडिलकर व 'नाटककार' खाडिलकर एकच होते काय ? असा वाद पुढें निघणें जसा शक्य आहे, तसाच गभीर नाटकें रचणारे व सगीत शृगारमय नाटकें पुरविणारे खाडिलकर दोन होते काय ? असाहि प्रश्न उपस्थित होणें सभवनीय आहे पदाना रागदारीच्या चालींच्या चौकटींत रचविण्याचें नवें एक बधन, तसेंच त्या पदाच्या चौकटीत आपल्या मनातील काव्य–कल्पना बसविणें हें दुसरें बधन केवळ 'कर दूर करा तुम्ही' असें पाटणकरी 'काव्य' त्याना करायचें नव्हतें 'नमवी पद्म भूमि हा चालताना' किंवा 'नभि विहरत भास्कर तापत' अथवा 'श्री–नवोनव' अशा गीर्वाण कविवराच्या–आणि आपल्या स्वत च्याहि–रम्य कल्पना पदाच्या लहानशा नळींत ठासूनठोकून बसवितांना खाडिलकराना फार क्लेश होत आणि त्यामुळें त्याचीं पदें क्लिष्ट झालीं आहेत त्यातील 'प्रेमा', 'मना' वगैरे शब्दाचे हालहि अनुकपनीय आहेत 'पकी मारगीण,' 'प्रेमाचा तगादा,' 'माझ्या मनाच्याकडे त्या' इत्यादि पुष्कळ शब्द रसाला बाधक व कानाला कटु असे आहेत हें खरें, पण त्याचें कारण 'पिग' धिष्ठित पेनराची नाडी खाडिलकरानीं बरोबर ओळखली होती हेंच असावें

प्रणयाचे मंत्र

सोप्या शब्दांनीं पात्राची मनोवृत्ति प्रगट करणारीं कांहीं कांहीं पदें खाडिलकरानीं सुंदर रचलीं आहेत त्यांतील सुप्रसिद्ध पदें म्हणजे— " सुजन कसा ? मन चोरी ! अग हा—चोरी—यदुकुलनंदन ॥ सहज नेत्र भिडे, सहज मोह पडे, सहजींच करी मम हृदय हें वेडें, विलीन— लोचन—मार्गी शिरत घरीं, मन चोरी ॥ " असें एकएक पद चालगधर्व अर्धाअर्धा तास घोळघोळून गात व त्यांतील महत्वाचा एकएक चरण पन्नासपन्नास वेळा निरनिराळ्या ढंगानें म्हणत, त्यामुळें तीं तीं पदें श्रोत्यांच्या अंतःकरणांत अक्षरशः दीर्घकाळ दरवळत. प्रणयाचा उत्कर्ष साधणारीं पद्यें तर तरुणांना अमृताप्रमाणें मधुर वाटत. उदाहरणार्थ, "एकला नयनाला विषय तो झाला॥ सकलहि स्थानीं अवघा भरला, न बघत इतरा डोळा ॥ अवयव सगळे नयनीं जमले, यदुवर दिसतां मजला ॥ "

पुढील पद तर रसिकांच्या रसनेवर सदैव नाचत आलेलें आहे. " नरवर कृष्णासमान । घेतसे जन्मा भाग्य उदेलें, हें शिवची सुवर्मा ॥ बहुत नृपति ते आले-गेले, परि मनाला । यदुवर झाला । मंत्र महान ॥ "

तसेंच 'मानापमाना'तील भामिनी धैर्यधराचें वर्णन पुढील लालित्यपूर्ण पदांत करते, " नयनें लाजवीत बहुमोल रत्ना ! जणु धैर्यधर धरित धन्दास धना ॥ नमवी पहा भूमि हा चालतांना । सुचवीत निज तृप्ति मजपुढें निर्धना ॥ "

धन फेंकून टाकून गरिबीचें सोंग घेतलेली भामिनी छावणीच्या आसपास रात्रीं फिरत आहे, याचें धैर्यधराला नवल वाटलें. तेव्हां गरिबांना चोरांचें भय काय ? असें ती त्याला कल्पनारम्य शब्दांनीं विचारते. " मी अधना, न शिवे भीति मना । सोप्या धना चोरचिंतना ॥ रवि-हिमकरहि भययुत ग्रहणीं, भय नच तें, दीपमना, समयीं त्या दीपमना ॥ " ग्रहणाचें भय चंद्र-सूर्यांना, दिव्याला नव्हे, तसें चोरीचें संकट श्रीमंतांना, गरिबांना नव्हे.

निरपेक्ष प्रेमाची महती भामिनीच्या मुखावून खाडिलकर पुढील अलंकारपूर्ण पदांत सांगतात. जातां जातां सुख व प्रेम यांचे सिद्धांतहि

सूत्ररूपानें ते गाइतात. " पराा तो प्रेमा ना धरि लोभ मनीं ॥ ध्रु० ॥ नभिं जनहितरत भास्कर तापत, विकसत पहा नलिनी ॥ पीडित जन देखता, रसमुखा त्यागी दया । जनभयहरण होंचि सुख सदया देवराया॥ दर्शन गुणरत्नांचें नाचरी प्रेमलहरी । गुणरत्नपान होंचि सुख, प्रेम तदा नार जनीं ॥ "

पद-लालित्याचा नमुना

शब्द-लालित्य किंवा वाक्य-सौष्ठव या बाह्य गुणाकडे खाडिलकर फारसें लक्ष देत नाहींत हें खरें, पण मधून मधून त्यांच्या लेखणींतून समतोल व लयबद्ध, अर्थपूर्ण व आवेशपूर्ण अशीं वाक्यें बाहेर पडतात. 'द्रौपदी'तील भीम म्हणतो, " ह्या भीमाचा पाय जेथें पडेल, तेथें दैवानेंहि हात जोडून उभें राहिलें पाहिजे; ह्या भीमाची गदा जेथें सवार करील, तेथें दैवानेंहि खेळत राहिलें पाहिजे, या भीमाला पाहिल्यावर पायात लपून बसणाऱ्या दैवानें पोबाराच केला पाहिजे.—मी जिवंत पासा आहें; मी जिवंत जुगार आहें, मी जिवंत दैव आहें." *समतोल वाक्य-रचनेचा आणखी एक* नमुना 'सवती मत्सरा'त आढळतो. रामाची थोरवी सांगताना दशरथ म्हणतो, " अयोध्येंत असा प्राणी नाहीं ज्याचें मन रामानें दुखविलें आहे, अयोध्येंत असें दुःख नाहीं जें माझ्या रामानें हलकें केलेलें नाहीं, अयोध्येंत असें सुख नाहीं जें माझ्या रामामुळें प्रफुल्लित झालेलें नाहीं, अयोध्येंत असा पराक्रम नाहीं ज्याचें तेज माझ्या रामामुळें चोहोंकडे फाकलेलें नाहीं, अयोध्येंत असा मोक्ष नाहीं ज्यात माझ्या रामाची मूर्ति प्रत्यक्ष नाहीं.— अशा माझ्या रामाला कैकेयी, वनवासाला का पाठवितेस ? "

तशीच कौसल्येचीहि भाषा. हृदयात करुणरसाच्या ऊर्मि उचंबळत असताना ती म्हणते, ' देव आणि धर्म-हा नारायण साक्षी आहे, पूजेअर्चेंत मीं कांहीं कमी केलें असेल तर—हा अग्नि साक्षी आहे, मी होमात कांहीं कमी केलें असेल तर—पुरोहित, हे ब्राह्मण साक्षी आहेत, माझ्या भक्तिभावात कांहीं कमी असेल तर—मग मला असें फळ का ?—देवाला दोष द्यावासें वाटतें— *अग्नीला विचारावेंसें वाटतें, गुरु पुरोहितांना बोलावेंसें वाटतें—मार्गेंच नदीत*

सोटें, उगीच दुसऱ्याला दोष लावून काय उपयोग?—लक्ष्मणा, राम वनवासाला खरेच जाणार काय?"

अभिनय-पोषक भाषाशैली

विश्वामित्राच्या आश्रमातील ऋषिकुमाराना अप्सरांचें नृत्य पाहून काय वाटलें, हें खाडिलकरांनीं 'मेनका' नाटकात पुढील सहज व परिमित शब्दांनीं दाखविलें आहे. अभिनयाला अनुकूल अशा भाषाशैलीचा हा खासा नमुना आहे.

"माझ्या दरडावण्यानें ह्याना नीट चालताहि येईनासें झालें? कशा लंगडत लगडत—ह्यांचें वाकडें पाऊल—बायका हा प्राणी मूळचाच लगडा आणि वाकडा असतो वाटतें.—कशा वेड्यावाकड्या ल्गड्या आहेत."

नाटकाच्या कथानकातील मध्यवर्ति कल्पना नटी-सूत्रधाराच्या संवादा-तूनच सूचित करण्याचें कौशल्य खाडिलकराचे ठायीं आहे. 'सावित्री' नाटकाच्या प्रारंभीं नटी पुढील प्रवेशाचें सूचन करते तिचे शब्द किती सहज-किती सुटक-किती अभिनयायोग्य आहेत पहा—

"आणि सोन्याच्या रथात बसून नवरी मुलगी आली तर—म्हटलें सोन्याच्या रथात—सोन्याच्या रथात—बापूला तिच्यापुढें पायीं चालविणार—हो, पायींच चालविणार—असें काय पाहता?—बापूला पायींच चालविणार—अंगारावरावर काहीं नाहीं. भिकाऱ्यासारखा उघडानागडा माझा मुलगा पायीं चालणार—होय ना,—सागा, सोन्याच्या रथात बसून—[पडद्यात— "आली सोन्याच्या रथात बसून—आज तीन दिवस झाले, रोज याच वेळी नेमकी सोन्याच्या रथात बसून ही कोण येत असते बरें?"] कोण आली सोन्याच्या रथात बसून?"

नाट्यपूर्ण उद्गार

'विद्याहरणा'तील देवयानी कचदेवाला आपल्यावर रागवायास सांगत आहे. त्यावेळची तिची भाषा कोणत्याहि नटाला स्फुरण चढविणारी आहे. देवयानी म्हणते, "ही असली रागीट मुद्रा पाहिली—चढूं देत, अशाच त्या भिवया वर चढू देत, त्यामुळें माझ्या धिटाईला भरती येते.

फिरवा, असेंच तोंड फिरवा, विनंति करण्याच्या धाडसाकडे माझें मन आपोआप फिरतें–टाका, असेंच क्रोधाचे दीर्घ श्वास टाका."

कच–दहनानंतर देवयानी शुक्राचार्यांस विचारते, " असे कावरेबावरे का ?–असे भयभीत का ? कचदेव जिवंत होणें अशक्य हेंच ना तुम्ही मला सांगणार ? नका; इतक्यांत ते शब्द उच्चारू नका;—

शुक्रा:–घात झाला ! बाळे, घात झाला ! संजीवनी–विद्येमुळें सर्व देवांना धुळीस मिळविणारा हा शुक्र स्वतः धुळीस मिळाला ! मी कवडी-मोल झालों; देवयानी, मी कवडीमोल झालों ! "

त्याहिपेक्षा अभिनयाला अत्यंत अनुकूल व रसाचा उत्कर्ष घडविणारी भाषा शुक्राचार्यांच्या तोंडीं खाडिलकरांनीं घातली आहे. दारूमुळें आपली संजीवनी विद्या कचाला मिळाली हें कळून वैतागानें तो गरजतो, " हसा, सर्व विद्यानो, या मद्यपी शुक्राला हसा ! थुंका, सर्व तपस्व्यानो, या मद्यपी शुक्राचे तोंडावर थुंका ! धिक्कारा, ब्रह्मयज्ञ करणाऱ्या सर्व विद्यार्थ्यांनो, या मद्यपी शुक्राला धिक्कारा ! आणि अखिल दुनियेंत द्वाही फिरवा कीं, दारू-मुळें बुद्धिनाश होतो, दारूमुळें शत्रूला पोटांत शिरायला मिळतें, दारूमुळें शत्रूला हृदयांत दया धरून वधायला मिळतें, आणि दारूमुळें सर्व विद्या शत्रूच्या ताब्यांत जाऊन शत्रूच्या ओंजळीनें पाणी पिण्याची पाळी येते ! कार्यकर्ते तपस्वी हो, या शुक्राच्या अधःपाताचें उदाहरण नेहमीं डोळ्यापुढें ठेवून, कोणत्याहि मोठ्या कार्याचा नेतेपणा किंवा कारभार व्यसनी पुरुषा-कडे ठेवू नका. "

चुटचुटीत वाक्यें

खाडिलकरांचें शेवटचें नाटक म्हणजे ' त्रिदंडी संन्यास '. पूर्वी किर्लो-स्करांनीं व पुढें वरेरकरांनीं हाताळलेला सुभद्रा–हरणाचा पौराणिक विषय खाडिलकरांनीं या नाटकांत रंगविला आहे. पण भाषेच्या सोपेपणाशिवाय व भावपूर्णपणाशिवाय यांत दुसरे गुण फारसे नाहींत. सुभद्रा प्रारंभीं धनुर्बाणधारी व पुढें दंड–कमंडलूधारी बनते, मौन व उपोषण करते, अशा गांधीवादाच्या छटा दाखविल्या आहेत, पण त्या स्पष्ट व सुरेख साधल्या

नाहींत–विकृत व हास्यास्पद छाया मात्र त्या भासतात. बलराम तर 'स्वयंवरा'तील रुक्मीपेक्षा सवाई दाखविला आहे—अद्वातद्वा बोलणारा व क्षणात पालटणारा असा रंगविला आहे. किर्लोस्कराप्रमाणें खाडिलकरानीं कृष्णाच्या कपट–नाटकाला किंवा सुभद्रेच्या प्रेम–भावनेला महत्त्व दिलेलें नाहीं. यामुळें रंगभूमीच्या पडत्या काळातील हें नाटक पडलेंच. मात्र यातील भाषा चुटचुटीत आहे. हें कृष्णाच्या पुढील चार वाक्यावरूनहि कळून येतें. "तसें नव्हे दादा—याची ही शिष्यीण—मौननाथाचें अनुकरण करून मौनव्रत घेतलें–गुरूचीं प्रसादचिन्हे–हे दंडकमंडलु आहे,– उगीच रागावू नका दादा—पोर आहे—खेळातला हा संन्यास—हें धनुष्य—हे बाण—तशातलेच हे दंड—कमंडलु !"

विनोदशून्यतेचा शाप

जसा पदात प्रसाद, तसाच नाटकात विनोद आणणें खाडिलकराना मुळींच साधलें नाहीं. हास्यरसाचें व त्याच्या प्रतिभेचें जणु वाकडेंच होतें. त्यानीं आपल्या नाटकात हास्यकारक पात्राच्या जोड्या घातल्या आहेत, पण त्या हास्यास्पदच ठरल्या आहेत. त्यांच्या संवादात स्वाभाविकता नाहीं व त्यांच्या कृतींत विनोद नाहीं. 'स्वयंवरा'तील दिनेश्वर–चंद्रेश्वर कोणापुढें काय बोलतील याचा नेम नाहीं. तसेंच 'भाऊबंदकी'तील चमत्काशास्त्री व नमस्काशास्त्री. त्यातच देशस्थ कोंकणस्थाचा क्षुद्र वाद मिसळलेला. 'मेनके'तील वाल्मूर्ति व वृद्धानंद हे हजारों वर्षांचे तपस्वी नसून तमाशातील उल्लू सोंगाडे वाटतात. 'विद्याहरणा'तील शिष्यवर व पुकऱ्या हेहि तसेच. 'त्रिदंडी संन्याशा'तील भैरवनाथ व मेघनाद या शिष्याची जोडीहि त्याच मालिकेंतील 'द्रौपदी'तील जुगाऱ्याचा राजा अक्षपाल हा 'निर्लज्जपणाचा अर्क' आहे आणि तशाच त्याच्या दोन बायका. 'या दोन कोंबड्या मी झुजवीत आहें, तू तिसरी कोंबडी व्हावयास तयार आहेस काय?' असा आचरट प्रश्न अक्षपाल शकुनिसारख्या राजकारण–धुरंधराला करतो व तो 'होय' असें उत्तर देतो ! तें उत्तर आपलें काम साधून घेण्यासाठीं शकुनीनें

दिले असें मानलें, तरी त्या वेळच्या राजवाड्यात किंवा राजदरबारात आजच्या चावडीइतका किंवा परागस्यानाइतकाहि दरारा व शिस्त नव्हती असा अर्थ निघतो. आणि 'सावित्री 'तील मंत्री महामती व त्याचा पुत्र पटुबुद्धि यांच्या संवादातील विनोद काय सांगावा ! " सावित्री होईल खुळी, या थाना टाळी ' अशीं सयमक, मूर्खपणाचीं वाक्यें तो बोलतो व खाडिलकरांची विनोदाची अब्रू धुळीस मिळवितो ! ती सावरण्या-साठींच कीं काय, 'मानापमान 'मध्यें खाडिलकरांनीं 'विनोद ' या नावाचेंच एक पात्र घातलें आहे आणि त्याला आपली शेंडी धरून इकडून तिकडे धावावयास लावलें आहे ! लहान मुलें आपल्या वेड्या-वाकड्या चित्रांखालीं 'गाय, ' 'घोडा, ' असें लिहितात, तसाच हा बालिश प्रकार नव्हे काय ?

'भाऊबंदकी 'तील कारुण्य व क्रौर्य यांचे तीव्र आघात सोसण्याचें बळ श्रोत्यांना यावें, म्हणून विनोदाची फुंकर नाटककारानें थोडथोडी घातली आहे. लाळघोट्या नमकशास्त्रींची आत्मश्लाघा पहा, " मोठ्या कडाक्याचा वाद झाला. दादासाहेब होत्या, श्रीमंत होते, रामशास्त्री होते, आणि मी होतो —मोठा कडाक्याचा वाद झाला—त्रिभुवन हालून गेलें असेल त्या वादाचे वेळीं—त्या वेळीं मी साफ जोरानें कडाडून बोललों. "

'बायकांचें बंड ' या नाटकात अर्जुन प्रमिलेच्या स्त्री राज्यात शिरतो व स्त्री-पुरुष प्रेमामुळें तें स्त्रीराज्य संपुष्टात येतें असें दाखविलें आहे. त्यात विनोदाला सहजच पुष्कळ वाव आहे. त्याचा मासला पुढील संवादात दिसतो.

" वाग्मती—पोटात एक आणि चेहऱ्यावर भलतेंच, अशी ही पुरुषाची मेली फसवी जात !

रूपमाया—पुरुष मेले सोंगाडे ! त्याचा लहानपणीं चेहरा बायकासारखा असतो, तरुणपणीं मेले तोंड काळें करतात, आणि वृद्धपणीं तरुणपणच्या काळ्या पापावर सफेता चढवितात ! एका आयुष्यात चेहऱ्याचे तीन रंग !

बुद्धिमती—बायकांचा चेहरा कसा लहानपणापासून मरेपर्यंत जसाचा तसा ! मिशी नाहीं, दाढी नाहीं, काळें नाहीं, पांढरें नाहीं, काहीं नाहीं.

पुरुष पडे सोंगाडे !" अर्जुन सोंग घेऊन स्त्रियांच्या दरबारात आलेला असल्यानें 'सोंगाडे' शब्द विशेषच हास्य निर्माण करणारा झाला आहे.

लक्ष्मीधराची विनोद-मूर्ति

'तुला विनोद साधणार नाहीं' असा जणु शापच नाट्य-देवीनें खाडिलकरांना दिलेला दिसतो; मात्र त्याचा उःशाप म्हणूनच कीं काय, "लक्ष्मीधरासारखें एकच एक पण एकमेव विनोदी पात्र तुझ्या हातून घडविलें जाईल" असाहि आशीर्वाद त्याना नाट्य-देवतेनें दिलेला असतो. 'मृच्छकटिकां'तील शकारापेक्षाहि 'मानापमाना'तील लक्ष्मीधर उजवा आहे. त्याच्या शब्दाशब्दाला नाट्यगृहात हशाचा स्फोट होतो. 'संशय-कल्लोळां'तील फाल्गुनरावाप्रमाणें त्याच्या स्वभावात अस्वाभाविक असें कांहीं नाहीं. खानदानी श्रीमंताचा किंवा माजी संस्थानिकांचा ऐदीपणा व भित्रेपणा यांचा मूर्तिमंत पुतळा म्हणजे लक्ष्मीधर !

लक्ष्मीधराचा दागिन्याचा शोख, ऐदीपणादून जन्मणारा त्याचा भित्रे-पणा आणि वर पुनः आत्मस्तुतीची भाषा-या सर्व गुणाचें प्रतिबिंब पुढील संवादात पडलेलें दिसतें. सेनापति धैर्यधराशीं आपली तुलना तो विलास-धरापाशीं करतो.

लक्ष्मी०—अगोदर माझ्या हातातील आगट्यांवर दृष्टि फेंका, नंतर त्याचीं बोटें न्याहाळा; त्याचे बुचे कान लक्षांत घ्या आणि नतर माझा भिकबाळीचा कान धरा मनांत; म्हणजे मग श्रीमतांत आणि गरिबात किती अंतर असतें हें तुम्हांला समजेल.

विलास०—पाहून घ्या; हातात सलकडे, पोची, कांहीं आहे ?

चंपा०—इश्श ! खरेंच बोटात एकदेखील अगठी नाहीं ! कुत्रेदेखील, ज्या हाडकाला चघळणार नाहीं अशल्या हडकासारखीं बोटें रूक्ष दिसतात !

मालती०—इश्श ! खरेंच गळा मोकळा आहे. एखाद्या विधवेच्या गळ्यासारखा अपशकुनी दिसतो बाई !

आपल्यावरून जग ओळखून लक्ष्मीधर विलासधराला म्हणतो, "मी भामिनी झालों असतों तर बरें झालें असतें ! मजकडे पाहून तुम्हाला

नाहीं वाटत भामिनी व्हावेसें ? तुम्हाला नाहीं वाटत ? अहो, असला मज-सारखा नटलेला नवरा मिळण्याची पर्वणी साधावी म्हणून, या जन्मीं नाहीं तर पुढल्या जन्मीं तरी बायकाच्या जन्माला घाल म्हणून सर्व पुरुष परमेश्वराची प्रार्थना करण्यास चुकणार नाहींत ! ''

लक्ष्मीधराचा सारा आधार, सारें बळ काय तें त्याच्या श्रीमतींत. भामिनीला वश करण्यासाठीं शौर्य गाजविण्याऐवजीं भारीभारी दागिने तिला दाखवावेत एवढेंच त्याला कळतें. तो विलासधरला आपला मोहनी-मंत्र सांगतो, '' अहो, ही पेटी म्हणजे छोटी भामिनी समजा. मोठी भामिनी पाहिजे असेल तर ही छोटी भामिनी पुढें केली पाहिजे. मोठी आहे तेथें छोटी आहे, छोटी आहे तेथें मोठी आहे, असें हें नागड आहे ''

लक्ष्मीधराचा आळस इतका पट्टीचा कीं, ' *लोळणहि भूमिवरी मोक्ष वाटे मना* ' अशी त्याची स्थिति. तो परमेश्वराला विचारतो, '' *आमच्या अंगावरील मास लोण्याच्या गोळ्याप्रमाणें मऊ आहे, हें ठीक आहे, पण हीं हाडें इतकीं कठीण कशाला ? कशीं आतून टोंचताहेत ! देवा, आमचीं* हाडें सोललेल्या केळ्यासारखीं केलीं असतींस तर चाललें नसतें का ? आतून हे हाडाचे भाले आणि वरून हे हिऱ्याचे खडे कसे माझ्या अंगात खुपताहेत ! देवा, हिरे फुलासारखे कोमल का नाहीं केलेस ? श्रीमंताच्या अंगाला चिकटून राहणाऱ्या पावळ तेलाचें रूप, देवा, सोन्याला का नाहीं दिलेस ? या जाजमाखालची कठीण जमीन गादीच्या आतूनहि माझ्या पायात सलते आहे ! ''

श्रीमंतहि पराक्रम गाजवितात, पण तो केव्हा व किती, हें लक्ष्मीधराच्या तोंडून ऐका—'' सूर्य अस्तास जाईपर्यंत त्याना झोंप काढावी लागते. सूर्य अस्ताला जातो आहे, रात्र पडते आहे, याच्या दरम्यान, घडी अर्धी घडी, पानपट्टी, लढाई करणें आम्हासारख्या श्रीमंताच्या प्रकृतीला मानवतें. हे श्रीमतीने थोर शत्रुकडील सर्व सरदाराना माहीत आहेत. छाप्याची कल्पना दारिद्र्यानाच सुचायची. '' शिळोप्याच्या वेळीं घरबैठें, थोरकें राजकारण करणाऱ्या नेमस्तपक्षाला लोकप्रियता भाळणार नाहीं—

ती त्यागी व पराक्रमी राष्ट्रीय पक्षालाच माळ घालील, असें खाडिलकरांना येथें सूचित करावयाचें असावें.

लक्ष्मीधरासारख्या ऐदी श्रीमंताचें जन्म–कार्य पुढील शब्दांनीं सांगितलें आहे. " ठिकठिकाणीं पांगलेली संपत्ति एके जागीं गोळा करून पराक्रमी पुरुषाकडे ती वाहून नेण्याकरितां परमेश्वरानें उत्पन्न केलेलीं गोजिरवाणी गाढवें म्हणजे असले लक्ष्मीपुत्र होत. "

शाश्वत आदर्श

चालू राजकारण हें नदींतील पायाखालील वाळूप्रमाणें सतत घसरणारें असलें, तरी त्यातील तत्त्वें चिरस्थायी असतात. अशा त्रिकालाबाधित स्वभावाचे शाश्वत टिकणारे थोर आदर्श खाडिलकरानीं आपल्या नाटकामध्यें रंगविले आहेत. एखाद्या उद्यानात माहलेले कला–सुंदर व भव्य प्रचंड असे अनेकानेक पुतळे आपण पहात आहों, असाच भास प्रेक्षकाना खाडिलकरांचीं नाटकें पाहताना होतो. भास कवीनें आपल्या 'प्रतिमा' नाटकांत रामाला पूर्वजांचे पुतळे दाखविले आहेत व त्याच्या अंतःकरणांत हर्षशोकादि भावना उठविल्या आहेत; त्याप्रमाणेंच 'कवि कृष्णानें' आपल्या नाट्य–सृष्टींत उदात्त गुणाचे उच्च आदर्श मराठी प्रेक्षकजनापुढें ठेवून त्यांच्या हृदयात प्रेम, श्रद्धा, सेवा, सत्यनिष्ठा, तपस्या इत्यादि गुणाची भक्ति पेरली आहे. ही त्यांची कामगिरी मराठींत तरी अतुल्य आहे.

'सत्वपरीक्षे'तील हरिश्चंद्राला कोण विसरेल? 'दिलें हें पोट पेटून' म्हणणारा त्याचा पुत्र रोहिदास कोणाच्या स्मरणांतून जाईल ? 'सवतीमत्सरा'तील सत्यप्रतिज्ञ रामचंद्र प्रेक्षकाच्या काळजावर कायमचाच कोरला जातो. 'उपभोगाची वेळ येतां स्वार्थत्यागी राहिला' या गद्यमय पद्यात वर्णिलेली 'द्रौपदी'तील श्रीकृष्णाची त्यागी मूर्ति कोणाच्या मनातून ढळेल ? मतपालनार्थ स्वसुखाचा होम करणारा 'विद्याहरणा'तील कच कोणाच्या स्मृतींतून गळेल ? आणि तो रामशास्त्री, तो प्रतापराव, तो धैर्यधर, या साऱ्या व्यक्ति–रेखा आपापल्या ठसठशीत गुणानीं महाराष्ट्राच्या मनो–मंदिरांत कायमचें घर करून राहिल्या आहेत.

अशा आदर्श पुरुषापेक्षांहि खाडिलकरांच्या नायिका अधिक निर्भय व उदात्त आहेत. त्या नृपकन्या असोत, गुरु-विद्यार्थी असोत, डोंगार-राजाचा करभार देत असोत, तरीहि पण त्या 'विनयहीन' नाहीत, तर द्रव्यापेक्षा गुणांना भाळणाऱ्या, रूपापेक्षा पराक्रमाला पूजणाऱ्या आणि स्वजनांसाठीं सर्वस्वाचा त्याग करणाऱ्या तेजस्वी, बुद्धिमान्, करारी व 'स्व-कुल-तारक' अशाच आहेत. सावित्री आपला निर्धार अशा तीव्र शब्दांनीं मागते कीं, "हें प्रेम, आई, मृत्यूमुळें असें असें किल्कुल वळायचें नाहीं. माझें प्रेम, मुनिवर, मृत्युसरट विरुद्धच्या चरणांचा स्वीकार करीत आहे." असाच अभेद्य निश्चय देवयानीचा, रुक्मिणीचा, द्रौपदीचा, मेनकेचा आणि मोहनेचा—व भामिनीचाहि. खाडिलकरांच्या नायिका म्हणजे त्यागपूर्ण, निश्चयी व उदार अशा धगधगीत प्रेमाच्या ठसठशीत मूर्तिच ! त्या सरस्वतीदेवीपेक्षा कालिदेवीच अधिक भासतात. कमलांतून निर्माण झालेल्या महालक्ष्मीपेक्षा महिषासुर-मर्दिनीचेंच तेज त्यांच्या अंगावर खेळत आहे.

रुक्मिणीचें स्वभाव-चित्र

कथेच्या ओघांत, संवादाच्या प्रवाहात, मोठमोठीं तत्त्वें सहज गुंफून देण्याची कला खाडिलकरांइतकी दुसऱ्या कोणासच साधलेली नाहीं. रुक्मिणी म्हणते, "त्याना जर समजलें मी दादाचें मन दुखविलें, त्याना जर समजलें, मी आईच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा काढल्या, त्याना जर समजलें कुंडिनपुरच्या वंशच्छेदास मी कारणीभूत झालें,—माझा स्वीकार ते कसा करतील ! मुकन्याच गृहिणीपदाला चढत असतात."

रुक्मिणी ही एक बुद्धिमान्, प्रेमळ व त्यागी अशी नायिका खाडिलकरांनीं दाखविली आहे. आपल्या धाकट्याला रक्तपाताचा कलंक

तू मिळविलें आहेस मी सांगायचेऐवजीं तू जसें सांगशील तसें मी ऐकेन. सांग, शिशुपालाशीं तुला लग्न करायचें आहे काय ? "

रुक्मिणीच्या दैवी गुणाचें वर्णन भीष्मकानें केल्यामुळें तिचा विनय व रुक्मीचा उद्दामपणा या दोन्ही वृत्ति कशा उचंबळून आल्या पहा—

भीष्मक—मला वाटतें, श्रीकृष्ण विष्णूचा अवतार असून महालक्ष्मीच माझी मुलगी आहे.

रुक्मिणी—बाबा, ही काय भलतीच स्तुति !—ते अवतार आहेत, हें खरें पण मी—मी त्यांच्या परसातली पत्नीहि होण्यास योग्य नाहीं.

भीष्मक—नाहीं, मुली, तसें नाहीं, तू महालक्ष्मीचाच अवतार असली पाहिजेस—

रुक्मिणी—नका बाबा, असें बोलू नका !—दादानें हें जर ऐकलें तर तो रागानें लाल होईल

भीष्मक—होईना लाल ! तुम्ही दोघेहि अवतार असून तुमचा छळ करणारे जरासंध, शिशुपाल, रुक्मि हे दैत्य— [रुक्मि येतो.

रुक्मि—आम्ही दैत्य ! तो गवळी देव आणि ही चुरचुर बोलणारी जीभ देवी !

मन स्थितीचें शब्द चित्र

श्रीकृष्णाच्या दर्शनानें रुक्मिणीची मन स्थिति किती बावरली गांगरली याचें शब्दचित्र खाडिलकरानीं 'स्वयंवरांत' बारकाईनें कसें काढलें आहे, पहा—

कृष्ण—रुक्मी, शिशुपाल, जा तुम्हाला सोडून दिलें आहे ह्या शुभांगीच्या प्रथम दर्शनाचे महोत्सवाचे वेळीं तुम्हाला बंधमुक्त केलें आहे

रुक्मिणी—(स्वगत) मी अशी गोंधळून कशी गेलें आहे !—बाबा येथें नाहींत—मी बोलू तरी कशी यांच्याशीं ?

कृष्ण—जा, तुम्हाला बंधमुक्त केलें आहे—असे उभे का ? असे भांबावल्यासारखे का ? असे वेड्यासारखे—

रुक्मिणी—आपलें दर्शन कोणाला वेड लावणार नाहीं ?

कृष्ण—हें दर्शन सर्वांना वेड लावील.—जा, रुक्मी, तुझ्या बहिणीनें तुला बंधमुक्त केलें आहे. जा शिशुपाला, ह्या त्रैलोक्य-सुंदरीच्या कोमल अंतःकरणानें तुझ्यावर दया केली आहे. नाजूक अबलांनीं लावलेलें वेड कठोर वृत्तींना मर्यादित करीत असतें.

आपल्याला श्रेष्ठ, पूज्य वाटणाऱ्या थोर माणसाची गाठ पडली, म्हणजे आपलें चित्त कसें गोंधळून जातें व आपण काय बोललों हेंहि वसें पुढें आठवत नाहीं, या अनुभवाचें मानसशास्त्रीय दर्शन खाडिलकरांनीं पुढील उद्गारांनीं घडविलें आहे—

रुक्मिणी—ते काय बोलले ते मला आठवतें, पण मी काय बोलले, हें मला आठवतच नाहीं—त्यांचें पाहणें, त्यांचें वागणें, त्यांचें बोलणें सर्व सर्व आठवतें–आतां मी त्यांना पाहत आहेसें वाटतें, आतां ते माझ्याकडे येताहेतसें वाटतें, पण बाई, माझें मला काहीं आठवतच नाहीं!—माझी स्वतःबद्दलची शुद्धच तेव्हांपासून नाहींशी झालेली दिसते, नाहींतर मी इतकी निर्लज्जपणानें वागले असतें का?

आनंदानें बेभान झालेली रुक्मिणी आपल्या दासीला आपलें अंतःकरणच जणु उघडून दाखवीत आहे ह्या भावनेचा उकाळा, ह्या रसाचा विस्तार त्या त्या प्रसंगाला किती उठाव देतो! रुक्मिणी दासीला सांगते, "अग, ते आल्याची बातमी सर्वांच्या अगोदर मला समजली, अग, हें कसें नाहीं, सर्वांच्या अगोदर मीच त्यांना पाहिलें आणि मी अगोदर ओळखलें तेच ते म्हणून अगोदर ओळखलें, सर्वांच्या अगोदर मीं ओळखलें, दादाच्या अगोदर मी त्यांना पाहिलें, आईच्या अगोदर मीं त्यांना पाहिलें, बाबांच्या अगोदर मी पाहिलें, सर्वांच्या आधीं मीं पाहिलें दुसरें कोणी नाहीं प्रथम पाहिलें, प्रथम मीं पाहिलें"

रुक्मिणीच्या प्रणयी मनातील आंदोलनें खाडिलकरांनीं अत्यंत कौशल्यानें रेखाटलीं आहेत 'कृष्ण जळाला!' अशी कुवार्ता कानीं येताच तिच्या हृदयांत कल्पनेचे कोणते तरंग उठले हें तिच्या पुढील काव्यमय शब्दांनीं ध्यानीं येते "त्यांचें दहन झाल्यावर ह्या लतांना नवीन पालवी का फुटावी? ह्या नव्या कळ्या फुलझाडांवर कशा दिसाव्या? आम्रमंजरींचें

सुगंधी द्रव्य वाहणारा वायु दिमाखानें का फिरूं लागावा ? ती मदनमूर्ति जळून खाक झाल्यावर हा वसंतकाळ कसा जिवत राहिला ?—काय म्हणता, मी त्याच्या प्रेमाशीं बेइमानी करून शिशुपालाच्या गळ्यात माळ घालीन म्हणून मजवर सूड उगविण्याकरिता तुम्ही पृथ्वीवर रेंगाळत आहा ?—"

त्याच प्रेममय तन्मयतेंत रुक्मिणी निसर्गाला उद्देशून म्हणते, "फुलानो, तुम्ही खुशाल फुला; श्रीकृष्णाच्या यशाच्या फैलावाशिवाय तुम्ही दुसरें-तिसरें कोणतें कार्य फुलून करणार ? वायो, खुशाल वाहा; श्रीकृष्णाच्या गुणाशिवाय दुसरें द्रव्य तुझ्यापाशीं कोणतें असणार ?—कोकिळे, खुशाल गा; श्रीकृष्णाच्या लीलाच तू गाणार ना ? ये वसंता, खुशाल ये; सर्व सृष्टि कृष्णमय झाली आहे, तेव्हा तूहि कृष्णमयच असला पाहिजेस, आणि श्रीकृष्णाची आनंदाची बातमी तू सांगणार असला पाहिजेस."

आपला प्रियकर खुशाल आहे हें कळताच रुक्मिणीला जो हर्ष झाला, त्याचें चित्रण खाडिलकरांनीं पुढील संवादानें केले आहे.

रुक्मिणी—चंद्रेश्वरा, तुम्ही आनंदाची बातमी सांगितली म्हणून तुम्हाला मी द्वारकेस तेथें सुवर्णाचें घर बक्षीस देईन.

स्नेहलता—आणि मला ग रुक्मिणी ?

रुक्मिणी—तुला हिऱ्यामोत्यांचें घर बक्षिस देईन; झालें ?

स्नेहलता—ह्याना सोन्याचें, मला हिऱ्यामोत्यांचें, आणि तू ग कोठें रहाणार ?

रुक्मिणी—द्वारकेस प्रेमाचे घरात, श्रीकृष्णाचे प्रेममंदिरात.

करिन यदुमनीं सदना, रुचिर सदन पति मन सतींना ॥
अशुभ मणिमय भुवन असलाना, जरी नाथ रमेना ॥

आपल्या बुद्धि-चातुर्यानें रुक्मिणी आपल्या भावाला वादात कशी निरुत्तर करते, हें पुढील चार ओळीवरूनहि कळून येते, "दादा, तूं मनात आणलेंस तर स्वयंवराच्या मंडपाचा विध्वंस होऊ देणार नाहींस. विदर्भ देशाचे शौर्य इतकें जाज्वल्य आहे कीं, माझ्या स्वयंवराचा मंडप जाळण्यापोळण्याच्या शिशुपालाच्या वल्गना माझा दादा क्षणात पोल

पत्न सोडील. मंडपाचा विध्वंस होण्यानें आमच्या पराण्याची होणारी बेअब्रू वांचविण्याचें सामर्थ्य, दादा, तुझ्या मनगटांत असतांना, मंडपाचें संरक्षण कसें करावें, हें मला कां विचारतोस ? ''

प्रेम व वैराग्य याची मूर्ति

'स्वयंवरा'तील रुक्मिणीप्रमाणेंच आपल्या प्रेम-साफल्याच्या स्वप्नांत दंग झालेली सावित्री म्हणते, *'' मला आमंत्रण — घरच्या घरीं कोण कोणाला* आमंत्रण देणार ? जेथली मी मालकीण — मनानें झालेंच आहें, जनांच्या दृष्टीनें व्हावयाची आहे — जेथली मी मालकीण व्हावें म्हणून रोज जगदंबेची प्रार्थना करितें, तेथलें आमंत्रण मला कशाला ? मला कोणी बोलाविलें नाहीं म्हणून मीं म्हटलें, बरें झालें — बोलावलें नाहीं, जरुरी आहेसें वाटतें ? — नाहीं हो नाहीं — रात्रंदिवस आपल्या पायाची सेवा करणें हाच जिला मोक्ष वाटतो तिला कशाला पाहिजे आमंत्रण ? — *आमंत्रणाची जरुरी नाहीं असें आपण म्हटलेंत, पदरीं घेऊन मला पवित्र* केलेंत, महापूजेच्या मालकीचा हक्क सासूबाईंच्याइतकाच माझ्याहि पदरांत टाकलांत आणि दुसऱ्यांना आमंत्रण देणारी आपल्या घरची मी मालकीण झालें — *आपण परत आलां म्हणजे मीच पाहिजे तर आपणालाहि आजच्या* महापूजेचें आमंत्रण देतें.'' प्रेमी हृदयाचें हें ठळक छायाचित्रच नव्हे काय ?

सावित्री व सत्यवान यांचा एक प्रेम-संवाद नमुनेदार आहे. त्यांत दोघांच्याहि मनाची उतावीळ स्पष्ट झाली आहे. तो संवाद असा —

सावित्री — अशली सून पाहिजे, असे उद्गार त्यावेळीं ऋषिपत्नींच्या तोंडून निघाले त्यावेळीं त्या काय म्हणाल्या — आठवत नाहीं काय ?

सत्य० — मी त्यावेळीं गुरुजींशीं बोलत होतों. आई काय म्हणाली मला ऐकूं आलें नाहीं — सांग आई काय म्हणाली तें. सांगना आई काय म्हणाली —

सावि० — सांगू ? — सांगू ? — सासूबाई — म्हणाल्या — सासूबाई —

सत्य० — सासूबाई नको म्हणू — माझी आई काय म्हणाली ?

सावि०—आपल्या मातु श्री—माझ्या सासूबाई म्हणाल्या—होय, सासूबाई म्हणाल्या—ऐकायचे नाहीं वाटतें मी काय बोलतें तें—म्हणाल्या —सासूबाई म्हणाल्या—नाहीं ऐकावयाचें तर मी तरी कशाला सागू ?

सत्य०—साग ना आई काय म्हणाली तें—साग ना—

सावि०—सासूबाई म्हणाल्या—सासूबाई काय म्हणाल्या तें ऐकायचें असलें तर सागतें, नाहीं तर नाहीं—सागू सासूबाई काय म्हणाल्या तें ?

सत्य०—साग ना—साग—बरें साग, सासूबाई म्हणाल्या—

सावि०—सासूबाई म्हणाल्या, अशी सून मिळायचें भाग्य कोठें आहे आमचें ? होय ना, असेंच म्हणाल्या ना ?—होय—त्यावेळीं ऐकणें झालें होतें—माझ्या तोंडून वदवायचें होतें म्हणून आठवण नाहींशी झाली होती होय ना ? असेंच ना ? ''

सावित्रीचा निर्धार म्हणजे वज्रलेप ! सत्यवानाच्या मृत्यूचे भयानेंहि तो भगत नाहीं. ती आपल्या आईबापाशीं किती बुद्धि-चातुर्यानें युक्तिवाद करते पहा,

'' मृत्यूला न भिणें, हाच तर मृत्यू तरून जाण्याचा उपाय आहे—मृत्यु नाहीं कोणाला ? आम्हा सर्वांना मरण आहे, आमचा मरणाचा दिवस समजला नाहीं, तिकडचा समजला, एवढाच फरक ना ? त्या एवढ्या फरकासाठीं मी मृत्यूपुढें हार का खाऊ ? ''

पुन दुसरा कोटिक्रम—

'' त्याना सोडून दुसऱ्या कोणालाहि मीं वरिलें तरी माझें सर्व आयुष्य दु खातच जाणार, मग सुखाचें एक वर्ष तरी मीं हातचें का दवडूं ? ''

शेवटीं सावित्री असा सूक्ष्म प्रश्न टाकते,

'' एक वर्षानंतर मृत्यूनें त्याना गाठल्यावर मीहि मृत्यूला माझे प्राण अर्पण करीन, ह्यात आई, बाबा, जराहि संदेह मानू नका—एक वर्षानें मी मरावें का आजच मरून जावें ? बाबा, आपल्या मनात येईल तें खरें ''

साबरमतीच्या तुरुंगात शिक्षा भोगीत असताना १९२९ सालीं खाडिलकरानीं निर्माण केलेल्या सावित्रीचें तोंडून ' गोड सत्याचे धडे ' ऐकू यावे यात नवल काय ! चातुर्य, निर्धार, श्रद्धा, भक्ति आणि त्याबरोबरच

प्रणय, वात्सल्य, इत्यादि गुणांची मूर्ति अशा नायिका निर्माण करण्यात खाडिलकर यशस्वी झाले आहेत.

द्रौपदीचा तेजस्वीपणा

'द्रौपदी' हें नाटक १९२० सालीं खाडिलकरांनीं लिहिलें नाना रसाचे कल्लोळ उठविणारा द्रौपदी वस्त्र हरणाचा प्रसग ! त्यावर गोविंदराव टेंबे यांनीं 'पट वर्धन' व मामणगांवकर यांनीं 'आत्म तेज' हीं नाटकें लिहिलेलीं आहेत. पण त्याच्यापेक्षा खाडिलकरांचें 'द्रौपदी' नाटक अधिक रसपूर्ण, तरतरित व परिणामकारक झालें आहे द्रौपदीचा आत्मविश्वास किती आहे, पहा. "नायकाना जसें कुरू, तसें पुरुषाना स्वातंत्र्य आहे. स्वतंत्र आणि सशस्त्र झालेले पांडव पुन पराक्रम गाजवून नवें वैभव संपादन करतील." तशीच तिची कृष्ण भक्तिहि. ती म्हणते, "श्रीकृष्णाच्या पूर्जेतल्या फुलाच्या प्रत्येक पाकळीगणिक जीव खर्चावा लागला, तरी ही द्रौपदी जीव खर्ची घालील." कोणत्याहि स्त्रीची अब्रू ही सारखीच पवित्र, सारखीच महत्त्वाची, सारखीच रक्षणीय हें पुत्रप्रेमानें अंध झालेल्या धृतराष्ट्राच्या चित्तावर ठसवितांना खाडिलकरांची द्रौपदी चैतन्यपूर्ण उद्गार काढते. ती म्हणते, "मातेचा स्त्रीपणा–बहिणीचा स्त्रीपणा–कन्येचा स्त्रीपणा–सर्व स्त्रीपणा सारखाच,–त्या स्त्रीपणाच्या लाजेची मर्यादा ह्या राजसभेनें मानायची नाहीं तर कोणी मानायची? आई, बहीण, मुलगी, धर्मपत्नी ह्याच्या स्त्रीपणाची ओळखच नाहीं, आणि बाजारबसवीच्या स्त्रीपणाची तेवढी माहिती आहे, इतकें नादान, भीष्मानीं वाढविलेलें हें कुरूंचें कूळ कधीं झालें? धृतराष्ट्रमहाराज, आपल्या मातोश्रीचा आणि आपल्या आजीचा–सत्यवतीचा–जो स्त्रीपणा, तोच ह्या द्रौपदीचा स्त्रीपणा, सुयोधनमहाराज, गांधारी सासूबाईचा जो स्त्रीपणा तोच ह्या द्रौपदीचा स्त्रीपणा, ह्या राजसभेंतील सर्व पुरुषानो, तुम्हा सर्वांच्या मातांचा जो स्त्रीपणा तोच माझा स्त्रीपणा, त्या स्त्रीपणाला ह्या लाजिरवाण्या स्थितींतून सुटून जाण्याची परवानगी द्या."

हें झालें सर्वसामान्य स्त्रीत्वाचें स्वरूप, पण स्वत विषयीं बोलताना तर

ही पिंजऱ्यात कोंडलेली सिंहीण गर्जते, " मी दासी नाहीं, स्वतंत्र आहे.— मी जर दास्य कबूल केलें तर माझी पुण्याई, दगडा फोडून आईला बोलावल्याप्रमाणें विश्वातल्या पुण्याईला माझ्या मदतीला कशी आणील? सर्व अणुरेणूत भरलेल्या विश्वाच्या स्वतंत्र पुण्याईला दासाकडे पाहून पान्हा फुटत नाहीं; स्वतःचें तान्हुलें हें नव्हें, असें त्या विराटस्वरूपी स्वतंत्र शक्तीला वाटेल!—मातेला पान्हा न फुटेल असलें तान्हुलें ह्या नव्या कृष्णजन्माचे वेळीं ह्या सभेच्या दृष्टीला कसें पडेल? " भावना व तत्त्व-विवेचन याचा किती सुंदर मेळ!

भामिनीची स्वभाव-रेखा

रुक्मिणी, द्रौपदी, तारामती या तर पुराणातच तेजस्वी स्त्रिया म्हणून रंगविलेल्या आहेत. तेव्हा त्यांचीं छायाचित्रें आपल्या नाटकात चमत्कार रंगानें रंगविणें खाडिलकराना सोपें होतें. पण कल्पित कथानकातील ' धनी मी ' म्हणणारी ' मानापमाना 'तील श्रीमंत कन्या भामिनी हिचाहि स्वभाव त्यानीं बाणेदार व उदार असाच रेखाटला आहे. ती स्वतःविषयीं म्हणते, " ही भामिनी दुसऱ्याचें उदाहरण पाहून वागणारी नाहीं. माझ्या वर्तनाचा कित्ता इतराना घालून देण्याकरता मी जन्मास आलें आहे. " भामिनीचा हा जसा स्वाभिमान, तसाच दुसऱ्याचाहि स्वाभिमान जपण्याइतका तिचा स्वभाव दिलदार आहे. दरोडेखोराच्या वेषात येऊन आपल्यावर हल्ला करू पाहणाऱ्या लक्ष्मीधर विलासधराना ती सांगते,— " तुमच्या या अशा धमकावणीला मी भीक घालणार नाहीं, पण तुमचीच काय, कोणाचीच बेअब्रू चारचौघात व्हावी अशी माझी इच्छा नाहीं. " भामिनीच्या पराक्रमामुळें खूष झालेला धैर्यधर तिला लक्ष्मीधराचे सारे दागिने बक्षीस देऊ करतो, तेव्हाहि तिचें औदार्य असेंच प्रगट झालें आहे. ती धैर्यधरास म्हणते, " सांप्रतच्या युद्धात आपल्या घरचे कर्ते पुरुष पडल्यामुळें जीं कुटुंबें अनाथ झालीं असतील त्याना मदत करण्याकडे हे दागिने विकून येईल ती रकम खर्च करण्याची मला परवानगी असावी. "

खाडिलकराची लेखणी संगीतात कितीहि रंगली, शृंगारात कितीहि

गुणली, तरी ती धैर्य-औदार्य-सत्यादि गुणाचा गौरव करण्याचें आपलें कुलव्रत कधींच सोडीत नाहीं. भामिनीचा रंगभूमीवरील प्रथम प्रवेशच ऐटीचा व बाणेदारपणाचा आहे! 'मी साफ येणार नाहीं' अशी कुरैनाज भाषा बोलतच ती पडद्याबाहेर येते. हेच शब्द आधीं नटीच्या तोंडीं खाडिलकरांनीं घातले आहेत नाटकातील मध्यवर्ती कल्पना नटीनें बोलावयाची व तोच धागा घेऊन नायिकेनें प्रवेश करावयाचा, अशी सांधे-जोड करण्यात खाडिलकराचा हातखंडा आहे. 'ही मी आलें जळायला' अशी निश्चयी वाणी उच्चारीत मेनकाहि येते. 'नेमली अबला-काया। पतित उद्धराया।' अशी स्त्रीत्वाची महति खाडिलकर सर्वत्र गातात.

वीर-रमणीचें चित्रण

'कांचनगडच्या मोहने'तील प्रतापरावाची स्वातंत्र्य निष्ठा जितकी अढळ, तितकीच त्याची पत्नी मोहनेची पति निष्ठा अभंग. तिच्या असहाय स्थितींत तिच्या अब्रूवर उठलेल्या पिंतुरांना ती म्हणते, "कसायांनो, चांडाळांनो, हरामखोरांनो, दगा करून आमचा सर्वांचा वैचानें गळा कापलात का? चांडाळा, पाप्या, पतिव्रतेचा तू छळ मांडिला आहेस. कांचनगडच्या पृथ्वेच्या त्या बुरुजाप्रमाणें तुझ्या शरीराचे कळपे कळपे तुटून पडून मेल्या तुझा नाश होईल दारूच्या कोठारात सापडून, जळून होरपळून, तुला मृत्यु येईल! जगदंबे, कांचनगडाबरोबरच तिखटचे सर्व तेज कोसळून गेलें ना? आणि हें सर्व माझ्या पायीं!"

ह्या सर्वनाश आपल्यामुळें ओढवला हें जाणून मोहना शोक करते, "शत्रूला जिंकून तुम्ही गडावर परत आलां म्हणजे रत्नजडित निरांजनाची आरती हातात घेऊन तुमच्या यशाचें शुभ्र तेज तुमच्यापुढें ही दुर्दैवी मोहना आता आणीत नाहीं, तर मोहनेच्या पायीं तुमच्या गडाचे तुकडे तुकडे होऊन, त्यातून निघणारा हा काळाकुट्ट धूर, ह्या भयंकर ज्वाळा आरतीचे ऐवजीं तुम्हाला पहाव्या लागणार! देवा, मला जन्माला घालून, माझ्यामुळें, माझ्यापायीं, त्याच्यासारख्या नरवीराच्या

झालअपेक्षेस प्रारंभ केलास, त्यापेक्षा मला जन्मालाच घातली नसतीस तर फार बरें झालें असतें ! "

सेवेचा ध्येयवाद

क्रोधाचे आहारी गेलेल्या विश्वामित्राला आपल्या भक्तीच्या व सेवेच्या बळावर जिंकू पहाणारी ' मेनका 'हि उदात्त स्वभावाची दाखविली आहे. ती म्हणते, " नवी सृष्टि उत्पन्न करण्याच्या पायरीला ज्याची तपश्चर्या चढली आहे, त्याचें मन प्रसन्न करून घ्यायला सेवेशिवाय दुसरा मार्ग कोणता आहे ! " या सेवेचा, तिच्यातील श्रमाचा आनंद स्वर्ग-सुखापेक्षाहि श्रेष्ठ का आहे, याची मीमांसाहि मेनकेच्या तोंडीं खाडिलकरांनीं घातली आहे. ती अशी, " येथें शरीर राबविणें हेंच सुखाचें साधन मुख्य आहे. येथें मृत्युलोकीं क्षणाक्षणाला शरीर मरत असतें, आणि प्रत्येक क्षणाला मनुष्य स्वतःचे श्रमानें तें ताजेंतवानें करतो; म्हणून स्वतःच्या पराक्रमाचें सुख मनुष्याला मिळतें.—स्वर्गांत पराक्रमाचें सुख नाहीं.······ सेवेकरितां राबवायला लागल्याबरोबर ह्या मानवी देहाच्या अणुरेणूतहि स्वर्गसुख साठलें आहेसें मला वाटतें. मनोभावें राबणें म्हणजेच पृथ्वीवरचा स्वर्ग. क्षीरसागरातल्या सुखाला दूर सारून परमेश्वरहि मृत्यु लोकाच्या ह्याच राबण्याच्या सुखासाठीं अवतार घेत असतो. "

राजकीय रूपक

अशा तात्त्विक व शाश्वत विचाराची बैठक ' मेनके 'ला खाडिलकरांनीं जशी दिली आहे, तसेंच तात्कालिक राजकारणाचें रूपकहि त्यात गोंवलें आहे. त्या वेळचीं पोकळ कौन्सिलें म्हणजे मायावी इंद्रसभा, त्यात अप्सरांच्या नादीं लागलेले संधिसाधु पुढारी थाना श्रद्धानंद बाल्मूर्ति वगैरे शिष्यांच्या रूपानें खाडिलकरांनीं फुगडी घुमणारे, पाणी वाहणारे, बैल-रेडे कुत्रीं इत्यादि स्वरूपें देऊन झणझणीत टीका केली. काँग्रेसनें बहिष्कार घातला हें विश्वामित्र अंतर्धान पावतो या घटनेवरून सूचित केलें. इंद्रासनावर बसण्याची शिष्यांची घाई म्हणजे मंत्रिपदें बळकावण्याची हावरी उतावीळ. पाढऱ्या दाढीच्या स्वामीं केलेला त्याग म्हणजे

सपिगाधूनी पादरी गांधी टोपी टाकणें. अशा सर्व स्थितीच्या चौकटीत शाश्वततेचें तत्त्वज्ञान मांडणें आणि तरीहि कलापूर्ण कृति निर्माण करणें हें तिहेरी कौशल्य एकट्या खाडिलकरांचेंच !

सत्यनिष्ठेचीं दैवतें

सत्याचा महिमा खाडिलकरांनीं आपल्या नाटकांतून वारंवार गाइलेला आहे-गांधीजींचें शिष्यत्व स्वीकारण्यापूर्वींहि. त्यांतहि 'सत्त्वपरीक्षा' व 'सवती मत्सर' हीं त्यांचीं दोन नाटकें म्हणजे तर सत्य नारायणाचीं स्तुतिस्तोत्रेंच होत. सत्य प्रतिज्ञ हरिश्चंद्राचें करुण चरित्र 'सत्त्व परीक्षे'-मध्यें प्रेक्षकांच्या डोळ्यांतून पाणी काढतें, पण त्यांच्या कानामनांत 'प्रतिज्ञेसाठीं ! प्रतिज्ञेसाठीं ! प्रतिज्ञेसाठीं !' हा मंत्रघोष घुमवितें. तसाच 'सवती-मत्सरा'तील रामचंद्र. तो तर, स्वताच्या नव्हे पण, पित्याच्या प्रतिज्ञा पालनार्थ राज्यत्याग करतो. या अलौकिक प्रसंगावर किर्लोस्करांनीं 'राम राज्य वियोग' हें नाटक लिहिलें, पण तें अपुरेंच राहिलें. खाडिलकरांनीं तें कार्य पूर्णतेस नेलें-आणि अत्यंत प्रभावी रीतीनें. राम व लक्ष्मण या दोघांचीहि स्वभाव चित्रें त्यांनीं इतकीं सुरेख रेखाटलीं आहेत कीं, किर्लोस्करांनीहि कौतुकानें मान डोलवावी. आपली अभंग सत्य-निष्ठा किती नम्र भाषेनें राम व्यक्त करतो आहे—"आई, ज्या सत्याच्या तपश्चर्येवर विश्वाची जोपासना अवलंबून आहे, तें सत्य इतकें सोपें आहे कीं, सत्याच्या पालनाकरितां दशरथमहाराजांसारख्या नामांकित वीरानींच कंबरा कसल्या पाहिजेत, असें मुळींच नाहीं.-त्यांच्या तेजापुढें राम म्हणजे एक काजवा आहे-पण सत्याचें पालन काजवाहि सहज करूं शकतो !"

सामर्थ्यापेक्षाहि सत्याला राम अधिक किंमत देणारा आहे. तो म्हणतो, "लक्ष्मणा, माझ्या बाहूतील शक्ति म्हणजे सत्याची शोभा होय.-मनुष्य मेल्यावर त्याच्या शरीरावरचे वस्त्रालंकार जसे टाकाऊ ठरतात, त्याप्रमाणेंच सत्य सोडल्यावर शक्ति टाकाऊ ठरते. सत्य सोडून शक्तीचा नाद धरणें म्हणजे प्रेतावरील कपड्याकरितां टपून बसणें होय. प्रसंग आला तर अलंकार काढून ठेवावेत, पण प्राण देऊन आत्महत्या करूं नये."

तसेंच राम दशरथाला आपल्या जीवनाचें तत्त्वज्ञान सांगतो, " बाबा, ह्या वनवासी झालेल्या रामाबद्दल दु:ख करूं नका–जन्मापासून तुमचा राम तपस्वी आहे. अयोध्येचें सिंहासन आणि दंडकारण्यातील वनवासाचें दर्भासन दोन्ही आपल्या रामाला सारखींच सुखाचीं आहेत."

बंधुप्रेमाच्या छटा

भरताचे गुण ग्रहण किती उदार भावनेनें राम करतो, " रामाच्या पराक्रमातील दोष भरताच्या यशानें पवित्र व सुशोभित होणारे आहेत. ब्रह्मादिकांनीं कष्टतर तपश्चर्येनें सिद्ध केलेलीं सर्व शस्त्रास्त्रें इक्ष्वाकु–कुलाची कीर्ति पराक्रमात वाढावी म्हणून विश्वामित्र ऋषींनीं मला व लक्ष्मणाला दिल्यानंतर पुन: बजावून सांगितलें राक्षसांचा संहार करताना तुम्हा दोघांचें जर कोठें चुकलें तर तें न्यून भरून काढून तुमचा पराक्रम पवित्र करण्याचें सामर्थ्य पृथ्वीतलावर आज एकट्या भरतात आहे. म्हणून म्हणतो आई, हा मुकुट भरताच्या मस्तकावर ठेवल्याशिवाय रामाला हा मुकुट पवित्र करील किंवा कसें हें समजणार नाहीं."

जरूर तर, भरताशींहि वैर करून, रामाचा वनवास चुकविण्यासाठीं लक्ष्मणानें कंबर कसली आहे. त्यावेळीं रामाचा निर्धार चार वाक्यातच पण वज्राप्रमाणें कसा असतो हें खाडिलकरच दाखवू शकतात. राम-लक्ष्मणाचा संवाद असा—

लक्ष्मण–आई, आशीर्वाद देऊं नकोस–लक्ष्मणाचे बाण दादाना वनवासाला जाऊं देणार नाहींत–दादा, तुमच्या बाहूतल्या पराक्रमापुढें ह्या लक्ष्मणाची शक्ति कांहीं नाहीं हें मला माहीत आहे, पण तुम्हाला अडवळा करताना तुमच्याशीं लढणाऱ्या ह्या लक्ष्मणाचें शिर एकराणी रामानें धडा पासून वेगळें करून, आपल्या ह्या सौमित्राचें मस्तक पायाखालीं ठेंचाळून, दंडकारण्याचा मार्ग आपणाला आक्रमावा लागेल—

राम०–तसें नाहीं व्हावयाचें–युद्ध करूनच मला अडवळा करावयाचा असेल–तुझ्या हट्टाला मी कोण आळा घालणार ?–सौमित्रा, तुझ्या बाणानीं विव्हळ झालेला राम धनाकडे तोंड करून जमिनीवर मरून पडलेला दृष्टीस

पडेल. रामाचा प्राण, लक्ष्मणा, दुस्वाशीं लढण्याकरिता मात्यादून बाहेर पडणार नाहीं, पण वनाकडे वळलेलें रामाचें पाऊल एक रेषहि मागें येणार नाहीं." लक्ष्मणावरील अपार प्रेम आणि त्याहून अधिक असें आपल्या प्रतिज्ञेवरील प्रेम रामानें किती योग्य शब्दानीं मूर्तिमत उभें केलें आहे! अशी उग्र सत्त्वनिष्ठा केवळ खाडिलकराचीच लेखणी लवू शकते. त्यानीं रंगविलेला लक्ष्मण हा उत्तम पुरुष आहे, पण राम हा पुरुषोत्तमच आहे.

प्रतिज्ञा-पालनाचा आदर्श

हरिश्चंद्राचें चारित्र्य तर कोणाचेहि डोळे दिपविण्याजोगेंच आहे. सत्यनिष्ठेचा, प्रतिज्ञापालनाचा त्यानें अगदीं अतिरेक केला आणि त्यापायीं आपले हालहाल करून घेतले. ही सारी चिरपरिचित कथा खाडिलकरानीं 'सत्व परीक्षा' या नाटकात अत्यंत परिणामकारक रीतीनें रंगविली आहे. वीर, करुण व उदात्त या रसाच्या अखंड धाराच जणु या नाटकातून वहात आहेत. 'प्रतिज्ञा पाळण्याकरिता!' हे शब्द घुमविणारा जणु हा गोलघुमटच आहे द्रौपदीनें मयसभेंत दुर्योधनाला हिणविलें, म्हणून तिला पुढें वस्त्र हरणाचा अपमान सोसावा लागला, त्याप्रमाणें वशिष्ठ शिष्य हरिश्चंद्र काशीच्या विश्वामित्राची तपश्चर्या चचल म्हणतो व 'जो कोणी स्वत चे शब्दास जागणार नाहीं त्याला राज्यातून हाकलून देण्यात येईल' अशी आपली 'सत्याचरणाची द्वाही' पिटतो. त्यामुळें विश्वामित्र हरिश्चंद्राच्या राशीस लागला, असा कार्यकारणभाव नाटककारानें जोडला आहे

"वज्र ढळेल पण हरिश्चंद्राचें मन खंबीर राहील; हरिश्चंद्र एकच वाचा बोलेल व हरिश्चंद्राचे पाय एकच वाट चालतील" असा अचल तत्वनिष्ठेचा पुतळा म्हणजे हरिश्चंद्र! त्याला दया नको, दान नको, भीक नको. 'स्वकष्टाची भाकरी' मिळविण्यासाठीं तो 'लाकडे फोडून हाडाचीं काडें करतो' दीनपणा, लाचारी, वचनभंग याचा मार्ग तो प्राणातींहि स्वीकारीत नाहीं. अशा 'खडकासारख्या कठीण हृदयातून प्रेमाचे व वात्सल्याचे झरे कसे वहातात हें दाखविण्यात खाडिलकराची

सारी प्रतिभा पणास लागली आहे. बाल रोहिदासाचे एक एक उद्गार कानावर पडले कीं श्रोत्याच्या डोळ्यातून टिपें गळतात! करुणरसाची कमाल खाडिलकरानीं या नाटकात केली आहे–आणि तें कारुण्यहि उगाच केकाटणारें, छाती पिटणारें नाहीं; तर अत्यत सयमी, त्यागपूर्ण व कलात्मक असें आहे.

कारुण्याची धार

"आई, आई, माणसें विकावयाचीं म्हणजे काय ग?" हे रोहिदासानें तारामतीला पुनः पुनः केलेले सवाल म्हणजे त्यावेळीं तरुण भारतीयाच्या अंत:करणात गुलामगिरीची जी चीड पेटली होती, तिच्याच ज्वाला होत. कामाठवस्ट करुन व स्वत: उपाशी राहून हरिश्चंद्रानें, आपण गुलामगिरींत शिरण्यापूर्वी, जी करपलेली भाकरी रोहिदास–तारामतीसाठीं आणलेली असते, ती कारुण्याची गंगोत्रीच वाटते. 'मातेच्या स्तनपानाहूनहि' तिच्यातून अधिक अमृत स्रवते. 'करपलेल्या भाकरीचे कोळसे मिष्टान्ना-प्रमाणें मिटक्या मारीत' तीन दिवसाचा भुकेला रोहिदास खातो व "माझी जीभ तर अमृताच्या झऱ्याला बिलगली आहे!" असा आनद दाखवितो, तें पाहून कोणाच्या हृदयाला पाझर फुटणार नाहीं? त्याहून हृदय पिळून काढणारा त्या चिमुरड्याचा सवाल म्हणजे "आई, आज मी म्हटलें का ग तुला, मला भूक लागली आहे म्हणून! मग तू का रडतीस?" शेवटीं 'भूक! भूक!' 'अन्न! अन्न!' करीत रोहिदास मरतो. परतत्र हिंदुस्थानातील अन्नान्न करणाऱ्या बालकाचें हें चित्र त्यावेळीं कोणाचें हृदय भेदून जात नसेल?

मरणाचें तत्त्वज्ञान

आपल्या मरणाचें दु:ख आपल्या आईला वाटू नये, म्हणून रोहिदास तारामतीला म्हणतो, "मातीनें पान व्हावें, पानानें फूल व्हावें, फुलानें फळ व्हावें, फळातून पाखरूं निघावें, पाखरानें काजवा व्हावें, लहान काजव्यानें चादणी व्हायचें, चादणीनें चद्र व्हावयाचें, चद्रानें सूर्य व्हावयाचें, ह्यालाच मरण म्हणतात.—आई, मी मरत नाहीं, तर चिमुकला

रोहिदास थोरला हरिश्चंद्र चहूदिशीं होत आहे." आणि रोहिदासानें प्राण सोडल्यानंतर त्याचें कारण कोतवाल तारामतीला विचारतात. तेव्हा 'बाळ कसा मेला!' असा पुन पुन हंबरडा फोडून तारामती जो विलाप करते, तो दगडालाहि पाझर फोडण्यासारखा आहे. तसाच स्मशानात तारामतीच्या तोंडून रोहिदासाच्या मृत्यूची वार्ता कळताच हरिश्चंद्रानें केलेला शोकहि हृदयाचें पाणी पाणी करणारा आहे "माझ्या बाळा रोहिदासा, गुरो रोहिदासा, देवा रोहिदासा!" असें म्हणून हरिश्चंद्रानें जो टाहो फोडला, तो कोणाचेंहि काळीज करपविणाराच आहे. तारामतीच्या विलापाचे वेळीहि "माझ्या दुसऱ्या प्राणा, माझ्या दुसऱ्या मना, माझ्या दुसऱ्या शरीरा' असा हरिश्चंद्रानें मारलेल्या हाका हृदय हलून सोडतात. एकाहून एक मोठमोठ्या व उंच उंच अशा शोक-सागराच्या लाटा नाटकात एकसारख्या उठत असतात. पार्श्वभूमि म्हणून काशींतील पड्याच्या हीरा, गोसावी, भिक्षुक व नपुंठेठ यांचा खादाडपणा आणि चित्रगुप्ताचा कारकुनी कावा यांचा विनोद मांडलेला आहे 'राज संन्यासा'तील जिवाजीच्या कलमेश्वराच्या मानानें 'कारकुनी दौतीचा महिमा' सुमारच वाटतो. 'दुबळें शरीर, भित्रें मन आणि कुचकी बुद्धि' ही कारकुनी वृत्ति चांगली रंगविली आहे. पण मुख्य ठसा उमटतो हरिश्चंद्रादींच्या त्यागमूलक तत्त्वनिष्ठेचा. 'गुलामगिरी म्हणजे अरूला येणारा मृत्युच' हें आपलें राजकीय तत्त्वज्ञान खाडिलकरानीं या नाटकात गोवलें आहे आणि 'सत्यमय पृथ्वीची स्थापना' करण्याचें दिव्य स्वप्न रंगविलेलें आहे.

सेवा व प्रेम यांचें द्वंद्व

सत्यवानाचें स्वभाव चित्र सुस्पष्ट आहे पितृभक्त, सेवापरायण व पराक्रमी असा हा वनवासी तरुण सावित्रीच्या प्रेमपाशात सापडू लागला, तेव्हा तो मनात म्हणतो, "प्रदक्षणा वटवृक्षाला, पण दृष्टि एकसारखी माझ्याकडे! पण मी काय म्हणून येथें उभा रहावें? माझे पाय आश्रमाकडे वळले पण माझे डोळे वटवृक्षाकडे! उशीर का झाला म्हणून बाबानीं

मला विचारलें, तर मी काय सांगू ?—आईच्या सेवेंत अंतर पडलें, तर हा नवा संसार मला कसा तारील ?—पण ही का प्रत्येक वळणाचे वेळेला मजकडे पाहून माझे प्राण माझ्या डोळ्यांतून बाहेर ओढून नेत आहे ?—नको, नको, सावित्री, संकटांत दिवस काढीत असलेल्या माझ्या वृद्ध आईबापांवर दया कर आणि प्रेमपाशांत मला बांधून त्यांच्यापासून मला दूर दूर नेऊ नकोस.—अजून सपल्या नाहींत. हिच्या प्रदक्षणा—प्रत्येक प्रदक्षणेला माझ्याभोंवतीं एक एक बंधनाचा वळसा पडत आहे व माझ्या शीलाचा कोंडमारा होत आहे, असें मला वाटतें."

सत्यवानाचे गुण सावित्रीच्या नजरेस पडले आणि म्हणून ती त्याचें वर्णन करते, " मातापितरांच्या सेवेला वाहून घेतल्यामुळें परपीडेच्या पापाचें भय ह्यांना पावलोंपावलीं वाटतें ! पृथ्वी पादाक्रांत करण्याची मनगटांत धमक, परोपकाराची स्वयंभू हौस, आणि परपीडेचें पातक लागू नये म्हणून अहिंसेचें स्वीकारलेलें व्रत—असल्या गुणांचा समुच्चय म्हणजे पृथ्वीवरील स्वर्गच होय."

श्रीकृष्णाचें स्वभाव–चित्र

श्रीकृष्णाचें शौर्य व औदार्य हे दोन्ही गुण प्रगट करणारें त्याचें पुढील भाषण रसपूर्ण आहे. तो रुक्मिणीला म्हणतो, "राजकन्येची इच्छा असेल, तर शिशुपाल, जरासंध, किंवा रुक्मी, ह्या तिघांपैकीं, पाहिजे त्याच्याशीं, किंवा एकदम तिघांशीं मिळून ह्या मंडपांत द्वंद्वयुद्ध करण्यास मी तयार आहे. इतकेंच नव्हे तर ह्या तिघांपैकीं पाहिजे त्याच्या—किंवा तिघांच्याहि—रक्ताचा सडा ह्या मंडपांत घालून, किंवा तिघांच्याहि शरिरांतील एक बिंदुहि जमिनीवर न सांडतां, तिघांनाहि हतवीर्य करून, जमिनीवर पाडून, तिघांच्याहि डोळ्यांना स्वयंवराची माळ ह्या छातीवर लोळलेली पहावयास लावण्याचें मला सामर्थ्य आहे. पण रुक्मिणी, तुला जर हा शिशुपाल पसंत असला, तर खुशाल त्याच्या गळ्यांत माळ घाल, तुझा संसार दुःखाचा करावा म्हणून मी कोणाशींहि युद्ध करणार नाहीं, असें तुला आश्वासन देतो."

श्रीकृष्णाचा सत्यप्रिय स्वभाव पुढील मोकळ्या शब्दांनीं व्यक्त झालेला

आहे " महाराज, मी गवळ्यात लहानाचा मोठा झालों, मी गवळ्यात नाचलों बागडलों, मी गवळ्यात पैलवानी करून धष्टपुष्ट झालों, तेव्हा मला गवळी म्हटल्यानें जितका आनंद होतो, तितका आनंद सम्राट किंवा देवेंद्र म्हटल्यानेंहि होणार नाहीं. "

तो अभिमानानें सांगतो, " माझा धंदा राजाचा आहे उत्तम गवळी ज्याप्रमाणें गाईंना सहज वळवितो, त्यांना बांधतो, त्यांचें दूध काढतो, त्याप्रमाणें मी राजांना सन्मार्गावर आणतों, नीतिबंधानीं राजांना बांधून ठेवतों, आणि सौख्यशांतीच्या दुधाचे रतीब सर्वांच्या घरीं मी घालतों. मी गवळी म्हणून स्वयंवराला आलों नसून, माझा धंदा राजाचा ह्या नात्यानें रुक्मिणीच्या स्वयंवराला आलों आहें. "

नायक व नायिका हे कोणताहि नाटककार थोर गुणांचेच दाखवितो, पण खाडिलकरांनीं ' द्रौपदी 'तील विपक्षाचा कर्ण, ह्यादेखील किती उदात्त दाखविला आहे, पहा. मत्स्यवेधाचें चिन्ह पाहतांना तो दुर्योधनास सांगतो, " चिन्हांतल्याहि बायकांवर हा कर्ण शरसंधान करीत नसतो. "

तसेंच, कौरवांचा कैवारी असूनहि तो म्हणतो, " मी कृष्णाची निंदा आजपर्यंत कधींच केली नाहीं, आणि करण्याचेंहि प्रयोजन मला नाहीं. बस, जरासंध आणि शिशुपाल ह्यांना साहसानें मारणाऱ्याची किंमत ओळखण्याइतकी वीरवृत्ति ह्या कर्णाच्या अंगांत खात्रीनें आहे "

ओजोगुणाचा पुतळा

' कांचनगडची मोहना ' हें नाटक गद्य असूनहि काव्यपूर्ण आहे. सोळावे शतकाचे अखेरीस प्रतापराव आपला किल्ला स्वतंत्र ठेवण्याचा प्राणपणानें प्रयत्न कसा करतो, पण तो घरभेद्याच्या फितुरीमुळें तो धुळीस कसा मिळतो याची ही वीर-करुण-मिश्रित कहाणी आहे. १८९८ सालीं स्वातंत्र्याचें वारें पर्यायानें पसरून देण्यास प्रतापरावाचीं एकाहून एक आवेशपूर्ण व कल्पनापूर्ण भाषणें उपयोगीं पडलीं. त्यांतील शब्दनूशब्द ओजोगुणानें कसा रसरसलेला आहे-निखारेच आहेत ते जणु ! प्रतापराव स्वातंत्र्य मार्गानें जणारा तेजस्वी तरुण. तो उसळून म्हणतो,

" मानगुटीवर बसून शत्रूचें नरडें दातानीं कडाकड फोडण्याची जी वेळ, त्यावेळीं क्सला गनिमी कावा? खानाच्या छावणीत एकदा सापडलों असतों, तरीदेखील आमचें रक्तशोषण करून पुगलेल्या ह्या विजापूरच्या दुष्मनापुढें माझें डोकें केसभरहि लवलें नसतें. गनिमी कावा लढवून ह्या चोराना पचवीसतीस वर्षे विजयनगरचे उरावर थयाथया नाचू दिलें-- बस्स झाली इतकी गुलामगिरी ! "

त्याच्या वाणींतून अग्निकण कसे निघतात, पहा—

" माने, कोण कोणाला भाकरी चारतो ? विजापुरास ठेचून रेचलेली संपत्ति ह्या चोराच्या बापजाद्यानीं आपल्याबरोबर आणिली होती वाटतें ! अहो, ही आमचीच संपत्ति ! तो सोनेरी महाल, तें हिरेजडित सिंहासन-- सर्व--सर्व--आमचें, आमच्या आजापणजानीं कित्येक वर्षे श्रम करून संपादन केलेलें ! तो गोल्घुमट बांधताना किती हिंदु गुलामाना त्या चोराच्या चाबकाचा मार दररोज खावा लागे, हें तुम्हास माहीत आहे काय ? त्या भव्य मशिदींच्या छतावर सोन्याचा मुलामा चढविताना, तुमच्या आमच्या आयाबहिणींना भ्रष्ट करून त्यांचे किती डागडागिने ह्या चोरानीं हिसकावून घेतले ह्याची तुम्हाला कल्पना तरी करिता येते काय ? माने, तुम्ही स्वत येच नोकर आहा ! विजयनगरच्या तख्ताचे तुकडे तुकडे जरी झाले, तरी अद्याप त्याच तख्ताची तुम्ही भाकरी खात आहा हे विसरू नका "

भाषेचा कडवेपणा

आपला पोलादी निर्धार निश्चयी शब्दानीं व्यक्त करताना प्रतापराव गरजतो, " सर्जाराव, आमची मान तुटेल, आमचीं हाडें चिंधून चिंधून जाऊन त्याचा चुराडा होईल, पण संकटाना केसभरहि आम्ही हार जाणार नाहीं, हें शत्रुला आज पक्कें समजू द्या. म्हणजे आम्ही जिवंत राहून जें कार्य आमच्या हातून पार पडणें अशक्य आहे, तें काम आमच्या मरणानें आपोआप होईल. आमचा कडवेपणा, आमचें शौर्य, शरिरात जिवाची धुगधुगी असेतों आमची लढण्याची हौस, हीं विजापूरच्या पादशहाला

यश्च द्या, त्यानें फौजेनें विजापुरास गराडा दिला असता पादशहास जी भीति वाटेल त्याहून अधिक भीतीनें आमचें नाव नियण्यावरोवर पादशहा कापू लागेल!".

तोच वज्रकठोर निर्धार प्रतापराव पुन जाहीर करतो! "माझा हाच निश्चय, हीच प्रतिज्ञा, कीं तरवारीच्या तीक्ष्ण धारानीं माझ्या शरिराचे तुकडे तुकडे होवोत, भाल्याच्या मान्यामुळें माझ्या शरिरातून रक्ताचे हजारों प्रवाह वाहोत, बंदुकीच्या गोळ्यांच्या तडाक्यानें माझ्या मस्तकाचे कळपे कळपे तुटून पडोत, ही माझी भयंकर तलवार वज्राप्रमाणें शत्रुसैन्यावर पडेल, आणि ह्या चोराची राखरांगोळी झालेली ह्या डोळ्यांनीं पाहिल्याशिवाय किंवा कानानीं ऐकल्याशिवाय प्रतापरावाचीं हाडें कांचन गडच्या मैदानावर कधींच पडावयाचीं नाहींत." मराठी भाषेतून वीररस वाहविण्याची शिकस्त खाडिलकरानीं केलेली आहे.

अखेरचा या वाखून पुढें आलें, तरी राष्ट्रस्वातन्त्र्यावर प्रतापरावाची भक्ति इतकी अलोट कीं, तो प्रार्थना करतो, "परमेश्वरा, आज आमची सर्वांची कत्तल झाल्यावर माझ्या या शूर, प्रामाणिक, पुण्यवान् सेनेला ज्या ठिकाणीं जन्मास घालशील, त्याच ठिकाणीं ह्या अभागी, दुर्दैवी प्राण्यालाहि पुन जन्माला घाल, अशी माझी मरणापूर्वीची तुला प्रार्थना आहे माझ्या पदरीं जर काहीं पुण्य असेल तर त्याबद्दल मला स्वर्गसुख नको, नंदनवनातील सुखोपभोग मला नकोत, पादशहाचे जाचातून विजया-नगरास मुक्त करण्याचे कामीं माझें सर्व पुण्य खर्च होऊ दे. पुढील जन्मीं पुढारी—सरदार होण्याइतकें जर माझें पुण्य नसेल, तर मराठ्यांचें जें सैन्य विजापूरची राखरांगोळी करील, त्या सैन्यातल्या अतिशय क्षुल्लक दर्जाच्या नोकराचे जन्माला, मला देवा घाल. परमेश्वरा, मनुष्यकोटींत पुन. जन्मास घालण्याची जर माझी योग्यता नसेल, तर ज्या घोड्यावर स्वार होऊन मराठे विजापूरचा दरवाजा फोडतील, त्या घोड्याच्या तरी जन्माला मला जाऊ दे. हा मानहि पुढील जन्मीं जर मला मिळावयाचा नसेल तर विजापुरावरील मराठ्यांच्या स्वारीची सामग्री वाहून नेणारा बैल तरी निदान मला कर." शिवरामपंत परांजपे यांच्या विचारांचेंच हें जुळें भावंड!

भाऊबंदकींतील रूपक

'भाऊबंदकी'चा पहिला अंक तर नमुनेदारच आहे. तो स्वयंपूर्णहि आहे. नारायणरावाचा खून हा कथानकाचा उत्कर्ष-बिंदु पहिल्या अंकातच खाडिलकरांनीं गाठला आहे. त्यापुढें प्रेक्षकांच्या जिज्ञासेची तार खेचून धरणें हें पलेचें केवढें यश! पण त्या खुनापेक्षाहि उत्कंठापूर्ण समर प्रसंग खाडिलकरांनीं निर्मिले आहेत. रामशास्त्री राघोबाला देहांत प्रायश्चित्त सांगतो व नाना बारभाईंचा कारभार सुरू करतो हे दोन प्रसंग अधिकाधिकच रंगत जातात. शृंगार, वीर, करुण, हास्य व उदात्त या पांची रसांच्या लाटा या नाटकांत एकसारख्या आदळून गर्जत असतात.

हें नाटक विलक्षण परिणाम घडविणारें आहे. तें पाहिल्यावर-वा वाचल्यावर-त्याची छाप दीर्घकाळ मनावर राहते. १९०९ सालच्या भीषण कालांत हें नाटक रंगभूमीवर आलें. लो. टिळकांची रवानगी सरकारानें मंडालेच्या तुरुंगात केलेली होती. निःस्पृह व स्पष्टवक्ते रामशास्त्री प्रभुणे रंगभूमीवर आले कीं, प्रेक्षकांना लोकमान्यांचेंच दर्शन झाल्यासारखें वाटे आणि त्यांचे सत्याचे व निर्भयतेचे एकएक भीमशब्द ऐकले, म्हणजे प्रेक्षकांचे हात सहजस्फूर्तीनें टाळ्यांचा कडकडाट करीत. ज्यावेळीं सखाराम बापू-" खून, अन्याय, व पाप यांच्या पायावर उभारलेल्या सत्तेचा वरून परमेश्वर व खालून लोक धिक्कार करीत असतात " असा सिद्धांत बोलतात, तेव्हांहि श्रोत्यांना 'केसरी'च्या गर्जनेचाच हा पडसाद आहे असें वाटे. आणि जेव्हा राघोबा, " राज्यसत्तेला निर्माल्यवत् करण्याची शक्ति एवढ्या बुद्धिवान तपस्याच्या अंगीं असावी, अं!" असें आश्चर्य व्यक्त करतो, तेव्हा तें दडपशाही करणाऱ्या ब्रिटिश सरकाराच्या मन-स्थितीचेंच चित्र आहे असें श्रोतृवृंदाला वाटत असे.

रामशास्त्र्यांच्या न्यायनिष्ठुरतेनें आनंदीबाईचें महत्त्वाकांक्षी मन चडफडून जातें. तेव्हा ती शास्त्रीबुवांना टाकून बोलते, " रंगत च्या मोठेपणाच्या पाजील गर्वानें, तुमची बुद्धि कुजली आहे. मुख्य न्यायाधीशाची जागा मिळाल्यामुळें तुमचें मन नासलें आहे .... तपश्चर्या आता अंधार-कोठींत!" हे कुत्सित शब्द ऐकतांना महाराष्ट्रीय श्रोत्यांना न्या. दावरच

लो. टिळकांना उद्देशून अकारण उद्दाम उद्गार काढीत आहे असा भास झाल्यास नवल काय? आणि दावराची सारी तुच्छता गिळून टाकणारी जी नृसिंह-वाणी लोकमान्यांनीं न्यायमंदिरात काढली, तिची स्मृति होण्यासारखी भाषा रामशास्त्री काढतात. "बाईसाहेब, ह्या जिभेनें ह्यावेळीं सत्य भाषण केलें आहे; पुढें कदाचित् खोटें बोलण्याचा मोह तिला उत्पन्न होईल; तेव्हा ह्याचवेळीं तिला कापून टाकून सत्य बोलण्यात ह्या जिभेची समाप्ति आपण केली तर त्यात मला समाधानच आहे—राघोबा, पेशव्यांच्या गादीचा नोकर नसलेला हा रामशास्त्री तुला देहांत प्रायश्चित्त सांगत आहे." यावेळीं दहा वेळा 'देहांत प्रायश्चित्त' हा शब्द नाटककारानें पुन पुन घुमविला असल्यानें प्रेक्षकांच्या हृदयाचे गाभाऱ्यात त्याचाच प्रतिध्वनि एकसारखा होत रहातो. "न्याय, निःस्पृहता व विद्वत्ता यांचा प्रत्यक्ष अवतार' असणारे रामशास्त्री आपली मृत्युंजयी सत्यनिष्ठा पुन: घोषितात, "बाईसाहेब, पाहिजे तर माझी जीभ छाटून टाकण्याचा हुकूम करा, पाहिजे तर अंधारकोठडींत काळ्याच्या पिंजऱ्यात मला कोंडून ठेवा, पाहिजे तर ज्या ह्या तलवारींनीं नारायणरावाचे तुकडे तुकडे केले त्याच ह्या तलवारी माझ्याहि शरीरावर पाहिजे तशा चालवा; मला कोठेंहि न्या, कसाहि ठेवा, शब्द उच्चारण्याची जिभेंत शक्ति असे तों मोठमोठ्यानें ओरडून सर्व दुनियेला मी जाहीर करणार, 'नारायण-रावाचा खून राघोबानें केला आणि या पातकाला देहांत प्रायश्चित्ता-शिवाय दुसरें प्रायश्चित्त नाहीं.'

'डोंगरी किल्ल्यावरील अंधारकोठडी' असा स्पष्ट उद्देशच आनंदीबाई करते, तेव्हा मुंबईजवळील डोंगरीच्या तुरुंगात एकदोएक दिवस काढलेले लोकमान्य प्रेक्षकांच्या डोळ्यासमोर उभे कसे न राहतील!

कीचकवधांतील राजकारण

'कीचकवध' नाटकाचें राजकीय कर्तृत्व इतिहासप्रसिद्ध आहे, पण नाट्यकलेच्या दृष्टीनेंहि त्याचें महत्त्व असामान्य आहे. अत्यंत बांधेसूद असें सविधानक, त्यात एकाहून एक तीव्रतर संघर्ष-प्रसंग साधलेले, प्रवेशा-

प्रवेशाला रसाचा परिपोष वाढत गेलेला आणि दासीपासून द्रौपदीपर्यंत सर्वांचे स्वभाव सुस्पष्टपणें व सुसंगतपणें रेखाटलेले—यामुळें हें नाटक मराठी नाट्य सृष्टींत उच्च स्थान मिळवून बसलें आहे. कर्झनशाहीवरील आपलें रूपक सत्य भासविण्यासाठीं खाडिलकरानीं प्रस्तावनेंत विराट पर्वांतील आधार सविस्तर दिले आहेत आणि "माझें पदरचें कांहींच नाहीं, जे कांहीं आहे तें सारें मूळ महाभारतांतलेंच" असें भासविलें आहे.

असा पारदर्शक पडदा आरंभीं सोडून, मग त्यानीं तत्कालीन स्थितीचे पडसाद नाटकांत खूपच उमटविले आहेत. 'इम्प्रत,' 'सहानुभूति' या निटिशांच्या लाडक्या शब्दांची चेष्टा त्यानीं केली आहे. "राज्यकर्ते ते ते राज्यकर्ते आणि दास ते दास' ही कर्झनशहाची आढ्यता त्यानीं कीचकाचे तोंडीं घालून चव्हाट्यावर मांडली आहे व निंद्य अशी दाखविली आहे. 'नवीन राज्यें भरभराटीस आणणें आणि जुनीं नावाजलेलीं लयास नेणें, ही त्याची रोजची सहज लीला' असा डल्हौसीचा उद्धार केला आहे. "माझ्या नाटकशाळेंत सर्वांना सारखाच मान व सारखाच दर्जा दिलेला आहे." ही कीचकाची गर्वोक्ति ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या कागावखोर समतेचाच पडसाद नव्हे काय? "प्रजेनें कितीही मुकाट्यानें जुलूम सोसला, तरी परमेश्वराचे दरबारात त्या जुलमाच्या प्रायश्चित्तापासून राज्यकर्त्यांची सुटका होणें शक्य नाहीं.' हें धर्मराजाचें आश्वासन तेव्हांच्या त्रस्त भारतीय जनतेस किती समाधानाचें वाटत होतें! "अमर्याद वाटणारी तुझी सत्ता हा हा म्हणता दासरूप पडेल, सर्वांचा न्याय करण्यास परमेश्वर बसला आहे." ही द्रौपदीची भविष्यवाणी परतंत्र भारतीयाना किती आशादायक वाटे! अथपासून इतिपर्यंत अखंडपणें वाढत्या श्रेणीनें रंगत जाणारीं जीं पांचसात नाटकें मराठींत आहेत, त्यांत 'कीचकवधा'चें स्थान उच्च आहे.

खलनायकाचें चित्र

'सवाई माधवरावाचा मृत्यु' हें खाडिलकरांचें पहिलें नाटक असूनहि सरस आहे. शेक्सपीयरचा हॅम्लेट जसा संदेहावर आंदोलनें घेतो, तसा

माधवरावाचा स्वभाव दाखविलेला आहे. त्याचें मन नाना फडणिसाविषयीं कलुषित करण्यासाठीं केशवशास्त्री श्रीमंताच्या कानात भलभलते संशय ओततो. शेक्सपीयरच्या आयोगाचीच ही मराठी आवृत्ति. १८९३ सालीं खाडिलकरानीं लिहिलेलें हें नाटक प्रथम 'विविध–ज्ञान–विस्तारा'त प्रसिद्ध झालें. पुढें रगभूमीसाठीं दोन-तृतीयांशाहून अधिक भाग खाडिलकरानीं नव्यानें लिहून काढला. माधवरावाच्या मनाचे हेलकावे कसकसें वाढत गेले, हें अत्यत कौशल्याचें कार्य तरुण खाडिलकरानीं उत्तम प्रकारें पार पाडलें आहे. आयागोचा मिष्किलपणा व दुष्टपणा केशवशास्त्र्यामध्यें भरला आहे. खल-नायक रगविण्यावरचे खाडिलकरानीं इतकें लक्ष दुसऱ्या कोणत्याच नाटकात पुरविलें नाहीं.

"सर्व जग नानाचा शब्द झेलते आहे! नानानीं वरून पहाण्यावरोबर सर्व पृथ्वी कापते आहे !" असें केशवशास्त्री म्हणतो आणि दुसऱ्या बाजीरावाच्या पक्षाचे लोकाना नानाविरुद्ध चिथवतो पण त्याचें खलत्व हें कीं, माधवरावाची मातोश्री व सासू या दोघींशीहि नानाचा अनैतिक सबध होता असें विष तो माधवरावाच्या कानात हलकेहलके ओततो. त्या विषाचे परिणाम माधवरावाच्या कोवळ्या मनावर कसकसे होत गेले हें त्याच्या उद्गारावरून स्पष्ट दिसतें त्याचे सासरे बाबासाहेब याचा निरोप म्हणून केशवशास्त्री विषाचा पहिला थेंब टाकतो माधवरावाच्या हृदयाला डिवचणारा तो निरोप असा " श्रीमंताप्रमाणें मी काहीं नानाच्या ताटाखालचें माजर होऊन राहणार नाहीं—ज्याना गादीची हाव असेल त्यानीं पाहिजे तर नानाची थुकी झेलून रहावें, वेसणीच्या बैलाला वळवितात त्याप्रमाणें नाना वळवितील तिकडे पेशव्यानीं पाहिजे तर वळावें. "

निरोपाप्रमाणेंच एक खोटें पत्र रचून केशवशास्त्री विषाचा दुसरा थेंब श्रीमंताच्या कानात टाकतो त्याच्या मतें, ' ही चिट्ठी म्हणजे नानाच्या वाड्याला लागणारी मूर्तिमत आग, शनिवारवाड्याला चाटून जाणारा प्रत्यक्ष विजेचा लोळ, —माधवाच्या शरिरातील सर्व रक्त तापविणारे रसरसलेले हे निखारे सधि साधून माधवाच्या डोक्यावर मी ठेवणार ! "

ही चिट्ठी आपण नाखुषीनें दाखवीत आहों अशी बतावणी कपटी

केशवशास्त्री करतो, त्यामुळे तर माधवरावाच्या हृदयातील आग भडकतेच. तो संवाद पुढीलप्रमाणे—

माधव—कोठें आहे तें पत्र मला दाखवा, माझ्याहि सदयाची शहानिशा होऊं द्या.

केशव०—स्त्रीजातीसनधानें पुरुषांचीं मनें स्वभावत संशयखोर असतात, —तेव्हा म्हणतों महाराजाना काय करावयाची ही उठाठेव करुन ?

मा०—दाखवा, तें मला अगोदर दाखवा

के०—नको सरकार, मी नाहीं दाखविणार

मा०—आमचा हुकूम आहे, जर पत्र दाखविलेंत नाहीं, तर नागनाथाची अवस्था झाली ती तुमची होईल.

के०—आणि सरकाराना पत्र दाखविलें व नानाना कळलें, तर पत्र दाखविल्याबद्दल मला देहांत शिक्षा भोगावी लागेल.

मा०—पेशव्याच्या गादीवर मी आहें, नाना नाहींत. माझा हुकूम पाळल्याबद्दल जर तुम्हाला नाना शिक्षा करूं लागले, तर प्रथम ह्या माधवाला हत्तीच्या पायात चिरडून मारणें नानाना भाग पडेल, मग तुमच्या केसाला ते धक्का लावतील—दाखवा तें पत्र ”

मार्मिक मनोविश्लेपण

नानानीं हत्तीच्या पायासाठीं दिलेल्या नागनाथाच्या तोंडून, सुग्रीव—ताराच्या पौराणिक दाखल्यातून, पोवाडेवाल्याच्या कवनातून—चोहोंकडून नानाविरुद्ध येणाऱ्या विकल्पांचा सपाटा केशवशास्त्री लावतो त्यामुळें माधवरावाची दृष्टि विकृत होते व नानाचें प्रत्येक चागलें कृत्यहि त्याना विपरीत भासू लागतें आपल्या विवाहाच्या टोलेजंग समारंभाची जुनी आठवण होऊन माधवराव म्हणतात, “ माधवा, वरात ? नव्हे ती वरात, एखादा नीच मुत्सद्दी आपल्या पापाची घाण धन्याच्या अगाला कशी सारवतो ह्याचें प्रदर्शन करण्याकरिता ती धिंड काढली होती धिंड !— पेशव्याच्या दरबारात भयंकर अपराधी शिक्षेवाचून कसा निसटतो, तें पाहून घेतल्यावाचून मी राहणार नाहीं ”

प्रत्येक संवादातून माधवरावाच्या मनाची स्थिति नाटककारानें उभी केली आहे

जन्मापासून नानानीं आपल्याला पित्याप्रमाणें संभाळलें—वाढविलें हें जाणून माधवराव त्याच्याविरुद्ध जीभ उचलत नसत. पण नाना हे दुष्ट आहेत असा त्याचा ग्रह झाल्यामुळें हळुहळु ते त्याना विरोध-हि करू लागले. प्रथम ते चाचरत म्हणतात, "मला वाटतें, मी सांगतों—माझा असा हुकूम आहे कीं—यापुढें त्र्यंबक आपण कोणत्याहि प्रकारची ढवळा ढवळ करता कामा नये."

पुढें सरदाराच्या दरबारात जाऊन माधवराव त्याना स्पष्टच बजावतात, "सरदार हो, तुम्ही मला पेशवा समजू नका. बाजीराव ज्याप्रमाणें शिवनेरीस कैदेंत आहेत त्याप्रमाणें—मी जिवावर उदार आहें.—उघड उघड तुमच्या तोंडावर बोलतों—शनवारवाड्यात मी नानाचा कैदी आहें, आणि माझ्यावर पहारेकरी कोण म्हणाल ? तर आमच्या त्या मानलेल्या सासूबाई !—त्या बाईंची परवानगी घेतल्याशिवाय मला कोठें जाता येत नाहीं, येता येत नाहीं, माझी कोणाची गाठ पडत नाहीं !—मी दरबारला येणार नव्हतों, पण माझ्या सरदाराना माझ्या कैदखान्याची गोष्ट सागण्यास पुन: संधि आईसाहेब व नाना देणार नाहींत म्हणून मुद्दाम आलों."

शेवटी 'आपलें जीवित व्यर्थ' असें माधवरावाना वाटू लागलें ते स्वत:शीं म्हणतात, "ह्या बागेंतल्या झाडाप्रमाणें निश्चळ व स्थिर असा मी जन्माला आलों असतों,—कैदखान्यात असतानाहि ह्या वेलीप्रमाणें मीं हात हलविले असते, ह्या फुलाप्रमाणें आनंदानें हसलों असतों !—मनुष्याचा जीव माझ्या शरिरात आतला असता. ह्याना कापणाऱ्या, कापणाऱ्या, तोडणाऱ्या माळ्याकडे पाहून हीं फुलझाडें जशीं डोलतात, वागडतात, हसतात, तसें मींहि नानाना, आईसाहेबाना खूष केलें असतें !"

अखेर आपलें जीवित व आपला संसार–सारेंच पाणींतलें आहे, असा प्रमानें पडाल्यामुळें माधवरावाचें मन आत्महत्येस प्रवृत्त होतें. त्याना सर्वांचाच वीट किती आला होता, हें खाडिलकरानीं पुढील शब्दानीं

दाखविलें आहे. "हें घाणेरडें पुणें शहर सोडून–मला लाज कोठें तरी गेलें पाहिजे.—ही पापी जागा जाळून राखरांगोळी केली तर?–छे–सोडून हा वाडा स्वच्छ व्हावयाला ?—जाळल्यावर राहणारी ती राख, ते कोळसे, त्याच्या काळ्याकुट्ट पापाचा तो असल गाळ अजीबात नाहींसा कसा करता येईल?—गंगेसारख्या महानदींत ती राख टाकली, तर तो पवित्र ओघ पापमय होऊन जाईल, जमिनींत त्या राखेला गाडून टाकलें तर वसुधरेच्या पोटात असलेले सर्व हिरे काळेकुळकुळीत कोळसे बनतील, आकाशात ही राख फुंकली तर तेजोमय तारे काळेठिक्कर पडतील !"

उत्कट पेंचप्रसंग

रसोत्कट प्रसंग निर्मिण्यात खाडिलकराची प्रतिभा यशस्वी आहे. आनंदीबाई म्हणजे मूर्तिमंत राक्षसी महत्त्वाकांक्षा ! तीच 'भाऊबंदकी'ची खल नायिका. आपल्या पित्या अर्भकालाहि दगडावर ठेचून मारण्यास भजावणाऱ्या लेडी मॅक्बेथची नहीणच ! ती तुळाजीपासून राघोबापर्यंत सर्वांना प्रेमानें, लोभानें, धाकानें नारायणरावाच्या खुनास प्रवृत्त करते. कधीं सरळ तर कधीं छद्मी बोलून, कधीं पडतें घेऊन तर कधीं कुरेनाजी गाजवून, राघोबाला कधीं शृंगाराची भुरळ घालून तर कधीं आपल्या कपाळींचें कुंकू पुसूनहि, ती आपल्या मनाप्रमाणें नारायणरावाचा खून घडवून आणते प्रत्यक्ष खुनाचे वेळीं राघोबाच्या कमरेला एकीकडे नारायणराव विळखा घालतो व प्राणाची भीक मागतो, तर दुसरीकडे आनंदीबाईहि मिठी मारून त्याला ठार करण्याचा हट्ट धरते–हा प्रसंग किती नाट्यपूर्ण ! तसाच 'विद्याहरणा'तील शुक्राचार्यांच्या कमरेला एका बाजूस देवयानी व दुसऱ्या बाजूस राजपुत्र लगटून कचाच्या प्राणाविषयीं परस्पर–विरुद्ध मागणी करतात हा केवढा पेंच प्रसंग ! असे संग्राम (Conflicts) उभे करण्यात खाडिलकरांचें यश आहे, असा अचूक अभिप्राय लो टिळकांनींहि एकदा दिला होता.

आनंदीबाईचा कपटी व क्रूर स्वभाव शब्दाशब्दातून प्रगट होतो. 'आम्ही पैठेंत आहों तेंच चांगलें' असें आरंभीं उपरोधिकपणें बोलून ती तुळाजीला खुनास चिथावते. पुढें नाना फडणीस आले. तर लगेच

कागावरोरपणानें म्हणते, —" जाणाराचें काय ? तो सुखानेंच स्वर्गात जातो, त्याला नेण्याला स्वर्गांतून विमानें आलीं असतील, आम्ही हतभागी येथें राहिलों. लोक आम्हाला काय म्हणतील, ही भीति इकडे मरणाहून अधिक वाटते."

मनाच्या आंदोलनांचीं चित्रें

पण खुद्द राघोबादादाची स्थिति काय झाली होती ? खून चढलेल्या त्याच्या मनात नाना तऱ्हेचीं भुतें नाचत असतात. आरशात त्याला तींच भुतें दिसतात. तो आनंदीबाईला म्हणतो,

"पहा, अजून त्या आरशात पहा—इंगळासारखे लाल झालेले बाबाचे डोळे मजकडे रागानें पहात आहेत—पहा, अजून पहा—आनंदी, रणांगणावर एकट्या मजवर चालून आलेल्या हजारों पठाणाच्या तल्वारी *म्यानातून बाहेर झळकलेल्या पाहिल्यावर भीतीचा लवलेशहि माझ्या मनात* कधीं शिवलेला नाहीं. पण लहानपणीं बाबाना रागावलेले पाहिल्यावर जसा मी भित्र्या मुलीप्रमाणें कापत असें, तसा आताहि—ते आरशातले त्याचे—ते पहा—ते गुंजेसारखे लाल डोळे पाहून मी गर्भगळित झालों आहें."

खून झाल्यावर तर राघोबाची मनोवृत्ति बेभानच झाली. तिचें चित्रण खाडिलकरांनीं ठसठशीतपणें केलें आहे. राघोबा म्हणतो, " काय वरच्या सर्व देवता नारायणस्वरूपी होऊन 'काका, काका' म्हणून मला हाका मारीत आहेत !—ह्या पृथ्वीच्या पोटातूनहि तोच शब्द कसा येतो !—अहो, कोणी तरी मी राघो भरारी पेशवा झालों म्हणून माझ्या नावाची द्वाही फिरवा, माझ्या नावानें वर्णे घुमवा, माझ्या नावानें तासे नडवा, डंके, नौबदा, सर्व रणवाद्यें खूप जोरानें पिटा, तुमच्या ह्या नव्या पेशव्याच्या नावाचा जयजयकार ह्या ब्रह्मांडभर, सर्व पुणे शहरभर, सर्व महाराष्ट्रभर एवढ्या मोठ्यानें करा कीं, माझ्या ह्या पितुर कानाच्या किंकाळ्या वरून 'काका, काका' हे शब्द मला ऐकविण्याची त्याना शक्तीच राहू देऊं नका."

'काका ! मला वाचवा !!' ही नारायणरावाची—त्या निष्पाप कुमाराची—किंकाळी कोणाचेंहि काळीज करवतीप्रमाणें कापतच जाते.

खाडिलकर व केळकर–दोघेहि 'केसरी'चे संपादक–राजकीय कार्यकर्ते—लो. टिळकांचे दोन हातच ! पण या दोघानींहि आपली लेखणी ललित क्षेत्रात चालविली व कीर्ति कमावली. खाडिलकरांची लेखणी

मुख्यत नाट्य लेखनात रमली व मोठी प्रतिष्ठा पावली, केळकरांचें कलम साहित्याच्या सर्व शाखांना स्पर्श करून गेलें व विविध फळें देऊन गेलें. 'नाटककार' या एकाच नात्यानें खाडिलकरांनीं गरुडाप्रमाणें सर्वांत उंच असें उड्डाण घेतें, तर प्रत्येक विषयात थोडथोडे गुण मिळवून एकूण बेरजेंत अधिक गुण कमावणाऱ्या कुशाळू विद्यार्थ्याप्रमाणें, केळकरांनीं ललित वाङ्मयाच्या सर्व भागात यश संपादिलें. केळकर मुख्यत 'टीकाकार,' पण ते कवि होते, कादंबरीकार होते व नाटककार पण होते.

केळकरांची नाट्य सृष्टि अष्टकोनी आहे त्यांच्या आठ नाटकांपैकीं 'नवरदेवाची ओटगोळी' हें एका इंग्रजी नाटकाचें व 'सरोजिनी' हें एका बंगाली नाटकाचें भाषांतर होय. चंद्रगुप्त, अमात्यमाधव व तोतयाचें बंड हीं ऐतिहासिक असून कृष्णार्जुनयुद्ध, वीर विडंबन व संत भानुदास हीं पौराणिक म्हणता येतील. यातील शेवटचीं दोन नाटकेंच त्यांनीं संगीत रचलीं. पुढें 'कृष्णार्जुनयुद्धा'लाहि संगीताचा पोषाख चढविण्यात आला.

कृष्णार्जुनयुद्ध व तोतयाचें बंड हीं दोन नाटकें म्हणजे केळकरांच्या नाट्यगुणाचे स्मारक-स्तंभच होत. पैकीं पहिलें नारदाच्या वठलेल्या भूमिकेमुळें जितकें दर्जेदार झालें आहे, तितकेंच दुसरें नाना फडणिसाच्या कुशाग्र चातुर्यामुळें बुद्धीला हलवून सोडणारें झालें आहे. दोन्ही नाटकांची रचना अत्यंत बांधेसूद व प्रमाणबद्ध आहे आणि दोन्ही नाटकें रंगभूमि अगदीं फुलवीत असतात सूक्ष्म बुद्धीचा रम्य विलास या दोन्ही नाटकांत पाहतांना रसिकांची सुसंस्कृत अभिरुचि संतृप्त होते.

नाट्याला अवश्य तो भावनांचा उत्कटपणा केळकरांच्या हृदयातच नसल्यामुळें त्यांचीं नाटकें पहातांना प्रेक्षक कधीं गो खो हसत नाहीं किंवा घळघळां अश्रु ढाळीत नाहीं—त्यांच्या सभ्य व संयमित विनोदानें तो गालातल्या गालात हसेल व परिमित करुणरसानें तो आपल्या डोळ्यांच्या कडा पुसण्यासाठीं खिशांतील हातरुमाल बाहेर काढील इतकेंच ! त्यांतले त्यांत, 'तोतयाचे बंड' तील नानाच्या स्वभावाशीं केळकर यांचें ऐक्य असल्यामुळें त्या नाटकांत भावनेचे चिमणे झरेहि कोठें कोठें झुळझुळतात ! एखाद्या पटाईत बॅरिस्टरानें प्रतिपक्षाचे मुद्दे आपल्या तीक्ष्ण बुद्धीनें खोडून आपली बाजू सिद्ध करून दाखवावी, त्याप्रमाणें केळकरांचे नाना फडणीस हे तोतयाची सारी लबाडी उघड करून आपलें मत स्थापित करतात भूमितींतील दोन समान त्रिकोणांप्रमाणें नाना व तोतया यांच्या पक्षांची रचना केळकरांनीं सुव्यवस्थित केलेली आहे भाऊसाहेबांचा हुजऱ्या हैबती व तोतयाची पत्नी अमला हीं नानाचीं हुकमी शस्त्रें, तर पार्वतीबाईचा भोळाभाबडा स्वभाव, रामचंद्र नाईकाची स्वामिनिष्ठा व इंग्रज-हैदर वगैरे शत्रूंचा पाठिंबा या तोतयाच्या पक्षाच्या पायऱ्या. या दोन्ही बाजू केळकरांनीं मोठ्या कुशलतेनें मांडल्या आहेत. विशेष हें कीं, या नाटकाचे चार अंक केळकरांनीं अवघ्या दहा दिवसांत लिहिले.

अलौकिक स्वभाव चित्रें

'तोतयाच्या बंडातील' नाना फडणीस, 'अमात्य माधवातील' माधवाचार्य व 'चंद्रगुप्तातील' चाणक्य या केळकरांनीं रंगविलेल्या तीन

स्वभावरेखा समानधर्मी आहेत व त्या साऱ्या मोठ्या मार्मिकतेनें व कुशलतेनें रेखाटलेल्या आहेत. याचें एक कारण म्हणजे हे तिघेहि जसे कुशाग्र बुद्धीचे मुत्सद्दी होते, तसेंच खुद्द केळकरहि होते. त्यामुळें त्यांना हा 'पर काया प्रवेश' लीलेनें व यशस्वितेनें करता आला. या सर्वांचे संवाद केळकराच्या सूक्ष्म बुद्धिमत्तेनें व प्रखर तर्कशक्तीनें लखलखणारे आहेत. कोटीवर प्रतिकोटी करण्यात व खलनायकाचें कारस्थान हाणून पाडण्यात या तिघांहि मुत्सद्यांचें अलौकिक बुद्धिचातुर्य प्रगट होतें. त्यांचें प्रत्येक वाक्य युक्तिवादानें धारदार झालेलें आहे. फार काय? 'वडातील' हैवतीसारख्या हुजऱ्यासुद्धा 'शहाणा, धूर्त व कारस्थानी' असाच दाखविला आहे. भटजी घ्या, दासी घ्या, पहारेकरी घ्या,— सर्वांचें बोलणें कसें रेखीव व कोटिक्रमानें फुललेलें. आणि नाना व पार्वतीबाई याचा बुद्धिभावनासंपन्न संवाद तर मराठी नाट्य-वाङ्मयात अद्वितीयच आहे.

नानाचें शब्दचित्र

नानाच्या थोर स्वभावाला पार्श्वभूमि शोभण्यासारखें 'कालेंमुद्द' असें त्याचें चित्र नगभट पार्वतीबाईजवळ काढतो तोहि पुरावे देत देत म्हणतो, "एवढे म्हणे नाना कारस्थानी! एवढे धूर्त! मुताने स्वर्गाला जाणारे! सगळ्या जगाची डाक नसल्या बैठकीला आणविणारे! जसे काय त्रिकालवेत्ते साधु! अतींद्रिय ज्ञानी! महत! खोलीतल नवरात्रायकोच कुजबुजण म्हणे याना समजत! सुगीन सुगीच्या कानात हळूच बातमी सांगितली तर तिचा डंका म्हणे याच्या खलबतखान्यात ऐकू येतो! आणि नाना सहसाध! याना एवढे कान! सरकारवाड्यापासून हातभर अंतरावर, केवळ पेशव्याच्या हिताकरतां घर बाधून हे राहिले! आणि याना आपल्या पाठीशीं पद फितूर बट होतात ते कळत नाहींत! गारदी वाड्यापुढ जमतात तें दिसत नाहीं ना!"

पण खरोखर पहाता, कोसळत्या पेशवाईला हात देऊन सावरणारे नानाच होते. पानिपतच्या प्रत्यानतर सुमारें पधरा वर्षांनी भाऊसाहेबाच

तोतया उपटला. त्याचें नाव सुखनिधान. कनोजकडील कुप्रसिद्ध कवजी कलुशाचा हा वंशज. त्याचा चेहरामोहरा भाऊसाहेबासारखा आणि पार्वतीबाईच्या अंधश्रद्धेला तर तोच खरा भाऊसाहेब वाटे. तोतयाच्या बाजूला बडीबडी मंडळी जमू लागली. त्यांचें पारिपत्य करणें हा केवढा बोजा आहे याचा विचार करताना नाना आपल्या मनाशीं म्हणतात, "एकूण होय नाहीं म्हणता म्हणता या घराला गोष्टी आल्या अ ! हरिश्चंद्राच्या फुटक्या राजणासारखी या पेशवाईच्या वंशाची गत मला तर दिसते. दुष्ट दुर्दैवरूपी विश्वामित्रानं त्याला जें एकदा भोंक पाडून ठेवलं आहे त्यामुळ पुण्य, मेहनत आणि पराक्रम या तिहींचें गंगोदक त्यात कितीही ओतल तरी तो भरण्याचं चिन्हच दिसत नाहीं ! पानपता-पासून एकदा जी घडी विघडली ती अजून बसत नाहीं. आणि सर्वांत आश्चर्य हें कीं, या सर्वांला घरची भाऊनदकी कारण !"

खाडिलकरांनीं नारायणरावाच्या खुनाचा भीषण प्रसंग भाऊबंदकींत रंगविला. त्या अनर्थाला कारण होणाऱ्या आनंदीबाईचा समाचार घेण्यास रामशास्त्रीसारखा नि स्पृह न्यायाधीश भेटला. पण केळकरांनीं निवडलेल्या कथानकात नानांना पार्वतीबाईचा विरोध समजुतीनें, युक्तीनें मोडून काढा-वयाचा होता. "पतिव्रतेच्या प्रेमाची विटंबना" करताना तोतयाचेंहि मन कचरतें, मग 'सत्त्ववीर' नानांना पार्वतीबाईशीं किती कोमलपणानें वागावें लागे ! पार्वतीबाई व आनंदीबाई या दोन स्त्रियांच्या स्वभावांतील भेद नाना सांगतात, "आनंदीबाई जितकी तामसी, तितक्या पार्वतीबाई सात्त्विक. आनंदीबाई जितकी स्वार्थसाधु, तितक्या पार्वतीबाई नि स्पृह आणि परोपकारी, एकीला खोट्याची जितकी आवड, तितकीच दुसरीला सत्याची चाड ! एक जितकी उद्दाम व गर्विष्ठ, तितकीच दुसरी मर्याद-शील आणि विनयसंपन्न ! एक आपल्या पतीवर करडा अमल चाल-विणारी राक्षसी, तर दुसरी मृत पतीला अहर्निश डोळ्यापुढं ठेवून त्याच्या स्मृति-समागमात सुख मानणारी देवता ! अहाहा ! कोण तरी या दोन स्त्रियांत तफावत ! पण एकीच्या अवगुणानीं राज्यशकटाला जितकीं विघ्नं आणलीं, तितकीं दुसरीचे गुण आणणार ! कोण हें दुर्दैव !"

चित्ताकर्षक प्रारंभ

नाटकाचा प्रारंभच मुळी अत्यंत चित्ताकर्षक आहे. रत्नागिरी किल्ल्याच्या तटावरून तोतया उडी घेत आहे. त्यामुळें तेथील किल्लेदार रामचंद्र नाईक याना तोतया हाच भाऊसाहेब वाटतो आणि म्हणून ते स्वामिभक्तीमुळें त्याच्या पायातील बेड्या काढतात व स्वतः पुण्यास पार्वतीबाईंच्या समोर जाऊन उभे राहतात. ही बंडखोरी व ही धिटाई सहन करण्याइतके नाना मेकड किंवा लेचेपेचे नाहींत. 'अर्धे शहाणे' असले तरी ते राज्यशासनात अत्यंत कठोर आहेत. पार्वतीबाईंच्या डोळ्या-देखत ते त्या रामचंद्र नाईकाना तडातडा बोलतात. एखाद्या कडव्या सेनापतीप्रमाणें कडक शब्दाचे आसूड नाना उडवतात. ते रामचंद्र नाईकाना म्हणतात, "नाईक, तुम्हाला शरम नाहीं वाटत असलीं कागावखोर मायावी भाषण बोलायला ? तुम्हीं भाऊसाहेबाना पानपताला जाण्याच्या आधीं पाहिलें होत काय ?.........किल्लेदार नेमतात ते हुकमाची तामिली करायला नेमतात; दयाधर्माची नसती उठाठेव करायला नेमीत नाहींत. तोतया काहीं आजकालचा कैदेंत नाहीं. आज बारा वर्षे कैदेंत आहे. या अवधींत या कृत्याच्या पापपुण्याचा भार ज्यानीं आपल्या माथ्यावर वाहिला ते तो यापुढहि वाहायला समर्थ आहेत, समजला ! दोषाचा भार हलका करायला सरड्यान धावण्याच कारण नाहीं. लाडे कारभार करून त्याना मोठें प्रतिष्ठित नाव दिल्यान गुन्हेगारी कमी होत नसते उल्ट ती वाढते मात्र. समजल नाईक !"

भावनेच्या छटा

नुसते करडे शब्द बोलूनच नाना थारत नाहींत तर, पार्वतीबाईंच्या समक्ष, त्याच्या विश्वासास पात्र झालेल्या व पेशवाईचा एकनिष्ठ आधार असलेल्या रामचंद्र नाईकास ते तेथल्या तेथेंच बेड्या घालून कैदेंत टाकतात. पण हा सारा कठोरपणा पार्वतीबाईंशीं बोलताना मावळतो. भाऊसाहेबा-विषयींची कृतज्ञता आणि पार्वतीबाईविषयींची आदरबुद्धि-यामुळें नाना फारच जपून व नमून वागतात. 'मधात पडलेली माशी हल्क्या हातानें

वर काढावी, तशी ही नाजुक कामगिरी आहे.' नानाच्या राजकारणावर असंतुष्ट झालेल्या पार्वतीबाई त्याना सयमानें पण मार्मिकतेनें टोंचून बोलतात तरीहि नाना आपला शांतपणा न सोडता त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करतात. या स्वभावरेखेच्या छटा पुढील संवादात दिसून येतात.

पार्वती०–नाना! तुमच्या कुडवासारखा स्वभाव मिळायाचा नाहीं! तुम्हाला मोठ दु ख झाल, नाना! त्या इथ असताना त्याची मला मोठी करमणूक होती. तुमच धोरण सभाळून त्यातल्या त्यात माझ्याशीं त्या मोठ्या मोकळ्या मनान वागत.

नाना–(स्वगत) या बोलण्यात किती नाजूक खोंच आहे हें ज्याच त्यालाच कळणार. (उघड) ती मोकळ्या मनाची तर खरीच पण तिन सामाळण्यासारख अस माझ धोरण म्हणून मात्र काहींच नव्हत! मींहि बाईसाहेबाशीं होईल तितक्या मोकळ्या मनानच वागत असतों. मग बाईसाहेबाना कसहि वाटो!"

संवादाची तार चढता चढता पार्वतीबाई असेंहि म्हणाल्या, "मरण हातच असत तर मी तरी अशी ही विटंबना करून घ्यायला कशाला जगलें असतें? • ••• ते जिवत होऊन आले, तरी त्याची वाट काय लागणार, हें दिसतच आहे उघड." पार्वतीबाईचे हे दोन घाव नानाच्या अगदीं जहरी लागले. त्याच्या हृदयातील सान्या भावना गलबलून उठल्या व उसळल्या. डोळ्याना पाणी आणून, भावनापूर्ण भाषेनें, नाना पार्वतीबाईंना विचारतात,

"--हा नाना इतका नीच अधम झाला काय? मी लहान असताना पोटच्या मुलाप्रमाण माझ्यावर प्रेम कुणीं केल? भाऊसाहेबानींच ना? मला माधवरावाबरोबर आस्थेनें शिक्षण कोणीं दिल? 'हा नाना पुढ मोठा होईल' म्हणून मला शाबासकी देऊन ममतेन पाठीवरुन हात कोणी फिरवला? पानपतच्या स्वारीवर निघताना मुद्दाम हौसेन विश्वासरावाबरोबर मला कोणी मागून घेतल? वाटेंत नर्मदा तीरावर मी आजारी पडून अत्यवस्थ झालों असता, "काकी, तुम्ही घाबरू नका." अस माझ्या

मातोश्रींना आश्वासन देताना स्वत त्या प्रेमामुळ धावरून जाऊन डोळ्याला पाणी कोणी आणल ? "

असे अनेक पूर्वीचे अनुभव सागून, शेवटीं, " मी कृतघ्न, उलट्या काळजाचा माग आहे अस आपण कस मानता ? " असा सरळ प्रश्न जेव्हा नानानीं टाकला, तेव्हा पार्वतीबाई म्हणतात, " नाना, तुमचे शब्द मला पटतात." नानाच्या चातुर्याचा व चारित्र्याचा हा विजय होय. तसेंच, नानासारख्या थोर पुरुषाच्या मनातील अत सवर्ष दाखविणे हा केळकराच्या नाट्य-चातुर्याचाहि स्मारक-स्तंभ होय.

कोमल स्वभाव रेखा

पार्वतीबाईचा स्वभाव अतिशय सरळ, भोळा व उदार असा दाखविलेला आहे. वैधव्याच्या सशयामुळें त्याचें मन अधिकच हळुवार झालेलें. त्याची नानाकडे मागणी तरी किती सरळ ! त्या म्हणतात, " मी तेव्हाच सागितल कीं, तोतया पुण्याला आणा. चारचौघासमक्ष परीक्षा होऊ द्या, त्याचा फटशा करा; मग आहेच बसलेली मी वैधव्याच्या दारात. सारच खोट ठरल, तर मग मी नाहीं म्हणून तरी काय होणार ? मग तेव्हा तस का नाहीं झाल ? सशयाच मूळच खणून निघाल असत, म्हणजे मग कशाला पडला असता हा इतका गोंधळ ! "

तोतयाची नायकी कमला हिच्याशींमुद्धा पार्वतीबाईचें वर्तन अत्यत प्रेमळपणाचें—धाकट्या वहिणीसारखें. " आपल्या प्रेमामुळें मी माझ दु:ख जवळ जवळ विसरून गेलें." असें ती पार्वतीबाईना म्हणते शेवटीं हीच अमला तोतयाला आपला पति म्हणून ओळखते. तसेंच तोतया उत्तर हिंदुस्थानचा असल्यामुळें त्याचे नान भिकाजीसाठीं टोचलेले नाहींत हेंहि गुपित नानाचा नोकर हैबती उघडकीस आणतो आणि तोतयाचें सारें कारस्थान धुळीस मिळवण्यात " भले बुद्धीचे सागर नाना " यशस्वी होतात.

संमिश्र स्वभाव-चित्र

विजयनगरचे सस्थापक माधवाचार्य किंवा विद्यारण्य याचें स्वभावचित्र

म्हणजे परस्परविरुद्ध गुणाचें संमिश्रण होय त्याचें आयुष्य ब्रह्मचाऱ्याचें व वृत्ति सन्याशाची पण वर्तन राजकारणी मुत्सद्याइतकें कारस्थानी. एकीकडे जगद्गुरु होण्याची पात्रता तर दुसरीकडे कौटिल्य-नीतीचा अर्कच—असें हें दुरंगी स्वभाव-चित्र केळकरांनीं कुशलतेनें रेखाटलें आहे. " शठाशीं शठासारखें " वागूनहि आपली बुद्धि स्थिर व अलिप्त ठेवण्याची तयारी माधवाचार्यांची आहे. " राजकारणातील कारस्थानाचा आनंद ब्रह्मानंदाहून गोड " मानणारा हा विजयनगरचा प्रधान साध्या होमशाळेत ऋषीप्रमाणें राहतो. आणि ' जन्मभर विद्यासाधन व परोपकार ' करीत असतो राजा हरदेवराव हा दुबळा असल्यामुळें त्याची राणी, तिचा भाऊ कृष्णदेवराव व एक कारस्थानी सरदार रुद्रदाम हे तिघेजण अमात्याविरुद्ध कारस्थान रचतात, किंबहुना म्लेच्छ शत्रुंना स्वारी करण्यास पाचारण करतात हा कट अमात्य उघडकीस आणतात आणि आपल्यावरील मारेकऱ्यालाच मित्र बनवून सोडतात. त्याचा हस्तक हनुमान हा निरनिराळीं वेषांतरें करून त्याचे बेत सिद्धीस नेतो. अमात्याचें आपल्या मानलेल्या मुलीवर किती वात्सल्य होतें, याचें प्रतिबिंब पुढील उद्गारात पडलेलें आहे.

" तुझी प्रेमळ आई व मायाळू पिता हीं दोन्ही मीच ना ? पण एवढेच काय ? तुझा विनोदी भाऊ आणि थट्टेखोर वडीणहि मीच असा समज चाले, या जगात एका विजयानगरीशेरीजकरून प्रेमाचं स्थान जशी तू मला आहेस, तसाच सर्व जगात, निदान आज तरी, तुझ्या प्रेमाचं स्थानहि मीच आहे कीं नाहीं ? "

अपूर्व नारद

केळकरांचें अत्यंत हसरें व यशस्वी नाटक म्हणजे ' कृष्णार्जुन-युद्ध ' त्यात त्यांचा सारा खेळकरपणा खेळत आहे, मिस्किलपणा मिसळलेला आहे, त्यांची सारी रसिकता आणि कुशाग्र बुद्धीमत्ता संवादासंवादातून ओथंबत आहे एकापेक्षा एक अधिक उत्कटतेचे प्रसंग गुंफण्यात त्यांनीं मोठें कौशल्य दाखविलें आहे दक्षिण हिंदुस्थानातील देवालयाच्या गोपुराप्रमाणें या नाटकाच्या कथानकाचें बांधकाम डौलदार झालें

आहे. नारदाची भूमिका तर केवळ अप्रतिम आहे. इतर कैक नाटकांतून नारद म्हणजे केवळ एक उचलेंड्या व कळलाव्या विदूषक दाखविलेला असतो. पण केळकरांनी त्याला फारच वरच्या दर्जाला नेऊन ठेवलें आहे. मुत्सद्याचें बुद्धिचातुर्य, साधूची विश्व कल्याण बुद्धी व बाल वाचा सेळकर विनोद या तिन्ही गुणांचा संगम नारदाच्या स्वभावात केळकरांनी घडवून आणला आहे. त्याच्या कारस्थानाची यादीच कौशिक ऋषी नाटकाचें शेवटीं गालव ऋषींना सांगतात, ती अशी, " चित्ररथांन अपराध केला त्याला मूळ कारण नारद, श्रीकृष्णाकडे जायला आपणाला सुचविलें तें नारदानं, श्रीकृष्णाकडून प्रतिज्ञा पक्की करविली नारदानं, इंद्रलोकात जाऊन चित्ररथाला भूलोकावर आणून सोडला नारदानं, देवी द्रौपदीकडून चित्ररथाच्या स्त्रीला अभयवचन देवविलं नारदानं, आणि श्रीकृष्णानं अजून आपली प्रतिज्ञा खरी केली नाहीं म्हणून आपल्याला चिडवायलाहि नारदच आला होता."

कथेची रंगत कथेची रंग

कौरव पांडवाचें युद्ध संपल्यानंतर पांडवाच्या श्रमपरिहाराकरिता वनदेवतांनीं त्यांना व श्रीकृष्णाला आपल्या क्रीडावनात बोलाविलें व मोठा उत्सव सुरु केला. तेथें यादव-पांडवाच्या स्त्री पुरुषांचीं प्रेम-संभाषणें चालू असताना नारदमुनि अवतरले आणि तत्त्वज्ञान सांगू लागलें कीं, कोणाचेंहि दुसऱ्यावर प्रेम असतें तें स्वत चे सुखासाठीं. छाननी करता करता कृष्णाचें प्रेम निरपेक्ष असल्याचें इतरांनीं ठरविलें तेव्हा ' कृष्णाचं आत्मप्रेम ' कसोटीला लावण्याच्या कामाला नारदमुनी लागले ऋषीचा अपमान नग्रपी चित्ररथ गंधर्वानें केला व त्याचा बारा प्रहरात शिरच्छेद करण्याची प्रतिज्ञा श्रीकृष्णानें केली. उलट चित्ररथाच्या पत्नीनें करुणा भाकल्यामुळें, त्याचा अपराध माहीत नसताना, त्याचें रक्षण करण्याची प्रतिज्ञा द्रौपदीनें केली व ती तडीस नेण्याचें वचन अर्जुनानें दिलें. त्यामुळें परिणाम मात्र विचित्र झाला चित्ररथाचा प्राण घेऊ पाहणारा श्रीकृष्ण एका बाजूस व त्याचा प्राण वाचवू पाहणारा अर्जुन दुसऱ्या बाजूस—असा बिनतोड प्रसंग

निर्माण होऊन मित्रामित्रांचें युद्ध सुरू झालें तेव्हां आपलें कारस्थान यशस्वी झालें या आनंदानें मोटमोठ्यानें हसून नारद म्हणतो, "नारायण ! नारायण ! द्रौपदी, बोल आता कृष्णविजय कथा काय आहे तो ! हा श्रीकृष्ण आणि हा अर्जुन–एका आत्म्याचीं हीं दोन शकलं ! असं असता अभिमानानं आणि आत्मप्रीतीनं कशीं निकरावर आलीं आहेत पहा ! बस्स झालं ! माझं काम सफल !"

रहस्यपूर्ण गुंतागुंती

संस्कृतांतील विशाखदत्ताचें मुद्राराक्षस आणि इंग्रजींतील स्कॉटची एक कादंबरी या दोघांच्या आधारानें केळकरांनीं 'चंद्रगुप्त' नाटक रचलें. तें कोल्हटकरांच्या नाटकाप्रमाणें रहस्यपूर्ण व गुंतागुंतीचें आहे त्यांत मुख्य स्वभावचित्र चाणक्याचेंच आहे. पण त्यापेक्षा उदात्त स्वभाव दाखविला आहे बळिरामाचा. चाणक्य, चंदनदास व बळिराम हे तिघे गुरुबंधु पण, चाणक्यानें नंद घराण्याचा अंत करण्याची प्रतिज्ञा केली आणि चंद्रगुप्ताला हातार्शी धरलें. उलट चंदनदासाची नंद घराण्याविषयींची राजनिष्ठा अलौकिक होती. त्याचा मुलगा नंद घराण्यातील शेवटच्या पुरुषाला–हरनंदाला–आपल्या घरीं स्त्रीवेषानें ठेवतो त्याचें रक्षण चंदनदासाची मुलगी तारिणी प्राणपणानें करतें तिचें प्रेम असतें चंद्रकांतावर–आणि चंद्रकांत म्हणजेच चंद्रगुप्त व चंद्रगुप्त म्हणजे नंद घराण्याचाच वंशज ! अशी एकांतून एक गूढें उकलत जातात. हरनंदाचा शिरच्छेद करण्याची प्रतिज्ञा करणारा चंद्रगुप्तच तारिणीच्या आग्रहामुळें, नकळत, स्त्रीवेषधारी हरनंदाचें प्राणरक्षण करण्याची प्रतिज्ञा करतो आणि ती शेवटास नेतो. कृष्णार्जुनयुद्धासारखाच हा विनोदी प्रसंग आहे.

'सरोजिनी' या शोकांतिकेचें मूळ बंगाली आहे मेवाडचा राणा लक्ष्मणसिंह आपली कन्या सरोजिनी हिलाच देवीच्या यज्ञांत बळी द्यावयास निघतो तेव्हांचा त्याचा व त्याहून त्याच्या राणीचा शोक या नाटकांत चन्या प्रकारें व्यक्त झाला आहे रहस्यपूर्ण कारस्थानें या नाटकाच्या कथानकांत गुंफलेलीं असलीं, तरी नाटकांतून कोणताच रस प्रभावीपणें निर्माण होत नाहीं.

विसंगतींतील विनोद

केळकराचा स्वभाव जितका तार्किक, तितकाच विनोदी, जितका व्यासंगी, तितकाच रसिक. त्याच्या विनोदप्रिय रसिकतेला साजे होण्यासारखा विषय त्याच्या चिकित्सक बुद्धीनें शोधून काढला. तो म्हणजे उत्तराच्या युद्धाचा. ' बायकात बहु बडबडला ' अशी ख्याति या विराट राजाच्या पुत्राची. तोच वीर या नाटकाचा नायक. सगीत व सग्राम—केवढी विसगति ! तिचें चित्र केळकरानीं सुरेख रेखाटलें आहे. उत्तराला सदासर्वदा ध्यान सगीताचें व नर्तनाचें. आपल्या भित्र्या स्वभावावर तो वीरश्रीच्या मापेचें पाघरूण घालतो. विराट-नगरींतील गुप्त पाडवाचा शोध लावण्यासाठीं कौरवानीं व त्रिगर्त राजानें गौळवाडा लुटला अशी युद्ध वार्ता ऐकल्यावर शब्दशूर उत्तर म्हणतो,

" अग आई, अशी घाबरतेस काय म्हणून ? कीचकमामा गेले म्हणून काय झाल ? त्रिगर्तांचा हा काळ, हा सवाई कीचक जिवत असताना भीति कशाची ? बाबासाहेब, हाच पहा मी आताच्या आता त्रिगर्तांवर स्वारी करून आपल्या पायाशीं बाधून आणतों. " युद्ध जवळ जवळ आल्याची एकएक वार्ता कानीं पडताच उत्तर घडघडत्या अत करणानें पण जोरदार शब्दानीं आपल्या नोकराना एकच उत्तर पुन पुन देतो. तें म्हणजे " जा, उत्तर जीवत आहे एवढा निरोप शत्रूला कळीव, तेवढा बस्स आहे."

सगितात रगलेल्या उत्तराला रण-वाद्यातून सगीत वाद्याचे ध्वनि ऐकू आले, तर स्वयपाकघरात बल्लवाचार्य होऊन राहिलेल्या अज्ञातवासातील भीमाला प्रत्येक वस्तूत युद्धच दिसू लागलें. तो म्हणतो,

" स्वैंपाक करिताना प्रत्येक गोष्टींत मला युद्धचमत्कार दिसू लागले आहेत. भाजी चिरून झाली म्हणजे रक्तपाताशिवाय मी कौरवाचे कडनाळ कसे चिरले अशा भ्रमान मी भाबावून जातों. आमटी रटरट शिजताना डाळीचे दाणे वर उसळू लागले म्हणजे मी मारलेल्या कौरवाचीं शिरविरहित कबधेंच रणनृत्य करू लागलीं आहेत कीं काय अस मला वाटत "

एकाच प्रसंगीं दोघांच्या दोन भिन्न वृत्ति केळकरानीं मार्मिकतेनें रंगविल्या आहेत.

विनोदाचें वातावरण

' तोतयाचें बंड ' या नाटकात करुणरसाबरोबरच हास्यरसहि समांतर दिशेनें वहात आहे. बगंभटाचें सोंग घेतलेला दैवतराव तोतयाला म्हणतो, " बुंदीचे लाडू हेच आमचे तोफांचे गोळे. दर्भाच्या काड्या याच आमच्या तरवारी, भाले न् बरच्या ! चौघड्याचा नगारा हेंच आम्हीं आजवर ऐकलेलं रणवाद्य ! आम्हालाहि चांगला नेम मारतां येतो; पण आंतरपाटाच्या आड लपलेल्या वधूवरांच्या डोक्यावर अक्षता नेमक्या टाकण्यापुरता ! "

विनोदाचा दुसरा प्रकार बगंभट व विठाई याच्या संवादांत व संभाषात दिसून येतो. शब्दावर कोट्या करून बगंभट विठाईस म्हणतो, " तुला यथमान करता येतं हें मी रोज पाहतों, पण पवमान म्हणतां येतो का? तुला पुरुषाला मुकविता येतं, पण पुरुषसूक्त येत नाहीं! तूं स्वतः चंडी आहेस, पण तुला शतचंडी करता येते ? "

भटजींचे सारेच संवाद खुसखुशीत आहेत. त्याचा विशेष गुण म्हणजे त्याच्या भाषेचें अस्सल कोंकणी वळण. मराठी वाङ्मयात अशी प्रादेशिक भाषा-वैशिष्ट्यें क्वचितच दाखविलीं जातात. त्यामुळें केळकराच्या या बारकाव्याचें महत्त्व अधिकच. कोंकणातील भटाचा एक संवाद ऐका.

पिकटंभट-अरे चिकटंभट, तू मेल्या करीत तरी काय होतास ? मी तुला एक दांभर हाक मारली असेल, पण आतून कोणी ओ देईल तर राम-शिवा-गोविंदा.

चिकटंभट-अरे, मी आगरात होतों नारळींच्या आणि पोफळींच्या झाडाना पाटाचें पाणी लावीत. तुझ्या साऱ्या हाका मीं ऐकिल्या; आणि ओही देत होतों दर हाकेगणिक. पण तुला ऐकू येईल तर ना ! अरे चिकटंभट, तू आपल्या कानातला मळ काढ जरा मळ.

पिकटंभट-एकूण तूं ओ देत होतास तर ? पण तूं ओ देस ते कळेना कीं रेडू ओरडे तें कळेना, कीं रहाट करकर वाजे तें कळेना. अरे चिकटंभट, तूं जरा आपल्या घशास ओंगण घाल ओंगण.

तसेंच,

चिकटंभट—आमच्या निम्या बंदरात शत्रूचें एखादें आरमार तर आलें नाहीं ? तसें असेल तर रा-खाडींतून मसून हो-होडींतून पळून जाईल.

पांडित्य-प्रदर्शनाचें विडंवन

'वीर-विडंबन' हें पौराणिक प्रहसन, तर 'नवरदेवाची जोडगोळी' हें काल्पनिक प्रहसन त्याचें कथा-बीज विलायती आहे. केवळ करमणूक करणें हाच त्याचा हेतु. त्यात प्रणय-लीला, बेधातरें, द्वद्वयुद्धें इत्यादि मालमसाला भरपूर आहे. विनोदासाठीं माणकुवाई हें पात्र घातलें आहे. नसलेलें पांडित्य दाखविण्यासाठीं ही बाई अत्यतऐवजीं अत्यज, अंतःस्थ-ऐवजीं पाथस्थ असे चुकीचे प्रौढ शब्द वापरते.

'संत भानुदास' हें नाटक रसपूर्ण आहे. अनागुंदीच्या राजानें पंढरीच्या विठ्ठल मूर्ति द्रव्याच्या बळावर आपल्या राजधानींत नेल्या व भानुदासानें त्या आपल्या भक्तीच्या बळावर परत आणल्या, असें हें रसाळ कथानक आहे. त्यात भानुदासाच्या सुळाचा पुष्पवृक्ष होण्याचा चमत्कार आहे, भक्तीचा जिव्हाळा जाणणारे वारकरी आहेत आणि साक्षात् विठोबाहि प्रगट होतात. पण केळकराच्या लेखणींतून भक्तिरसापेक्षा हास्यरसच निर्माण झाला आहे. पोटभरू बडव्याचा पैशाचा हव्यास व आप्पयाची कानडी वळणाची मराठी भाषा यामुळें नाटकात विनोद निर्माण होतो. पण विठ्ठल-भक्तीनें भानुदास रगून गेले आहेत—तन्मय झाले आहेत, असा भक्तिरसाचा उत्कर्ष मात्र फारसा नाहीं. भानुदासाचा प्रथम प्रवेश पंढरपुरात होतो, तेव्हा स्वार्थी बडव्यानीं उपटसुंभपणानें जो कर बसविला, त्यासंबंधीं पुढील हास्यकारक सवाद होतो.

"भानुदास—काय हो, हा कर तुम्हीं कुणाच्या हुकुमान वसूल करता ?
दग०—सस्थानच्या.
भानु०—सस्थान कुणी स्थापल ?
दग०—पंचानीं.
भानु०—आणि पच कुणीं नेमले ?

दग०—संस्थानन ! "सुंदर तें ध्यान उभें विटेवरी। कर कटावरी ठेवियेला" असा अभंगच आहे. कट म्हणजे दाराजवळची तिच्याची मान्याची जागा !" या नाटकाच्या जन्मवेळींच आळंदीस नवा कर बसला होता.

शाब्दिक कोट्या व मार्मिक युक्तिवाद हे बुद्धिचातुर्याचे खेळ केळकर हवे तितके दाखवू शकतात, पण प्रेक्षकांची हृदयें हालवील, पाझरवील, प्रसंगीं फोडीलहि; असे भावनोत्कट प्रसंग निर्मिणें केळकरांच्या कक्षेबाहेरचेंच होतें. बुद्धि-विलासाच्या दृष्टीनें त्यांचीं नाटकें वाचनीय आहेत.

वासुदेवशास्त्री खरे : : : ८

शिवनेरीच्या किल्ल्यावर, दरबारच्या दिवाणखान्यात, शहाजी, जिजाबाई, स्वामी इत्यादि मंडळी जमली आहेत. रत्नजडित पाळण्यात बाल-शिवाजी पहुडले आहेत. स्त्रीपुरुषमंडळी " जो जो जो जो रे । शिवराया । सुख पावो तव काया ॥ धर्मध्वज कडाडला । जन गडबडला । मोहमहार्णवि पडला । तो तूं ताराया । असहाया । येशि महाराष्ट्रा या । " हा पाळणा आनंदानें, अभिमानानें, आशेनें गात आहेत आणि 'महाराष्ट्राच्या या छत्रपतीला मींच प्रथम मुजरा करतों ' असें म्हणून जाधवराव पाळण्यांतील बाल-मूर्तीला वंदन करतो—

हें रंगभूमीवरील दृश्य पहातांच, तें खरेंच आहे असें मानून, कोल्हापूरचे छत्रपति शाहूमहाराज, आपल्या पहिल्या रांगेतील खुर्चीवरून उठून उभे राहिले आणि उचंबळत्या स्वामिभक्तीनें त्यांनीं पाळण्यातील शिवछत्रपतीला मुजरा केला! इतका विलक्षण परिणाम घडविणारें नाटक म्हणजे ' शिव-संभव. ' अर्थात् नाट्याचा विषय, रसिकांची भावना व नटांचें अभिनय-कौशल्य हेहि या यशाचे भागीदार आहेतच, पण त्या यशाचे मुख्य घटक म्हणजे नाटकाचे निर्माते—वासुदेवशास्त्री खरे.

इतिहासाचें संशोधन

नाटक म्हणजे काव्याचें एक रम्य अंग, आणि इतिहास हा तर गद्याचा रम्य प्रकार. पण या दोहोंची सांगड खरेशास्त्री यांनी सुरसपणें घातली. पटवर्धनी दप्तराचें संशोधन करून त्यांतील कागदपत्र त्यांनी 'ऐतिहासिक लेखसंग्रह' या आपल्या मासिकांतून प्रसिद्ध केले. त्यापायीं त्यांना मोठी झीजहि सोसावी लागली. तरी ऐतिहासिक लेखसंग्रहाचे बारा खंड त्यांनी छापून प्रसिद्ध केलेच. पानिपतच्या युद्धापासून बाजीरावाच्या अखेरीपर्यंतचा इतिहास टीका-प्रस्तावनासहित त्यांनी उजेडात आणला. याशिवाय 'अधिकार-योग' हें नाना फडणिसावरचें पुस्तकहि त्यांनी प्रसिद्ध केलें. इचलकरंजी संस्थानचा इतिहास, हरिवंशाची बखर, मालोजी व शहाजी इत्यादि संशोधनपूर्ण व चिकित्सापूर्ण ग्रंथहि त्यांनी रचिले.

नाट्यांतील ध्येयवाद

डोंगरांत बोगदे पोखरण्याचें हें बिकट काम करणारे खरेशास्त्रीच तेथें नाट्यकलेची छतारहि वाजवीत होते हें विशेष. ऐतिहासिक किंवा ऐतिहासिकाधारसी कल्पित अशीं आठ नाटकें लिहून त्यांनी ललित लेखन केलें. इतिहासांतील अद्भुत घटनांच्या पायावर खरेशास्त्र्यांनी आपलें नाट्य मंदिर उभारलें आहे. 'शिवसंभव' हें तर प्रत्यक्ष इतिहासावरील नाटक होय. पण बाकीच्या कल्पित नाटकांतहि ऐतिहासिक वातावरणच त्यांनी निर्माण केलें आहे. ते जसे इतिहास-संशोधक, तसेच कवीहि होते. आणि या दोन्ही गुणांचें प्रतिबिंब त्यांच्या नाट्यसृष्टींत पडलेलें आढळतें. 'यशवंतराव' नावाचें त्यांचें महाकाव्य प्रसिद्ध आहे आणि 'जन्मभूमि' या कवितेंतील 'पोटासाठीं भटकत जरी' इत्यादि पंक्ति तर शाळकरी मुलाला आनंदानें व बेकार तरुणाला दुःखानें सदैव आठवतात. 'आंबे, पोफळी, साग, नारळि तरी' इत्यादि त्यांनी केलेलें कोंकणाचें वर्णनहि मराठी वाचकांना सुपरिचित आहे. सुदृढ संविधानक, प्रौढ भाषा व उत्कट रस या गुणांनीं त्यांचीं नाटकें रंगभूमीवर लोकप्रिय झालीं. शृंगाररसाला फारसा अवसर शास्त्रीबुवांनीं दिलेला नसला, तरी वीर, अद्भुत व करुण हे रस

त्यांनी चांगलेच खेळविले आहेत. पतिभाचें, राष्ट्रनिष्ठा, धर्मभक्ति, बुद्धिचातुर्य इत्यादि गुणाचे पुतळे त्यांनी आपल्या नाट्य-सृष्टींत उभारले आहेत. तेजस्वी स्त्रियांचे उज्ज्वल आदर्श त्यांनी, खाडिलकरांइतक्या कौशल्यानें नसले तरी, तितक्याच प्रमाणात निर्मिले आहेत. रंजन व उद्दीपन हीं दोन्ही कार्ये करण्यास समर्थ असल्याने त्याचीं नाटकें रंगेल व रंगेल आहेत. त्यांच्या नाटकांचें एक गमतीचें लक्षण असें कीं, सर्व नाटकांचीं नावें पाच-अक्षरी असून दोन चरणांचीं आहेत व तिसऱ्या अक्षरावर अनुस्वार असतो. 'गुणोत्कर्ष' हें पहिलें नाटक तेवढें अपवाद आहे.

विद्येसाठीं कष्ट

कृष्णाकांठावर नाट्याचें पीक काढणारे वासुदेव वामन खरे याचा जन्म समुद्रकांठच्या गुहागर गावीं ता. ५ ऑगस्ट १८५८ रोजीं झाला. 'समुद्र' या काव्यात त्यांनी कोंकणचें सृष्टिसौंदर्य रंगवून आपल्या जन्मभूमीचें ऋण फेडलें. त्याचे वडील शास्त्री होते. प्राथमिक शिक्षण झाल्यावर वासुदेवशास्त्री वयाचे अठरावें वर्षी सातान्यास आले. तेथील एका सावकाराचें हिशेब ते अग्रलेख लिहून देत. त्याचा मोबदला काय? तर एक भाकरी व वाटीभर आमटी! गरिबी त्यांच्या पाचवीलाच पुजलेली! वयाच्या आठव्या वर्षीच शाळेंत बसल्यानसल्या त्यांनी मोरोपंती थाटाची एक आर्या रचून आपल्या मित्राना चकित केलें होतें. संस्कृत पंडित होण्याची त्याची महत्त्वाकांक्षा. त्यासाठीं ते बरोबर पक्त सद्दा आणे व थोडे पोहे घेऊन गुहागराहून पायीं निघाले. शभर मैलाची मजल मारून ते मलकापुरास गेले. तेथें आपली कवित्व शक्ति दाखवून उपाशी पोट भरलें व कोल्हापूरला कूच केलें. कोल्हापुरास संस्कृतचें अध्ययन करीत असता श्रीमंत कागलकराच्या दरबारात वासुदेवानें आपल्या कविता म्हणून दाखविल्या. त्या ऐकून संतुष्ट झालेल्या श्रीमंतानीं त्याला शालजोडी-दक्षिणा वगैरे देऊन बहुमान केला. हें सारें कर्तृत्व झालें १५।१६ वे वर्षीच. सातान्यास त्यांनी संस्कृतचें विशेष अध्ययन केलें. त्या भांडवलावर त्यांनी पुणें येथें संस्कृत शिक्षकाची नोकरी मिळविली.

शास्त्रीबुवांच्या ग्रहमालेत

शिक्षक झाले तरी त्यांची विद्यार्थि-वृत्ति सुटली नाही. व्याकरणशास्त्राचा सखोल अभ्यास त्यांनी चालविला. त्याच वेळीं ' मालाकार ' विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या कर्तृत्वाचे किरण महाराष्ट्राला प्रकाशित करीत होते, सचेतन करीत होते. त्यांच्या लेखनांतून खरेशास्त्री यांना इतिहास-संशोधनाची स्फूर्ति मिळाली. 'मालाकारांच्या' न्यू इंग्लिशस्कूलमध्ये प्रारंभींच ते शिक्षक म्हणून गेले. तेथें एक वर्ष काम केल्यावर ते लो. टिळकांच्या शिफारशीनें मिरजेस शिक्षक म्हणून गेले—आणि आमरण तेथेंच अध्यापन, संशोधन व लेखन करीत राहिले. फक्त पंचेचाळीस रुपये पगारावर तीस वर्षे त्यांनी शिक्षकाचें काम केलें. काव्य, नाटकें व ऐतिहासिक ग्रंथ अशी त्रि-विध साहित्य-सेवा करून यांनी मोठा लौकिक मिळविला आणि ता. ११ जून १९२४ रोजीं इहलोकीचा निरोप घेतला. विष्णुशास्त्र्यांच्या ' केसरी ' पत्रावरील 'गजालिश्रेष्ठा या' या श्लोकाचें समवृत्तातलें भाषांतर वासुदेवशास्त्र्यांचेंच. त्यांनींच मूळ संस्कृत श्लोक सुचविलेला ' केसरी ' हें नांवसुद्धा त्यांच्याच मेंदूंतून निघालेलें. शाळेंतहि ते संस्कृत श्लोकाचें समवृत्त मराठी भाषांतर हां हां म्हणता करून देत. संगीत कलेचा व बुद्धिबळाचा नाद त्यांना होता.

इंग्रजीचा अभ्यास

ध्येयनिष्ठा, उद्योगप्रियता, बहुश्रुतता व रसिकता या चार गुणांचा आदर्श शास्त्रीबुवांच्या जीवनात पहावयास सापडतो. मिरजेस गेल्यावर, प्रौढ वयात, इंग्रजी शिकण्याची जरूरी त्यांना जाणवली. लगेच रात्रींचा दिवस करून, केवळ स्वतःच्या प्रयत्नानें, त्यांनीं इंग्रजीचा अभ्यास केला; इतका कीं, पुढें ते इंग्रजीतून व्याख्यानेंहि देऊं लागले. त्यांची स्मरणशक्ति जबर होती. शाळेंत संस्कृत नाटकाचा सबंध अंक ते म्हणून दाखवीत. मिरजेंतील ग्रंथालयामधील चारशें इंग्रजी ग्रंथ त्यांनीं वाचले. प्रसंगीं उपास काढून, पायपिटी करून, पांच लाख ऐतिहासिक पत्रें वाचून, महत्त्वाच्या कागदपत्रांच्या नकला स्वहस्तानें करून, गरिबींत राहून, शास्त्रीबुवांनीं पंचवीस वर्षे जें

इतिहास-संशोधनाचें प्रचंड कार्य केलें आहे, त्यामुळें त्यांना राजवाडे-पारसनीसप्रभृतींच्या श्रेष्ठ श्रेणींत स्थान मिळालें आहे.

पहिल्या सलामीलाच मात!

'गुणोत्कर्ष' हें शास्त्रीबुवांचें पहिलें नाटक. कोल्हापूरच्या शाहू-महाराजांच्या राज्यारोहणानिमित्त कॉलेज विद्यार्थ्यांना एक नाटक करावयाचें होतें. त्यासाठीं बक्षीस जाहीर करण्यात आलें होतें. या बक्षिसाच्या स्पर्धेसाठीं १८८५ सालीं त्यांनीं तें रचिलें. त्या स्पर्धेत देवलांच्या 'दुर्गे'वर मात करून या नाटकानें पहिलें बक्षिस मिळविलें. विद्यार्थ्यांसाठीं रचलेल्या या नाटकात स्त्रीपात्र एकच आहे. स्वामिभक्त जिवाजीपंताचें सार्वेभोळें पण इमानी स्वभावचित्र आपल्या या पहिल्या नाटकातहि शास्त्रीबुवांनीं चांगलें रंगविलें आहे. त्याचबरोबर त्याचा मुलगा कृष्णराव याचाहि शूर व दिलदार स्वभाव स्पष्टपणें रेखाटला आहे. चांगले आणि वाईट अशा दोन्ही प्रवृत्तींचे प्रवाह सभाजीच्या पात्रात त्यांनीं कुशलपणें खेळविले आहेत. तरीहि सर्वांत ठसठशीत स्वभाव रेखा म्हणजे शिवाजीमहाराजांची. वास्तविक नाटकाच्या कथानकात त्यांचें स्थान गौण आहे. पण तरीहि महाराजांचें शब्द चित्र शास्त्रीबुवांनीं उत्तम रेखाटलें आहे. 'धर्म्या' या नावानें मोतद्दाराची नोकरी करणारे महाराज लढाईचा प्रसंग येताच कृतांतकाळ बनतात आणि आनंदाचा प्रसंग येताच आपल्या सेवकाचा मुक्तकंठानें गौरव करून आपलें औदार्य अखंड उधळीत असतात त्यांच्या या दुहेरी गुणसंपदेचें वर्णन मोरोपंत पेशवे पुढील शब्दांनीं करतात, "जिवाजीपंत, महाराज जसे रणशूर आहेत तसेच ते दानशूरही आहेत रणामध्यें शत्रूवर प्रहाराचा वर्षाव करीत असता तो "नको, नको" म्हणू लागला कीं, महाराज दयावंत होऊन आपला हात लागलाच थांबवितात, परंतु तीच कृपा दानामध्यें याचकावर होत नाहीं. तो "नको, नको" म्हणू लागला कीं, उलटा त्याजवर देणग्याचा वर्षाव मात्र होतो." शास्त्रीबुवांचें हें पहिलेंच नाटक असल्यामुळें त्यात राटकेबाज व मुद्देसूद संवाद फारसे नाहींतच, उलट नाट्याला बाधक व कादंबरीला शोभेशी लांबलचक वर्णनें, क्वचित क्लिष्टहि, आलेलीं आहेत

रहस्यपूर्ण कथानकें

रहस्यपूर्ण कथानकें रचून त्यांत उत्कंठापूर्ण प्रसंग गुंफण्यांत शास्त्रीबुवांचा हातखंडा आहे. 'उग्रमंगल' या नाटकांत तर रहस्याच्या गुंतागुंती अधिकच आहेत शृंगार, वीर, करुण, हास्य व अद्भुत या रसांचे शिडकाव करणाऱ्या प्रसंगांनीं या नाटकाचें कथानक गजबजलेलें आहे राणी पद्मावतीला आपल्या पतीवर एका महिन्यांत प्राणसंकट येऊन कोसळणार असें भविष्य कळतें आणि म्हणून ती त्याला त्या काळापुरतें प्रेमविलासांत गुंतवून ठेवते. परंतु त्रस्त प्रजेनें त्या वसंतोत्सवांतून राजाला बाहेर पडावयास लावलें. तेव्हां राणी तपश्चर्या करते, राजाला शत्रूनें विश्वासघातानें कैद केल्यानंतर ती स्वतः नर्तकीचा वेष घेऊन शत्रूस कैद करते आणि शेवटीं सेनापतीचा अधिकार हातीं घेऊन शत्रूचा निःपात करण्याचें शौर्य गाजविते. कपटास कपट व शठास शाठ्य अशा मुत्सद्दीगिरीनेंहि ती वागते विलासिनी, तपस्विनी व रणरागिणी या तिन्ही नात्यांनीं राणीनें जो स्वभाव प्रगट केला आहे, त्याचें मनोहर चित्रण 'उग्रमंगल' नाटकांत केलें आहे. स्त्रिया व राजकारण, विग्रहवाद व संधिवाद यांची मीमांसाहि संवादांतून प्रसंगोपात्त सहजगत्या केली आहे रंभाची बेडी, कल्याणीचा नाच, मानभंगासाठीं ठेंगणा दरवाजा, कडेलोटासाठीं आणलेला राजा इत्यादि चित्त थरारविणारे प्रसंग या नाटकांत ठेंचून भरलेले आहेत.

संग्रामातील नाट्य

शास्त्रीबुवांच्या नाट्य रत्नहाराचा मेरुमणी म्हणजे 'शिवसंभव.' त्याला त्याला म्हणून शिवरायाचा व त्याच्या स्वराज्याचा अभिमान वाटतो, त्या प्रत्येकाच्या अंगावर क्षणाक्षणाला रोमांच उभे करील असेंच हें नाटक आहे. नटीलटीचे पेंचप्रसंग चढत्या श्रेणीनें त्यांत गोंवलेले आहेत आणि वडीलकिंडीच्या संवादांनीं ते रंगविलेले आहेत. पहिला प्रवेशच मुळीं 'आनंदाला पारावार नाहीं.' असा रसपूर्ण आहे. त्यांत जिजाऊचें स्वप्न आहे, देवीचा दृष्टांत आहे, स्वामींचें भविष्य आहे—चमत्कारांनीं भरलेले प्रसंग त्यांत जसे आहेत, तसेंच पतीची

मार्गप्रतीक्षा करणाऱ्या साध्वीच्या हृदयाची हुरहुरहि मूर्तिमत उभी केलेली आहे. त्यानतर शहाजी आपल्या सासऱ्याकडे--जाधवरावाकडे--अखेरचें बोलणें करण्याकरवा जातो, तोहि प्रसग तडातडीचा आहे. 'मोंगल-बादशहाना शरण या' असा उपदेश जाधवराव आपल्या जावयाला करतो, तर त्याना शहाजी भावी स्वराज्याचें दिव्य दर्शन घडवितो. या विचार-सग्रामाचें मूर्तिमत चित्र शास्त्रीबुवानीं काढलें आहे यापेक्षा अधिक निकराचा सघर्ष दुसऱ्या अकातील दुसऱ्या प्रवेशात आहे. जाधवराव निजामाच्या दरबारात जातो आणि त्याला बजावतो, 'शहाजीला वजीर पदावरून काढून मला त्या जागीं काम करू द्या.' त्यावेळचा तिहेरी शाब्दिक सग्राम नाऱ्याला अत्यत पोषक आहे. शेवटीं जेव्हा जाधवराव 'शहाजीचा भावी पुन उत्पत्ती होणार' अशी धमकी निजामशहाला घालतो, तेव्हा कोटीनें कोटी झाडून निजाम उत्तरतो, "जर, माझ्या वजिराचा मुलगा बादशहा होईल तर मी शाहेनशहा, म्हणजे बादशहाचा बादशहा होईन." शाब्दिक चकमकीचा हा कळस पाहताना श्रोत्याच्या टाळ्याचा कडकडाट सहजच होतो.

जिजाबाईची ओटी भरण्याचा प्रसग या नाटकात मोठा रमणीय आहे. त्यावेळीं सर्व स्त्रिया आनदानें गाणें म्हणतात. पण या आनदाची प्रतिक्रिया करण्यासाठीं जाधवराव तेथें येतो आणि जिजाबाईची ओटी पुन पुन उधळतो! तो आपल्या कन्येशींहि विश्वासघात करतो!! या प्रसगाप्रमाणेंच पुढें जाधवराव व जिजाई यांची रणसग्रामावरील भेटहि रोमाचकारक आहे अखेर तिचें रणचातुर्य पाहून जाधवरावाच्या अत स्वामिभक्तीचा डोंगर कोसळतो आणि गहिंवरून 'ये, वीरकन्ये! ये!' असें म्हणून तो तिला आलिंगन देतो. अशा रसपूर्ण प्रसगाची मालाच या नाटकात शास्त्रीबुवानीं गुफली आहे.

शहाजीचें स्वभाव-चित्र

'शिवसभव'तील शहाजीचें स्वभावचित्र अत्यत धीरोदात्त आहे. छत्र-पतींच्या जनकाला शोभेल असेंच वैराग्य त्याच्या अगीं आहे. ते म्हणतात,

" बापाच्या लहरीपावन जिनें लहरी स्वभाव घेतला ती चंचल लक्ष्मी! तिच्या पाठीस कोण लागला आहे! केवळ इंद्रियांची तृप्ति करणारे पण वस्तुतः रोगाचें आगमन सुचविणारे जणूं काय त्याचे भालदारच, असे ते तुच्छ विषयभोग! त्यांचा कोणाला हव्यास आहे? जिथें मुळीं सुलतानाच्याच अधिकाराची शाश्वती नाहीं तेथें वजिरीच्या अधिकाराला काय किंमत आहे! जिथें मुळीं देवच देव्हाऱ्यात रहाण्याची भ्रांति, तिथें पुजाऱ्याची वतनदारी कशी चालेल!"

शहाजीचें वैराग्य व्यवहाराला विन्मुख नाहीं,त्याचप्रमाणें त्याची निजाम-सेवाहि स्वराज्याला बाधक नाहीं. तो जिजाबाईला आपला निश्चय सांगतो, " आपलेंच असें निराळें स्वतंत्र मराठी राज्य निर्माण करण्याच्या उद्योगाला एव्हापासून लागलें पाहिजे. त्याकरता मराठ्यांची बुद्धि व पराक्रम एकत्र करून त्याचा ओघ या कार्याकडे वळवला पाहिजे. एकंदर मराठमंडळात आत्मविश्वास, साहसाची प्रीति व दृढनिश्चय हीं उत्पन्न केलीं पाहिजेत."

त्यागाची तयारी

स्वराज्य-संस्थापनाच्या कार्यात साऱ्या मराठ्यांना एकत्र आणावें, यासाठीं शहाजीची स्वार्थत्यागाची तयारी फार मोठी आहे. तो जाधवरावांना आश्वासन देतो, " मी सुलतानाचा वजीर होईन आणि आपल्या तेजाला मालिन्य येईल, असें भय असेल, तर आपणच वजीर होऊन राज्य संभाळा, माझी हरकत नाहीं. मराठ्यांचें नेतृत्व मी संपादन ..लें याबद्दल मत्सर वाटत असेल, तर आपणच आपल्या समाजाचे अग्रणी व्हा! मी आपला आज्ञाधारक होऊन सांगाल तसें वागेन. जाधव-भोसल्यांनीं एकमेकांवर चढाओढ करण्याची झटापट आजपर्यंत केली, ती पुरे झाली! माझ्या कुळाचा अभिमान मला आहे, माझ्या पराक्रमाचा अभिमान मला आहे, परंतु एका देशप्रेमाच्या पायीं मी सर्व प्रकारच्या अभिमानावर पाणी सोडायला तयार झालों आहें."

पण खोट्या स्वाभिमानानें अंध झालेल्या जाधवरावाच्या डोळ्यांना .नवें दिव्य तेज दिसू शकलें नाहीं. त्याची वृत्ति कशी होती याचें वर्णन शहाजीनें पुढील अलंकारिक शब्दांनीं केलें आहे.

"दरबारीला पोलादाचें पाणी पाजण्यापूर्वीच त्यानीं स्वभावाला द्वेषाचें पाणी पाजलें आहे! धनुष्याला वक्रता येण्यापूर्वीच कौटिल्यानें त्याच्या मनाला वक्रता आली आहे! समरांगणातल्या धुळीनें बहिरंग मलिन होण्यापूर्वीच राज्यलोभानें त्याचें अंतरंग मलिन झालें आहे! रणवाद्याच्या कर्कश नादानीं कानठळ्या बसण्यापूर्वीच ते हितोपदेशाला बधिर झाले आहेत!"

स्वराज्याचें नव-चैतन्य

असे काहीं अपवाद शहाजीच्या वाटेंत धोंड म्हणून आले असले, तरी एकंदरींत सारा महाराष्ट्र त्याच्या स्वराज्य-संपादनाचे पाठीशीं उभा होता. महाराष्ट्रांतील या नवचैतन्याचे चटके मोंगल सरदाराला बसू लागले; तेव्हा तो म्हणू लागला,

"या मुलखात शहाजी भोसल्यानें जी धामधूम उठविली आहे तिला आगा ना पिच्छा! हजारोंलाखों मराठ्यांनीं झोपेंतून एकदम जागें झाल्याप्रमाणें खडबडून उठावें, अतोनात आवेशानें आणि घाईनें लढाईच्या तयारीला लागावें, शहाजी भोसल्याचा केव्हा काय हुकूम येतो इकडे उत्कंठेनें डोळे लावून बसावें, असें झालें आहे तरी काय? काय या लोकांना एकदम वेड लागलें म्हणावें, कीं भुतानें पछाडलें म्हणावें, कीं जादूनें भारलें म्हणावें? शहाजीनें असें कोणचें आमिष तमाम मराठ्यांच्या डोळ्यापुढें धरलें आहे, कीं जें मिळविण्यासाठीं त्यानीं बेफामपणानें आगींत उडी घ्यायला तयार व्हावें?"

शहाजीप्रमाणेंच जिजाऊचहि स्वभावचित्र शास्त्रीबुवांनीं मोठ्या तन्मयतेनें रेखाटलें आहे. अथपासून इतिपर्यंत जिजाऊचें जीवन म्हणजे पतिनिष्ठा, धर्मश्रद्धा, स्वातंत्र्यभक्ति, बुद्धिचातुर्य, रणशौर्य, सेवकाविषयीं वात्सल्य इत्यादि अनेक गुणांची जणु पुष्करिणी आहे. आपल्याला झालेला देवीचा दृष्टांत सांगतांना ती शहाजी राजांना म्हणते, "वाटे कीं, देवीच्या अंगावर हिऱ्यामोत्यांचे दागिने झळकत आहेत, त्याच्याच प्रकाशाचा हा लखलखाट नसेल ना? अथवा तिनें शुभ्र वस्त्रें परिधान केलीं आहेत कीं

विजेच्या तदूनीं विणलीं असावीं, आणि त्याचाच हा देदीप्यमान प्रकाश असावा! अथवा तिच्या कोमल हास्याचें तें चांदणेंच पाकलें असावें!"

धीरोदात्त स्वभाव-चित्रें

'गुणोत्कर्षा'तील तरुण संभाजी भावनाशील व विकारवश असा दाखविला आहे, तसाच शौर्य-औदार्यादि आनुवंशिक गुणाचा पुतळा रंगविला आहे. कुसंगतीमुळें त्याचें पाऊल वाममार्गावर पडलें असलें, तरी त्याचे संस्कार त्याला अनाचाराच्या टोंकापर्यंत जाऊं देत नाहींत. तो खलनायकाला क्रोधानें म्हणतो, "दुष्टा! ज्या वीराचें मन एवढें उदार कीं, ज्यानें मी निःशस्त्र झालों असता मजवर हत्यार धरण्याचें नाकारलें; तो मूर्च्छित पडला असता त्याचा खून करणें हें मागाचें काम, तें तूंच करशील! माझ्या हातून ही गोष्ट कदापि घडणार नाहीं!"

'तारामंडळ' या नांवाचा रत्नहार सेनापतीच्या मुलानें जिंकून आणला असतांना दुर्जनसिंगाच्या कारवाईमुळें सेनापतीवर फितुरीचा आरोप येतो आणि राजा त्याला देहांत शासनाची शिक्षा ठोठावतो. या दुष्ट चक्राचा भेद करण्यासाठीं शालिनी निरनिराळे व्यूह रचते. प्रीताई ही दाई वेडीचें सोंग घेऊन खलनायकाचें कारस्थान उलथण्यास मदत करते आणि शेवटीं राजाला सत्य कळून येऊन शेवट गोड होतो. या नाटकातील सेनापती इतबारराव याचें स्वभावचित्र उदात्त आहे.

दुर्बोध भाषा-शैली

बहुतेक सर्वच नाटकांतील शास्त्रीबुवांची भाषाशैली संस्कृतप्रचुर व निरर्थाजोगी आहे. कांहीं कांहीं ठिकाणीं तर ती दुर्बोधहि आहे. ती वापरतांना त्यांनीं पात्रापात्रविचारहि फारसा केलेला दिसत नाहीं. पुरुष असो-स्त्री असो, विद्वान असो-अडाणी असो, सर्वांची भाषा एकसारखी-म्हणजे शास्त्रीबुवासारखी! "अमुख, महदन्याय, सौरस्य, महोदार, 'पुण्यायत्त, स्वाधीनभर्तृका, देहोच्छेद, दुर्मार्गाचे उच्छेदक, हतभागी पत्यागी जीवित" असे जाडे जाडे शब्द दादाजीच काय, पण जिजाऊ, आणि जिजाऊंच काय, पण एखादी दासीमुद्धा सहज बोलून जाते.

गडकऱ्यानाहि अचरा वाटावा अशा कल्पना-सादर्याने नटलेले वाक्य 'शिवसमवा' तील जिजाबाई बोलते. ती म्हणते, 'विवेक-सिंधूचा पोहणारा, शेवटीं स्त्रीमोहानें मूढ होऊन, क्षुद्र ममतेच्या गोष्पदात बुडाला' याच्याहि पुढे मजल मारून ती म्हणते, "अनेक अनर्थ व भयें वगलेस मारून व र्‍हीं झाकण्याकरता अंधाराचें जगद्व्याळ वस्त्र पांघरून ही असत्य वर्षे वयाची खोडसाळ म्हातारी-ही रात्र." त्याचप्रमाणें ती आपल्या माहेरचा महिमा "धर्माचे सागर, धैर्याचे मेरु, प्रतापाचे सूर्य" अशा अलंकारिक शब्दांनी वर्णन करते. त्याचप्रमाणें स्वामींच्या वचनावरील आपली श्रद्धा व्यक्त करताना एखाद्या संस्कृत पंडिताप्रमाणें जिजाऊ म्हणते, "नद्यांचे ओघ परत फिरतील, पर्वत चालू लागतील, सूर्य पश्चिमेस उगवेल......"

जिजाबाईचे वडील जाधवराव हे तर पट्टीच्या शास्त्र्याचीच भाषा बोलतात, "हे भोसले भारी भारीच घमेंडखोर! वेऱ्याच्या व्याकरणात प्रथम आणि मध्यम पुरुष नाहींच! इथून तिथून उत्तम पुरुष! जिथे तिथे मीं केलें! मीं जिंकलें! मीं मिळविलें! अहं! आणि पूर्वीपासून पहातों आहें, हे भोसले फार फार स्वार्थ! लोकावर पगडा बसविण्यासाठीं आणि स्वत चें स्तोम माजविण्यासाठीं काय काय काढन्या रचतील याचा नेमच नाहीं!" शुद्ध शास्त्रीबुवांच्या मनावर संस्कृत विद्येचा पगडा मोठा होता हें एक याचें कारण असू शकेल. तसेंच, त्या काळीं संस्कृतचा प्रसार घरीं दारीं, बायकापोरातहि आतापेक्षा पुष्कळच होता हेंहि आणखी एक कारण असू शकेल. पण नाटकाच्या सहजपणाला ही भाषा बाधकच ठरते.

शब्द-लीलेचे चमत्कार

शास्त्रीबुवानीं आपल्या अडाणी पात्राकडूनहि केवळ संस्कृत शब्दच वदविले आहेत असें नव्हे, तर एखाद्या नवरं करीप्रमाणें शब्दलीलाहि करून दाखविल्या आहेत. 'सुर-भरणा-असुर-मरणा," असा श्लेष टुन्यासुद्धा करतो. "सैन्याचा गोट—राणीच्या हातात गोट", "बंदुकीचा तोडा-हातातील तोडा" "फौजेच्या वाटा बंद करणें—

माजूनंद दृष्टीला पडणें", "रजिन्याच्या पेऱ्या—गळ्यातील पेऱ्या," इत्यादि श्लेषाची गर्दी मराठमोळ्या स्त्रीपुरुषांनी उडवून दिलेली आहे. एवढेंच नव्हे तर, "ककार—चकार," "समोर-मोर," अशा बालिश कोट्याहि विनोदाच्या निमित्तानें कांहीं पात्रें करतात. "गाण्यातला राग सारग, शाय करणारी सारंगी, ती वाजविणारा सारंग्या आणि श्रोतेसुद्धा सारंगच! असें हें सारंगाचें चतुरंग सैन्य पहाताच तियल्या सारंग-नयनाची मोठी तारांबळ होईल." इत्यादि शाब्दिक कसरती नाटकाच्या स्वाभाविकपणाला बाधक व रसाळपणाला मारक आहेत.

'देशकंटक' या नाटकाचा प्रारंभ किती रसपूर्ण प्रसंगानें होतो! दोन बहिणी माहेरीं आलेल्या आहेत आणि आपापल्या संसारातील सुखदुःखें सागत आहेत. पण त्यांचे संवाद म्हणजे रसशून्य चिपाडें आहेत. एवढेंच नव्हे तर, अस्वाभाविक शब्दलीलाहि त्यात आहेत.

मंदाकिनी म्हणते, "जशी ईश्वराची माया, जशी सूर्याची छाया, जशी जीवाची काया, तशी मी तुमची जाया आहें—निरपराध, निष्पाप जाया आहे."

मालती तर आपत्तीच्या वेळींहि म्हणते, "संभावना ज्याच्या त्याच्या योग्यतेनुरूप होते, ती केवळ नात्यावरून होत नसते. समुद्रापासून जन्म पावलेले चंद्र आणि शंख हे भाऊभाऊ खरे, पण चद्र हा गौरीच्या शिखरावर आरूढ होऊन पूजेचा सत्कार पावतो. आणि शंख त्या पूजेच्या वेळीं जणू काय मत्सरामुळेंच—स्वतःचा ध्वनि करीत असतो!

भुजंग॰—एकाला विनाकारण चंद्र म्हणून डोक्यावर घ्यावें आणि दुसऱ्याला शंख ठरवून कोकलायला लावावें, हा तुम्हा बायकांचा केवळ स्वच्छंदीपणा आहे!

'देशकटका'तील एक संवाद या शब्दलीलेचा अतिरेक दाखवितो. खलनायकावर चडफडतानाहि हा संवाद होतो ही खेदाची गोष्ट होय.

भुजंग॰—ते केवळ तपस्तेजाचे भास्कर!
मंदा॰—स्त्रियांच्या पातिव्रत्याचे तस्कर!
भुजंग॰—दयाशांतीचे सागर!

मंदा०—मायामदिरेची घागर !

भुजग०—सुकृताचे मूर्तिमंत राशी !

मंदा०—पेंढारपूरचे रहिवाशी ! धादलगावचे मिराशी ! अधारनगरीचे रामोशी !

प्रसंगोचित अलंकार

"अलंकारानीं तुझ्या सौंदर्याला शोभा येत नसून, तुझ्या सौंदर्यामुळें अलंकारानाच उलट शोभा येते." असे समयोचित अलंकार राजाच्या भाषेमध्यें आनंदाच्या प्रसगीं जेव्हा येतात, तेव्हा ते शोभून दिसतात. "सरकारची तरवार आणि 'शत्रुपीडा' हा शब्द—हीं दोन्हीं आता कोशातच राहूं द्या." या वाक्यातील 'कोश' शब्दावरील श्लेष तें बोलणाऱ्या पात्राला शोभेसाच आहे. 'उग्रमंगला'तील हिरासिंग गवयाच्या हाल-चालींना मजेशीर उपमा देतो, तो म्हणतो, "मूर्खांचे कान पिळवटल्या-प्रमाणें हे गुणी लोक गाणें सुरू करताना तंबुऱ्याच्या खुंट्या पिळवटीत असतात आणि दक्षिणेसाठीं पुढें घुसणाऱ्या उतावीळ आगंतुकाच्या तोंडावर चापट्या माराव्या, त्याप्रमाणें तबल्याच्या तोंडावर थापट्या मारीत असतात."

'चित्र वचना' हें शास्त्रीबुवाचें मोठ्या मौजेचें नाटक आहे. आपल्या पाणिग्रहणासाठीं आलेल्या राजपुत्राची परीक्षा करण्याकरिता राजकन्या आपल्या मैत्रिणीला राजकन्येचा वेष देते. प्रभावती व मदयंती याचें प्रेम अलौकिक होतें. तें व्यक्त करताना मदयंती म्हणते,—"आणि माझे वडील म्हणत असतात, माझ्या मदयंतीला उन्हाची तिरीप लागली, तर राजकन्येचें तोंड कोमेजून जातें, आणि राजकन्येला काटा लागला तर मदयंतीच्या डोळ्याला पाणी येतें !" शृंगारात्मक विनोदानें हें सारें नाटक फुललेलें आहे. चपला कारू याचा व आचाऱ्याचा विनोद स्थूल असला, तरी सर्व दर्जाच्या प्रेक्षकाना हसविणारा आहे.

विनोदाचे प्रकार

शास्त्रीबुवाचा विनोद काहींसा ओबडधोबडच असतो. 'उग्रमंगला'तील

घटपर्पराचा विनोद याच मासल्याचा आहे. 'शिवसंभवा'तील गाजेकस खमालखानाचा उपयोग विनोदासाठीं तर होतोच, पण त्याशिवाय कथानकाची वडामोड करण्यालाहि तो कारणीभूत होतो हें ठीक आहे. 'तारामंडळातील' वेंबकरावाचा मूर्खपणा, मार्तंडभटाचा हावरेपणा व भामिनीचा दुष्टपणा यामुळें बराच विनोद निर्माण होतो विनोद-निर्मितीसाठीं वेडावर अनेक नाटकांत योजलेलें आहे आणि शब्दलीला तर सर्वत्र फुटाण्याप्रमाणें उडत आहेत. 'तिस्मारखान–चाळीसमारखान' अशा शाब्दिक कोट्याहि पुष्कळच आहेत.

'उग्रमंगलातील' गणक आपल्यावरील आरोप उडवून टाकतांना अशी विनोदी कैफियत देतो कीं, "माझा पहिला मुद्दा असा आहे कीं, यानें माझ्या हवालीं मुलगी मुळींच केली नाहीं. सबब ती देण्याला मी पात्र नाहीं. माझा दुसरा मुद्दा असा आहे कीं, यानें माझ्या हवालीं जी मुलगी केली होती ती आपोआप याची याच्याकडे पळून गेली आहे, सबब ती देण्याची जोखीम माझ्यावर राहिली नाहीं. माझा तिसरा मुद्दा असा आहे कीं, यानें जी मुलगी म्हणून माझ्या हवालीं केली ती खरोखरीची मुलगी नसून मुलगा होता."

स्वतंत्र रस

देशाभिमान हा जर स्वतंत्र रस मानला गेला, तर त्याचा उत्कृष्ट परिपोष करणारें नाटक म्हणून 'शिवसंभवा'कडे बोट दाखवावें लागेल. सारे संवाद, सारे प्रसंग, सारें वातावरण, या एकाच रसानें ओतप्रोत भरलेले आहेत. स्वराज्यासाठीं तळमळणाऱ्या महाराष्ट्रीय जनतेला हें स्वराज्याचें उज्ज्वल दर्शन घडविणारें आशादायक नाटक अत्यंत प्रिय व्हावें यात नवल काय ? त्याचे सुरवातीस लागोपाठ पन्नास प्रयोग झाले व त्यानीं नाटकमंडळीला तारलें. 'कृष्ण-कांचन' या नाटकांतहि राष्ट्रधर्माचाच प्रचार केलेला आहे. उज्ज्वला ही राज-भगिनी राष्ट्रासाठीं आपल्या प्रेमाचा होम करते. शास्त्रीबुवांच्या प्रत्येक नाटकांत राष्ट्रभक्ति, सत्यनिष्ठा इत्यादि गुणांचा कलात्मक आविष्कार आहे आणि त्याचाच ठसा प्रेक्षकांच्या अंतःकरणावर

ठसठशीतपणें उमटतो. इतिहाससंशोधक शास्त्रीबुवानीं नाटकें लिहिलीं, तीं मुख्यत स्वत:च्या द्रव्यार्जनासाठीं व रसिकांच्या रंजनासाठीं हें जरी खरें, तरी समाजाच्या स्थैर्याला व प्रगतीला मूलाधार असणाऱ्या सद्गुणांचें सिंचन करण्यास ते कधीं चुकले नाहींत. नाट्यकलेमार्फतहि त्यांनीं राष्ट्रमातेचीच सेवा केली. ते जसे तत्त्वज्ञ व संशोधक होते, तसे कवि व नाटककार होते—पण सर्वत्र होते देशभक्त !

भा. वि. वरेरकर : : : ९

'कादंबरीकार' म्हणून वरेरकर जितके प्रसिद्ध आहेत, त्याहून अधिक 'नाटककार' म्हणून ते विख्यात आहेत. सुमारें पस्तीस नाटकें लिहून त्यांनीं मोठी कीर्ति कमावली आहे. विशेष हें कीं, त्यांची नाट्यसृष्टि बहुरंगी आहे. गेल्या शंभर वर्षांत मराठी नाट्यकलेचीं जीं जीं म्हणून स्थित्यंतरें झालीं, त्या सर्वांचीं प्रतिबिंबें वरेरकरांच्या नाट्यसृष्टींत दृष्टीस पडतात. कलेकलेनें विकास पावणाऱ्या चंद्राचीं प्रतिबिंबें एखाद्या स्वच्छ सरोवरात दिसावींत, त्याप्रमाणें पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक वगैरे भिन्नभिन्न विषयांचीं नाटकें वरेरकरांच्या लेखणींत प्रतिबिंबित झालीं आहेत. नाटकाच्या बाह्यांगातहि एकांकिका, एक-प्रवेशी

नाटिका, श्रुतिका वगैरे जे जे बदल मराठींत झाले, त्या सर्वांचीं प्रतीकें वरेरकरांच्या नाट्यसृष्टींत पहावयास सापडतात. किंबहुना असेंहि म्हणता येईल कीं, नाटकाचा विषय व स्वरूप या दोन्ही बाबतींत जें जें काहीं नवें असेल, तें तें प्रथम हस्तगत करण्याची धडाडी वरेरकरांची आहे. मराठी नाट्यकलेचे ते आघाडीचे वीर आहेत. राष्ट्रीय विचार किंवा समानवादी तत्त्वज्ञान नाटकांतून मांडणारे ते निनीचे स्वार आहेत. एखाद्या टेबलावर असलेला पृथ्वीचा गोल आपण हळूहळू फिरविला म्हणजे पृथ्वीवरील सर्व

स्थळाचें दर्शन होतें, तसें वरेरकराच्या नाट्य–सृष्टीचीं विविध अंगें पहाणा-त्याला मराठी रंगभूमीचीं बहुतेक सारीं बदलतीं स्वरूपें पहावयास सापडतात-

विषयांची विविधता

-- 'कुंजविहारी' हें वरेरकराचें पहिलें नाटक १९०७ सालीं रंगभूमीवर आलें व खूप गाजलें. त्यातील 'त्यजी भक्तासाठीं लाज' यासारखीं कृष्णाचीं पदें दीर्घकाळ रसिकांच्या जिव्हाग्रावर खेळत होतीं. 'करीन तीं पूर्व' या नाटकात त्यानीं शिवाजीचें उज्ज्वल चरित्र झगझगीतपणें रेखाटलें आहे. 'सत्तेचे गुलाम' व 'सोन्याचा कळस' यानाटकात मालक-मजुराचा लढा आवेशपूर्ण रीतीनें मांडलेला आहे. हुंड्यासारख्या दुष्ट चालींचा निषेध 'हाच मुलाचा बाप' या नाटकांतून त्यानीं केला आहे. पतितपरावर्तनाला वाचा फोडणारें त्याचें 'संन्याशाचा संसार' हें नाटक फार यशस्वी झालें. स्त्रियांच्या दुर्दशेला तर त्यानीं आपल्या बहुतेक सर्व नाटकातून अग्रस्थानच दिलेलें आहे. खेड्यातील देवस्कीचे दुष्परिणाम रंगविणारें एक नाटक त्यानीं रचिलें. 'सारस्वत' हें केवढें चिमुकलें नाटक! पण त्यातहि साहित्यानें श्रीमंत परंतु द्रव्यानें दरिद्री अशा लेखकाची करुण कहाणी त्यानीं हृदयद्रावक रीतीनें मांडली आहे. त्याच्या डोळ्यापुढे अज्ञातदशेस पोंचलेले केऊ वृद्ध साहित्यिक होते. त्याचें जीवन, नाट्य-स्वरूपानें, परिणामकारक रीतीनें त्यानीं समाजापुढें उभें केलें. १९५२ सालच्या दिवाळीमध्यें 'भूमि–कन्या सीता', नावाचें नाटक लिहून वरेर-करानीं वार्धक्यातहि आपली प्रतिभा ताजीतवानी असल्याची साक्ष पटविली आहे. घरगुती भाषा, संग्रामपूर्ण प्रसंग, खटकेबाज संवाद, आणि जिव्हाळ्याच्या विषयासनर्थी जळजळीत विचार, या गुणानीं वरेरकराची नाट्य–सृष्टी नटलेली आहे.

धंदा व छंद

श्री. भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर याचा जन्म १८८३ सालीं चिपळूण येथें झाला. मालवण, दापोली व रत्नागिरी येथें त्याचें शिक्षण झालें. मॅट्रिक होण्यापूर्वीच त्यानीं पोस्टखात्यात नोकरी धरली. पगार तीस रुपये.

१९०५ सालीं ते रोहें येथें पोस्टमास्तर होते. पुढें ती नोकरी सोडून ते मुंबईस गेले तेथें नाटकें, कादंबऱ्या, लघुकथा, पटकथा, रहस्यकथा असें विविध व महेतुक वाङ्मय त्यांनीं लिहिलें. तोच त्यांचा जीवनाचा छंद व तोच त्यांचा चरितार्थाचा व्यवसाय. केवळ लेखनावर पोट कसें व किती भरूं शकतें याचें उदाहरण म्हणून वरेरकरांकडे बोट दाखवितां येण्यासारखें आहे. 'दुनिया' नावाचें साप्ताहिकहि त्यांनीं कांहीं काळ चालविलें. त्यांना १९४५ सालीं धुळें येथील साहित्य-संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा मान देण्यांत आला. त्याशिवाय मुंबई सरकारच्या 'कला-पथका'चीं सूत्रें त्यांच्या हातीं देण्यात आलीं होतीं. भारत सरकारच्या 'नभोवाणी सल्लागार मंडळात'हि त्यांचा समावेश करण्यांत आला आहे.

कोल्हटकरी संप्रदाय

खाडिलकर-कोल्हटकरासारख्या पदवीधर व प्रतिभाशाली नाटककारांच्या ऐन अमदानीचा तो काळ! त्या वेळीं, कोणतीहि पदवी नसलेले व 'कड-कट्'ची नोकरी केलेले वरेरकर आपलें एकेक विशिष्ट गुणाचें नाटक घेऊन महाराष्ट्रीय रसिकासमोर उभे राहिले व त्यांनीं मोठें यश कमावलें, हें विशेष. गडकऱ्यानीं सहा वर्षांच्या अल्पकाळांत आपल्या नाटकातील प्रतिभेनें सारी मराठी रंगभूमि झळाळून टाकली, तरी वरेरकराच्या नाट्याची दीप्ति कांहीं कमी झाली नाहीं. कोल्हटकरांच्या संप्रदायातील कांहीं गुण-दोष वरेरकराच्याहि नाटकात शिरणें हा त्या कालाचा प्रभावच! मात्र पुढें पुढें शब्दलीला करणें, अवजड भाषा वापरणें—इत्यादि कृत्रि-मतेचीं कवचें त्यांनीं पार फेकून दिलीं आणि देवल-हरिभाऊंसारखी साधी, सरळ, घरगुती भाषा ते लिहूं लागले. हीच स्वाभाविकता कथानकातहि त्यांनीं पुढें पुढें आणली.

गडकरीय भाषाशैली

'कुंजविहारी' नाटकाची भाषा संस्कृतप्रचुर आहे. श्रीकृष्णानें केलेल्या कालिया-मर्दनाचा विषय त्यात रंगविला आहे आणि कृष्णा-पैवांच्या गोकुळांतील क्रीडा व गोष्टा त्यात गुंफविल्या आहेत. वेश

नारदाचें वर्णन ज्या पद्धतीनें करतो, ती कोल्हटकर–संप्रदायाला साजणारी आहे. तो म्हणतो, " असल्या या साधु म्हणून घेणाऱ्या लोकांवर विश्वासायचा हा काळ नव्हे. दर्शनीं दिसतात बिनदाताचे, पण मांजरीच्या मऊ पंजांतल्या नखांसारखे यांचे दात मऊ दाढीखालीं छपविलेले असतात. दातांच्या बनतात दाढा, जटेची होते सटा, बिण्याची होते तरवार आणि हे साधु नसून नुसते कार्यसाधु असल्याचें उघडकीस येतें."

'करीन ती पूर्व' या ऐतिहासिक नाटकाची बहुतेक भाषा गडकरी थाटाची आहे. 'राजसंन्यासा'तील उत्तुंग कल्पकता गडकऱ्यांची गड-कऱ्यानाच लाभली, पण त्याच्या भाषेचा ढोल वरेरकरांनीं उचलला आहे. पुतळा गजरेला म्हणते, " हें पहा वहिनी, तुझा स्वभावच अगदीं थंड. अगदीं पंचगंगेच्या डोहाच्या पाण्यासारखा. खळ नाहीं कीं खळखळ नाहीं. वहायचा पण वाजायचा नाहीं. म्हणूनच दादाचें आणि तुझें एवढं जमलें आहे."

'फुसफुसफुंकरीचे भक्कम मनोरे,' 'पुण्याईचें पाप' इत्यादि विरोधाभासात्मक शब्दांचे खेळहि वरेरकरांनीं पुष्कळ केलेले आहेत.

हिरोजीला शिवाजीच्या वेषानें गनिमाच्या छावणींत तहाच्या थाटाघाटीस पाठवावयाचें म्हणजे उघड्या डोळ्यांनीं त्याला मृत्युमुखांत लोटावयाचें. ती भीक बाजींनीं मागितली असता हिरोजीची स्वराज्यभक्त पत्नी गजरा गडकऱ्याच्या भाषेंत उत्तर देते,

" वरचा लोभ तोडला–घरवालीचा हात सोडला–दौलतीची साथ सोडून धन्यानीं धेन्याशीं हात जोडला, पण या पायाच्या कृपेनें किल्ला आज धनी धान्यावर आले. ते जर दौलतीच्या रक्षणाला कारण होत असतील, तर काय सांगूं सरदार?—डोळीं आसवं येतात, थोटी जीभ ढळते, पण घरीं आल्या धन्याला दौलतीच्या मोली पुन. आपल्या पदरांत घालते."

आपले व आपल्या पतीचे प्राण स्वराज्यासाठीं कुरवंडून टाकणाऱ्या गजरेचा गौरव करताना बाजी जी भाषा वापरतो, ती 'राजसंन्यासा'त सहज खपून जाण्यासारखी आहे. तो म्हणतो,

" अहाहा ! धन्य ! धन्य ! ! मुली, या अलौकिक स्वार्थत्यागानं तं रणधुरधरानाही लाजिवलस ! वडीलकीच्या मायरत्नाची ओंजळ वाहून पुढच्या पिढीची आई झालीस — महाराष्ट्राच्या उघड्या राउळींची रखुमाई राई झालीस वीराच्या वीर पत्नी, हा नाजी,प्रमु तुला साष्टांग दडवत करतो."

शब्दांचें जजाळ

'सत्याग्रहाचा सुधार'मधील डेव्हिड कशी अतिशयोक्तीची भाषा वापरतो पहा. "निराशेच्या प्रलयकाळाला तोंड देण्याइतकं चिरंजीव मार्कंडेयाचं धैर्य माझ्या अंगी असत, बारा योजन जळत रान गिळून टाकणाऱ्या कृष्णाइतका मी हिमद्‌दयी असतों, असख्य योजन समुद्र ओलांडणाऱ्या मारुतीसारखा मी ऐसादा नरभीम असलों, तर एका शब्दानं—एकाच नि शब्द शब्दान मी तुमची वाचा बंद करून टाकली असती."

तोच डेव्हिड निराशेमध्यें शब्दांच्या अशा काहीं उलटापालटी करतो कीं, त्यातील अर्थ कोणालाहि कळणें कठीण तो म्हणतो,

"धाव धाव निराशे, धाव. आणि आशेच्या दुबळ्या बळानें बलवान होउ पाहाणाऱ्या या सजीवाला निर्जीव करून टाक आशा म्हणते, आशा नाहीं. पण नाहीं निराशे, तू का मला धारनून धरतेस ? जगणं सपार म्हणून मी जिवत होऊं पहात होतों, पण जिवात जीवच का रहात नाहीं ? काय करूं ? मरावं तर जगण्याचं भय वाटत ! जगावं म्हणावं तर जगायला जागाच राहिली नाहीं "

शिवाजीची व्यक्ति-रेखा

'करीन ती पूर्व' या एकाच ऐतिहासिक नाटकानें वरेरकरानीं यशाचा गड जिंकला नृसिंहशास्त्री यानीं 'शिवसंभव' नाटक लिहून आपला विजय-ध्वज नाचविला होता आणि गडकऱ्यांचें 'राजसंन्यास' सुवर्ण कमलाप्रमाणें फुललेलें होतें., तरीहि १९२७ सालीं जन्मास आलेलें वरेरकराचें 'करीन ती पूर्व' हें नाटक रसिकाचीं मनें जिंकीत चाललें होतें. शिवछत्रपतींचें नुसतें नांवहि महाराष्ट्रीय भावनांच्या तारा छेडण्यास पुरेसें आहे त्या पुण्यश्लोकाच्या स्मृतीभोंवतीं मालाकारानीं आपल्या निबधाचीं निराजनें

लावली आहेत, हरिभाऊ आपट्यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांचीं चमेलें वाहिलीं आहेत, वें. सावरकरानीं आपल्या काव्याची कस्तुरी मापली आहे व प्रा. शिवरामपंत परांजपे यानीं आपल्या वक्तृत्वाचें वीणा-वादन केलें आहे, त्याच्यावर महाराष्ट्राचें पित्यासारखें प्रेम, गुरुसारखी श्रद्धा व देवासारखी भक्ति जडलेली आहे या साऱ्या भावनाना भरती आणणारे एकामागून एक प्रसंग वरेरकरानीं आपल्या या ऐतिहासिक नाटकांत घातलेले आहेत. फार काय, 'संन्याशाचा संसार' या सामाजिक नाटकांतहि महाराष्ट्राच्या या आराध्य दैवताविषयीं त्यानीं भावना उचंबळविणारे उद्गार काढले आहेत त्या नाटकांतील साक्षात् शंकराचार्यच म्हणतात, "जे शंकराचार्य तेच श्रीशिवाजीमहाराज. त्या श्रीशिवरायाची स्मृति हीच आमची स्मृति, त्याच गुणश्रवण हीच आमची श्रुति, त्याचा इतिहास हींच आमचीं पुराणं आणि त्याची प्रत्येक कृति हेंच आमचं मानवधर्मशास्त्र. एवढ्याच आधारावर डेव्हिड जोशी याच परिवर्तन झालं पाहिजे."

वीर रसाचा उठाव

शिद्दी जोहारानें पन्हाळ्यास वेढा दिला आणि त्यांतून शिवाजीमहाराज हिकमतीनें निसटून गेले व त्यांच्या रक्षणार्थ बाजी प्रभूनें पावनखिंड लढविली, हा रोमांचकारक कथाभाग 'करीन ती पूर्व' या नाटकांत वरेरकरानीं कौशल्यानें रंगविला आहे. ऐतिहासिक दृष्टीनें 'यथातथ्य' ठरणारेच प्रसंग त्यानीं निवडले आहेत, पण त्यांची गुंफण उत्कंठा वाढविणारी केली आहे एकापुढें एक संघर्ष ठेवून त्यानीं उत्सुकता वाढविली आहे. हिरोजीचा उपयोग तोतया शिवाजी बनविण्यासाठीं करावयाचा हें रहस्य शिवाजीनें आगाऊच फोडलें नसतें, तर नाटकांतील औत्सुक्य आणखी वाढलें असतें एका बाजूला फिंदर काळूजी व त्याची महत्त्वाकांक्षी बायको पुतळा, तर दुसऱ्या बाजूला स्वामिनिष्ठ हिरोजी व त्याची पत्नी गजरा यांचें द्वंद्व जिज्ञासा वाढविणारें आहे. शिवाजी बाजी प्रभृतींचीं शब्द चित्रें उठावदार आहेत. भाषा वीरश्रीची व परिणामकारक आहे शिवाजीची वाणी ठिणग्या पाडणारी कशी आहे

पहा—" समशेरीला समशेर, हाताला हात, साद्याला सादा भिडवून वैऱ्यांशी निकराचं तोंड देत-देत या धुळेत एक जयश्री तरी मिळवू किंवा जगदंबेची तशीच इच्छा असेल तर दोघेहि इथच धारातीर्थी देह तरी वाहू. पण माघार ?—केव्हाही नाहीं."

असा राजा-आणि असे सेवक ! त्यांचें मोठेपण कोणी, कसें वर्णावें ? जिजाबाई मोजक्या चार शब्दातच त्या उभयतांचा गौरव पुढीलप्रमाणें करतात, " तुमचीं माणस तुमच्याइतकींच मोठीं आहेत. तीं मोठीं आहेत म्हणूनच तुमच्यासाठीं जीव टाकतात. आणि मोठीं माणस अशीं तुमच्यासाठीं जीव टाकतात म्हणूनच तुम्ही सर्वांहून मोठे आहात. "

स्वामिभक्तीचा कळस !

' राजसंन्यासा 'तील केवळ भाषाच नव्हे, तर काहीं काहीं प्रसंगहि 'करीन ती पूर्व'मध्यें अवतरल्यासारखे वाटतात. तेथें शिवागी येसूबाईचें सोंग घेताना वावरते, येथें हिरोजी शिवाजीचा वेष परिधान करताना बिचकतो. ती त्याची मनाची गडबड वरेरकरानीं कुशलतेनें रेखाटली आहे. हिरोजी विचारतो, "आणि ही पैजार ! राजी प्रभूजी, काय हा प्रसंग ? या आमच्या देहाचं कातड सोडून ज्याच्या पायींची पैजार करावी—त्या राजाच्या पायानीं पावन झालेली ही पैजार—राजी प्रभूजी, हिला पाय कसा लावू ? अशी उराशीं कवटाळावी, डोळ्यानीं न्याहाळून भाळीं धरावी—पादुका म्हणून पूजा करावी—तीं ही मराठ्याच्या मायबापाची पैजार माणसा-पायींच्या चढावागत पायीं कशी तुडवू ? नाहीं, सरदार ! नाहीं.—सर्वो-परीस ऊर फुटतो तो इथ ! " शिवछत्रपतींच्या भक्तीचें दुसरें स्तोत्र कोणतें असू शकेल ?

स्त्री-मनाचें चित्रण

स्त्री हृदयाचे पापुद्रे हलक्या हातानें उलगडण्याची कला जशी वरेरकराच्या ठायीं आहे, तशीच त्या हृदयातील भावनाचें चित्रण यथार्थपणें करण्याची शक्तीहि त्यांच्या साध्यासोप्या व घरगुती भाषेमध्यें आहे. ' सत्तेचे गुलाम ' मधील रेखा स्त्री-मनाचें वर्णन करताना म्हणते, "मनाची

रासरागोळी करावी आणि दुसऱ्याच्या दारीं तिची रणारागोळी घालावी. दुसऱ्याच अगण रमवाव आणि आपल भगलेल घर मनात उभाराव. मला विघवेला हें वैभवाच कुकू काय करायच आहे? त्यापेक्षा ससाराच्या उगवत्या क्षितिजावर पाऊल ठेवू पाहणाऱ्या त्या प्रेमळ पोरीच्या वाऱ्याला तें आलेल बरच नव्हे का? उगवत्या वैभवसूर्याची प्रभा निवारीच निढळ उजळ करो ''

तसेंच नलिनीच्या घरीं काम करणारी वैकुठाची वहिनी रेवा हिला लागण्यासारखे काहीं शब्द नलिनीच्या तोंडून जातात तेव्हा नलिनी तिचें सात्वन पुढील हृदयस्पर्शी शब्दानें करते 'का डोळे पुसनेस? क्षमा करा वहिनी तुमच्या दु खाची किंमत मी कमी समजतें अस समजू नका गडे. पण दु खाच्या गोष्टीच मुळीं मला ऐकवत नाहींत हें काय? अस ओक्सा बोक्सी रडू नका गडे उगी–उगी माफ करा म्हणतें ना? चूक झाली माझी. हें पहा–अगदीं आनदात रहाव—अगदीं हसतखेळत असाव तुम्हाला काय कर कमी आहे दुध–अगदीं तुमच्या गळ्याची शपथ हें वैभव माझ नव्हे, तुमचच आहे अस समजा आता जरा हसा पाहू–असस–असस–आता कस गोड वाटल!'' आणि तें वैभव खर असतें रेवाचेंच!

कर्जेदारीमुळें साफ बुडालेला हेरब अपेर वेडा होतो–बेपत्ता होतो तेव्हा त्याची पत्नी रमा त्याची वाट पहात उपाशी राहते वैकुठानें तिला जेवावयाचा आग्रह केला असताना ती जें उत्तर देते, तें किती स्वाभाविक, किती करुण आहे पहा "तिकडे काय स्थिती आहे हें कळल्याशिवाय मला अन्न कस गोड लागेल? मीं इथ सुखान चार घास खावे आणि तिकडे उपाशीच असाव! भावोजी, मी त्याची पत्नी आहें उभ्या तारा तल माझ जेवण माहेरवासाशिवाय कधीं चुकल नाहीं तुम्ही कितीही समजूत घातली तरीं येण झाल्याशिवाय मी अन्नाचा घास तोंडाशीं नेणार नाहीं "

वेषातराचा अस्वाभाविक प्रकार

प्रेक्षकाची उत्सुकता वाढविण्यासाठीं नाटकांत काहीं तरी गूढ ठेवावें,—रहस्य ठेवावें, ही कोल्हटकराची परपरा त्यासाठीं कोल्हटकराचे नायक

असलेले राजे वेषांतर करून दुसऱ्या राजाच्या घरीं नोकर म्हणून राहतात. *तसाच असंभाव्य प्रकार वरेरकरांनीं 'सोन्याचा कळस' या नाटकांत* घडविला आहे. मुंबईतील एका कापड-गिरणीच्या लक्षाधीश मालकाचा मुलगा विठ्ठलदास हा काश्मीरच्या सफरीवर जाण्यासाठीं म्हणून निघतो. पण तो जातो परळच्या गिरणगावांत-विठू कृष्णा या नावानें तो तेथील गिरणींत मजूर म्हणून काम करतो-मजुरांच्या चाळींत राहतो, जेवतों, वावरतो. एका प्रवेशांत तो ज्या बिजलीशीं मजूर म्हणून भाषण करतो, तिच्याशींच दुसऱ्या प्रवेशात, गिरणी-मालकाच्या बंगल्यामध्यें, विठ्ठलदासाच्या पोशाखात बोलतो-आणि कोणी कोणाला ओळखीत नाहींत, असें प्रेक्षकांनीं मानायचें !

मामांची मानस-कन्या

हा अस्वाभाविकतेचा दोष सोडला, तर 'सोन्याचा कळस' हें नाटक वरेरकरांच्या नाट्यमंदिरावर सुवर्ण कळस शोभण्यासारखेंच आहे. 'धावता धोटा' या त्यांच्या कादंबरीचेंच हें यशस्वी नाट्यरूप आहे. प्रारंभींच विठू कृष्णाचा प्रवेश होतो तो औत्सुक्यपूर्ण भूमिका तयार झाल्यानंतर. तसाच बिजलीचा प्रवेश. प्रेक्षकांच्या अपेक्षा आधीं खूपच उंचावून ठेवलेल्या असतात. आणि मग ती येते ती विजेप्रमाणें कडाडतच ! ती मामांची मानस-कन्या शोभते खरी ! अथपासून इतिपर्यंत सर्व नाटकांत एकाहून एक चढ असे संग्राम आहेत. खटक्याशिवाय संवाद व संघर्षाशिवाय प्रसंग फारसा नाहींच. हंसा व बिजली हीं श्रीमंतीचीं दोन टोकें. तीं एकत्र आणण्यात नाटककाराचें चातुर्य दिसून येतें. हंसाच्या अंगावरील विलायती माल पाहून त्यावर बिजली जी टीका करते, ती फारच मार्मिक आहे. हें नाटक जेव्हा रंगभूमीवर आलें तेव्हा, १९३२ सालीं, गांधीजींची कायदेभंगाची चळवळ देशात दुमदुमत होती. विदेशी मालावरील बहिष्काराचे नगारे सर्वत्र जोरजोरानें वाजत होते. त्यामुळें त्या वेळच्या प्रेक्षकांना बिजलीची ही टीका विशेषच आवडे आणि ती त्यांच्या हृदयाला जाऊन भिडे. *बिजलीचा हंसाशीं झालेला संवाद असा.—*

" मिनली—(तिच्या साडीचा पदर पाहून) काय छान माल निघतो हा तुमच्या गिरणींत !

हसा—आमच्या गिरणींत? ही साडी आमच्या गिरणींतली नव्हे

मिनली—तुमच्या गिरणींतली नव्हे? तर मग कुठली?

हसा—मला वाटतं मँचेस्टरची असेल किंवा पारिसची

मिनली—मँचेस्टर आणि पारीस? कुठलीं गावं हीं? गुजरात—काठेवाड, कीं कच्छातलीं? (हसा मान खालीं घालते) हसाबेन, तुमच्या गिरणींतलं कापड तुमच्या अंगावर नसावं, हें तुम्हाला कससच नाहीं वाटत? कापडाच्या गिरणीचे मालक तुम्ही—तुमच्या अंगावर परदेशींच कापड? एकूण आम्ही गरीबच बरे म्हणायचे!"

खल-नायकाचा नमुना

वरेरकरांच्या सान्या नाटकांत खलनायकाची कोरीव मूर्ति म्हणजे केरोपत खादीचे अंगे अंगावर चढवून व देशभक्तीची भाषा मुलावून काढून केरोपत वकिलीच सर्व वाममार्ग चोखाळीत असतो असा अट्टल खलनायक असलेले 'सत्तेचे गुलाम' हें नाटक १९२२ सालीं रंगभूमीवर आलें तो असहकारितेचा काळ! असहकारितेच्या लाटेमुळें भल्याभल्या शारच्या लाक वाहून गेले होते शेंकडों वकिलांनीं वकिली सोडली होती आणि न्यायमंदिराऐवजीं कारागृहांत त सक्तमजुरी करीत होते पण सबंध कळपात एखादुसरी काळी मेंढा' असावयाचीच काहीं ढोंगी वकिलांनीं देशभक्तीच्या या वाहत्या गंगेंत आपले हात धुऊन घेतले त्याचें प्रतीक म्हणन केरोपत उभ्ट, वकिलीची परीक्षा झालेली असूनहि सनद न घेतलेला वैकुंठ हा खरा देशभक्त आहे गांधींनींप्रमाणें तो स्वत ला 'नागव्या कोटी' म्हणवतो तो स्वत शेतींत राबतो व हातसुताची खादी वापरतो त्याचा भाषा फटकळ असली तरी ती सत्याची व हिताची असते आणि त्याचें हृदय तर त्यागानें व प्रेमानें तुडुंब भरलेलें आहे त्यावेळीं असहकारितेच्या वृक्षाला जीं अमृतफळें व विषफळें आलीं, त्यांचे नमुने म्हणजे वैकुंठ व केरोपत

केरोपंताच्या पाषाण-हृदयाची कल्पना पुढील संवादावरून येते. नलिनीला पस्तीस लाखाची जिंदगी मिळत नाही असें कळताच तो विच्याकडे पाठ फिरवितो, पूर्वीची वचनें मोडतो आणि तिला खटखडीतपणें व तुच्छतेनें नकार देतो.

" नलिनी—केरोपंत, या तुमच्या शब्दप्रहारांनीं माझ्या हृदयाच्या कशा चिंधड्या उडताहेत, याची तुम्हाला कल्पना तरी आहे का?

केरोपंत—त्या चिंधड्या गोळा करून मी घाणीच्या मोरींत फेंकून देईन. जा. वेडे पोरी, झालें एवढं नाटक पुरें झालं. तुला देशभक्ताशीं लग्न करायचं आहे ना? जा, वैकुंठाशीं लग्न कर. "

खऱ्या देशभक्ताचें शब्द-चित्र

केरोपंताच्या कुटिल कारवाईमुळें वैकुंठाचे वडील भाऊ धुळीस मिळाले. वकिलीच्या या अनर्थाचें वर्णन वैकुंठानें मूर्तस्वरूपात केलें आहे. ' एकच प्याला ' मध्यें सुधाकर ज्याप्रमाणें दारूच्या दुर्दशेचें दारुण चित्र रामलालच्या डोळ्यांपुढें उभें करतो, त्याचप्रमाणें कज्जेदलालीमुळें कोणकोणते अनर्थ ओढवतात, त्याचें चित्र वैकुंठ पुढील शब्दांनीं काढतो, " हें पहा सॉलिसिटरचं ऑफिस. हीं त्याचीं बिलं. हे पाढऱ्या टोपीचे बेलीफ. हे त्याचे ग्वाल्हेरच्या गंगाजळीसारखे खिसे. हे त्या खिशात गेलेले दादाचे पैसे. ही पहा वकिलाच्या कायद्याची काळीकुट्ट काव्य. ही त्या काव्याची प्रतिभा. हीं पहा मारवाड्याचीं दुकानं. या त्याच्या खातेवह्या. हें त्याच्या व्याजाच निर्व्याज भूत-प्रत्यक्ष दादाच्या मानगुटीला बसलेलं.' हे रमा-वहिनीचे गहाण पडलेले दागिने. लिलावाला काढलेलीं हीं घरातलीं हाडीं-मडकीं. ही पहा कान्होबाच्या वीस हजाराची तिरपिट-नेधा. किती हुबेहुब —ही सर्वांना गिळून बसलेली नारळाची आई ! "

प्रभावी प्रचार

'लोक-जागृतीसाठीं कला' या मताचे वरेरकर आहेत, हें त्याच्या प्रत्येक कृतींतून दिसतें. 'कन्याविक्रयाचा संसार' या १९१९ सालीं लिहिलेल्या नाटकात त्यांनीं पतिताच्या परावर्तनाचा विषय ठाशीव रीतीनें मांडला

आहे आग्लविद्या शिकलेले शकराचार्य आपल्या मठात 'मानवसमाजाला मुक्तद्वार' ठेवतात त्याचेविरुद्ध सनातनी शास्त्रीपडित बड करतात तेव्हा शकराचार्यांच्या गादीचाहि त्याग श्री करतात आणि पुढें 'लोकनियुक्त शकराचार्य' म्हणून निवडून येतात व धर्ममडळाच्या सल्ल्यानें जन-सेवेचें कार्य करतात. नदीला पूर येऊन हजारो लोक निराश्रित झाले, तेव्हा त्यांच्या साहाय्याला खिश्चन मिशनरी धावले, तसेच हे श्रीहि धावले. त्यासाठीं त्यांनी आपला मुकुट, आपले हत्तीघोडे, आपला देव्हारा, फार काय, सोन्या-चादीचे देवमुद्धा विकले या क्रातीचें स्वरूप वर्णन करताना श्री म्हणतात, "शकराचार्यांच्या मठाचा तुरुग कोसळला जाऊन फल-पुष्पत लतावृक्षाच निसर्गरमणीय असं हें उद्यान बनल. कडी-कुलुपांची दार कोसळून पडलीं, भिंतीच व्यवधान नाहींस झाल, सिंहासनाचा उचपणा जमीनदोस्त झाला, मुकुटाचा धोंडा हवेंत उडाला, भालदार चोपदारांची ओरड बद झाली, भरदिवसा पाजळलेली अभिमानाची दिवटी मालवली, वैभवाचा शृगार सजविणारे हत्तीघोडेदेखील बधमुक्त होऊन स्वैरसचार करू लागले"

खेड्यात अद्याप गुलामगिरी कशी घर करून राहिली आहे, याचें भीषण चित्र वरेरकरानीं 'स्वयसेवक' नाटकात रगविलें आहे व 'चिमणी' कादबरी याच कथानकाची. कॉलेजमध्यें शिकत असलेल्या जगन्नाथाला तीनशें रुपयांच्या कर्जापायीं त्याचे आईबाप रघोजीला एका वर्षापुरते विकतात आणि रघोजी त्याला चाबकाने बडवून काढतो असें या नाटकात दाखविलें आहे. वारली लोकांवरील खोतांचे अत्याचार आता उजेडात आल्यानें वरेरकरानीं रघोजीचें पात्र रगविण्यात अतिशयोक्तिक केली असें कोण म्हणेल ? 'आम्ही कसाबानीं तुला गहाण टाकल' हा जगन्नाथाचा आईचा करुण स्वर 'सत्यपरीक्षे'तील तारामतीच्या आक्रदनाप्रमाणेंच काळीज कापीत जातो.

समाजवादाचा पुकार

मजुरांच्या यातनानीं जळणारी 'सोन्याचा कळस'मधील निज़ा ही

-बाबा शिगवण या पहारेकऱ्याची शिष्याण. त्याचा स्वभाव जितका करडा, तितकाच संयमी दाखविलेला आहे. ' खरें बोलण्याचा गुन्हा ' केल्यामुळें तो हलक्या दर्जाची नोकरी करतो, पण त्याला सारे मजूर सर्वांत उच्च मान देतात. मांडवलदाराच्या निर्दय हृदयाची त्याला पकी चीड आहे. तो हंसाला म्हणतो, " नाहीं उघडायचें वरं पोरी ! तुम्हा लोकांचे डोळे उघडायचे नुसतं बोलणं पुरेसं होत नाहीं. चांगला चिमटा घ्यावा लागतो तुमच्या काळजाला ! आणि तुमचं काळीज असत तुमच्या तिशांत ? तिशाला चिमटा घेतल्याशिवाय श्रीमंतांच्या मस्तकाला कळ पोंचत नाहीं."

केवळ मांडवलदाराचीच चीड त्याला आहे असें नव्हे, तर श्रीमंतांचे नाना अनाचार पाहिल्यामुळें श्रीमंतीचाच त्याला तीव्र तिटकारा वाटतो. तो म्हणतो, "सोन्याची पिवळी चकती समोर आली, कीं डोळ्यावर लाटो चढते, दिसेनासं होतं, आठवणी बुजतात, उपकार मरतात, जुन्या गांठी सुटून पडतात. हंसाबेन, हें जसं आमचं गरिबांचं भाग्य आहे, तसंच तुम्हां श्रीमंतांचं दुर्भाग्य आहे."

संप होण्याच्या आधीं बाबा जेव्हा मजुरांचें शिष्टमंडळ घेऊन गिरणी-मालकांच्या घरीं जातो, तेव्हा एक ' गृहस्थ ' या नात्यानें तो तेथल्या खुर्चीवर बसतो. एका मजुराचें हें ' अतिक्रमण ' कारखानदारांच्या दृष्टीला असह्य वाटतें. तेव्हा ' श्रम हेंच खरें भांडवल ' आणि ' गिरणीवर खरी मालकी मजुराचीच ' हीं समाजवादी तत्त्वें बाबा त्या कारखानदारांना सडेतोड शब्दांनी पटवितो. तो त्यांना बजावतो, " गिरणीचा मालक मी ! हा हरया-हा शिवना-हा धोंडू-रामा-सोमा-हेच खरे गिरणीचे मालक ! तुम्ही आमचे नोकर आहात. आमची गिरणी तुम्हाला चालवायला दिली आहे. तुम्ही ती चालवता आहात. चालवायचा मेहनताना वाजवीपेक्षा फाजिल घेऊन तुम्हीं गबर झाला आहात. आम्हा मालकांना कंगाल करून ठेवता आहात, म्हणून ही भाषा तुम्हाला सुचते आहे. "

या नाटकांतील बाबा, बिजली, हंसा, विठू इत्यादि स्वभावचित्रें अत्यंत ठसठशीत व परिणामकारक आहेत.

सामाजिक प्रश्नाला वाचा

देवलाच्या शारदेनें बाला-वृद्ध—विवाहाची रूढि चव्हाट्यावर माडली. तशीच स्त्रियाना जाचक असणारी दुसरी रूढि म्हणजे लग्नातील हुड्याची. तिच्यावर वरेरकरानीं आपलें नाटकाचें हत्यार उचललें आणि 'हाच मुलाचा बाप' हें नाटक रचलें. मात्र 'शारदे 'प्रमाणें हें नाटक हृदयाला पीळ पाडणारें नसल्यानें समाजात तितकी खळबळ उडवू शकलें नाहीं. उलट गुलाबची दीड लाखाची थापेबाजी, वसतानें केलेली बापाची चोरी आणि बँक बुडाल्याची खोटी तार—यामुळें या नाटकातील सत्याचा आत्मा नाहींसा होतो आणि हें एक कल्पनारम्य रंजनप्रधान 'प्रहसन' आहे असा ग्रह बळावत जातो. त्या दृष्टीनें रगभूमीवर तें नाटक चागलें रगलें. वास्तविक या नाटकाचें सुमारास सर्व देशाला धक्का देणारी एक शोकजनक घटना घडून आली होती. स्नेहलता नावाच्या चवदा वर्षे वयाच्या एका बंगाली मुलीनें केवळ हुड्यापायीं स्वत.ला जाळून घेतलें होतें! ही हृदयद्रावक घटना घडली १९१४सालीं. आणि वरेरकरानीं हें नाटक लिहिलें १९१६ सालीं. पण त्यात याचा तितका जळजळीतपणा आलेला नाहीं. १९१८ सालीं या नाटकाला सगीत जोडण्यात आलें. प्रेक्षकाच्या अभिरुचिमुळें आपण हें नाटक आनदपर्यवसायी केलें अशी वैफियत वरेरकरानीं एके ठिकाणीं दिलेली आहे. पण ती फारशी समाधानकारक नाहीं. 'शारदे 'चाहि शेवट आनदींच दाखविलेला असला तरी त्याचें सर्व कथानक करुणरसानें ओलेंचिंब झालेलें आहे, उलट 'हाच 'चें सारें वातावरण विनोदानें थबथबलेलें आहे.

हुड्यासारख्या दुष्ट चाली नाहींशा करण्याचा प्रयत्न करणें हाहि एक देशभक्तीचाच मार्ग आहे, हें सागताना गुलाब आवेशानें विचारतो, "आमच्या उपवर वधूचा उद्धार कोण करणार? भारतभूमीतील पुढील पिढ्याच्या माताची आज सुखासमाधानानें लग्नें लावून कोण देणार! हुड्याच्या पायीं जर्जर झालेल्या मुलींच्या बापाना कुठल्या मोफत दवाखान्यातल औषध देणार! कसायाप्रमाण मुलींच्या बापाचा छळ करणाऱ्या

व्याघ्ररूपी मुलाच्या बापाच्या जजम जनड्यातून आमच्या उपवर गरीब गाईंचे रक्षण कोण करणार ? ज्या पुढील पिढीसाठीं सर्वांची सारी खटपट चाललेली आहे, तिच्या मातांच्या दीनवाण्या स्थितीकडे कुणीहि नजर देत नाहीं. ''

विनोदाचीं साधनें

भक्ति व हास्य या दोन रसांनीं ' कुंजविहारी ' हें नाटक तुडुंब भरलेलें आहे पेंद्याचें स्वरूप, वर्तन व भाषण हें सारेंच प्रेक्षकांना हसविणारें आहे. नंदमहाराजाच्या भर दरबारांत कृष्णाविरुद्ध एक एक गोप गाऱ्हाणें सांगत असतां कृष्णाच्या बाजूनें बचाव करण्यासाठीं पेंद्या तेथें टपकतो. तो कसा ? तर-तो सांगतो,

'' महाराज, ह्या आमच्या ग्रामस्थ मंडळींनीं मुगीचादेखील शिरकाव होणार नाहीं इतका दरवाजा गच्च भरून टाकिला आहे. तेव्हां गर्दी करून आंत शिरतांना माझ्यासारख्या गरीब लगच्या प्राण्याची हत्या त्यांच्या माथीं बसून राजद्वारीं आपाच प्रेतयात्रेचा प्रारंभ होऊं नये, म्हणून छपरा वरून वळचणींतून उतरून सार्थी आलों ''

याहिपेक्षा विनोदाचा उठाव वरेरकरांनीं केला तो 'सन्यासाचा संसार' या नाटकांत. बाटून खिस्ती झालेल्या हिंदूंना परत हिंदुधर्मांत घेण्याचा विषय त्यांनीं या नाटकांत तीव्रतेनें मांडला आहे. बाम्यांच्या बेंगरूळ मार्फे-तून त्यांनीं खूप विनोद निर्माण केला. रेव्हरंड गुलेंद्र म्हणतो, '' हिंदु-धर्मांची महती मला सांगू नका का कीं मी खिस्ती आहें, आणि खिस्तच जगाला तारणारा असून त्यालाच देव प्रीत झाला आहे. त्यालाच गायन-वादन करा. '' तो जेव्हां जेव्हां ' बुद्धीला हाय हाय ' म्हणतो, तेव्हां हंशाच्या लाटा उसळतात. तसेंच त्याचें प्रेम ज्या मुलीवर बसलें आहे, तिचें वर्णन तो आपल्या मोडक्यातोडक्या भाषेनें पुढीलप्रमाणें करतो, '' ही सौंदर्यदेवता उच्चावलेली आहे. हिचें भजन करा, गौरवानें गौरवित होत असलेली ही. हिच्यापुढें गुडघे टेंकायास मी आनंदानें, प्रीतीनें मला जन्म-विलें आहे. म्हणून मी माझ्या पावित्र्याला कुजूं देणार नाहीं. पहा, या

सौंदर्यदेवीचें स्तोत्र करा. यासाठीं वीं, तिनें प्रसन्न होऊन माझी अनुकारी व्हावें. " पुढें तो म्हणतो, " भटकलेल्या कोंकरें, हें काय भाषण ? तू मला शिकवण द्यावी काय ? मी तुझें वेड्यासारखें न ऐकावें. जा–घरीं जा. आत्मता मिरवू नकोस. या वीं, मी तर प्रभू येशू ख्रिस्त याच्या वधस्तंभाच्या आज्ञेशिवाय कशाचीहि आत्मता मिरवावी असें न होवो. त्याकडून मला जग व जगाला मी वधस्तंभीं दिलेला आहे. '' ही सारी भेंडगुजरी मराठी ऐकताना श्रोतृवृंदातून हास्याच्या लाटावर लाटा उसळत. त्यावेळीं मराठी बायबलची भाषाच मुळीं अशी इंग्रजी होती. या नाटकातील टीकेमुळें ती पुढें काहींशी सुधारली गेली.

विनोद–साधनाच्या पायऱ्या

' सत्तेचे गुलाम ' मध्यें विनोदाचीं लहानमोठीं हत्यारें वरेरकरानीं वापरलेलीं आहेत. ' चहा, ' ' समर्थ, ' ' वैकुंठवासी, ' ' अश्लील, ' इत्यादि शब्दावर तर मामुली कोट्या आहेतच. पण त्याशिवाय ' मॅनर्मॅनर, ' ' कोर्टींगसाठीं कोर्ट–फी, ' इत्यादि इंग्रजी शब्दहि त्यानीं विनोदासाठीं राबविले आहेत. ' नर्सोपंत 'सारख्या सकर शब्दातून हीन व्यंजना व्यक्त करूनहि त्यानीं हशा उत्पन्न केला आहे. यापेक्षा वरच्या दर्जाचा विनोद म्हणजे कान्होबा व मार्तंडराव याचा. कान्होबा हा वैकुंठाचा भाऊ पण धड्यानें मास्तर–अगदीं भोळाभाबडा, किंबहुना बावळट. ' दादा काय म्हणतील ? ' हें त्याचें भित्रें पालुपद. ' सेंटिमेंट ' या शब्दाचा भलता उपयोग करणाऱ्या कान्होबाच्या रूपानें वरेरकर लो. टिळकाच्या निष्क्रिय अनुयायावर टीका करीत आहेत, असें दिसतें. कान्होबा जेव्हा आपले एकामागून एक मुद्दे सागतो आणि शेवटीं, ' बाबासाहेब म्हणून कोणी व्यक्ती होतीच की नाहीं ? ' असा निनतोड मुद्दा माडतो, तेव्हा त्याच्या बावळटपणातून विनोदाचे फवारे उडू लागतात.

मार्तंडराव मगळमूर्ती हा एक अर्धवट बुद्धीचा वकील आहे त्याला हाताशीं धरून केरोपत आपली कारवाई लढवीत असतो मार्तंडराव आपली पाचवी बायको बरोबर घेऊन प्रवेश करतो, तेंच मुळीं हास्याला

कारण होते. याच विनोदी कल्पनेवर अजे यानीं आपले 'लग्नाची बेडी'– मध्ये गोकर्णाचे पात्र उभारले आहे. घरावर जप्ती आली असताना मार्तंडराव म्हणतो, "अहो रमावहिनी, तिला जरा जागी करा. नाहीं तर या तारेगहाणात तीहि सामील केली जायची.'

यापेक्षा श्रेष्ठ प्रतीचा विनोद हेरवरावाच्या सवादातून निर्माण होतो. पूजेचा एकएक सस्कृत मत्र तो म्हणत असतो आणि त्याचवेळीं फेरो-पतादीहि बोलत असतो. या दोहोंचा उत्कृष्ट मेळ नाटककारानें घातला आहे. 'त्वमेव शरण मम' हे हेरवाचे उद्गार देवापेक्षा त्या सैतानालाच अधिक लागू होतात! त्याचप्रमाणें हेरवाचें वैकुठाशीं जें बोलणें होतें आणि शेवटीं 'सैतान शराला मारल,' असा जो प्रकार होतो, तो सतापाचा व दु:खाचा असूनहि हास्य निर्माण करतो हें विशेष.

आपल्या भावानें रागाच्या भरात देवद्वान्यातील शरानें मारलें असता वैकुठ विचारतो, 'कुणी विचारल तर शैतान मारल अस कस सागू?' यातील श्लेष हास्यकारक आहे. 'मला तुमची क्षमा मागावयाची आहे' यातील क्षमा शब्दावरील श्लेषहि सुदर आहे.

नाटिकाचा नवसंप्रदाय

पाश्चात्य पद्धतीचीं, थोड्या वेळात आटोपणारीं, नाटकें लिहिण्याची प्रथा वरेरकरानीं रूढ केली. सदा बदिवान, नामानिराळा अशा नाटिका त्यानीं रचल्या. 'तुरुगाच्या दारात' या नावानें लिहिलेलें त्यांचें नाटक अवघ्या पचावन्न पानांचें आहे. आठ वर्षांनीं, १९३१ सालीं, 'पतित-पावन' या नावानें तेंच नाटक 'ललित कलादर्श मडळी'च्या पुरोगामी रगभूमीवर उभें राहिलें. अस्पृश्यता–निवारणाचा प्रश्न या नाटकात माडला आहे. 'पुण्याच्या पाडुरगानें'–लो. टिळकानीं–अस्पृश्याचा *गणपती मिरवणुकींत घेतला, याचा उल्लेख वरेरकरानीं मोठ्या आदरानें* केला आहे. शेवटीं सर्वजण खादीचा पोशाख घालतात आणि गाधीजींचा अस्पृश्यता–निवारण्याचा मत्र आचरणात आणतात, असें दाखविलें आहे. पण एकदर नाटकात विशेष प्रसग नाहींत, उत्कट भावना नाहींत व

समर्पक युक्तिवादहि नाहींत यापेक्षा याच विषयावरील वॅ. सावरकरांचें 'उश्शाप' हें नाटक अधिक परिणामकारक आहे कलेची झिलई नमी झाली म्हणजे केवळ प्रचार कसा उघडा पडतो, याचा हा नमुना आहे. मात्र एकांतिक प्रचार ठशीव भाषेनें करण्यात वरेरकर कुशल आहेत. या नाटकांतील सतु चांभाराच्या तोंडीं त्यानीं पुढील विचार घातले आहेत, 'दुसऱ्याच्या नावावर मोठेपणा मिरवण, हें आमच्या हिंदूच्या नीदाला शोभत नाहीं चांभार असलों तरी मी हिंदु आहें आणि स्वर्गीच राज्य जरी कुणी माझ्यासमोर आणून ठेवल तरी चांभारपणा लपविण्यासाठीं मी माझा हिंदूपणा केव्हाही सोडणार नाहीं."

'सारस्वत' हें नाटक तर दोन-अंकीच आहे--आणि ते दोन्ही अंकहि आहेत स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण ! साहित्य संमेलनाचें अध्यक्षपद पावलेले व डॉक्टर ही पदवी लाभलेले नानासाहेब हमालाला दोन आणे देण्यासहि समर्थ नसतात. कारण, 'मुकेमिळ्याच्या' कादंबऱ्या किंवा नोटस् लिहिण्यात ते आपली लेखणी सर्चीत नाहींत. त्यांचा गरीब जावई त्याना लेखणीचा विका करण्याचा सल्ला देतो, तेव्हा तो ते झिडकारतात व म्हणतात, 'मी निर्वावलेय-माजलोय-मस्ती आलीय मला .. .मला विक ना!' साहित्यिकाच्या दारिद्र्याचें करुणरम्य चित्र या छोट्या नाटिकेंत वरेरकरानीं अत्यंत कौशल्यानें काढलें आहे.

नव्या चौकटींत जुनें चित्र

'सौभद्रा'ची अवीट गोडी कोणाहि दुसऱ्या नाटककाराला हेवा वाटण्यासारखी आहे. त्याच कथानकावर खाडिलकरानीं 'त्रिदंडी संन्यास' लिहिलें आणि तसेंच वरेरकरानींहि 'संन्याशाचें स्वप्न' रचलें. त्याला रंगभूमीचें सौभाग्य लाभण्यापूर्वी ध्वनिमुद्रिकेचें नवें वाहन मिळालें. तीन ध्वनिमुद्रिकांवर सुभद्राहरणाचें वरेरकरी कथानक कोरलें गेलें अवघ्या वीस मिनिटात सारें नाटक! १९४५ सालीं वरेरकरानीं जें नाटक रंगभूमीवर आणलें, तेंहि असें सुटसुटीत आहे. त्याचे तिन्ही अंक एक-प्रवेशी असून, एकाच स्थळीं व एकाच दिवशीं घडलेले आहेत. विलो-

स्करानीं सुभद्रेला प्राधान्य दिलें, तर वरेरकरानीं अर्जुनाला अधिक वाव दिला. खाडिलकराचा अर्जुन आध्यात्मिक आहे, तर वरेरकराचा अर्जुन नृत्यकलाप्रेमी आहे. .अर्जुन, नारद, बळराम यापैकीं कोणाचाच स्वभाव-परिपोष वरेरकराना नीट साधला नाहीं. त्यामुळें हें नाटक नासलें ! खाडिलकराच्या विद्याहरण नाटकाच्या कथेवरून रचलेलें 'संजीवनी' हें वरेरकरांचें नाटकहि असेंच हिणकस आहे. 'मी उणा पडलों' अशी कबुली खुद्द वरेरकरानींच दिली आहे. त्याचा हुकमी प्रांत म्हणजे सामाजिक विषय आणि त्याचें विजयी शस्त्र म्हणजे खटकेबाज संवाद. समाज सुधारणेची, राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची व समाजवादी अर्थकारणाची त्याना मनस्वी तळमळ आहे. ती त्याच्या नाटकातून ओसंडत असते.

मो. ग. रांगणेकर : : : १०

एखाद्या बागेतील फुलें व फळें थंडीच्या कडाक्यानें करपून गेलीं, म्हणजे कागदी फुलावर व लाकडी फळावर त्या बागेच्या मालकानें संतोष मानण्याची पाळी येते, तशी स्थिति मराठी रंगभूमीची १९४० सालापासून झाली. चित्रपटाचें आक्रमण इतक्या झपाट्यानें व जबरदस्तीनें नाट्य कलेवर झालें कीं, त्यामुळें नाट्यदेवतेच्या नाड्याच आखडल्या गेल्या. ज्या महाराष्ट्रांत एका वेळीं चाळीस पन्नास नाटकमंडळ्या खेळ करीत असावयाच्या, तेथें पांचसात कंपन्याहि टिकाव धरू शकत नाहींत. मराठी रंगभूमि जिवंत ठेवण्यासाठीं ज्या दोनचार नाटककारांनीं प्रयत्नाची पराकाष्ठा केली, त्यांत श्री. रांगणेकर यांची गणना होते.

नवें नाट्य-तंत्र

'मृतप्राय रंगभूमीला नवजीवन' देणारें आपलें 'कुलवधु' नाटक रांगणेकरांनीं १९४२ च्या ऑगस्टमध्यें रंगभूमीवर उभें केलें. त्याचे ओळीनें शंभर प्रयोग झाले. १९४३ मध्यें त्या नाटकाचा सुवर्ण महोत्सवहि झाला. रसिकांच्या दृष्टी खेचण्याची जी जादू प्रथम 'सौभद्रानें' व

नंतर 'रत्नप्रभा' नें दाखविली, तीच यावेळीं 'कुलवधू' नें प्रगट केली. सदैव रंगणारें असें हें नाटक नव्या नाट्यतंत्राप्रमाणें लिहिलेलें आहे. एका प्रवेशांतच एक अंक संपविणें हें या तंत्राचें एक वैशिष्ट्य आहे. पूर्वीच्या 'सौभद्रा' दि नाटकांमध्येंहि काहीं काहीं अंक एकप्रवेशात्मक आहेत, पण ते अपवाद म्हणून, सहजगत्या साधलेले. नव्या नाट्यतंत्रात तो काटेकोर सक्त नियमच होऊन बसला आहे. काहीं वेळा त्याचा अतिरेक होऊन, एका प्रवेशातील पात्रें जेवणाची वेळ झाली म्हणून किंवा काहींतरी आठवलें असें भासवून, रंगभूमीवरून एकदम पसार होतात व दुसऱ्या पात्रांना जागा करून देतात! अशा एकप्रवेशी अंकाच्या मांडणीमुळें रंगभूमीवरील देखाव्याचा खर्च पुष्कळ वांचतो आणि त्याबरोबरच वास्तवतेचें वातावरण निर्माण होतें.

वास्तवतेवर भर

वास्तवता वाढविण्यासाठीं नेपथ्याच्या सूचना (Stage directions) प्रत्येक अंकाच्या आरंभीं सविस्तर देण्याची पद्धत आहे. शॉ–इब्सेन प्रभृति नाटककार तर पानपानभर अशा नेपथ्य सूचना देतात. त्यामुळें नाटक-मंडळीला तर मार्गदर्शन होतेंच, पण शिवाय नाट्यप्रयोगाच्या वाचकापुढेंहि तो तो देखावा मूर्तिमंत उभा राहतो. या वास्तवतेच्या सोबतीला अशीच अगदीं ताजी, व्यवहारांतील बोली पात्रांच्या तोंडीं घातलेली असते. कथानकाचे विषयहि चालू घडीचे गरमागरम असतात. माणूस नित्याचे व्यवहार काहीं गात गात करीत नाहीं–क्वचित् हर्षाच्या वा शोकाच्या उद्रेकाच्या क्षणीं त्याचे तोंडून करुण सूर निघतात. हें जाणून नव्या नाट्य-तंत्रांत पदांना अत्यंत संक्षिप्त स्वरूप दिलेलें असतें. किर्लोस्कर-देवलांचीं दोन शतकांपर्यंतची पदांची धाव आतां नव रांगणेकरांच्या नाटकांत आठ दहावर येऊन ठेपली आहे.

कारागिरीवर भर

चिमूटभर कथानक, सुटसुटित संवाद आणि मापक स्वभावपरिपोष–असा सारा आटोपशीर संसार रांगणेकरांच्या नाट्यसृष्टीचा आहे. भाषेची झग-

झगीत आत्मनार्जा, कल्पनेची गगनचुंबी गरुड-भरारी, किंवा रसाचें तुफान कल्लोळ याचा मागमूसहि त्याच्या नाट्यसृष्टींत आढळत नाहीं, मग एखाद्या तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार किंवा एखाद्या प्रमेयाचा उलगडा कोठून येणार? तीन तासात नाटक आटोपण्याकडे त्याची दृष्टी आणि प्रेक्षकांचें मनोरंजन हा त्याचा हेतु. कलेपेक्षा कारागिरीवरच त्याचा भर. दीर्घ चिंतनानें, निस्सीम तन्मयतेनें, अनुभवाच्या दडपणानें कलेचा जो सहज व सामर्थ्यशाली उद्गार अकस्मात् बाहेर पडतो, तो रांगणेकराच्या कोठल्याहि नाटकातून ऐकू येणार नाहीं तीन मिनिटात फोनोवर वाजणारी जशी ध्वनिमुद्रिका, तशींच तीन तासात आटोपणारीं त्यांचीं नाटकें धावत्या जीवनात त्याची चहा या सोपेपणामुळें सहजच झाली तीं बहुतेक सारीं एकएका आठवड्यात लिहून काढलेलीं आहेत आधीं कथानकाचा आराखडा नाहीं किंवा नतर साफसुफीचा हातहि नाहीं, असें आपलें लेखन तत्र रांगणेकर सागतात, बिचारा गडे !-आपलें पीस्ट नाटक साठ वर्षे लिहीत बसला होता म्हणे ! तो रांगणेकराची चपळाई पाहून चकितच होईल ! त्यानीं ' कुलवधु ' पाच दिवसात, ' आशीर्वाद ' पधरा दिवसात, ' माझें घर ' तीन आठवड्यात व ' नदनवन ' एक महिन्यात लिहिलें. ' नाटक हें वाचण्यासाठीं लिहावयाचें नसून पहावयासाठीं लिहावयाचें असतें ' हें त्याचें सूत्र

वृत्त-सृष्टींतून नाट्य-सृष्टींत

मराठी रंगभूमीच्या पडत्या काळात वशाला व वैभवाला चढलेले रांगणेकर याना परिस्थितीची किंवा शिक्षणाची अनुकूलता लाभलेली नव्हती. मोतिराम गजानन रांगणेकर याचा जन्म १९०७ सालीं झाला. १९२४ सालीं ते मॅट्रिक झाले. पुढें ते वृत्तव्यवसायात शिरले ' अरुण ' नावाचें मासिक न ' तुतारी ' नावाचें साप्ताहिक त्यानीं मुंबई येथें खुसखुशीतपणें चालविलें. छपाईच्या सजावटीपासून लेखाच्या माडणीपर्यंत सर्व अंगात चटकदारपणा आणण्याचा प्रयत्न ते करीत. १९२९ सालीं हीं नियतकालिकें बंद पडल्यानंतर त्यानीं ' वसुंधरा ' नावाचें साप्ताहिक सुरू केलें तें चार वर्षे चालविल्यावर ' चित्रा ' नावाचें साप्ताहिक त्यानीं

पाडलें. त्याच्या समाप्तीनंतर १९३९ सालीं, ते 'आशा' नावाचें साप्ताहिक घेऊन मराठी वाचकांपुढें आले त्यानंतर मात्र त्यांनी वृत्त-सृष्टींतून नाट्यसृष्टींत उडी मारली. त्याच्या आधीं ते ग्रामोफोन कंपनीला छोटीं छोटीं पदें तयार करून देतच होते शिवाय 'आठ घटकेचा राजा' 'प्रल्हाद' वगैरे चित्रपटाच्या कथाहि लिहून देत होते 'सीमोल्लंघन' नावाची कादंबरी त्यांनीं लिहिली आहे. पण त्यांना सोन्याची खाण गवसली ती म्हणजे 'कुलवधु.'

कलेचा कोमटपणा

सौ. ज्योत्स्ना भोळे यासारख्या कुशल नटश्रेष्ठांच्या साहाय्यानें त्यांनीं आपली नाटकी कारागिरी यशाच्या कळसास पोंचविली त्यात भाषा, कल्पना, विनोद, किंवा कथानक—हें सर्वच काहीं कोमट आहे पतिपत्नीचे शृंगारिक खटके ऐकण्याची चटक ज्यांना लागलेली, असा श्रोतृवृंद त्यांच्या या नाटकावर पुन पुन उड्या घेतो नाटकांच्या नाटकांना 'कुलवधू'च्या लोकप्रियतेचा चतकोरहि लाभला नाहीं. कारण कथानकाचें कुतूहल किंवा रस निर्मितीचें आकर्षण असें त्यांच्या नाटकांत फारसें नसतें. जी काहीं अलस्वल्प कथा रांगणेकरांच्या टोकयात असल, ती बहुतेक सारी पहिल्या अंकातच संपून जाते --पुढें पुनरुक्तीच ऐकत श्रोत्यांना बसावें लागतें

सिनेमांत गेलेली स्त्रीसुद्धा कुलीन गृहिणी राहू शकते, असें मत 'कुलवधू'-मध्यें मांडलेलें आहे. नवनाट्याचा प्रणेता इब्सेन याच्या नोरा'प्रमाणे भानुमतीहि आपल्या घराचें दार टकलून बाहेर जाते पण, नोराच्या धक्क्यानें युरोपातील घरें हादरलीं, तसा काहीं परिणाम भानुमतीच्या कृतीनें महाराष्ट्रांत घडून आला नाहीं रांगणेकरांच्या लेखणींत ती ताकदीच नाहीं, कारण त्यांच्या हृदयांत तशी आचच नाहीं–किंवा तसें काहीं समाजकार्य करण्याची इच्छा त्यांनीं आपल्या मनाशीं धरली आहे असें दिसत नाहीं माफक भावनांचे दोनचार खेळ करून प्रेक्षकांचे प्रहरभर चित्तरंजन करणें, हीच त्यांचा धाव ! त्यांत मात्र त्यांना चोळा आणे यश आलें आहे.

'कुलवधू'त सिनेमामध्ये स्त्रीने जाण्याचा प्रश्न घेतलेला आहे, तर 'अलंकार'मध्ये कुलीन स्त्रीने रंगभूमीवर जाण्याचा विषय रंगविलेला आहे. दुष्काळासाठी होणाऱ्या एका कार्यक्रमात वत्सला भाग घेते. म्हणून तिचा व्यसनी नवरा तिला रंगभूमीवरून फरफरा ओढून आणतो असे हे प्रसंगप्रधान (Action play) नाटक आहे. त्यामुळे स्त्रियांना घटस्फोट मिळण्याची आवश्यकता किती आहे हे समाजाला पटेल, असा विश्वास नाटककाराला वाटत आहे. पण तसा दुसऱ्यांत परिणाम घडविण्याचे सामर्थ्य नाटकाच्या अंगी मात्र नाहीं.

कथाविषयाचा सूर

'माझें घर' या नाटकानं 'कुलवधू'सारखेंच यश मिळविलें आहे. एकत्र कुटुंबातील माणसाच्या व्यक्तित्वाचा कोंडमारा कसा होतो हें या नाटकात हसतखेळत दाखविले आहे. त्यातील बाजीराव म्हणतो, "म्हणजे पहा ना! अखंड हिंदुस्थान तर व्हायला हवं आणि सर्वांना समान हक्क मात्र द्यायला नकोत! त्यातलाच प्रकार हा!" पण राष्ट्रीचें रूपक नाट्य कथानकावर बसविण्याचे श्रम रांगणेकरांनीं घेतलेले नाहींत. नटश्रेष्ठ पृथ्वीराज यांनी आपल्या 'दीवार' नाटकात एकत्र कुटुंबाचाच विषय घेतलेला आहे, पण तो किती प्रभावीपणें मांडलेला आहे आणि त्यातून राष्ट्राच्या अखंडत्वाचा संदेश किती कलापूर्णतेनें दिला आहे याचीच स्मृति होते त्यावेळी! रांगणकर त्या बाजूस फिरकावयाचेच नाहींत. त्यांच्या लेखणीनें प्रेक्षकाच्या हृदयावर कोणत्याच विचाराचा ठसा उमटत नाहीं—रंजन तेवढें होतें.

सुशिक्षित कुमारिकांच्या प्रश्नाला 'आशीर्वाद' या नाटकात रांगणेकरांनीं वाचा फोडली आहे, पण विभावरी शिरूरकरांचा तो जोर कोणीकडे आणि रांगणेकरांचा दुबळेपणा कोणीकडे! धबधबा व ओहोळ इतका फरक! आर्थिक कुटुंबाच्या स्वास्थ्यासाठीं सुमित्रा आपल्या प्रेमाचा होम करते असें या नाटकात दाखविलें आहे, पण तें अगदीं बेतानेंबातानें. समाजातील जीर्ण मताचे किल्ले जमीनदोस्त होण्याला तोफा डागाव्या...

लागतात—दिवाळींतील फटाके पेटवून तें काम होत नाहीं—त्यानें क्षणभर मौज तेवढी वाटते—आणि तेवढीच अपेक्षा रांगणेकरांची दिसते.

ठरीव मालमसाला

'रंभा' हें रांगणेकरांचें अगदीं अलीकडचें नाटक आहे इतर नाटकांपेक्षा यामध्यें कथानकाचें नावीन्य आहे. लग्नानी नवऱ्याच्या बायकोंचा चटकदार, हा रांगणेकरांच्या बहुतेक नाटकांचा वर्ण्यविषय आणि त्याला विनोदाची फोडणी देण्यासाठीं संपादक किंवा वातमीदार यांची टवाळी हे ठरीव ठशाचे प्रसंग वात्सल्य—रसाचें शिंतोडे उडविण्यासाठीं एखादी लहान मुलगी कांहीं नाटकांत आणली आहे तेवढाच पालट कलह—त्यातले त्यांत पती-पत्नींचे—ऐकण्याला निदानप्रिय माणसांना केवढी हौस वाटते! हें ओळखून रांगणेकरांनीं आपल्या बहुतेक नाटकांत समारीं जोडण्याचे समग्र रटके दाखविले आहेत पण 'रंभा' या नाटकाचा सारा पिंडच भिन्न द्रव्यानीं घडलेला आहे.

कलावंताचें कार्य

वेरा वर्षांच्या एका मुलीला आपल्या मागल्या जन्माची आठवण होते आणि ती आपल्या पूर्वजन्मातील घर, त्यातील माणसें तेथील वस्तु-सारें कांहीं अचूक ओळखते, अशी छोटी बातमी वर्तमानपत्रात एकदा आली—आणि लोकांच्या स्मरणातूनहि गेली पण कलावंताचें कार्य हेंच असतें कीं, अशा धावत्या घटनांना रम्य व शाश्वत स्वरूप देणें साय मालच्या देखावा किती क्षणभंगुर पण चित्रकार तो आपल्या कल्पनाच्या कसबानें चितारून कायम स्वरूपात ठेवतो आणि शब्द चित्रकार तरी दुसरें काय करतो? कन्या विरहाचें वर्णन 'शाकुंतला'त कालिदास करतो, तर पत्नी विरहाची व्यथा भवभूति 'उत्तर राम चरितात' मूर्तिमंत उभी करतो. क्षणिक अनुभवाला चिरकालिक स्वरूप देणें व त्यातून त्रिकालाबाधित तत्त्व शोधून काढणें हेंच कलावंताचें कार्य भाऊसाहेब पेशव्याचा तोतया खोटा आहे हें नाना पद्धतिनें सिद्ध करून दाखविलें, असें चार ओळींचें वृत्त इतिहासात वाचावयास मिळतें, पण त्याच्या पोटात भावनांचीं किती

आंदोलनें उपलेलीं होतीं, हें पहावयास मिळतें केळकरांच्या 'तोतयाचें बंड' त्याचप्रमाणें पुनर्जन्माची स्मृति असलेल्या बालिकेची वार्ता किती साधी. पण त्यामुळें एका कुटुंबातील माणसांच्या मनांत भावनांची केवढी वादळें निर्माण झालीं, याचें मनोवेधक चित्र रांगणेकरांनीं 'रमा' नाटकांत रंगविलेलें आहे

कथानकाचें नावीन्य

पूर्वजन्माची आठवण असलेली रमा विजापुराहून मुंबईस येते, तिचा प्रथम प्रवेश नाटककारानें मोठ्या कुशलतेनें घडविला आहे. मुंबई हायकोर्टाचे जज बापूसाहेब यांची पत्नी तेरा वर्षांपूर्वीं दिवंगत झालेली. तिचा स्मृति-दिन दरवर्षीं ते आपल्या घरीं पाळतात. आजहि ते आपल्या तीन मुलांसह 'मातृ-दिन' साजरा करीत होते. अशावेळीं रमेला घेऊन तिचा गरीब बाप तेथें येतो त्याची बावचळलेली मनोवृत्ति नाटककारानें फारच बारका-ईनें रेखाटलेली आहे. 'मागल्या जन्मीं ही या घरांत रहात होती' एवढें एकच वाक्य सांगण्याला त्याला सहा पानें लागलेलीं आहेत. त्या संवादांत सर्वांच्याच मनाचा विभ्रम कसा होतो हें कुशलतेनें दाखविलें आहे.

बंडखोर स्त्रीचीं शब्दचित्रें

'कुलवधू'तील भानुमतीचा स्वभाव जितका चातुर्याचा तितकाच शांत पणाचा दाखविला आहे. आणि तसाच तो बंडखोरहि आहे ती आपल्या नवऱ्यालाहि स्वतंत्र बाण्यानें बजावते,

"देवदत्त तसं म्हणत नाहीं भानू, मी पण मी त्यांना पत्र पाठवून बोलूं नकोस म्हणून सांगितलं होतं कीं नाहीं ?

भानु० पण मला ती तुमची चूक वाटली नवरा झाला म्हणून तो कधीं चुकतच नाहीं की काय ? अशा वेळीं बायकोनं त्याचं मुळींच ऐकायचं नसतं—तरच ती खरी पतिव्रता !"

भानुमतीला आपल्या निर्मळ चारित्र्याची खात्री असल्यामुळेंच तिनें आपल्या फडू सासुबाईंना, आपल्या नवऱ्याचे इच्छेविरुद्ध, आपले घरीं

रहावयास बोलाविलें. खरें सोनें अग्नीला भीत नाहीं हेंच तिनें आपल्या कृतीनें दाखविलें. कारण तिचे सासरे मुनर्देस आले ते पणपणतच.

स्त्री-स्वभावाचे नमुने

त्याना घरीं भानुमतीचें वर्तन शंभर टक्के कुलीन दिसून आलें, तरी सासूमासऱ्याचें समाधान होईना. तिच्या सरळ वागण्याचाहि ते वाकडाच अर्थ करू लागले. तो प्रकार असा—

" नमी : (हळूच आईला) नथ कशी आडिव्या करते आहे !

भानु० : (थोडा वेळ वाट पाहून) हे भेटले नाहींत स्टेशनवर ?

नमी . अगबाई ! "हे" का ? नाव नाहीं वाटत घेत नवऱ्याच ?

भानु० : (निष्कपटपणानें) कोंकणात घेतात ?

राधा . कोंकणात घेत नाहींत, पण म्हटल मुनईत फायन असेल ती !

नमी : आणि त्यात सिनेमातल्या बायका !

भानु० सिनेमात गेल म्हणजे बायकानीं मर्यादा सोडायला हवी, अस थोडच आहे ! (नाप्पास) घर शोधायला त्रास पडला असेल !

बाप्पा : छे', तुझ घर म्हटल्याबरोबर गाडीवाल्यानें बरोबर इथ आणून सोडल ! फार नामांकित माणस तुम्ही ! "

पण शेवटीं भानुमतीनें आपल्या सौजन्यानें व सहिष्णुतेनें त्याचें मन जिंकलें. आणि प्रत्यक्ष सिनेमाच्या स्टुडिओंत जाऊन आल्यानंतर तर तिच्याबद्दल सासऱ्याला आदरच वाटू लागला. तो म्हणतो, " काय बिशाद आहे हिच्याशीं कुणी चावटपणा करील ! ही आली म्हटल्याबरोबर सगळे कसे चूपचाप ! केवढ्या आदरानं वागवतात हिला ! थेट आगदीं मालकापासून तों साध्या नोकरापर्यंत सगळे मोठा मान देतात हिला ! "

आर्थिक स्वातंत्र्याचा प्रश्न

भानुमतीचें शुद्ध चारित्र्य पाहून केवळ सासूमासऱ्याचें शुद्ध मन लगेच निवळलें. पण त्यांनीं केलेल्या जखमांचे वण कांहीं तिच्या नवऱ्याच्या अंतःकरणातून बुजले गेले नाहींत. ' आपल्या बायकोला पचशीं रुपये

पगार आणि आपल्याला मात्र फक्त साठच रुपये !—तिच्या पैशावर आपली चैन अवलंबून !' असा विपमतेचा विचार देवदत्ताच्या मनात येतो आणि त्याच्या मनातील नवरेपणाचा 'मालक' जागा होतो. त्यामुळें त्या दोघांमध्यें खडाष्टक उडते.

"देव०:—मी एकट्यानच नाहीं म्हणून कसं चालेल? एवढे मोठे बाप्पा तुला डोक्यावर घेऊन नाचू लागले, भानू.

भानु०—म्हणून तुमच्या डोक्यावर मी बसणार नाहीं.

देव०—काय नेम त्याचा ?

भानु०—हो. काय नेम त्याचा ? शंकराच्या डोक्यावर नाहीं का गंगा बसली होती ? आपण तरी काय, शंकराचेच अवतार ! तिसरा डोळा नाहीं म्हणून बर, नाहींतर माझं केव्हाच भस्म करून टाकलं असत !—बर तें जाऊ दे. उद्या परवा केव्हातरी आमच्या कंपनीचे मालक येणार आहेत तुम्हाला आमंत्रण द्यायला.

मनोविभ्रमाचें चित्रण

'कुलवधू' मध्यें चित्रपटात उत्तम काम केल्याबद्दल भानुमतीचा जाहीर सत्कार होतो. ती पुष्पहार, पुतळा, पदक व पारितोषिक घेऊन घरीं आनंदानें येते. तिच्या आनंदी वृत्तीचें चित्रण रांगणेकरांनीं मोठ्या कुशलतेनें केलें आहे. तिचा आपल्या मोलकरणीशीं झालेला संवाद पुढीलप्रमाणें—

भानु०—" तरा नको ग. तू कुठून तरी चोरून बघ. (खिडकीकडे जाऊन बाहेर पहात) पण केव्हा येणार ग ते ?

पार्वती०—मला सांगून गेले आहेत वाटत ?

भानु०—आता आल्यावर मी त्यांच्यावर प्रथम खूप रागावेन—

पार्वती०—(मध्येंच) पण तुम्ही पुतळ्यासारख्या गप्प बसणार म्हणाला होता ना त्या खोलींत !

भानु०—अग हो—विसरलेंच मी ! काय करू—रागावू का गप्प बसूं ?—रागावण नको बाई ! किती आनंदात आहें मी यावेळीं

आपल्याच माणसावर काय रागवायच ?—पण ते का आले नाहींत ग थिएटरात ? ”

स्फोटाचा पुरस्कार

'अलंकार' या नाटकात व्यसनी नवऱ्याची अरेरावी दाखविली आहे. त्या अरेरावीविरुद्ध उठणारी वत्सला म्हणते, “एवढ्याशा ह्या टीचभर दोरीची अरेरावी आतापर्यंत मी फार सोसली, फासाच्या दोरीपेक्षाहि ह्या वीतभर दोरीने मला जन्मभर मरणाच्या असह्य यातना भोगायला लावल्या. पण आता मला त्या सहन होत नाहींत रत्नहारालादेखील तुच्छ मानून आजपर्यंत मी ह्या अलंकाराला दिमाखान मिरवीत आले. पण आज ह्या सोन्याची तुम्ही माती केलीत—ह्या फुलाचा पाचोळा करून टाकलात ह्या वीतभर दोरीने तुम्ही आम्हा बायकांना जन्मभर जाळून टाकता आणि आम्ही त्यातच स्वत ला धन्य मानून घेतो ”

द्विभार्या–विवाहाचा प्रश्न ' नंदनवन ' नाटकात रांगणेकरांनी हाताळला आहे पण घरात सवत आलेली दिसताच मनोरमा आपल्या पतीच्या सुखासाठी 'घराबाहेर' पडण्याचे औदार्य दाखविते एखाद्या पौराणिक सती साध्वीप्रमाणे ती आपल्या भावी सवतीला म्हणते, “ अवंतिकाबाई, जगाच्या दृष्टीने सवत म्हणून तुम्ही आला असला, तरी मला तुम्ही बहिणीसारख्या आहात. माझ्या बहिणीच्या हातीं मी माझ्या संसाराचा देव्हारा विश्वासान देऊन जाते आहे–अशा वेळीं जाताना तरी माझ्यावर रागावू नका. आता मला गोड शब्दांनीं तुम्ही निरोप दिला नाहीं, तर जन्मभर ही गोष्ट खात राहील ”

वात्सल्याचा पुतळा

जुन्या पिढीतील करारी म्हाताऱ्याचे शब्दचित्र रांगणेकरांनीं जसें 'कुलवधू'त, तसेंच 'माझे घर'मध्येंहि रेखाटलें आहे. दोन्ही म्हातारे जितके कडवे तितकेच प्रेमळ आहेत आणि म्हणूनच त्यांचें हृदयपरिवर्तनहि झटदिशीं होतें 'कोणे एके काळीं' व 'एक होता म्हातारा' या नाटकातहि अशींच स्वभावचित्रें आहेत, त्यातहि 'एक होता म्हातारा'मधील नानाचा

स्वभाव पहिल्यापासूनच प्रेमळ दाखविला आहे—वात्सल्याचा पुतळाच आहे तो! मुलाच्या कल्याणासाठीं म्हणून तो, आपल्या इच्छेविरुद्ध, स्वतः म्हातारपणीं लग्न करतो आणि तें लग्न मुलाचे कल्याणाचे आड येतें असें कळताच गांगरून-गोंधळून जातो नानाचें आपल्या मुलावर प्रेम किती गाढ होतें याचें सुरेख वर्णन उमा करते. ती म्हणते, "ज्यांनीं तुला तळहाताच्या फोडासारखं वागवलं, तुला वाईट वाटू नये म्हणून आजपर्यंत विरक्तपणानं आयुष्य काढलं—त्यांनीं तुला जिवाभावाचा मित्र मानून तुझ्या सुखदुःखात आपलं सुखदुःख मिसळून टाकलं, त्यांच्या आयुष्याचा आता एका फटक्यानं निकाल लाव."

प्रेमाची पायमल्ली

'आशीर्वाद' नाटकांतील तात्या यांचा स्वभाव काहीं कडवा किंवा व्यसनी नाहीं. उलट त्यांनीं आपल्या पोटाला चिमटा घेऊन आपल्या मुलीला—सुमित्रेला डॉक्टरीपर्यंतचें शिक्षण दिलें. पण ती एका डॉक्टर बरोबर लग्न करून आपल्या घराबाहेर जाणार ही बातमी कळताच त्यांना दुःखाचा धक्का बसतो आपलें म्हातारपण झालेलें, त्यात नोकरी गेलेली, आणि आता कमावती मुलगीहि जाणार—यामुळें पुढें आपली काय दुर्दशा होईल याचें दारुण चित्र त्यांच्या डोळ्यांपुढें उभें राहते व त्यामुळें ते वैतागानें सुमित्रेला टाकून बोलतात व तिच्या लग्नाला पर्यायानें अडथळा आणतात प्रेमावर परिस्थिती कशी मात करते हें सांगताना ते म्हणतात, "पण अंतःकरणाच्या खालीं पोटहि आहे हें विसरू नकोस उपाशी अंतःकरणा-पेक्षा उपाशी पोटाचीच कळ असह्य होते माणसाला! लग्न काय—केव्हाहि होईल आजच काहीं तू म्हातारी झाली नाहींस" परंतु तात्याची मोठी मुलगी अक्का ही त्यांच्या वात्सल्य-भावनेला गदगदा हालवते.

कथानकाचा ताकडेपणा

'माझें घर'मधील नारायण व बाजीराव यांनीं आपापल्या पत्नींसह घरातून पाय काढला याचा झटका नानांना चांगलाच जाणवला. त्यांनीं आपल्या घरात लोकशाही सुरू केली, किंबहुना मुलाच्या संसारात ते जाऊन राहिले

त्याचे पश्चात् ऐकविणाऱ्या ' प्रणय कथा ' साहजिकच युवकांची मनें वेधून घेतात. तरिही निराशाही बहुधा प्रणय रंगविणाऱ्या कथा-कादंबऱ्यावर युवकांच्या उड्या पडतात याचें कारण हेंच. त्यापुढील वर्ग सांसारिकांचा. सत्यसृष्टीचे धक्के-चपेटे व कोपरखळ्या-चिमटे त्यांना बसतात. निराशा व निर्धनता, अपमान व अपयश, मत्सर व द्वेष इत्यादि वास्तव जगातील कटु अनुभवांनी ते भगभगलेले व कावलेले असतात. दु:ख-दैन्यानें त्रस्त-तप्त झालेल्या त्यांच्या मनाला विरंगुळा मिळावा, म्हणून कोठें तरी ' पलायन ' करावें असें वाटतें. त्यांच्यासाठीं ' कल्पित कथा 'ची टांकसाळ चालू होते. जें आपल्याला सत्य सृष्टींत लाभत नाहीं, तें हस्तगत केल्याचें समाधान संसारी वाचकाला ' कथा-सृष्टी ' त गवसतें आणि म्हणून त्यांत तो रमतो. याच ' कल्पिता ' ला उदात्त स्वरूप देऊन ध्येयवादाची सृष्टि वाचकाच्या डोळ्यांपुढें उभी करणाऱ्या काहीं कथा असतात. दोन्हीहि मृगजळेंच. पण एकानें दु:खाचा विसर पडतो, तर दुसऱ्यानें आशेचा विसार मिळतो

पाश्चात्यांचा स्पर्श

अशा अद्भुत, नीतिपर, वास्तव गोष्टींचा भरणा मराठी साहित्यांत पुष्कळच आहे. भारत-रामायण किंवा पंचतंत्र हितोपदेश इत्यादि संस्कृत वाङ्मयांतील कथांना तर ' देशीकार लेणें ' दिलेलें आहेच. पण त्याशिवाय इसापनीति, अरबी भाषेंतील गोष्टी, बुद्धाच्या जातक कथा इत्यादि परभाषांतील कथांचे पाटहि मराठीच्या मुलखांत आणून सोडलेले आहेत. ' आटपाट नगरा 'तील गोष्टी सांगणाऱ्या कहाण्या म्हणजे तर अस्सल देशी नाणें. तसाच लोक-कथाहि. वेताळ-पंचविशी व विक्रम-बत्तीशी यांतील गोष्टी खेड्यापाड्यांच्या कोनाकोपऱ्यापर्यंत जाऊन पोंचलेल्या आहेत. पण इंग्रजांचें राज्य आलें व पाश्चात्य संस्कृतीचा स्पर्श घडला. त्यामुळें स्त्री-पुरुषांच्या पोशाखांत जसा फरक पडत गेला, तसाच साहित्यांतहि पडला. लघुकथा, लघुनिबंध, भावगीत इत्यादि नव्यानव्या शाखा ललित वाङ्मयाला फुटूं लागल्या.

कथा व कादंबरी

पूर्वीच्या कथा आणि आधुनिक लघुकथा यामध्यें चक्री पागोटें व टोपी याच्याइतकें अंतर आहे. हरिभाऊ आपटे किंवा शिवरामपंत परांजपे यानीं दुष्काळासारख्या विषयावर कथा लिहिल्या आहेत आणि त्या कादंबरीपेक्षा लहानहि आहेत. पण त्याना अर्वाचीन तंत्राप्रमाणें 'लघुकथा' म्हणता येत नाहीं. लघुकथा म्हणजे छोटी कादंबरी नव्हे. या दोन वाङ्मय-प्रकाराची भिन्नता प्रा. फडके यानीं मोठ्या बहारीनें वर्णिली आहे. 'लघुकथा लेखन-मंत्र आणि तंत्र' या आपल्या ताज्या ग्रंथात ते म्हणतात, "कादंबरीला घसघशीतपणा असू शकतो. उलट लघुकथा निमुळती असायला हवी. कादंबरी म्हणजे एक भव्य प्रासाद असतो. लघुकथा काश्मीरमधल्या सफेता झाडासारखी किंवा सुरूच्या अथवा पोफळीच्या झाडासारखी सरळ उंच जाणारी असते. कादंबरीला जाडपणा, डेरेदारपणा असतो; लघुकथेला तो नसतो. कादंबरी आडव्या अंगानं वाढू शकते. लघुकथा वाढून चालणार नाहीं. कादंबरीचा आघात एखाद्या भल्या-मोठ्या हातोड्याच्या आघातासारखा व्हायला हवा. लघुकथा एखाद्या तीक्ष्ण टोंकाच्या सुईप्रमाणें टोंचायला हवी. एखाद्या टोलेजंग इमारतीवर विजेचे दिवे लावल्यावर जी रोषणाई दिसते तिची उपमा कादंबरीला साजेल. लघुकथेला उपमा द्यायची झाली तर लखकन् उजळून, क्वचित् कडकाड आवाज करून लुप्त होणाऱ्या विद्युल्लतेचीच शोभेल. एखाद्या गवयान तासभर एखादी रागिणी गाऊन दाखवावी, आणि सहज बोलता बोलता एखाद्या रागातली सुंदर तान घेऊन दाखवावी, यात जो फरक आहे, तोच कादंबरी आणि लघुकथा यात आहे."

लघुकथेचें स्वरूप

असें असलें तरी लघुकथा ही सामान्यत लघु असतेच तीनशें ते तीन हजारपर्यंत शब्दात ती आटपावी असा संकेत आहे. एखाद्या ल्हानशा क्षेत्रात कमीत कमी पात्रें घेऊन आणि कमीत कमी प्रसंग वापरून, ऐक्या-

व सर्वांशीं समानतेनें राहूं लागले. 'फॅमिली ग्रूप'चा फोटो काढण्याचे वेळीं लक्ष्मी नव्या वेषानें आली म्हणून नाटकाच्या प्रारंभीं रटका उडतो. पण कुटुंबातील प्रत्येकाचें व्यक्तिमत्व मान्य केलें गेल्यामुळें नाटकाच्या शेवटीं सर्वांचा 'फॅमिली ग्रूप'चा फोटो निघतो. असें हें चुटपुटतें कथानक आहे. दुसऱ्या अंकांत एका बहिऱ्या प्राध्यापकाचें विनोदी पात्र आणल्यामुळें कथानकाची उणीव काहींशी भरून निघते. पण एकदरींत कथानकाच्या तोकडेपणामुळें हें नाटक प्रेक्षकाच्या जिज्ञासेची तार सतत खेंचून धरूं शकत नाहीं.

गोष्टीची गोडी नाहीं कोणाला ? आजीच्या तोंडून गोष्ट ऐकता ऐकता लहानपणीं कोण झोपी गेलें नाहीं ? वेदकाळापासून आतापर्यंतच्या वाङ्मयांत गोष्टीच गोष्टी ! राक्षसाच्या, भुताच्या, पऱ्याच्या गोष्टी. कुत्र्यामांजराच्या, पोपटमैनाच्या, वाघसिंहाच्या गोष्टी. ठकसेनाच्या गोष्टी, बिरबलच्या गोष्टी, अरबी भाषेतील गोष्टी–नाना प्रकारच्या गोष्टी ! त्या ऐकण्याची चटक लहान-थोर सर्वांसच. इतिहासातील सर्व काळांत व पृथ्वीवरील सर्व स्थळांत ही गोष्टींची आवड जबर आहे, कायम आहे. कथा म्हणून, लघुकथा म्हणून, लघुतमकथा म्हणून,– नाना वेषांनीं गोष्टींचें वाङ्मय सर्वत्र मोहिनी घालीत असतें.

लघुकथांचे प्रकार

लहान मुलाची कल्पनाशक्ति जशी तरल असते तशीच अमर्याद पण असते; तिला गगनापर्यंत धाव घ्यावीशी वाटते. अटक अशी तिला माहीतच नसते. नसतें तें असतें करावें, हीच तर त्या कल्पनाशक्तीला अनिवार ओढ. तिची भूक भागविण्यासाठीं ' अद्भुत कथा ' तयार असतात. त्यांना स्थलकालाचें बंधन नसतें कीं सत्यासत्याचे निर्बंध नसतात. तरुणपणीं प्रेमाच्या व पराक्रमाच्या भावना हृदयांत उचंबळतात,

त्याच्या मनावर एकच एक संस्कार उसठशीतपणे घडविणें हें आधुनिक लघुकथेचें उद्दिष्ट असतें. संस्काराचें एकत्व हाच लघुकथेचा आत्मा. अशा आधुनिक लघुकथाची परंपरा मराठींत १९१० सालानंतर सुरू झाली. त्यापूर्वी वि. सी. गुर्जर यासारखे लेखक 'मासिक मनोरंजना'मधून चटकदार लघुकथा लिहीत होते गुर्जरांनीं तर सुमारें पन्नास वर्षे अशें लेखन करून शहाशेंवर लघुकथा लिहिल्या पण रेखीव रचना करून, पात्रें व प्रसंग काटकसरीनें वापरून, सूचक भाषाशैलीनें, मनाचीं आंदोलनें चित्रित करणाऱ्या लघुकथा १९२० सालानंतरच मराठींत चमकूं लागल्या. सायंकाळचे वेळीं आकाशात एक एक चांदणी येऊन लुकलुकूं लागते आणि थोड्याच वेळात सारें आकाश चांदण्यांनीं भरगच भरून जातें, तसा तेजस्वी विस्तार मराठी साहित्यात लघुकथाचा झाला. १९२० ते १९४० हीं वीस वर्षे 'लघुकथाचें युग' म्हणून गाजलीं. पूर्वी मिशा-बरोबर मतें व मतांबरोबर कविता तरुणांना जशा येत असत, तशा या कालखंडात लघुकथा रचण्याचा छंद युवकांमध्यें वाढत गेला कोणत्याहि नवीन लेखकानें हातात लेखणी घेतली कीं, आपल्या साहित्य-सेवेचा प्रारंभ लघुकथेनें करावा, अशी जणु रूढि पडत चालली. अशा लघुकथा-कारांमध्यें फडके यांनीं आपलें स्थान निर्माण केलें आहे. त्यांचे आतापर्यंत पधरा कथा संग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत.

फडके हे 'कादंबरीकार' म्हणून जितके यशस्वी झाले, तितके लघुकथाकार म्हणून झाले नाहींत. मात्र 'नाटककार' म्हणून त्यांना जितकें अपयश मिळालें, तितकें कांहीं कथाक्षेत्रात आलें नाहीं. कारण नाटकापेक्षा लघुकथेची सरहद्द कादंबरीच्या जवळ आहे कथेच्या निवेदनाला योग्य अशी सफाईदार व लालित्यपूर्ण भाषा तर त्याच्यापुढें हात जोडून उभीच आहे. त्याचप्रमाणें निरनिराळ्या पात्रांना व प्रसंगांना शोभेसे व स्वाभाविक संवाद घालण्यात त्यांचा हात कोणीच धरू शकत नाहीं आणि मनोगाहन-शास्त्रात निष्णात असल्यामुळें, ते पात्राचा स्वभाव-परिपोष उत्कृष्ट करू शकतात. परंतु नाटकाप्रमाणेंच लघुकथेतहि जो संयम व उठाव असावा लागतो, तो फडक्यांच्या लेखणींत फारसा नाहीं. त्यामुळें त्यांच्या

लघुकथांमध्यें लघुत्व येत नाहीं व संस्काराचें एकत्व साधत नाहीं. ' इक भारतात एम. ए., पी एच. डी.' या नांवाची त्यांची लघुकथा चोवीस पानें पसरलेली आहे, या नांवाचा आंतील विषयाशीं नांवापुरतामुद्धां संबंध नाहीं आणि विनोद पिकविण्याचा जो प्रयत्न त्यांत केलेला आहे, तोहि फारसा यशस्वी झालेला नाहीं. हास्यरस निर्माण करण्यासाठीं साध्या प्रसंगावर विनोदाचें खोगीर त्यांनीं चढविलें आहे. त्याचा एक नमुना म्हणजे—" मोरच्या डोस्यांत खाडकन् प्रकाश पडला ! तीन पिढ्या हाडवैर संपण्याच्या तयारीनें हातीं चंची घेऊन सनातनी विठ्ठलराव कां शरण आला होता त्याचा एकदम उलगडा झाला ! गहूं, तांदूळ, साखरप्रभृति इत्यादि भरपूर साहित्य काबीज करायच होत. युद्धसाहित्य बळकावण्यासाठीं हिटलर ज्याप्रमाणें रशियाच्या युक्रेन प्रांतांत घुसला, त्याप्रमाणें समेटाच्या भाषेनें त्यांच्या पोटात शिरून मिष्टान्नाच्या केवळ एका भोजनाच्या मोबदल्यांत अडीचशें पान उठवता येतील इतकं साहित्य लाटण्याच्या या लबाड पिढ़ शेवड्याचा धूर्त डाव होता काय ? आवळा देऊन कोहळा काढायचा इरादा आहे तर याचा ? आल ध्यानात सारं तुमच कपट, मिस्टर विठ्ठलराव शेवडे ? पण घेरस्यांच्या मोरशीं गाठ आहे तुमची...... ! "

समाजवादाचे शिंतोडे

' चंद्रा ' या गोष्टींत गुन्हेगार जमातीच्या जीविताचें इस्त वर्णन आरंभीच्या दोन पानात आलें आहे पुढील कथेबद्दल जिज्ञासा उत्पन्न करण्यास तें मुळींच पोषक नाहीं. त्याचप्रमाणें ' जाग्रतीचें स्वप्न ' या कथेत एका शिक्षकाचें व्याख्यान दिलें आहे. ' राम आणि रहीम ' या कथेत समाजवादी विचार मांडले आहेत. तो असा —" हिंदूचे खरे शत्रु मुसलमान नाहींत किंवा मुसलमानांचेहि खरे शत्रु हिंदु नाहींत. जगात दोनच जाती आहेत, काम करणारा मजूर आणि मजुराच्या मेहनतीवर गबर होणारा पैसेवाला. हिंदु कामगार आणि मुसलमान कामगार दोघानाहि हा पैसेवाला सारखाच रगडतो आहे. " असाच अर्थ-प्रधान विचार, ' दादा पुरते डोळे उघडा ! ' या कथेंतील दुर्गी सांगते. ' दारूडी ' या गोष्टींतहि पालुपद ' वर्गभेद नाहींसा करा ' हेंच आहे. पण समाजवादाच्या

तळमळीनें या कथाचे अणु-रेणु मग्न गेलेले नाहीत. मुलीला मिठाई देता येत नाहीं, म्हणून चंदा क्रांतीच्या सैन्यात दाखल झाली, असा ओढून-ताणून आणलेला समाजवाद कथेला विकटनिन्याधारखा दिसतो.

व्याख्यानाची घोड

वादंनरीत काय किंवा कथेंत काय, शुष्क चर्चा किंवा नीरस व्याख्यानें नसावींत. हा नियम काटेकोरपणें कोणी पाळत असतील तर फडकेच. पण आश्चर्य हें कीं, वादंनरीच्या राज्यांत असताना असे कायदे कसोशीनें पाळणारे फडके कथेच्या क्षेत्रात शिरताच मात्र कायदेभंग करू लागतात! वधूपरीक्षेच्या अपमानकारक रूढीचें चित्रण करणाऱ्या त्याच्या कथेंतील नायिका त्रिवेणी, जणुं काहीं महिला परिषदेंत उभी असल्याप्रमाणें, लांबलचक व्याख्यान झोडते आणि विचारते, " बापानीं मुली दाखवाव्या, चागल्या शिकल्यासवरलेल्यानीं त्या पहाव्या आणि पदवीवर मुलींनीं या गलिच्छ प्रकारापुढं मान वाकवावी असं चालल आहे म्हणून तुमचे डोळे उघडत नाहींत होय? मुलींच्या मनाला अधिक संतोषाची आणि सन्मानाची वाटेल अशी लग्न जुळविण्याची पद्धति रूढ करायला पाहिजे हें तुमच्या कधीं लक्षातच येणार नाहीं, होय? "

चित्तवेधक प्रारंभ

पाल्हाळिक वर्णन किंवा अरसिक विवेचन हे दोष वगळले, तर फडक्यांची लघुकथा नाकींडोळीं नीटस आहे आणि तिचे इतर अवयवहि सुंदर आहेत यात शंका नाहीं. लघुकथेचा प्रारंभ चित्तवेधक असणें जितकें आवश्यक, तितकाच तिचा शेवट विस्मयकारक असणें अगत्याचें असतें. पहिलें वाक्यच असें चटकदार पाहिजे कीं, वाचकानें पुढें पुढें वाचीतच जावें. आणि शेवटचें वाक्य असें असलें पाहिजे कीं, एखाद्या झोपेंत चालणाऱ्या माणसाला धक्का लागून त्यानें खाड्दिशीं जागें व्हावें, त्याप्रमाणें भावनेच्या लहरींत गुंगलेल्या वाचकाला खडबडून जाग यावी आणि त्याला काहींतरी चुटपुट लागावी. असा आकर्षक आरंभ आणि अखेरीस

नलासर्व पलाटणी ही दोन्ही साधण्यात पडके पुष्कळ वेळा यशस्वी होतात. "प्लॅटफॉर्मच्या फरशीवर टाप टाप असा बुटाचा आवाज करीत करीत धिम्या लयींत येरझारा घालणाऱ्या त्या उंच मजबूत गृहस्थाकडे दृष्टि जाताच कुणाचीहि जिज्ञासा जागृत होण्यासारखी होती." असें 'माझा देश' या कथेचें आरंभींचें वाक्य वाचलें कीं, कोणाची जिज्ञासा जागृत होणार नाहीं? तसाच 'दारुदी' या गोष्टीचा आरंभहि उत्कंठा उत्पन्न करणारा आहे. तो असा, "कुणी तरी मागून येऊन माझ्या पाठीवर इतक्या जोरान थाप मारली, कीं हातातली छत्री मीं पुढें टेकली नव्हती तर मी पडलोंच असतों.

मी रागान वळून पाहिलं अन् पाहतों तों जाल्ची स्वारी माझ्यापुढें उभी!

माझा सारा राग एकदम मावळला अन् हस्तादोलनासाठीं हात पुढें करीत मीं हसून विचारलं, "

एकजिनसी वातावरण

एकदर लघुकथेमध्यें एकच एक वातावरण निर्माण करणेंहि अगत्याचें असतें. 'माझा देश' या कथेंत युद्धकालीन वातावरण सर्वत्र भरून राहिलें आहे सहज भेटलेला माणूसहि बोलून जातो– "आमच्या बायकापोरांना पाऊण शेर खायल्यासाठीं आणि अर्धी गटली रॉकेलसाठीं तास तास राग धरावी लागते पाटलांना मलिदा आणि धन्याला पतुरा असा न्याय चालला आहे जगात आजकाल!" तसेंच स्टेशनवरच्या उपाहारगृहात कथा-नायक गेला असताना तेथील पोऱ्याच्या तोंडूनहि जे शब्द बाहेर पडतात, ते या युद्धकालीन वातावरणाला पोषक असेच असतात. तो पोऱ्या व नायक यांचा संवाद असा– "मान हलवून नोकर म्हणाला, 'आता केक्स तुटल्या साहेब? हा पट्रोल सुरू झालाय ना! मुंबईच्या मोठमोठ्या युरोपियन हॉटेलांमुद्दा आता केक कसल्या मिळतात माहीत आहे! बाजरीच्या!'

'बर टोस्ट तरी करून देतोस काय पोटभर?'

पण त्याचे तात्या नुसते हसले आणि त्याच्या आईने त्याला विचारले, ' अरे नानू, वेडा का तू ? अरे ४५ रुपये भाडं कुठून आणायचं ? ' तें ऐकून नानू अगदीं खजील झाला. अवघे ४५ रुपये आणणं इतकं कठीण असू शकतं हें त्याला कांहीं केल्या खरं वाटेना त्याला वाटलं होतं, आपण सुचविल्याबरोबर तात्या म्हणतील, ' असं म्हणतोस ! ठीक आहे. जाऊं त्या शेजारच्या बगलींत रहायला. ' तसं उत्तर त्याला मिळालं नाहीं म्हणून त्याचा मोठा हिरमोड झाला. " बालाचें जग किती साधें-सरळ !

अखेर त्या रिकाम्या जागेत एक बिऱ्हाड आलें नुसतें बिऱ्हाडच नव्हे, तर त्याच्याशीं खेळण्याजोगी मीरा नावाची मुलगीहि पण आली. आणि नुसती मुलगीच नव्हे, तर तिचे वडीलहि मोठे गोड बोलणारे, ममताळू स्वभावाचे, मुलाच्या खेळांत भाग घेणारे आणि शाळेंतील अवघड विषय सोपे करून शिकविणारे. पण ते नट होते-दारुडे होते-दुर्गुणी होते. त्यामुळें नानूला त्यांच्या घरीं जाण्यास त्याच्या वडिलांनीं बंदी केली. तरी तो जाई. तेव्हां वडिलांनीं त्याला एकदा चांगलें चापलें. त्यावेळीं नानूची स्थिति काय झाली, हें एखाद्या शिल्पकाराप्रमाणें फडक्यानीं उभें केलें आहे. नानूचें शब्दचित्र त्यांनीं मोजक्या शब्दांनीं पुढीलप्रमाणें रेखाटलें आहे, " त्यांच्या बोलण्याच्या तऱ्हेचा नानूला फार राग आला. ओंठ गच्च आवळून धरून आणि मुठयांना आठी घालून भिंतीला टेकून पाठ लावून तो अगदीं गप्प उभा राहिला. "

बालकाची उत्कंठा

तसेंच, "तुरुगांतून सुटका" या कथेंतहि बाल-मनाचें चित्रण फडके यांनीं उत्तम केलें आहे. बारा वर्षांचा रघुनाथ आपल्या भावाची किती उत्कंठेनें स्टेशनवर वाट पाहतो याचें वर्णन त्यांनीं चार पानें केलें आहे. तें इतकें हुबेहूब आहे कीं, वाचकाच्या डोळ्यापुढें प्लॅटफॉर्मवर इकडे तिकडे वेड्यासारखा हिंडणारा रघुनाथ मूर्तिमंत उभा राहतो तुरुगांतून सुटलेला आपला दादा गाडींतून उतरला नाहीं पण गाडी मात्र पुढें निघून गेली, याचें वर्णन लेखकानें किती सूक्ष्मतेनें केलें आहे पहा — "स्टेशनावरचा पोर्टर

रुळाचा एक तुकडा टागलेला होता त्याच्यावर टोले मारून घटा देई, गाडीची शिटी वाजे, आगगाडीचा भोंगा होई आणि डब्याची चाकें व जोडसाखळ्या याचा विचित्र आवाज होऊन, उदीर खाल्ल्यानें जडावलेल्या एखाद्या अजय सर्पाप्रमाणें, गाडी चालू होई तिच्यातून निघालेल्या धुराच्या धारोळ्या काहीं वेळ तिन्हीसाजाच्या त्या धूसर आकाशात फट-फडलेल्या अस्पष्ट दिसत, आणि काहीं वेळानें गाडी वळण घेऊन दिसेनाशी होई. मग छोटा रघुनाथ सुस्कारा टाकून परत फिरे. ''

'जमातलें पहिलें पाऊल' या लघुकथेमध्येंहि पाच वर्षांच्या एका चालकाची मनोवृत्ति चित्रित करण्यात आली आहे. मावशीचा लळा लागलेला आनद जेव्हा आपल्या श्रीमत बापाच्या घरीं जातो, तेव्हा तेथील थाटमाट पाहून तो गडबडून जातो. त्या श्रीमतींत त्याचें मन काहीं रमत नाहीं. उलट कारखान्यातील कामगार वडिलाच्याविरुद्ध जें जें बोलतात, तें ऐकून आनद कष्टी व कुद्ध होतो '' आपल्या हृदयातील कसली तरी नाजूक भावना चिरडली जात आहे '' असें त्याला वाटू लागलें हें सारें मनोविश्लेषण फडक्यानीं नाजूक हातानीं केलेलें आहे.

एक नमुनेदार कथा

फडक्याची कथा सृष्टि सदाफुली व चिरतरुण आहे. नाटक, सिनेमा व कॉलेज यातील प्रणय लीलाचेच झकार त्याच्या बहुतेक कथातून ऐकू येतात. त्याच्या यशाचें शिखर म्हणजे एकाद्या निष्पाप बालाच्या किंवा अभागी स्त्रीच्या मनाचे पदरामागून पदर उलगडून ते व्यवस्थितपणें मांडून दाखविणें हें होय 'मोहोर' ही त्याची अलीकडील कथा या दृष्टीनें अभ्यसनीय आहे वत्सल पित्याच्या रागाची, सभ्रमाची व शेवटीं प्रेमाची अवस्था त्या कथेंत किती नाजूक कल्पनानें रगविली आहे !

लघुकथेचा आरभ कसा करावा, तिचा शेवट कसा साधावा, त्या दोहोंची साखळी जोडणारें वातावरण कसें निर्माण करावें, आणि सवाद, वर्णन, स्वभाव परिपोष, भाषाशैली, इत्यादि सर्व अगोपागातून एकच एक भावना कशी खेळवावी, म्हणजे त्या सर्वांचा सकलित असा एकच एक

'दोन तुकडे देतो साहेब, तेच पोटभर म्हणा. पार खराब दिवस आले साहेब...'[1]

कल्पनेची ठिणगी

एक प्रसंग किंवा एक कल्पनाहि लघुकथेचें भांडवल होऊ शकतें. 'धयान शिंपी पण मनान ?' या कथेंत फडक्यांनीं एकच कल्पना फुलविली आहे. स्वतंत्र धंदा करणारा एक शिंपी आरंभीं कलादृष्टीनें काम करीत असतो. पण कर्ज फेडण्यासाठीं तो लष्करी कंत्राटदाराकडे नोकरीस राहतो. त्यामुळें त्याच्या वृत्तींतील कला मरते आणि त्याचें जीवन यांत्रिक होतें ही भावना फडक्यांनीं कुशलतेनें रेखाटली आहे. त्या शिंप्याचें प्रारंभीचें स्वतंत्र जीवन कसें होतें ? तर--" बाबूराव म्हणजे कापडावून सुईदोरा घालणारा साधा शिंपी नव्हता. आपल्या हातून होणार काम पहिल्या दर्जाचं असाव अशी त्याला हौस होती कपड्याच्या नव्या नव्या तऱ्हा शिकण्यासाठीं तो नेहमीं उत्सुक असे. नुसत कॅटलॉग पाहून आपली कल्पकता लढवून एखादा कपडा मनपसंत शिवून झाला कीं त्याला मोठा हर्ष होई. स्वच्छतेची, टापटिपीची आणि सौंदर्याची त्याला जन्मसिद्ध आवड होती. एखाद्या सतुकारान आपल वाद्य ठेवाव त्याप्रमाणें तो आपल शिवण्याच यंत्र रुमालीच स्वच्छ ठेवीत असे त्या यंत्रावर त्याची केवढी माया ! तो शिंपी नव्हे, कलावंत होता !"

लष्करी कंत्राटदाराकडे नोकर बनल्यानंतर आपलें जीवन कसें यांत्रिक बनलें याचें वर्णन करताना तो शिंपी म्हणतो, "रोज तीन रुपये मिळविणार यंत्र व्हालों होतों मीं. कर्ज फेडण्यासाठीं माझी सारी कलाकुसर गाडून घाण्याच्या बैलाप्रमाणें यंत्रावर पाय मारात होतों मा आठ आठ तास ! कुणाच्या गळ्याच, छातीच, हातापायाच कसलच माप घ्यायच नसे. हजारों माणसांची कळमूटी बाहुलीं लढाईवर जायचीं असत ! सान्याचे हात, पाय गर्दन एकाच मापाची ! घे कापड, कर काचीन तुकडे, अन् चालू पाय मारण !"

बाल-मनाचीं चित्रें

बालकाचें मानसशास्त्र फडके उत्तम जाणतात. त्याचा उपयोग मराठींत तरी त्याच्याइतक्या कौशल्यानें दुसरा कोणताच ललित-लेखक करू शकत नाहीं. 'दौलत' कादंबरींतील छोट्या अकल्पितेचे चोमडे बोल व अल्लड कृति कोण विसरू शकेल? तसेंच 'कोंडमारा' या कथेंतील नानूचें स्वभावचित्रहि चित्ताला चटका लावणारें आहे. 'लहान मुलें म्हणजे देवाचे लाडके दूत, त्याचे विचार सुताप्रमाणें सरळ व भावना स्फटिका-प्रमाणें निर्मळ' असें मानण्याचा भाबडेपणा फडके करीत नाहींत. बाल-काच्या आवडीनिवडी, हर्षखेद, मानअपमान, इत्यादींचें स्वरूप ते यथार्थ-तेनें जाणतात आणि त्यांचीं कारणेंहि अचूकपणें ओळखतात.

चित्रपटासंबंधीं नानूला काय वाटत होतें, हें सांगतांना फडके लिहितात, "त्याच्या तात्यांनीं त्याला पांचसहा चित्रपट दाखविले होते. आणि ते सगळे त्याला आवडले होते. त्यातल्या सर्व गोष्टी त्यानें स्मरणांत ठेवल्या होत्या. अमुक एक चित्रपट वाईट आहे असें मोठीं माणसें कां म्हणतात हेंच त्याला कळत नसे. त्याचा स्वतःचा हिशेब असा होता कीं, चित्रपट म्हटला कीं चांगला असलाच पाहिजे. पैसे वांचवायचे असले आणि लहान मुलांना पाठवायचं नसलं म्हणजे चित्रपटाच्या वाईटपणाची सबब मोठीं माणसें निर्माण करतात. तात्यांच्याइतकं मोठं झाल्यावर ज्या अनेक गोष्टी तो करणार होता त्यांतला एक बेत असा होता कीं, प्रत्येक चित्र-पटाला आपण तर जायचंच पण सान्या मुलांनासुद्धां धाडायचं." मुलाची महत्त्वाकांक्षा अशीच असते.

नानू शेजारच्या घरीं खेळावयास जात असे तेथील बिऱ्हाडकरू जागा सोडून गेले होते. त्याच्या जागीं बरेच दिवस दुसरें कोणी आलें नव्हतें. तेव्हां नानूची खेळण्याची कुचंबणा होऊं लागली. म्हणून त्यानें वडिलांना एक फक्कड तोड सुचविली व्यावहारिक अडचणींचा विचार तो कशाला करतो?

'नानू वडिलांना म्हणाला, 'तात्या, परांजपे रहात होते ती शेजारची जागा तशीच मोकळी पडली आहे आपण घेऊं या ती! अं!'

परिणाम घडून लघुकथेचें सर्वांगसुंदर पुष्प कसें फुलतें, यांचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे फडक्यांची ' वत्सला ! ' ही कथा. या कथेंत फक्त दोनच पात्रें आहेत.—विश्वनाथ व वत्सला. त्यापैकीं एकट्या वत्सलेचीच मनःस्थिति सर्व कथेंत ओतप्रोत भरून राहिली आहे. वत्सला कुरूप पण तिचा कंठ मधुर आणि विश्वनाथ देखणा पण डोळ्यांनीं आंधळा. या-दोघांची आकस्मिक भेट आगगाडीच्या डब्यांत होते.

' कामाचं काय होतं, तें कळवीन मी तुम्हांला ' असें वत्सला आपल्या वडिलांना आरंभींच म्हणते, त्यामुळें ' हें काम कोणतें ? ' अशी जिज्ञासा वाचकाच्या मनांत उत्पन्न होते. ' सृष्टीच्या मुखमंडलावरील रम्य वनश्रीचें ' शब्दचित्र पाचसात वाक्यांत काढल्यानंतर ' पण सुखाचा अन् आनंदाचा दुसरा सर्वांनाच लाभणार होता काय ? ' असा प्रश्न करून लेखकानें वाचकांच्या जिज्ञासेची तार अधिकच ताणली आहे. आगगाडींत वत्सलेला त्या सुंदर तरुणाचे डोळे एकसारखे मिटलेले दिसले. त्यामुळेंहि तिची— आणि तिच्याबरोबर वाचकाचीहि—जिज्ञासा सहजच वाढते. आणि मग तिला कळून येतें कीं, तो आंधळा आहे. पण तो एका ग्रामोफोन कंपनीचा मालक असतो. त्यानें वत्सलेचीं गाणीं ध्वनिमुद्रित करविलीं. पुढें त्याच्या आजारीपणांत तिनें त्याची शुश्रूषा केली. अखेर त्यानें तिच्याशीं लग्न करण्याची गोष्ट काढली. वत्सलेनें आपल्या कुरूपतेमुळें नकार दिला. पण ' अंतःकरणातील भावनांचें सौंदर्य ' त्याला महत्त्वाचें वाटलें आणि त्या दोघांचें जीवन एकजीव झालें. हें सारें कथा-सूत्र भावनेचे पदर उलटसुलट गुंफणारें व जिज्ञासा वाढविणारेंच आहे.

भाषेचा सहजपणा

कथेची भाषा किती सोपी व सहज असावी, याचाहि नमुना ' वत्सला ' या कथेंत पहावयास सापडतो. पुढील चारच वाक्यें पहा. " बोलता बोलता तिच्या भावना अनावर झाल्या आणि ती रडू लागली. तिला वाटलं, झालं, आटपलं सारं ! भ्रम संपला ! सुखहि संपलं ! आता विश्वनाथाला आपला स्पर्शसुद्धा नकोसा वाटेल."

सहज संवाद पात्रांच्या तोंडीं घालण्यांत फडक्यांचा अगदीं हातखंडा आहे. 'वत्सला' या गोष्टींत आपल्या विश्वनाथाशीं झालेला तिचा संवाद किती स्वाभाविक व विनोदपूर्ण आहे.

ती म्हणाली, "पुण्याला, आपण?"

'मी मुंबईला जाणार आहे."

"आपल्याबरोबर तर कुणीं दिसत नाहीं.—"

"नेहमीं कसं कोण बरोबर मिळेल? मिरजेला एका स्नेह्यानीं गाडींत बसवून दिलं. आता पुण्याच्या स्टेशनवर एक स्नेही येतील, ते मला मुंबईच्या गाडींत बसवून देतील. मग मुंबईच्या स्टेशनवर उतरून घ्यायला कुणी तरी येईलच."

"पण वाटेंत मदत नाहीं लागत?"

'लागते. पण बहुधा ती मिळते. आतांच पहा कशी मिळाली!' असं म्हणून तो हसला.

भाषेच्या कृत्रिमतेपासून फडके अगदीं अलिप्त आहेत. कोल्हटकर—गडकरी—खाडेकर यांच्या अगदीं दुसऱ्या टोंकाला ते उभे असतात. शब्द-लीला त्यांना वावग्या वाटतात. श्लेष, कोटी, अनुप्रास,—त्यांच्या लेखनात सहसा आढळत नाहींत. अपवाद म्हणून, 'लक्ष्मीपूजन' (लक्ष्मीचें किंवा लक्ष्मीनें केलेलें,), 'भाल्याची (भालचंद्राची) शिकार,' 'निरोगी (ज्याकडे रोगी येत नाहींत असा) डॉक्टर' असे शब्दाचे खेळ तुरळक आढळतात. 'शिंप्याचा धंदा शिवायचा असून त्याच्या मनाला हा उद्देश शिवत नाहीं.' किंवा निवार (अर्थात् कापड मोजण्याचाच वार) सत्य होय.' असे श्लेष तर विरळाच! प्रारंभींच्या कथांतच ते थोडेफार सांपडतात.

वर्णन-शैलींत फडके यांचा हात कोण धरील? नुसती फुलाची वेणी; पण तिचें स्तवन तें किती मिठास शब्दानीं करतात पहा—"वेणींतील एकेक मोगऱ्याची कळी अशी टपोरी होती! छे! असा बटमोगरा कधीं कोणी पाहिला नसेल! एकेक कळी म्हणजे शुभ्र सौंदर्याचा जणु बुदबुदच होता! आणि त्या कळ्यांची गुंफा करणारी रंगीत लोकर आणि

चमचमणारी पलाश इतक्या वेतानें मधून मधून डोकावत होती की, जणु त्या कोंवळ्या कलिकांना सावरण्यापुरतेंच आपल्याला पुढें झालें पाहिजे हें तिला कळत होतें ! आणि वेण्याची आन्ची मुरडहि काहीं निराळीच होती. एकेक वेणी अशी गेंदेदार आणि लाडकी दिसत होती की, तिच्यापुढें मोत्याचे घर फिके पडावे आणि त्यांनीहि गर्वगलित होऊन श्वास टाकावा ! " अशी सहज–सुंदर व कथा–पोषक वर्णनें फडके लीलेनें करतात.

विनोदासाठीं कृत्रिमता

मात्र कथानकाच्या रचनेंत फडके पुष्कळ वेळा कृत्रिमपणा आणतात. ' पुरुषस्य भाग्य ' किंवा ' उपाशी प्रेम ' अशा लघुकथांमध्यें असंभाव्य प्रकार दडपून विनोद निर्मिण्याचा प्रयत्न फडक्यांनी केला आहे पण तो विनोद ' टफसेनाच्या गोष्टी 'सारखा उथळ वाटतो वर्तमानपत्राच्या कचेरींतील अन्नासारखा धास्तावलेला जीव सिनेमाचा नट होतो हें ' अरबी गोष्टी ' इतकेंच ' सुरस व चमत्कारिक ' आहे. तीच स्थिति शातांच्या नगल्यापुढें प्रेमासाठीं उपास करणाऱ्या भावड्याची, बगळ्याच्या चतुराईनें प्रतिउपास करून त्याला पलायन करावयास लावलें ही कदाचित् अद्भुत कथा ठरेल—लघुकथा नव्हे मात्र या कथेंतील विनोद व उपरोध खुमासदार व धारदार आहे भाषाशैली व अतिशयोक्ति या दोन्ही दृष्टींनी नमुनेदार ठरणारा विनोद पुढील चार ओळींतहि पहावयास मिळतो

' अशीसुद्धा गप्प उठली, कीं प्रेमासाठीं प्राणान्तिक उपोषण करणाऱ्या या असामान्य तरुणाचे अभिनंदन करणारी तार ड्यूक ऑफ विंडसरकडून आली असून त्या तारेंत लिहिलं होतं, ' शाबास पठ्ठया ! माझ्याहि पुढं तू गेलास ! मी प्रेमासाठीं सिंहासन सोडलं, पण तू प्राण सुद्धा सोडायला तयार आहेस मी डोक्यावरची टोपी काढून तुला अभिवादन करतो ! "

या कथेचा शेवटहि एकंदर कथानकाला साजेसा विनोदपूर्ण आहे. तो असा—" भावड्या पुन त्या कॉलेजात परत आला नाहीं !

कोणी म्हणे तो कराचीच्या कॉलेजात गेला कुणी म्हणत, की त्यानं कलकत्त्यास उपासाला चालणाऱ्या पदार्थांचं दुकान काढलं आहे अन् एकदा तर गप्प उठली की, आपल्या एकंदर उपाशी प्रेम प्रकरणाचा चित्रपट करून घ्यायच्या करारानं तो थेट हॉलिवुडला जायच्या खटपटीत आहे!"

नवें दर्शन

दिवाळी म्हणजे लघुकथांची सिंहस्थ पर्वणी नियतकालिकांच्या विशेष-अंकासाठीं दहादहा वीसवीस लघुकथांच्या लाह्या भाजून देण्याची पाळी लेखकांवर येते अर्थात् त्यांत गणगच्च फार असतात. पण फडक्यांची लेखणी विशिष्ट पातळीच्या खालीं कधींच उतरत नाहीं हापूसचा आंबा लहानमोठा केवढाहि असो, त्याला विशिष्ट स्वाद व रंग त्याला असाव याचीच, तोंच थाट फडक्यांच्या लघुकथेचा काहीं काहीं कथा तर अशा प्रासंगिक असूनहि सुरेख उतरल्या आहेत 'पहिली भाऊबीज' हें एक उदाहरण सांगण्यासारखें आहे चित्रपट कंपनीचा मालक चंद्रकांत हा तरुण व श्रीमंत होता पण त्याला सख्खी किंवा मानलेली बहीण कोणीच नव्हती त्याच्या हृदयाला बहिणीच्या प्रेमाची ओढ लागण्यासाठीं लेखकानें कथेच्या आरंभींच दिवाळी आणली आहे तो भाऊबीजेसाठीं बहिणीकडे जाण्यास आतुर आहे मालकानें दिवाळींतहि कंपनीचें काम चालू ठेवलें होतें, म्हणून तो चंद्रकांताकडे रजा मागावयास आला—आणि 'रजा नाहीं' म्हणताच त्यानें राजिनामा पुढें केला—इतकी त्याला बहिणीच्या भेटीची ओढ! प्रेमाच्या या नव्या पैलूचें दर्शन चंद्रकांताला घडलें त्यानंतर आगगाडींत त्याला एक तरुणी भेटली तिच्या घरीं दारिद्र्य होतें आणि तिच्या बहिणीचें ऑपरेशन करावयाचें होतें त्या कामीं चंद्रकांतानीं तिला गुप्तपणानें पण सहानुभूतीनें इतकी मदत केली कीं, ती त्यांना भाऊबीजेच्या दिवशीं आपल्या घरीं ओंवाळावयास नेऊन गेली हृदयातील भावनेचा एक नवा साक्षात्कार, जगातील अनुभवाचें एक नवें दर्शन, मनातील गुंतागुंतीचा एक नवा उलगडा—हें उत्तम लघुकथेचें जन्म-कार्य फडक्यांच्या या लघुकथेनें साधलें आहे

प्रचाराचें शीड

एखाद्या तीक्ष्ण अनुभवाचें ओझरतें दर्शन लघुकथेंतून झालें तरी पुरें होतें–त्यातून बोध किंवा प्रचार झालाच पाहिजे असें नाहीं–आणि फडके तर त्या वाटेला सहसा जाणारे नव्हेत परंतु काहीं काहीं कथांत, त्यांच्या कलादृष्टीचा पहारा चुकवून, थोडेफार सुविचार घुसले आहेत 'चोर व साळसूद' या लघुकथेंत ढोंगी सदानंदमहाराज आपल्या शिष्याकडून पैसे लुबाडतात, पिन्या माग त्यांच्या पैशावर दरोडा घालतो आणि खडेराव वकील पिन्या मागाचे पैसे गडप करतो–अशी समाजातील गुप्त चोऱ्याची साखळी या कथेंत फडक्यांनीं दाखविली आहे. शेवटीं महाराजाना हजार रुपयाची दक्षणा देऊन रुसलेले वकील म्हणतात, ' वराय म्हणायचा हा साधूचा धंदा आम्ही रात्रदिवस मेंदू शिणवून, अन् कोर्टात हाडाचीं काड करून पैसा मिळवावा, अन् या नेभ्या महाराजानीं सहजा-सहजीं हजार रुपयाचं उदक आमच्याकडून हातावर घ्याव ' ह ! काय न्याय आहे पहा ! "

तसेंच ' उलटें शाकुंतल ' या कथेंत पति-पत्नींचें कर्तव्य फडके यानीं कुशलतेनें सांगितलें आहे दुष्यतरावाना गरिबी आली म्हणून त्याना सोडून निघालेल्या शकुंतलाबाईना आगगाडींत गरीब पण प्रेमळ जोडप्याचें दृश्य दिसतें, आणि माहेरीं गेल्यावरहि त्याना विविध अनुभवामुळें पटतें, " गरिबीची लाज कसली ? गरिबींतच पति–पत्नींनीं एकमेकास आधार द्यावयास हवा. "

लघुकथेंत स्वभावदर्शन घडविणें एकपट कौशल्याचें असलें, तर स्वभाव-परिवर्तन दाखविणें दसपट चातुर्याचें आहे असें चातुर्य फडक्यानीं ' सुप्रभात ' या कथेंत दाखविलें आहे " तें विलक्षण ओरडणें ऐकून ओनायदुल्ला एकदम दचकून जागे झाले. " अशा या कथेचा प्रारंभच मुळीं जिज्ञासा उत्पन्न करणारा आहे. तें ओरडणें का होतें याची माहिती चार पानें दिल्यानंतर मग मियासाहेबाचा परिचय लेखकानें करून दिला आहे. त्याचा स्वभाव शूर व उदार दाखविला आहे. पण त्यावर धर्म-

द्वेषाची काजळी चढलेली आहे. ती झाडून टाकणारा प्रसंग या कथेत रंगविला आहे. स्वप्नात पैगंबरानें इशारा देणें व नंतर आगगाडींत सोजिरांच्या मारामारीत हिंदु साधूनें आपल्या रक्षणासाठीं पुढें येणें, या धक्क्यामुळें त्यांचा धर्मद्वेष कोलमडून पडतो, आणि बकरीदच्या दिवशीं गाई मारण्यासाठीं त्यांनीं जें पाच हजार रुपयांचें देणगी दिलेली होती, ती ते रद्द करतात. कथेची मांडणी व तिच्याद्वारें केलेला प्रचार या दोन्ही गोष्टी फडक्यांना यात चांगल्या साधल्या आहेत. ही लघुकथा त्यांनीं १९२६ सालीं लिहिलेली आहे. पुढें पुढें त्यांच्या कलेनें लोक-जागृतीचें बंधन पार झुगारून दिलें आणि त्यामुळें शीड मोडलेल्या नावेप्रमाणें त्यांची कला हवे तसे झोके खाते.

स्वभावाचीं प्रतिबिंबें

स्वभाव-परिवर्तनाच्या दृष्टीनें 'शाता' ही कथाहि नमुनेदार आहे. तिचा निम्मा भाग तिच्या रोजनिशींतील उताऱ्यांनीं व्यापला आहे. त्यामुळें निवेदन-पद्धतींत वैचित्र्य निर्माण झालें आहे. शंतनूच्या प्रशंसेमुळें शाताच्या मनाची कळी कशी खुलली तें ऐका, "त्याचे ते शब्द ऐकून शाताला सुखातिशयानें गुदमरल्यासारखें झालें. प्रशंसेचा अनुभव तिच्या मनाला पूर्वीं कधीं मिळालाच नव्हता. आणि या घरात मात्र तिला तिच्या प्रशंसेखेरीज कांहीं ऐकूंच येत नव्हतें. ओसाड रानात राहिलेल्या माणसानें प्राजक्ताच्या झाडासालीं योगायोगानें येऊन बसावें, आणि जोराच्या वाऱ्यानें झाड गदगदा हालल्यामुळें त्याच्या अंगावर सुकुमार, सुगंधी फुलांचा सारखा वर्षाव व्हावा, तशी तिची अवस्था झाली होती!"

'जसें मन, तसें जन' या न्यायानें संतुष्ट शाताला आता सारें जगच निराळें भासूं लागलें. स्वतःच्या बदलाविषयीं ती लिहिते, "या पंधरा दिवसात मला वाटतं मी सारखी बदलत होतें, आणि ज्या क्षणीं त्यानीं माझा हात धरला त्या क्षणीं मला वाटत, तो बदल अगदीं परिपूर्ण झाला. मी बुद्धीनं जड आहें, अंतःकरणानें रुक्ष आहें, स्वभावानं कुढी आहें अन् रूपानं अगदीं सामान्य आहें, असं मला पूर्वीं वाटत असे. हें वाटणं

परिस्थितीनं माझ्या मनात अगदीं कायमच रुजायच्या वेताला आलं होतं. पण मला आता कळलं कीं, त्या माझ्या वाटण्यातली एकसुद्धा गोष्ट खरी नाहीं! माझी मीच ती खरी मानून घेतली होती! मी हुषार आहें, रसिक आहें, मनमोकळी आहें अन् सुंदरसुद्धा आहें!"

जीवितार्शी समरसता

१९२६ सालींच लिहिलेल्या 'वैभव' या कथेंत फडक्यानीं श्रीमतीपेक्षा माणुसकीचें महत्त्व अधिक दाखविलें आहे. "प्रफुल्लता, आत्मविश्वास इत्यादि भावनांचें सूक्ष्म तेज गिरिजाबाईच्या चेहऱ्यावर त्याक्षणीं दिसत होतें. तें कितीही पाहिलें तरी त्याना पुरेसें वाटेना. एखाद्या जवाहिऱ्याच्या संग्रहींचा हिरा चारचौघांच्या दृष्टीस पडला, आणि त्याच्या पाण्याची प्रशंसा सर्वांनीं केली म्हणजे जसें त्या जवाहिऱ्याला वाटतें तसें नानास त्या वेळीं वाटलें." अशी एखादीच साधी पण समर्पक उपमा देऊन सारा प्रसंग उजळून टाकण्याची हातोटी श्री. फडके यांची आहे 'मनोहर स्वप्न' या कथेंतील चित्रकार नायकाचा राग नाहींसा झाला हें सांगताना फडके लिहितात, 'स्वस्त रंगाप्रमाणें त्याच्या मनातला राग एकदम उडून गेला." लेखनासाठीं कागदाला पुन पुन टाक लावणाऱ्या तरुणाला काय लिहावें हें सुचत नाहीं, आणि त्यामुळें तो पुन पुन. थाबवो, हें शब्दचित्र काढताना फडके यानीं असा दृष्टात दिला आहे कीं, "सोसाट्याचा वारा सुटावा आणि माणसानें काडी ओढून पेटवावी, पण ती दिव्याच्या वातीला लावीपर्यंत पुन पुन विझावी तसेंच त्याचें होत होतें."

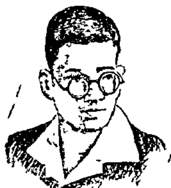
हा तरुण लेखक मुंबईतला आहे, पण मुंबईत घडणाऱ्या घडामोडीवर काय लिहावें हें त्याला कळत नाहीं, म्हणून तो आपल्या कल्पनेंतून एक ऐतिहासिक कथा निर्माण करतो तिच्यात सहजच अनेक चुका होतात, व तो फजीत पावतो तशीच स्थिति पन्हाळगडाजवळील शाळा मास्तराची होते. त्याना आपल्या डोळ्यासमोरील ऐतिहासिक वैभव ओळखताच येत नाहीं, आणि म्हणून ते मुंबईतील घटनेवर एक कल्पित कथा लिहितात, त्यात त्याचें साहजिकच हसें होतें. "धोबी तलावाच्या नीलवर्ण पाण्याचें"

त्याचें कल्पित वर्णन चेष्टेचा विषय बनतें. या " दोन गोष्टींची कथा " फडके यांनीं सुंदर गुंफिली आहे, आणि तिच्या शेवटीं इसापनीतींतल्या-प्रमाणें ' तात्पर्य ' हि सांगून टाकलें आहे, तें असें —

" आपल्यासमोर जें जीवित पडलं आहे त्यांतच समरस होऊन व त्याचें चिकित्सक दृष्टीनें निरीक्षण करून लिहावयाची योग्य दिशा टाकून लिहिलेल्या सर्व वाङ्मयाची हीच कथा असावयाची ! " असाच संदेश ' दर्शीआड सृष्टी ' इत्यादि कथांतून फडके यांनीं दिला आहे. तो भावी कथा-लेखकांना गुरु-मंत्रासारखा महत्त्वाचा वाटण्याजोगा नाहीं काय ?

आधीं फूल उमलतें आणि नंतर गुच्छ तयार होतो, त्याप्रमाणें खांडेकरांनीं प्रथम लघुकथा लिहिली आणि नंतर कादंबरी रचली. त्यांची पहिली लघुकथा 'घर कोणाचें ?' ही १९२३ सालीं प्रसिद्ध झाली, तर त्यांची पहिली कादंबरी "हृदयाची हाक" १९३० सालीं उजेडात आली. गेलीं तीस वर्षें ते लघुकथा सतत लिहीत आहेत. या अवधींत त्यांनीं सुमारें तीनशें लघुकथा लिहिल्या असतील. त्या कथा व पुढील कादंबऱ्या यांचा मूळ पिंड एकच. अंतरंगांत समाजाच्या उद्धाराची तळमळ आणि बहिरंग पदलालित्यानें व काव्य-कल्पनेनें नटलेलें असा त्यांच्या कथा-कादंबऱ्यांचा थाट असतो. त्यांचें लेखन हेतुपूर्ण असतें व त्यांची सजावट कलापूर्ण असते. आरंभीच्या कथांवर भाषेच्या कृत्रिमतेची दाट छाया पडलेली आहे. अलंकारांच्या मुसळधार पावसामध्यें कथेंतील सारी भावना धुऊन जाते पण खांडेकरांची प्रतिभा सारखी विकास पावणारी आहे. तिनें हीं कृत्रिमतेचीं कवचें लवकरच फोडून टाकलीं आणि रसपूर्णतेकडे अधिक लक्ष पुरविलें. या बाबतींत त्यांना लघुकथांमध्यें कादंबऱ्यांपेक्षा अधिक यश मिळालें.

लघुकथेचे पैलू

ललित भाषाशैली, रम्य कल्पना आणि समाजहिताचा प्रचार या *त्रिगुणांनी नटलेल्या त्यांच्या काहीं काहीं कथा मराठीला भूषण होऊन* राहिल्या आहेत. काहीं थोड्या कथा तर सूक्ष्म मनोविश्लेषण करणाऱ्याहि आहेत. वाचकाच्या चित्ताला एखाद्या करुण भावनेचा स्पर्श करून जाणाऱ्या त्यांच्या काहीं लघुकथा स्मरणीय आहेत, तर काहीं कथा उदात्त विचारामुळें व काहीं कथा एखाद्या तेजस्वी कल्पनेमुळें किंवा रमणीय उपमेमुळें रसिकांच्या ध्यानात चिरकाल राहणाऱ्या आहेत. एखाद्या उत्तम गवयाचें गाणें मफलींत ऐकल्यानंतर तें पुढें दीर्घकाळ श्रोत्याच्या कानात घुमत राहावें, तसा परिणाम घडविण्याचें सामर्थ्य खाडेकराच्या काहीं काहीं लघुकथामध्यें आढळतें त्यांनीं स्वत च आपल्या कथालेखनाची प्रगति तीन टप्प्यानीं कशी झाली, तें सांगितलें आहे त्यात असा फाजील गर्व नाहीं, तसाच दांभिक विनयहि पण नाहीं प्रांजळ बुद्धीनें सत्य निवेदन करताना ते लिहितात, " कोल्हटकर व गडकरी यांच्या वाङ्मयाची त्या-वाळीं त्यांच्या मनावर फार मोठी छाप होती. त्यामुळें त्यांच्या पहिल्या बहुतेक कथांतून कोट्यांचा हव्यास व अलंकाराचा सोस दिसून येतो. या लेखनपद्धतीमुळें त्या गोष्टींत जसा एक प्रकारचा कृत्रिमपणा आला आहे तसा त्या थोड्याफार पाल्हाळिकहि झाल्या आहेत दिवाकर कृष्णाच्या नवीन रेखीव आणि भावपूर्ण कथेच्या पद्धतीची व तोडीची एकहि गोष्ट त्यांच्या या काळातल्या लेखनात आढळून येणार नाहीं खाडेकराची प्रवृत्ति केवळ मनोरंजक गोष्टी लिहिण्याकडे जशी नव्हती, तशी केवळ व्यक्तीच्या नाजुक भावभावना व सूक्ष्म सुखदु खें काव्यात्म रीतीनें प्रगट करूनहि त्यांचें समाधान होण्यासारखें नव्हतें सामाजिक सुखदु खें चित्रित करण्याची त्यांना पहिल्यापासून इच्छा असलेली दिसते " आपल्या कथा पुरोगामी असतात कीं नाहीं याची चर्चा टीकाकारानीं खुशाल करावी असें म्हणून खाडेकर स्वत ची भूमिका सांगतात ती म्हणजे, " मानवी जीवनातील काहीं उदात्त, उन्नत, उत्कट आणि उद्बोधक क्षणाचें पूजन करण्याचा प्रयत्न मी करतों "

अशा सत्त्वप्रधान, कलारुचिर व काव्यपूर्ण लघुकथा लिहिणाऱ्या खांडेकरांचा दर्जा मराठींत कोणता आहे हें प्रा. अदवंत एका टीकालेखात पुढील मार्मिक शब्दांनीं सांगतात, "लघुकथेचा दरबार मोठमोठ्या सरदारांनीं फुलून गेला आहे. वि. स. खांडेकर हे मुख्य प्रधानाच्या मानाच्या आसनावर बसले आहेत......पण लघुकथा सम्राटाचें सिंहासन अद्याप मोकळें आहे !!

स्वार्थी संसाराचें चित्रण

आपलें घर हेंच जग मानणारीं संसारी माणसें किती तरी असतात. त्यांनीं आपल्या घराबाहेरील सुखदुःखें जाणावींत, अशी प्रेरणा देणारी 'घरट्याबाहेर' ही लघुकथा आहे. त्यांतील राजाराम हा संस्कृतचा प्रोफेसर आहे आणि तो आपल्या बायकोच्या कानात हिऱ्याच्या कुड्या लटकविण्यासाठीं आसुसलेला आहे. सहा वर्षांनीं मावसबहिणीच्या लग्नासाठीं त्याची पत्नी परगावीं निघाली असता तो आठदहा दिवसांचा विरहहि राजारामाला असह्य झाला होता. कारण "एखाद्या उंच झाडाच्या फांदीवर मऊ मऊ कापसानें आणि लहान लहान गवताच्या काड्यांनीं सजविलेल्या घरट्यात एखाद्या पाखराच्या जोडप्यानें आनंदानें चिव्चिव् करीत काळ काढावा, एकमेकांच्या चोंचींत चोंच घालून सूर्योदय आणि सूर्यास्त, आटलेली नदी आणि पूर आलेली नदी, लग्नसमारंभ आणि प्रेतयात्रा, किंबहुना जगातल्या साऱ्या घडामोडी—जणू काहीं आपण या जगातले कोणी नव्हे अशा वृत्तीनें पहाव्या, तसा राजाराम व कालिंदी यांचा संसार गेलीं सहा वर्षें चालला होता."

चार दिवस झाले तरी पत्नीचें पत्र आलें नाहीं, तेव्हा राजाराम तळमळू लागला. पाचवे दिवशीं कालिंदीचें पत्र आलें, पण त्यात तिनें काय लिहिलें होतें ? स्वार्थी प्रेमाच्या गुजगुजगोष्टी त्यात नव्हत्या, तर तिला तीन दिवसांत समाजातील जीं दुःखें दिसलीं त्यांचें वर्णन होतें. समाजात कोठें अज्ञान आहे, कोठें दारिद्र्य आहे, तर कोठें रोगराई आहे. या दैत्यांच्या दाढांखालीं सापडलेल्या असंख्य जिवांच्या किंकाळ्या

कालिंदीला ऐकू येऊ लागल्या. त्याच तिने आपल्या पत्रात लिहिल्या आणि शेवटी असा निष्कर्ष काढला की, " आपल्यासारख्या माणसांच्या घरट्यात सुदैवाने गारवा आहे, पण त्या घरट्याबाहेर केवढा वणवा पसरला आहे ! या वणव्यात आपली माणसें होरपळून जात असताना आपण गप्प बसायचें ? छे !

- दोनच वाटा मला पुढें दिसताहेत. तो विझवण्याचा प्रयत्न करावा, नाहीं तर इतरांच्याबरोबर जळून तरी जावें ! "

सामाजिक जाणीव

वाचकाच्या मनात सामाजिक जाणीव निर्माण करणाऱ्या अशा कथा खाडेकरानी पुष्कळ लिहिल्या आहेत, ' मनुष्य, पशु आणि दगड ' या कथेंत रघुनाथ शातारामला लिहिलेल्या पत्रात म्हणतो, " मन मात्र अधिकच अस्वस्थ झालें ..तुझ्या घराबाहेर गावात जें दैन्य आणि दारिद्य पसरलें आहे तें पाहून, विषमता जो नंगा नाच घालीत आहे तो पाहून, अन्यायाला न्याय मानणाऱ्या खालच्या समाजाचा दुबळेपणा पाहून, वरच्या वर्गातली तुझ्यासारखी हळवीं पण आपली माणसें पाहून !" शातारामच्या घरी आरामात असलेला रघुनाथ कलकत्यातील मजुराच्या संपाची बातमी वाचून तिकडे गेला. कारण त्याच्या मतें, " दगड म्हणून अमर होण्यापेक्षा, पशु म्हणून सुखानें जगण्यापेक्षा, मनुष्य म्हणून मरण्यात अधिक आनद आहे ! " सामाजिक व वैयक्तिक अशी दोन मनें असतात हा खाडेकराचा लाडका सिद्धात आहे. ' समाधी-वरची फुलें ' या कथेंत ते लिहितात, " मनुष्याला दोन मनें असतात हेंच खरें ! त्याचें सामाजिक मन लोकाना सहज दिसतें, पण त्या सामाजिक मनाच्या आड, अगदीं अंग चोरून का होईना, वैयक्तिक मन लपून बसलेलें असतेंच की ! "

विषमतेचें कलात्मक चित्र

समाजातील विषमतेचें दारुण स्वरूप खाडेकरानी दोन चार पटरा-त्यानी सहजासहजी पण भेदक रीतीनें रगविलें आहे पुलें आणि काटे–

हे नित्याचे जिन्नस. पण 'दोन मास' या लघुतम कथेत त्यांतूनच समाजातील विषमतेच्या दरीची कल्पना त्यांनी आणून दिलेली आहे. 'ड्रायव्हर-' मोटारींतील तरुणी ओरडली...' मोगरीच्या कळ्या घे!' पण डायव्हरनें हिरमुसल्या चेहऱ्यानें परत येऊन सांगितलें, 'बाईसाहेब, त्या मोगरीच्या कळ्या नाहींत! चुरमुरे आहेत!' भरल्यापोटीं सहल करावयास निघालेल्या श्रीमंत तरुणीची निराशा झाली.

—आणि तशीच निराशा झाली एका भिकारणीचीहि. "वस्त्रापेक्षां अंधारच तिच्या लज्जेचें अधिक चांगल्या रीतीनें रक्षण करी." भूक भागविण्यासाठीं रस्त्यावरील केळाची सालहि तिनें आपल्या झोळींत टाकली. आणि तिला दूर दिसला एक चुरमुरेवाला. विडी पेटविण्यासाठीं तो दुकानापासून दूर गेलेला पहाताच 'तिनें एखाद्या गिधाडाप्रमाणें त्या राशीवर झडप घातली. भरलेली मूठ तिनें तशीच तोंडात कोंबली. लगेच थूः-थूः-थूः करून तिनें तोंडातला लगदा थुंकला. ते चुरमुरे नव्हते; मोगरीच्या कळ्या होत्या!" समाजातील तीव्र विषमता सौम्य शब्दांनीं प्रगट करणाऱ्या या एकपानी लघुकथेतील प्रत्येक शब्द वेचक व भरीव आहे.

'गवसणी' या छोट्या रूपक-कथेंतून परस्पर-सहकार्याचा सूर कलासुंदर रीतीनें खाडेकरांनी काढला आहे. त्या कथेचा शेवट असा—"कोपऱ्यातून सतार स्फुदत म्हणत होती—' मला गवसणींतच घालून ठेवा. मधांशी गवसणी असती तर माझी अशी दुर्दशा!—'

दुसऱ्या कोपऱ्यातून उद्गार आले—' मघाशी एक गडी आला नि मला म्हणाला—उद्या सकाळीं पेटेंरे घालायलाच तुला नेतो!' असें पेटेंरें होऊन पडण्यापेक्षा मी सतारीला सभाळीन, हवी तेव्हा तिच्यापासून दूर राहीन—" सतार व गवसणी परस्पराला उपकारच असतात.

निर्वासिताचें मनश्चित्र

विद्यमान परिस्थितीच्या नाडीवर हात ठेवून समाजाच्या प्रकृतीची योग्य चिकित्सा करणें हें श्रेष्ठ ललित लेखकाचें कार्य असतें. तें खाडे-

करानीं नाहीं काहीं कथामध्यें उत्तम रीतीनें साधलें आहे. अशा कथाचा एक नमुना म्हणजे 'नवा माणूस' ही गोष्ट. १९४८ साली गांधी हत्येनंतर लिहिलेल्या या गोष्टींत एका निर्वासित डॉक्टराचें करुणरम्य चित्र नाजूक हातानें रेखाटलेलें आहे. कराची येथें डॉक्टरी व्यवसाय करणारा मेघश्याम आगबोटींतून मुंबईस चालला होता. त्याची "दीड तपाची सेवा धर्मवेडाच्या वणव्यात अर्ध्या दिवसात जळून खाक झाली!" देशाच्या फाळणीपूर्वी हिंदु मुसलमानांचे दंगे उसळले होते, तरी "मरणाच्या दारीं पडलेल्या एका लाखाच्या मुसलमान रोग्याला पहायला" डॉक्टर गेले, आणि त्याच्या पाठीमागें त्याची बायको, त्याची मुलगी, त्याचा मुलगा–सर्वांची सररहा कत्तल झाली. त्यामुळें त्याचें मन किती उदास व भकास झालें असेल, याची कल्पना खाडेकरांनीं नाना रीतींनीं आणून दिलेली आहे. प्रशांत सागरावर शुभ्र चांदणें पसरलेलें दिसलें, तर डॉक्टराना "प्रेतावर घातलेल्या पांढऱ्या चादरीसारखें वाटलें तें!" मुंबईस आल्यावर मुलें–मुली आनंदात हिंडताना पाहिलीं, तरी "त्याच्या मनाच्या जखमांना धक्का बसे." त्याच्या मनाचा चडफडाट इतका झालेला कीं, एका हॉटेलात गप्पा चालू असता तो मध्येंच म्हणतो, "धरणीकंपानें सारी मुंबई कोसळून तिच्या खालीं तीस लाख लोक एका क्षणात पुरले गेले तर काय मौज होईल!"

आपली प्रीति–स्थानें नाहींशीं झाल्यामुळें तो माणसाचा द्वेष कसा करू लागला हें स्वभाव–दर्शन खाडेकरांनीं कुशलतेनें केलें आहे. आणि तितक्याच कौशल्यानें त्याचें स्वभाव–परिवर्तनहि दाखविलें आहे. गांधीजींच्या फोटोसमोर उभे राहून 'हसताय काय असे?' असें विचारणारा मेघश्याम त्यांच्या हत्येची वार्ता ऐकताच शुद्धीवर येतो व मनानें उदार होतो. ही वार्ता ऐकताच आगगाडींतील निरनिराळ्या थरातील उतारूंची अवस्था काय झाली याचें वर्णन खाडेकरांनीं खुबीनें केलें आहे, तें असें,

"सारा डबा आपल्याभोंवतीं घरदार रिक्त आहे असा मेघश्यामाला भास झाला. डब्यातल्या सऱ्या माणसाच्या मुद्रावर स्मशानाची कळा आली. त्या

संन्याशाचे अश्रु हातातल्या गीतेवर ठिबकूं लागले. ती खिडकीजवळची बाई गळा काढून देवाला शिव्या देऊं लागली.

मेघश्यामला रडें येईना ! पण आत कुणीतरी आपल्या काळजाचे लचके तोडीत आहे असें त्याला वाटलें. सान्या गाडींत ही अमंगल वार्ता आता पसरली होती. अश्रु, हुदके, तावातावाचीं बोलणीं, यांनीं सारें वातावरण भरून गेलें. गांधीजींच्या जीवनाचें रहस्य मेघश्यामच्या ध्यानीं आलें. हिंदु–मुसलमान या भेदाच्या वर जाऊन तो मानवधर्माचा पूजक बनला.

त्याचें मन उजळलें होतें. इतके दिवस मनानें निर्माण केलेल्या तुरुंगात तो खितपत पडला होता. आज आता त्याच्या पायांतल्या सूड आणि द्वेष यांच्या शृंखला गळून पडूं लागल्या होत्या. " तो गाडींतील मुसलमान उतारूच्या घरीं औषधी उपचार करण्यासाठीं गेला, अशा या कथेचा शेवट दाखविलेला आहे. सत्य–सृष्टींत इतक्या झटपट स्वभाव बदलत नसला, तरी ध्येयवाद म्हणून कथा–सृष्टींत तसें परिवर्तन दाखविणें इष्टच ठरतें.

दारूबंदीचा प्रचार

दारूबंदीची आवश्यकता पटविणारी लघुकथा खांडेकरांनीं लिहिली आहे. तिचें नाव 'विजय कोणाचा ?' शिशु-सप्ताहासारखीं समाजोपयोगी कार्यें करणारा एक राजा दारूबंदी मात्र करीत नाहीं. तेव्हां त्याला एक संपादक उपदेश करतो, " सरकारी खजिन्यात दारूवरील कराच्या रूपानें जमा होणारा प्रत्येक पैसा कुठून येतो ? दारूबाजाच्या निढळाच्या घामांत, त्याच्या बायकोच्या अश्रूंत व त्याच्या पोराच्या रक्तात भिजून तो आलेला असतो ! लाखों बायकापोरांचीं पोटें जेव्हा रिकामीं रहातात तेव्हा सरकारची तिजोरी भरते ! हजारों पतिव्रतांचीं अंगें बेफाम नवन्याच्या मारानें एकीकडे सुजत असतात व दुसरीकडे सरकारी जमाबंदीची रक्कम फुगत असते ! पोटातल्या आगीनें जळणारीं व बाहेरच्या थंडीनें कुडकुडणारीं दारूबाजाचीं लक्षावधि मुलें देशात तडफडत असतात, म्हणूनच शिशु-

सत्ताह साजरे करण्याला पाहिजे असलेला पैसा सरकारला मिळत असतो. दारूचें व्यसन सर्वांस चालू ठेवून प्रजा सुखी करू पाहणें म्हणजे वेलीच्या मुळाशीं निखारे घालून तिच्या फुलाची अपेक्षा करीत बसण्यासारखें आहे."

दारूमुळें उद्भवणारे अनर्थ विरोधाभासाच्या अलंकारानीं खाडिलकर पुढील-प्रमाणें वर्णितात. "या दारूच्या पायीं दररोज कितीतरी पोरें भाकरीच्या तुकड्या-साठीं तळमळताहेत, या दारूच्या आगीनें किती आईबापांच्या आशाची राखरांगोळी केली आहे, या तामसी पाण्यामुळें स्वभावतः गंगाजलाप्रमाणें निर्मळ असणाऱ्या किती लोकांना काळें पाणी पहावें लागलें आहे."

'दादू', 'दुसरें सरकार' वगैरे कथामध्येंहि खाडिलकरानीं दारूची भीषणता मांडली आहे. कला व प्रचार यांचा मेळ 'हिरा जो भंगला' अशा कथामध्येंहि चांगला साधला आहे.

विनोदाची खुलावट

खाडिलकर जसे कवि आहेत, तसेच विनोदी लेखक पण आहेत. त्यामुळें त्यांच्या लघुकथांमध्यें जशी काव्याची कल्पकता चमकते, आणि ती कल्पकता रूपक-कथा रचण्यापर्यंत धाव घेते, त्याप्रमाणें त्यांच्या काहीं काहीं कथामध्यें विनोदाची लकेर घुमत राहते, किंबहुना, शब्द-योजना, वर्णन-शैली व एकदर कथानक हें सर्वच काहीं हास्यरसानें ओथंबलेलें असतें. याचें ठळक उदाहरण म्हणजे "जामळीची शाळा-तपासणी". खेड्यातील प्राथमिक शाळेंत हरहमेश घडणारा एक प्रसंग या कथेमध्यें खाडिलकरानीं बहारीनें रंगविला आहे.

जामळी, निंबगाव, आनेगाव हीं गांवाचीं नावेंच किती मजेशीर आहेत. तशींच मास्तरांचीं नावें गुळमुळे व भडभडे. एका विद्यार्थ्याचें नावहि आडमुठे. कथेचा प्रारंभहि किती विनोदी आहे पहा—"आज जामळ गांवातील सूर्य पूर्वेला न उगवता पश्चिमेलाच उगवला होता असें म्हटलें पाहिजे, कारण तेथील मराठी चार यत्तांच्या महाविद्यापीठाचे आचार्य व अधिकारानें त्यांच्या हाताखालचें पण व्यवहारांत त्यांच्या डोक्यावर चढून बसलेले त्यांचे असिस्टंट, शाळेंत——————

कण्हत सात अंक मोजले न मोजले तोंच शाळेंत येऊन दाखल झाले होते. हा प्रसंग इतका अभूतपूर्व होता कीं, तो शाळेच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनीं नव्हे तरी शिन्याच्या शाईनें अवश्य लिहिला गेला असता; पण पण त्याला एक अट होती—व ती शाळेंत शाई सापडणें ही होय ! ''

प्रसंगनिष्ठ विनोद

भडभडेमास्तरांना गोष्टींचा नाद, तर गुळमुळ्यांना चटक भिक्षुकी करण्याची. त्यासाठीं ते दोघेहि शाळेबाहेर पडले असतांना, एक नवे नि स्नेह व तरतरीत इन्स्पेक्टर शाळा तपासावयास आले. वाटेंत त्यांना चुकविण्यासाठीं भडभडे मास्तर छत्रीची ढाल कशी करतात हें पाहतांना कोणालाहि हसूच लोटेल. इन्स्पेक्टरांनीं जामळीचा रस्ता विचारला असतांना भडभड्यांनीं निरगावचे रस्त्याकडे बोट दाखविलें या आपल्या गनिमी काव्यावर भडभडे स्वत च किती खूष झाले हें लेखकानें पुढील गमतीदार शब्दांनीं सांगितलें आहे.—

" इन्स्पेक्टरसाहेबांना निरगावची वाट दाखवितांच पन्हाळ्यावर शिद्दीजोहाराच्या हातावर तुरी देणाऱ्या शिवाजीइतकेंच प्रसंगावधान आपण दाखविलें अशी अभिमानाची ऊर्मि धावणाऱ्या मास्तरांच्या मनांत उसळली पण तो सिद्दीजोहार पाठलाग करू लागला तेव्हा बाजीप्रभूनें त्याला मध्येंच अडविलें. आपला बाजी प्रभु यावेळीं कुठें आहे ? तो स्मशानांत यावेळीं पिंडाच्या गोळ्यांना तोंड देत बसला असेल, हाहि विचार त्याचपाठोपाठ त्यांच्या मनात आला. ''

इन्स्पेक्टर येणार म्हणून शाळेंत तिती उलथापालथी झाल्या, याचें मजेदार वर्णन खांडेकरांनीं केलेलें आहे, तें असें—" तत्काळ शाळेच्या कोपऱ्यात कित्येक दिवस हक्काची रजा घेत पडलेल्या केरसुणीला आपल्या कामावर रुजू व्हावें लागलें दुष्काळात सापडलेल्या मनुष्याप्रमाणें टेबलावरील दौतीची स्थिति होती, तिला मोठमर अन्न बाटल्यात आलें मास्तरांच्या कपाटातील जरीचा रुमाल सणावारीं अगर लग्नघरीं प्रगट होणाऱ्या आजीबाईच्या नव्या मुकुटाप्रमाणें प्रगट झाला. शाळेंतील विद्येचें विश्व

चालविणारें परब्रह्म दैवत–शिक्षारूपी पुण्याची प्रकृति–सकलसौभाग्यवती चक्रचुंबेमंडित मातोश्री छडीबाई आपलें सगुणरूप टाकून निजधामाला गेयाहि. " या घरणीरूपाचा आणखी एक परिणाम म्हणजे आडमुठे या आडदांड मुलाला मास्तर म्हणून खुर्चीवर रुसावें लागलें.

घोटाळ्यांत घोटाळा !

अशा प्रसंगातून हास्याच्या एकाहून एक मोठ्या लाटा निर्माण होतात शेवटची डोंगरलाट म्हणजे आडमुठ्याची ' खिराळशेटी मास्तरकी ' चालू असताना स्मशानात भटकीसाठीं गेलेले गुळमुळे मास्तर परत येतात आणि आपल्या खुर्चीवर बसलेल्या विद्यार्थ्याला बडवतात ! ' मी ' या कादंबरींत हरिभाऊ आपट्यांनी असाच एक शाळेंतील प्रसंग रंगविला आहे. राडेकरानीं शेवटीं अशी गमत केली आहे कीं, गुळमुळे मास्तर इन्स्पेक्टरना ओळखीत नाहींत व इन्स्पेक्टर त्या मास्तराना ओळखीत नाहींत, त्यामुळें घोटाळ्यात घोटाळा होतो, कसा तो पहा—" दंग्याची चाहूल लागताच इन्स्पेक्टर खोलींत येऊन म्हणतात, अहो हें काय ? मास्तराना मारता काय असें ? "

गुळमुळे चिडून उत्तरतात, " तुम्हाला कुणी सांगितलें आहे मधें तोंड चालवायला ? हा मास्तर काय ? घे लेका हा मास्तरकीचा पगार." ' पगार ' शब्दाबरोबर आडमुठ्याच्या पाठीवर धम्मक लाडू पट्ट लागले.

" अहो, हे मास्तर आहेत, सोडा त्याना "

इन्स्पेक्टरसाहेब गयावया करून म्हणाले, पण गुळमुळे दाद देईनात. "

कृत्रिम विद्वत्तेची चेष्टा

शिक्षकापेक्षा वरच्या पायरीवर असणारा प्रोफेसर, त्यालाहि राडेकरानीं आपल्या विनोदाचा विषय केलेला आहे. ' परीक्षकाची परीक्षा ' या कथेंत एका विद्वत्ताजड प्राध्यापकाची अनुप्रासप्रियता दाखविली आहे.

विनोदाची बैठक उभारण्यासाठी आरंभीच त्या प्राध्यापकाचें वर्णन पुढील-प्रमाणें केलें आहे, " म. गांधींचा दररोज चरख्यावर सूत काढण्याचा नियम एखादे वेळीं चुकेल, श्री. शिवरामपंत परांजप्यांच्या लेखांत उपरोधिक वाक्य यायचें चुकून राहून जाईल, श्री. चिंतामणराव वैद्यांच्या व्याख्यानांत महाभारताचा उल्लेख कदाचित् येणार नाहीं, पण प्रो. पणशीकर यांच्या वर्गातील अगर बाहेरील व्याख्यानांत नवा शब्द आला नाहीं असें कधींही होणार नाहीं, अशी त्यांची ख्याति होती. "

क्लिष्ट व विस्तृत प्रस्तावना लिहिणारे काहीं प्राध्यापक महाराष्ट्रांत गाजलेले होते. त्यांचें विडंबन करतांना खांडेकरांनीं किती अतिशयोक्ति केली आहे, पहा—" त्यांच्याकडे जोडाक्षरविरहित इसापनीति एका मासिकाच्या संपादकानें अभिप्रायाकरिता पाठविली होती म्हणे ! स्वारीनें ज्ञानकोशाचे पांचदहा भाग भरतील एवढा अभिप्राय लिहिला. तो अभिप्राय छापायचा म्हटला तर निदान पांच वर्षे त्या मासिकाला इतर सर्व विषय बंद ठेवावे लागले असते. शेवटीं प्रोफेसरसाहेबांनीं त्या अभिप्रायाची अतिसंक्षिप्त आवृत्ति काढली ती मूळ पुस्तकाच्या सातपट झाली. "

प्रा. पणशीकर यांना अनुप्रासाचा छंद किती विलक्षण होता, हें पटविण्यास त्यांचें एक वाक्यहि पुरें आहे. तें वाक्य असें,—" या ग्रंथरत्नांत कोल्हटकरांची कोमल कला नाहीं, गडकऱ्यांचें गोड गुंजन नाहीं, देवलांची दयाशील दृष्टि नाहीं अथवा खाडिलकरांची खुमासदार खुलावट नाहीं. "

शिक्षकांचा गौरव

' जाभळी 'च्या कथेवरून खांडेकरांना शिक्षकवर्गाचे दोष दाखविण्यात हौस वाटते असें कोणी म्हणेल, तर तें साफ चुकीचें ठरेल. ते स्वतः शिक्षक होते–आणि ध्येयवादी शिक्षक होते. शिक्षकाच्या पेशाची थोरवी त्यांनीं अनेक कथामध्यें गाइलेली आहे. शिक्षकावरील विद्यार्थ्यांची भक्ति त्यांनीं सहृदयतेनें चित्रित केलेली आहे. " पत्तर व्हावें पण मास्तर होऊं नये " असे उद्गार त्यांच्या कथेंत जे ऐकूं येतात, ते त्यांचे स्वतःचे नव्हेत.

पूर्वपक्ष म्हणून, समाजातील विकृत समजूत ते व्यक्त करीत असतात. पण शिक्षकाचें श्रेष्ठत्व त्यांनीं अनेक कथामध्यें यथार्थवीतपणानें माडलें आहे. "वकील कीं शिक्षक ?" या कथेमध्यें तर एल्एल्. बी. झालेला तरुण शिक्षकच होतो, फिरहुना श्रीमतीला भाळणान्या आपल्या पत्नीलाहि तें पटविताना तो विचारतो, "भव्य वाड्यापेक्षा उत्तम शरीरसंपत्ति कमावणारा मुलगा, दागदागिन्यानीं भरलेल्या पेटीपेक्षा उदात्त विचारानीं भरलेलें त्याचें मन, पायावर लोळण घेणान्या लक्ष्मीपेक्षा त्याच्या हातून होणारी जनसेवा या गोष्टी पित्याला अधिक आनददायक होतात ना ?"

श्रीमत वकील व तरुण शिक्षक यांच्यामध्यें झालेल्या संवादातहि खाडेकरानीं हाच सिद्धात अलकारिक भाषेनें माडलेला आहे. तो सवाद असा—

"वकिलीच्या धद्यात कुबेर व्हायची सधि मिळते हें खरें—'

'मग आणखी काय पाहिजे ?'

'कुबेर हाच कांहीं सर्वश्रेष्ठ देव नाहीं.'

'कुबेर नसेल, विष्णु असेल, पण तो तरी कुठें लक्ष्मीला सोडून रहायला तयार आहे ?'

'तुम्ही काहीं म्हणा. देवाच्या न्यायकचेरींत विष्णु वकीलीच करीत असला पाहिजे उगीच काहीं लक्ष्मी त्याची दासी झाली नाहीं'

'पण विष्णुपेक्षाही श्रेष्ठ असा देव आहेच. शकर-'

'शकर ! दिगबर शकर ! गावात रहायला घर नाहीं म्हणून स्मशानात जाऊन तळ देणान्या या देवासारखें व्हावें अस तुम्हाला वाटत कीं काय ? मग खास तुम्हाला शिक्षक होण्याची अवदशाच आठवली असली पाहिजे.'

'पण हालाहल विष घेण्याची पाळी आली तेव्हा शकरानेंच तें घेतलें, विष्णूनें नाहीं.'

'पूजास्थान' 'केवड्याचें पातें' इत्यादि कथामध्येंहि दिग्दर्शकानें सहृदय व उदात्त जीवनच खांडेकरांनीं रंगविलेलें आहे.

शब्द-लीलांची मौज

विनोदी कथानकाच्या वेलीवर श्लेषादि शब्दालंकारांचीं फुलें खांडेकरांनीं लीलेनें लटकविलीं आहेत. 'अक्षराच्या बाबतींत अवाक्षर न काढणारे', अशा शब्द-लीला खांडेकरांना सहजच साधतात. दुसऱ्या कथामध्येंहि "शिव्यांचें काम, सरस्वती-पूजन" इत्यादि शब्दांवर त्यांनीं कोट्या केलेल्या आहेत. "पत्तिपठाणाशीं कुटुंबातल्या भानगडीविषयीं बोलणें हें पठाणाकडून कर्ज काढण्यापेक्षाहि भयंकर" अशा कोट्या सर्वत्र उधळलेल्या आढळतात. "हात जोडून बसणाराच्या हातावरल्या रेषा त्याला कसा हात देणार?" असे शब्दाचे खेळ म्हणजे तर खांडेकरांच्या हातचा मळ होय. तरी खांडेकर स्वतःच्या लेखनाची चिकित्सा करून म्हणतात, "माझ्या कथांमध्ये अश्रूंच्या मानानें हास्य फार कमी आहे.. . .... लेखनात स्वच्छंद विनोदाचें व माझें फारसें सूत जमत नाहीं एवढें खरें. आम्ही दोघे मित्र आहोंत, पण काहीं केल्या आम्ही जानी दोस्त होऊ शकत नाहीं."

अलंकारांचा खजिना

'साक्षी, सवती आणि साधु यांत खऱ्यापेक्षा खोट्याचाच भरणा अधिक आढळतो,' 'विद्यार्थ्यांना सुट्टी आणि बायकांना माहेर कधीं नकोसें झालें आहे काय?' इत्यादि सिद्धान्त अलंकाराच्या कोंदणात बसवून खांडेकर वाचकांना सादर करतात. हरघडीच्या व्यवहारांतील रूप अनुभव खांडेकर अलंकाराच्या कोंदणांतून माळून दाखवितात, तेव्हा ते किती आकर्षक वाटतात, याचीं काहीं उदाहरणें त्यांच्या लघुकथामधून पुढें दिलीं आहेत.

"कालासारखा प्रवासी जगात दुसरा कोणीच नाहीं. कोट्यवधि वर्षांपासून तो एकसारखा चालत आहे. पण तो क्षणभरदेखील विश्रांति

करता कुठें थांबत नाहीं. त्याच्या मार्गावरील वृक्ष सुखाच्या वसंतानें पल्लवयुक्त झालेले असोत वा दुःखाच्या हेमंतानें निष्पर्ण झालेले असोत, लष्करी शिस्तींत रुळलेल्या शिपायाप्रमाणें काळ प्रमाणबद्ध पावलें टाकीत पुढेंच जातो "

" विनायक, जगांत आंधळ्यापेक्षा पांगळ्याचेंच दुःख अधिक असतें. आंधळ्याला चांदणें दिसत नाहीं, टेकडी दिसत नाहीं. पांगळ्याला हें सारें सुंदर देखावे दिसतात, तिथें जावेंसें वाटतें, पण—"

' शंकरावर वाहिलेल्या कमळापेक्षा चपलेचे डोळे, देव्हाऱ्यातील जाईजुईपेक्षा चपलेनें मंदस्मित केलें कीं तिचे अर्धस्फुट दिसणारे दांत, शेंकाच्या तिरूक्यापेक्षा तिच्या डोक्यावरील पिंपळपान, दूर्वांकुरापेक्षा तिचे काळे-कुरळे केस आणि घंटानादापेक्षा तिचा मधुर स्वर मेघनाथाला अधिकाधिक आवडूं लागला "

उन्हाळ्याच्या प्रखरतेचें शब्द चित्र किती थोड्या शब्दांनीं खाडेकर रेखाटतात पहा, " एरवीं तो भयंकर उन्हाळाच होता आभाळांतून एकसारखी निखाऱ्याची वृष्टि होऊं लागली. त्या निखाऱ्यांनीं जमिनीवरील हिरवळ जळून तिची राखरांगोळी झाली! वृक्षवेलींचे निष्प्राण सांगाडे पाहून पूर्वी त्यांच्याशीं कुजबुज करणारा वारा उष्ण निःश्वास टाकूं लागला. आपण पृथ्वीवर नसून एका उलथ्या कढईंत कोंडले गेलों आहोंत— आणि त्या कढईच्या खालीं वणवा पेटला आहे, असें प्रत्येकाला वाटूं लागलें "

कौटुंबिक चित्राचे नमुने

अपापाचा पैसा आपल्याला नको म्हणून हातीं आलेले महत्त्वाचे कागदपत्र फाडून टाकणारी सुधा पतीच्या व पित्याच्या—दोघांच्याहि क्रोधास कशी पात्र झाली, हें 'आक्रा' या प्रपंच-कथेंत रंगविलें आहे शेवटीं "बाहेर येऊन सुधा पायऱ्या उतरूं लागली. समोर भयाण अंधार पसरला होता, पण नवऱ्याच्या हृदयांतील काळोखाच्या मानानें तो कमी भीतिप्रद होता. बाहेर रातकिड्यांची किरकिर ऐकूं येत होती, पण तात्यांच्या मनांतील

पापी विचारापेक्षा ती कमी कर्णकटु होती. सुधेनें घर पाहिलें, मेघाच्या पदराआड एका तान्याला पोटाशीं घेऊन रजनी त्याचें कौतुक करीत होती तात्या रागानें बेफाम होऊन ओरडले, " मूर्ख मुलगी "' रंगराव पिसाळून गर्जले, ' बेफाम बायको ' ! "

चंद्रकातानें वरच्या हाक मारली, " आका, आका ! "

' संसाराच्या उन्हाळ्यातहि सात्विक प्रीतीच्या वायुलहरी नाचत असतातच ! ' हें आशादायक तत्त्व खांडेकरांनीं ' गार वारा 'मध्यें गोंवलें आहे. संसारातील सांधेसुधे पण लपलेले आनंद उलगडून दाखविण्याची ' य. गो. 'ची कला खांडेकरांना या कथेंत सुंदर साधली आहे. रात्रीं दोन दोन वाजेपर्यंत कचेरींतील काम घरीं करीत बसणारा भारवून प्रथम असें मानतो कीं, आपण मरमरेतों राबतों पण आपली बायको मात्र खुशाल ताणून देते. पण पुढें त्याला कळतें कीं, आपली बायको आपल्या तापकरी मुलाची शुश्रूषा करीत, अलोचन जागरण करीत बसली होती-स्वत च्या जेवणाखाणाकडे लक्ष न देता संसाराचा भार उचलीत होती तेव्हा वसंत रावाना रसरसीत उन्हाळ्यातहि गार वारा सुटल्याचा भास झाला आणि पटलें कीं,"पुरुषाचें दु ख हें वरून तापणाऱ्या धरणीच्या पृष्ठभागावरील एखाद्या खडकासारखें आहे पण स्त्रीचें दु ख हें धरणीच्या अंत गर्भात वाढणाऱ्या लाव्हा-सारखें आहे. तें चटदिशीं दिसत नाहीं म्हणून काय त्याचे चटके कमी तीव्र बसतात ? " गांधार्जींच्या उपवासाचाहि खांडेकरांनीं कथानकाला पार्श्व-भूमीप्रमाणें खुबीनें उपयोग करून घेतला आहे अतर्बाह्य उकाड्याचें वातावरण कथेच्या अणुरेणूंत भरून राहिलें आहे. आणि पत्नीची शांत, प्रेमळ, संयमी व सात्विक मूर्ति किती कुशलतेनें खांडेकरांनीं उभी केली आहे प्रत्यक्ष शब्दानीं वर्णन न करता बारीक सारीक कृतींतूनच तिचें थोर व्यक्तिमत्त्व त्यांनीं प्रगट केलें आहे ही लघुकथा वाचून काहीं तापट नव-ऱ्याचा मेंदू काहीं काळ तरी शांत होणार नाहीं काय ? विशेष हें कीं, हें बोधप्रद व करुणपूर्ण कौटुंबिक चित्र खांडेकरांनीं रंगविलें आहे तें अगदीं साध्या-सरळ भाषेनें-जवळजवळ य गो. जोशी यांच्या पद्धतीनें. त्यांत कोट्या-उपमाचे खरी फुगे नाहींत कीं कल्पनांचीं फुल्पाखरें नाहींत.

कादंबरीच्या क्षेत्रात फडके व माडखोलकर यांच्या मधला दुवा म्हणून खांडेकर जसे शोभतात आणि लघुनिबंधाच्या विभागात फडके व काणेकर यांचा सांधा ते जसा जोडतात, त्याचप्रमाणें लघुकथाच्या प्रांतात ते फडके व य. गो. जोशी यांच्यामधला पूल ठरतात

आल्यागेल्याचें सस्मित स्वागत करण्यास सदैव सिद्ध असते. स्वाक्षरी मागावयास आलेला एखादा बाल-लेखक असो किंवा साहित्य-संमेलनाचें अध्यक्षपद भूषविलेला एखादा वृद्ध वाग्भट असो-सर्वांशीं हसतहसत ते बोलतात आणि बोलतां बोलतां तासनतास निघून जातात. छापखान्यातील एखादा जुळाऱ्या येवो किंवा दूरचा एखादा फंडवाला येवो-जोशीबुवाच्या कपाळाला कधीं आंठी पडलेली असावयाची नाहीं किंवा भुवई कधीं वर चढलेली दिसावयाची नाहीं. कवि व लेखक, वकील व व्यापारी, डॉक्टर व वैद्य, शिक्षक व प्राध्यापक, नट व दिग्दर्शक-नाना वर्गांतील लहान-थोर, गरीब-श्रीमंत, अडाणी-विद्वान अशा लोकांची ये-जा जोशीबुवाच्या घरीं सतत चालू असते. आणि तेथें येऊन गेलेला प्रत्येक माणूस, पारिजातकाची सावली व सुगंध लाभल्याप्रमाणें, आनंदित होऊन परत जातो. दुःख व दारिद्र्य यांनीं जोशीबुवाना एके काळीं खूप छळलेलें आहे. तरी त्यांच्या मनाचें समाधान कधींहि भंग पावलें नाहीं. दहिंवरानें भिजलेल्या पारिजातकांचीं फुलें जमिनीवर टपटप् पडावींत; त्याप्रमाणे हास्यामध्यें घोळलेले गोड संवाद त्यांच्या मुखातून अष्टौप्रहर निघत असतात. गोड गप्पांचें गुऱ्हाळ त्यांच्या घरीं निरंतर चालू असतें. तेंच त्यांचें चिंतन आणि तोच त्यांचा अनुभव !-त्यातूनच निर्माण होतें त्यांचें वाङ्मय ! प्रेम, जिव्हाळा, सहानुभूति या गुणानीं त्यांचें अंतःकरण तुडुंब भरलेलें आहे. साधेपणा व मोकळेपणा हे त्यांच्या स्वभावाचे जणु उजवे-डावे हातच. अहंकार, मत्सर, द्वेष इत्यादि क्षुद्र विकाराना त्यांच्या स्वभावात थाराच नाहीं-त्यांचें लेखन जितकें प्रेमळ व निर्मळ आहे, त्याहिपेक्षा अधिक त्यांचें जीवन सरळ व जिव्हाळ्याचें आहे.

जिव्हाळ्याची जादू

आपल्या स्वतःच्या जीवनात अखंड आनंद भरून ठेवण्याची जी गुरुकिल्ली जोशीबुवाना गवसलेली आहे, तीच ते इतरांच्या जीवनालाहि लावीत असतात-आणि त्यांत दडलेली दौलत बाहेर काढून टाकीत

य. गो. जोशी : : : १३

" प्रसाद " हीं ठसठशीत अक्षरें दारावर असलेला एक बंगला पुण्यातील नातूबागेत उभा आहे. तो साधासुधा दिसत असला, तरी विशाल व मजबूत आहे. तसाच साधा, विशाल व मजबूत देह धारण करणारे

जोशीबुवा मनानेंहि ह्याच गुणाचे आहेत त्यांच्या जीवनात प्रसाद हा गुण भरगच्च भरलेला आहे आणि तोच त्यांच्या वाङ्मयातहि ओतप्रोत उतरलेला आहे त्यांच्या मासिकाचें नावहि आहे ' प्रसाद.' ' तुझा प्रसाद-चंद्रमा । करू मज पूर्णिमा ' हें त्या मासिकाचें ब्रीद आहे. त्यांचे एक संपादक ह. भ. प सोनोपंत दांडेकर यांचें वर्णन करताना जोशीबुवांनी त्यांना म्हटलें होतें, " सोनियाचा पिंपळ ! " त्याच रीतीनें खुद्द जोशीबुवांचें वर्णन करावयाचें झालें, तर त्यांना म्हणता येईल, " पारिजातकाचें झाड ! "

जसें लेखन, तसें जीवन

" व्यायाम केल्यानंतर मनुष्याच्या अंगातून जसा घाम निघतो, तसें वाङ्मय हें लेखकाच्या जीवनातून सहज निघालें पाहिजे. " हें जोशीबुवांचें लेखन-सूत्र आणि त्यांचा दिवा म्हणजे त्यांचें चारित्र्य व साहित्य साधा पण नेटक्या उंचल्या अंगानें धावरा असणारी त्यांची प्रसन्न मूर्ति,

आल्यागेल्याचें सस्मित स्वागत करण्यास सदैव सिद्ध असते. स्वाक्षरी मागायास आलेला एखादा बाल-लेखक असो किंवा साहित्य-संमेलनाचें अध्यक्षपद भूषविलेला एखादा वृद्ध वाग्मट असो-सर्वांशीं हसतहसत ते बोलतात आणि बोलता बोलता तासन्तास निघून जातात छापखान्यातील एखादा जुळाऱ्या येवो किंवा दूरचा एखादा पत्रवाला येवो-जोशीबुवांच्या कपाळाला कधीं आठी पडलेली असावयाची नाहीं किंवा भुवई कधीं वर चढलेली दिसावयाची नाहीं. कवि व लेखक, वकील व व्यापारी, डॉक्टर व वैद्य, शिक्षक व प्राध्यापक, नट व दिग्दर्शक-नाना वर्गातील लहान-थोर, गरीब-श्रीमंत, अडाणी-विद्वान अशा लोकांची ये-जा जोशीबुवांच्या घरीं सतत चालू असते. आणि तेथें येऊन गेलेला प्रत्येक माणूस, पारिजातकाची सावली व सुगंध लाभल्याप्रमाणें, आनंदित होऊन परत जातो. दुःख व दारिद्र्य यांनीं जोशीबुवांना एके काळीं खूप छळलेलें आहे. तरी त्यांच्या मनाचें समाधान कधींहि भंग पावलें नाहीं. दहिंवरानें भिजलेल्या पारिजातकाचीं फुलें जमिनीवर टपटप् पडावींत, त्याप्रमाणें हास्यामध्यें घोळलेले गोड संवाद त्यांच्या मुखातून अष्टौप्रहर निघत असतात. गोड गप्पांचें गुऱ्हाळ त्यांच्या घरीं निरंतर चालू असतें. तेंच त्यांचें चिंतन आणि तोच त्यांचा अनुभव !-त्यातूनच निर्माण होतें त्यांचें वाङ्मय ! प्रेम, जिव्हाळा, सहानुभूति या गुणांनीं त्यांचें अंतःकरण तुडुंब भरलेलें आहे. साधेपणा व मोकळेपणा हे त्यांच्या स्वभावाचे जणु उजवे-डावे हातच. अहंकार, मत्सर, द्वेष इत्यादि क्षुद्र विकारांना त्यांच्या स्वभावात थाराच नाहीं. त्यांचें लेखन जितकें प्रेमळ व निर्मळ आहे, त्याहिपेक्षा अधिक त्यांचें जीवन सरळ व जिव्हाळ्याचें आहे

जिव्हाळ्याची जादू

आपल्या स्वतःच्या जीवनात अखंड आनंद भरून ठेवण्याची जी गुरुकिल्ली जोशीबुवांना गवसलेली आहे, तीच ते इतरांच्या जीवनालाहि लावीत असतात-आणि त्यात दडलेली दौलत बाहेर काढून दाखवीत

असतात. सर्वसामान्यच माणसें, त्याचें साधेसुधेंच आयुष्य, आणि त्यातील मामुलीच घडामोडी–पण त्यातून प्रेमाचे व आनंदाचे लपलेले झरे जोशीबुवा शोधून काढतात व वाचकांना दाखवितात. तेव्हा वाचक आपल्या मनाशीं चकित होऊन म्हणतो, " अरे, हें कसें बुवा आतापर्यंत आपल्या लक्षात आलें नाहीं. हा आनंदाचा ठेवा तर आपल्यापाशींच होता कीं ! " मुलाबाळांचें, माऊनहिणींचें, मायलेकांचें, भावाभावाचें प्रेम किती मधुर असू शकतें, आणि तें प्रत्येकाच्या संसारात कसें लपलेलें असतें, हें जोशीबुवा साध्या सोप्या शब्दांनीं वाचकांना सांगतात आणि म्हणतात, " हें पहा तुझें सौख्याचें गाठोडें–तुझें तुझ्यापाशींच होतें. त्याकडे कानाडोळा करून तू बाहेर सुखाचा पाठलाग उगाच करीत होतास. आता हें गाठोडें नीट सभाळून ठेव म्हणजे झालें ! " साध्या प्रपंच–कथातून अद्‌भुत रस निर्माण करण्याची जादू जोशीबुवाजवळ आहे ही जादू कोणती ? तर जिव्हाळा ! जोशीबुवाच्या या जिव्हाळ्याच्या जादूनें सामान्यांना असामान्यांचें व नीरसांना रसपूर्णतेचें स्वरूप प्राप्त होतें. आणि त्यामुळें " आपल्याहि आयुष्यात इतकी गोडी आहे तर ! " असें वाचकांना वाटू लागतें. रानावनातून व उन्हातान्हातून पायपिटी करून शिणलेल्या मुसाफिराच्या दृष्टीस झाडावर मधाचें मोहोळ व झाडाखालीं झुळझुळ वाहणारा स्वच्छ पाण्याचा झरा अवचित दृष्टीस पडावा, तसा अकल्पित आनंद जीवनाच्या मगमगीस कटाळलेल्या जीवांना देण्याची शक्ती जोशीबुवाच्या लघुकथांमध्यें आहे.

अनुभवाचें शिक्षण

श्री यशवंत गोपाळ जोशी यांचा जन्म पुणें जिल्ह्यातील डिंग्रळ या गांवात ता. १७ डिसेंबर १९०१ रोजीं झाला. वडील कोर्टात रजिस्ट्रारचें काम करीत. त्यांचा स्वाभिमानी व निःस्पृह स्वभाव यशवंतरावांच्या अंगीं उतरलेला आहे. घरची गरिबी. त्यात नाना अडचणी त्यामुळें यशवंतरावांच्या शिक्षणाची मजल इंग्रजी चौथीपाशींच खुटली पुढें त्यांनीं इंग्रजीचा अभ्यास ' टाईम्स ' वाचण्याइतका केला, तरी इंग्रजी

ग्रंथांचे वाचन घेतानाताचेंच आहे. त्यामुळें त्यांच्या कांहीं कथावर वाङ्मय-चौर्याचा आळ आला असताना, भिंतीवर आपटून परत गेलेल्या चेंडूप्रमाणें, तो सहजच खाली पडला !

शिक्षण बेताचें व घरची गरिबी, त्यामुळें जोशीबुवांचें पूर्व-आयुष्य पोटाच्या पाठीमागें लागण्यातच गेलें. सरकारचें लष्करी खातें असो किंवा येरवड्याचा तुरुंग असो-कोठलीहि व केवढीहि नोकरी त्यांनीं खुशीनें पत्करली. छापखान्यातील क्टाळवाणें कामहि ते आनंदानें पार पाडीत. दारिद्र्याबरोबरच मृत्युहि त्यांच्या घराच्या पाठीस लागलेला होता एका पंधरवड्यात घरातील सात आठ मृत्यु त्यांना पहावे लागले. या नानाविध दुःखाच्या मर्दीत त्यांच्या मनाची वीट पक्की भाजली गेली. त्यांच्या भापेला विलक्षण धार आली. त्यांना मनुष्य-स्वभावाचें बरेवाईट अनुभवहि पुष्कळ आले. तथापि अवस्थेत त्यांच्या चित्तात एकच ऊर्मि उसळत होती-आणि ती म्हणजे लेखक होण्याची !

प्रापंचिक कथा

त्यांनीं स्वतःचेच अनुभव व स्वतःच्याच भावना, आपल्याला सुचतील त्या शब्दांनीं व जमतील त्या पद्धतीनें लिहून काढल्या-आणि त्या लघुकथा म्हणून निरनिराळ्या मासिकांकडे पाठविल्या त्यांना बक्षिस काय मिळालें ? तर " साभार परत ! " एक नव्हे, दोन नव्हे, पंधरा कथा नापसत होऊन परत आल्या पण आपल्या रत्नाची किंमत जोशीबुवा बरोबर जाणत होते. 'यशवंत' मासिकानें लघुकथांच्या स्पर्धेत शभर रुपयांचें पारितोषिक लावलें. त्यासाठीं जोशीबुवांनीं आपल्या "परती"च्या कथांतील एक गोष्ट उचलली व ती त्या मासिकाकडे पाठविली. तिला पहिला क्रमांक मिळाला ! जोशीबुवांचें यशवंत नाव जिकडेतिकडे गाजलें. त्या गोष्टीचें नाव 'शेवग्याच्या शेंगा!' त्यांची प्रथम प्रसिद्ध झालेली गोष्ट म्हणजे 'एक रुपया दोन आणे.' आता रुपेरी पडद्यावर सोन्यासारख्या चमकणाऱ्या 'वहिनीच्या बांगड्या' पूर्वी एका संपादकानें पसंतीमोर मानून परत केलेल्या होत्या. या सान्या कथा 'परत' आलेल्याच होत्या. साधेपणाचें सौंदर्य कळण्यास वेळ लागतो हेंच खरें.

य. गो. च्या लेखन-शैलीवर प्रारंभी गडकऱ्यांच्या कृत्रिम भाषेची विलक्षण मोहिनी पडलेली होती. पण त्या मोहिनीतून ते लवकर जागे झाले आणि केवल आपटे यांच्या घरगुती भाषेची माधुरी व मातब्बरीच त्यांना अधिक वाटू लागली. आणि तेहि तसंच लिहू लागले. त्यांनी आतापर्यंत सुमारें दीडशें लघुकथा लिहिल्या आहेत. तयांची फिकीर ते करीत नसल्यामुळें, त्यातील कांहीं स्वभाव-चित्राप्रमाणें आहेत, कांहीं उपहास-प्रचुर टीका-लेखाप्रमाणें आहेत, तर कांहीं भाव-निबंधाप्रमाणें आहेत, पण कांहीं मात्र शुद्ध, प्रमाणबद्ध व सर्वांगपूर्ण लघुकथाहि आहेत. 'होमकुंड' व पडसाद' या दोन कादंबऱ्या त्यांनी लिहिल्या आहेत. पैकीं 'पडसाद' या कादंबरीवरून 'माझा मुलगा' हा बोलपट 'प्रभात' नें तयार केला. भोळा शंकर, श्रीगुरुदात व बोलका सिनेमा हीं नाटकेंहि त्यांनीं रचलीं आहेत शिवाय "अनौपचारिक मुलाखती" सारखा अभिनव लेखन प्रकारहि त्यांनीं सुरू केला. साध्या पण धारदार शब्दांनीं असर टीका करणारे 'विद्वान भाऊंनी देणें आहेत.' याप्रकारचे लेखहि त्यांनीं अनेक लिहिले आहेत

ध्येयवादी प्रकाशक

'लेखक' इतकाच 'प्रकाशक' म्हणूनहि जोशीबुवांनीं लौकिक कमावलेला आहे दोन्ही क्षेत्रात त्यांनीं आपलें चोखंदळपण राखलें आहे. स्वत प्रमाणेंच इतरांच्या जीवनातीलहि आनंद ते जसा शोधून उलगडून दाखवितात, त्याचप्रमाणें ते स्वत प्रमाणें इतरांचेंहि वाङ्मय प्रकाशात आणतात. शें-दीडशें कथा-कादंबऱ्या प्रकाशित केल्यानंतर त्यांनीं ध्येय-वादी व कोशस्वरूपी वाङमय प्रसिद्ध करण्याचा वाग्यज्ञ सुरू केला. पाठीशीं विद्वत्ता नसताहि त्यांनीं जसें यशस्वी लेखन केलें, तसेंच गाठीशीं द्रव्य-राशि नसताहि त्यांनीं प्रचंड स्वरूपाचे समाजोपयोगी ग्रंथ प्रकाशित केले नवीन तत्वज्ञानाचा परिचय मराठी वाचकांना करून देण्यासाठीं त्यांनीं 'वाद-विवेचन-माला' चालविली व तिच्यामार्फत तेरा पुस्तकें काढलीं. त्यातच मार्क्सच्या 'कॅपिटल' ग्रंथाचा समावेश होतो. विद्या-

भीठासारख्या सस्थेने करावयाची प्रकाशने या एका व्यक्तीने लीलेने पार पाडली आहेत. 'काळातील निवडक निबंध' हे प्रा शिवरामपंत परांजपे यांचे तेजस्वी वाङ्मय जमीनीतून मोकळे झाले. तेव्हा काळाच्या उदरातून पुन. बाहेर आलेले हे वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याचे धाडस केले जोशीबुवानीच ज्ञान-कोशाची सुधारलेली व सक्षिप्त आवृत्ति शोभेल असा 'सुलभ विश्वकोश'हि त्यानी प्रकाशित केला. ज्ञानेश्वरी, महाराष्ट्र परिचय, सस्कृत कोश इत्यादि महत्कार्याचे कंकण त्यानी बाधले आहेच. महाराष्ट्र शारदेची सेवा लेखक व प्रकाशक या दोन्ही नात्यानी इतक्या विपुल प्रमाणात व विमल स्वरूपात करणारे महाभाग थोडेच सापडतील! १९४७ साली "मुंबई मराठी साहित्य समेलना"चे अध्यक्षस्थान त्याना देण्यात आले होते.

लेखनाची प्रेरणा

प्रत्यक्ष डोळ्यासमोर घडणाऱ्या जीवनाकडे कानाडोळा करून कल्पित कथा-कादम्बऱ्यात रमण्याची प्रवृत्ति वाचकामध्ये वाढत आहे. तिची टर उडविण्यासाठी जोशीबुवा मिष्किलपणे लिहितात, "काही काही लोकाचा वाङ्मयावर आता इतका विश्वास आहे की, चागला किंवा वाईट असा एखादा असामान्य अनुभव प्रत्यक्ष आयुष्यात आला तर तो लोकाना काल्पनिक वाटतो आणि वाङ्मयातले अनुभव खरे वाटतात!" पण आपले वाङ्मय सत्यस्वरूपाचे प्रतिबिंब दाखविते काय? सध्याच्या मराठी ललित साहित्याविषयी जोशीबुवानी आपले प्राजळ मत स्पष्टपणे दिले आहे. 'मी का लिहितो?' या लेखात ते सागतात, "आपले मराठी सामाजिक वाङ्मय वाचून आपल्या समाजाकडे पाहावे, तो वाङ्मयातली चित्रे आणि आपली प्रत्यक्ष समाजचित्रे यात किती तरी तफावत वाटू लागली. आपली म्हणून लिहिलेली समाजचित्रे साहेब आणि मडम याच्या चित्राना गध आणि कुकू लावून देशी चित्रे म्हणून विकण्याचा अट्टाहासच मराठी वाङ्मयात चाललेला मला वाटला!"

'यशवंत गोपाळ जोशी' या स्वत च्या नावाचीच गोष्ट लिहिण्याची गमत त्यानी केली आहे. त्यातील एका वृद्ध गृहस्थाच्या मुखाने जोशीबुवा

इतर साहित्यिकांना कानमंत्र देतात, " थापा नकोत, खरं लिहा! ती तुमची कला–टेक्निक थोडं कमी झालें तरी चालेल; पण खरं बोला! अरे वेड्यानो, ज्या गोष्टी तुम्ही सामाजिक गोष्टी म्हणून लिहिता, तो तुमच्या सामाजिक गोष्टींत सामावलेला समाज आहे कुठं?" कलेचा आत्मा म्हणजे भावना. त्या व्यक्त करण्याचें अनुभवसिद्ध शास्त्र आहे. तें निरुपयोगी आहे असें कोण म्हणेल? पण पावलोपावलीं उपमा, अव्हेर वर्णनें व दोरभर संवाद असें भावनाविष्काराचें कोणी कोष्टक मांडूं लागला, तर त्या अनिरेकाचें मान हंसें होतें. तसें हंसें 'ज्ञानबा तुकाराम आणि टेक्निक' या आपल्या गाजलेल्या कथेंत जोशी यांनी केलें आहे. तींत शेवटीं ते निष्कर्ष सांगतात, " एका भक्तीच्या जिव्हाळ्याशिवाय यांत कसलं आलं आहे टेक्निक्! जिव्हाळा असेल तर टेकनिक्ची जरूरी नाहीं आणि जिव्हाळा नसेल तर टेक्निक पाहिजेच !! "

कला व तंत्र

हें झालें अन्य साहित्यिकांच्या वाङ्मयासंबंधींचें मत. 'पण तुम्ही स्वतः का लिहिता? कसें लिहिता? कोणता हेतु मनांत धरून लिहिता?' असे सवाल त्यांना कोणी केले, तर जोशीबुवा त्यांना उत्तरतात, " मी फक्त पाहतों आणि त्यांत स्वतःचें अंतःकरण मिसळून लिहितों! त्यांत माणुसकी सापडेल–प्रामाणिकपणा सापडेल–'मी' सापडेन." त्यांच्या रघुकथापैकीं निम्म्याहून अधिकांचीं कथानकें त्यांच्या प्रत्यक्ष अनुभवांतून निघालेलीं आहेत. आणि बाकीचीं बहुतेक आपल्या मित्रांच्या सत्यकथांतून जन्मलेलीं आहेत. त्यांची कला म्हणजे त्यांत 'अंतःकरण मिसळण्याची.' ते स्पष्टच सांगतात, " मी, माझें कुटुंब आणि माझे स्नेहीसोबती यांबाहेर माझी दृष्टीच पोंचत नाहीं! बाकी एकंदर जिव्हाळ्याचे आणि जागतिक महत्त्वाचे प्रश्न म्हणजे 'हवापाण्या'च्या चौकशीसारखे वाटतात मला. " मात्र खऱ्याखुऱ्या अनुभवाचें जीवंत चित्रण करणाऱ्या लेखकाची भूमिका किती उच्च पाहिजे हें सांगताना 'यशवंत गोपाळ जोशी' या कथेंत ते म्हणतात, " लिहिल्याशिवाय राहवत नाहीं तें लेखन! लिहायला नसताना

देवाच्या पूजेला बसल्यासारखा मनाचा उल्हसितपणा पाहिजे ! लेखनाच्या जागेतसुद्धा पवित्रपणा पाहिजे !...लेखक म्हणजे चांगल्या विचाराचा मार्गदर्शक दिवा असला पाहिजे ! "

साहित्याचें जीवित-कार्य

सत्य घटना कलात्मक रीतीनें मांडण्याची ऊर्मि जोशी यांना लहानपणापासूनच आहे. तिचें वर्णन साध्या सुंदर भाषेनें करतांना ते म्हणतात, " *लहानपणीं मुलांना जसे काहीं काहीं नाद लागतात, तसा मला लेखन*-वाचनाचा नाद लागला. तो नाद काहीं वर्षांनीं इतका वाढला कीं, एखाद्या दिवशीं जेवण मिळालें नाहीं तर आपण ज्याप्रमाणें बेचैन होतों, त्याप्रमाणें लेखनवाचन ही माझ्या जीवनाची भूक ठरली ! " केवळ कल्पित, निव्वळ अद्‌भुत असें काहीं तरी लिहून वाचकाची पोकळ करमणूक करणें हें वाङ्मयाचें जीवित-कार्य आहे असें ते मानीत नाहींत. साहित्यानें परिस्थिति पालटण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, हें उच्च तत्त्व जोशी किती साध्या दाखल्यानें पटवितात पहा. " रस्त्यावर पाणी साचलें म्हणून मुलांनीं त्यात कागदाची होडी टाकणें असाच आपल्या लेखनाचाही खेळ आहे—त्यापेक्षा आपल्याला पाऊस व्हायला पाहिजे—वारा व्हायला पाहिजे—म्हणजे आहे त्या परिस्थितीशीं खेळण्यापेक्षा परिस्थिती बदलण्याचें सामर्थ्य आपल्याला यायला पाहिजे. "

वास्तव जीवनाचा आरसा

काडीची माडी करण्याचें कसब जोशीबुवांना चांगलेंच साधलें आहे. एखादा गारुडी जसा चिमूटभर माती हातामध्यें घेतो आणि हा हा म्हणता तिचा रुपया बनवून दाखवितो, तसा चमत्कार जोशीबुवा आपल्या लघुकथेमध्यें करतात. त्यांची अगदीं प्रथम (म्हणजे १९२९ सालीं) प्रसिद्ध झालेली गोष्ट घ्या. तिचें नावच मुळीं 'एक रुपया दोन आणे !' इतर कल्पना-विलासी कादंबरीकाराप्रमाणें, त्यांचे नायक बड्या हॉटेलांत उतरत नाहींत, त्यांचें बिल पांच-सहाशें रुपये होत नाहीं, आणि तें बिल, दात कोरून टाकलेल्या काडीप्रमाणें, सहजासहजीं फेकून देणारे मित्र किंवा

भैत्रिणी भेटत नाहींत. सारा वारंवार साधा नि रोकडा, सत्यस्थाने कथा काय असेल ती केवळ माझ्याीत ' एक रुपया दोन आणे '! पहिल्या त्रुकथेतील नायक काय करतो ? तर हॉटेलात ' एक सिंगल पाव मागवितो ' तोंच त्याची ' ती ' माडेराहून येऊन टांग्यातून चाललेली त्याला दिसते दोघांचे लग्न लागून एकच वर्ष झालेलें विरहानंतरची ती भेट ! पण तींत ' रोमान्स ' काय आहे ? काहींच नाहीं ! कथेतील ' पेचप्रसंग ' निर्माण होतो, तो कोणता ? तर एकतीस तारखेस त्याच्या खिशात एकहि पैसा नसतो आणि तिचा लकडा ' लाकडें आणा ' तेवढ्यावरून बोलाचाली झाली, चिडाचिडी झाली, रुसवारुसवी झाली, उर्णीदुर्णी उत्तरेंहि झालीं. पण अखेर वडिलांची मनीऑर्डर आली— तीहि फार मोठी नव्हे, फक्त पचवीस रुपयांची, पण तेवढ्यानें त्यांची अडचण निभावली गेली झाली—कथा संपली. शेंकडा नव्वद वाचक ज्या गरिबीचा आणि त्या गरिबींतील ज्या अडचणींचा हरघडी अनुभव घेत असतात, त्यांचेंच हें वास्तव चित्र पाहताना त्यांना एखादा मित्र भेटल्याप्रमाण आनंद का वाटणार नाहीं ? शिवाय जुन्या वळणातील वडिलांचें प्रेमळ स्वभावचित्रहि आकर्षक आहे साध्या भाषेनें, सहज संवादानें, स्वभाव चित्रें रेखाटण्यात जोशीबुवांची लेखणी तरबेज आहे ' सगा' प्रवेश ' या कथेंतहि १ रुपया १३ आणे मध्यें मुलासमाधानानें दिवाळ साजरी करणारें मानी कुटुंब दाखविलें आहे

कलेची किमया

ही कथा सजविण्यासाठीं एक रुपया दोन आणे तरी जोशीबुवांनी खर्च केले, पण ' शेवग्याच्या शेंगा ' ही त्यांची सुप्रसिद्ध कथा रचण्यास त्यांना काय खर्च आला ? अवघ्या पधरावीस शेंगा–त्याहि घरातल्या झाडाच्या, पण त्या शेंगानीं तीन माडखोर भावाचें मेतकूट जमविलें आणि ' दिवाळीचें रहस्य' या कथेंत तर रुपया नाहीं, शेंगा नाहींत, काहीं नाहीं. फक्त वडील आपल्या एक–एक मुलाला जोलावून त्याच्या कानात हळूच सांगतात, ' हट्ट करायचा नाहीं ह ' बस्स ! तेवढी मंत्राची धार कानात

पहाताच सारीं मुलें खूष. सारें कुटुंब आनंदानें नाचू लागलें. त्या प्रेमाच्या देवाळींत गरिबीचा अधार राहतो कशाला? नुसत्या 'सुपारीत' सुख कसें असतें हेंहि त्यांनी सुंदर रीतीनें सांगितलें आहे. कलेची किमया म्हणतात ती हीच. साध्या विषयात मोठा आशय पहाणारी व सामान्यातून असामान्य तत्त्व शोधणारी कला-दृष्टि जोशीबुवांच्या ठायीं आहे.

कौटुंबिक प्रेमाचें चित्र

अमर रसयात्रेचें पहिलें बक्षिस मिळविण्यासारखी कोणती जडीबुट्टी 'शेवग्याच्या शेंगा 'त जोशीबुवांनीं भरली आहे? तर करुण रसात घोळलेलें भावाबहिणींचें प्रेम! "वडिलांच्या अस्थि आळंदीला पोंचवून श्रीनिवास आताच आला होता." ही पहिलीच ओळ कारुण्याचा सूर लावणारी आहे. त्या कारुण्याची कमान चढविणारीं वर्णनें मधून मधून पेरलेलीं आहेत. जिला नायिका म्हणता येईल ती कशी आहे? तर "तारका साधी, सुंदर, एकमार्गी मुलगी होती, वय सुमारें चवदा, वयाच्या आठव्या वर्षीच मातृवियोग! तेव्हापासून तिचें निम्में बोलणें कमी झालें. जे आईजवळच बोलायचें तें ती आता कोणाजवळ बोलणार? आईजवळ बोलायचे विचार मनात तसेच पडून रहात. तशा विचाराची तिच्या मनात बरीच अडगळ झाली आणि त्यामुळें तिच्या स्वभावाला थोडासा मुढेपणा आला!"

आईनापावेगळी तारका. तिचें जीवन किती दु खी झालें याचें करुण चित्रण पुढील दोनचार ओळींत कसें केलेलें आहे पहा. "हालतेचालते वडील दिसेनासे झाले होते, आणि तिच्या वडिलांच्या-दामोदरपंतांच्या दिवाण-खान्यात त्यांचा 'लाइफ साइज' फोटो लावलेला होता. तारकेला परिस्थिती असह्य झाली म्हणजे ती वेड्यासारखी आपल्या वडिलांची तसबीर कुशींत घेऊन उभी राहिल्यासारखी तसबिरीला बिलगे, अश्रू ढाळी आणि परत फिरे!"

श्रीनिवासनें तारकेला आपल्या घरीं ठेवलें, पण या अटीवर कीं, दुसऱ्या दोघा भावाच्या घराचा उंबरठा चढायचा नाहीं. हा कोंड्मारा

तारकेला असण झाला आणि ती घरातील देवघराच्या भिंगा तोडून घेऊन दुसऱ्या भावाकडे गेली. तेथे तिला दोघेहि भाऊ भेटले आणि "प्रसंगानें दगडालाहि पाझर फुटतो, असें आपण म्हणतो, मग नारायण कांहीं अगदींच दगड नव्हता. त्याच्या डोळ्यांत–काय–पाणीच म्हणायचें ना!" त्याचवेळीं श्रीनिवासहि तेथें आला. "मला माझे तीनहि भाऊ पाहिजे आहेत" असें तारका हृदय पिळवटून म्हणाली. तेव्हा 'कपाळावर बुक्की मारून घेत श्रीनिवास म्हणाला "तारे—तारके! ...तू कुणाकडेहि जात जा आणि कुणाकडेहि राहा.'' छोट्या बहिणीच्या प्रेमरसानें भावा-भावाचीं फुटलेलीं हृदयें सांधली गेलीं.

करुण व हास्य

जोशीबुवांच्या बहुतेक कथा करुणरसानें ओथंबलेल्या आहेत कांहीं थोड्या कथामध्यें मात्र विनोद असतो, पण तो तीक्ष्ण उपरोधांतून निर्माण झालेला असतो. साध्या, गरीब, मध्यमवर्गीय कुटुंबातील अगदीं सामान्य घडामोडी घेऊन त्यावर त्यांनीं आपल्या कथाचें मंदिर उभारलेलें आहे कोणाचें तरी दारिद्र्य, कोणाचें तरी आजारीपण, कोणाचें तरी निधन–हें त्यांच्या बहुतेक लघुकथामध्यें आढळतें आणि त्यांतून ते करुणरस निर्माण करतात पण त्यांची खरी बहार आहे, ती त्या करुणरसावर उदात्त रसाचे किरण पाडण्याचे कामीं दु:खाच्या प्रसंगीं दुसऱ्याच्या अंत:करणातील माणुसकी कशी जागी होते आणि ती त्याग, सेवा, प्रेम इत्यादि रूपांनीं कशी प्रगट होते, हें जोशी बुवांच्या कथेंत वाचलें म्हणजे वाचकाचें मन सहजच उच्च पातळीवर चढतें जोशीबुवांचा विशेष गुण आहे तो हाच उपरोधाच्या नाजूक शस्त्रानें समाजातील दंभावर जोशीबुवा तीक्ष्ण आघात करीत असतात. 'साहित्यिकाची सफर' हें सारें पुस्तकच अशा उपहासपर विनोदानें गदगदणारें आहे साहित्यातील कृत्रिमपणा, आधुनिक सुधारणेचा नकली पणा, शहरी जीवनाचा यांत्रिकपणा इत्यादींवर त्यांनीं कैक उपहासप्रचुर लघुकथा लिहिल्या आहेत

उपरोधाचें शस्त्र

उपरोधिक लिहिण्यात जोशी यांचा हातखंडा आहे. ' ग्यानबा तुकाराम आणि टेक्निक ' या कथेंत त्यांनीं साहित्यांत तंत्राचा भलता बडिवार माजविणाराचा खरपूस समाचार घेतला आहे. ' दुधावरची साय ' या करुण रम्य कथेंतहि ते उपरोधानें लिहितात, " मी मनांत म्हणें, काय तर्कशास्त्राची अजब जादू आहे ! खऱ्या गोष्टीहि त्यामुळें चक्क खोट्या ठरतात ! मला मानसशास्त्र वगैरे अजिबात कळत नव्हतें, म्हणूनच मी तें इतरांना कळतें असें गृहीत धरीत असें ! "

' कलेकरिता कला ' कीं ' जीवनाकरिता कला ? ' या प्रश्नावर एकदा महाराष्ट्रांत जोराचें वादळ माजलें होतें. वादळांतील होडीप्रमाणें, कांहीं साहित्यिकांचीं मतें, आज एक उद्या दुसरें, अशी उलटसुलट होत होतीं. त्याची चेष्टा करताना जोशीबुवांचें ' घरचीं पुलझाडें ' या कथेंतील एक पात्र उपदेश करतें,

" साहित्यविषयक बोलण्यात दर पांच मिनिटाला ' जीवन ' आणि सहाव्या मिनिटाला ' कला ' असा ठेका धराल, तर तुमच्या लेखनाचा जल्सा चिकार गर्दीचा व्हायला मुळीच अडचण पडणार नाहीं ! "

तसेंच, ' पायाचे दगड ' या कथेंत जोशी यांनीं शहरांतील तकलुपी मैत्रीचें विडंबन पुढीलप्रमाणें केलें आहे, " मैत्रीची व्याख्या-सिगारेट ओढायला एकत्र जमणें,-फिरायला जाणें,-सौंदर्यचर्चा !-बंधनाच्या पलीकडील सामाजिक मतांच्या उदंड पत्रावळी चोपणें !-आत्मप्रौढी करण्याचा गुत्ता ! "

' राधेकृष्ण गोपालकृष्ण ' ही कथा म्हणजे चित्रपट-सृष्टीवर चाललेली विडंबनाची कुऱ्हाडच ! जो चित्रपट पहावयास एकहि प्रेक्षक त नाहीं, त्याचा " ५४७५ वा अभेद्य आठवडा " चालू ! म्हणून ट गृहाचें देवालय बनलें-पण देवाविरहित !

[व]धराचें विडंबन

शहरी तरुण-तरुणींच्या तकलुपी प्रणय चेष्टांची कचेरा जोशी यांनीं

' सर्कस ' या कथेत भरपूर केलेली आहे. प्रेम-भंगामुळें आत्महत्या करूं पहाणाऱ्या हळव्या युवकावर उपरोधाचें हत्यार जोशी यांनीं चौफेर चालविलें आहे. गंमत पहाता पहाता ' तो ' व ' ती ' यांचें प्रेम जमतें, त्या प्रेमाचें पर्यवसान लग्नात करण्याचें ते दोघें ठरवितात; पण–पण काहींच नाहीं ! त्या दोघांचे वडील त्या लग्नाला संमति देतात. पण ' विनाविरोधी प्रेमा'त काय राम ? म्हणून ' तो ' बेशुद्ध पडतो, तें पाहून ' ती ' हृदय बंद पडून मरते आणि शुद्धीवर आलेला ' तो ' तिचा मृत्यु पाहून तिच्यासकट जल-समाधि घेतो; असें उथळ प्रेम कथांचें विडंबन जोशी यांनीं केलेलें आहे. ' गोलड,' ' पांजरपोळातली गाय ' इत्यादि कथांत आधुनिक सुधारणेचें विडंबन त्यांनीं अतिशयोक्तीनें केलें आहे. बहुतेक सारे विडंबनपटु लेखक सनातन चालीरीतींवरच त्यांनींअस्थानीं. शस्त्र चालवितांना आढळतात. पण जुन्या पक्षाच्या बाजूनें लढणारा झुंझार वाग्वीर ललित साहित्यांत जोशी हे एकटेच होत ! ' गजरा मोतियाचा ' या अलीकडील कथेंत त्यांनीं सध्या मध्यम वर्गाची दैना कशी उडते याचें चित्रण तिखट उपरोधानें केलें आहे.

कथेची नांदी

कथेच्या प्रारंभीं इकडच्या-तिकडच्या गप्पा किंवा निसर्गांतील एखाद्या देखाव्याचें वर्णन अथवा एखादें व्यावहारिक तत्त्वाचें विवेचन करून त्याला कथानकाचा धागा जोडण्याची जोशी यांना सवय आहे. ' भिकोबा आणि धनाजी ' या सत्तरी उलटलेल्या दोन वृद्धांच्या कथेंत ' नांदी 'च्या या सर्व प्रकाराचा संगम झालेला आहे. त्यांतील कांहीं वेचे पुढें देतों. " उन्ह एकसारखें रखरखत होतें आणि त्या रखरखणाऱ्या उन्हांत रहाण्या योग्यानें विस्तवावर चालावें त्याप्रमाणें तीं हिरवींपिवळीं कोंवळीं पिंपळपानें मर उन्हांत नाचत बागडत होतीं ! त्या उन्हाला, सूर्याला हिणवीत होतीं–बाबुल्या दाखवित होतीं–देव जाणें !

तें नयनरम्य आणि मनोहारी दृश्य पाहून मला वाटलें, जगांत नवीन नवीन तत्त्वज्ञानें उजळत राहतात त्याप्रमाणें तीं नवी पिंपळपानें त्या पिंपळाचीं नवीन तत्त्वज्ञानें असावींत !

नवीन तत्त्वज्ञानें चकाकतात-चमकतात-आणि कांहीं कालावधीनें वाळून जातात-गळून जातात.''

अनुकंपेचे विषय

मधुकरी, शिक्षक, कारकून अशा दीनदलित वर्गांविषयीं जोशी यांना गाढ सहानुभूति वाटते. इतर कथाकार वेश्या, विधवा, मजूर वगैरेंच्या दुःखांना वाचा फोडीत असतात; तर जोशीबुवांच्या कथांतून दारिद्र्यांमध्यें भरडल्या जाणाऱ्या मध्यम वर्गाचे उसासे ऐकू येतात. पिरू मराठे, दादा साठे यांच्या दारिद्र्यकथाहि चटकदारपणें सांगण्यांत जोशी यांनींच. शिक्षक हा समाजाचा किती उपयुक्त घटक ! त्याचा व्यवसाय साधुसंतांइतका पवित्र.' पण समाजांत त्याला ना धन, ना मान. सत्तेच्या व श्रीमंतीच्या अडगीवर चढलेले पालक गरीब शिक्षकाची कशी हेटाळणी करतात याचें सुंदर चित्रण जोशी यांनी ''बत्तीस रुपये १०१'' या कथेंत केलेलें आहे. त्यांतील विद्यार्थी शशिकांत हा एका मामलेदाराचा मुलगा. त्याची आई सावत्र.' त्याला आवड चित्रकलेची. पण वडिलांचा आग्रह त्यानें एल्एल्.बी. व्हावें असा. सुमारें चार वर्षे तो फरारी झालेला. म्हणून वर्तमानपत्रांत बक्षिसाची जाहिरात दिलेली. त्या जाहिरातीनें होणारा कथेचा प्रारंभ उत्कंठा वाढविणारा आहे. त्यानंतर नगरकर मास्तरांचें स्वभावचित्र दोन पानें विस्तारानें रंगविलेलें आहे—'अगदीं दुसरे दत्तो वामन पोतदार म्हणानात !'' या वाक्यानें त्या वर्णनाची अखेर केली आहे. ते जितके प्रेमळ व परोपकारी, तितकेच स्वाभिमानी व स्पष्टवक्ते. ते आपण होऊन शशिकांताच्या वडिलांस भेटावयास गेले. तेव्हा ते वडील मामलेदारीच्या तोऱ्यांत म्हणाले, 'शशिकांताला शिकवणी ठेवायची आहे !' पण मास्तरांनीं सांगितलें, 'त्याला शाळेंतून काढा.' तेव्हा ते वडील मामलेदारी थाटांत म्हणतात ''काय गाढव आहांत हो !'' त्यावर ''आज आपण दिवसाच 'घेतली' आहेत वाटत ?' असें सडेतोड उत्तर देऊन मास्तर तेथून निघून गेले. मास्तरांच्या अपमानानें जखमी झालेला शशिकांतहि त्याच क्षणीं घरांतून बाहेर पडला. तीन वर्षांनीं वडील अत्यवस्थ आहेत,

ही जाहिरात वाचून तो त्याना भेटावयास गेला, पण " अगोदर माझ्या मास्तराची माफी मागा" असें म्हणाला. शिक्षकीचा केवढा गौरव ! 'बिलोरी काचाचा चक्काचूर ' या कथेंतहि जोशी यांनीं ' शिक्षकाचा मानभग व मनोभग ' यांचेंच चित्र रगविलें आहे. ' दिनकर दिवेकर ' या कथेचाहि सूर तोच. ' शिक्षकाच्या जगात ' नावाची स्वतत्र कथा–मालाच त्यांनीं सुरू केली होती. तींत शिक्षकाच्या जीवनातील सत्य असे कटु अनुभव कलेच्या साखर पाकात घोळून माडले आहेत. आपल्याच मुलाचा ज्ञानदाता-शीलकर्ता जो शिक्षक, त्याला दिवाणखान्यात चहा नेण्यास सागणें किंवा मडईतून भाजी आणावयास लावणें, हें अतीं आपल्या मुलाच्याहि आयुष्याचें मातेरें करणारें कसें आहे, हे जोशी यानीं परिणामकारकपणें दाखविलें आहे.

कलेतील सहजपणा

सहजता हा त्याच्या कलेचा आत्मा. त्याची भाषाहि नेहमींच्या बोलण्यातीलच असते. डोंगर–पहाडातून सळसळत धावणाऱ्या झऱ्याचें पाणी किती जीवत असतें ? तो जीवतपणा जोशीबुवाच्या भाषेमध्यें भरून राहिलेला आहे निसर्गातील ते पाणी जसें स्पर्शाला थड व चवीला गोड असतें, तशीच जोशीबुवाची भाषाशैली निसर्गसुदर असूनहि अर्थवाहक व परिणामकारक असते. मृदुमजुल शब्द, विस्तारानें सजविलेले अलकार व अतराळात उड्डाण करणारी कवि–कल्पना–या सान्या कृत्रिमतेवर जोशी यानीं बहिष्कारच घातलेला आहे. या कृत्रिमतेचा उपहास करताना मात्र ते आपली कल्पकता अशी दाखवितात, "खालीं डोळ्याचीं सुदर तळीं–त्यात बुबुळाचे हस नाजूक फडफड करीत असतील ते तुम्हाला विशून हालू देणार नाहींत !"

आणखी एक कल्पकतेचें उदाहरण—" दिवस डोळे मिटीत होता, आणि रात्र डोळे उघडीत होती. आकाशात रगीबेरगी शिक्काव्याचा रगपचमीचा खेळ चालला होता." पण हीं वर्णनें अपवादच समजलीं पाहिजेत.

जोशी याची नेहमींची भाषा पराकाष्ठेची साधी, सोपी, सरळ. दाखले दिले तरी ते नित्याच्या व्यवहारातील, घरोघर आढळणाऱ्या प्रसगाचे,

'पारिजातकाचीं पुलें' या सुंदर व बोधपर कथेंत ते शहरी जीवनाचें वर्णन पुढील शब्दांनीं करतात, "आमच्या सुखाची गाय आमच्या अंतःकरणाच्या गोठ्यात सुखानें सावलीला बसलेली क्वचितच आढळे! नेहमीं हिसकाहिसकी चाललेली आणि दावें तोडण्याच्या तयारींत असलेली." अशाच घरगुती दाखल्यानें त्यानीं 'दुधाखरची साय' या गोष्टींत पावसाचें वर्णन केलें आहे, तें असें, "पावसाच्या धारा झपाझ्यानें खालीं येत होत्या गाईच्या आचळातून दूध काढावें तसें मला वाटत होतें तें! आकाश गाईच्या आचळातून दूधपाणी पृथ्वीच्या चरवींत साडत होतें! सर्वत्र फेसाळलेल्या पाण्याची सतत धार सुटली होती! दूध काढताना गाईनें लाथ झाडावी किंवा कान फडफडावे त्याप्रमाणें सोसाट्याचा वारा मधून-मधून या अचाट गोदोहनाला अटथळा आणीत होता. गोदोहनाच्या वेळेला वासरानें मधें मधें आचळाला तोंड लावण्याचा प्रयत्न करीत जिभल्या चाटाव्यात, त्याप्रमाणें उंच झाडें वरच्यावरच पावसाची धार चाटीत होतीं!"

नुसती वीज कडाडत गेली, त्याचें वर्णन किती कौशल्यानें त्यानीं केलें आहे पहा "इतक्यात एकदम पाचपन्नास आसूड एकदम वाजावेत, अशा आवाजानें सुरवात होऊन वीज कडाडली आणि-अशी-ही अशी-सरपटणाऱ्या सर्पाप्रमाणें तेजानें चकाकून, सर्रकन् माझ्या डोळ्यासमोरून ती नाहींशी झाली."

सविस्तर वर्णनशैली

'वस्ताद' या कथेंत एका तालीमबाज तरुणाचें वर्णन मोजक्या शब्दांनीं पुढीलप्रमाणें केलें आहे, "मग फूट उंचीच्या आरशात पहात एक तरुण उभा होता. त्याच्या अंगात फक्त एक गंजीफ्रॉक-तो घामानें भिजलेला. एक पंचा वेढून घेतलेला-तो तालमींतील मातीनें लाल झालेला. रोजच्या व्यायामानें शरीर पोलादी बनलेलें. गळ्यात एक काळा गंडा. नुकतीच त्यानें तालीम केलेली असल्यामुळें अंग घामानें निथळत होतें. आणि एका टॉवेलानें घाम पुशीत और मिनाशीनें तो समोरच्या आरशात पहात होता!"

'विकास' या ग्गुक्येंत एक उर्च माणूस व त्याच्या भोंवतालची टेंगणीं माणसें याचें वर्णन किती विनोदमधुर उपमानीं जोशी यानी केलें आहे, पहा. "हा उच मल्हार मर्मे आरती करीत उमा आणि हातानी दिरवायच्या वालमींतील जोत्याप्रमाणें ती सर्व खुजीं माणसें–मोठें चमत्कारिक दिसे तें! एखाद्या दिवशीं तीं सर्व माणसें एकदम बाहेर पडलीं आणि हाही त्याच्यात असला कीं, रस्त्यानें मेंदर वळीत चाललेल्या धनगराची मला आठवण होते!"

मध्या मोडकळीस आलेल्या खेड्यातील भकासपणाचें चित्र जोशी यानीं 'सधार-प्रवेश' या कथेंत जाता जाता कसें काढलें आहे, पहा. "त्या खेड्यातील कित्येक घरें ओस पडलेलीं होतीं! कित्येकावरची छप्परें नाहीशीं झालीं होती. कित्येक घराच्या दगडी भिंटा आल्यागेल्यानीं वाहून नेल्या होत्या. काहीं घराचे चौथरे आणि दगडी पायेच फक्त शिल्लक राहिले होते. ठिकठिकाणीं पडक्या भिंतडग मावलेल्या होत्या. कित्येक ठिकाणीं घोराटी–कोरफड उगवला होतीं. काहीं पडीक घरातून औदुंबराचे वृक्ष उभे होते. तर काहीं घरातून नामळी वाढल्या होत्या. कावळ्याची कावकाव कर्कशपणानें ऐकू येत होती!"

रेखीव शब्द-चित्रें

एकाद्या पात्राचें वर्णन करायचा जोशी बसलेच, तर ते किती सुंदर व यथार्थ असतें, याचा पुरावा 'कोथिंबिरीच्या काड्या' या कथेंत पहायास मिळतो त्यानी रेखाटलेलें द्वारकाबाईचें शब्द चित्र असें, "वय पन्नाशीचा सुमार! सुंदर वागेवर सूर्याचे मावळते किरण जो एक नदूलपण खेळवा तजेला आणतात, तसेंच द्वारकाबाईकडे पाहून वाटे! ती सात्विक मूर्ति, तो प्रेमळ चेहरा तो चेहऱ्यावरचा सात्विक तजेला, वीतभर काठाचें तें रेशमी लुगडें, तें अंगावरच्या दागिन्याचें वैभव—– द्वारकाबाईना शोभत होतें उलट द्वारकाबाईहि त्या वैभवाला वैभव आणीत होत्या! ..चित्रातली श्रीलक्ष्मी चित्ररूप टाकून वावरते आहे असें वाटे."

तसेच एक शब्द-चित्र ' घरचीं फुलझाडें ' या कथेंत दृष्टीस पडतें तें असें—" आज कांहीं तरी सणाचा दिवस होता. गौरी न्हालेली होती. ओले केस पाठीवरच ऐटीनें रुळत होते. पाऊस पडल्यानंतर सृष्टिसुंदरीवर जें सौंदर्याचें सिंचन होतें, त्याचप्रमाणें गौरीचें नाहणें झाल्यामुळें गौरीच्या देहावर एक प्रकारची सतेजता फाकलेली होती, आता ती एखाद्या देवते-सारखी दिसत होती ! "

अंत-सृष्टीचे चितारी

त्यांच्या ललित लेखकाचें लक्ष बाह्य चित्रणापेक्षा आंतर वर्णनाकडेच अधिक असतें तसें तें जोशी यांचें आहे. एकाद्या इमारतीचें, तिच्या दिवाणखान्याचें, त्यातील सामानसुमानाचें, पात्राच्या पोषाखाचें, हाव-भावाचें, शरीराचें–अशा बाह्य वर्णनाचें कोरीव कलाकुसर ते फारशी करीत बसत नाहींत. पण साध्या प्रसंगातून व सहज संवादातून व्यक्तींच्या स्वभावातील छटा व मनातील खळबळी यांचें चित्रण ते सफाईनें करून जातात. कांहीं कांहीं कथामध्यें मात्र त्यांनीं बाह्य परिस्थितिहि चितारली आहे—पण तीहि अगदीं अकृत्रिमतेनें पाऊस पडू लागल्यावेळच्या बालाच्या लीला त्यांनीं ' आयुष्यातील एक अनुभव ' या निरालस सत्य कथेंत पुढीलप्रमाणें वर्णिल्या आहेत " आमच्या दारासमोर साच-लेलें पाऊसपाणी त्यानें पायातील वहाणेनें वर उडवलें माझ्या मुलानें तयार केलेली एक कागदी होडी त्यानें त्या साचलेल्या पाण्यात नेऊन टाकली—आणि एखादें अगदीं लहान मूल वडिलांच्या हातीं सापडूं नये म्हणून जशी एखादें बाळ–झुकांडी देऊन पळतें त्याप्रमाणें — तितक्याच बालसुलभ अभिनयानें तो निघून गेला. '

दोन म्हाताऱ्यांची केविलवाणी अवस्था वाचकांच्या डोळ्यापुढें उभी करण्यासाठीं जोशी हे ' मिकोबा आणि धनाजी ' यांचें वर्णन करताना अशी उपमा देतात कीं, " एकाच पिंजऱ्यात दोन उंदीर सापडावेत त्याप्रमाणें ते दोन म्हातारे सप्याकाळच्या त्या मळूल वेळीं एकमेकाकडे केविलवाण्या आणि काकुळतीच्या डोळ्यानीं पाहताना दिसत होते "

याहिपेक्षा करुण वर्णन 'पैसे कसे लागणार ?' या कथेंत साध्यासाध्या शब्दांनीं व हृदयद्रावक दाखल्यांनीं जोशी यांनीं केलें आहे. आपल्या अपत्याच्या मृत्यूनें दुःख उफाळून दाखवितांना वृद्ध बाप म्हणतो,—"पण घर का भाऊसाहेब, गंमत ही की, एकाही आमच्या मुलानें आपल्या भावडाचा चेहरा पाहिला नाहीं ! एखाद्या विसरभोळ्या माणसाची या पावसाळ्याची छत्री जशी दुसऱ्या पावसाळ्याला मिळू नये-हरवायचीच त्यानीं तुटं तरी-तसं आमचं झालं बघा !"

स्वभावाचें प्रतिबिंब

'वहिनींच्या बांगड्या' या हृदय-द्रावक लघुकथेंतहि वहिनीचें शब्द-चित्र जाता जाता जोशी यांनीं काढलें आहे, तें असें—"मग नाराचें उन्ह, पायांत कांहीं नाहीं ! सबंध चेहरा घामानें डबडबलेला. केसमुध्दा घामानें चिंब झालेले कपाळावरील घामाच्या ओघळानें कुंकवाचा रक्तवर्ण रंगाचा सडा गालावर झाला होता. त्या धापा टाकीत माझ्या जवळ आल्या." हें झालें वहिनींच्या बहिरंगाचें चित्रण, पण त्यांच्या स्वभावाचेंहि वर्णन जोशी यांनीं किती कुशलतेनें केलें आहे पहा. "आमच्या वहिनींचा स्वभाव मधमाशीसारखा होता ! सापडेल तिथून निर्मल-निष्पाप आनंद गोळा करावयाचा आणि त्याचा मुग्ध कुटुंबांत पसरायचा ! पण कांहींच्या नशिबीं असा आयता आनंद घेण्याचेंहि नसतें, किंवा ते घेत नाहींत ! ते नुसते सुखाचे पहारेकरी !"

वहिनींचा बाळ देवाघरीं गेला त्याचें वर्णन किती हलक्या हातानें, सहृदय भावनेनें जोशी यांनीं केलें आहे. तें करतांना सहज स्फुरणारें तत्त्व ज्ञानहि सहज आठवणाऱ्या दाखल्यानें त्यांनीं सांगितलें आहे. तें असें—"इकडचा मुलगा तिकडे झाला ! एका खोलींतून बाहेर आला आणि दुसऱ्या खोलींत पुरला गेला ! त्याचें नांव काय ? त्याचें काम काय ? आमच्या दादा वहिनींना त्याचा उपयोग नुसता तुरटीच्या खड्यासारखा झाला ! तुरटीचा खडा डोळ्यांतून फिरवला म्हणजे डोळे साफ होतात—डोळ्यांतून पाणी येतें"

प्रभावी संवाद

काळजाला घरें पाडतील असे संवाद लिहिण्याची शक्ति जोशी यांच्या लेखणींत आहे. वहिनीवर आईसारखी माया करणारा नायक. पण त्याचें लग्न झालें. त्याची बायको स्वभावानें कोती व कुढी. तिच्या बाळाला वहिनीचा लळा लागला; तर वहिनीची दृष्ट लागेल म्हणून ती बायको आपल्या मुलाला वहिनीपासून दूर ठेवूं लागली. उदार स्वभावाच्या वहिनींनीहि आपली ममता आवरली व त्या बाळाला दूर ठेवण्यास सुरवात केली. त्या दोघा प्रेमळ जीवाची ताटातूट नायकाला पहावेना. तेव्हा तो वहिनीला चारच वाक्यात आपल्या हृदयाचे उमाळे उकलून दाखवितो.

'' मी गहिंवरून म्हणालों, " वहिनी–ए आई, माझ्यावरची आणि माझ्या बाळावरची माया अशी काढून घेऊं नकोस—वहिनी, मी भाबडा आहें—सगळं मोकळ्या मनान बोलतों मी तुझ्या जवळ ! म्हणून का तूं अशी निष्ठुर झालीस ! तें कांहीं नाहीं. घे—घे या बाळाला आणि मला वचन दे, कीं मघापासून जसं तूं त्याच्याशीं निष्ठुर वर्तन केलंस, तसं यापुढं कधींहि करणार नाहींस ! "

कलात्मक बोध

पारिजातकाच्या झाडाचें वर्णन त्यांनीं किती सहज—रम्य केलें आहे. " शेजारींच कोंपऱ्यावर केराची पेटी होती आणि त्या पेटींत व तिच्या सभोंवतालीं पारिजातकाच्या फुलाचा तुरळक सडा पडला होता. सहज नजर वर गेली. फुलाचा देठा पाघरून पारिजातकाचें झाड डौलानें उभें होतें ! आणि जेव्हा डौलानें तें पारिजातकाचें झाड डुले त्या वेळीं त्याच्या त्या देठ्यातील कित्येक फुलें खालीं पडत. " उकिरड्यावर उगवलेल्याहि पारिजातकाचीं फुलें प्रसन्नच असत, तसेच तीस रुपये पगारावर पोट भरणारें कुटुंब सदा आनंदी असे, असें तत्त्व ' पारिजातकाचीं फुलें ' या मनोज्ञ कथेंत माडलेलें आहे. वाचकाच्या मनातील क्षुद्र विकाराचीं जळमटें झाडून टाकून तेथें उदात्त विचाराचा सुगंध पसरविण्याचें सामर्थ्य जोशी यांच्या कथा–लेखनांत आहे. ' दोन श्रीमंत ' या कथेंतील कार-

करून बापू इतका बाणेदार व स्वाभिमानी दाखविला आहे कीं त्यापुढें श्रीमंतांनींहि मान लववावी. कल्पित दृश्यामुळें वाचकाच्या चित्तांत हुरहूर उत्पन्न करणाऱ्या कथांपेक्षा अशा सद्गुण प्रेरणाऱ्या कथा समाजाला अधिक उपयुक्त नाहींत काय ? कलेचा आस्वाद मिळून शिवाय मनाची उन्नति झाली आणि त्यायोगें आपल्या जीविताला रुचि व अर्थ प्राप्त झाला, तर तें कशाला नको आहे ?

जीवनाचा मंत्र

कथेच्या ओघात सुविचार गुंफण्यात जोशी यशस्वी आहेत. 'पांजर-पोळातली गाय' या उपरोधिक कथेची नायिका आपल्या हलुवार पतीला धडा देते, "भारी किंमतीच्या कापडाच्या दुकानात कपड्यांच्या जाहिरातीकरिता देहाचे लाकडी ठोकळे करून ठेवलेले असतात ना ! तशी तुम्ही बायकाना वागणूक देत आहात हल्लीं. यंत्राप्रमाणे त्याच आयुष्य करून ठेवल जाहात आपण ! त्याच्या मनाची रग नाहींशी करून आपण आपल्याहि मनाची रग नाहींशी करून घेतली आहात ! . ...

"आपल्या सुशिक्षित समाजात जर निरखून पाहू लागलें तर कुणाच्याच 'शर्टामध्यें 'स्प्रिंग' राहिलेली नाहीं, तर नुसती मान हलविणारीं चित्र बाजारात मिळतात तशी आपली निर्जीव हालचाल करणारी स्थिति झाली आहे !"

'वहिनींच्या बांगड्या 'मध्यें तर जीवनातील सुखाचा मंत्र लेखकानें सांगितला आहे. तो असा—" मनमिळाऊपणा ह्याच गुणाला मी शंभर मार्क देतों, इतर किरकोळ हजार दुर्गुण अंगात असले, तरी एक मनमिळाऊपणा जर अंगात असेल तर—

—पण तो नाहीं, म्हणून हल्लीं कुटुंबपद्धति–छिन्नविच्छिन्न झालेली दिसते आहे !"

माणुसकीचें दर्शन

मानवी जीवन हें केवळ धनानें, स्वार्थानें, भोगानें सुखी होणार नाहीं; त्यासाठीं श्रद्धा, प्रेम, सहिष्णुता इत्यादि गुण अवश्य असतात, हा सिद्धांत

जोशी यांनी वाचकांना न कळत, आपल्या कलेच्या द्वारा, केक कथांतून दिला आहे. 'धर्म ही अफू आहे' या कथेत मानवी जीवनाला विसावा व ओलावा मिळण्यासाठीं श्रद्धेय स्थानाची आवश्यकता किती आहे हें कलासुंदर पद्धतीनें सांगितलें आहे. 'माणसानाच माणूस नकोसा झाला' अशा एकाकी अवस्थेत 'दुःखीकष्टी जीवांना धर्माची अफू हवीच आहे' हें सनातनी भासणारें तत्त्व जोशी यांनी अशा कलाचातुर्यानें मांडलें आहे कीं, नवनीतिवाद्यांनीहि क्षणभर तें मान्यच करावें. वकील झालेला व पन्नाशीस वर्षें वयाचा एक सधन रसिक माणूस आपल्या 'जीविताची आतषबाजी' करतो—नीतिनियम लाथाडून शेजाऱ्याच्या सुनेची राखरांगोळी करतो. त्याचे शाप बाधल्यामुळेंच कीं काय, त्याला दुर्दशा येते, त्याचे मित्र सोडून जातात आणि "एकाद्या झाडावरचीं एकाग्रतेने सर्व फुलें टिपून न्यावींत त्याप्रमाणें, त्या एकाच प्लेगनं माझ्या घरातल्या सर्व चांदण्या आणि नक्षत्रं हिरावून नेलीं" अशी कहाणी तो लेखकाजवळ सांगतो. अशा असहाय्य स्थितींत, 'तोच देवाधर्माविरुद्ध मतप्रचार करणारा माणूस आज जीवन-विश्रांतीकरिता देवळाच्या चौथऱ्यावर येऊन बसला आहे—चौथऱ्याचाच भाग झाला आहे.' एकटेपणाची आग विझविण्यासाठीं त्यानें नसलेल्या बायकामुलांसाठीं जेवणाचीं ताटें वाढलीं, हा साधा प्रसंग अत्यंत भावनापूर्ण आहे! तसेंच तो लेखकाच्या घरीं जातो आणि पोटउकाला झाल्यामुळें व तेथें माणुसकी सापडल्यामुळें 'उदयाचळीं मित्र आला' अशी भूपाळी गातो, हें अतिशय सूचक आहे! साऱ्या बदलत्या आयुष्याचा आढावा कलात्मक रीतीनें घेणाऱ्या या कथेंत विविध घटनांचीं बीजें रुजलेलीं आहेत.

तंत्राच्या उपेक्षेचें फल

सामान्यतः जोशी यांच्या कथेचा प्रारंभ रेंगाळणारा असतो. कधीं शाह्यसृष्टीतील एकादें लांबलचक वर्णन करून, कधीं एकादा अप्रस्तुत संवाद रंगवून, तर कधीं अगदीं मामुली विचार पाल्हाळपणें मांडून ते आपल्या कथांची सुरवात करतात. त्यांतील सैलपणा सहजता उत्पन्न क

शक्त असला तरी चित्तवेधकपणाला तो बाधक ठरतो. 'लोखंड' ही कथा २१ पानें व्यापते, तर 'वहिनीच्या बांगड्यां'साठीं ४२ पानें खर्ची पडलीं आहेत. हा पाल्हाळ ल्घुकथेला बाधक ठरतो. काहीं काहीं कथांचे प्रारंभ तंत्राच्या कसोटीस उतरणारे आहेत. 'नवरानायकोंनीं सांगितलेली गोष्ट' या कथेचा प्रारंभ जिज्ञासा उत्पन्न करणारा आहे. तो असा—

"त्यावेळचें तें दृश्य पाहून माझ्या मनाला आनंदाचा आणि उत्साहाचा इतका कमालीचा आवेग आला कीं, मीं एकदम बेफामपणें हाक मारली—

"विश्वनाथपंत—"

"ओ, या ना!"

साधारण लावून घेतलेला दरवाजा मीं धाडकन् उघडला आणि त्या घरात शिरलों."

सहज चूळ भरावी आणि तोंडून आकृति उमटावी, तशी ही तंत्रशुद्ध व परिणामकारक रचना जोशी यांच्या कथा सृष्टींत कोठें कोठें आढळते. पण एरवीं तंत्राची उपेक्षाच त्यांनीं केलेली असल्यानें त्यांच्या सर्वच ल्घुकथा रसिकांना पूर्ण समाधान देऊं शकत नाहींत. दीर्घकाळ 'आ-ऊ' करणाऱ्या गवयानें मध्येंच एखादी मधुर व दाणेदार तान मारावी, त्याप्रमाणें त्यांच्या कथेंत एकादाच गुण उत्कटत्वानें प्रगट होतो. कोणत्याहि इमारतीचा पाया, भिंती, छप्पर हे तिन्ही भाग मजबूत असावयास हवेत, तसेंच ल्घुकथेच्या कथानकाचा आदि, मध्य व अंत व्यवस्थितपणें संकल्पिलेला व प्रमाणबद्धतेनें मांडलेला असला पाहिजे. चंदनी लाकडाचा एकच खांब कितीहि बारकाईनें व वसनानें कोरला, तरी तो खांब म्हणजे काहीं राजवाडा नव्हे. आपल्या शरिराचाहि एकच अवयव पुष्ट केला, तर त्याची काय शोभा? 'वहिनीच्या बांगड्यां'चा उल्लेख अगदीं अखेरीस एकदा येतो, पण तो आधींपासून सूचकपणें यावयास हवा होता. इतर कथांचीहि वस्तु मोलाची आहे, पण तिची सर्वांगीण घटण करण्याचें चातुर्य लेखकानें दाखविलें नाहीं. तें दाखविलें असतें, तर 'यं. गो.'चें नांव हरिभाऊ व दिवाकृष्ण यांच्या प्रथम पंक्तींत झळकलें असतें—झळकेलहि पुढें कदाचित्! आज-देखील त्यांच्या कथा जुन्या नव्या अभिरुचीच्या वाचकांना आवडतात.

कारण त्यात माणुसकीचा जिव्हाळा ओतप्रोत भरलेला असतो त्याचा विद्युत्स्पर्श होताच वाचकाचा कंठ गहिवरतो, डोळे अश्रूंनी भरून येतात आणि हृदयावर कायमचा ठसा उमटतो—आणि तो शुभ, मंगल व पवित्र असतो, हे विशेष

मराठींतील लघुकथेच्या प्रवाहात ग्रामीण जीवनाचा ओघ मिसळण्याचें श्रेय ज्या चार पाच लेखकांना आहे, त्यात श्री ग ल ठोकळ याचें स्थान वरचें आहे अस्सल ग्रामीण वातावरणानें निचा अणुरेणु भरलेला आहे, अशा कथा व एक कादंबरीहि त्यांनी लिहिलेली आहे इतर लेखकाच्या कथा कादंबऱ्यांनीं बहुतेक कथानकें शहरी असतात आता जगातील बहुतेक शहरें एकछापीच असल्यामुळें इंग्लंड अमेरिकेंतील लघुकथाचे टिप कागदच वाऱ्यानें उडून महाराष्ट्रात आले आहेत कीं काय, असा भास होण्यासारख्या ठरीव प्रेम लीलांच्या व शहरी वातावरणाच्या कथा मराठीत पुष्कळ आहेत पण येथलीच पात्रें, येथलेच प्रसंग व येथलेच प्रश्न घेऊन

मराठी मनानें त्याचें चित्रण करणारे कथा लेखक विरळा त्यातहि खेड्याची मय फारच थोड्याना होते शब्दाशब्दातून व प्रसंगाप्रसंगातून जानपद जीवन प्रगट करणाऱ्या कथा रचणारे लेखक मराठीमध्ये हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकेच, आहेत त्यापैकीं श्री ठोकळ याची कथालेखनाची कला उच्च दर्जाची आहे त्यांच्या योग्य विगाची सूक्ष्म-तरल रसधारी ऐटू यावी, तसा अनुभव त्यांच्या कथा वाचताना येतो

विद्येचें वातावरण

श्री. गजानन लक्ष्मण ठोकळ याचा जन्म अहमदनगर येथें ता. २६ मे १९०९ रोजीं झाला. त्याना विद्येचा वारसा वडील व आई या उभयताकडून भरपूर मिळाला. वडील हे शिक्षण-खात्यात इन्स्पेक्टर होते आणि मातुश्री या शाळेच्या मुख्याध्यापिका होत्या. त्यामुळें त्याच्या घरात शैक्षणिक वातावरण सतत खेळत असे. गजाननरावाना वाचनाचा छंद सहजच लागला. १९२६ सालीं ते मॅट्रिक झाले. पण वाचनाच्या अतिरिक्त छंदामुळें त्याना बी. ए. ची पदवी पदरात पाडण्यास नऊ वर्षे लागलीं. या काळात त्यानीं इंग्रजी कादम्बऱ्याचें वाचन मनसोक्त केलें हार्डी, वुड्हौस, मो पा सा, ओ. हेन्री, टॉलस्टॉय इत्यादींच्या कथा कादम्बऱ्याचा त्यानीं फडशा पाडला लावण्या पोवाडे-बखरी या मराठींतील जुन्या वाङ्मयाचाहि त्यानीं अभ्यास केला.

ग्राम-गीताचे संग्रह

बी. ए. ची परीक्षा १९३५ मध्यें उत्तीर्ण झाल्यावर दोन वर्षांनीं ठोकळ बी. टी. झाले. शिक्षकीचा हा शिक्का घेऊन ते पुणें येथील 'शिवाजी प्रिपरेटरी मिलिटरी स्कूल'मध्यें अध्यापनाचें कार्य करू लागले. तेरा वर्षे शिक्षकीचा व्यवसाय ठोकळानीं केला. पण त्याबरोबरच त्याचा लेखन वाचनाचा छंद वाढत होता. त्याचें जीवन खेड्यात गेलेलें असल्यानें जानपद गीताचा संग्रह काढण्याची कल्पना त्याचे मनात बराच काळ घोळत होती. तिला मूर्त स्वरूप आलें, ते कॉलेजमध्यें असतानाच—१९३३ सालीं. 'सुगी' या नावाचा विविध कवींच्या ग्रामीण कवितांचा हा संग्रह प्रसिद्धीच्या प्रकाशेत पात्र ठरला. त्यानतर केवळ आपल्याच ग्राम गीताचा संग्रह ठोकळानीं प्रसिद्ध केला. त्याचें नाव 'मीठ भाकर'. त्याची तिसरी आवृत्ति निघाली व त्यातील बऱ्याच कविता शाळेच्या पाठ्य पुस्तकात घेतलेल्या आहेत, यावरून ठोकळाच्या काव्याची लोकप्रियता कळून येते.

काव्य व कथा याची मिठी

बालपण खेड्यात गेलेलें, वाचन इंग्रजी कथा-कादम्बऱ्याचें आणि

व्यवसाय पुण्यासारख्या शहरात. या सर्वांचा ठसा ठोकळांच्या संस्कारक्षम मनावर खोल उमटला. ते प्रकृतीनें जसें कवि, तसेंच विनोदीहि आहेत. १९२६ ते १९३८ या बारा वर्षांत काव्य रचना करून त्यांनीं एक तप पूर्ण केलें. त्यानंतर त्यांनीं आपला मोहरा लघुकथांकडे वळविला. 'हिंमत मर्दा' ही त्यांची पहिली लघुकथा 'किर्लोस्कर' मध्यें प्रसिद्ध झाली. नंतर किर्लोस्कर, वसंत वगैरे मासिकांत त्यांच्या कथा प्रसिद्ध होऊं लागल्या. त्यांच्या तीस चाळीस कथांपैकीं काहीं अस्सल ग्रामीण आहेत, तर काहीं रहस्य-कथांप्रमाणें अद्भुतरम्य वा विनोद सुंदर आहेत. त्यांच्याच शब्दांत सांगावयाचें तर, 'काव्य व कथा यांची गंच हातमिळी' बहुतेक कथा मध्यें वाचकाच्या दृष्टीस पडते. एखाद्या काव्य-कल्पनेच्या नशेंत दिवसानु-दिवस गुंगत पडलेले असताना ते लघुकथा लिहितात. त्यामुळें पाल्हाळ हा दोष त्यांच्या काहीं काहीं कथांत डोकावतो. साधारणपणें दहाबारा पानांच्या आंत त्यांची गोष्ट अशी नाहींच. 'गोफणगुंडा' सत्तावीस पानांची आणि 'मोत्यांचा चारा' वर अठ्ठावीस पानांची आहे.

सविस्तर वर्णनशैली

'गोफणगुंडा' वगैरे गोष्टींची भाषा गोफण फेकीच्या लगीची आहे. शब्दांची निवड व प्रसंगाचें चित्रण यथायोग्य करण्यांत त्यांची लेखणी कुशल आहे. चमत्कृतिपूर्ण घटनांचें बाह्य वर्णन तेवढें ते सुरेख करतात. मनोविश्लेषण करून स्वभाव परिपोष साधण्याची आणि त्यामुळें वाचकाच्या भावना हलवून रसोत्कर्ष करण्याची सूक्ष्म व अंतर्मुख कला अद्याप त्यांना वश व्हावयाची आहे. कलेच्या गाभाऱ्यांत त्यांचा अद्याप प्रवेश व्हावयाचा आहे. त्यांनीं लिहिलेल्या 'गावगुंड' या कादंबरींत अंगावर शहारे आणणारे प्रसंग एकामागून एक रंगविले आहेत. ती कादंबरी बोलपटाच्या रुपेरी पडद्यावर चित्रित झाली आहे. तसाच 'सोन्याची लंका' हा त्यांचा बोलपटहि ग्रामीण जीवन रंगविणाराच आहे. शाळेंतील विद्यार्थ्यांसाठीं त्यांनीं श्री. वि. स. खांडेकर यांच्या सहकार्यानें 'मंगल-वाचनमाला' काढली. पुस्तकांचें प्रकाशन करण्याच्या धंद्यांत ते १९४७

खालीं निरले आणि आपल्या जीवनातील छंदाला अनुरूप असें नाव त्यानीं आपल्या पुस्तकाच्या दुकानास दिलें ते म्हणजे 'श्री–लेखन–वाचन–भांडार' अद्याप त्याना आपल्या शालेय व काव्यात्मक लेखनापेक्षाहि अधिक 'श्री'चा लाभ होतो. त्यांची मनोवृत्ति उमदी व उसळणारी असल्यानें त्याच्या हातून वैशिष्ट्यपूर्ण कथा कादंबऱ्या या पुढेंहि पुष्कळच लिहून होतील अशी आशा वाटते.

ग्रामीण गुण–दोषांचें चित्रण

'गोफणगुंडा' ही एकच कथा ठोकळांनीं लिहिली असती, तरी ग्रामीण कथा–लेखकांत त्यांना सहज स्थान मिळालें असतें आताहि त्यांनीं सातच ग्रामीण कथा लिहिल्या आहेत त्या सर्वांत 'गोफणगुंडा' ही नमुनेदार आहे खेड्यांतील दुफळी, अटीतटीचें वातावरण, पिढ्यानुपिढ्यांचें हाडवैर तरी स्वाभिमानी व उदार स्वभाव, तेथील खेळ व कष्ट, प्रेम व द्वेष, भोळेपणा व क्रूरपणा या सर्वांचा चित्रपट या एका कथेंत ठोकळांनीं ठसठशीतपणें दाखविला आहे

वाघगंगा नावाची नदी तिच्या दोन काठावरील चरोली व मनोली या खेड्यांतून विस्तव जात नसे. हिंमतराव व भवानराव एकमेकांना पाण्यांत पहात–एकमेकांचें तोंड पाहण्याचें टाळीत पण योग असा कीं, हिंमतरावाचा मुलगा खासेराव व भवानरावाची मुलगी चांदणी यांचें प्रेम जमलें त्या प्रेमाचा प्रारंभहि खेळताना शोभेसा वीररसात्मकच आहे खासेराव पानमळ्यांत नसला असताना त्याच्या डोक्यावर गोफणींतील धोंडा येऊन आदळतो तो चांदणीच्या हातून न कळत सुटलेला असतो नायकाला जखम होऊन व रक्त वाहून सुरू झालेल्या या प्रेम–कथेंत गोफणगुंड्याचा व लाठ्याकाठ्यांची लढाई होऊनच नायक–नायिकांची लग्न–गाठ बसते वधू–पित्यानें पाच हजार रुपयांचा हुंडा कबूल करून शब्द मोडला आणि वरपक्षाला नि:शस्त्र करून शस्त्रांच्या धारे खालीं लग्न पार पाडलें. यामुळें या कथेंत आणखीच क्षोभक (Stunt) प्रसंग निर्माण झाला. तो म्हणजे चांदणीचें आपल्या विश्वासघातकी

शिपायाशीं गोफणीनें युद्ध. शेवटीं भवानराव पश्चात्ताप पावतो, हुद्दा देतो व सन्मान सोडतो असें दाखविलें आहे. नदीच्या पुरात चांदणी पडली असताना खासेराव तिला वाचविण्यासाठीं उडी घेतो, त्याच वेळीं त्या पुरातच त्या दोघांना जल-समाधि मिळाल्याचें दाखविलें असतें, तर तें आधुनिक दृष्टीला जमणारें, वास्तव स्वरूपाचें व परिणामकारक झालें असतें.

गावरान भाषाशैली

उन्हाळ्यामध्यें खेड्यात कशी स्थिति असते याचें वर्णन ग्रामीण शब्दानीं ठोकळ पुढीलप्रमाणें करतात, "उन्हाळा कडक लागला. गवताचा हगाम सरला. घरोघर पोत्याच्या टिऱ्या लागल्या. वणव्यात टाकोटाक गहू भरून शेतकऱ्यानीं त्यांचीं तोंडें लिंपून टाकलीं. शेताशेतातून निचीतीनें नांगरणी सुरु झाली. जमीन दात वासून ऊन खाऊ लागली. 'चरोली व मनोली या दोन गावामधून वाहणाऱ्या बाणगंगेचें पाणी ढोपराला लागू लागलें.' ढोपराइतकेंच पाणी असलेल्या बाणगंगा नदीच्या काठचा देखावा ठोकळांनीं वाचकाच्या डोळ्यापुढें कसा उभा केला आहे पहा. "बाणगंगेचें पाणी खटखळींतून झुळझुळ वाहत होतें. पाणकणसाच्या बेटोशाला तीनचार बगळे माशावर डोळा ठेवून स्तब्ध होते. इतक्यात ' झन ' असा आवाज झाला आणि ते बगळे एकदम उडाले. पाण्यावर वर्तुळाकार लाटा उठल्या. खासेराव बाणाप्रमाणें उडणाऱ्या त्या बगळ्याकडे पाहू लागला."

शेतकरीजीवनातील निरनिराळ्या अवस्था अस्सल ग्रामीण शब्दानीं व समर्पक दाखल्यानीं रंगविण्यात ठोकळ तरबेज आहेत. पावसाळ्याचे परिणाम त्यांनीं पुढीलप्रमाणें वर्णिले आहेत, " मृगाचे शिपकारे सुरु झाले. शेतकऱ्यानीं पेरणीला सुरवात केली. दोनचार पाऊस खाल्ल्यावर जमिनीनें वाफ टाकली. चोहीकडे हिरवेंगार दिसू लागलें. बाणगंगेनें चाळसें धरलें. तिचा फिकटपणा जाऊन ती लालसर दिसू लागली. पावसामुळें खासेरावाच्या फिरण्यात खंड पडू लागला. बऱ्याच दिवसानीं उघाड पडली. आकाश ठिगळें लावलेल्या निळ्या गोधडीप्रमाणें दिसत होतें."

एखाद्या खेड्यात सकाळीं तुम्ही गेला, तर घरोघर कोणतें दृश्य दिसतें. याचें चित्र ' गिरणगानू ' मध्यें ठोकळ ग्रामीण रंगांनीं रंगवितात, तें असें—" भिमाजीची नायको रखमाई भल्या पहाटे उठून कुरुदाच्या जगीं जात्यावर बसे व दोन पायल्या दाण्याचें धाणें दळून त्याचें भुसकट करी. तिची थोरली सून सईबाई चुलखंडाच्या जाभाडात डोंगरावरून तोडून आणलेले सैराचे खाडके खुपसून जाळ करी व पुढ्यातल्या काठवटींत भाकरी ठोकायला बसे. दिवस हातभर चढण्याच्या अवसरीं हातभर उंचीच्या भाकरीच्या दोन चवडी तयार होत ! धाकटी सून गहूबाई गोठ्यातला शेणामुताचा खातेरा आवरून बैलांना व गाईम्हशींना चारापाणी देई व धार काढायला बसे बैलावरच्या भल्याथोरल्या पाने स्यात चार चरव्या भिवल्यावर ती हुश्श करी. असा होता भिमाजीच्या घरचा बारदाना !"

नागपंचमीचा सण खेड्यात मोठ्या उत्साहाचा. त्याचें वर्णन दोनचार वाक्यात लेखकानें कसें केलें आहे, पहा—" नागपंचमी आली. लोकांनीं फांद्याफांद्यावर झोके बांधले. गारुड्याच्या पुंग्या वाजू लागल्या. झोक्याबरोबर नागाच्या फडा झुरू लागल्या. वारुळानीं धरलेले फेर पहाण्यासाठीं ढगाच्या खिडकींतून सूर्याचे किरण बाहेर डोकावू लागले. "

" दौलतजादा " या गोष्टींतहि खेड्यातील विविध ऋतूंची दौलत एकएका वाक्यात लेखकानें वर्णिली आहे. तें वर्णन अस्सल ग्रामीण शब्दात केलें आहे. तें असें. " त्या वेळीं कोपरगावच्या पंचक्रोशींत मुसळधार पाऊस पडे. सारीं शेतं ज्वारीबाजरीच्या धाटांनीं फुटून जात. सरत्या पावसाळ्यात गहू-हरभऱ्याचा पेरा होई. वडाची हुडहुडी सुरु झाली कीं, दहिसदाण्याची पसरण पडे आणि ओंब्याओंब्यांतून व धाट्याधाट्यांतून दाणे मस्त पोसत. शेतकरी भारी आनंदात असत "

रेखीव शब्द चित्रें

वार्षिक जत्रेच्या वेळीं गोफण फेकीचे खेळ त्या खेड्यामध्यें होत त्यावेळचें दृश्य लेखकानें कौशल्यानें चितारलें आहे. तें असें,—" दोन्ही

गावातले शंभर शंभर जवान पुढें सरकले व दगडाच्या ढिगाराच्या अव-धानानें मारा न देता धरून उभे राहिले. वाळूत पाय भाजू नयेत म्हणून त्यांनीं पायतणें घातलीं होतीं, डोक्यांना चारी गज्जूनीं मुंडाशीं गच्च आवळून बांधलीं होतीं. धोतराचे काचे गुडघ्यांपावेतों कसलेले होते, आणि पैरणी धोतराच्या आत खोचलेल्या होत्या. शुभाच्या दणकट गोफणी त्याच्या हातात सापाप्रमाणें लोंबत होत्या. मुसानें कर्ण्याला तोंड लावलें. कर्ण्याचा आवाज होताच एकाईला तोंड लागलें. गोफणी हवेंत भिरभिरू लागल्या. दगड सू सू करीत सुटू लागले.''

गोफणींचे ते सामने पाहण्यासाठीं हिंमतराव आले होते. त्याचें शब्द-चित्र ठोकळांनीं सुस्पष्ट काढलें आहे. तें असें, ''हिंमतरावांनीं चुण्या-चुण्यांचा मांडचोळणा चढवला होता—व पायांत पंजाबी चढाव घातले होते. अंगातल्या पांढऱ्याशुभ्र लांब अंगरख्याच्या आतून त्यांनीं हिरव्या रंगाचें बिनबाह्यांचें जाकीट घातलें होतें. त्यांच्या डोक्यावर पिळाची पगडी शोभत होती. त्यांच्या भरदार चेहऱ्यावर गालमिशा व कल्ले एक-मेकांत मिसळले होते. ते घोड्यावरून उतरले व कमरेंत ढाल व तरवार धरून आपल्या जागेवर जाऊन बसले.''

सामने सुरू झाले. म्हासेरावानें गोफण फिरविण्यास आरंभ केला. त्याचें चित्रण ठोकळांनीं मोजक्या शब्दांनीं तपशीलवार केलें आहे. तें असें, ''त्याची गोफण इतक्या जोरानें फिरू लागली कीं, जणू काय दोरखंडाची छत्रीच त्यानें आपल्या डोक्यावर धरली होती. नेम धरून त्यानें गोफणीचा पदर सोडला. दगड वाऱ्याला कापीत थाणगेच्या पानावरून उडाला आणि नेमका मवानरावाच्या हातातल्या हुक्क्यावर जाऊन आदळला. हुक्क्यातले निखारे मवानरावाच्या अंगावर सांडले. म्हातारा ताडदिशीं उभा राहिला आणि म्हासेरावाकडे पाहून हातवारे करू लागला. हिंमतराव आनंदानें बेहोश होऊन ओरडले, ''शाबास रे मेरे पठ्ठे!'' म्हासेरावानें दुसरा दगड गोफणींत भरला. दगड गुईंगुईं करीत जो निघाला तो मवान-रावाच्या पगडीला लागला.''

अलंकारहि शेतकीचेच

'गासुळी चिंच' या कथेतहि गोफण-फेकीचें वर्णन आलें आहे. तें असें, "एका शेतात आमच्या गड्याची मुलगी मीमा गोफण फिरवून पाखरांना हाकारा घालीत होती. मी तिच्याजवळ जाऊन तिच्या हातातली गोफण घेतली व दोनचार गोफणीच्या फेकी केल्या. सू सू करीत माझ्या गोफणींतून पळणारे धोंडे आणि 'हर्र हर्र हू हू' असा मी उच्च आवाजात केलेला पुकारा यानें शेतावर आलेली सर्व पाखरें हा हा म्हणता उडून गेलीं."

सूर्योदयाचें वर्णन कैक ललित लेखकांनी केलें आहे, पण 'तुफानी ताडेल'मध्यें ठोकळ तेंच वर्णन कसें करतात, पहा. "समुद्राच्या कुशींतून सूर्याचें तांबडें वर्तुळ वर सरकू लागलें. पाणविस्तवाच्या नवकोट ठिणग्या एकदम फुलून, उफाळून वर उठाव्यात त्याप्रमाणें समुद्राचें पाणी लालीलाल झालें. क्षितिजाशी भिडलेल्या मचव्याचीं शिडें लालटून जाळाच्या झेंड्या-प्रमाणें दिसू लागलीं"

कथेच्या प्रवाहात जाता जाता ज्या उपमा व दृष्टांत ठोकळ देतात, तेहि ग्रामीण भूमींतीलच असतात. त्याचे कांहीं नमुने—"धारोष्ण दुधाचा प्याला फेस फुकून फुकून सावकाश प्यावा, त्याप्रमाणें ल्यूजी तिला हळुवार-पणें वागवीत होता." "मुगींच्या दिवसात मरलेल्या कणसावर चिवचिव करीत झेपावणारीं पाखरें सळ्याचें काम सपवून जमीन उघडी पडल्यावर तिकडे फिरकतील कशाला?" "उमद्या मनाच्या गाभाऱ्यातून बाहेर पड-लेल्या त्या मोकळ्यासाकळ्या हास्याची खुदखुद हवेंत उंच चढून आका-शाच्या सालीला जाऊन भिडली."

'गासुळी चिंच' मधील नानानें चार वर्षें आपलें प्रेम आटोक्यात ठेवलें. पण खेड्याचें मोकळें वारें लागताच तें अनावर झालें त्याची मनःस्थिति रेखीव उपमेंनच निवेदिली आहे. "बाजरीचें शेत पिकून त्याला गच्च फुलवरा यावा, तसें माझें मन तिच्या विचारानीं भग्न गेलें होतें पण तिचें मन? गोल पाणी असलेल्या चिंचोळ्या विहिरीचा तळ जसा कधींच दिसत नाहीं, तसें होतें तिचें मन. एखादा सूर्यकिरणाचा

गावातले शंभर सभर जवान पुढें सरकले व दगडाच्या ढिगाराच्या अव-धानानें पागा व दश धरून उभे राहिले. पाठून पाय भाजू नयेत म्हणून त्यांनी पायांत घमली होती; डोक्याला चारी बाजूंनी मुडासी गच्च आवळून बांधली होती. धोतराचे काचे गुडघ्यांपावेतों खोचलेले होते; आणि पैरणी धोतराच्या आत खोचलेल्या होत्या. सुताच्या दणकट गोफणी त्यांच्या हातात सापाप्रमाणें लोंबत होत्या. गुरवानें कर्ण्याला तोंड लावलें. कर्ण्यांचा आवाज होताच ल्हाईला तोंड लागलें, गोफणी हवेंत भिरभिर लागल्या. दगड सू सू करीत सुटू लागले."

गोफणीचे ते सामने पाहण्यासाठी हिंमतराव आले होते. त्याचें शब्द-चित्र ठोकळांनी सुस्पष्ट काढलें आहे. तें असें, "हिंमतरावांनी चुण्या-चुण्यांचा मांडचोळणा चढवला होता—व पायात पंजाबी चढाव घातले होते. अंगातल्या पांढऱ्याशुभ्र लांब अंगरख्याच्या आतून त्यांनी हिरव्या रंगाचें रेशमाचें जाकीट घातलें होतें. त्याच्या डोक्यावर पिळाची पगडी शोभत होती त्याच्या भरदार चेहऱ्यावर गालमिशा व कल्ले एक-मेकांत मिसळले होते. ते घोड्यावरून उतरले व काखेंत शाल व तरवार घेऊन आपल्या जागेवर जाऊन बसले'

सामने सुरू झाले. रासेरावानें गोफण फिरविण्यास आरंभ केला. त्याचें चित्रण ठोकळांनी बोलक्या शब्दांनी तपशीलवार केलें आहे. तें असें, "त्याची गोफण इतक्या जोरानें फिरू लागली कीं, जणू काय दोरखंडाची छत्रीच त्यानें आपल्या डोक्यावर धरली होती. नेम धरून त्यानें गोफणीचा पदर सोडला. दगड वाऱ्याला कापीत बाणगंगेच्या पात्रावरून उडाला आणि नेमका भवानरावाच्या पुढ्यातल्या हुक्क्यावर जाऊन आदळला. हुक्क्यातले निखारे भवानरावाच्या अंगावर सांडले म्हातारा ताडदिशी उभा राहिला आणि रासेरावाकडे पाहून हातवारे करू लागला. हिंमतराव आनंदानें बेहोष होऊन ओरडले, "शाबास रे मेरे पठ्ठे!" रासेरावानें दुसरा दगड गोफणींत भरला. दगड घुईघुई करीत जो निघाला तो भवान-रावाच्या पगडीला लागला."

" डाव्या खांद्यावर पडशी, गळयात टाळ अडकविलेले, उजव्या खांद्यावर भगवें निशाण व डाव्या हातात चिपळ्या अशा थाटात हरबा दारानाहेर पडला. त्यानें हरणीकडे ढुंकूनहि पाहिलें नाहीं "

पाल्खी हलली वारकऱ्यांचा लोंढा भजन करीत तिच्यामागून निघाला. काहीं बायका डोक्यावर तुळशीचीं रोपें घेऊन निघाल्या होत्या. गावकरी पाल्खीला पोंचवायला वेशीपर्यंत गेले

मानवी कर्तृत्वाला प्रेरणा

वारीहून परतल्यावर हरबाला आपल्या संसारावरची संक्रांत कळली. तो वारकरी असला तरी स्वाभिमानी होता, कणखर होता. नुसता " टाळकुट्या " नव्हता. तो तालीमबाज नव्हता. त्यापूर्वी " ताठरलेल्या डोळ्यानीं हरबा सकाळीं उठला, तेव्हा त्याच्या चेहऱ्यावर निश्चयाची झाक होती. तुकारामाचा गाथा आणि ज्ञानेश्वरी या ग्रथाना रुमाल गुडाळून त्यानें ते माळ्यावर ठेवून दिले, टाळ आणि चिपळ्या त्यानें अडगळीच्या खोलींत फेकून दिल्या, जोत्याच्या दगडावर त्यानें आपली एकतारी दाण आऊन आपटली— तिचे तुकडे तुकडे झाले ! गळ्यातल्या तुळशीच्या माळेला त्यानें जोराचा हिसडा दिला. माळेंतले दाणे घरंगळत घरंगळत चौकात जाऊन पडले " ईश्वरावरील श्रद्धा बाजूस पडली व मानवी कर्तृत्व जागें झालें. अन्यायाच्या प्रतिकारासाठीं झगडण्यास हरबा तयार झाला. म्हणून त्यानें व्यायाम करून शरीर सुदृढ बनविण्यास आरंभ केला असें कथा-लेखकानें सांगितलें आहे, पण सूड इतका संयमी असतो का ? शरीर-सामर्थ्याशिवायहि सूड उगविल्याचीं उदाहरणें थोडीं नाहीत पण टोकळाचा हरबा मनदशीरपणें व उघडपणें सूड घेतो त्यानें प्रथम काय केलें ? तर " हरबाच्या घाण्यातले भजनाचे सूर विरून गेले त्याजागी मेहनतीच्या दरवाऱ्या घुमू लागल्या निवृत्तीनें माघार घेतली. प्रवृत्ति पुढें सरकली देवभक्तीची रास उडून गेली जातिवंत मराठशाहीचा निखारा धगधग करूं लागला. अवघ्या तीन महिन्यात हरबाची चळा पालटली. त्याच्या तोंडावरल पिवळेपणा जाऊन तो लालबुंद दिसू लागला. त्याचीं

फवडसा घेऊन तो तळ दिसावा, यासाठीं माझी केवढी धडपड !" मा शेवटीं नायक-नायिकांच्या प्रेमाचा जो आविष्कार दाखविला आहे, त्यात कला अशी फारशी नाहीं. शहरी नखरा किंवा लज्जा न दाखविली, ते योग्यच आहे, पण अगदीं रानटी माणसाचे जे चाळे दाखविले आहेत ते रगेल प्रेमाचेहि सुंदर नमुने म्हणता येणार नाहींत. रहस्यमय चित्रपटा तल्याप्रमाणें धावपळ व चावाचावी यात कला काय आहे ? व त्याच्या स्वभावाची उकल तरी काय आहे ? केवळ बाह्य कृति दाखवूनच ललित लेखकाचें कार्य संपत नाहीं.

शेतकरी-जीवनाच्या दोन बाजू

खेड्यातील प्रेमाचे प्रवाहहि शहरातल्या इतकेंच वाकडेतिकडे असतात—आडमुठेपणामुळें ते गढूळहि दिसतात. हरबा हा वारकरी. तो पंढरीच्या वारीला गेला. ही संधि साधून त्याची बायको एकानें पळवून नेली. त्याला चकवून हरबानें आपली बायको परत आपल्या घरीं आणली. एव ढेंच कथानक ' म्होतूर ' या कथेचें आहे खेड्यात अशीं लफडीं नेहमींचीं असतात. या कथानकाचा विस्तार व रंगभरणी ठोकळांनीं सूक्ष्मतेनें केली आहे. प्रारंभींचें लग्नाचें वर्णन घेतलें तरी तें आटोपशीर असून डोळ्यापुढें दृश्य उभें करणारें आहे. ग्रामीण भाषा व सर्वांगीण वर्णन हे त्याचे दोन्ही ठळक गुण या वर्णनात उठून दिसतात. तें वर्णन असें—" गावो-गावचे लोक लग्नाला लोटले बैलगाड्याची रीघ लागली. धूमधडाक्यानें लगीन लागलें. खडीखडी गव्हाचा भरडा शिजून निघाला. लापशीचें डोंगराएवढे ढीग पडले पगतीवर पगती उठल्या वाढून वाढून गाव कऱ्याच्या कमरा खिळखिळ्या झाल्या पडगावलं हें लगीन चागलेंच गाजलें. झालेंडा झाल्यावर आडगावचें लग्नाचें वऱ्हाड परत फिरलें नवरीच्या पाठराखणीला तीन करवल्या निघाल्या. घुंगुरमाळाच्या तालावर बैल मोठ्या हिरीरीनें धावत सुटले "

लग्नानंतर हरबा पंढरीच्या वारीस निघाला. वारकऱ्याचें शब्दचित्र ठोकळांनीं किती थोडक्यात पण किती ठसठशीत काढलें आहे पहा.

जनतेचे अज्ञान–दारिद्र्यादि दोष जितके मोठे, तितकेंच इमान–अब्रू इत्यादि गुणहि उच्च. गावोगाव खेळ करीत भटकणारे उघडेवाघडे कोल्हाटी, पण तेहि आपल्या शीलाला किती जपतात हें 'कड्ड सासर' या कथेंत ठोकळांनीं दाखविलें आहे सासरी ही कोल्हाट्याची मुलगी ती रस्त्यावर कसरतीचे खेळ करून दाखवी. तिच्या सौंदर्यावर बाळासाहेब इनामदार भाळले त्यांनीं साखरीनवऱ्याच्या लिंबाजी वगैरे साथीदारांना आपल्या वाड्यांत रात्रीं जेवावयास बोलावलें आणि खूप दारू पाजली. ते स्वतः कोल्हाट्याच्या वस्तींत गेले व सासरीवर हात टाकू लागले याचा सूड म्हणून दुसरे दिवशींच्या खेळात, बाळासाहेबांना गोड बोलण्यानें झुलवून, सासरीनें पेंढ्यात बसविलें आणि आडवेतिडवे सुरे मारून त्यांना ठार केलें असें हें रोमांचकारक कथानक आहे. कोल्हाट्याच्या वस्तीचें वर्णन ठोकळ पुढीलप्रमाणें करतात, " गावाबाहेरच्या मैदानात कोल्हाटी लोक मेखा ठोकून, त्याला दोर बांधून, पालें उभीं करीत होते. त्याच मेखांना शेळ्या, बोकड आणि एडके बांधले होते पलीकडच्या बाजूला बैलगाड्या सोडल्या होत्या. आजूबाजूच्या झाडांना घोडे बांधले होते. बैलाच्या आणि घोड्याच्या पुढ्यात वैरण टाकली होती. कुत्रीं इकडे तिकडे भटकत आणि भुंकत होतीं. कोंबड्या फडफड करीत दाणे टिपीत होत्या. "

टमठशीत स्वभाव-चित्रें

कोल्हाट्याचे खेळ पहाण्यास खेडूत किती उत्सुक असतात, हें सांगताना ठोकळ म्हणतात, " इतक्यात ' सासरी, सासरी ' असा कल्लोळ सुरू झाला. चार हजार माना चहूंदिशीं वळल्या. लिंबाजीच्या खांद्यावर उभी राहून सासरी येत होती. तें दृश्य मोठें पाहण्यासारखें होतें. तग धरलेल्या लंगोटांत लिंबाजीचा उंचापुरा पिळदार देह त्याच्या नावाप्रमाणेंच चमकत होता. त्याच्या उमद्या चेहऱ्यावर हसू खेळत होतें. आपल्या आवडत्या मैना उडून खांद्यावर येऊन बसावी ना, तितकीच त्याला सासरीच्या ओझ्याची दखल होती. लांबलांब ढांगा टाकीत तो खेळाच्या जागेकडे येत होता. " लिंबाजीची सामर्थ्यवान मूर्ति ठेसरानें

छाती पेलदार झाली, दडापरल्या नेटकुळ्या फुगल्या आणि त्याच्या माड्याचे पट फिरले, बोलताना त्याचा आवाज एडक्याच्या हुंकाराप्रमाणें येऊ लागला. ' तालीम नाजाचें हें शब्दचित्र किती हुबेहूब आहे !

कुस्त्याचे शब्द चित्र

हरनानें आपल्या सामर्थ्यांची कसोटी कुस्त्याच्या फडात लावली आणि सान्या गावकऱ्यांना चकित केलें. खेड्यातील कुस्त्याचा देखावा कसा असतो ? तर " पहिलवानांच्या कुस्त्या सुरू झाल्या. सलामी झाली रे झाली की, त्यांचीं तुळतुळीत शरीरें एकमेकांना भिडत व डावपेचांना सुरवात होई. दडावर दड, मांडीला मांडी किंवा छातीला छाती घासताना शेरांचे फोफ एकमेकांवर घासल्यासारखा आवाज होई. चीतपट करणाऱ्या पहिलवानाला त्याच्या युक्तीप्रमाणें मुठासें अगर चांदीनें कडें मिळें ढोलकी जोरजोरानें वाजत होती लोकांचा जमाव अधाशीपणानें कुस्त्या पहात होता एखाद्या पहिलवानाची पाठ जमिनीला लागली कीं, ते कसून टाळ्या पिटीत व एकच गलका होई. "

अशा कुस्त्यांच्या हंगामात झिंग्या हा अजिंक्य ठरला होता त्याच्याशींच दोन हात करण्याची हिंमत हरनानें दाखविली. त्या दोघांच्या लढतीचें वर्णन ठोकळांनीं वीरश्रीच्या भाषेनें केलें आहे. " एक काळाशार व दुसरा पिवळाधमक असे दोन नागच जणू काय फुसफुस करीत एकमेकांशीं भिडले होते ... झिंग्याची पोलादी छाती लोहाराच्या भात्याप्रमाणें खालींवर होऊ लागली हरनालाहि चांगलाच दम लागला होता. दोघांचीं शरीरें घामानें न्हाऊन निघालीं. ओल्या अंगाला ठिकठिकाणीं माती चिकटल्यामुळें हरना चित्र्या वाघासारखा दिसत होता. "

कोल्हाट्यांचें शील

खेड्यातील अडाणी, भोळ्या, भित्र्या व कंगाल जनतेवर ' खानदानी ' श्रीमंत व सत्ताधारी लोक किती प्रकारानीं अन्याय व जुलूम करतात याची कल्पना शहरात वाढलेल्या सुशिक्षितांना कदापि येणार नाहीं. ती कल्पना आणून देण्याचें श्रेय ठोकळांसारख्या कलावंतांना आहे. खेडूत

जनतेचे अज्ञान-दारिद्यादि दोष जितके मोठे, तितकेच इमान-आदि इत्यादि गुणाहि उच्च. गावोगाव खेळ करीत भटकणारे उघडेपणाने कोल्हाटी, पण तेहि आपल्या शीलाला किती जपतात हें ' कडू साखर ' या कथेंत ठोकळ्यांनीं दाखविलें आहे साखरी ही कोल्हाट्याची मुलगी ती रस्त्यावर कसरतीचे खेळ करून दाखवी. तिच्या सौंदर्यावर बाळासाहेब इनामदार भाळले. त्यानीं साखरीबरोबरच्या लिंबाजी वगैरे साथीदाराना आपल्या वाड्यात रात्रीं जेवावयास बोलावलें आणि खूप दारू पाजली. ते स्वतः कोल्हाट्याच्या वस्तींत गेले व साखरीवर हात टाकू लागले. याचा सूड म्हणून दुसरे दिवशींच्या खेळात, बाळासाहेबाना गोड बोलण्यानें झुलवून, साखरीनें पेटाऱ्यात बसविलें आणि आडवेतिडवे सुरे मारून त्याना ठार केलें असें हें रोमांचकारक कथानक आहे कोल्हाट्याच्या वस्तीचें वर्णन ठोकळ पुढीलप्रमाणें करतात, " गावाबाहेरच्या मैदानात कोल्हाटी लोक मेखा ठोकून, त्याना दोर बांधून, पालें उभीं करीत होते. त्याच मेखाना शेळ्या, गोंड आणि एडके बांधले होते. पलीकडच्या बाजूला बैलगाड्या सोडल्या होत्या. आजूबाजूच्या झाडाना घोडे बांधले होते. बैलाच्या आणि घोड्याच्या पुढ्यात वैरण टाकली होती. कुत्रीं इकडे तिकडे भटकत आणि भुंकत होतीं. कोंबड्या फडफड करीत दाणे टिपीत होत्या. "

ठसठशीत स्वभाव-चित्रें

कोल्हाट्याचे खेळ पहाण्यास खेडूत किती उत्सुक असतात, हें सांगताना ठोकळ म्हणतात, " इतक्यात ' साखरी, साखरी ' असा कल्लोळ सुरू झाला चार हजार माना कर्रदिशीं वळल्या. लिंबाजीच्या खांद्यावर उभी राहून साखरी येत होती. तें दृश्य मोठें पाहण्यासारखें होतें. तंग कसलेल्या लंगोटात लिंबाजीचा उंचापुरा पिळदार देह त्याच्या नावाप्रमाणेंच चमकत होता. त्याच्या उमद्या चेहऱ्यावर हसू खेळत होतें. आपली आवडती मैना उडून खांद्यावर येऊन बसावी ना, तितकीच त्याला साखरीच्या ओझ्याची दखल होती. लांबलांब ढांगा टाकीत तो खेळाच्या जागेकडे येत होता. " लिंबाजीची सामर्थ्यवान मूर्ति लेखकानें

वाचकापुढें कशी सहज उभी केली आहे. तिच्याप्रमाणेच सावरीची मूर्तिहि त्यानें कौशल्यानें रगविली आहे. तिचें सौंदर्य कसें तीक्ष्ण होतें, हें तिच्या नुसत्या डोळ्याच्या वर्णनावरून ठोकळांनीं सांगितलें आहे. ते लिहितात.

" ते तिचे काळेटपोरे डोळे—पिवळी जर्द तल्लख नागीणमुद्रा नजर टाकताच थबकेल असें पाणी होतें त्या डोळ्यात. बंदिरी सफाईनें झेप टाकावी तशीं तिच्या डोळ्यातलीं बुबुळें इकडे तिकडे फिरून जमलेल्या लोकाच्या अंतराचा ठाव घेत होतीं. त्यात मार्दव होतें का ? छे, मुळींच नाहीं ! सौंदर्य ? नव्हतें असें कसें म्हणता येईल ? पण तिच्या नावाची गोडी तिच्या डोळ्यात खास नव्हती. चार क्षण तिच्या डोळ्याकडे टक लावली, तर आपल्या डोळ्यात मिरची गेली असें वाटत असे लोकाना. "

कोल्हाटी वाड्यात जेवावयास बसले असताना ' भागल्या बाजूनें एक व्यक्ति अंधारातून बाहेर पडली ' असा मोघम उल्लेख करून ठोकळांनीं कथेंत रहस्यपूर्णता आणली आहे. मात्र सावरी सूड घेण्यासाठीं एक दिवस चावते व दुसरे दिवशीं प्रेमाचें नाटक करते आणि त्याला बळी पडून नाळासाहेबासारखा मातबर माणूस 'मनानें मारल्याप्रमाणें' पेठान्यात बसून स्वतःला गेळणें करतो, हे सारे प्रकार अस्वाभाविकच वाटतात. सूड किंवा प्रेम याला काहींहि वास्य असते, असेंच लेखकाची नैतिकत समजल्यास कोण जाणे !

विनोदाचा स्थूलपणा

ग्रामीण भाषा व सर्वांगीण वर्णन या दोन ठसठशीत गुणामुळें ठोकळांच्या जानपदकथा विशिष्ट महत्त्व पावल्या नाहेत. पण त्याशिवाय त्यानीं शहरी प्रेमाच्या व विनोदी वृत्तीच्या म्हणून ज्या कथा लिहिल्या, त्यात त्यांचें तें विशिष्ट महत्त्व तर दिसत नाहींच, पण दुसरेंहि काहीं वैशिष्ट्य आढळत नाहीं. ' जो तो आपल्या जागाड्यात भारी ' हा वैशाच्याचा गोरताळा ठोकळांनीं ध्यानीं ठेवला पाहिजे. त्यांची अत कर-

णाच्या नाजूक तारा छेडण्याचें कसब त्याच्या कलमात नाहीं, किंबहुना कोणत्याच अंत करणाला त्यानें कलम स्पर्श करू शकत नाहीं. तें वरवरच फिरतें. विनोदी कथात तर सायकलीचे धक्के लागणें, धावपळ करणें वगैरे शारीरिक कसरतींचेच प्रयोग फार आहेत. बुद्धीचा विनोद करण्याची सूक्ष्मता त्यांच्या लेखणींत आलेली नाहीं. बाह्य क्रियांचा स्थूल विनोद निर्माण करताना ग्रम्याग्रम्यतेच्या व सभ्यतेच्या मर्यादाहि ते नेहमींच सभाळू शकत नाहींत. 'ससारातील मीठ' या कथेंत त्यांनीं स्त्रीला पतीकडून मिळणारा मार सुखाचा वाटतो असें दाखविलें आहे, आणि त्यात कलाहि फारशी नाहींच. य गो. जोशी यांची 'पांजरपोळातली गाय' किंवा सौ मुक्ताबाई दीक्षित यांची 'शिकारी' या कथांत त्याच्यासारखाच विचार किती सूक्ष्मतेनें व सूचकतेनें मांडला आहे हें पहावें.

शब्द-लीलाचा मोह

विनोद निर्माण करण्यासाठीं शारीरिक कवायतीबरोबरच शाब्दिक कसरतीहि करण्याचा मोह ठोकळ्यांच्या पात्राना होतो, ही त्यांच्या लेखनाची प्राथमिक अवस्था होय. 'बा'ची (म्हणजे बायकोची व B. A. बी. ए. ची), धक्क्याला आगबोट लागली, जोडा जमणें-जोडा मारणें, इत्यादि श्लेष ओढूनताणून आणलेले दिसतात. विनोदासाठीं त्यांनीं 'टेंच' या कथेंतील नायकाचें वर्णन बीजगणिताच्या भाषेंत केलें आहे. तें पुढीलप्रमाणें,

" शिदू या नावाचें समीकरण —

श्रीधर = श्री + धर

श्री = श + री

श्रीधर = (र + र) = शीध

शीध = इ + ऊ = शिधू

बोलताना धूचा दू करतात.

∴ (एतदर्थे) शिदू

शिदू या व्यक्तीचें समीकरण :—

सर्व साधारण चेहरा + दाढी व मिशा (बोटल्यामुळें) + डोक्यावर केस (ठेवल्यामुळें) + चार पाच पुटकुळ्या + थोडासा गंभीरपणा (बावळटपणाच्या सदरांत मोडणारा) = शिदूचा चेहरा.

पपलिनचा सदरा (मळका) + रिपकॉर्डाचा कोट (बिनदस्तरीचा) + फिनरें मिल्चें पातळ धोतर (तारूस रंग चढलेलें) + बनातींची टोपी + चपला (कोल्हापुरी) = शिदूचा पोषाख, शिदूचा चेहरा + शिदूचा पोषाख = शिदू ही व्यक्ती."

हा विनोद कोणत्या प्रतीचा आहे, हें सांगावयास हवें आहे काय ?

अस्वाभाविकतेचा दोष

स्वाभाविकपणाला तर ठोकळांनीं आपल्या विनोदी कथांत हद्दपारच केलेलें दिसतें ' पहिलें चुंबन ' या गोष्टींतील नानामाहेब व भाऊसाहेब या वृद्धांच्या कॉर्पीत नायक भाग घालतो व त्यामुळें त्या तिघांचें पेटी-वादन, काव्य गायन व नृत्य सुरू होतें असें दाखविलें आहे ! भागेच्या तारेंतीलच साऱ्यांचें बोलणें ! मग त्यांचे गुणावगुण कोण पहाणार ? 'पिट-पाट ', ' हिंमत मर्दा ', ' पाऊस व प्रेम ' इत्यादि कथांत प्रत्यक्ष भाग नसली, तरी पात्रांचें वर्तन भाग प्याल्यासारखेंच वाटतें. प्रेमपत्रें व प्रेमभेटी गुपचूप पळविणारा गोपाळ जिनका कल्पित मूर्तीतील, तिनकेंच तालमीवर खूप होणारे दादासाहेबहि ! बिचाऱ्या बहिरू गवळ्याच्या भावनेस्टें लग्न देण्यास कसा लेखकाला सवड कोठें आहे ? रेशन ऑफिसांत कारकुनी करणारे सुधीर व सुधा यांचें प्रेम व लग्न ' चिमणा चिमणी 'त दाखविलें आहे. त्यांतहि लेखक त्या त्या पात्रांशीं समरस होताना दिसत नाहीं. दूर उभें राहून, दुर्बिणींतून दुसऱ्यांच्या प्रेमलीला पाहणें व त्या मिरिकपणें पुस्तूर सांगणें हीच भूमिका त्यानें घेतलेली दिसते.

रचना-सौंदर्याचा नमुना

ग्रामीण कथा लिहिण्यांत ठोकळ यांचें दिसे यांच्याशीं जसें साम्य आहे, तसेंच अद्भुतरम्यात्मक कथा लिहिण्यांतहि आहे. ' मोत्याचा चारा ' या संग्रहातील बहुतेक कथा अशा गूढ-रम्यच आहेत. पण त्यात प्रमाणबद्ध रचनेच्या दृष्टीनें प्रशंसनीय अशी लघुकथा म्हणजे ' मोत्याचा चारा ' हीच. शिंदुर्णी या खेड्याजवळील एका ओढ्याच्या गुलबशीच्या डोहात सहा पुरुष पाणी होतें. त्यात दर बारा वर्षांनीं मोती तयार होत. ते मोती कसे ? तर " सप्याराणीनें आपल्या शलाकानीं या मोत्याना कुरवाळलें असेल का ? कीं डोहाच्या सभोंवार दाटलेल्या कण्हेरी व गुलबशी या रानझुडपाच्या फुलाचा गर्द तांबडा रंग पाण्याच्या जाड थरातून ओघळून खालीं जातांना फिक्ट होऊन गुलाबी झाला ? गवताच्या हिरव्यागार, नाजूक पात्यावर तरळणारे दवाचे थेंब, अरुणाची प्रभा पोटात घेताना, अकल्पितपणें गोठून खालीं पाण्यात तर नाहीं ना साडले ? " एकजात गोल, गुलाबी व गोळीबंद मोती !

अशा मोत्याच्या खाणीपाशीं नायक एकदा बसला असतांना त्याला तेथें विलक्षण सौंदर्य अकस्मात् पहावयास मिळालें. " भुरभुरती श्रावण-सर नुकतीच येऊन गेली होती. ढगाच्या चाळणींतून गळणारे सूर्याचे ओलावलेले कवडसे डोहाच्या पाण्यावर पडून उलटत होते. गवताची हिरवीगार बेटें, झाडझडोन्याच्या हिरव्याजर्द पाचा, कण्हेरीचे तांबडेलाल गेंद आणि गुलबशीचे नाजुक, लाल घुमके हे एकात एक मिसळून अशी रंगीबेरंगी, सुंदर शोभा निर्माण झाली होती कीं, कुणाला वाटावें, मरीस भर म्हणून, पाचूच्या खाणींत माणकाची खाण फुटली आहे ! मी मात्र माझ्या मोत्यांच्या खाणींत पूर्णपणें रममाण झालों होतों. अशा वेळीं एक तरुण मुलगी मुकाट्यानें माझ्या शेजारी येऊन उभी राहिली. मी तिच्या-कडे पाहिलें आणि माझ्या हिरवेगीं या तिन्ही खाणींचा भाव खाडदिशीं उतरला. " या लहानशा उताऱ्यातहि ठोकळांनीं पर्जन्यसृष्टीचें, वनस्पति-सृष्टीचें आणि मानवी सौंदर्याचें वर्णन किती बहारीनें केलें आहे ! केशव

व यानी याच्या प्रेमाची ही शोककथा मांडली आहे, तीहि वाचकाची जिज्ञासा सतत वाढत राहील अशा रचना-कौशल्यानें.

कारुण्याचा स्पर्श

'मुग्ध' या कथेंत कारुण्याचे थोडेसे स्वाभाविक सूर ऐकू येतात या एका कथेंत चौघांचे मृत्यु वर्णिले आहेत. प्रेमभंग झालेल्या हृदयाचा कथा हृदयस्पर्शी आहे. कथेचा विनोदी प्रारंभ, पार्श्वभूमीवारसा उपयोगी पडतो लेखकानें चांदण्या रात्रीचें छोटेसें पण सुरम्य वर्णन केलें आहे. तें असें, "आकाशाच्या निळ्याभुन्या अंगणांत जाई-जुई-मोगऱ्याचीं दवलीं इवलीं पांढरीं पांढरीं फुलें विखुरलीं होतीं. पश्चिमेनें आपल्या कपाळीं चंदनाचा दळन्ळीत टिळा लावला होता."

चांदण्या रात्रीं गप्पा मारणाऱ्या मित्रमंडळींत फौजदाराचा भावशून्य व अघाशी स्वभाव पुढीलप्रमाणें दाखविला आहे "मुरकुटे फौजदारानीं अत्तरदाणींत नच्चदिशीं बोट घातलें व तिच्यातला अर्धा फाया काढून तो आपल्या कानाच्या वेचक्यात खुपसला. बोटाचा वास घेत ते म्हणाले, "अहो बलारवाले, या हीन्याला 'नाहीं' म्हणू नका ह!" आपण फार विनोद केला या कल्पनेनें मुरकुटे जोरात हसले"

शहरी जीवनावर टीका

खेडें व मुंबई-दोन टोकें! तीं जोडणारी कथा म्हणजे 'वाघाचा डोळा!' खेड्यातील दुकानदार लालचंद काटकसरीनें, कद्रूपणानें रहातो, पण त्याचा मुंबईतील भाऊ मोटारी उडवितो. त्या मोटारीच्या धुळींतील सुवर्णरंगानें लालचंदच्या नोकराचे डोळे दिपतात व ते मुंबईस जातात पण तेथें माणुसकीला वाव कोठला? व्यसनाचा नाच मात्र चालू! ही शहरी जीवनाची काळी बाजू लेखकानें चांगली रंगविली आहे. आपला मुंबईकर श्रीमंत भाऊ आज आपल्या खेड्यातील दुकानात पायधूळ झाडणार, या आनंदानें लालचंदचा दिनक्रम सुरू झाला, तो असा, "लवकर आंघोळ आटोपून लालचंद आतल्या घरातून बाहेरच्या

दुकानात आले फुलाप साबू लावून धुतलेला मलमलचा रुमीस त्यांच्या अंगात होता. घोतरावरून चढवलेली चांदीची जाड सापळी खमिसाच्या आडून चमकत होती. भुसार मालाच्या व्यापाराची काळजी घरून त्यांचें शरीर कृश झालें होतें. सोन्याच्या जाडजूड बाळ्यांनीं त्यांच्या कानाचीं पाळीं लोंबू लागलीं होतीं. केशरी पागोट्याखालीं आठ्यांनीं दुमडलेल्या अरद कपाळपट्टीवर त्यांनीं केशराचें गंध लावलें होतें डोळे किलकिले करून त्यांनीं दुकानाची साफसूफ पाहिली व ते खूष झाले."

त्या दुकानाचें वर्णन बारीकसारीक तपशिलांनीं लेखकानें अगदीं कोरलें आहे तें पुढीलप्रमाणें—"एका कोनाड्यात बालाजीची तसबीर ठेवलेली होती कोनाड्याच्या एका बाजूला 'शुभ' व दुसऱ्या बाजूला 'लाभ' अशीं अक्षरें कुंकवाच्या बोटानें काढलेलीं होतीं. लालचंदनें बालाजीची पूजा केली व मुद्दाम बनवून आणलेला दोन पैशाचा हार तसबिरीवर चढवला. पूजा संपल्यावर रोजच्याप्रमाणें उदबत्ती विझवून न टेकता त्यांनीं ती तशीच पेटत राहू दिली. गादीवर-परीटघडीची चादर टाकून त्यांनीं तक्क्यावर शुभ्र अभ्रा चढवला"

मुंबईत गेलेल्या खेड्त रगनाथला काय दिसलें ? लक्ष्मी ही ज्याची नटीक झाली आहे, ते सट्टेबाजारातील शेटये म्हणजे सपत्नीच्या 'अत्तराच्या कुप्याच.' पण त्या सट्टेबाजारातील देखावा, रगनाथाला, दारूड्याच्या किंवा वेड्याच्या जमावासारखाच वाटला. त्याचें शब्द-चित्र पहा,

'रगनाथला वाटलें, मुंबई म्हणजे एक झाड, भुलेश्वर ही एक फादी, समोरची इमारत हें मधाचें पोळें आणि हे सटोडिये म्हणजे मधमाशाचा थवा. टेलिफोनच्या घंटाडो घटा एकसुरी, एकमेळी किणकिणत, टणटणत होत्या. रगनाथनें चरखान्यातल्या आगीच्या बंबाकडे पाहिलें त्याला वाटलें, त्या बंबाची घटा थक मारते आहे ! भावाच्या विचारणा चालल्या होत्या. भाव येत होते. भाव जात होते. तेजीमंदी तालातालानें पुढेंमागें सरकत होतीं. पिसाटल्याप्रमाणें तें घंटाडो सटोडिया हो हो करून ओरडत होते. रगनाथला वाटलें, वेळापूरच्या मराठी शाळेंतले झाडून सारे वर्ग एकत्र जमून परवचा म्हणत आहेत."

शहरी जीवनाची हीन बाजू व खेड्त जीवनाची उजळ बाजू दाखविणाऱ्या लघु–कथा ठोकळ उत्तम प्रकारें लिहूं शकतील. कारण त्याना दोन्ही जीवनाचा अनुभव आहे आणि तो अनुभव कलेच्या द्वारा प्रगट करण्याचें कौशल्य त्याच्या अंगीं भरपूर आहे.

सौ. मुक्ताबाई दीक्षित : : १५

भारतीय भाषांतील वाङ्मयाची तोंडओळख करून देणारें 'पेन'चें एक इंग्रजी पुस्तक नुकतेंच इंग्लंडात प्रसिद्ध झालें त्यात मराठींतील ठळक लेखिका म्हणून जीं दोन नावें घेण्यात आलीं आहेत, तीं म्हणजे विभावरी

शिरूरकर व मुक्ताबाई दीक्षित यांपैकीं कादंबरींच्या क्षेत्रात विभावरीबाईंनीं किती कामगिरी केली, याचें दिग्दर्शन 'सौ मालतीबाई बेडेकर' या प्रकरणात पूर्वीं केलेलें आहे. आता सौ. मुक्ताबाई दीक्षित यांनीं लघुकथेच्या प्रांतात कोणती करामत करून ठेवली आहे, हें येथें पहावयाचें आहे.

श्री हरिभाऊ आपटे किंवा ना. फडके या प्रतिभाशाली कथाकारांनीं परकायाप्रवेश करून स्त्रियांचीं मनें कुशलतेनें रेखाटलीं यात शंकाच नाहीं. पण किती झालें, तरी तो पर-काया प्रवेशच! प्रत्यक्ष अनुभवापेक्षा कल्पनेवरच अधिक भिस्त बालगंधर्वांनीं स्त्री वेष करण्यातलाच प्रकार. त्यांचें रुक्मिणीचें किंवा भामिनीचें सोंग कैक नवशिक्या नटींपेक्षा अधिक सरस, अधिक स्वाभाविक वठत असे, हें खरें, पण नाट्यकलेचा प्रसाद लाभलेली प्रत्यक्ष स्त्रीच जर तो तो अभिनय करूं लागली, तर त्यांत किती सहजता, किती जिवंतपणा येईल! रंगभूमीवर बालगंधर्वांला हार

गाववयास लावणारी रूपसंपन्न, अभिनयसंपन्न व गानसंपन्न नटी अद्याप निर्माण झाली नाही; तथापि कथेच्या प्रांतांत मात्र, कांहीं कांहीं गुणांचे बाबतींत, आपटे किंवा फडके यांच्यावर ताण करणाऱ्या लेखिका पुढें आल्या आहेत. त्यांपैकीं सौ. मुक्ताबाई दीक्षित यांच्या लघुकथा, त्यांतील प्राजलपणामुळें व मनोविश्लेषणामुळें, रसिकांच्या निरंतर स्मरणांत राहण्यासारख्या आहेत.

शारदेची उपासना

मुक्ताबाईंचा जन्म मुक्ताबाईंच्या गांवींच झाला. 'निवृत्ति-ज्ञानदेव-सोपान-मुक्ताबाई' या चार भावंडांपैकीं मुक्ताबाई विजेच्या कडकडाटांत गुप्त झाल्या, त्या खानदेशातील एदलाबादला. त्या गांवीं त्यांची समाधि असून त्यांचें नाव भक्तीनें तेथें घेतलें जातें. म्हणूनच मूळचें पाळण्यांतलें नांव कृष्णाबाई असताहि, करंदीकरांनीं आपल्या कन्येचें नाव मुक्ताबाई असेंच रूढ केलें. माहेरीं व सासरीं दोन्हीकडे 'मुक्ताबाई' हेंच नाव चालू राहिलें, तरी त्या नावाच्या व्यक्तीला मान पाळण्यांतील नाव लाडकें असावें. कारण लघुकथा लिहितांना मुक्ताबाईंनीं 'कृष्णाबाई' या टोपण नावानेंच त्या लिहिल्या.

मुक्ताबाईंचा जन्म १९०१ सालच्या डिसेंबर महिन्यात झाला. त्यांच्या मनावर लेखनाचे संस्कार आनुवंशिकच होते, असें म्हटलें तरी चालेल. सुप्रसिद्ध कवि विनायक हे त्यांचे चुलते. त्यांचे बंधु श्री. ना. वि. करंदीकर धुळ्यास वकिली करीत असले, तरी ग्रंथ-लेखनाचा त्यांना छंद आहे. पं. नेहरू यांच्या 'भारताचा साक्षात्कार' या ग्रंथाच्या अनुवादात साने-गुरुजींइतकाच त्यांचाहि हात आहे. इतरहि कोणी कवि, कोणी लेखक-असें विविधें वातावरण करंदीकरांच्या कुटुंबात होतें.

प्राध्यापकाच्या खुर्चीवर

हुजूर डेप्युटी कलेक्टर या मानाच्या जागेवर वडील होते. ही जागा त्यांनीं आपल्या मनगटाच्या जोरावर कमावली होती.. त्यांनीं नोकरीला आरंभ केला, तो पधरा रुपये पगाराचा नाक्यावरील कारकून म्हणून. पण

आपल्या अगच्या गुणानीं ते वरवर चढले. जत संस्थानात 'ॲडमिनिस्ट्रेटर' म्हणूनहि त्यानीं काम केलें. त्यानंतर ब्रिटिश राजवटींत त्यांच्या कर्तृत्वाचें प्यादें पुढें सरकता सरकता डेप्युटी कलेक्टरच्या कटीवर जाऊन बसलें. पण वडिलांच्या ऐश्वर्याचा लाभ मुक्ताबाईंना फारसा झाला नाहीं. कारण त्या सात-आठ वर्षांच्या असतानाच त्यांच्या शिरावरील पितृप्रेमाचें छत्र हिरावलें गेलें. आई तर त्याआधींच देवाघरीं गेलेली होती. पण चुलत्यानीं मुक्ताबाईंचा प्रतिपाळ चांगल्या रीतीनें केला. नुसता प्रतिपाळच नव्हे, तर शिक्षणहि त्यानीं त्याना चांगलें दिलें.

पुणें येथील हुजूरपागेंत, मुक्ताबाईंचें दुय्यम शिक्षण झालें. १९२२ सालीं त्यानीं मॅट्रिकचें प्रवेशद्वार ओलांडलें व स. प. कॉलेजात पाऊल टाकलें. कॉलेजच्या खुल्या वातावरणात त्यांच्या जिज्ञासेचे दरवाजेहि खुले झाले. बी. ए. ला त्यानीं 'तत्त्वज्ञान' हा विषय घेतला व मानस शास्त्राचा अभ्यास विशेष आवडीनें केला. १९२६ सालीं बी. ए. ची परीक्षा त्या उत्तीर्ण झाल्या. बी. टी. झाल्यानंतर बडोदें येथील 'महाराणी हायस्कूल'—मध्यें त्यानीं शिक्षिकेची नोकरी धरली. मराठी विषय घेऊन त्या नागपूर विद्यापीठाच्या एम. ए. १९३५ सालीं झाल्या. बडोद्यातील शिक्षकी त्यानीं सात वर्षे केली. त्यानंतर पुणें येथील ठाकरसी कॉलेजात मराठीचे प्राध्यापक म्हणून त्यानीं काम केलें. त्याचें आयुष्य 'वाऱ्यावादळाशीं झगडा' करण्यात गेलें. 'पांढरपेशा वर्गातल्या सुशिक्षित एकाकिनीचें भावजीवन' कंठताना त्याना जे अनुभव आले व त्याचें जें मानस मथन झालें, तेंच त्यांच्या लेखनाचें खरें भांडवल.

तर्खडं पारितोषिक

कथा लेखनाकडे मुक्ताबाई योगायोगानेंच वळल्या असें म्हटलें पाहिजे. पदवीधर होऊन त्या अध्यापनाचें कार्य करीत होत्या, तेव्हां १९२७ सालीं त्यांच्या वाचनात श्री. वरेरकरांची एक गोष्ट आली, तिचें नाव 'आमचे मालक' त्यांतील विचार मुक्ताबाईंना नापसत वाटले—बेचैन करू लागले. म्हणून, त्याची दुसरी बाजू दाखविण्यासाठीं त्यानीं एक लघुकथा लिहिली

आणि तिला नाव दिलें 'आमचे दास' म्हणून. त्या म्हणतात, 'अगदीं अनपेक्षितपणें मी लेखिका झालें !' या दोन्ही गोष्टी 'गृहलक्ष्मी' मासिकात प्रसिद्ध झाल्या होत्या मुक्ताबाईंच्या भाषेची तडफ व विचाराचा प्राजळपणा पाहून रत्नाकर' मासिकाचे श्री. गोखले यानीं त्याचेकडे लघुकथेची मागणी केली–किंबहुना, लकडाच लावला. त्यामुळेंच मुक्ताबाईंच्या हातून कथा-लेखन झालें. त्यांच्या बहुतेक कथा 'रत्नाकर' व 'प्रतिभा' या उच्च दर्जाच्या नियतकालिकातून प्रसिद्ध झाल्या व त्यानीं चिकित्सक कथा-वाचकाचें चित्त वेधून घेतलें. 'मानस लहरी' या त्याच्या पहिल्या कथा सग्रहानें त्याना कीर्ति मिळवून दिली आणि 'अनिरुद्ध प्रवाह' या दुसऱ्या कथा सग्रहानें तर त्यानीं १९३९ मध्यें 'तर्खड पारितोषिक' हि हस्तगत केलें. हें बक्षीस टीकात्मक ग्रथानाच बहाल करण्याची प्रथा आहे त्या बक्षिसास पात्र होण्याचा पहिला मान मुक्ताबाईंच्याच ललित लेखनाचा. त्याच्या लघुकथाहि सामाजिक टीका करणाऱ्याच आहेत, अशी परीक्षकाना खात्री पटली, म्हणूनच त्यानीं हें पारितोषिक त्याना दिलें. याननरहि त्याच्या सुमारें दहा लघुकथा प्रसिद्ध झाल्या आहेत. चार-पाच कथा तर इग्रजी, हिंदी, गुजराती व ऊर्दू या भाषात अनुवादित झाल्या आहेत थोड्याच कथा लिहून मोठी कीर्ति मिळविणाऱ्या लेखकामध्यें मुक्ताबाईंची गणना होण्यासारखी आहे

यशवंत नाट्य लेखन

लघु कथानतर नाट्य-लेखनाकडे मुक्ताबाईंची लेखणी वळली. 'जुगार' हें त्याचें पहिलें नाटक १९५० सालीं रगभूमीवर आलें आणि त्याचे नाद-निनाद महाराष्ट्रभर उमटले सपत्नीक स्त्रीचें मनोविश्लेषण या नाटकात मार्मिकतेनें, सूक्ष्मतेनें व हळुवार हातानें केलें आहे त्या गुणाला कोंदणहि मोलाचें लाभलें. रगभूमीवर तें नाटक उभें रहाण्यासाठीं नटश्रेष्ठ श्री. केशवराव दाते यानीं जिवापाड परिश्रम घेतले. त्याच्या अनुभवसिद्ध मार्गदर्शनाचा लाभ झाल्यानें 'जुगार'च्या यशात भरच पडली इदूरच्या "महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचें" 'यशवत नाट्य पारितोषिक' या नाट-

काला मिळालें त्या नाटकाचें हिंदी व कानडी या भाषांत अनुवाद झाले आहेत याशिवाय त्यांनी आणखी दोन नाटकें प्रकाशनाच्या वाटेवर आहेत त्याच पति श्री विठ्ठलराव हे 'इंटर नॅशनल बुक सर्व्हिस' या संस्थेचे मालक असल्यामुळें ग्रंथाच्या समुद्रातच जणु मुक्ताबाई असल्या आहेत व त्यामुळें त्यांच्या चिकित्सक वृत्तीला वाचनाचें आकंठ पान करणें सुकर झालें आहे

खऱ्या टीकाकारच

'टीकाकार' म्हणूनहि त्यांचें स्थान वरचें आहे 'चादरात,' 'जागत्या छाया' वगैरे ग्रंथावरील त्यांची टीका तात्त्विक मीमांसा करणारी असून गुणग्राहक अभिप्राय देणारी आहे 'घराबाहेर' नाटकाचें परीक्षण तर अत्यंत सडेतोड आहे तसेंच 'माधव ज्यूलियन' त्यांच्या काव्याचें मूल्य-मापन त्यांचा स्वभावच चिकित्सक असल्यानें त्या स्वतः त्याहि टीकाकार सदैव असतात साहित्यावर व समाजावरहि अचूक व तीक्ष्ण टीका करण्यात मुक्ताबाईंची लेखणी यशस्वी आहे थोड्या व साध्या शब्दात पुष्कळ व गहन अर्थ सांगण्याचा गुण त्यांच्या लेखणींत किती आहे, हें एका वाक्यावरूनहि कळून येण्यासारखें आहे काणेकरांच्या 'चादराती' विषयीं लिहिताना त्या म्हणतात,

"चादरातींतील कित्येक भावगीतें, भावगीताचें उदाहरण म्हणून देण्यासच नव्हेत, तर भाव-गीताची व्याख्या ठरविण्यास उपयोगी पडण्याइतकीं सरस आहेत त्यातील भावना त्यांच्या आहेत उत्कट आहेत, त्या जणु काय त्यांना बेचैन करीत आहेत शब्द साध्या आहेत, नाद माधुरी आहे, विचाराचर भर आहे, भावनेंत एकविधपण आहे तिच्या प्रकटनात मनोज्ञपणा आहे व सर्वांच्या शेवटीं आटपशीरपण आहे भावनेचा भर ओसरला कीं, लेखणी हातातून खालीं ठेवल्यासारखी वाटते" इतका अर्थ गौरव किती मराठी टीकाकाराच्या लेखनांत सापडेल? मुक्ताबाईंच्या लेखनातील मुख्य दोष एकच—आणि तो म्हणजे तें अल्प आहे हा! त्याचें वर्णन त्या स्वतःच, 'कासव-गति' या एका शब्दानें करतात!

स्वभाववैशिष्ट्याचा उठाव

लघुकथेची शास्त्रीय भूमिका टीकाकार मुक्ताबाई किती यथार्थपणे जाणतात, हे ' जागत्या छाया ' वरील त्यांच्या परीक्षणावरून कळून येतें. " एखाद्या व्यक्तीच्या स्वभाव वैशिष्ट्याचें वर्णन समर्पक शब्दांत केलेलें असलें, तरी तें शब्द चित्र होईल, लघुकथा नव्हे. त्याच्या त्या स्वभाववैशिष्ट्यामुळें जेव्हा एखाद्या घटनेला उठाव मिळेल, त्या वेळेसच लेखकाला लघुकथेची वस्तु सापडली असें म्हणता येईल. " ही त्यांची मीमांसा मूलग्राही आहे. या कसोटीला त्यांच्या बहुतेक कथा उत्तम प्रकारें उतरतात. आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, ' आमचे दास ' ह्या पहिल्याच कथेंत लेखिकेच्या कथा लेखनाचें सारें कौशल्य प्रतिबिंबित झालें आहे. तींत सुशिक्षित तरुणाच्या प्रेमभावनेचीं आंदोलनें हळुवारपणें चित्रित केलीं आहेत, त्यासाठीं योजिलेल्या घटना स्वाभाविक आहेत, वायफळ शब्द वापरूनहि सापडावयाचा नाहीं, त्यांचे सारे संवाद सूक्ष्म बुद्धिमत्तेनें लक्ष लागणारे असतात. या सर्व गुणांचें प्रतिबिंब या पहिल्या कथेंत पडलेलें असून ती कथा पात्रमुखी आहे. नव्या काळातील तरुणी स्वत च आपल्या मनाचें हेलकावे या कथेंत सांगत असल्याकारणानें ती विलक्षण परिणामकारक झाली आहे.

मॅट्रिक झालेली मुलगी 'लग्न करून परतंत्रता पत्करायची नाहीं' असा निर्धार करते आणि " आदर्शभूत स्वतंत्र स्त्री " होण्याचें मनोरथ रचते. पण तिचें लग्न एका प्राध्यापकाशीं होतें. त्या प्राध्यापकाचा स्वभाव शांत, समजूतदार व निश्चयी असा शेवटपर्यंत दाखविला आहे. आस्थेनें, आपलेपणानें तो तिला काहीं गोष्टी करावयास सांगतो, तेव्हां तिला तो " धैर्य धराचा हुकमीपणा " वाटतो. "बरोबरीचे हक्क याचाहि अर्थ एकाच प्रकारचे हक्क असा नाहीं. " हा त्याचा सयुक्तिक विचार तिच्या बडखोर मनाला रुचत नाहीं. त्यामुळें ती माहेरीं रागावून जाते. तेथें ती चार वर्षे राहते आणि बी. ए. होते. पण तिला लवकरच कळून येतें कीं, " मी पतीच्या दास्याला न जुमानता ज्ञानार्जन केलेली बाणेदार स्त्री होतें, पण

घराच्या मर्यादा सोडून जगाच्या आसाड्यात पाऊल घातल्यापासूनच माझा दुबळेपणा मला जास्त जाणवत चालला होता. आपल्याला संरक्षणाची जरूर आहे ही गोष्ट नकळत मला पटत चालली होती."

स्वभावाचें परिवर्तन

आपल्या मनाचें एकाकीपणाचें असमाधान घालविण्यासाठीं तिनें एका त्याश्रमी शिक्षणसंस्थेंत काम करण्यास सुरवात केली. पण ही "समाजसेवा म्हणजे निव्वळ आत्मवंचना आहे." हेंहि तिला पटलें. तिच्या आईनें स्वभावचित्र पार्श्वभूमीसारखें रंगविलेलें आहे. पतीच्या सुखासाठीं ती आत्मसमर्पण करते. तिच्या प्रत्यक्ष उदाहरणानें मुलीच्या मनातील अहंकाराच्या गांठी हळूहळू सुटू लागतात. त्यांतच कौपर, टेनिसन् वगैरे कवींचे आत्मसमर्पणाचे विचार तिच्या वाचनांत येतात. एका कवयित्रीचाहि सूर तोच ! हें पाहून ती थक्क होते व तिच्या मनाची तडफदी दासावून जाते. ती मनात म्हणू लागते, " मला त्यांनीं 'गृहाची स्वामिनी' केली होती, पण मला त्यांना 'मदतनीस' शोभायला हवं होतं. 'मनाचा राजा' नसो होता, तर मेंदूची मरोनरी हवी होती. व म्हणूनच त्या अंतःकरणाच्या राज्यातून माझी हकालपट्टी झाली होती."

तरुणींचीं मनश्चित्रें

त्यानंतर तिनें आपल्या पतीच्या स्वभावाचें जें विश्लेषण केलें आहे, तें अत्यंत मार्मिक आहे. " बुद्धिवैभवाच्या जोरावर मन ताब्यात ठेवूं पाहणाऱ्या त्या माणसाला प्रीतीनैभवानें जग जिंकायला लावीन " अशी प्रतिज्ञा करून ती पतीच्या घरीं परत जाते. तिचा स्वीकार प्राध्यापक आतरतेनें करतात. परंतु इतकाच कीं, " पूर्वीच्या प्रत्येक ' कर 'ची जागा आतां परवेनगीच्या ' करूं कां ? ' नीं पटकावली होती." या परवेनगीमुळें, दुटप्पणामुळें, दूरपणामुळें तिचा कोंडमारा झाला—आणि तो तिला असह्य झाला. शेवटीं ती त्यांना शरण गेली, पण ही शरणागती जुन्या काळच्या आदर्शमार्गें आंधळी नसून ' ज्ञानोत्तर ' आहे असें

समाधान तिनें मानून घेतलें. हे मनाचे झोके कोणत्या सुशिक्षित तरुणीला वाचनीय व मार्गदर्शक वाटणार नाहींत ?

असेंच आणखी एका तरुणीचें मनश्चित्र " वर्षाव " या कथेंत लेखिकेनें रेखाटलें आहे. गणिताची प्राध्यापिका असणारी एक तरुणी अगदीं एकटी असते. तिच्यावर तीन प्राध्यापकांचें प्रेम असतें. पण अखेर मानसशास्त्राचा प्राध्यापक तिचें मन जिंकतो. हें या कथेंत चित्रपटाच्या वेगानें दाखविलें आहे. गणिताचें पुस्तक लिहिण्यासारखा तिचा रुक्ष उद्योग चालू असताना बाहेर सृष्टींतील उकाडा वाढत असतो, आणि जेव्हा तिनें प्रेम जमतें तेव्हा पुस्तक संपतें—आणि सृष्टीहि पावसानें भिजून निघते—असें ' निसर्गाचें सवादित्व ' दाखविलें आहे. शृंगारिक संवादाची बारीकशी लकेरहि या कथेंत उमटली आहे.

विनोदाचा परिमल

" अज्ञात मार्ग," " ज्ञात वादळ," " दोन म्हातारे," इत्यादि कथांतूनहि शृंगाररसाचे बारीक नारीक येंत उडत असतात. ' अज्ञात मार्गात ' तर शृंगाराच्या तरंगाला विनोदाचा वास लावलेला आहे. लोणावळा येथें हिरकणीचें हृदय जिंकू पाहणारा व तिच्याबरोबर टेनिस खेळू पाहणारा दिनकर साठे, आपला मित्र माधव याला तिच्यापासून दूर ठेवण्यासाठीं किती युक्त्या-प्रयुक्त्या करतो हें पाहताना वाचकाला हसू येतें " तो गेळ नद पाडण्याकरिता कैवल्यधामच काय, पण चारी धामाची यात्रा मी दोन्ही पाय मुरगळले असते तरीसुद्धा केली असती " अशी त्याची हिंमत, पण त्याचा गनिमी कावा फुकट जातो आणि माधव हिरकणीशीं लग्न करतो

" निंदक ", " पुराण पुरुष " व " पत्ता हरवला " या तीन कथा केवळ विनोदी आहेत पस्तीस वर्षे वयाचा जमादार आपल्या प्रवासाच्या थापा इतक्या मारतो कीं, तो प्रवास करण्यास साठ वर्षें लागावीं ! एरवीं शब्दांची काटकसर करणाऱ्या लेखिकेनें येथें विनोदासाठीं शब्दांची यथेच्छ उधळपट्टी केली आहे व ती योग्यहि आहे. प्रो. नारिंगे यांची धादल व

विसराळूपणा याचें विनोदी चित्र 'पत्ता हरवला' या गोष्टीमध्यें पहाव-यास मिळतें त्याना पार्श्वभूमि शोभण्यासारखें शब्दचित्र श्यामकांतानें रंगविलें आहे 'पत्त्याचा कागद हरवला तर स्मरणानें तो पत्ता आठवा,' एवढाच काय तो सल्ला श्यामकांतानें प्रोफेसराना दिला पण तो त्याना मोलाचा वाटला.

"शाल वादळ" या कथेंतील श्रीरंग व चंदन या प्रेमी युवकाना आपल्या लग्नाला आईवडिलाचा विरोध होत नाहीं म्हणूनच धक्का बसतो. त्यामुळें वडखोरी करण्याची संधि गमावल्याचें त्याना दु ख होतें याच कल्पनेवर य गो जोशी यानीं 'सर्कस' ही कथा किती विडंबनपर व हास्यकारक रचली आहे तें पहाण्यासारखें आहे.

जुन्या-नव्याचा संघर्ष

'कल्याचे नि श्वास कीं सुवास ?' या कथेंतील श्रीनिवासचा बुजरा स्वभाव आरंभापासून अखेरपर्यंत सुसंगतपणें लेखिकेनें रेखाटलेला आहे सुशिक्षित तरुणीची त्याला धास्तीच वाटे घरीं त्याला ज्या मुली दिसल्या होत्या, त्या जुन्या वळणाच्या होत्या त्यांचें वर्णन लेखिकेनें मोजक्या शब्दानीं रेखीवपणें केलें आहे. तें असें —"वडील वहिणी होत्या, पण त्या जगदींच अशिक्षित त्या जोडवीं घालीत, तुळशीची पूजा करीत, चातुर्मासात नेमधर्म करीत व सौंदर्यशास्त्रापासून शक्य तों अलिप्त रहात! शेजारीं पाजारीं काहीं तरुण अर्धवट शिकलेल्या पोरीसोरी असत परंतु त्या घट्ट अंबाडा बाधीत, लोकरींचें विणकाम करीत, नवऱ्याच्या नावाला लाजत व आपल्या खुळचट रोमान्सचें मैत्रिणींजवळ वर्णन करीत !"

संवादातील चातुर्य

श्रीनिवासची ही स्त्री-विन्मुख वृत्ति व्यक्त करणारी घटना लेखिकेनें घरीच गुपली आहे त्याच्या लग्नाच्या वाटाघाटी चालू असताना एके दिवशीं सध्याकाळीं तो फिरावयास गेला त्यावेळीं कॉलेज-कन्यकाचा संवाद सहजगत्या त्याच्या कानीं पडला. संवाद चालला होता निभावरी शिरूरकर याच्या "कल्याचे नि श्वास" या कथा-संग्रहावर हा संवाद

वाचताना वामनरावांच्या " रागिणी "ची आठवण कोणासहि व्हावी इतका तो बुद्धीच्या तेजानें लखलखणारा आहे. त्याचा एक नमुना असा-

" तुला तुझ्या आईबापानीं अविवाहित ठेवली–अगदीं स्वार्थासाठी ठेवली तरी, वाङ्मयाच्या स्वरूपात का होईना, जनतेच्या न्यायासनासमोर आपल्या आईबापाना आरोपी म्हणून तू उभं करशील का ? "

" पण असं म्हटल तर गर्हेतुक वाङ्मयाची वाढच कठीण होईल–उलट आत्मप्रत्ययाच्या अनुभूतीचा आधार हाच वाङ्मयात महत्त्वाचा आहे "

" कळ्यांचे नि श्वास " या लघुकथानीं श्रीनिवासची मनोवृत्ति पालटली आणि त्यानें ललितेशीं लग्नगाठ बांधिली, असें लेखिकेनें दाख विलें आहे वाङमयाचा जीवनावर इतका सत्वर प्रभाव खरोखर पडू लागला, तर वाङ्मयसेवकाना उर्जीचे ग्रह येण्यास कितीसा उशीर लागेल ? पण विचाराची वावटळ वळायला कोणतें निमित्त पुरेल हें सागता येत नाहीं.

कथेच्या द्वारें टीका

" कळ्यांचे नि श्वास " हा विभावरींचा कथा-सग्रह, " जादूगार " ही फडक्यांची कादंबरी आणि "आई" ही यशवताची कविता–या तीन वाङ्मय-प्रकारावर, आपल्या कथेच्या ओघात मुक्ताबाईनीं मार्मिक टीका केली आहे चित्रकाराच्या कुशलत्यानें शस्त्र क्रिया करण्यासारखेंच हें कसब आहे " अभिनव स्त्रीराज्य " या कथेंतील राजा काव्यात्म वृत्तीचा असतो. ऐदीपणानें श्रीमतीवर लोळत लोळत तो फडक्यांच्या गधर्वनगरींत गुगत असतो त्याची ती तंद्री उतरविण्यासाठीं जोगळेकर त्याला आपली नवी कादंबरी वाचावयास देतात तींत शब्दमाधुर्य, कल्पनासौंदर्य, भावना-विलास, वगैरे सर्व कांहीं असते, पण " वृद्ध आजीबायांचा–पत्नीबायांचा घोळका " व त्यांचें कीर्तन यांचेंच कथानक त्या कादंबरींत असतें. तें वाचून उलट राजाचा तलख मेंदू इतका भडकला कीं, " कीर्तनानें सुरवात करून प्रेतयात्रेनें कादंबरीचा शेवट करणाऱ्या त्या नवकल्पनावादी कादंबरीकाराच्या डोक्यात, कोपऱ्यातल्या दाडग्या " अभिनव " काठीचा

अगदी " नावीन्यपूर्ण " तडाखा देऊन, त्याला कधीं पाहिली होती का नव्हती अशा " नवनवोन्मेषशाली " तिरमिरीचा " क्रांतिकारक " अनुभव आणून द्यावा, असा अगदीं " प्रतिभापूर्ण " मोह राजाला वाटला—"

कारुण्याचा स्पर्श

या विनोदापेक्षा साहित्याचा भावनेवर कसा करुण परिणाम होतो हें " आई " या कवितेंत नाजूक कलमानें त्यांनीं चितारलें आहे. कवि यशवंताची भावपूर्ण गानमोहिनी सर्वत्र पसरत होती. पण दोन महिन्या-पूर्वीच आईविरहित पद्मावतीला तें काव्य ऐकवेना. म्हणून ती दिवाण-खान्याबाहेर आली आणि ' फुन्दन फुन्दन हुंदके ' देऊं लागली. हा अनुभव शेकडों महाराष्ट्रीय रसिकांना आलेला आहे. पण लेखिकेचें कौशल्य हें कीं, तेरा वर्षांनंतर त्याच कवीची तीच कविता ऐकत असताना पद्मा-वतीची वृत्ती स्थिर होती, असें तिनें दाखविलें आहे. काव्यसृष्टींतून ती सत्यसृष्टींत उतरली होती. अश्रु ढाळून भावनेला वाट करून देण्याइतकीहि स्वस्थता तिच्या अंत.करणाला नव्हती. ती मानसिक चैन तिला परवडत नव्हती. आता पद्मावती म्हणजे " तरुण अंतःकरणाच्या चेपल्या गेलेल्या महत्वाकांक्षा आणि कोंडल्या गेलेल्या भावना यांचें मूर्तिमंत प्रतीक होती. " तिच्यावर कुटुंबाची जबाबदारी पडलेली होती. ती पार पाडण्या-साठीं पद्मावती अविवाहित राहिली होती. तिची मनोवृत्ति बधिर झाली होती–तिची भावना करपून गेली होती. हा फरक मुक्ताबाईंनीं मोठ्या कलात्मकतेनें मांडला आहे.

" मातृऋणाची फेड " ही कथाहि हृदयस्पर्शी आहे. नायकाची आई पुनर्विवाहित असते, म्हणून तिला लोक ' पतित ' समजतात—बहिष्कृता-प्रमाणें वागवितात. तिनें मृत्युशय्येवर असताना आपल्या मुलाला हा नसता ' कलंक ' पुसायचें काम सांगितलें. तिचें तें प्रदीर्घ व व्याकरणशुद्ध भाषण अस्वाभाविक वाटतें आणि आता पुनर्विवाह इतका वर्ज्यहि मानला जात नाहीं. पण पंधरा वर्षांच्या मुलाची त्यावेळची मनः-

स्थिति माचकाच्या चित्ताला चटका लावणारी दाखविली आहे. पुढें मुलगा इंग्लंडला जातो, बॅरिस्टर होतो, इंग्रज मुलीच्या प्रेमात सापडतो आणि तिच्याशीं लग्न करण्याचें ठरवितो. 'विवाहात धर्माचा प्रश्न गौण आहे' असाहि सिद्धात तो ठोकून देतो. पण आपल्या असल्या विवाहामुळें आजूबाजूच्या बायका आपल्या आईची बदनामी करतात, हें ऐकल्यावर मात्र त्याचें मन एकदम पलटी खातें व म्हणतें, "मी धर्मघातकी व्हायला तयार होतों, समाजघातकी व्हायला तयार होतों, फार काय आत्मघातकी व्हायला तयार होतों—पण मातृघातकी !"

'मनु पालटला' या गोष्टींत लग्न-विधीच्या इतर अंगामध्यें पिढ्या-पिढ्याना फरक पडत गेला, तरी लग्नमंडपापुढें 'माई अन्न वाढा व पोराला' हा भिकाऱ्याचा कोलाहल कांहीं पालटला नाहीं, ही समाजांतील विषमता लेखिकेनें सूक्ष्मतेनें मांडली आहे.

विचारांची शास्त्रीयता

जगातल्या कटु सत्याची ओळख पटल्यामुळें येणारा तिरस्कारमिश्रित कडवटपणा " 'पावित्र्य विडंबना 'तील निर्मलेच्या स्वरात आहे. तो मुक्ताबाईंच्या लेखणींतून सदैव वाहत असतो. समाजाची काळी बाजू त्यांनीं उघड्या डोळ्यांनीं पाहिलेली दिसते. 'रूढ नीति—कल्पनाचे पाट-बंधारे जीवनाचा अनिरुद्ध प्रवाह थोपवून धरायला असमर्थ ठरतात" असा सिद्धात त्यांनीं एखाद्या समाजशास्त्रज्ञाप्रमाणें "शिशारी" या गोष्टींत मांडला आहे. पण विवाहसंस्थेचा पाटबंधारा नसलेला समाज कसा काय टिकूं शकेल याचा विचार त्यांनीं केलेला आहे काय ? समाजाच्या पायाखालील विवाहसंस्थेचें अधिष्ठान काढून घेतल्यानंतर त्याला दुसरें कोणतें अधिष्ठान मिळवून द्यावें, हाहि विचार विद्वान स्त्री-लेखकांनीं करायपास हवा. साऱ्याच जुन्याचा विध्वंस करण्याची बंडखोर वृत्ति टोळे दिपविणारी असते; पण समाज-नेत्याना शांतपणें, दूरवर, सारासार—विचार लागतो.

द्वि पत्नी विवाहाचा प्रश्न

विचाराचा असाच एकांगीपणा ' पुण्यात्मे ' या कथेतहि आढळतो. आनदरावानीं मजूला टाकलें आणि परजातींतील पदवीधर सुधेशीं लग्न केलें त्याची भेट मनूच्या वडील बहिणीनें घेतली. तेव्हा ती त्याचेवर आपला राग कसा काढते, हें लेखिकेनें पुढील शब्दांनीं दाखविलें आहे— " तापलेली सळई कानात घालावी असा मला भास झाला ! आपल्या सुखाच्या वेळीं तिच्याकडे लक्ष दिल नाहीं आणि आता तिच्या सुखाच्या आड येताहेत ! संतापामुळे डोळ्यात येऊ म्हणणारा अश्रूंचा कढ आवरून, मी म्हणालें, "बरोबर आहे, तुमचा फायदा नाहींच उलट तोटाच आहे. कारण आजच्या समाजात तो तुमच्या अगूला कमीपणा आहे ! आनदराव, एका जिवाचा जिवत बळी घेतल्यात, आता त्याला अन्य तऱ्हेनें सुख मिळेल तर तेंही मिळू देऊ नका ! किती पापी आहात ! " बोलता बोलता माझ्या डोळ्यात अश्रू आलेच ! "

पण हा रागाचा व शोकाचा भर ओसरल्यावर ती वडील बहिण आनदरावाच्या द्वि पत्नी विवाहाचा निषेध न करता विनायकरावाच्या विषम विवाहाचा तेवढा निषेध करते,—त्याला ' सैतान ' म्हणते याचें आश्चर्य वाटतें विनायकरावाचा अपराध हा काहीं आनदरावाचा बचाव होऊ शकत नाहीं रोगाचें निदान बरोबर न झाल्याकारणानें लेखिकेवर आपल्या भगिनींना निराशेचाच सल्ला देण्याची पाळी येते तो सल्ला असा- " मृतदेहच अधिष्ठान सोडलेल्या धर्मकल्पना, आणि निषेधात विराम पावणाऱ्या सुधारणेच्या निर्जीव, निष्क्रिय कल्पना, अशा दुहेरी पचात आतून-बाहेरून कुजलेल्या समाजात, स्त्रीजातींत जन्म घेतलास ! आता सुखाच्या आशेवर पाणी सोडशील तर त्यातच तुला जास्त सुख लाभेल."

जीवनाचा अर्थ

" शास्त्रज्ञाचा शोध " ही लघुकथा लघुनिबंधाच्या वळणावर गेली आहे. Love या शब्दाचा अर्थ शोधूनें विचारताच जयतानें जेम्स, रसेल, मॅक्डूगल, फ्राईड, गार्डीनर, बूल्स इत्यादि आगल पडिताची पलटण उभी

करून त्याच्या वचनाचे सार काढण्यास सुरवात केली. या पहिल्या पैरी-नंतर कॉलेजात वादविवाद झाला तोहि प्रेम याच विषयावर. त्या सभेत विवाहोत्तर प्रेमाचा पुरस्कार जयताने केला. पण प्रत्यक्ष कृतीची वेळ आली असताना त्याचेवर विवाहपूर्व प्रेम करणाऱ्या अजितकडेच त्याचे मन वळते. हा उच्चाराचारातील विरोध या कथेत दाखविलेला आहे. पण त्यावर विचाराची व चिकित्सेची इतकी दाट छाया पडली आहे की, त्यामुळे भावनेचा मूळचा रंग दिसेनासा होतो. मात्र जयताचा अखेरचा सिद्धांत वाचकाच्या मनात गुणगुणत राहतो, तो सिद्धांत म्हणजे " त्या शब्दाचा अर्थ पुस्तकात सापडत नाहीं—जीवनात सापडतो, आणि तो अर्थ शिकून कळत नाहीं—अनुभवावा लागतो. " तसेंच, ' मूलभूत स्त्रीसुलभ भावना त्याच आहेत ' असाहि सिद्धांत लेखिकेनें बऱ्याच कथा-मध्यें मांडलेला आहे. नव्या स्त्री-पुरुषामध्यें समानता असावी असा लेखि-केचा आग्रह आहे, पण समानता म्हणजे एकरूपता नव्हे आणि समान-तेला सहिष्णुता व प्रेम यांचें वावडें नाहीं असा समतोल विचार सर्वत्र सांगितलेला आहे.

स्त्रीचा दर्जा

आधुनिक सुशिक्षित तरुणींनी मनोवृत्ती ' शिकारी ' या कथेत मुक्ताबाईंनी मूर्तिमंत उभी केली आहे. त्या कथेतील एक विद्यार्थिनी अर्वाचीन स्त्रीचें वर्णन करताना म्हणते, " लता म्हणा, देवता म्हणा, पण निर्जीव वस्तु म्हणून दुसऱ्याच्या—केवळ तो पैसा मिळवतो आणि त्याव-रून स्वत:ची लायकी ठरवतो म्हणून—दुसऱ्याच्या हातच खेळणं होण्या-पेक्षा माणूस म्हणून ओळखलं जाणं हेंच अधिक चांगलं ! "

हाच सिद्धांत " सरक्षक " या कथेत लेखिकेनें सोदाहरण मांडून दाखविला आहे त्याचा वस्तुपाठ म्हणून त्या कथेत त्रिवेणीची हकीकत सांगितली आहे. " लहानपणच्या त्रिवेणींत एकट्या गंगेची विशुद्धता होती. आताच्या त्रिवेणींत यमुनेची गंभीरता आणि सरस्वतीचा छद्मीपणा येऊन ती अगदीं सार्थनाम झाली आहे ! " पण प्रौढ वयात " तिच्या

वृत्तीनें सागराची गंभीरता आणि प्रक्षुब्धता या दोहोंनाहि सामावून घेतलें होतें. " हिंदु–मुसलमानांच्या दंग्यात ती सापडली, असें कळताच तिच्या संरक्षणासाठीं विनायकानें मुंबईहून किस्मदानादेकडे धाव घेतली. त्यानें तिला मुंबईस चलण्याचा आग्रह केला, पण तिनें नकार दिला. तिला भीति वाटत होती विनायकाची—त्याच्या प्रेमाची–त्याच्या प्रेमात आपण सापडू याची. " भोंवतालच्या परिस्थितीचें सर्वस्वीं आकलन केलेल्या एखाद्या तत्वज्ञान्याप्रमाणें त्रिवेणी किंचित् हसली. तू तू माझं संरक्षण करणार ? "

" का ? असं का विचारतेस त्रिवेणी ? "

" विनायक, अगदीं खरं सांगू ! मला परदेशात भीति नाहीं, दंग्यात भीति नाहीं, उभ्या जगात मला एकाच व्यक्तीपासून धोका आहे, त्या व्यक्तीपासून माझं संरक्षण करशील ? "

" कुणापासून ! कुणापासून सांग ? "

विनायकानें अधीर प्रश्न केला. तिच्या उत्तराकडे त्याचे कान अगदीं लागून राहिले होते.

" कुणापासून ? " त्रिवेणी एकदम म्हणाली " तुझ्यापासून ! '' आरामखुर्चीवर बसल्या जागीं एकदम विनायकानें मागें मान टाकली ! "

स्त्री-मनाचें चित्रण

अशी स्वाभिमानी व स्वावलंबी, निग्रही व बडखोर स्त्री आधुनिक काळातील आहे, असें दाखवीत असतानाच तिच्या हृदयाची तृष्णा आणि तिच्या वृत्तीची पराधीनता ही दाखविण्यासहि मुक्ताबाई विसरल्या नाहींत हें विशेष. " स्त्री स्वातंत्र्यवादी " या कथेतील जगदीश वृंदेच्या व्याख्यानाची मुक्तकंठानें स्तुति करीत असतो, पण त्यावेळीं वृंदेच्या मनात कोणते विचार खेळत होते याचें विश्लेषण त्यानीं जसें केलें आहे; तसें मराठींतील फारच थोड्या कथा–लेखकाना साधतें. तें वर्णन असें—

" त्यावेळीं, त्या क्षणाला, तिला त्याच्याकडून तिच्या बौद्धिक जीवनाचा गौरवपूर्वक उल्लेख अप्रिय वाटत होता ! त्याच्याकडून आपल्या वैयक्तिक जीवनाची कातर पृच्छा व्हावी अशी आकांक्षा कुठेंतरी खोल मनात अस्तित्वात होती. आणि तीं जों जों तृप्त होत नव्हती, तों तों तिच्या मनोवृत्ति अस्थिर होत होत्या. तिला त्याच्या ध्येयनिष्ठेचें कौतुक वाटलें, पण मुळात ध्येयवादी असलेल्या तरुणाला आपल्या सहवासात कांहीं क्षण आपल्या ध्येयाचा विसर पडावा व त्याला आपण पुन्हा ध्येयप्रवृत्त करावें, अशी तरुणींची आकांक्षा असते–तिची ती आकांक्षा अतृप्त राहिली."

बाह्यसृष्टीचें वर्णन करण्याकडे किंवा उपमादृष्टांतादि अलंकार घडविण्याकडे मुक्ताबाईंचें फारसें लक्ष नाहीं. अंतःसृष्टीचें चित्रण करण्यात त्या चतुर आहेत.

बाह्यांगाची उपेक्षा

जगदीश व वृंदा ही सुशिक्षित तरुण–तरुणी रात्रीं चांदण्यातून चालली असताना त्याचें वर्णन कोणता ललित लेखक सोडील ? पण मुक्ताबाईंनीं तें वर्णन अगदीं त्रोटकपणें केलें आहे, तें असें—" त्यांनीं चालायला सुरवात केली तोंपर्यंत आकाशात पूर्णचंद्राचा उदय झाला. टिपूर चांदण्यातून गावाबाहेरच्या निवांत रस्त्यातून तीं दोघें चालत असता, रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंनीं असलेल्या बंगल्याच्या बागांतून येणारा निशिगंधाच्या, रातराणीच्या परिमलाचा स्रोत त्यांच्या अंगावरून जात होता. हळूहळू तिच्या वृत्तींत कसली तरी पर्याकुलता येत होती." दुसऱ्या एखाद्या रससिद्ध लेखकानें हा प्रसंग किती खोलून खोलून लिहिला असता. मुक्ताबाईंच्या साऱ्या लघुकथांमध्यें दहा–पांच उपमा तरी सापडतील की नाहीं याची शंका आहे. मात्र त्या थोड्या आहेत त्या सविस्तर व समर्पक आहेत. " आकाशाचा शोध " या कथेंतील जयंताच्या मनात अजितेबद्दलचें प्रेम नकळत कसें उत्पन्न झालें हें सांगताना लेखिका दृष्टांत देते, " हें केव्हा झालें त्याचें त्यालाच कळेना ! क्षितिजाच्या वर सूर्य केव्हा येतो तें नक्की कळतें, पण पहाटेच्या अंधुक अंधाराचें ताऱ्याच्या तेजाळ

प्रकाशात कसकसें रुपांतर होतें तें कळत नाहीं. पहाटे आपण चाचपडतों, थोड्या वेळानें म्हणतों, 'उजाडलेंच आता,' आणि बारा वाजता म्हणतों, 'किती लख्ख प्रकाश पडला आहे.' पण तो कुठून येतो, कसा येतो, अणुरेणूला कसा व्यापतो तें कळतें का ?"

केवळ ललित कथा लेखन ही मुक्ताबाईंची भूमिका नाहीं. त्या मुख्यत टीकाकार आहेत. वाङ्मयावर, समाज स्थितीवर सूक्ष्म बुद्धीची व खोल व्यासंगाची टीका करण्यात त्या यशस्वी आहेत कोणत्याहि प्रश्नाची बारीक चिकित्सा करून त्याचा धागा न् धागा पिंजून काढण्याचा त्याचा गुण असामान्य आहे. त्याच्या कथा भावनांपेक्षा विचारांचेच कल्लोळ उठवितात.

ध्येयाची तळमळ

मुक्ताबाईंच्या कथा स्थूलमानें बाह्य रूप प्रा. फडक्यासारखें दिसत असलें, तरी तिचें अंतरंग मात्र भिन्न आहे. पुण्या मुंबईतील वातावरण, कॉलेजातील तरुण-तरुणींचीं पात्रें, वकील डॉक्टर प्रोफेसर अशा सपन्न वर्गाची उंची रहाणी, मोटारी, बगले, टेनिस इत्यादी विलास-साधनांची गर्दी, प्रेम, लग्न, स्त्री स्वातंत्र्य, इत्यादि आधुनिक विषयाचें जाळें हाच कथा माल मुक्ताबाई व फडके या दोघा कथा लेखकांनीं गोळा केला आहे. पण मुक्ताबाईंच्या लेखनात ध्येयाची तळमळ आहे, स्वभावाचा कणखरपणा आहे, सामाजिक विचारात समतोलपणा आहे आणि त्या सर्वांवर मनोविश्लेषणाचा झगझगीत प्रकाश पडला आहे. त्यामुळें वाचकाच्या भावनेला तृप्ति व बुद्धिला चालना मिळते अजंठ्याचीं लेणीं पहावयास जाणाऱ्या माणसाला प्रथम डोंगरावर चढावें लागतें व अंधारात वावरावें लागतें, पण तो विजेच्या दिव्याचा प्रकाश चोहींकडे फिरू लागला, म्हणजे एकएक भव्य व भावदर्शक मूर्ति दृष्टीस पडते आणि मन आश्चर्यचकित होऊन जातें, तसा काहींसा अनुभव मुक्ताबाईंच्या सरळ मार्वेतील चिकित्सात्मक कथा वाचताना रसिकाना येतो भावचें अलंकार किंवा कल्पनेचें वैभव यांनीं त्यांची कथा सृष्टि नटलेली नाहीं, उलट विद्वत्ता व चिकित्सा यांनीं

तिचें बाह्यांग डोंगरासारखें खडबडीतच आहे. पण मनो-मीमांसेच्या शोध-ज्योतींत तिचें अंतरंग जों जों आपण निरखून पाहू, तों तों आपण विस्मयानें व आनंदानें स्तब्ध होतों. किंबहुना आपल्या मनावर भावनेचा खोल ठसा उमटतो व विचारांचें दाट दडपण पडतें. थोर कला-कृतीचें लक्षण हें नव्हे काय ?

चवीण भावाच्या पाटशिवणीचा खेळ चालतो ना? तशी मौज लघुकथा व लघुनिबंध यानीं मराठींत उडवून दिली. साधारणपणें १९२० ते १९३० या दशकात लघुकथा लोकप्रियतेच्या लाटेवर चढत होती, तर १९३० ते १९४० या कालखंडात लघुनिबंधाची कमान चढती होती. दिवसेंदिवस जनतेचें जीवन अधिकाधिक धावपळीचें, धादलीचें होत आहे क्षणभर थांबून, श्वास टाकायला किंवा चिंतन करायला उसंत आहे कोठें? मुंबईतील लोकाचें विश्रांतिस्थळ म्हणजे बस् स्टॉप हेंच. एखाद्या गहन तत्त्वाचें किंवा सूक्ष्म विचाराचें शांतपणें चिंतन करण्यास फुरसद आहे कोणास? वाचन केलें तरी तें धावतें-

उडतें, आणि तेंहि बहुधा उथळ लेखनाचेंच ही परिस्थितीची भूक भागविण्याचें कार्य आरंभीं लघुकथेनें व तिच्या पाठोपाठ लघुनिबंधानें मराठी साहित्यात केलें. कादंबरीपेक्षा लघुकथा ही लिहिण्यास व वाचण्यास लहान व सोपी, पण त्याहूनहि लहानसर व सुकर असें लेखन लघुनिबंधाचें. म्हणून लघुनिबंधाकडेच नवीन लेखकाचा ओढा होता व त्याची वाचकवर्गामध्यें चांगली चलती होती. आजहि कोणत्याहि मासिकात लघुकथा व लघुनिबंध याना हक्काचें स्थान व मानाचें पान मिळाल्याशिवाय रहात नाहीं.

या दोन्ही अभिनव वाङ्मय-प्रवाहाचे प्रारंभीचे पूर आता ओसरले असून त्याचे नित्याचे सम प्रवाह चालू आहेत.

लघुनिबंधाचा आत्मा

छोटी कादंबरी म्हणजे लघुकथा नव्हे. तसाच छोटा निबंध म्हणजे लघुनिबंध नव्हे. लघुनिबंधाच्या विषयात चमत्कृति असते, भाषेत खेळकर-पणा असतो आणि मांडणीत सैल्पणा दिसतो. पूर्वी स्वास्थ्याच्या काळात, सध्याकाळच्या वेळेस, अंगणात घोंगडी टाकून, कामधाम आटोपून आलेले लोक गार वाऱ्यात दिळोप्याच्या गप्पा मजेमजेनें, हसतखेळत मनमानेल तशा मारीत असत, त्याची जागा आता छापील लघुनिबंधांनी घेतली आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. आताहि पुण्या-मुंबईसारख्या शहरात, रात्रींचें जेवण झाल्यावर, प्रशांत व धवल अशा चांदण्यात, टेकडीवर किंवा समुद्रकाठावर, तरुण मित्रमंडळी, धोतराचा सोगा हातावर टाकून किंवा किल्लयाची साखळी गरगरा तर्जनीभोंवती फिरवीत, रमत गमत गप्पागोष्टी छाटीत जातात ना? ती त्याची त्यावेळची मनोवृत्ति, हाच लघुनिबंधाचा पाया आहे, गाभा आहे, आत्मा आहे. लघुनिबंधात काव्य असतें, विनोद असतो व तत्त्वज्ञानहि असतें-पण सारें कळत-न कळत आलेलें. या सर्वांचें प्रमाण लघुनिबंधात किती असावें हें श्री. वि. स. खांडेकर यांनीं आपल्या सुरम्य भाषेत निवेदन केलें आहे ते म्हणतात, "लघुकथा, निबंध, गद्यकाव्य आणि विनोदी लेख या लघुनिबंधाच्या चतु:सीमा आहेत असें म्हटलें तरी तें फारसें चुकीचें होणार नाहीं. मात्र एक गोष्ट लक्षात ठेवणें जरूर आहे. लघुनिबंधातला काव्यविलास म्हणजे बागेंतली सहल नव्हे शेतातल्या पायवाटेनें जाताना मधून-मधून जशीं रानफुलें दिसतात, तसें लघुनिबंधातलें काव्य असायला हवें या लेखन प्रकारातला विनोद वळवाच्या पावसासारखा असून चालणार नाहीं. पहाटे पडणाऱ्या दवाप्रमाणें त्याचें स्वरूप असलें म्हणजे तो फार खुलून दिसतो. काहीं काहीं लघुनिबंध गोष्टीवजा वाटले तरी त्यात कथेला आवश्यक असणारी एकाग्रता नसावी हेंच खरें. निबंधाप्रमाणें लघुनिबंधालाहि तात्त्विक

नैठकीनें उठावदारपणा येतो. पण त्यांतलें तत्त्वप्रतिपादन हें तळ्यात फुलणाऱ्या कमळासारखें मोहक वाटलें पाहिजे; रानात उगवणाऱ्या झाडाप्रमाणें तें भासता कामा नये."

लघुकथा व लघुनिबंध

लघुकथेला सामान्यतः कथानक असतें, पात्राचे स्वभाव-विशेष असतात आणि आदि-मध्य-अंत याची मर्यादा पण असते. परंतु लघुनिबंधाचें सारें जीवन स्वैर. अनियम हाच त्याचा नियम. कोणत्याहि एकाच चौकटींत बसणारें तें चित्र नव्हे. जिवलग मित्राची सलगी ही त्याची जीवनज्योत आहे. त्यामुळें त्याला बंधनें नाहींत. पण त्यामुळेंच त्याचें लेखन अवघड ठरतें. पायाला चाकें लावून रस्त्यावरून धावणाऱ्याला गाडींत चढून जाणाऱ्यापेक्षा अधिक तोल सांभाळावा लागतो.

लघुकथा व लघुनिबंध यामधील हा फरक सांगताना खांडेकर म्हणतात, "लघुकथेला कथासूत्राची आवश्यकता असल्यामुळें, कठड्याचा आधार घेऊन जिना उतरणाऱ्या मुलाप्रमाणें नवखा लेखक तिची रचना थोडीफार व्यवस्थित करू शकतो. पण जिन्याला कठडा नसला म्हणजे लहान मूल ठेंचाळतें की तें गडगडत खालीं जातें. सध्याच्या लघुनिबंधातहि असेच अपघात होत असावेत. सफल व आकर्षक व्यक्तित्वाशिवाय आणि तें स्वाभाविकपणें प्रगट करणारी वैशिष्ट्यपूर्ण लेखनशैली साध्य झाल्याशिवाय या लेखन-प्रकारात लेखकाला यश मिळणें कठीण आहे."

सायकल सावकाश चालविणें कठीण असतें, व सोपें लिहिणें अवघड असतें, तसेंच लघुनिबंध लिहिणें हें एका दृष्टीनें निबंध किंवा लघुकथा यांच्यापेक्षां बिकट असतें. सर्कशींतील विदूषकाच्या आटव्यातिटव्या उड्या सहज साधलेल्या दिसल्या तरी त्यांना कौशल्य कमालीचें लागतें.

आत्मनिष्ठ लेखन

निबंध हा पोक्त पंतोजीप्रमाणें उपदेश करतो, तर लघुनिबंध हा जानीदोस्ताप्रमाणें कानगोष्टी करतो. निबंधामध्यें भर दुपारचें ऊन रखरखत असतें, तर लघुनिबंधावर अरुणोदयाची शीतलता, प्रसन्नता व गुलाबी रंग

पसरलेला असतो. निबंध हा जर दोन तटामधून सथपणें वहाणारा, पाथस्थाची तहान भागविणारा व पिकांना पोसणारा नदीचा प्रवाह मानला, तर लघुनिबंध म्हणजे दृष्टि सुखविणारें व मन रिझविणारें असें थुइथुइ उडणारें कारंजें होय. निबंधात तर्कशुद्ध विचारसरणी, मुद्देसूत मांडणी, प्रौढ भाषा, गंभीर विषय आणि त्या विषयाचें सांगोपांग व वस्तुनिष्ठ (Objective) विवेचन आवश्यक असतें, तर लघुनिबंधामध्यें चमत्कृतिपूर्ण प्रतिपादन, सैल रचना, खेळकर भाषा, क्षुल्लक विषय व त्या विषयाच्या एका कोपऱ्यावर आत्मनिष्ठ (Subjective) वृत्तीनें प्रकाश टाकावयाचा असतो—रंगत त्या आवडीनिवडी, लकेरी—लहरी, विचार—विकार अगदीं सलगीनें सांगावयाचे असतात. निबंधकार उपदेश करून शिष्य वर्ग निर्माण करतो, तर लघुनिबंधकार गप्पा मारून मित्र जोडतो. निबंधाचा संबंध लेखकाच्या मेंदूशीं असतो, तर लघुनिबंधाचा संबंध हृदयाशीं असतो—किंबहुना लेखकाचा सारा आत्माच त्यात प्रतिबिंबित झालेला असतो.

समाज-क्रांतीचीं साधनें

निबंध व लघुनिबंध या दोहोंचीं स्वरूपें व कार्यें भिन्न असलीं, तरी त्या दोहोंचाहि साहित्याला मोठा उपयोग आहे. इंग्रजींत बेकन व मेकॉले यांनीं आपल्या विचाराची छाप निबंधाचे द्वाराच पाडली. फ्रेंचमध्यें निबंध लिहून रुसो व व्हॉल्टेअर यांनीं सबंध राष्ट्राला राजकीय क्रांतीचें सुरुंग लावले, तर जर्मनींत ल्यूथर व नीत्शे यांनीं सर्व युरोपभर धार्मिक क्रांतीचा वणवा पेटविला, तो विचारप्रधान निबंध लिहूनच. मराठींतहि 'मालाकार' चिपळूणकर व लो. टिळक या जोडीप्रमाणेंच प्रा. परांजपे व बॅ सावरकर या युतीनेंहि स्वराज्याचा संग्राम निबंधाच्या द्वारानींच चालविला आणि प्रिं आगरकर यांच्या तीक्ष्ण लेखणींतून जळत्या निखाऱ्याप्रमाणें बाहेर पडलेल्या निबंधानींच महाराष्ट्रांत सामाजिक सुधारणेचा अग्नि पेटविला. राजकीय असो, सामाजिक असो, धार्मिक असो—सर्व प्रकारच्या क्रांतीची प्रेरणा जन-मनांत उत्पन्न करण्याचें कार्य निबंधानीं केलें आहे.

लघुनिबंधाचे जनक

इंग्रजी भाषेंत लँब, लिंड, ल्यूकस वगैरे लेखकांनीं सुंदर लघुनिबंध लिहिलेले आहेत. पण पहिल्या महायुद्धाच्या प्रारंभीं गार्डिनर यांनीं जे गमतीदार व आशावादी लघुनिबंध लिहिले, त्यावर उल्हासाची व सलगीची काहीं वेगळीच छाप आहे. डास, आगगाडी वगैरे साध्यासाध्या विषयावर या कुशल ललित लेखकानें आपलें कसदार कलम हलक्या हातानें चालविलें. 'हवेंत तरंगणारीं पानें,' 'समुद्र–किनाऱ्यावरील शिंपले' इत्यादि त्याचे लघुनिबंधसंग्रह विशिष्ट संप्रदाय निर्माण करणारे आहेत. मराठी भाषेमध्यें लघुनिबंधाचा प्रारंभ करण्याचा मान प्रा. फडके यांना आहे. १९२६ सालीं 'रत्नाकर' मासिकांत 'मुहास्य' ही आपली पहिली 'गुजगोष्ट' लिहून त्यांनीं वाचकांना साहित्यांतील एक नवेंच मिष्टान्न चाखावयास दिलें. कादंबरीच्या स्वरूपावर अभिनव व मनोरम अशी कांति चढविण्याचें श्रेय त्यांनीं पूर्वीच मिळविलें होतें, त्यांत या नव्या वाङ्मय प्रकाराच्या उद्घाटनानें त्यांनीं रुचिर भर घातली. "मार्मिक आणि नवे विचार, आणि ते पुढें मांडण्याचें लालित्य ही गुजगोष्टी लिहिण्याची मुख्य सामुग्री होय.' असें लघुनिबंधाचें वर्णन फडके यांनीं केलें आहे. लघुनिबंधाचा विषय 'सामान्य दृष्टीला क्षुद्र अगर उपेक्षणीय' असतो, पण त्यांतूनच लपलेलें सौंदर्य शोधून–उकरून दाखविणें हेंच लघुनिबंधकाराचें कसब. "अज्ञानाची महती, पाचामुखी सैतान, व्यवस्थितपणाचें वेड, वाट चुकल्याचा आनंद," इत्यादि नुसत्या नांवावरूनहि लघुनिबंधाचा खेळकरपणा व विचित्रपणा सहज लक्षांत येण्यासारखा आहे. छत्री, छबी, पत्रें, लिफाफे सिगारेट, खिडकी, पाटका शर्ट, पाढरा केस– असलेहि विषय लघुनिबंधाला चालतात–किंबहुना असलेच [1].

सौंदर्याचे पूजक

लघुनिबंधकाराला जे गुण अवश्य, ते फडके यांच्या अंगीं विपुल आहेत. त्यामुळें ते जसें क्रमानें तसेंच पात्रतेनेंहि 'आद्य लघुनिबंधकार'च ठरतात. ते तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक असल्यानें सूक्ष्म विचार व मनोगादन

हे दोन गुण त्यांच्या लेखनात उतरले आहेत. त्यांनी नाना शहरात वास्तव्य केल्यानें व दूर दूर प्रवास केल्यानें त्यांच्या ज्ञानाला अनुभवाचा सुगंध लाभलेला आहे. नृत्य, संगीत, क्रिकेट,—इत्यादि कलांची आसक्ति त्यांचे ठायीं असल्यानें त्यांच्या लेखनात प्रसन्नता खेळते. 'जीवन म्हणजे धूर (Life is a smoke)' हें त्यांचें जीवन-विषयक तत्त्वज्ञान असल्यानें जीवनांतील सौंदर्याचे दाणे टिपून सदैव आनंदी रहाण्याची त्यांची रुचि आहे. म्हणून त्यांचे लघुनिबंध हलके आहेत. आणि सहजसुंदर भाषाशैली व यथातथ्य वर्णनशैली यांची किमया तर त्यांनी कादंबरीच्या सृष्टींत पूर्वीच करून दाखविलेली. त्यामुळें, नाटक व लघुकथा या क्षेत्रात पारसा धावा न काढणारे फडके कादंबरीप्रमाणेंच लघुनिबंधाच्या क्रीडांगणावरहि सीमापार चेंडू मारू लागले व प्रेक्षकांच्या टाळ्या मिळवू शकले.

जीवनाची रूपरेषा

ता. ४ ऑगस्ट १८९४ रोजीं प्रा. नारायण सीताराम फडके यांचा जन्म झाला. नगर जिल्ह्यातील कर्जत या खेडेगावीं ते जन्मले. तरी दहाव्या वर्षापासून पुढील सारें शिक्षण पुण्यास झालें. १९१० सालीं त्यांनी मॅट्रिकचें प्रवेशद्वार ओलांडलें. नंतर ते फर्ग्युसन कॉलेजात गेले. क्रिकेट व टेनिस खेळण्यात ते पुढें असत. पत्ते खेळण्यात ते पटाईत होते. नाटकात भाग घेण्यास ते उत्सुक असत. या खेळांबरोबरच बौद्धिक विकासाकडेहि त्यांचें लक्ष असे. सभेंत खड्डेदार भाषणें ते करीत. १९१४ सालीं बी. ए. ची परीक्षा दुसऱ्या वर्गात ते उत्तीर्ण झाले. त्यानंतर १९१७ सालीं त्यांनी एम. ए. च्या परीक्षेतहि तसेंच भरघोस यश मिळविलें. तत्त्वज्ञान विषयाचीं विद्यापीठाचीं पारितोषिकें त्यांनी पटकाविलीं. ही दुसरी पदवी त्यांच्या हातात पडण्यापूर्वींच 'प्राध्यापकी' त्यांच्या गळ्यात पडली. १९१६ सालीं न्यू पूना कॉलेज निघालें. त्याबरोबर फडके तेथें गेले व तर्कशास्त्र शिकवू लागले.

विविध व्यवसाय

१९१९ सालीं म. गांधींनीं असहकारितेचें रणशिंग फुंकलें. तें

ऐकताच फडके यानीं प्राध्यापकाचा झगा झुगारून दिला व 'मराठा' या इग्रजी साप्ताहिकात सहसपादकाचें काम केलें. 'केसरी'तहि ते हौसेनें 'विविध–विचार–तरग' लिहीत १९२० च्या जूनपर्यंत वृत्तपत्रीय सृष्टीमध्यें फडके वावरत होते. पण त्याना गाधींजीच्या चळवळीची गोडी वाटेना आणि त्याचें मन वृत्तपत्रीय लेखनात रमेना. ते थेट दिल्लीच्या एका खिश्चन कॉलेजमध्यें तत्वज्ञानाचे प्राध्यापक म्हणून गेले तेथें त्याचें वास्तव्यहि होतें एका खिश्चन कुटुबात ही जागा हगामी होती एक वर्ष पुरें होताच ते परत पुण्यास आले. १९२२ च्या जूनमध्यें सिंध–हैद्राबाद–मधील कॉलेजात ते प्राध्यापक म्हणून गेले. तेथें ते सुमारें चार महिनेच राहिले तेथून ते नागपूरच्या कॉलेजमध्यें १९२४ च्या जूनमध्यें दाखल झाले तीनचार महिन्यात तीहि नोकरी त्याना, त्याच्या विशिष्ट मतामुळें, सोडावी लागली. पुन ते वृत्तसृष्टीच्या आश्रयास आले. १९२५ पासून सुमारें वर्ष दीडवर्ष ते मुबई येथील एका इग्रजी पत्राचे सपादक होते. १९२६ च्या जूनपासून ते कोल्हापूर येथील राजाराम कॉलेजात प्राध्या-पकाच्या खुर्चीवर जे जाऊन बसले, ते १९५१ साली सेवानिवृत्त होईपर्यंत.

त्याच्या कथा, त्याच्या कादबऱ्या, त्याच्या गुजगोष्टी, त्याचीं चरित्रें, त्याचीं नाटकें या सर्वांचा सत्कार महाराष्ट्रानें मोठ्या प्रेमानें केला आहे. द म साहित्य समेलनानें त्याच्या "प्रतिमा–साधन" ग्रथास पाचशें रुपयाचें पारितोषिक देऊन त्याचा गौरव केला. १९३९ सालीं मिरज येथें भरलेल्या 'दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य समेलनाचें' अध्यक्षपद त्याना देण्यात आलें. एवढेंच नव्हे, तर रत्नागिरी येथें १९४० साली भरलेल्या 'महाराष्ट्र साहित्य समेलनाचे' अध्यक्षस्थानीहि त्याची निवड झाली.

सहलींतील खेळकरपणा

लघुनिबध म्हणजे बौद्धिक सहलच म्हणाना. आणि सहल कशी असते? फडके यानीं आपल्या एका उत्कृष्ट गुजगोष्टींत सहलींतील सलगी, मनाचा मोकळेपणा व वृत्तीचा खेळकरपणा या सर्वांचें वर्णन फार बारकाईनें व बहारीनें केलें आहे "चादण्या रात्रीं तर फिरण्याची मिजास काहीं

औरच असते. दिवस संपला असल्यामुळें शिष्टाचाराचीं बंधनें शिथिल झालींशी वाटतात. " हें जें स्वातंत्र्य सहलवाल्याला, तेंच लघुनिबंधकाराला. तो सहज म्हणून बोलतो पण त्यातून विनोद फुलतो, काव्य उमलतें, तत्त्वज्ञानहि विकास पावतें; पण कसें ? तर दिवाळींत मुलें पाण्यात बारीक बारीक चकल्या टाकतात, आणि त्यातून रंगीबेरंगी फुलें निघतात तसें. लघुनिबंधाचा असा प्रारंभ, तसाच शेवटहि चित्ताकर्षक करण्याची कला 'जादूगार' फडक्यांना वश आहे यात नवल काय ? ' पोरखेळ ' या लघुनिबंधाची सुरुवात करताना ते म्हणतात, "मला लाज वाटली. मी अगदीं शरमून गेलों. माझा सारासार विचार मला म्हणाला, ' तुला हें शोभत का ?' अन् त्या प्रश्नाला मला उत्तर देता येईना. " अशी इतकी लाजिरवाणी गोष्ट ती कोणती ? असा संशयात वाचक बुडाला म्हणजे मग फडके हलूच, हसतहसत, विस्तारानें वर्णन करून सांगतात कीं, कचेरींतून घरीं जाताना मी क्रिकेट पहात उभा राहिलों.

चित्तवेधक प्रारंभ

असा शरमिंधेपणाऐवजीं कधींकधीं शूरपणाचें अवसान निबंधकाराला येतें व त्यामुळें वाचकाचें चित्त त्याकडे वेधतें. ' कारागीर ' या लेखाचा प्रारंभ असा शौर्यपूर्ण व हास्यपूर्ण आहे. " कधीं कधीं वाटतं, खुशाल *दाढी वाढवावी आणि या दैनिक श्मश्रूच्या गुलामगिरींतून कायमच मोकळ* व्हावं ! गुलामगिरी नाहीं तर काय हो ? कोण हा खटाटोप, अन् कसली ही हनुवटीवर धरलेली दैनिक कर्तव्याची धार ! "

विचार, *मांडणी, भाषा* सारें काहीं विनोदी. ' *शाई* ' *या निबंधाला* तोंड लागतें तें असा गमतीदार लेखनामुळेंच. त्यामुळें वाचकाला पुढें वाचण्याची सारखी ओढ लागते. ' शाई ' ची सुरुवातच अशी आहे— " अतिपरिचयात् अवज्ञा ! नाहीं तर ' शाई ' या विषयावर ग्रंथ लिहिण्यातच किती तरी शाई खर्च करता येण्यासारखी आहे ! निदान मला त्या वेळीं असें वाटलें खरें ! मी सकाळीं कायदे लिहावयासाठीं टेबलाजवळ बसलों आणि दौतींत लेखणी—भलतेंच ! टाक बुडविलों तों शाई

नाहीं. मुनईतल्या चाळींतल्या एखाद्या स्त्रीनें मोठ्या आशेनें नळावर जावें आणि पाणी गेल्यावर कोणीतरी खोलून ठेवलेल्या नळाचें कोरडें ठणठणीत तोंड तिच्या दृष्टीस पडावें म्हणजे तिला जसें होतें तसेंच थोडें फार मला झालें! उठलों, शेल्फवर शाईची मोठी शिशवी होती ती काढली, व दौतीत शाई ओतून घ्यावयासाठी तिचें तोंड उघडूं लागलों. शिशवीच्या आत डौलानें चमकणाऱ्या त्या मनोहर जांभळ्या द्रवाकडे पहातच रहावेंसें मला वाटलें. " किती सुंदर शब्द चित्र काढलें आहे फडके यांनीं! कादंबरीकारच आहेत ते! यापुढें शाईचें जें माहात्म्य त्यांनीं गाइलें आहे, तें वस्तुत साहित्याचेंच आहे. साहित्याचें एक साधन म्हणजे शाई. याच रीतीनें दौत, टाक, कागद वगैरेंचेंहि हेंच गुणवर्णन करता आलें असतें. आणि तें तितकेंच प्रस्तुत—किंवा अप्रस्तुत—ठरलें असतें तीक्ष्ण तर्काची कठोर कसोटी लघुनिबंधाला लावून चालत नाहीं. आपल्या गप्पाना, खेळाना, छंदाना आपण ती कोठें लावतो? ती लावली तर तर्कशुद्ध प्रतिपादनाचे, गंभीर भाषाशैलीचे व महान विषयावरचे ते तात्त्विक निबंधच ठरतील. पण त्या ' दादाचे ' गुण या ' छोट्या भाई ' च्या अंगीं कसे येणार? तशीच चटकदार मुग्धात ' पत्रें ' या निबंधाचीहि आहे ती अशी—" मानवी संस्कृतीला आलेल्या विविध फळांची तुलना केली तर पत्राना चिमुकल्या, रसदार, मधुर काबुली द्राक्षाचीच उपमा चांगली लागेल. काबुली द्राक्षाचें असें आहे कीं ती खाल्ल्याबरोबर मनाला मोह होतो, आणि शिवाय तीं सबंधच्या सबंध चटदिशीं खाता येतात. आपल्याला पत्रें आलीं कीं, तींदेखील निरखण मोह घालतात. तीं घाईनें वाचल्याखेरीज आपल्याला दुसरें काहीं सुचत नाहीं. आणि तीं चटकन् गायब संपविता येण्यासारखीं असून त्यातील कोणताही भाग त्याज्य नसतो."

लघुनिबंधाच्या प्रारंभाचा आणखी एक नमुना पहाण्यासारखा आहे. ' ऐन पचविशी ' याची सुरवात फडक्यांनीं कादंबरीला साजेशा वर्णनानें केली आहे. ती अशी, " समुद्र अतिशय खवळलेला होता. वारा असा घोंगाव्याचा सुटला होता, कीं किनाऱ्यावर उभ्या असलेल्या स्त्रियाना आपले पदर व केंस सावरता सावरता पुरेवाट झाली होती. आणि त्याच्या

त्या सभ्रमातटे पुरषमडळींच्या चोरट्या नजरा पुन पुन्हा धावत होत्या. समुद्राच्या उसळत्या लाटा धावत येत त्या किनाऱ्याच्या फरशीवर हापटत, तेव्हा मोठी गर्जना होई, आणि सफेत फेंसाच्या मोत्याचे सरच्या सर हवेंत उंच उडत !"

अखेर सावर्ली !

मेजवानी पानसुपारी आटोपल्यावर पाहुण्याच्या हातावर अत्तर लावावें व त्याना निरोप द्यावा, त्याप्रमाणें फडके आपल्या निबंधाच्या अखेरीस एखादा मधुर विचार ठेवून देतात. 'नव्या इमारती 'ची अखेर ते अशी करतात, "मीं त्या चित्रपटगृहात प्रथम पाऊल टाकलें तेव्हा अशाच काहींशा विचाराची माझ्या मनात गर्दी झाली होती. आणि नतर थिएटरातले दिवे विझले, पडदा दूर सरकला, आणि आतल्या रजतपटावर वेणीचा शेपटा जिच्या सावावर खालीं रुळत आहे अशी स्त्री प्रगट होऊन तिन तुतारीचे उच्च स्वर काढलेले मीं ऐकले, तेव्हा अत - करणातल सगळ विषादशल्य नाहींसें होऊन मीं मनाशीं म्हटल, बरोबर आहे, नव्या काळाच असच स्वागत केलें पाहिजे !"

प्रारंभाप्रमाणेंच शेवटहि सहजसुदर भाषेनें व गमतीदार विचारानें करण्याकडे फडके यांचें लक्ष असतें. ' पोरखेळ ' या निबधाचा समारोप करताना ते प्रतिज्ञापूर्वक म्हणतात, "पण मी आता स्वत ची वचना करुन घेणार नाही लोकल गाडीची मी वाट पाहणार, इतकच नाहीं तर ती आली, की आरोळीसुद्धा ठोकणार, आणि वाजविता आली तर शिटीसुद्धा वाजविणार ! पाहीना मला कोणीं पाहिल तर आणि ठेवीना नाव ! स्वत ची उरस वाटण्याऐवजीं मला त्याचीच कीव येईल !"

विनोदाचें वातावरण

जसा आरभ, तसाच शेवट आणि तसाच सारा निबधहि-गमतीचा, सलगीचा करण्याचा कटाक्ष फडके ठेवतात त्याच्या निबधाचा देह आपादमस्तक रमणीय व कातिमान् आहे. वास्तविक त्याची वृत्ति श्लेष अनुप्रासादि शब्दालंकार करण्याची नाहीं, किंबहुना उपमा उत्प्रेक्षाचा

पाऊस पाडण्याचीहि हौस त्यांना नाहीं. पण लघुनिबंधाचें सारें वातावरण विनोदी रहावें म्हणून ते त्या सवंग साधनाचाहि मधून मधून उपयोग करतात. 'गध,' 'शाल,' वगैरे शब्दावर ते जाता जाता श्लेष करतात. 'बाजार' या निबंधात ते म्हणतात, "शाल अगावर असूनहि मी थडच झालों! शालीऐवजीं शालजोडींतले मिळाल्यासारखा चेहरा खचित झाला असेल माझा पैसे देताना!" अशीच शब्द लीला "न वाचलेल्या ग्रथाची गोष्टी" या निबधात त्यांनीं पुढीलप्रमाणें केली आहे, "पुस्तकांनीं कपाटें भरलीं कीं अत करणाच्या कपाटातला त्याजविषयींचा आपुलकीचा ग्रथ आटोपलाच म्हणून समजावें."

'नको असलेलीं पुस्तकें' हा लघुनिबध तर अथपासून इतिपर्यंत विनोदानें दरवळलेला आहे. इद्रधनुष्यातील रगाप्रमाणें अशा लघुनिब धाची सीमा कोठें सपते व लघुकथेची हद्द कोठें सुरू होते हें सागणेंच कठीण! 'राशीला ग्रह आला,' 'साडेसाती' इत्यादि शब्दावरील श्लेष तर हास्यकारक आहेतच, पण पुस्तक देणाऱ्याला त्याचेंच पुस्तक 'दुसरें' म्हणून परत करणें ही घटनाहि विनोदी कथेला शोभण्यासारखी आहे. त्यावेळीं नायकाची जी धादल उडते ती कोणाच्याहि मुरकुंड्या वळवि णारी आहे हसाल 'छत्री' हा निबध हास्यरसानें थबथबलेला आहे हो छिळकाना *Steady, Smile* सागण्यातील विरोध किती सूक्ष्म आहे

बहुमोल अलंकार

सुदर व समर्पक उपमा देण्यात तर त्याचा हातखडाच आहे 'मुहास्य' या आपल्या पहिल्याच निबधात ते लिहितात, "खरें पाहता हसतमुख हें उमलत्या कळीप्रमाणें स्त्रिया चतुर्थीच्या चद्रकलेप्रमाणें आहे तें कोठेंही दिसलें तरी पाहणाराची वृत्ति प्रसन्न झालीच पाहिजे"

समर्पक उपमाच काय, अन्वर्थक शब्दहि शोधण्याची दक्षता फडके घेतात तें काम किती कठीण आहे हें त्यांनी किती मौजेनें सागितलें आहे. "डोंगरमाथ्याच्या अगदीं कड्यावर, धोक्याच्या जागीं फुललेल्या रानगुलाबानें गेंद दिसावेत व मग ते हस्तगत करण्यासाठीं साहस कराय,

किंवा दुसऱ्याच्या परडयांत पारिजात फुलाचा सडा पडलेला असावा व तिथें पोंचण्यासाठीं काटेरी कुंपण तुडवीत जावें, किंवा तळ्यांतल्या नील-कमलांनीं मोहनी घालावी, अन् त्यांच्यापर्यंत पोंचायसाठीं कमरेइतक्या पाण्यांत उतरणं भाग असावं, तद्वत हवे ते शब्द हुडकावे लागतात. ''

'धोरखेळ'मध्यें पुढील उपमा किती चपखल आहे, " उन्हाळ्यात साचलेला पाचोळा पावसाच्या पहिल्या सरीने वाहून जावा तशी फाट-काच्या दोन्ही बाजूस थोपलेली रहदारी दोन्ही दिशानीं वाहून गेली. " तशीच 'ताज कलम'मधील उपमा– " थिएटरातल्या सगळ्या जागा भरल्यावर गयावया करणाऱ्या कुत्र्याना मॅनेजर जागा दिसेल तिथें उभा करतो. त्याप्रमाणें त्याच्या पत्राच्या भोंवतालीं मजकूर गर्दी करून उभा राहिलेला असायचाच ! " पण पुढेंपुढें ही अलंकारिक भाषाशैली फडके यांनीं टाकून दिली आणि दोन मित्रांच्या सुसंवादांतील सहजसुंदर भाषाच तेवढी वापरली.

भाषेची ऐट

'ऐन पंचविशी' या निबंधात तारुण्यातील उमेद व उत्साह यांचें वर्णन फडके यांनीं सहजतेनें पण ऐटदारपणें कसें केलें आहे, पहा— " ऐन पचविशी ती ऐन पचविशी ! तिची सर दुसऱ्या कोणत्याच वयाला यावयाची नाहीं ! पचविशी हें एक असें वय आहे कीं, त्या वयात क्षितिज लांब वाटत नाहीं, आकाश आटोक्याच्या पलिकडचें वाटत नाहीं, सागर अथांग वाटत नाहीं–सृष्टींतील कोणतीही वस्तु किंवा व्यक्ति आप-ल्याला मिळविता येणार नाहीं अशा स्वरूपाची भासत नाहीं ! तें वयच असें आहे कीं, त्या वयात जगाच्या दृष्टीला कदाचित् वेडेपणाच्या वाटतील असल्या गोष्टी आपल्याला कराव्याशा वाटतात, आणि त्या करण्याची धमक आपल्या शरीरात असते. त्या वयातच नदीच्या पुरात उडी टाकून पोहण्याचें सौख्य त्याना उपभोगता येतें; कोठें आग लागलेली ऐकली तर ती विझविण्यासाठीं दोन दोन मैल आपण धावत जातों; उत्तम क्रिकेट सामना पहावयास मिळावा म्हणून झाडाच्या फांदीवर चढून बसण्यात

घरम वाटत नाहीं लोकाना दिसणाऱ्या अडचणी दिसत नाहींत, पर्वता-एवढाली संकटें ढेंगणीं वाटतात व शत्रूच्या छळाचा समुद्र गुडघ्याइतकाच खोल वाटतो ! "

मनोहर वर्णनशैली

साधाच विचार पण तो मनोहर भाषेनें खुलवून मांडला कीं, तो चित्तात कसा दरवळत रहातो, याचे नमुने फडके यांच्या लघुनिबंधात अनेक आहेत. ' एक रात्र आणि पहाट ' याचा श्रीगणेशा करताना ते लिहितात . " पुस्तकाच्या तीन जाती आहेत काहीं अशीं असतात कीं, तीं भरकन् वाचून टाकावीं. आपण गाडी थांबल्या वेळात स्टेशनवरचें आइस्क्रीम नाहीं का संपवीत ? तशीं काहीं पुस्तकें अशीं असतात कीं, उगाच चाळावीं आणि ठेवून द्यावीं. भरल्या पोटावर आपल्यापुढें कोणीं नदीभर चिवडा ठेवला म्हणजे त्यातल्या दोन काजूंचिया खाऊन जशी ती बशी आपण बाजूला सारतों ना ? त्याप्रमाणें. पण काहीं पुस्तकें मात्र आपल्या मनाला अत्यंत आवश्यक अन्न देणारीं असतात व तीं त्या अन्ना-प्रमाणें सावकाश चघळून पचविलीं पाहिजेत. "

' बाजार ' या निबंधातहि वर्णन व विचार याचा सुंदर मेळ बसला आहे. मंडईचें वर्णन करताना फडके लिहितात,

" पुण्याच्या मंडईत घटका अर्धी घटका रेंगाळण्यात विलक्षण मौज वाटते. हरतऱ्हेच्या ताज्या ताज्या भाज्यांचे ते प्रचंड ढीगच्या ढीग अन् कारंज्याच्या वरचेवर पुसून त्याची कांति वाढविली आहे व झिरझिरीत रंगीबेरंगी कागदाच्या नेटनींत त्याची स्थापना केली आहे, अशा सतरा प्रकाराच्या फळांनीं शिगोशिग भरलेले ते करंडे पाहिले कीं, डोळ्यांचं पारणं फिटल्या-सारखं वाटतं. धरित्रीच्या उदरातून बाहेर आलेल्या त्या फलसृष्टीचा सुगंध मिळाला कीं, चित्तवृत्ती ताज्यातवान्या होतात. "

नाट्यपूर्ण रीतीनें फडके मंडईतील दृश्यें उभीं करतात, तीं अशीं-" ती पहा ती माळीण आपल्या भाजीची टवटवी कायम राहावी म्हणून तिच्यावर पाणी शिंपता शिंपता किती उल्हासानं " पैशाला दोन

खावल्या " म्हणून थोरल्यो आहे ! कौरव्या लुगडुचीत मिन्यांच्या टिगामागे वसलेला तो माणूस वघा कसा हसतो आहे व ऐटीनें गाडी पुढविता आहे ! लाडावर, पिवळवर दुपोरी वोरं विणारी ती बाई वाहिवीत कशी उच्च स्थान सागतो आहे "सालरलाट्ट ! सस्ते लावले !" अशी मुक्ती मुरेल गब्द चित्रे काढून फडके थांबत नाहीत, तर त्याच्या दृतीहिन तो सिद्धांत मथन करून काढतात, तो असा—" गर्दी, गल्बला, धावपळ या गोष्टी माणसाच्या जीवनाला आवश्यक आहेत. त्याच्या योगानेंच अंतःकरणाचा कोठा साफ रहातो. एकान्तात मनुष्य चिंतन करू शकतो, पन बाजाराच्या उल्हासी गर्दीत त्याच्या चिंता निवळतात. "

आपलें मत वाचकाला आता पटले असेल, असा आत्मविश्वासानें फडके शेवटी वाचकांना असा सवाल टाकतात, " जिथें आपण एकमेकांचे धक्के मनावर घेत नाहीं, ओळख नसताहि एकमेकांकडे पाहून हसतों, नसता चौकशी करू शकतों, गर्दीत व गलबल्यात सामील होतों, त्या स्थळाचा मोह कुणाचाहि मनाला पडावा, नव्हे काय ! "

पुन:प्रत्ययाचा आनंद

'हरवली म्हणून सापडली' या विरोधाभासात्मक शीर्षकाच्या निबंधात फडके लिहितात, " माझी टेबलाच्या खणाची किल्ली हरवली खरी, पण या वेळच्या सौख्यागाराची किल्ली मला सापडली ! किंबहुना, ती हरवली म्हणूनच ही सापडली ! " किल्ली शोधता शोधता फडताळातील अडगळीच्या ज्या जुन्या वस्तु लेखकाच्या दृष्टीपुढें आल्या, त्यांनी त्याची स्मृति जागृत केली, त्याला पुनःप्रत्ययाचा आनंद दिला आणि ती अल्बुमें, ती सुवर्णपदकें, तो जाडे कुत्रीचा पट्टा-या सर्वांशी चिकटलेल्या भावना उसळून आल्या. त्यामुळें लेखकाच्या हृदय कपाटाचेंच दार वाचकांना खुलें झालें—आणि हेंच ल्युनिराचें यश !

विचारांची चमत्कृति'

एकच विचार, पण तो उलटा करून मांडला कीं, चमत्कृति उत्पन्न करतो, नाहीं ? 'खालीं डोकें वर पाय' केलेल्या माणसाप्रमाणें त्याकडे

जो तो पहातो व हसतो. ‘ पहाटे उठा, वक्तशीर वागा, व्यवस्थित रहा ’ इत्यादि आदेश पोक्त स्वभावाचे निबंध देत असतातच, पण त्याच्या उलट अपवाद म्हणून, ‘ उशीरा निजा, घड्याळाची गुलामगिरी टाका; मनमानेल तसें हिंडा ’ असें कोणी सांगितलें तर किती गंमतीचें वाटेल ! ‘ रविवार ’ या निबंधात फडके असा उफराटा सिद्धांत सांगतात, “ काम न करण्याचा रविवार आहे म्हणून सारीं कामं सुरळीत चाललीं आहेत ! विश्रांतीचं आश्वासन देणारा रविवार यायचा असतो म्हणून तुम्ही-आम्ही सदा दिवस कष्ट करतों. ”

‘ न वाचलेल्या ग्रंथाची गोष्ट ’ हा विचारहि असाच उफराटा आहे. फडके म्हणतात, “ हाच आनंद न वाचता ठेवलेल्या माझ्या संग्रहांतल्या त्या पुस्तकांत आहे. तीं पुस्तकें म्हणजे माझ्या ललाटीं मीच आपल्या हातांनीं आगाऊ लिहून ठेवलेल्या हर्षमराच्या घटकाच मला वाटतात. आपल्या नशिबात भरपूर संपत्ति असल्याचें ज्योतिष्यानें सांगितलें म्हणजे जो आनंद होतो, तसलाच आनंद त्या पुस्तकांपासून मला पुनः मिळतो. वाचन-सौख्याचा विशुद्ध आनंद माझ्या नशिबात भरपूर असल्याची ग्वाही तीं पुस्तकें मला हंसतमुखानें देतात. पुढें केव्हां उपयोगी पडावी म्हणून कृपण ज्याप्रमाणें संपत्ति साचवून ती न खर्चिता तिच्याकडे नुसता वारंवार पाहतो, तद्वत् माझे भावी सुखाचे क्षण ज्यांत भरलेले आहेत तीं ही पुस्तकें पुनः पुनः पाहण्यांत व पुसून साफ करून जागच्या जागीं ठेवण्यात मला अनिवार आनंद होतो. ”

अमावास्येला पूर्ण चंद्र कोणी पाहिला आहे ? पण लेखकानें तो ‘अंधारी रात्र’ या आपल्या निबंधात उत्पन्न केला आहे. देवतेनें प्रसन्न होऊन दोन चंद्र निर्माण केले व त्यांना आळीपाळीनें काम दिलें, ही लेखकाची कल्पना जितकी चमत्कृतीची, तितकीच दुर्दैव चादणें असणेंहि उद्वेगाचें ठरेल, हा तर्कहि विचित्रपणाचाच नव्हे काय ? अंधाऱ्या रात्रींत अशंख्य चांदण्यांशीं ‘बोलल्यापासून घडरडता येते’. हें काव्य चंद्रप्रकाशात कोठून येणार ! असा मराल लेखक करतो.

सुविचारांची गुंफण

लघुनिबंध म्हणजे केवळ साबणाच्या पाण्यातून रंगीबेरंगी फुगे उडविण्याचा खेळ नव्हे. खेळकरपणा त्यात अवश्य हवा, पण त्याच्या पोटीं सुविचारहि हवा. तो विचार जो तो लेखक आपापल्या 'प्रकृती'प्रमाणें मांडतो. फडके यांचा पिंड श्रीमंती, विलासी, ऐषआरामी; त्यामुळें त्यांच्या लघुनिबंधांत तसलेच विचार विखुरलेले आहेत. काचेच्या फुलदाणींत गुलाबाचीं फुलें ठेवावींत त्याप्रमाणें ते आपले आनंदी विचार लघुनिबंधांत मांडतात. सोन्याच्या तबकातून मेवामिठाई ठेवावी तसें आयुष्याकडे सुखाच्या, महत्त्वाकांक्षेच्या, प्रगतीच्या, दृष्टीनें पहावयास शिकणाऱ्या सिद्धांताची पखरण ते आपल्या लघुनिबंधात करतात.

घड्याळ या लघुनिबंधात ते सांगतात, "कोणत्या एका तरी गोष्टीची अशी वेडी आवड असायला पाहिजे, कीं जिच्या नादानं त्याला घड्याळाचा पूर्ण विसर पडेल."

ग्रंथाला 'सुगंध' लावण्याच्या अमेरिकन हसीचा फोलपणा दाखवून, फडके उपदेश करतात, "ग्रंथाच्या पानागणिक लेखकाच्या लालित्याचा, विद्वत्तेचा अन् श्रद्धेचा परिमल येत असला म्हणजे त्या ग्रंथाला कृत्रिम सुगंध न लावताही वाचकवृंद भ्रमरासारखे त्यावर लुब्ध होतात. सतत अभ्यासानं व दीर्घ परिश्रमानीं हा टिकाऊ सुगंध आपल्या लेखणींत येईल असा कटाक्ष लेखकान ठेवला पाहिजे. हा परिमल इतका दिव्य आहे कीं, हजारों वर्षे झालीं तरी तो उडून जात नाहीं किंवा कमीही होत नाहीं."

'नव्या इमारती' पाहून प्रथम आश्चर्याचा व खेदाचा धक्का बसला, तरी लेखक असें तत्त्वज्ञान निवेदन करतो, "चौफेर पसरत चाललेल्या पुणें शहरातल्या नव्या शोभिवत इमारतींकडे पाहून उत्पन्न झालेला विषाद नाहींसा करणारा असाहि एक विचार माझ्या मनात येतो. ठिकठिकाणीं माझा मृत्यु घडत आहे. घडे ना ! मरतांमरताच नव्या परिस्थितीचे नवे ताजे कोंब धारण करून मी जगत आहें, याचा प्रत्यय मला पुनःपुन्हा येत असतांना त्या विनाशाचं दुःख मी काय म्हणून करावं ? होय, मी

मनाशीं अशीच समजूत धरली पाहिजे, की असत मेल्यावाचून जीवनाची क्रिया सतत चालू राहत नाहीं. छायेवाचून प्रकाश नाहीं तद्वत् मेल्यावाचून जगता येत नाहीं "

जीवनाचें तत्त्वज्ञान

' घरकुलातली दुःख ' या निबंधाच्या शेवटीं तर एखाद्या तत्ववेत्याप्रमाणेंच फडके उपदेश करीत आहेत—मात्र तो किती मनोहर रीतीनें पहा — " आपली दृष्टि आकुंचित असली कीं, आपल्या लहानशा घरकुलातलीं दुःख आपल्याला मोठीं वाटू लागतात, भेडसावू लागतात. पण तेंच आपल्या घराच छोट अंगण सोडून हजारों माणसाच्या मुलखाच्या विस्तीर्ण क्रीडांगणावर आपण पाऊल टाकल, कीं सूर्य डोक्यावर येताच पायाखालची सावली बिंदुमात्र व्हावी, त्याप्रमाणें भेसूर वाटणाऱ्या आपल्या क्षुद्र दुःखाची सावली आपल्याला जवळजवळ दिसेनाशी होते !"

तसाच सुविचार ' आरसेमहाल ' या निबधात आहे तो किती समतोल व रेखीव भाषाशैलीनें निवेदिला आहे पहा —" ज्याच्या अंतःकरणात सौंदर्य असेल त्याच्या दृष्टीस सुंदर वस्तू पडतात, ज्याच्या अंतःकरणात संगीत असेल त्याला मधुर स्वर ऐकू येतात, ज्याच्या अंतःकरणात स्नेह असेल त्याला मित्र मिळतात, ज्याच्या अंतःकरणात प्रेम असेल त्याला प्रेमिकाची जोड होते माणसाच्या अंतरंगाचीं प्रतिबिंबेंच त्याच्या भोंवतालच्या वस्तूंत अन् व्यक्तींत पडत असतात जग म्हणजे एक विलक्षण आरसेमहाल आहे !"

' पोरखेळ ' पहाण्यात गेलेला वेळ वाया जात नाहीं, त्याचाहि आपल्या आयुष्याला उपयोग असतो, याची मीमांसा फडके यांनीं सूक्ष्मपणें केली आहे, ती अशी —

" अशा पोरखेळाच्या मसाल्यावाचून जीवितात गोडी उरायची नाहीं. तें रुचिहीन होईल. त्याचा लवकरच वीट येईल. माणूस आंबून जाईल. त्याचं तारुण्य आणखी त्याचा उत्साह फार दिवस टिकणार नाहीं.

म्हाताऱ्याला तारुण्याची पुन प्राप्ति करून देणारी रसायन शोधून काढ-ण्यात शास्त्रज्ञ गुंतले आहेत. पण, माणसाची जवानी अखंड टिकवणार ' पोरखेळ ' हें एकच रसायन आहे ! त्याच महत्त्व जो ओळखील त्याला कधीं वृद्धत्व येणार नाहीं. "

तोच विचार शहरातील नेहमींच्या एका दृश्याचें वर्णन करून, फडके पुढीलप्रमाणें मांडतात. " खेड्यातून भाजीनं भरगच भरलेले हारे डोक्यावर घेऊन शहराकडे लगबग जाणाऱ्या माळिणी तोंडानं गाणीं म्हणतात, अन् वाटेंत मधून मधून डोक्यावरचं ओझं खालीं ठेवून घाम पुसतात. त्याप्रमाणेंच ओझं दूर करून घटकाभर मनाला विरंगुळा घेण्याची संधि सावलीच पाहिजे. "

विश्रांतीची हिरवळ

फडके हे सौंदर्यशोधक व आनंदलेखक आहेत त्यामुळें विश्रांतीचा हा विचार ते पुन पुन मांडतात. 'सुहास्या 'त ते लिहितात," त्या त्या वस्तुविषयीं त्या त्या वेळेपुरतें तादात्म्य ठेवून आनंदाचा उपभोग घेण्याच्या या बालवृत्ती-मुळेंच संसार सुखमय होत असतो. ही बालवृत्ति ज्याच्याजवळ नसते त्याला संसारात आनंद असूनही सापडत नाहीं. संध्याकाळच्या तिरप्या उन्हात पदार्थांच्या छाया दसपट मोठ्या दिसाव्या, त्याप्रमाणें त्या मनुष्याला संसारातील ल्हानसहान दु खेंही प्रचंड व असह्य भासू लागतात पऱ्याच्या छपरावर पडलेली ल्हानशी सरही मुसळधार पावसासारखी वाटावी, त्याप्रमाणें ल्हानशी निराशाही त्याला भेवडावू लागते भव्य देवळाच्या सभामंडपात घोंटाळणारा वाऱ्याचा ल्हानसा झोत सू सू आवाज होऊन झंझावातासारखा वाटावा, त्याप्रमाणें दुर्दैवाचा विरुद्ध वारा जरासा वाहू लागताच त्याला भयंकर वादळात सापडल्यासारखें वाटून तो गांगरून जातो व हतबल आणि हतबुद्ध होतो अशीं माणसेंच म्हणतात, संसार नि सार आहे."

तोच आशय रूपक अलंकारानें सजवून ' सुहास्य 'मध्यें पुढीलप्रमाणें

माडलेला आहे. "लहान मुलाच्या भोळ्या वृत्तीची कींव करणाऱ्या प्रौढ माणसाची स्थिति त्या मुलाहून निराळी नाहीं. या संसारात लहान-मोठा प्रत्येक मनुष्य कोणत्या तरी एखाद्या खेळण्याच्या नादीं लागलेला असतो. कोणी काव्याचा खुळखुळा वरून त्याच्या नादात असतो, कोणी शास्त्रीय शोधाची बाहुली घेऊन ती नखमर उलटीसुलटी फिरवीत असतो, कोणी वेदान्ताचा आरसा घेऊन त्यात आपलें स्वरूप सारखें पहात असतो, कोणी राजकारणाचीं घरकुलें बांधण्यात, मोडण्यात आणि पुन्हा उभीं करण्यात दंग असतात, आणि कोणीं जिवंत बाहुलीच्या नादीं लागून तिला वस्त्राभरणानीं सजविण्यात, तिच्याशीं प्रेमकलह करण्यात आणि तिचें परोपरीनें कोडकौतुक करण्यात रमून जातात."

सौंदर्यप्रेमी दृष्टि

रमतगमत जाण्याचा सल्ला देतांना फडके 'सहल' या निबंधात म्हणतात, "*बहुतेक माणसाच्या दुःखाचें कारण तीं एकमार्गी असतात* हेंच असतें. त्याना आपल्या ध्येयाखेरीज काहीं दिसत नाहीं मुक्काम गाठायसाठीं ती धावत असतात, घामाच्या धारा पुशीत असतात, आणि अजून मजल किती उरली तें पुन पुन्हा टाचा उचलून व मान उंच करून पहात असतात. अशा सर्वांना त्याच्या हिताची एकच गुजगोष्ट सांगतों, कीं त्यानीं जीविताच्या रस्त्यावरून धावतपळत जाण्याऐवजीं रमतगमत स्वच्छंदानें सर्व सुंदर वस्तूंचा उपभोग घेत सहल करावी. मग सुखाचा शोध निराळा करावयास नको."

महाबळेश्वराला असताना आपली वाट चुकली, तरी त्यापासून आपला फायदाच कसा झाला हें सांगून फडके प्रतिपादतात, "वाट चुकली कशी हें जसं मला कळलं नाहीं त्याप्रमाणं ती अचानक सापडली कशी तेंही मला कळलं नाहीं. अन् वाट पुन्हा सापडल्याच्या आनंदापेक्षा वाट चुकल्यामुळं पृथ्वीतल्या अत्यंत उग्र अन् अत्यंत नाजूक अशा दृश्याचं दर्शन घडून ज्या आनंदानं माझं अंतःकरण डवरलं होतं तो कितीतरी मोठा होता!" गार्डिनरच्या 'आगगाडी चुकल्यावर' या लघुनिबंधापेक्षांहि

प्रदयाच्या या निबंधातील काव्य व तत्त्वज्ञान याचे पराग अविरत सुगंधी आहेत.

वाङ्मयाचा महिमा

'शाई' हें नाव घेऊन वाङ्मयाचा महिमा गाताना फडके लिहितात, " राष्ट्राराष्ट्रांमधील तहनामे हिच्याच पोटीं जन्मास येणार आणि गुलामाच्या मुदतनदीनें करारही हीच प्रसवणार! लाखों अनाथांच्या योगक्षेमासाठीं दिल्या जाणाऱ्या धर्मादायाचीं दानपत्रें हिनेंच मुद्रांकित होणार आणि अशा अनाथाना अनाथ करून दारोदार भिरवायास लावणारीं खोटीं गहाणखतेंही हीच कायम करणार! सुधा आणि हलाहल एकाच कोठ्यांत साठविणारा किती अजब द्रव पदार्थ हा!" साहित्यिकाची लेखणी आग लावूं शकते, तशीच ती विश्वशांति आणूं शकते. याच कल्पनेवर त्यांनीं एक कथाहि लिहिलेली आहे. शेवटीं ते सूचना करतात, "वास्तविक दारूगोळा किंवा समशेर हातीं घेणाऱ्या इसमाइतकीच दौलतींत शाई ओतून घेणाऱ्या इसमावरही सरकारनें करडी नजर ठेवावयास हवी. शाई ही देखील समशेरीसारखीच शक्ति आहे."

'मित्रा' ची महती फडके पुढील उपमेनें सांगतात व शेवटीं 'मित्र' शब्दावर श्लेषहि साधतात. "मित्र म्हणजे केवळ आपल्या जीविताचे अलंकार नव्हेत. आपल्या जीवितप्रवाहाला योग्य वळण देणारे ते तट आहेत. काजव्याचे थवेच्या थवे जर आपल्याला दिसले तर त्याची शोभा मोठी रमणीय वाटल्यावाचून राहात नाहीं. पण त्या शोभेचा उपभोग घेण्यासाठीं आपल्याला अंधःकारात राहावें लागतें. आपल्याला वाममार्गाच्या अंधःकारात टाकून केवळ आपल्याला क्षणभर सौख्य देणाऱ्या या काजव्याप्रमाणें खरे मित्र नसतात. खरा मित्र सूर्यासारखा असतो."

ऋतूंचें शब्द-चित्र

"पाऊस" हा निबंध म्हणजे फडके यांच्या भाषा वैभवाचें, काव्यशक्तीचें व वर्णन शैलीचें एक सुंदर कोरीव लेणेंच. 'वर्षाकाल हाच सौंदर्याचा

पर्वकाल' अशी वर्णिली करण्यासाठी त्यांनी आपलें सारें लालित्य, जणु काहीं पणास लावलें आहे. समर्थ स्तुतीने स्तुतिस्तोत्रें रचणाऱ्या कवीवर लटका राग धरून पडलें त्यांच्या भावनाला–'ग्रीष्माला'–आपल्या टीकेनें जाळून पोळून टाकतात. ग्रीष्माचा ताप वर्णन करताना त्यांची ललितरम्य लेखणी लिहिते, "नीच प्रकृतीच्या मत्रिमंडळाशी वियावणी निकारी, की त्याप्रमाणें एखाद्या जुलमी राजाच्या उझाला भर यावा, त्याप्रमाणें ग्रीष्मातल्या चंडाशूचा ताप साऱ्या सृष्टीला असह्य झालेला असतो, व सृष्टीना जीवात्म्याना साठा सपत आलेला असतो. सरस प्रेमें एखाद्या उदार महात्म्याची वाट पहावी तद्वत् सारी सृष्टि जलधारांसाठी वा वाट बघलेली असते. आईच्या सहवासाला पार दिवस अंतरल्यावर बालकाच तोंड सुकावें तद्वत् वृक्षाग्रावरची चिमुकली पानं म्लान झाली दीन दिसत असतात. सौभाग्यचिन्हांनीं भरलेला असला तरच सुंदर दिसणारा सुवासिनीचा हात त्यावाचून रिकामा आणि अशुभ वाटावा तशी नदीच्या पात्रांची अवस्था झालेली असते. राजमार्गावरून आणि मातीच्या ढेकळांनीं विखुरलेल्या शेताभातातून वावटळी निघत असतात, त्या जणू काय जलवृष्टीसाठी धरणीने केलेल्या आर्तस्वरातल्या प्रार्थनाच वाटत असतात !"

उन्हाळ्याच्या अशा कडक दाहानंतर पावसाची जी पहिली सर येते, तिचें सौंदर्य काय वर्णावें ? त्या सरीनें सृष्टीमध्यें किती मनोहर क्रांति होते याच वर्णन करून, त्यावेळीं पृथ्वींतून उठणाऱ्या गंधाची कल्पना देण्यासाठीं फडके लिहितात, 'जलधारांच्या पहिल्या घुटक्याबरोबर हर्षानें दरवळणाऱ्या त्या मृत्तिकागंधाला स्तनपान करताच मस्त आनंदानें चळवळणाऱ्या बालकाच्या नि श्वासाचीच उपमा साजेल ! त्या नि श्वासाइतकाच तो गंध पवित्र व आल्हाददायक वाटतो. मृग नक्षत्रातील ती पहिली सर कोसळते व तो अनुपमेय गंध भूपृष्ठातून उठतो, त्या वेळीं लहान मोठ्या पक्षांची फडफड व चिवचिव होते ती तरी किती गोड असते ! व जीर्ण तृणांकुर कुरतडून शिणलेलीं गाईवासरें अंगें भिजतात हुंदरतात तीं तरी किती गोड !"

पावसाचे भिन्न भिन्न प्रकारहि फडक्यांनीं मिटक्या मारीत वर्णन केले आहेत. मोकळ्या मैदानावर पडणाऱ्या धारिंचीं सर फडके यांनीं वाचकाच्या डोळ्यापुढे मूर्तिमंत उभीच केली आहे. सुंदर उपमा देऊन ते म्हणतात, " भूगोल व खगोल साधणारा तो अजस्र कृष्णवर्ण जलस्तंभ वेगानें आपल्याकडे सरकत येताना व आपल्याला भिजवून पलीकडे दुसऱ्या क्षितिजापर्यंत धावून अदृश्य होताना दिसला कीं नाह्यागाप्रमाणेंच अंतरंगही आनंदानें न्हाऊन निघतें. एखाद्या बागवानानें हातात झारी घेऊन ती सहज सरदिशीं हिरवळीवर फिरवावी, तद्वत् वरुणानें गमतीनें पाण्याचा फवारा फिरविल्यासारखें अशा वेळीं वाटतें. "

सृष्टीचीं रम्य रूपें

पावसाची भुरभुर किती गमतीची असते, हे फडके खुमासदार शब्दांनीं सांगतात, तें असें, " मांजराचीं अलगद पावलें कधीं चाहूल देत नाहींत म्हणतात. तितकीच निःशब्द याची चाहूल असते हा ल्याड, चोरट्या चालीचा पाऊस निनादनिर्मितीचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून समजावयास हरकत नाहीं. कारण याच्या तयारीचें अवडंबर पहावें तो थेट प्रलय-पर्जन्याला शोभेल असें, पण प्रत्यक्ष अवतार पहावा तो जसा काहीं सुदाम देवानें आपल्या पुरचुंडीतले पोह पुरस्न श्रीकृष्णाच्या हातावर ठेवले त्या वेळीं उडालेला गोंडाच ! "

' सारी सृष्टि पत्रपुष्पाच्या वैभवानें भरघोस नटलेली ' असताना पुण्याहून मुंबईस आगगाडीनें जाणाऱ्या मुसाफराला निसर्गाचें ऐश्वर्य ओसंडताना दिसतें त्याचें शब्दचित्र फडके किती कुशलतेनें काढतात, पहा, " घाटमाथ्यावर पोचलाच पर्जन्य व वायु यांची सृष्टिदेवीचें प्रियाराधन करण्यासाठीं चाललेली चढाओढ पाहण्यातच गुंतलेले तटस्थ गिरिराज किंचित् भुवया वक्र करून आपल्या कन्येच्या प्रमाचा सोहळा हसतमुखानें पाहणाऱ्या पित्यासारखे वाटतात घाटात तर वर्षाऋतूची ऐन जवानी गर्जना करीत कड्याकड्यावरून

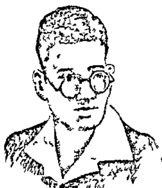
"कल्याणपर्यंतच्या सपाट भूमिभागावर गुडघाभर पाण्यात बुडून वर डोकें करून बावुल्या दाखविणारे भाताचे रोंपर, वय झालें तरी रसिक वृत्तीनें उत्सवप्रसंगीं माना डोलविणाऱ्या वृद्धांप्रमाणें वाटणारे उंच उंच ताडवृक्ष आणि प्रेमवेड्या आईनें हृदयाशीं क्षणमात्र धरून पुन्हा खेळायला सोडलेल्या खेळकर मुलाप्रमाणें खळखळणारे लहानमोठे जलौघ—अमल्या हृदयगम दृश्याची जिकडे तिकडे गर्दी उसळलेली दिसते ! " हुबेहुब वर्णन आणि तें समर्पक शब्दांनीं व समुचित अलंकारांनीं करण्याचा फडक्याचा गुण या लहानशा उताऱ्यातहि उठून दिसतो.

लालित्यांतील क्रीडा

निसर्गांतील या गमतीजमतींबरोबरच निबंधकारान आपल्या तारुण्यातील गोड अनुभवहि या लघुनिबंधात सांगितला आहे. कॉलेजात असताना लेखकाला क्रिकेटची मॅच पहाण्याचे वेळीं 'वरुणानें मलेमोठे जलकुंभ आकाशात हातींनें भरून ठेवलेले दिसावयाचे.' तेव्हा लेखक पाऊस न पाडण्याबद्दल वरुण देवाची प्रार्थना करी "आणि काय आश्चर्य ? एखादे वेळीं ही आमची प्रार्थना मान्य व्हावयाची ! खरोखरच आकाशातल्या त्या अजस्र मेघाच्या सिंहासनावर बसून वरुणदेव मोठ्या कौतुकानें जणु काय आमची मॅच पहात बसायचा, आणि वृष्टि करायचें भानच त्याला उरायचें नाहीं !" याहून निराळा पुरावा पावसाच्या रसिकतेचा लेखकानें काय द्यावा ? पण अखेरीस हुकमी पत्ता म्हणून फडके 'मृच्छकटिक' नाटकाचा आधार देतात. त्या अखेरीच्या सवालात फडके यांची साहित्याची ऐट व आवेश इतका मनोज्ञ आहे कीं, तो वाचताना 'मानापमाना' तील भामिनीच्या नाजूक शौर्याची व समशेरीच्या पट्ट्याचीच स्मृति व्हावी. शेवटचा निकराचा हल्ला करण्याच्या पवित्र्यात उभे राहून फडके रसिकाना लडिवाळ त्वेषानें जाब विचारतात, "कवींचा लाडका वसंत रसिक खराच, पण वर्षाऋतु काहीं कमी रंगेल नाहीं आणि इतकें सांगूनही कवींना हट्ट सोडावासा वाटत नसेल तर मीं विचारतों, अहो, वसंतसेनेच्या आलिंगनाचें परमसौख्य चारुदत्तास अकल्पित मिळवून देणारा,

आणि " तेथि पुरुष देवाचे " असे धन्योद्गार त्या महाभागाच्या तोंडून वदविणारा आमचा वर्डस्वर्थ ना ? " लालित्याच्या लाटावर अशा प्रकारें स्वच्छंदानें प्रा. फडके पोहत असतात— आणि म्हणूनच ते रसिकोत्तम ! आणि त्यांचे निबंध ललितोत्तम !

फडके व खांडेकर—हे दोन देदीप्यमान तारे मराठी साहित्यामध्यें एकाच वेळीं तळपत आहेत हे विशेष. दोघांनींहि कादंबरी, लघुकथा व लघुनिबंध या तिन्ही प्रांतांवर आपापला प्रकाश पाडला आहे. नाट्यसृष्टि उजळण्याइतके त्यांचे किरण पसरूं शकले नाहींत, हें त्या दोघांतील साम्य जाणवण्यासारखें आहे. पण कथा–कादंबरी–निबंध या 'त्रिभुवनात' त्यांनी झगझगीत प्रकाश टाकलेला आहे. दोघांची भाषा लालित्यपूर्ण आहे, कल्पकता काव्यमय आहे आणि सारी लेखनसंपदा तरुण वर्गाला आकर्षित करणारी आहे. विपुल व कलासंपन्न साहित्य सतत निर्माण करण्यात दोघांचाहि हातखंडा आहे. मराठी वाचकवर्गाला या जोडीनें मोठा चटका लावलेला आहे.

दोन दृष्टिकोन

आविष्काराप्रमाणें आशयांत मात्र या दोघांमध्यें फारसें साम्य नाहीं— 'दोन ध्रुवच' आहेत ते, म्हटलें तरी चालेल. फडके 'काश्मिरी गुलाब' असले, तर खांडेकर 'हिरवा चाफा' ठरतील. 'धूम्रवलय' या लघु-

निबंधात फडके सिगारेटची जितकी तरफदारी करतात व 'सुपारीच्या खाडाला हि न शिवणाऱ्या 'माणसाचा तिटकारा करतात, तितकाच 'सारेच गुलाम'' या लघुनिबंधात खांडेकर सिगारेटचा तिटकारा व सुपारी-खाडाला न शिवणाऱ्याचा गौरव करतात. पर्वे, पर्जन्य, ऐन पंचविशी, पहिला पादरा वेस, इत्यादि किती तरी विषय दोघांनीं समानच निवडलेले आढळतात. पण ते दोघांनींहि हाताळले आहेत आपापल्या प्रकृतीनुसार व संस्कृतीनुसार. दोघांच्याहि मनोबुद्धींचें व भावनांचें स्पष्ट प्रतिबिंब त्यांच्या त्यांच्या लघुनिबंधामध्यें पडलेलें दिसतें—आणि म्हणूनच दोघेहि यशस्वी लघुनिबंधकार ठरतात—पण दोघांचीं तीं प्रतिबिंबें किती वेगवेगळीं आहेत!

फडके आपल्या सौंदर्यशोधक दृष्टिकोनांतून केवळ ऐश्वर्याचें व यौवनाचेंच निरीक्षण करतात, पण त्या संकुचित क्षेत्रांतील अनुभवाशीं का होईना, ते संपूर्ण समरस होतात, आपल्या संवेदनांत ते अनुभव मिसळतात, आपल्या भावना ते घोळवितात आणि मग ते आपल्या अकृत्रिम, प्रवाह-शील व मृदुमधुर शब्दांनीं व्यक्त करतात व यथावत् वर्णनांनीं ते सजीव करून वाचकांपुढें मूर्तिमंत उभे करतात, किंबहुना वाचकांनाच जणु ते अनुभव घ्यावयास लावतात सहृदयता व सहजता हे त्यांच्या कलेचे प्राण होत. त्यांच्या जोरावर ते रसिकांचीं हृदयें जिंकतात.

खांडेकरांची संवेदनक्षमता

खांडेकरांनाहि भावनेची, बुद्धीची व कल्पकतेची देणगी मोठ्या प्रमाणावर मिळालेली आहे एका व्यक्तीचींच सुखदुःखें, मान अपमान, हर्षामर्ष यांचें ज्ञातणीचें घर विणीत ते बसत नाहींत, तर सर्व समाजातील आशा आकांक्षा, यश अपयश, आनंद व्यथा यांचा दंश त्यांच्या हृदयाला होतो व तो ते आपल्या अलौकिक कला चातुर्यानें प्रगट करतात. त्यांच्या अंतःकरणाचा हा विशालपणा व संवेदनक्षमता किती आहे हें सांगताना प्रा. वि. ना. आंबेकर लिहितात ''आक्रोश ऐकला कीं कार्यकर्त्यानें होऊन जावें, दैन्य पाहिलें कीं पाझरून जावें, अनाठायीं आक्रमण पाहिलें कीं, अंतरंग चीड घेऊन तापून जावें, अन्यायाचा संचार मोकाटी पाहिला

की तळमळून उठावें, अनीतीचें थैमान दिसलें की विमनस्क होऊन जावें, अशी त्यांच्या मनाची घडण आहे."

दुसऱ्याचें दुःख व अन्याय पाहताच संताप व चीड यावी हें साहजिक आहे. पण ते सर्व भाव पुरेपूर व परिणामकारकपणें व्यक्त करण्याचें चातुर्य असतें केवळ कलावंतापाशींच. तें खाडेकरांजवळ भरपूर आहे. त्याचें भाषावैभव अलौकिक आहे, कल्पनासौंदर्य रमणीय आहे, वर्णनचातुर्य आल्हाददायक आहे. उपमामागून उपमा देण्याचा तर त्यांना छंदच आहे. कल्पनामागून कल्पना त्यांना सुचतात आणि फुलपाखरें धरण्यासाठी पहाणाऱ्या बालकाप्रमाणें ते त्यांच्यामागें धावतात. विशेष म्हणजे त्यांचें लेखन कलात्मक असूनहि विचार-जागृति करणारें असतें, आणि ते विचार सात्त्विकतेचे व समाजहिताचे असतात. प्रिय व पथ्यकर लेखन करणें खांडेकरांनीच.

पुस्तकांत कोंडलेला आत्मा

'प्रकृतीच्या मायमच्या अस्वास्थ्याला' कटाळलेले असूनहि ते रम्य-मधुर असेंच लिहितात. आपल्या बहुश्रुतपणाची छाया ते आपल्या लघुनिबंधावरहि पाडतात. वास्तविक लघुनिबंध म्हणजे दोन दोस्तांचें सलगीचें संभाषण-संध्याकाळच्या शिळोप्याच्या गप्पा-चांदण्यांतील सुरस संवाद. त्यावेळीं कोणी कितीहि विद्वान असला, तरी तो आपल्या पांडित्याचें प्रदर्शन कांहीं करीत नाहीं पण खांडेकरांचा कोणताहि लघुनिबंध उघडा, त्यांत त्यांचें स्वतःचें व्यक्तिमत्व दिसण्याऐवजीं कालिदास व भवभूति, तारे व गडकरी, स्कॉट व शेक्सपीयर, ब्राउनिंग व इब्सेन, ल्युकस व मुई, टॉलस्टॉय व गॉर्की, फार काय व्यास व शंकराचार्यहि—यांपैकीं कोणी ना कोणी हजर असलेले सापडावयाचेच! यावर खांडेकर असेंहि म्हणू शकतील कीं, माझ्या लघुनिबंधांतील ध्वनि इतक्या उच्च आहेत कीं, त्यांचे सहज संवादहि विद्वत्तापूर्णच असावयाचे-त्यांचें "स्वैरालाप" हि 'यार्न्स' बनण्याच्या योग्यतेचे ठरावयाचे. असतीलहि असे जाडे व बडे विद्वान. पण सर्वसामान्य वाचक त्या उताऱ्याचा

सव्वाशंभर पानें लिहून झाली एवढें मात्र खरें, एखादा गेंदबाज मागून सुंदरशील गायनाची ' ममचीतोष्ण ' ध्वनिलहरी पाठून टाकतांना विचरतो ना ? तशी अवस्था साधारण वाचकाची खांडेकरांचा लघुनिबंध वाचतांना होते–आणि म्हणून ते वाचकांना आपल्या विश्वासात घेऊं शकत नाहींत, आपल्याशीं समरस करूं शकत नाहींत–जीवश्चकंठश्च मित्र बनून मोहूं शकत नाहींत. त्यांच्या उपमा व उतारे या बीज पावसाच्या तडाख्यात सापडलेला वाचक दिपतो, दचकतो व गांगरून जाऊन आडोसा शोधूं पहातो. त्यांच्या लघुनिबंधाला विनोदानें अलंकार लावलेले असते, पण तो विनोदहि पुस्तकी असतो–सहज, खेळकर, मोकळा नसतो.

अनुभवाचें मर्यादित क्षेत्र

खांडेकरांजवळ भावनेचें भांडार मोठें आहे, पण त्याला कोडिशालपणाचें कुलूप लावलेलें आहे. कवीमनाप्रमाणें त्यांचें मन संवेदनक्षम आहे, पण त्यांची कल्पकता त्या संवेदनावर मात करते. 'विरह' म्हणताच त्यांच्या अंतःकरणांतील भावना उसळतात, पण लगेच त्यांच्या डोळ्यांत कालिदास–भवभूति नाचूं लागतात आणि मेघदूत, शाकुंतल, उत्तररामचरित यांतील कथा व वचनें यांचा पाऊस पडूं लागतो. त्यांतील कोट्यांच्या गार गारा वेचण्यात वाचणाऱ्या बालराइतराच आनंद वाटतो हें खरें, पण त्यामुळें त्यांची दृष्टि अंतर्मुख होत नाहीं, अंतःकरण द्रवत नाहीं आणि विरहाची वेदना त्याला जाणवत नाहीं. खांडेकरांचे लघुनिबंध उणे पडतात ते यामुळें.

त्यांच्या अनुभवाचें क्षेत्र व विचाराचे विषय मर्यादित आहेत. त्यामुळें दाढी व सिनेमा, पत्रें व पुस्तकें हेच ठराविक विषय पुनः पुनः येतात आणि त्यांतून संबंधीची व संस्थेची गुलामगिरी, मत्सर व अहंकार यांचे दुष्परिणाम–याच विचाराचे सूर बहुधा निघतात. रम्य कल्पकतेचें, बहुमोल अलंकारांचें व मार्मिक विचारांचें–असें लेखन एकसारखें विपुल प्रमाणात करण्यात खांडेकरांची बरोबरी दुसरे कोणी मराठींत सध्या तरी करूं शकत नाहीं. त्यांनीं दोनशेवर लघुकथा जशा लिहिल्या, तसेंच शंभरावर लघुनिबंधहि रचले. ' हजारों सामान्य लोकांच्या कुढत्या आयुष्यातील तोटके आनंद

हळक्या हातानें व्यक्त व्हावेत ' ही आपली मनीषा त्यांनीं लघुनिबंधांत पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ' जीवनातल्या चिमण्या पण अविनाशी आनंदाशीं ओळख ' करून देण्याचें कार्य त्यांचे बरेच लघुनिबंध पार पाडतात. ' सान्याच माणसाना परिचित आयुष्यक्रमापलीकडे थोडा वेळ नेण्याची समाजात व्यवस्था होईल तर काय बहार होईल ! ' याचें वर्णन ' एक तास ' या आपल्या लघुनिबंधात त्यांनीं केलें आहे. दडलेला आनंद शोधण्याची, दुसऱ्याच्या दुःखाशीं सहानुभूति बाळगण्याची, घराबाहेर पसरलेल्या अफाट समाजाकडे आत्मीयतेनें पहाण्याची नवी दृष्टि खाडेकरांचे लघुनिबंध देतात.

वाचनाचा छंद

खाडेकरांचा जन्म सांगली येथें ता. १९ जानेवारी १८९८ रोजीं झाला. त्यांचें मूळचें नांव गणेश व वडिलांचें नाव आत्माराम. वडील सांगली संस्थानात मुनसफ होते. ते १९११ सालीं वारले. खाडेकरांच्या कुटुंबाला खडतर दिवस आले. १९१६ सालीं कोंकणातील एका जमिनदार कुळत्यानें खाडेकराना दत्तक घेतलें. त्यामुळे " गणेश आत्माराम "चा " विष्णु सखाराम " झाला.

त्यांचें मराठी व इंग्रजी शिक्षण सांगलीस झालें. इंग्रजी चौथ्या इयत्तेपासून ते शिष्यवृत्ति मिळवीत गेले. १९१३ सालीं ते मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले आणि तेहि मुंबई विद्यापीठाच्या हजारों विद्यार्थ्यांत आठवा नंबर पटकावून. त्यांनीं इतर वाचनहि मनमोक्त केलें. हरिभाऊंची ' उषःकाल ' कादंबरी त्यांनीं एका रात्रींत वाचून संपविली; देवलांचें ' शारदा ' नाटक तोंडपाठच केलें. तसेंच कोल्हटकरांचें विनोदी वाङ्मय. ' सुदाम्याचे पोहे ' ते मोठ्या चवीनें सेवन करीत. कोल्हटकरांचें ' वधू-परीक्षा ' नाटक पहाण्यासाठीं खाडेकरं सांगलीहून मिरजेस पायीं चालत गेले. मराठींतील इतर ग्रंथांचेंहि वाचन ते आवडीनें करीत होते. नाटक-कादंबऱ्यांत तर ते रंगून जात.

मॅट्रिक झाल्यावर खांडेकर पुण्यास आले आणि फर्गसन कॉलेजात दाखल झाले. पुस्तकासालोसाल क्रिकेटचें त्याना व्यसन. गडकऱ्यांचा सहवास त्यांच्या स्फूर्तीला पोषक झाला. त्याना एक शिष्यवृत्ति मिळाली होती पण पुण्याची रहाणी, कॉलेजची फी, याचा खर्च कसा भागणार? दोन शिकवण्या त्यांनी धरल्या तरी पैशाची ओढाताण चालूच होती. दत्तक-विधानानंतर ती थांबेल अशी खांडेकराना आशा होती पण दत्तक घराण्यातून त्यांच्या शिक्षणाला आर्थिक मदत काहीं मिळाली नाहींच, उलट त्यांचें मानसिक स्वास्थ्य मात्र हिरावलें गेलें दत्तक वडिलांचा स्वभाव खांडेकरांच्यापेक्षा अगदींच निराळा होता त्यामुळे त्या दोघांत खटके उडू लागले सावंतवाडीला दोनतीन वर्षे खांडेकराना काढावीं लागलीं हा काळ फेंगळ काळजी करण्यात गेला तेथें त्यांच्या पाठीस मलेरिया लागला शरीरी पाचवीला पूजलेलीच होती त्यात भर दत्तक घराण्याच्या कटकटीची, आणि आता तिला साथ मिळाली रोगाची!

ध्येयवादी शिक्षक

चरितार्थ चालविण्यासाठीं खांडेकरांनीं शिक्षकाचा पेशा पत्करला. १९२० सालीं कोंकणातील शिरोडें येथील इंग्रजी शाळा त्यांनीं चालवायास घेतली शाळेंत विद्यार्थी ५०–६० आणि शाळेचे प्रमुख म्हणून खांडेकराना पगार २० रुपये परात माझ्याच्याऐवजीं गाडगीं व कंदिलाच्या-ऐवजीं दौत वापरून दारिद्र्याचें विष खांडेकर पचवीत होते, पण शाळेंत विद्यार्थ्यांना ज्ञानामृत देत होते पुढें त्या शाळेंतील विद्यार्थ्यांची संख्या दोनशेंवर गेली

खांडेकरांच्या लेखनाचा प्रारंभ वयाच्या सोळाव्या वर्षीं झाला १९१४ सालीं ' रमणी रत्न ' नावाचें नाटक लिहून त्यांनीं तें वासुदेवशास्त्री खरे यांना दाखविलें १९१९ सालीं त्यांचा पहिला टीकालेख ' नवयुग ' मासिकांत प्रसिद्ध झाला तो कवि केशवसुतांसंबंधीं होता १९२३ सालीं ' घर कोणाचें ? ' ही त्यांची पहिली गोष्ट प्रसिद्ध झाली १९२७ सालीं ' निकाल द्या ' हा त्यांचा पहिला लघुनिबंध वाचकांपुढें आला

विपुल व विमल साहित्य

त्यानीं आतापर्यंत सुमारें २१ लघुकथा-संग्रह प्रसिद्ध केले, १०० लघुनिबंध लिहिले, १६ कादंबऱ्या रचल्या, ६ नाटकें रंगविलीं, ५० रूपककथा चितारल्या आणि टीका-लेख तर २००।३०० लिहिले आणि हें सारें निरामय, निर्मल व प्रसन्न वाङ्मय त्यानीं निर्माण केलें, तें मानसिक, शारीरिक किंवा आर्थिक स्वास्थ्य बिलकूल नसताना; उलट गरिबीशीं, रोगाशीं, प्रतिवादीशीं झगडत असतानाच त्यानीं ही साहित्याची सुरंगी व सुगंधी बाग फुलविली.

१९३४ सालीं बडोदे येथील साहित्य-संमेलनाच्या कथा विभागाचें अध्यक्षपद त्याना देण्यात आलें. पुढील वर्षी पुणें येथें भरलेल्या 'शारदोपासक संमेलनाचें' अध्यक्षस्थानहि त्याना अर्पण करण्यात आलें. मडगाव व मुंबई येथील प्रांतिक संमेलनाच्या अध्यक्षपदाच्या माळा त्यांच्या गळ्यात घालण्यात आल्या. १९४० सालीं जमखिंडी येथें भरलेल्या 'दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचें' अध्यक्षत्व त्याना बहाल करण्यात आलें. आणि मराठी साहित्यातील मोठा मान त्याना त्याच्या पुढील वर्षी लाभला. १९४१ सालीं सोलापूर येथें भरलेल्या 'महाराष्ट्र साहित्य संमेलना'च्या सिंहासनावर त्याना अध्यक्षपदाचा अभिषेक करण्यात आला.

कथेचें मिश्रण

'लघुनिबंध' हा एक मध्यमपदलोपी समास आहे असें खांडेकराच्या लेखनावरून वाटतें. 'कथा' हें मध्यमपद त्या नावात आलें नाहीं इतकेंच. बाकी 'लघुकथा सामावणारा निबंध' असेंच त्यांच्या लघुनिबंधाचें स्वरूप असतें. 'हरवलेले कागद,' 'खाडेनऊ रुपये' हे त्याचे लेख त्यांच्या कथा-संग्रहाच्या पुस्तकात आले असते, तर वाचकानीं लघुकथा म्हणूनच त्याचा आस्वाद घेतला असता. गोष्टीचे कागद हरवले, तेव्हा ते पुनः लिहिले पण नंतर पहिले कागद सापडले—या घडामोडीमुळें मनाची किती धादल उडाली याचें सुरेख वर्णन पहिल्या लेखात केलेलें आहे आणि माणसानीं हरवलेल्या गोष्टीसाठीं रडत न बसता आशेनें व श्रद्धेनें

भविष्यकाळ यांतील अशाचें अशा विचार मांडला आहे. प्रश्न इतकाच कीं, या विचाराला ही कथा जोडलेली आहे कीं त्या कथेला विचाराची ही किनार लावलेली आहे ?

असाच संमोह 'साडेनऊ रुपये' या लेखातहि उत्पन्न होतो. सिनेमाचें आठ आण्यांचें तिकीट काढणाऱ्या 'मी'नें दहा रुपयांची नोट तिकीटवाल्याला दिली; पण 'मध्यंतरा'पर्यंत मनाला सारखी चुटपूट लागली कीं, तिकिट-वाला ते उरलेले पैसे देईल कीं नाहीं ? मग मनुष्याच्या सचोटीविषयीं संदाय येतो आणि 'जगातलीं निम्मीं दुःखें मनुष्य आपल्या कल्पनेनें निर्माण करतो' असें तत्त्व स्फुरतें. 'दहा आण्याऐवजीं साडेनऊ रुपये मोजून राग शांत होतो, हा नवा अनुभव आला मला' अशी कोटी शेवटीं करून लेख चटकदार केलेला आहे. त्यात मानवी मनाचे पापुद्रे हलक्या हातानें उलगडले आहेत. ही एक मनोविश्लेषणपर कथा म्हणूनहि रसिकानीं मान्य केली असती.

विचारांचे सुवर्ण-कण

अर्धनारीनटेश्वराप्रमाणें लघुनिबंधाचें अर्धांग 'कथा' हें असलें, तरी 'निबंधा'ला त्याचें अर्धें अंग व्यापावयास मिळतेंच. म्हणून कादंबरी किंवा लघुकथा या दोहोंपेक्षा लघुनिबंध हें विचार पेरण्याला अधिक अनुकूल क्षेत्र. आणि सुंदर भाषेंत उदात्त विचार हें तर खास खांडे-करांचें वैशिष्ट्य ! त्यानें चमकणारे लघुनिबंध किती तरी आहेत. शब्द-सौंदर्य व विचार-सौंदर्य यांचा 'मणि-कांचन-योग' झाल्याचीं काहीं उदाहरणें पहा—

सुखाचें रहस्य उकलून दाखविण्यासाठीं खांडेकर 'सुखाचा शोध'-मध्यें असें तत्त्व सांगतात, "विश्वमोहिनी सुवर्ण-रथांतून येत असलेली पाहून आपण हुरळून जातों. पण पुढें येऊन तिनें हात पसरला कीं आपण मुळचाचे कृपण होतों. यमींत कमी काय देता येईल हें आपण पाहूं लागतों. आणि घ्यावें तसें द्यावें हा तर सुखाचा मूलमंत्र आहे, किंबहुना आधीं दुसऱ्याला दिल्याशिवाय–त्यागाच्या अग्निदिव्यांतून पार

मिळल्यावाचून-मिळत नाहीं अशी जगात एकच अपूर्व गोष्ट आहे—सुख !"

'त्यागात सुख' हें तत्त्व ठीक असलें, तरी सर्वांची प्रवृत्ति कशी आहे ? याचें उत्तर 'पुढें-पुढें' मध्यें खांडेकर देतात, तें असें,— "जो तो हातातल्या सुखाकडे दुर्लक्ष करून पळत्या आनंदाच्या मागें धावत असतो ! प्रत्येकाचा मंत्र एकच-'पुढें-पुढें !' भविष्यातला अमर्याद आनंद लुटण्याकरिता मनुष्यप्राणी ही जी धावपळ करतो तिच्यात वर्तमानाच्या मर्यादित आनंदाला मात्र तो निश्चितपणें मुकतो."

'सुख जवापाडें । दु:ख पर्वताएवढें' हा निवृत्तिपर सिद्धांत खांडेकरांना मान्य नाहीं. त्यांच्या कलावादी दृष्टीला जगात चोहोंकडे सुखाचीं कारंजीं उडत असलेलीं दिसतात. 'शास्त्रीय सत्य' यात ते म्हणतात, "पहिल्या झोपेनंतर थोडीशी जाग आली असताना गंधर्व-नगरीप्रमाणें दिसणारी चादणी रात्र, प्रात:कालीं आपल्यासमोर डोळे उघडून आनंदानें हसणारें आकाश, दुपारच्या वेळीं खूप दमणाऱ्या पोटाची समजूत घालणारी गोड भाकरी, यापैकीं एक एक गोष्ट म्हणजे सुखाचें कारंजेंच नाहीं का ?"

आनंदी तत्त्वज्ञान

क्षणोक्षणीं जगात नावीन्याचे व सौख्याचे झरे वाहत असतात, असा उमदा विचार 'अविनाश' मध्यें मांडलेला आहे. तो असा—"जग कितीहि जुनें झालें तरी प्रत्येक क्षणाला त्यातून नावीन्याचे झरे पाझरत असतात हें लहान मूलच आपल्याला शिकवितें. आपल्याला अत्यंत सामान्य वाटणारें दृश्य किती अद्‌भुतरम्य आहे हें कळायला त्याच्याकडे बालकाच्या दृष्टीनें पाहिलें पाहिजे. जगातल्या सौंदर्याला नाश नाहीं, साहसाला नाश नाहीं आणि साधुत्वाला नाश नाहीं हें लहान मुलाच्या सहवासातच मौदाना पटतें."

'सर्व आनंदमय आहे' असा सिद्धांत खांडेकर 'अशोकाचीं फुलें' या निबंधात पुढील शब्दांनीं मांडतात, "चादण्या रात्रीइतकीच अंधारी

रात्रहि सुंदर वाटते, अशोकाच्या फुलाइतकेंच तेरड्याच्या फुलातहि काव्य दिसू लागतें. देवमाणूस होण्यापेक्षा माणूस म्हणून जगण्यातच सार्थक आहे!"

प्रेमपूर्ण अंतःकरण बाळगणाऱ्या माणसाला सर्वत्र आनंदच आनंद! जगातील प्रत्येक वस्तु आनंददायक कशी होते हें 'दोन चित्रें' या निबंधात खांडेकर पुढील शब्दांनी सांगतात, "जग हेंहि एक आदि नि अंत नसलेलें चित्रमंदिर आहे. या मंदिरातला संपूर्ण आनंद एका चित्रात रंगून दुसऱ्या चित्राकडे ढुंकूनहि न पाहणाराला कधींच मिळत नाहीं. गांधीजींचे सत्याचे प्रयोग वाचण्यात आल्हाद आहे आणि ठगाची चरित्रें वाचण्यात काय मौज नाहीं? लहान मुलाचे पापे घेताना ओठामध्ये जो गुदगुल्यांत उन्माद उत्पन्न होतो त्याच्याशीं, आजारी आईचे पाय चेपताना होणाऱ्या सुखाची तुलना करणें काय मर्दपणाचें चुकीचें ठरेल?"

सात्त्विक गुणाचा प्रचार

सात्त्विक गुणांचें जीवनातील महत्त्व खांडेकरांनीं 'एक कारण' मध्यें जाता जाता वर्णिलें आहे. तें असें—"कीर्ति, संपत्ति, पराक्रम, प्रतिभा हे कांहीं झाले तरी मानवी जीवनाचे चमत्कार आहेत. क्षणभर प्रेक्षकांचे डोळे दिपविण्याचें सामर्थ्य त्यांच्यात आहे. पण मानवी जीवनाचा आत्मा या असामान्य चमत्कारात नाहीं. तो सर्वांना सामान्य असणाऱ्या प्रेम, वात्सल्य, भूतदया इत्यादि भावनात आहे."

प्रेम, सेवा, त्याग इत्यादि सात्त्विक गुणापासून किती आनंद लाभतो, हें खांडेकरांनीं 'होळी' या निबंधात काव्यमय रीतीनें सांगितलें आहे. तें असें —"शुभ्र संगमरवरी दगडाचा भव्य ताजमहाल आनंददायक तर खराच, पण सुंदर कल्पनांनीं नटविलेलें रवींद्रांचें काव्यमंदिर त्याहिपेक्षा आनंददायक नाहीं का? हिमालयाच्या शुभ्र गगनचुंबी शिखरापेक्षाहि महात्माजींनीं दीनांच्या परित्राणाकरिता पसरलेले पवित्र बाहू अधिक भव्य नाहींत असें कोण म्हणेल? दरींत उडी घेऊन खदखदा हसणाऱ्या गिरसप्पाच्या धबधब्याचा देखावा अद्भुतरम्य यात शंका नाहीं, पण हसत हसत देशासाठीं मृत्यूच्या दरींत उडी घेणाऱ्या तरुणांची मूर्ति त्याहीपेक्षांहि

अद्भुतरम्य भासत नाहीं काय ? " यातील वास्य-रचना किती प्रमाणबद्ध व लययुक्त आहे! तसेंच, 'एकवचन' या निबंधात प्रीतीची उत्कटता वर्णन करताना गाडेकर म्हणतात, " पर्वताची उची जशी शिखराच्या रूपाने प्रगट होते, गायकाची गाण्याची तयारी जशी तानेंतून बाहेर पडते, त्याप्रमाणें प्रीतीची उत्कटतादि एकवचनातून प्रतिबिंबित होत असते. जणू कांहीं एकवचनात बालमित्राचा निर्मळ स्नेह, वडील माणसांची निरपेक्ष माया, पतिपत्नींची एकान्तातील प्रीति आणि लहान बालकाची भावपूर्ण भक्ति, या सर्वांचें सुंदर समेलनच झालेलें असतें." लहानमोठ्या सर्व वस्तूंतून सुख शोधून घेण्याची वृत्ति माणसानें कशी ठेवावी हें खाडेकरानीं 'रबरी फुगे' या निबंधात नेहमींच्या दागवल्यानें सांगितलें आहे. ते म्हणतात, " विद्या, मैत्री, कीर्ति, प्रीति हेसुद्धा वेळोवेळीं जीवनाला शोभा आणणारे सुंदर रबरी फुगेच नाहींत का ? आपण ते फुगवून फार मोठे करूं लागलों तर ते फुटूनहि जातात. पण ते फुटून गेले किंवा शोभेच्या वस्तु म्हणून आपल्यापाशीं राहिले, तरी हे फुगे फुगविताना झालेल्या आनंद कांहीं खोटा ठरत नाहीं!"

तात्त्विक मीमांसा

बाह्यागावर भाळण्याची जगाची प्रवृत्ति आहे आणि म्हणूनच तें दुःखांत पडतें असा विचार ' कपड्याची किंमत ' या निबंधांत मांडून खाडेकर म्हणतात, " जगातील सर्व दुःखाचें मूळ अंतरंगापेक्षा बहिरंगाला महत्त्व देण्याच्या प्रवृत्तींत आहे. ज्याचे कपडे अधिक छानछोकीचे त्याला अधिक मान हा अनुभव कुणाला आलेला नाहीं ? कपड्यापेक्षा मनुष्याकडे आणि देहापेक्षा माणुसकीकडे अधिक लक्ष दिलें पाहिजे, हें तत्त्व जगाच्या पचनीं पडेल तेव्हाच तें सुखी होईल. "

सामान्य माणसें रूढ चाकोरींतच जातात, हा अनुभव ' संकेत 'मध्यें खाडेकरानीं पुढीलप्रमाणें मांडला आहे. " संकेत हे राजमार्गाप्रमाणें प्रशस्त असतात. त्यामुळें धोपट मार्गानें जाणाराना आणि सोयतीची अपेक्षा करणाऱ्यांना ते आवडावेत हें स्वाभाविकच आहे. राजमार्गाच्या बाजूला असलेलीं तींच तींच घरें आणि तींच तींच दुकानें पाहून कंटाळा आला,

तरी नव्या पाऊलवाटेनें जाण्याचा धीरच होत नाहीं बहुतेक माणसांना ! त्यांना वाटतें आपण कुठें तरी चुकू ! बिचाऱ्यांना हें कळत नाहीं कीं, जो चुकतो तोच शिकतो ! ''

माणूस शरीराचा गुलाम असतो. ' इंद्रियांचीं दीनें । आम्ही केलों नारायणें ' असें तुकोबा सांगून गेले. खांडेकर ' सारेच गुलाम ' मध्यें म्हणतात, " व्यसन आणि मर्यादा हें जोडपें पदोपदीं भांडणारेंच असायचें ! माणसाच्या शरीराइतकें हट्टी जगांत दुसरें काहींच नाहीं. बालहट्ट, स्त्रीहट्ट आणि राजहट्ट हे पुरविल्याशिवाय माणसाला गत्यंतर नसतें अशी एक समजूत आहे पण शरीराच्या हट्टांत या तिन्ही हट्टांचा अर्क उतरलेला असतो, असें म्हणायला हरकत नाहीं. शरीराला लहान मुलाप्रमाणेंच कुठल्याही गोष्टीच्या परिणामाची जाणीव असत नाहीं उलट स्त्रीची आवश्यकता आणि राजाची सत्ता यांचा संगम मात्र त्याच्यांत झालेला असतो." मात्र निसर्गाची गुलामगिरी इतकी असली, तरी मानवाला इच्छास्वातंत्र्य आहे हें तत्त्वज्ञान विशद करताना खांडेकर लिहितात, " निसर्गानें मनुष्याच्या रक्तांत गुलामगिरीची आवड ठेविली असेल. पण आपण कशानें गुलाम व्हायचें तें ज्याचें त्याला ठरविता येतेंच कीं ! "

जीवनाचें तत्त्वज्ञान

व्यक्ति व समाज यांच्या संबंधांतील तत्त्व एका सुंदर दृष्टांतानें खांडेकर सांगतात. ' साडे नऊ रुपये ' मध्यें ते लिहितात, " समुद्राला मिळणाऱ्या नदीचें पाणी कितीहि गोड असलें तरी संगमाच्या ठिकाणीं तें खारटच होतें. मनाचेंहि तसेंच आहे. व्यक्तिदृष्ट्या आपलें मन कितीहि पुढें गेलें तरी समाजाशीं संबंध आला कीं, तें सामाजिक मनाइतकेंच मागासलेलें होतें ! "

जगाचा विकास करण्यासाठीं मानवानें सतत लढत राहिलें पाहिजे—आयुष्य ही एक लढाई आहे, हा खांडेकरांचा लाडका सिद्धांत आहे. तो "विसरलेला संदेश" मध्यें मांडताना ते लिहितात, ' ज्योतीचा जन्म जसा अंधार ... .करिता असतो, त्याप्रमाणें व्यक्तीचा जन्म हें जग अधिक पवित्र,

अधिक मंगल, अधिक उदात्त करण्याकरिता आहे. म्हणून जगात जें जें अपवित्र असेल, जें जें अमंगल असेल, जें जें अनुदात्त असेल, तें तें नाहींसें करण्याकरता लढत राहणं, पराजय झाला तरी लढत राहणं, प्रसंगीं युक्तिपणान प्रसंगीं उघड, जरूर लागेल तेव्हा शस्त्रान–जरूर लागेल तेव्हा बुद्धीन, पण एकसारखं जगातल्या राक्षसी शक्तींशीं लढत राहणं हेंच माझं जीवित–कर्तव्य होत !"

अलंकारिक भाषेची कैफियत

स्वतःच्या आवडीनिवडींचें रम्य प्रतिबिंब लघुनिबंधात पडायास पाहिजे. पण आपल्या व्यक्तित्वाचे असे ठसे उमटण्याऐवजीं कोट्या, कथा व कविता यांचे पण एकत्र जमविण्याचीच खाडेकरांना अधिक हौस दिसते. जणु काहीं 'उपमा' निबंधाच्या नायकाप्रमाणें खाडेकर वाचकांना आव्हानच देत आहेत, " ज्यांत बिलकूल साम्य नाहीं अशा दोन गोष्टी सांगा मला. त्यातल्या एकीची उपमा दुसरीला देता येते, हें मी सिद्ध करून दाखवितों. 'एक तारा' मधील मदाकिनीनें चष्म्याची काडी मोडताच 'चाळिशीशीं माझी अक्षरशः काडीमोड झाली' अशी कोटि ते करतात. 'प्रेम–कलह कीं कलह–प्रेम' अशी शब्दांची उलटापालट करण्याचा गडकरीय गुण त्यांचे अगीं आहे, फार काय, Where There is a will या इंग्रजी म्हणींतील will चे 'इच्छा' व 'मृत्युपत्र' असे दोन अर्थ करून त्यांनीं श्लेष साधला आहे !

अर्थात्, अशी अलंकारिक भाषा समर्पक असते तेव्हा वाचकाचें चित्त रिझवते. पण तिचा अतिरेक झाला तर ! खांडेकरांना एका लघुनिबंधात आपल्या " अलंकारिक भाषेची " कैफियत द्यावी लागली आहे. " ती रसाचा गळा दाबते, स्वाभाविकपणाचा खून करते, बुद्धीला मटकेपणाची सवय लावते " इत्यादि आरोप अलंकारिक भाषेवरच त्यांनीं मांडले आहेत ते खोडून काढताना त्यांनीं कुशल वकिलाप्रमाणें आपला बचाव केला आहे. " अलंकारिक भाषेची निंदा ही जुन्या वाङ्मयात आढळणाऱ्या शरीराच्या अगर स्त्रीच्या निंदेइतकीच खरी मानायची ! " असें ठाम मत त्यांनीं

आरंभी सांगितले, पण पुढें योग्य तें तारतम्य संभाळण्याचा इशारा देताना ते म्हणतात, " दागिने शोभादायक असतात म्हणून वाटेल तो दागिना वाटेल तिथें शोभतो असें मात्र नाही. कानात नथ आणि गळ्यात सागरवल्या घालून एखादी बाई मिरवायला निघाली तर कौतुकाऐवजी तिचें हंसेंच होईल. भाषेच्या बाबतीत असले वेडेचार नित्य घडतात. "

नव्यानव्या म्हणी बनवून त्या मधूनमधून वापरण्याची हौस खांडेकरांना आहे. " उतावळा शिकारी स्वतःला ठार करी, ' ' दाम थांबे झांकून आणि डायरी पडावी उघडून, ' ' जितक्या कुडी तितक्या आवडी ' इत्यादि कांहीं म्हणी सुटसुटीत, अर्थपूर्ण व अलंकारिक आहेत. त्या म्हणी म्हणजे लघुनिबंधाच्या कटातील सुवर्ण-मणीच !

कल्पकतेचें स्वरूप

याच विचाराहि कल्पकतेच्या आडून मनोहर रीतीनें मांडण्याची खांडे- कराची हातोटी असामान्य आहे. खुद्द कल्पकतेवरच आपली कल्पना चाल-वून ते म्हणतात, " कल्पकता ही शुक्राच्या चांदणीसारखी असते हेंच खरें ! तपेंच काय, पण शतकें, किंबहुना युगें लोटलीं तरी तिचें स्निग्ध तेज अणुमात्रहि मंद होत नाहीं. खांडेकरांची कल्पकता चंचपळ आहे. ती विजेप्रमाणें आकाशांत संचार करणारी आहे— क्षणात येथें, क्षणात तेथें, अशी चंचल आहे. प्रा. शिवरामपंत परांजपे यांच्याप्रमाणेंहि कांहीं कांहीं वेळां ते कल्पनारम्य व वक्रोक्तिपूर्ण लिहू शकतात. ' माजिऱ्या ' या प्रा. परांजपे यांना अर्पण केलेल्या आपल्या लघुनिबंध-संग्रहातील बहुतेक सारे लेख असेच काव्य-कल्पनेनें नटलेले आहेत—निरनिराळे आभास दाखविणारे आहेत. एके ठिकाणीं त्यांची काळपुरुषाशीं भेट होते व त्याच्या पेंतडींत गांधीजी व लेनिन यांचे फोटो आणि कोयता व टक्ली हीं त्याचीं आयुधें त्यांना दिसतात. आणि काळ-पुरुषाची सारी धावदल कशासाठीं ? तर ' नवा मनुष्य ' निर्मिण्यासाठीं. ' कवि, चोर आणि पोलिस ' यामध्यें पढरीचा विठोबा रेशनकार्डासाठीं धावपळ करीत आहे, दयाला मार्ग विचारीत आहे असा भास दाखविला

आहे. ' विसरलेला संदेश ' मध्ये श्रीकृष्णाची तक्रार निवेदिली आहे. खाडेकराची देवावर श्रद्धा नसल्यानें त्यांनीं अनेक ठिकाणीं देवाला विनोदाचा विषय बनविलें आहे. त्याचे गुरु श्री. कृ. कोल्हटकर याचा हाहि वारसा त्यानीं मिळविला आहे. ' गोष्ट जुनीच आहे. ' या निबंधात देवापची भेट झाल्याचा आभास त्यानीं निर्माण केला आहे त्यानीं कोठें रेशन नाकारणाऱ्या फैजपूरच्या गजराजाला निमित्त करून मानवावर टीका केली आहे, तर कोठे लग्नचीच्या सर्पराजास अनावृत पत्र पाठवून माणूस सापा-पेक्षाहि भयंकर बनला असल्याचें सूचित केलें आहे.

शिवरामपंती रूपकें

' कुठं आहे तो मेघ ? ' हा लघुनिबंध प्रा. पराजपे यांची आठवण करून देण्याइतका देशभक्तिपूर्ण व कल्पनासंपन्न आहे. त्याचा लेखन-कालहि विचारात घेण्यासारखा आहे. १९४४ सालीं जगात युद्ध पेटलें होतें, देशात दडपशाही थैमान घालीत होती, गाधीजीप्रभृति राष्ट्रनेते तुरुगात डांबलेले होते आणि बंगालच्या दुष्काळांत लाखो लोकांची आहुति पडली तरी व्यापारीवर्ग आपला जीवघेणा काळाबाजार चालवीतच होता. या सर्व परिस्थितीचें प्रतिबिंब प्रस्तुत निबंधात खाडेकरांनीं मोठ्या कौशल्यानें उमटविलें आहे. प्रारंभीं उन्हाळ्याचें वर्णन करताना ते लिहितात, "त्या दिवसींच्या उकाड्याचा साराच नूर न्यारा होता. वाऱ्याचा सूर्याशीं घटका दोन घटका चालणारा प्रेमकलह झाला नसून घटस्फोटाची मजल गाठण्याइतकें त्या दोघांचें कडाक्यानें भाडण झालें असलें पाहिजे अशी कल्पना माझ्या मनात पुनः पुन्हा येऊ लागली. अंगावरून गळणाऱ्या घामाच्या धारा पाहून कुणीतरी टाचणीनें आपल्या शरीराला शेंकडों भोकें पाडलीं असावींत असाहि विचित्र भास मधून-मधून होई." अशा स्थितींत माशाएवढा दिसणारा एक मेघ हत्तीएवढा झाला आणि तो आपलें सैन्य घेऊन आकाशभर तळ देऊन राहिला. त्यानें विमानाप्रमाणें घराघरावर जाऊन तेथें धान्याची साठेबाजी आहे काय, तें पाहिलें. ती दिसताच त्यानें पोबारा केला. कारण जोंवर

समाजांत विषम वाटणी आहे, तोंपर्यंत आपण आपली जल-संपत्ति या मानवप्राण्यावर उधळून कांहीं उपयोग नाहीं–मूठभर श्रीमंत अधिक श्रीमंत होतील व बाकीचे लोक भुकेनें तडफडतच राहतील असा विचार करून तो ढग परत गेला. या निबंधात खाडेकरानी तरल कल्पकता, सूक्ष्म टीका, पुरोगामी विचार, इत्यादि सारे गुण एकवटलेले दिसतात.

' काळे आणि गोरे ' या निबंधातहि शिवरामपंती काव्य आहे. त्यांत डोक्यावरील केसांची भाषणें देऊन युरोपियन व इतर लोक यांच्या वैषम्यावर टीका केली आहे. काळे केस द्वयर्थी भाषेनें म्हणतात, " आम्ही आमच्या मालकीच्या प्रदेशात पाहुणा म्हणून याला प्रथम राहूं दिलें. पण या गोऱ्या पाहुण्यानें लवकरच आपला गोतावळा गोळा करायला सुरवात केली. हळू हळू पांढऱ्या केसाची या मस्तक प्रदेशांत भयंकर गर्दी होऊं लागली. आपल्याला ऐसपैस राहायला जागा मिळावी म्हणून किती काळ्या केसाचे या गोऱ्यानीं खून केले असतील याची गणतीसुद्धा करता येणार नाहीं."

निबंध कीं गद्य काव्य?

खांडेकरांचे लघुनिबंध म्हणजे रम्य कल्पनेचीं कमळें फुलविणाऱ्या वायुलहरी. 'वायुलहरी' हा निबंध म्हणजे तर एक गद्यकाव्यच. आरंभापासून शेवटपर्यंत कल्पनामागून कल्पनानीं तो निबंध शृंगारलेला आहे. वृत्ताच्या ठोकळ्यात बसविला कीं तोच मजकूर ' काव्य ' म्हणून खुशाल खपेल ! वाऱ्याचा खेळकरपणा वर्णन करताना खाडेकर लिहितात, " वायुलहरींचें तसें नाहीं. त्या आता कानगोष्टी करतील, तर आता कानशिलात लगावतील. वायुकुमार घटकेंत जलदेवींच्या खेळण्यातील गुलाबदाणी आणून तिच्यातील सुवासिक शीतल तुषार अंगावर उडवील; तर दुसऱ्या घटकेला तेजाच्या हातातील ऊन पाण्याची झारी अंगावर ओतून चांगले चटकेहि देईल............मेघाच्या पालखींतून मिरवत आणि विजेच्या चवऱ्या ढाळून घेत वर्षादेवी ज्यावेळीं पृथ्वीवर उतरूं लागते, त्या वेळीं तिच्या आगमनाची ग्वाही वाराच फिरवीत नाहीं का ! "

जसा वायु, तसेंच जल. या निसर्गाचीं विविध रूपें किती सुंदर असतात, हें ' महापूर ' या निबंधात वर्णन करून खांडेकर सांगतात, ' जलदर्शनानें होणारा आनंद काहीं निराळाच आहे हें काहीं खोटें नाहीं. दवबिंदूच्या रूपानें अवतरलेलीं तान्हुल्याचीं चुंबनें, अल्लड तरुणतरुणींच्या हृदयाप्रमाणें खळखळत धाव घेणारे निर्झर, सुखवस्तु सांसारिकासारखीं दिसणारीं सरोवरें, आणि भोंवतालच्या रुक्ष प्रदेशाला आपल्या मातृहृदयानें नंदनवनाचें स्वरूप आणणाऱ्या नद्या यांच्या दर्शनानें आनंदित न होणारा अभागी आज उभ्या जगात तरी सांपडेल का ? "

निसर्गाचा महिमा गाताना खांडेकर ' चांदण्यात ' गुणगुणतात, " निसर्ग म्हणजे तर नावीन्याचें निधान, भव्यतेचें भांडार, सौंदर्याचा सागर, रमणीयतेचा रसनिधि ! "

चांदणें हें निसर्गाचें रत्नखचित लेणेंच होय त्याची जादू सांगताना खांडेकर म्हणतात, " भावना हेंच जीवनातलें चांदणें आहे. चंद्रिका मातीच्या घरात संगमरवरी सौंदर्याचा साज चढवते आणि बाभळीच्या झाडांना नंदनवनातील पारिजातकाइतकी मोहकता प्राप्त करून देते, नाहीं का ! अमावास्येलाच सारी भुतावळ बाहेर पडते ही जुनी कल्पना काहीं अगदीं अर्थशून्य नाहीं. चांदण्यात पिशाच्चें बाहेर पडतील तर त्याचें चटकन् यक्षगंधर्वांत रूपांतर होईल. "

कल्पनेचे विलास

नित्याचा पाऊस. पण त्याचें शब्दचित्र खांडेकर किती उंची रंगानीं रंगवितात, तें 'पुनर्जन्म' मध्यें पहावयास सांपडतें तें असें, " पांढऱ्याशुभ्र मोत्यांच्या राशींनीं भरलेल्या मेघांच्या नौका आतील मौल्यवान् माल कुणालाहि दिसू नये म्हणून काळ्या पडद्यानें आच्छादित आकाशांतून जात आहेत, आपल्या हक्काचें हें ऐश्वर्य आपल्याला मिळणार नाहीं या भीतीनें पृथ्वीच्या तोंडचें पाणी पळालें आहे, इतक्यात मूर्तिमंत न्यायदेवताच वाटणारी वीज एकदम प्रगट होते आणि त्या नौकांना भराभर भोंकें पाडून पृथ्वीवर मोत्यांचा वर्षाव करते "

'सायंकाल' चें वर्णन अगदीं काव्याला शोभेशा कल्पकतेनें खांडेकर करतात, तें असें—"गंगा-यमुनांच्या संगमामुळें प्रयागला जें पावित्र्य आलें आहे, त्याचें दर्शन सायंकालांतल्या प्रत्येक रंगछटेंत होत असतें. सौम्य होत जाणारा सूर्यप्रकाश आणि लाजत लाजत येणाऱ्या रजनीची छाया यांचें हें मधुर मीलन म्हणजे सृष्टिमंदिरातलें विविध रंगांनें रंगविलेलें सर्वोत्कृष्ट चित्रच होय."

इतकें कशाला ? नुसतें कोळ्याचें जाळें ! पण त्याला खांडेकरांची प्रतिभा राजवाड्याचें सादृश्य कसें मिळवून देते पहा—"त्या दिवशीं टेंकडीवरच्या रस्त्यावर कोळ्याचें केवढें घर पाहिलें मी ! घर कसलें राजवाडाच होता तो. सूर्यकिरणांनीं चमचमणारे त्या राजवाड्याचे चिमणे स्तंभ किती आकर्षक दिसत होते. सूत काढण्याच्या शर्यतींत जर कोळ्याला भाग घेतां आला असता, तर आस्तींत जास्त नंबराचें सूत काढून त्यानें पहिला नंबर खास पटकावला असता !"

माणसाचे डोळे. त्यांतहि खांडेकरांची काव्य दृष्टि किती गूढ अर्थ पाहू शकते. ते म्हणतात, "रवींद्रनाथांची काव्यशक्ति डोळ्यांना लाभलेली आहे; एवढेंच नव्हे तर चंद्रशेखर रमणांची शास्त्रशक्तीहि त्यांच्या ठिकाणीं आहे." डोळे व नाक यांच्यातील फरक खांडेकरांनीं किती गंमतीनें दाखविला आहे, "पापण्यांच्या दरवाजामुळें प्रत्येकाचे डोळे एखाद्या टुमदार बंदिस्त बंगल्याप्रमाणें सुरक्षित असतात. नाकाच्या धर्मशाळेंत अत्तराच्या सुगंधापासून मासळी-दुकानातल्या दुर्गंधीपर्यंत वाटेल त्यानें धिंगाणा करावें नाकाला त्या बाबतींत हूं कीं चूं देखील करतां येत नाहीं. पण डोळ्यांच्या बंगल्यापाशीं अनिष्ट असा धुळीचा कण येताच बंगल्याचे दरवाजे झटकन् लावले जातात."

तसाच आरसा. त्याला खांडेकर 'स्थितप्रज्ञ' कां म्हणतात, तें ऐका, 'मधुर कांच व चंचल पारा यांच्या मिश्रणानें उत्पन्न झालेल्या आरशाची तुलना मर्त्य शरीर व चंचल मन यांच्या पोटीं जन्म घेणाऱ्या प्रेमाशींच होऊं शकेल असें कवि-कल्पनेला वाटेल. परंतु ममोम्मन नार्दीशी शाठी कीं,

तिला पूर्णपणे विसरून जाण्याची हानि पाहून तत्त्वज्ञ त्याला स्थितप्रज्ञाच्या वृत्तीला हसतील. "

रम्य वर्णन-शैली

तारुण्याचें गुण-गान कोणता कवि करीत नाहीं ? ' ऐन पन्नविशी'चें स्तोत्र फडके यानीं गाइलें आहेच. खांडेकर ' रम्य आणि रम्यतम ' या निबंधात बाळपणाची रम्यता मान्य करतात, पण तारुण्याविषयीं ते म्हणतात, " उंचावरून पुरात उडी टाकायची असो अथवा उच्च ध्येयासाठीं जीवित-संग्रामात उडी टाकायची असो, तारुण्यच निधडेपणानें तें काम करू शकतें. . . .तारुण्य ही पहाटेची स्वप्नसृष्टि आहे, मर्त्य जगाला मिळालेली यक्षभूमि आहे "

' दोन पाहुणे ' या निबंधातहि खांडेकर तारुण्यावर असें स्पष्ट रचतात कीं, " तारुण्यातील दहा वर्षें म्हणजे काहीं सहारा वाळवंटातील प्रवास नव्हे. आकाशाचे हिमाच्छादित पर्वत, आशेची रम्य वनश्री आणि कर्तृत्वाचीं पल्लपुष्पें यानीं नटलेल्या प्रदेशातील तें पर्यटन. "

शोनचीं पत्रें !-पण खांडेकराच्या कल्पकतेच्या किमयेनें त्याना येथेहि मोल चढविलें आहे, पहा—

" पत्रें अपत्यासारखीं असतात आयुष्यात तीं नसलीं तर मनुष्याला अगदीं चुकल्याचुकल्यासारखें होतें. असलीं कीं, त्याचा व्याप जिवाला पुरे पुरे करून सोडतो ! पत्रें या आपल्या आयुष्यातील तारकाच होत यात शंका नाहीं. तसें पाहिलें तर तारकाच्या तेजानें पृथ्वी काहीं प्रकाशित होत नाहीं पण भयंकर अंधारानें भिऊन गेलेल्या मनाला त्याचा केवढा धीर असतो आणि आधार वाटतो "

तसेंच, दैनिक वृत्तपत्राचें वर्णन करताना खांडेकर आपली कल्पकता चालवितात व लिहितात, " वर्तमानपत्र म्हटलें म्हणजे जगातल्या साऱ्या सुरस गप्पांचें प्रसूतिगृह ! दररोज थोडी थोडी अफू खाणाराला जसें कुठेंहि विष बाधत नाहीं, त्याप्रमाणें दैनिकाच्या भक्ताला कुठलीहि बातमी भिवडू शकत नाहीं. "

कादंबरीचें कलावैभव

खांडेकर हे कादंबरीकार असल्याचा पडताळा त्यांच्या लघुनिबंधातहि वारंवार येतो. ' माझा ' मध्यें त्यांनीं कोंकण व देश यातील सृष्टिसौंदर्याच्या भिन्नतेतहि एकच आनंद कसा अनुभवास येतो हें विस्तारानें वर्णन करून सांगितलें आहे, तें असें —

" कोंकण व देश यांच्यातील सामान्य मनुष्याला दिसणारी विविध सौंदर्यें आलटूनपालटून माझ्या डोळ्यापुढें नाचू लागलीं. नारळी पोफळीच्या रायात रमताना जी गंमत वाटते, तीच पुरुषभर उंचीच्या जोंधळ्यातून खळखळत जाताना अगर उसाच्या मळ्यातून पाठशिवणीचा खेळ खेळताना आपल्या अनुभवाला येत नाहीं का ? रानाव्यांचें पन्हें पिताना काय अगर गुऱ्हाळावर जाऊन काकवी चाखताना काय, जिभेला सारखेंच पाणी सुटतें पिवळ्याजर्द मोहोरांनी भरलेलें काजूचें झाड पिकलेल्या पेरूनीं शोभणाऱ्या झाडापेक्षा कमी सुंदर दिसतें असें कोण म्हणेल ? वादळी समुद्र आणि महापूर आलेली नदी हीं दोन्हीं निसर्गाच्या भव्य सुंदर स्वरूपाची सारखीच जाणीव करून देतात. डोंगरावरील जाळ्यातून करवंदें शोधून काढणें आणि भुईमुगाच्या शेतात जाऊन ओल्या शेंगा काढणें यात अधिक मौज कशात आहे, हें सांगता येणेंच शक्य नाहीं फिरे रानातून अपरात्रीं गाडी हाकीत असताना घाटावरला गाडीवान जें गाणें गात असतो, त्याची मोहिनी रापण घालण्याकरिता होडींत बसून गेलेल्या कोळ्याच्या तोंडचें गाणें ज्यानें एकलें असेल, त्यालाच बरोबर कळू शकेल. घाटावरचा शेतकरी वाटसरूला मोठ्या प्रेमानें ओला हरभरा देतो, तर कोंकणातला त्याचा भाऊ माडावरचें अडसर काढून त्याचें आदरातिथ्य करतो. "

त्याच निबंधात थोर विभूति व सामान्य माणसें यांच्यातील अंतर सुंदर दृष्टान्तानी दर्शविलें आहे तें असें — " टिळक आणि गोखले दोघेही अफाट समुद्र. आमच्या कागदी होड्यानीं त्यांचा विस्तार मोजायला आम्ही निघालों होतों ! कोल्हटकर आणि खाडिलकर ! महाराष्ट्र शारदेच्या उद्यानातील कल्पवृक्ष ! त्यांच्या खाली फांद्या काढून त्यावरून आम्ही त्यांच्या

फळाची गोडी अजमावीत होतो. खरेच, गतायुष्यातील साऱ्या वादविवादाकडे आणि भांडणाकडे पाहिले की, डार्विनचा मनुष्याविषयींचा सिद्धांत खोटा वाटू लागतो. वानरापेक्षा मांजरच मनुष्यजातीचे पूर्वज अधिक शोभेल यांत शंका नाही. "

कादंबरीप्रमाणे लघुनिबंधाचा प्रारंभ खांडेकर कधी कधी चित्ताकर्षक करतात. ' रम्य आणि रम्यतम ' या निबंधाचा प्रारंभ पहा, " मोटार सर्रकन् आवाज करून थांबली माझ्या छातींत एकदम धस्स झालें. अपघाताच्या भीतीनें नव्हे ! मोटार किती नादुरुस्त झाली असेल या विचारानें ! एका संस्कृत सुभाषितकारानें भांडण नसलेलें गाव, लबाडी न करणारा दुकानदार, गुंजभरहि सोनें न चोरणारा सोनार वगैरे असंभाव्य गोष्टींची एक यादी केली आहे. त्याच्या वेळीं मोटारी असत्या तर या यादींत, वाटेंत न बिघडणाऱ्या मोटारीला अग्रपूजेचा मान त्यानें अगत्य दिला असता ! "

मंदाकिनी या बालिकेचें पुढील अलंकारिक वर्णन कादंबरींत शोभणार नाहीं काय ? ' सुभाषितें ' या निबंधात खांडेकर तें वर्णन पुढीलप्रमाणें करतात, " मंदा अगदीं नटूनथटून आली होती. लहानलहान तरंगांनी जलाशयाचा पृष्ठभाग जसा मोहक दिसतो, तसा तिचा निळा फ्रॉक चुण्यामुळें मोठा सुंदर वाटत होता. मंद चांदण्यानें आकाशाचा निळसर रंग खुलून दिसावा, तशी वेतानें लावलेल्या पावडरीमुळें तिची सावळी मुद्रा दिसत होती. "

सूक्ष्म विचारांचा आविष्कार

सूक्ष्म विचार सुंदर उपमेनें निवेदन करण्यांत खांडेकरांचें कौशल्य असामान्य आहे. ' एकवचन ' या निबंधात ते लिहितात, ' तुझे ' आणि ' तुमचे ' या दोन शब्दांत किती विलक्षण फरक आहे ! पहिला शब्द उच्चारताना किंवा लिहिताना आपण एखाद्या लताकुंजांत अथवा समुद्रतीरावर बसलों आहों असा भास होतो. उलट दुसऱ्या शब्दाचा उच्चार

करताना आपण रहदारीच्या रस्त्यानें जात आहों असें चित्र डोळ्यापुढें उभें राहतें.......

' तुतें ' आणि 'तुमचें' ! पहिलें मनन प्रीतीनें तर दुसरें बहुमानाचें ! जगात दुसऱ्याला मान देणें सोपें आहे. पण प्रेम देणें ? छे: ! प्रेमाचीं फुलें व्हायर लागेल तेव्हाच हृदयाच्या वेलीवर फुलत असतात आणि बहुमानाचीं फुलें–कागदी फुलें पाय, हवीं तेव्हा बाजारात मिळतात. "

बाळपणाचें शब्दचित्र ' दोन पाहुणे ' मध्यें खांडेकरांनी पुढील शब्दांनी काढलें आहे, " जगाच्या बागेतील त्या माळ्याच्या कंचरेला चकचकीत कोपरी चमकत असली, तरी त्याच्या हातात पाण्याची झारी आहे. "

सुभाषिताचें महत्त्व खांडेकर सागतात, " वस्त्रांनी मनुष्याच्या शरीराचें सौंदर्य वाढतें, फुलांनीं वेसाचें सौंदर्य वाढतें. सुभाषितें हीहि सुंदर वस्त्रा-सारखीं अथवा मोहक फुलासारखींच नाहीत का ? आपल्या मनाचें सौंदर्य वाढावें अशी मनुष्याला इच्छा नसती, तर त्याला सुभाषितें कधींच आव-डलीं नसतीं ! सुभाषिताची आवड ही मनुष्याच्या मनाला लागलेली पूर्ण-तेची तहान आहे. "

गप्पांचा उपयोग सागताना ते म्हणतात, " गप्पा मारणें म्हणजे मनानें सुंदर मोकळ्या हवेंत फिरणें ! हवा खाऊन काहीं कुणाचें पोट भरत नाहीं. पण किती हुषारी येते मोकळ्या हवेंत फिरल्यामुळें ! गप्पानींहि तसेंच वाटतें ! अर्थात् दूषित हवेंत फिरणे जसें धोक्याचें, त्याप्रमाणें बातात रूपांतर होणाऱ्या गप्पा मारणें वाईट हें ओघानें आलेंच ! " जें गप्पाना लागू, तेंच लघुनिबंधाला.

व्यावहारिक दाखले

व्यवहारातील दाखलेहि खांडेकर मधूनमधून देतात. ' मी आहें की ' या निबंधात आपली निराशा त्यांनी किती व्यावहारिक दृष्टान्तांनीं सांगितली आहे, पहा—" माहेराहून आपल्या लवाजम्यानिशीं येणाऱ्या पत्नीचें स्वागत करण्याकरिता स्टेशनावर अगदीं वेळेवर हजर व्हावें आणि कड-

कट्यापाशीं बसलेल्या मद्राशी सद्‌गृहस्थानीं ' गाडी दोन तास लेट आहे ! ' म्हणून सांगावें; किंवा एखादा लोकप्रिय चित्रपट पाहण्याकरिता मुद्दाम टॅक्सी करून आपल्या कलित्रासह थेटराच्या दारात उतरावें आणि ' बॉक्सची तिकिटं केव्हांच खलास आहेत ' हे व्यवस्थापकाचे शब्द कानावर पडावेत; अगदीं तशी स्थिति झाली माझी ! "

याहिपेक्षा सोपा दाखला ' तात्पर्य 'मध्ये आहे. तो असा—

" गोष्टींत एखादें तत्त्व असणें निराळें आणि तिचें तात्पर्य सांगणें निराळें. जरदाळू आणि बदाम यांच्याइतका फरक आहे या दोन्हींत. जरदाळू खाणाराला प्रथमच धोंडा शोधावा लागत नाहीं. वरचा गर खाऊन तोंड गोड झाल्यावर वाटलें तर त्यानें आतली बी फोडावी, वाटलें तर फेकून द्यावी. फारसें काहीं बिघडणार नाहीं त्यामुळें. पण बदामाचें सर्वच काहीं आगळें ! फोडण्याची यातायात केली नाहीं तर तो आणि रस्त्यावरचे गडे सारखेच. बरें, फोडून तरी आतली बी गोडच निघेल म्हणून काय नेम आहे ! मोठ्या आशेनें ती तोंडात टाकावी आणि— आणि काय ! प्रेमभंग झालेल्या नायकाचें अगदीं सुरेख चित्र कुणाला पाहिजे असलें तर त्यानें त्या तोंडाचा फोटो घेण्याची झटपट व्यवस्था करावी. "

विनोदाचीं साधनें

शब्दांचें लालित्य व कल्पनेचें रम्यत्व याप्रमाणेंच विनोदाचें चातुर्य— हाहि गुण खांडेकरांच्या लघुनिबंधात विपुल प्रमाणात आहे. त्यासाठीं शब्द, कल्पना, विचार—या सर्वांचें साहाय्य ते घेतात. लहानमोठीं, गम्भीरुरीं, कृत्रिम—नैसर्गिक अशीं सारीं साधनें वापरून ते विनोद निर्माण करतात. नवख्या लेखकाप्रमाणें शाब्दिक कोट्याहि ते कशा करतात, हें ' वेडा हत्ती ' यामध्यें पहा—

" हे मूर्ख गजराजा, तुझ्या डोक्यात मोत्यांच्या राशी असतात ही कल्पना तुझ्याइतक्याच वेड्या कवींनीं आपल्या डोक्यातून काढलेली दिसते ! या बातमीवरून तुझ्या डोक्यात नुसते बटाटे भरलेले असावेत असा मला संशय येतो. "

भल्याबुऱ्या उपमा–दृष्टांतांची भेळ किती रसमंग लागते, हें ' क आणि गोरे 'मध्यें पहा— ' कुंकवावांचून जशी सवाष्ण नाहीं. छत्र -वांचून जसें साम्राज्य नाहीं, थापावाचून जसें राजकारण नाहीं, तसे सभापतीवांचून सभा नाहीं."

ह्याच विनोदाचा प्रकार ' उंबरांतील किडे ' या निबंधांत पहावया सांपडतो तो असा—" ठरलेल्या वेळीं सुटणारी मोटार ही शिकवणी करणारा शिक्षक इंजेक्शन न देणारा डॉक्टर, पुढील तारीख न मागणार वकील, कादंबरी, न वाचणारी कुमारिका, लघुकथा न लिहिणारा कॉलेजच विद्यार्थी यांच्या मालिकेंतली अगदीं दुर्मिळ चीज आहे."

तसेंच, एका सूत्रांत कोणत्या तीन वस्तु गुंफल्या आहेत, तें पहा—

" चहा, गप्पा आणि मुलें हीं मर्यादित असतात तोंपर्यंतच सुखकारक होतात हा अनुभव आजकाल कुणाला नाहीं ? पत्रांत या तिन्हींचेहि फायदे आणि तोटे एकवटलेले असतात."

' प्रेम-कलह कीं कलह-प्रेम ? ' यातील शब्दांच्या उलटापालटीप्रमाणें कल्पनेची उलथापालथ ' माझे आवडते लेखक 'मध्यें केले आहे. ती अशी —

" त्यांच्या पदांचा अर्थ लावतां लावतां माझें संस्कृत सुधारलें कीं, माझें संस्कृत चांगलें असल्यामुळें त्यांच्या पदांचा अर्थ मला लागला हें कोडें मात्र मला कधींच उलगडलें नाहीं ! "

घरगुती वातावरण

खांडेकराच्या लेखनांतील जुने दाखले व नवे विचार याचा सुंदर संगम ' दादी आणि आरसा ' या निबंधात झालेला आढळतो. त्यांत प्राचीन संस्कृतींतून पुरोगामी विचार व्यक्त करून त्यांनीं विनोदहि साधलेला आहे. प्रवासाला जायचाचें तर बायकोनें मारामर कपडे ट्रंकेंत कोंबले. तेव्हां झालेल्या पति–पत्नीच्या संवादात सलगीची माया, घरगुती वातावरण, चलनी भाषा वगैरे लघुनिबंधाचें सारें साहित्य आलेलें आहे. तो संवाद असा—

" गाड्या काहीं आपल्या सोईनं सुटत नाहींत ! एखाद्या वेळेलों कपडे वाळवायला वेळ मिळाला नाहीं तर ? "

" तर तुझं अर्धं लुगडं मी नेसीन ! "

" इश्श ! "

" इश्श काय ? नळराजाच्या अर्ध्या वस्त्रावर दमयंतीनं दिवस काढलेच होते कीं नाहीं ? "

" प्रवासाला निघाल कीं लहान मुलासारखी अवस्था होते इकडली !"

तिच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून मीं म्हटलें, " समान हक्काचा काळ आहे हा ! तेव्हा बायकोच अर्धं लुगडं नवरा नेसला तर त्यात नवल नाहीं काहीं. उलट फायदाच आहे त्याचा ! "

" फायदा ? "

" हो ! एरवीं गोल नेसायला काकू करणारी बायको लुगड्याची लांबी निम्मी झाल्यावर तरी गोल नेसेलच कीं नाहीं ? "

अतिशयोक्तीचे नमुने

अतिशयोक्ति हा तर विनोदाचा प्राणच. ' न आलेलीं पत्रें ' या निबंधात खाडेकर लिहितात, " मीं दुसरें पत्र उचललें–तीन कादंबऱ्या सात बोल्पट कथा, एकशें एकवीस भावगीतें नि तीन खंडकाव्यें लिहिणाऱ्या इंग्रजी पाचवींतल्या विद्यार्थ्याचें होतें तें ! "

' प्रदर्शन ' मध्यें टांगेवाल्याच्या आक्रमक वृत्तीचें वर्णन करताना खाडेकरांनीं किती अतिशयोक्ति केली आहे, पहा–" टांगेवाल्यांनीं गराडा घातलेला गृहस्थ चोरी करताना पकडलेल्या इसमासारखा दिसतो ! ' साहेब माझा टांगा आहे ! ' म्हणून एक त्याचा उजवा हात धरतो, तर ' साहेब चला.' म्हणून दुसरा त्याचा डावा हात पकडतो. देवानें माणसाला अवघे दोन हात देण्यात फार मोठें चातुर्य प्रगट केलें आहे असें या वेळीं वाटू

लागलें. सदाशिवराच्या काळीं जर टांगे असते आणि रथ मोडल्यामुळें अथवा दुसऱ्या कुठल्याहि कारणामुळें त्याच्यावर टांगा करण्याचा प्रसंग आला असता, तर–तर त्याचे हजार दात धरायलासुद्धा टांगेवाल्यांनी कमी केलें नसतें ! ”

पौराणिक दाखले देण्यात खाडेकर पटाईत आहेत. तसा पुराणाचा उपयोग न केल्याबद्दल त्यांनीं फडके याना एके ठिकाणीं उणेपणाहि चिकटविला आहे पण फडके हे आपला वाचक पुराणप्रिय नसून पश्चिमेकडे तोंड करुन बसलेला आहे असें मानीत असावेत. शिबि–नचिकेत–ययातीपेक्षा त्याना खिस्त–रिप् व्हॅन् विंकल–नीरो हेच आपल्या वाचकाना परिचित आहेत असें फडके गृहीत धरीत असावेत.

विसंगतीचा विनोद

कल्पनेची चमत्कृति दाखवून ‘ पुनर्जन्म ’ मध्यें खाडेकरानीं विनोद निर्मिला आहे; तो असा, “ ज्या अमृताकरिता देवदानवांनीं समुद्रमंथन केलें तें बहुधा दह्यात कालवलेलें मेतकूटच असलें पाहिजे अशी संशोधनाची कल्पनाहि त्यावेळीं माझ्या मनात चमकून गेली ! ”

स्वत:चा वडेजाव सागून ससरस पिकविण्याच्या पद्धतीचा उपयोग ‘ एक तप ’ मध्यें खाडेकरानीं केला आहे. ते लिहितात, “ जगात देव असता तर हजारों निरपराधी लोकाना (या यादींत माझें नाव नेहमींच पहिलें असे हें सागायला नको !) इतकीं विलक्षण दुःखें भोगावीं लागलीं असतीं का ? ”

पत्रावर ‘ लेखकु ’ नें तारीख घातली, तींत महिना चुकला. यावर खाडेकराच्या कल्पकतेनें ‘ झोका ’ मध्यें किती उच उच उड्डाणें घेतलीं पहा, “ प्रत्येक पत्रावर १।५।३७ च्या ऐवजीं १–४–३७ ही तारीख आमच्या गजाननमहाराजानीं घातली होती. घ चा मा करण्यापैकींच प्रकार होता हा ! मेची पहिली तारीख कामगार–दिनाची–म्हणजे पर्यायानें वीर-

रसाची. पण टाकाच्या फटकान्यानें तिला ' एप्रिल फूल ' करण्याचें श्रेय सदरहू वाल लेखकानें घेतलें होतें. तब्बल एक महिन्याचें अंतर ! एवढ्यात किती घडामोडी होतात याची त्या विद्यार्थ्याला कल्पनाच नसावी ! चैत्री पौर्णिमेला मारुतीनें जन्मत:च सूर्यबिंब धरण्याकरिता बुभु:कार केला, पण आपण चुकीनें एक महिना मागें गेलों की, फाल्गुनी पौर्णिमाच गर्जून समोर उभी रहायची ! "

तसेंच, ' परीक्षक 'मध्यें एका विद्यार्थ्यानें ' तिच्या ' या शब्दांतील पहिलें अक्षर दीर्घ काढलें. त्यावर खाडेकरांची कल्पनाशक्ति काय म्हणते, ऐका, " तिच्या '—' तीच्या ' ! पहिली ती कशी खालीं पाहत चाल-लेली विनयशील स्त्री दिसते ! आणि दुसरी ? केसाना दगड बांधून दातविचारी सर्कशीतील नाईच जणू काहीं ! ' तिच्या–तीच्या '–उद्गार चिन्हाची फौज पुढें उभी करावी एवढी अक्षम्य चूक ! एखाद्या सोवळ्या लेखकानें पाहिली तर–हा हा म्हणता हा गणिताचा पेपर अश्लील वाङ्मयात जमा व्हायचा ! "

देवाचा व आपला संवाद, कल्पकतेच्या बळावर, घडवून आणून खाडेकर ' विरहा 'चें महत्त्व विशदवितात, तें असें—'

" आणि म्हणून एखादीं काळीं देव माझ्यापुढें उभा राहून " वत्सा, वर माग " म्हणून म्हणाला, तर, मी त्याच्यापाशीं एकच गोष्ट मागेन— " प्रिय जनाचा विरह ! " हें ऐकून देवसुद्धा बुचकळ्यात पडेल ! कदा-चित् तो माझी मूर्खांतहि गणना करील पण मी मिस्किलपणानें त्याच्याकडे पाहात म्हणेन, " हे पहा देवा, तू तरी स्वर्गसुख सोडून वारंवार पृथ्वीवर अवतार का घेतोस ? विरहानें स्वर्गसुखाची गोडी वाढते म्हणूनच ना ?"

सहानुभूतीची दृष्टि

केवळ कल्पकता हा एकच गुण खाडेकरांच्या लेखनात नाहीं. त्या साधनानें वाचकांची मनें जिंकून तीं विशाल करण्याइतकी समाज मनस्कताहि त्याचे ठायीं आहे. " वाङ्मय-गुणात कल्पकता मला जेथ

आवश्यक वाटे, तेवढीच भोंवतालच्या सामाजिक अन्यायाची चीडहि माझ्या मनाला येई." हें त्यांचें स्वतःचें वर्णन नसत्या प्रशंसेचें नाहीं, सत्यस्थितीचेंच आहे. जगांतील दुःखाबद्दल सहानुभूतीनें पहाण्याची उदात्त शिकवण खांडेकर नेहमीं देतात. त्यांचें अनुकंपाशील अंतःकरण त्यांच्या लघुनिबंधांतून अनेकवार प्रगट झालें आहे. 'निकाल द्या' या आपल्या पहिल्याच निबंधांत ते म्हणतात, "शाळेंत एकाद्या मुलाचा अभ्यास झाला नसला कीं, त्याला उनाडपणाचें शेलापागोटें द्यायला आम्ही एका पायावर तयार! त्या चिमण्या जीवाला एखादी चिंता जाळीत असेल अगर घरांतील कामामुळें त्याला आवडा मिळायलाहि फुरसत मिळत नसेल, अशी कल्पनाहि आमच्या मनाला शिवत नाहीं. एखाद्यानें चोरी केली कीं, नाकानें वांगीं सोलणारा समाज त्याची छी थू करूं लागतो, पण ती चोरी पोटच्या पोरीचा प्राण वाचविण्यासाठीं केली कीं श्रीमतीची हाव धरून केली होती हें मात्र कोणी पहात नाहीं"

प्रेमाची शिकवण

हाच सहानुभूतीचा, प्रेमाचा, सेवेचा मंगल संदेश मोठ्या कल्पकतेनें व आकर्षकपणें 'महात्म्याचे अश्रु' या लघुनिबंधांत खांडेकरांनीं दिला आहे. 'मी सुखी नाहीं' हे गांधीजींचे तीनच शब्द! पण त्यामुळें लेखकाचें कवि हृदय हलून गेलें. त्या महात्म्याच्या अश्रुपाताचा अर्थ काय? त्याचें कारण कोणतें? त्याचा संदेश कोणता? अशा नाना विचाराचीं चक्रें लेखकाच्या डोक्यांत फिरूं लागलीं–तो कल्पनेच्या पंखांनीं स्वर्गांतहि गेला. तेथें गांधीजींप्रमाणेंच बुद्ध व खिस्त, टॉल्स्टॉय व तुकाराम हे सारे महात्मे अश्रु ढाळीत असल्याचें त्याला आढळलें. त्याचें कारणहि त्यानें त्यांना विचारलें व त्यांच्या उत्तरावरून योग्य तो बोध घेऊन परत येतांना सांगितला. या अश्रूंचा महिमा वर्णन करतांना प्रारंभीं खांडेकर म्हणतात, "ज्याच्या डोळ्यांत गंगेचें पावित्र्य आहे, ज्याच्या हृदयांत महासागराचें गांभीर्य आहे, ज्याच्या हृदयांत साऱ्या जगाला पोटांत घेण्याची धीर देण्याची शक्ति आहे अशा महात्म्याचे शब्द होते ते! गांधीजींनीं अगदीं

अलीकडे नयकराना लिहिलेल्या छोट्या पत्रातले ते तीन शब्द—त्या तीन शब्दांत त्रिभुवनातलें कारुण्य भरलें आहे असा मला भास झाला. मी सुखी नाहीं असें स्वत महात्माजीच म्हणत होते "

अश्रूंचें कारण काय? असा प्रश्न लेखकानें केला असता, "बुद्धदेव गंभीरपणानें उद्गारले, 'मी स्वत च्या संसाराचा त्याग केला तो जगाचा संसार सुखाचा व्हावा म्हणून. त्या आधीन माझे मन त्यावेळीं फुलून गेलं होतं आज ना उद्या नव सुखी जग निर्माण होईल असं मला वाटत होतं पण ती आशा-तीं फुलं आता कोमेजून गेलीं आहेत." हें नवें सुखी जग निर्माण करण्याचें महात्म्याचें स्वप्न साकार कधीं होईल? याचें उत्तर देताना लेखकानें एक पौराणिक दाखला दिला आहे. विराट राजाचे घरीं अज्ञातवासातील धर्मराजाचे कपाळातून रक्त सांडू लागलें. तें त्या धर्मात्म्याचें रक्त जमिनीवर पडता कामा नये, तसेंच महात्म्याचे अश्रु म्हणून खांडेकर पटवून देतात, "रक्त हें शरीराचे अश्रु असले तर अश्रु हें आत्म्याचें रक्त आहे. अलौकिक महात्म्याचें हें अमोल रक्त जमिनीवर पडू नये म्हणून जोंपर्यंत जगातल्या सर्व उदात्त शक्ती धाव घेत नाहींत, हें पवित्र रक्त काढणाऱ्याला शिक्षा केल्याशिवाय आम्ही राहणार नाहीं अशी प्रतिज्ञा करणारे अर्जुन जोंपर्यंत प्रत्येक देशात विपुल प्रमाणात उत्पन्न होत नाहींत, तोंपर्यंत मुत्सद्याची एक ठेवणींतली थाप किंवा कवींचें एक गोड स्वप्न यापलीकडे 'नवें जग' या शब्दप्रयोगाला काहीं अर्थ नाहीं!"

तंत्रबद्ध लघुनिबंध

'रबरी फुगे' हा खांडेकरांच्या लघुनिबंधाचा एक नमुनाच म्हणता येईल. 'तू रागावणार नसशील तर—' अशी कादंबरीसारखी सुरवात आहे, लेखक रबरी फुग्याबरोबर खेळत होता, हें पाहिल्यामुळे रावसाहेबांच्या मनातील त्याचेविषयींचा आदर कमी होतो अशी कथा सांगितलेली आहे आणि शेवटीं "आयुष्य हाच एक मोठा फुगा आहे!—धरणीमुद्रा एक

गुणाच आहे " असें तत्त्वज्ञान जोडलेलें आहे पतंग म्हटला कीं, तो रंगीत कागद, त्या बारीक कामच्या व तें शेपूट, अशी सामुग्री लहान मुलाच्या डोळ्यासमोर उभी राहते आणि तो त्याला दोरा लावून आकाशात उंच उंच उडवीत ताडन् ताड रमत राहतो, तसाच प्रकार लघुनिबंधाचा झाला आहे आरंभीं सवाद या वर्णन, मध्यभागीं लघुकथेचें बीज व अखेरीस बारीकनें तत्त्वज्ञान, असें मोटरच सामान्य लेखकांनीं त्याचें बनविलें आणि छापाच्या गणपतीप्रमाणें, तसे ठोकळेबाज व ठरीव ठशाचे लघुनिबंध सर्वत्र आढळू लागले.

या तऱ्हेच्या लघुनिबंधाच्या सुळसुळाटाचें वर्णन खुद्द खांडेकरांनींच एके ठिकाणीं पुढील शब्दांनीं केलें आहे " रिकामटेकडीं पोरें चार धोंडे गोळा करून जशीं चिंचा पाडायला जातात त्याप्रमाणें कुणीहि उठावें, टाचणीपासून रणगाड्यापर्यंत आणि माकडाच्या शेपटीपासून तरुणींच्या शेपट्यापर्यंत कोणताहि विषय घ्यावा आणि त्यावर सुचेल तें लिहून वर लघुनिबंधाचा छाप मारावा, असा अराजकाचा काळ या वाङ्मयक्षेत्रात मध्यें थोडे दिवस निर्माण झाला होता. " तो अराजकाचा काळ संपून पुढे लघुनिबंधाचें राज्यच संपुष्टात आल्यासारखें झालें म्हटलें तरी चालेल.

संपन्न व्यक्तित्वाचा रम्य आविष्कार

स्वैरपणा व सहजपणा हे त्याचे प्राण—पण तेच नाहींसे होऊन कडक इस्त्रीची भाषा, नियमबद्ध मांडणी व कृत्रिम, उसने विचार—याच्या टाक-साळींत लघुनिबंधाचीं नाणीं भराभर पाडलीं जाऊ लागलीं पण खांडेकर म्हणतात त्याप्रमाणें, " लघुनिबंध हा वैचित्र्यपूर्ण व्यक्तित्वाचा, विकसित रसिकतेचा आणि अनुभवसंपन्न आत्म्याचा आविष्कार आहे " फडके यांनीं आपलं स्वतंत्र व रम्य व्यक्तित्व आपल्या प्रत्येक लघुनिबंधात ओतलें आणि म्हणून ते निबंध आकर्षक ठरले खांडेकरांचे निबंध ठरीव ठशाचे असले तरी त्यांच्या उज्ज्वल कल्पनाशक्तीनें ते तेजस्वी बनले व वाचकांचे डोळे दिपवू शकले इतर बहुतेक लेखक मात्र साचेबंद, ठोकळेबाज, यांत्रिक

असेच लघुनिबंध लिहित गेल्यानें त्यांच्या लोकप्रियतेला ओहोटी लागली. त्यांच्या निबंधांत लघुकथेची रम्यता नसते व निबंधाची विचारप्रेरकताहि नसते. पण अशा सोन्या नाण्याचा सुळसुळाट झाला, तरी फडके-खांडेकरांच्या खऱ्या नाण्याचें मोल कधींच कमी होणार नाहीं.

प्रा. अनंत काणेकर : : १८

'आधुनिक लघुनिबंधाचा मराठी नमुना' कोणाला पहावयाचा असेल तर त्यानें प्रा. काणेकराचे निबंध वाचावेत. चारदोन पानांचा छोटा आकार, अणकुचीदार भाषा व बुद्धिवादी दृष्टिकोनांतून समाजवादी

विचाराची मांडणी—आणि या सर्वांवर उपहासजन्य विनोदाचा फुलोरा,—असा काणेकराच्या निबंधाचा थाट आहे. त्यांनीं निर्मिलेले 'गणूकाका' हे सनातनी चाकोरींतून जाणारे असल्यानें पूर्वपक्षासारखे शोभतात. त्यांच्या चित्रणांत मनुष्यस्वभावाचें मार्मिक ज्ञान काणेकरांनीं ओतलें आहे. ते पेन्शनर असून प्रतिगामी विचारसरणीचे दाखविले आहेत. तथापि त्यांचें वर्तन परोपकारी व सुसंस्कृत दाखविलें आहे. कोल्हटकराच्या पाहूतात्याइतके काणेकराचे गणूकाका सुप्रसिद्ध आहेत.

विचाराची चमत्कृति

ठराविकाच्या पलीकडे जाण्याची काणेकराची प्रवृत्ति आहे. अपवादाचें वैचित्र्य व सौख्य दाखविण्यात त्यांची लेखणी तरबेज आहे. 'बेधडक खोटें बोलणें, हेंच केव्हा केव्हा खरें बोलण्यापेक्षा फार चागलें' असें लक्षवेधक व चमत्कृतिजनक शीर्षक ते आपल्या निबंधाला देतात. यांतील 'केव्हा केव्हा' हे अपवादबोधक शब्द तरुण वाचकाच्या चित्तातून सह-

जन्म निसटतात व त्याला उरलेला उरफाटा सिद्धांत आश्चर्यजनक वाटतो. ' धक्क्याळाचे गुलाम, ' ' अज्ञानाचा आनंद, ', ' व्यवस्थितपणाचें वेड, ' ' पळण्याची कला, ' इत्यादि निबंधाचे मथळेमुद्धा किती कुतूहल उत्पन्न करणारे आहेत ! आणि त्यांत ' थापा मारणें ही एक ललितकला आहे ' किंवा 'जगाचा खरा उद्धार आळशयांच्याच हातून होतो' अथवा ' अविचार हेंच इहलोकांतील क्षणभंगुर जीवन जगण्याचें एकमेव आणि अमोघ साधन आहे " अशीं विचित्र वाटणारीं वाक्यें वाचकाला भेटलीं कीं, त्याची जिज्ञासा वाढतेच. लेखाच्या शेवटीं त्या चमत्कारिक विधानाचा खरा अर्थ कळून त्याला निराळाच आनंद प्राप्त होतो. ' अतिपरिचित नियमाच्या अंधारकोठडींत खितपत पडलेलें सत्य अपवादाच्या चिमुकल्या झरोक्यांतूनच दृष्टीला पडतें. ' अशी मीमांसा खुद्द कार्णेकरच एका निबंधांत करतात.

विशिष्ट व्यक्तिमत्त्व

' मालाकार ' शास्त्रीबुवांचे ग्रंथप्राय निबंध सोडाच, पण प्रि. आगरकरांचे स्त्री स्वातंत्र्यावरील निबंध किंवा भारताचार्य चिंतामणराव वैद्य यांचे ' अन्नोन्नति 'पर लेख यांच्याशीं कार्णेकरांच्या निबंधांची तुलना केली, म्हणजे मराठी निबंधानीं किती मजल मारली आहे हें कळून येतें. आणि त्याबरोबरच भाषा, मांडणी, विषय व विचार या चारी अंगानीं या दोन्ही प्रकारांत किती भिन्नत्व आहे हेंहि समजून येतें. शहरी जीवनाचा यांत्रिकपणा व विचाराचा भाडोत्रीपणा यांबद्दल कार्णेकर आपल्या निबंधांतून चीड व्यक्त करतात. केवळ स्वत:च्याच विचारांत रंगणाऱ्या स्वार्थी व अहंकारी माणसाच्या मनोवृत्तींतील दोष ते कुशलतेनें व सडेतोडपणें दाखवितात. समाजाच्या विषम आर्थिक रचनेचे भीषण परिणाम तर ते जातायेता केव्हांहि वाचकापुढें ठेवतात. स्त्री पुरुषांच्या संबंधांतील निरनिराळ्या प्रश्नांवर आपलीं ठाम मतें ते निर्भीडपणें मांडतात. कार्णेकरांचें मन मुख्यत: कवीचें आहे. त्यावर उच्च शिक्षणानें आधुनिक विचाराचे संस्कार खोलवर केले आहेत. शिवाय भारताच्या दक्षिणोत्तर

कृतींत असतेंच असतें, पण अगम्य मानवी जीवनाच्या प्रतिभेच्या प्रकाशानें सुगम्य केलेला एक जिवंत सड विख्यात असतो. ललितकृति म्हणजे मानवी जीवनातला जिवंत धगधगीतपणा, पण त्यातली अगम्यता नाहीं, आणि सुखस्वप्नातलें सरल सौंदर्य, पण त्यातली क्षणभंगुरता नाहीं! कागदाच्या कपऱ्यावर कायम ठसविलेलीं हीं सुखस्वप्नें आजच्याच मानवानें नव्हे, तर उद्याच्या मानवानेंही वाटेल तेव्हा मनमानेल तशीं अवलोकावीं आणि आपलें अपुरें मानवी जीवन पूर्णांशानें जगावें. उपयुक्तता हीच जर मानवी व्यवहारात अंतिम कसोटी असेल, तर ललित लेखकाला स्वतःची लाज वाटायला तर नकोच नको, पण अवनीतलावर कुठेंही ताठ मान करून चालावयाचा अधिकात अधिक अधिकार त्यालाच आहे!"

कलेचा मातब्बरी

कलाप्रेम किंवा ध्येयवाद–हींच मानवाचीं खरोखर वैशिष्ट्यें होत. त्याचें महत्त्व सांगताना काणेकर त्याच निबंधात लिहितात, "माणसात व इतर जनावरात फरक हाच, कीं इतर प्राण्याप्रमाणें माणूस खातो, पितो, औषधें घेतो, पण इतर प्राण्यापेक्षा त्याला आणखी एका गोष्टीची अत्यंत जरूर भासते आणि याचमुळें तो इतर प्राण्यापेक्षा श्रेष्ठ ठरतो. मानवी प्राण्याला केव्हा केव्हा सुखस्वप्नांत रंगून जावेंसें वाटतें."

या सुख स्वप्नाचें महत्त्व काणेकर 'चमत्कारिक कल्पना' या निबंधात पुढील शब्दांनीं निवेदन करतात "सुखाची अगर खरोखर सुखस्वप्नें पहाण्याची दृष्टीच नसून आयुष्य सुखमय होण्यापेक्षा विरलेलीं का होईनात, पण दिव्य सुखस्वप्नें मनमुराद पहात आयुष्याची होळी झालेली मला परवडेल."

जीवनाचें तत्त्वज्ञान

काणेकराचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आशावादी आहे. 'अपवादाचे उपयोग' या निबंधात तो दृष्टिकोन मांडताना ते म्हणतात, "या सुंदर जगात आपणाला मोजकेच दिवस काढावयाचे आहेत या तीव्र जाणीवेनें तें जितके कमी होत जातील तितके आपण शक्य तेवढा या

जगातला अधिकच आनंद लुटण्याचा प्रयत्न करून आपलें परिमित आयुष्य पूर्णत्वानें जगण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे."

जीवनाकडे वीरवृत्तीनें पहाण्यास शिकविणारा झुंझार आशावाद काणेकरांच्या लेखनात ओतप्रोत भरून राहिलेला आहे. 'मोठें शून्य 'मध्यें ते म्हणतात, "जीवन म्हणजे लढा, काका, मोठं जीवन म्हणजे मोठा लढा, त्या लढ्यातल्या जसमाही मोठ्या नी विजयही मोठा आणि अर्थात् त्या मोठ्या विजयाचं सुखही मोठं."

प्रगति झालेल्या मानवाला जास्त दुःखें असली, तरी त्याचें सुख वरच्या दर्जाचें असतें, हा विचार काणेकर विनोदी पद्धतीनें मांडतात, तो असा—"दगडाला दुःख नाहीं आणि सुखही नाहीं. मागासलेल्या मानवाला सुख थोडं, पण त्याबरोबर दुःखही थोडं. प्रगत मानवाला सुख मोठं आणि दुःखही मोठं. म्हणजे शेवटीं वजाबाकी शून्यच. मग प्रगति म्हणजे काय? अर्थात् मोठं शून्य!"

जीवनाची कसोटी कोणती? याला उत्तर काणेकर देतात, "कलेकरता कलेचा कुणी कितीही आक्रोश करो, उपयुक्तता हीच मानवी जीवनात कुठल्याही गोष्टीची अंतिम कसोटी होय."

आणखी एका निबंधात ते म्हणतात, "माणसाच्या जीवापुढें मला तरी नाहीं त्याची किंमत अधिक वाटत! खरें काय किंवा खोटें काय, त्याची खरी योग्यता जीवनाच्या कसोटीवरच ठरवायची."

विचाराचा समतोलपणा

काहीं अदनारी माणसांना स्वतःचीं दुःखें पाल्हाळानें सांगून लोकांचें कपाळ उठविण्याची खोड असते. त्याच्याबद्दलचा आपला तिटकारा काणेकर किती तीव्र भाषेनें व्यक्त करतात, पहा "प्लेगचा फैलाव करणाऱ्या उंदराचा ज्याप्रमाणें मिळेल तेथें पकडून आपण नायनाट करतों, त्याप्रमाणें सर्व जगभर दुःख पसरविणाऱ्या या लोकांचा काहींतरी निकाल लावला पाहिजे, असें माझें प्रामाणिक मत आहे." जगाच्या काळजीनें सदासर्वदा सुतकी चेहरा धारण करणाऱ्याचाहि असाच खरपूस समाचार

भागाचा प्रवास त्यानीं केला आणि रशिया व युरोप हेहि प्रत्यक्ष नजरे-खालीं घालण्याची संधि त्याना लाभली. याशिवाय वृत्तसृष्टीशीं जडलेल्या संबंधामुळेंहि ताज्या घडामोडींशीं व नव्या विचाराशीं ते समरस होऊं शकतात. त्याची भाषा सोपी व खोंचदार आहे. त्याचा स्वभाव मार्मिक व निगर्वी आहे. विद्वत्ता, प्रवास, अनुभव व चिंतन–या सर्वांमुळें त्याचें जें सहृदय, विवेचक व पुरोगामी असें रुचिर व्यक्तित्व बनलें आहे, त्याचीं विविध प्रतिबिंबें म्हणजेच त्याचे लघुनिबंध.

कवि व नाटककार

श्री. अनंत आत्माराम काणेकर याचा जन्म मुंबई येथें ता. २ डिसेंबर १९०५ रोजीं झाला. ते १९२७ मध्यें बी. ए. झाले व १९२९ सालीं एल् एल् बी. झाले. सनद घेऊन ॲडव्होकेट म्हणून १९३० सालीं त्यानीं कोर्टांत वकिली सुरू केली. तीन वर्षें वकिलीच्या धंद्यात त्यानीं घालविलीं. पण त्याचें मन कज्जेदलालींच्या कागदपत्राऐवजीं ललित साहित्यात रमत होतें. १९३३ सालीं त्याचें 'चांदरात' हें कवितांचें पुस्तक प्रसिद्ध झालें व ते एकदम प्रसिद्धीस आले. १९३३ सालींच पांच कलाप्रेमी नवविद्वानानीं 'नाट्य मन्वंतर' नावाची नाट्य संस्था स्थापन केली. तिचे काणेकर हे एक संस्थापक होते. नाटकें लिहून व नट म्हणून काम करूनहि काणेकरानीं मराठी रंगभूमीची सेवा केलेली आहे.

परदेशचा प्रवास

वृत्तपत्र सृष्टींत काणेकरानीं १९३५ सालीं प्रवेश केला. 'चित्रा' या साप्ताहिकाचे संपादक म्हणून त्यानीं लौकिक मिळविला. 'आशा' या साप्ताहिकाचे संपादक म्हणून ते व रांगणेकर यानीं वाचकाची सेवा केली. पांच वर्षें वृत्त-सृष्टींत काढल्यावर कॉलेजातील प्राध्यापकाचा जागा काणे-करानीं आपल्या अंगावर घेतला. मुंबई येथील 'खालसा कॉलेजात' १९४१ सालीं ते प्राध्यापक म्हणून काम करूं लागले. तेथें पांच वर्षें काढल्यावर 'सिद्धार्थ कॉलेजा'त ते अध्यापन करूं लागले. सध्या ते

तेथेच प्राध्यापक म्हणून काम करीत असतात. नियतकालिकातून 'पाड-त्यावर वाळें' करून ते प्रासंगिक लेखन करीत असतात.

परदेशाचा प्रवास करण्याचा योग काणेकराना १९३७ साली लाभला. त्यावेळीं ते युरोप व रशिया यातून मुशाफिरी करून आले. तिचे अनुभव 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' या पुस्तकात त्यांनीं कुशलतेनें रेखाटले आहेत. १९४९ सालीं उत्तर भारताचा प्रवास त्यानीं केला व तो "आमची माती–आमचें आकाश" या पुस्तकात वाङ्मयरूपानें चित्रित करून ठेवला तसेंच १९५० सालीं दक्षिण भारताचा प्रवास करून त्याचें वर्णन "निळे डोंगर–तांबडी माती" या पुस्तकात त्यानीं करून ठेवलें आहे. त्यांचें लेखन तरुणांचें आवडतें आहे. त्यातहि त्याचे लघुनिबंध विशेषच प्रिय. १९३४ सालीं त्यानीं प्रसिद्ध केलेलीं 'पिकलीं पानें" म्हणजे महाराष्ट्रातील तरुण हृदयाच्या ठोक्याचे पडसादच होत. 'जागत्या छाया' वगैरे त्याचे कथा–संग्रहहि लोकप्रिय झालेले आहेत. १९४१ सालीं बडोदें येथील 'वाङ्मय परिषदे' चें अध्यक्षस्थान त्यांनीं भूषविलें आणि १९५० मध्यें ग्वाल्हेर येथील 'वाङ्मय–परिषदे' चें अध्यक्षस्थान त्यानीं मंडित केलें.

ललित लेखकाचा मान

कवि, नाटककार, लघुकथाकार व लघुनिबंधकार–या चार नात्यानीं काणेकर ललित साहित्यात भर टाकीत आहेत या आपल्या ललित लेख-नानें आपण समाजाचें सुख वाढीस लावीत आहोंत आणि जनतेचें एक उपयुक्त कार्यच करीत आहों, असा यथार्थ अभिमान त्याना आहे. ते स्वत ला 'सुखस्वप्नाचे कारखानदार' समजतात व तें योग्य आहे. त्या नावाच्या निबंधात त्यानीं सर्वच ललित लेखकाची उत्तम कैफियत दिली आहे 'हा कवि आहे' अशी आपली ओळख करून दिलेली ऐकताच प्रथम आपल्याला शरमल्यासारखें वाटलें, पण पुढें विचारातीं त्या शरमे-चीच शरम वाटली, असें सागून ते ललित लेखकाच्या भूमिकेविषयीं लिहितात, "क्षणभंगुर सुखस्वप्नाचें गुणगुणून टाकणारें तरल सौंदर्य ललि-

काणेकरांनी घेतला आहे त्याना एका कोंडवाड्यात कोंडावें जरी विनोदी *सूचनाहि त्यांनी केली आहे पण सर्वसामान्य पद्धता, काणेकर हे केव्हाहि* आपले विचार दोन्ही बाजू नीट समजावून घेऊन, मगच मांडतात. ते समतोलपणानें म्हणतात, " ही एकांतिक गोष्ट झाली आणि स्वत च्या दु खाचे बाघ प्रियजनासमोर मोकळे सोडले म्हणजे खूप हलकें वाटतें हेंही खरें आहे पण म्हणून उठल्यासुटल्या ' स्वत च्या दु खाचा मोबदला देऊन दुसऱ्याची सहानुभूति विकत घेण्याचा व्यापार ' करणें केव्हाहि क्षम्य ठरणार नाहीं ! "

आपलें जीवन सफल व सुखी करण्याची गुरुकिल्ली कोणती ! हें सांगताना काणेकरांनीं मार्मिक विचार प्रगट केले आहेत. ' दुसऱ्याच्या डोळ्यानीं पहाण्याची सवय ' या निबधात ते लिहितात ' आपली कितीतरी भांडणें अशाच प्रकारचीं असतात दुसऱ्याची भूमिकाच समजून न घेताच आपण बोलतों आणि केव्हा केव्हा याचा परिणाम परस्पराच्या अत करणात निष्कारण कडूपणा उत्पन्न करण्यात होतो मला वाटतें, दुसऱ्याच्या डोळ्यानीं पाहण्याची थोडीशी तरी सवय आपण प्रत्येकानें लावून घेतली पाहिजे " वेदातातील आत्मौपम्यबुद्धीचा उलगडा किती सोप्या शब्दानीं येथें केलेला आहे आणि हेंच लघुनिबधाचें विशिष्ट कार्य. लघुनिबध हा मित्राप्रमाणें गहन तत्त्व सहज बोलता बोलता समजावून देतो.

प्रसिद्धिची अवास्तव हाव असलेलीं माणसें आपण पहातों पण मुळात प्रसिद्धी काहीं वाईट नाहीं हें तत्त्व ' प्रसिद्धि आणि प्रसिद्धि ' या निबधात त्यानीं गमतीनें पटविलें आहे आणि शेवटीं सांगितलें आहे, " प्रसिद्धि—लोलुपता ही गोष्ट वाईट आहे, असं कुणीतरी म्हणतो. *त्यातली लोलुपता लुप्त होते आणि प्रसिद्धीच वाईट आहे, असं प्रत्येक* जण म्हणू लागतो लोलुपता प्रसिद्धिचीच का, कुठल्याही गोष्टीची वाईट आहे. "

मनुष्य-स्वभावाची अचूक परीक्षा करून त्याचीं एकेक लक्षणें काणेकर सांगतात आणि मनातील कोणता गुता किंवा गाठ काढून टाकला तर सुख लागेल हेंहि मानसशास्त्रज्ञाप्रमाणें निवेदन करतात. " माझा स्वभाव असा

आहे ! " या निबंधात ते म्हणतात, " प्रत्येक मनुष्य आपल्याभोंवतीं काहींतरी नसत्या गुणाच्या चिनी भिंती उभारीत असावा. आपणात नाहीं तें आहे, असें भासविण्याचा हा मनुष्यस्वभाव म्हणजे आत्मसंरक्षणाचें एक मनोमय चिलखत ! "

सहानुभूतीचा दृष्टिकोन

इतराच्या दोषाची कारण-मीमांसा करण्यास व त्या दोषाकडे सहानुभूतीनें पहाण्यास शिकविण्यास, कणेकराचे निबंध समर्थ आहेत. ' काहीं उपयोगी प्राणी ' या निबंधात ते कुत्सित टीकाकाराविषयीं असे उद्गार काढतात, " अधपणाचें, बहिरेपणाचें किंवा असेंच दुसरें एखादें शारिरिक व्यग असलेला दु:खीकष्टी मनुष्य ज्याप्रमाणें जगावर नेहमीं कातावतो आणि त्याच्या तोंडातून अकारण कटु शब्द बाहेर पडतात, त्याचप्रमाणें वाङ्मयातील विशुद्ध आनंद चाखण्याचें ज्याला इंद्रियच नाहीं, अशा माणसाच्या लेखणींतून कुत्सापूर्ण विषारी शब्द बाहेर पडतात. मग अशा प्राण्यावर गहजब करावयाचा कीं त्याची कींव करावयाची ? "

एखादा थापाड्या भेटला, तरी कणेकर त्याच्या स्वभावावर आपल्या मानसशास्त्राचा शोधक प्रकाश पाडतील व त्याच्या थापाडेपणाची मीमांसा अशी करतील, " प्रत्येक मनुष्याच्या डोळ्यासमोर त्याच्या अगदीं जिव्हाळ्याचें असें काहीं तरी एक ध्येय असतें, आणि बहुधा तें साधणें शक्य नसतें. तेव्हा तें साधल्यानतर जो आनंद मिळणार असतो तो उपभोगण्याकरिता सत्यसृष्टींत तें साधत नाहीं तर नाहीं, निदान कल्पनासृष्टींत तें साधावें, आणि खरोखरीच सत्यसृष्टींत तें साधलें आहे असें लोकाना सागून तो लोभनीय आनंद उपभोगावा, ह्याच निरागस हेतु थाप मारणाऱ्याचा असतो. "

मनुष्य-स्वभावाचें ज्ञान

मानवी ज्ञानाची मर्यादा ओळखण्याइतकी विवेचकता बऱ्याच कविजनामध्यें नसते, पण कणेकराच्या विवेकाचा ताजवा सदैव अचूक वजन

दाखवितो. 'प्रत्येकाचें वेड'मध्यें ते म्हणतात, "मानवी जीवन अजूनही इतकें अगाध आणि अगम्य आहे, कीं कुणाही एका व्यक्तीच्या इच्छेप्रमाणे स्वत:च्या शहाणपणाची–किंवा वैयक्तिक वेडाची म्हणा पाहिजे तर–मोटकी विली लावून जगाचें अफाट कोडें उलगडण्याचा प्रयत्न करणें केव्हाही हास्यास्पदच ठरणार."

मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान काणेकराना सखोल आहे हें खरें, तथापि तें ज्ञानहि किती अपुरें आहे, याची जाणीव त्याना आहे. 'मुखवटे'मध्यें ते प्रांजलपणें म्हणतात, "खरोखरच माणूस म्हणजे विवेकशक्तीचा अंगरखा चढविलेलें जनावरच नाहीं तर काय? हा अंगरखा जरा कुठें फाटला किंवा तुटला, कीं नुसतें जनावर दिसू लागतें. भिन्न भिन्न स्वभावांचे चित्रविचित्र मुखवटे घालून निरनिराळीं माणसें फिरतात, पण त्या मुखवट्याच्या आत दडलेल्या खऱ्या मनुष्यस्वभावाचा थांग कधीं कुणाला लागला आहे?"

'भौतिक सुधारणाना सामोरे जाणारे काणेकर असले, तरी त्यांच्या अतिरेकामुळें मानवाची मानसिक कुचंबणा होत आहे, हें जाणण्याइतकी त्यांची विचार–शक्ति समतोल आहे. 'गर्दी'मध्यें ते लिहितात, 'विसाव्या शतकातला सुशिक्षित मनुष्य अत्यंत आत्मनिष्ठ झाला आहे. पैसा, पदवी, प्रतिष्ठा, पांडित्य, इत्यादिकांच्या संगमरवरी भिंती उभारून आपण एका गंधर्वनगरींतल्या राजवाड्यात रहात आहों, अशा भ्रमात तो अधिकाधिक समाजविन्मुख होत चालला आहे!'

व्यापक दृष्टिकोन का हवा? याचें उत्तर एका घरगुती दाखल्यानें काणेकर देतात. 'जगाशीं संबंध' या निबंधात ते असा सिद्धांत मांडतात, "व्यवहारवादापुरती मनुष्यानें कितीही संकुचित दृष्टि ठेवली, तरी जगाचा आणि आपला किती जिव्हाळ्याचा संबंध आहे, ही गोष्ट त्यानें विसरून जाता कामा नये. कळत अगर नकळत आपण जगाशीं संबंध ठेवतो. कळत अगर नकळत आपणाला जग हवें आहे."

हा सिद्धांत पटविण्यासाठीं ते असा दृष्टांत देतात कीं, "कप झेकोस्लोव्हाकियाचा झाला, चहांतली साखर जावा किंवा मॉरिशस् बेटातली,

मी दार्जिलिंग चहा वापरतो, तेव्हा चहाची पावडर दार्जिलिंगची. तो दुधाचा 'जग' आहे तो मेड-इन् चायना-चीनमधला. काय-एक कप चहा पिताना जगाच्या किती भागाशीं तुझा संबंध आला!"

समाजवादाचा पुरस्कार*

समाजवादानेंच सर्व मानवाना खरें स्वातंत्र्य लाभेल व त्याची प्रगति होईल, असा काणेकराचा ठाम सिद्धांत आहे. म्हणून 'मनाचे पिंजरे' या निबंधात ते सांगतात, "परिस्थितीचे पिंजरे तोडून टाकल्याशिवाय मानवाची मुक्ति होत नाहीं म्हणतात. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, हरएक तन्हेच्या पिंजन्यात मानवी व्यक्तित्व खुरटत चाललें आहे, आणि हे पिंजरे तावडतोब तोडून फोडून टाकले पाहिजेत."

समाजवादाची शास्त्रशुद्ध भूमिका काणेकरांनीं अनेक लघुनिबंधात मांडली आहे. 'एकाला जें अमृत, तें दुसऱ्याला विष'यात ते लिहितात, "सर्व उत्पादनाच्या आणि समाजहिताच्या साधनावर जोंपर्यंत सर्व समाजाची सत्ता नाहीं, आणि चढाओढीचें जीवन हेंच समाजाला शांतिप्रद आणि हितावह आहे असें जोंपर्यंत स्वतःला मानवतेचे मित्र म्हणविणारे, पण खरोखर बुद्धिवान् बदमाष असलेले समाजाचे नेते म्हणत आहेत, तोंपर्यंत असले हे प्रकार चालावयाचेच."

'बुद्धीला पटतें पण मनाला कसेंसेंच वाटतें' या निबंधात ते प्रतिपादतात, "सारा समाजच जोंपर्यंत मालकी हक्कावर उभारला आहे, तोंपर्यंत ही प्रवृत्ती उघड अगर थोडीबहुत प्रच्छन्न राहणारच; आणि एखाद्या प्रामाणिक माणसाच्या बुद्धीला कितीही पटलें, तरी या प्रवृत्तीला विरोधक अशी एखादी गोष्ट घडताच त्या साऱ्या प्रचंड दिमाखानें हा किल्ला धगधगणारच. मानवी संस्कृतीचा आणि सुधारणेचा इतिहास म्हणजे मनुष्याच्या बुद्धीचा उत्तरोत्तर विकास, आणि या बुद्धिमत्तेच्या प्रकाशात सदर प्रवृत्तीचें नियंत्रण आणि शुद्धीकरण!"

चित्तवेधक आविष्कार

हें समाजवादी तत्त्वज्ञान सुबोध व चटकदार करून मांडणें हेंच लघु-निबंधकाराचें कसब. तें काणेकरांच्या अंगीं चांगलें आहे. ' दुसऱ्याच्या डोळ्यांनीं पाहण्याची सवय ' या निबंधात त्यांनीं पुढील दृष्टांत दिला आहे. " वाघाच्या आणि बकऱ्याच्या धडपडींत बकऱ्यानें ' प्राण वाचवा,' म्हणून आक्रोश केला असता, आमचे सुवर्णमध्यवादी म्हणणार कीं, " थांबा ! बकऱ्याची बाजू समजली, आता वाघाची बाजू काय आहे ती आपण शांतपणें समजावून घेतली पाहिजे ! आणि मगच काय करा-वयाचें तें ठरविलें पाहिजे."

याहिपेक्षा अधिक आकर्षकतेनें हाच विचार काणेकरांनीं अधिक ठस-ठशीतपणें मांडला आहे. ' निःपक्षपाती मतें ' या निबंधात त्यांनीं समाजा-तील तीन वर्गांचें जितकें मार्मिक शब्द चित्र रेखाटलें आहे, तितकेच मर्म भेदक प्रहार, समान त्याग करावयास सांगण्याऱ्या प्रचारकांवर केले आहेत. एका व्यंग-चित्राचें स्वरूप सांगताना काणेकर लिहितात,

" एक काळाकभिन्न पाण्याचा डोह काढला होता, आणि त्याला ' दुर्दशा ' असें नांव दिलें होतें त्या डोहात एक शिडी असून तिच्या बऱ्याचशा खालच्या पायऱ्या डोहाच्या पाण्यात बुडालेल्या होत्या. शिडीच्या अगदीं तळाला एक मजूर उभा असून त्याच्या शरीराचा सर्व भाग पाण्यात बुडालेला आणि फक्त डोकें तेवढें पाण्याच्या बाहेर होतें. त्या मजु-राच्या वर एक मध्यमवर्गीय मनुष्य उभा असून, त्याच्याही वर शिडीच्या वरच्या टोकाला धरून एक गलेलठ्ठ श्रीमंत मनुष्य उभा होता. " या तिघानाहि एक उपदेशक सांगत होता, " बाळांनो, सर्व जग दुर्दशेच्या तडाख्यात सापडलें आहे. तेव्हा...तुम्ही प्रत्येकानें पण एकेच पायरी खालीं उतरावी. " पण या " समान स्वार्थत्यागाचा " परिणाम काय झाला ! तर श्रीमंत वरच्यावर सुरक्षित राहिला, मध्यमवर्गीयाचें पाय पाण्यात बुडाले आणि गरीब मात्र पाण्यात पार बुडून मेला ! सौम्य भाषेनें किती तीक्ष्ण टीका आहे ही ! गोड गोष्टींतून विनट उपदेश करण्याचें असें कार्य लघुनिबंधच करू शकतो.

कौशल्याचा पुरावा

कला व प्रचार यांचा असा बेमालूम मेळ घालण्याच्या कौशल्याचा कळस काणेकरांनीं आपल्या 'दोन मेणबत्त्या' या निबंधात केला आहे. "स्वतःसाठीं जगलास तर मेलास, दुसऱ्यासाठीं जगलास तरच जगलास" हें सामाजिक जीवनाचें तत्त्व या निबंधात माडलें आहे, पण किती खुबीनें! इन्कम टॅक्सच्या काळजीनें झोप उडालेला एक श्रीमंत आणि डोळे खोल गेलेला व वीतभर दाढी वाढलेला एक कंगाल मजूर नेता-या दोन मित्रांच्या वृत्तींतील स्वार्थी व परार्थी जीवनातील अंतर दाखवून, आणि त्या अंतरावर प्रकाश पाडण्यासाठीं दोन मेणबत्त्यांचा इतिहास सांगितला आहे. घरीं गेल्यावर लेखक फळीवरल्या मेणबत्त्या शोधू लागतो. तेव्हा—"एक मेणबत्ती सबंध जळून गेलेली होती. मेणबत्ती अशी क्वचितच जळते. तिचें अस्तित्व दाखविण्यापुरता फक्त पैशाएवढा मेणाचा अवशेष शिल्लक होता. दुसरी मेणबत्ती कित्येक दिवस फळीवर धूळ खात पडल्यामुळें मुंग्या-झुरळांनीं ती सबंध कुरतडून अजीबात निरुपयोगी केली होती. तशा स्थितींत पडलेल्या त्या दोन मेणबत्त्या पाहून का कुणास ठाऊक, मला थोडेंसें हसू आलें आणि दुसऱ्या क्षणीं एक चमत्कारिक विचार माझ्या डोक्यात आला. ज्या दोन माणसांचा मी विचार करीत होतों तीं दोन माणसें या दोन मेणबत्त्यांसारखीं आहेत! आपला जीव निर्धोक ठेवण्यात स्वतःच्या सुखाची राखण करण्यात गुंतून पडलेल्या एकाचें आयुष्य कुर-तडलें जात आहे आणि इतरांना मंद, सुखकर प्रकाश देत दुसऱ्याची जीवनज्योत जळत चालली आहे."

हा लघुनिबंध इतका परिणामकारक झाला आहे कीं, त्याच नावाचा व त्याच विषयावरचा एक निबंध खाडेकरांनीं लिहिला आहे. दुसऱ्या मेणबत्तीला संधि मिळाली नाहीं म्हणून तिचें जीवन फुकट गेलें, असें उत्तरहि खांडेकरांनीं आपल्या निबंधात दिलें आहे. आणि तेंच काणे-करांच्या निबंधाचें यश! हाच विचार वाचकाच्या चित्तात उत्पन्न व्हावा हा त्यांच्या लेखनाचा हेतु—आणि तो सफल झाला. समाजात गुणांच्या

विकासाला व विकसित गुणाच्या वापराला संधि मिळत नाहीं, हेंच उद्याच्या समाज-रचनेंतील मोठें वैगुण्य आहे. तें काणेकरानीं मोठ्या धैर्यानें पुढें मांडलें, हें खाडेकराच्या पुरवणीनें सिद्धच केलें !

भाषेची सहजता

लघुनिबंधाला साजेशी सोपी व खोंचदार भाषा काणेकराची आहे. मधूनमधून कोठें ध्वाद, कोठें गोष्ट घालून ते आपला निबंध अधिकच चटकदार करतात. वयात-बादनरीची भाषा ते कशी वापरतात, पहा. "मुलं कसलीं ! नष्ट कारटीं आहेत अगदीं ! गावाचीं आइदाद सगळं घर घेतात डोक्यावर. नाहीं तर तुमचीं मुलं, किती शांत, गरीब. घरच वळणच मुळीं तस ! "

' घड्याळाचें गुलाम ' या निबंधाचा शेवट किती रेखल्र भाषेनें केला आहे, " नाहीं तर आपण आपले जातों आहोंत रोज वेळच्या वेळीं, आणि लोक लावताहेत आपलीं घड्याळें आमच्या जाण्यायेण्यावर !"

गणूकाका आता रागावणार हें कळतांच कुतुहलानें आपली अवस्था कशी झाली, याचें शब्द चित्र काणेकरानीं असें रेखाटलें आहे, " आता वीस वर्षांनीं आपणाला एक भयंकर, रोमहर्षक दृश्य पाहावयास मिळणार, म्हणून मी श्वास कोंडून धप्प वाट पाहात उभा राहिलों. "

उपरोधाचें शस्त्र

उपरोधिक लिहून विनोद निर्माण करण्यात काणेकराचा हातखंडा आहे ' जगाशीं सत्य ' मध्यें ते सांगतात, " अलिकडे अलिकडे मला जिरवणें, हा गणूकाकाचा व्यवसाय झाला आहे मी जिरलों आणि माझा चेहरा गोरामोरा झाला म्हणजे गणूकाकाना अपरंपार आनंद होतो ! काल असेंच झालें. गणूकाकाबरोबर मी बोलत बसलों होतों मी अगदीं बोलण्याच्या रंगात आलों होतों, ". मानवजातीच्या हिताकरिता सध्याची विषम समाजपद्धति आमूलाग्र बदललीच पाहिजे......" मी एखाद्या पुढाऱ्यासारखा किंवा दारुड्यासारखा बोलत होतों. "

याच उपरोधाच्या अतर्गोल आरशामध्ये आळस हा गुणासारखा दिसू लागतो. आळसाची कैफियत देताना काणेकर लिहितात, "खऱ्या प्रतिभासपन्न लेखकाला खरोखरच आठ आठ दिवस विचार करीत तडफडावें लागतें, तेव्हाच त्याच्या हातून एखादा सुंदर आणि अद्वितीय प्रवेश लिहिला जातो. तो जेव्हा एकदोन तासात काहीं तरी कागदावर लिहून काढीत असे; तेव्हा हे लोक त्याला उद्योगी समजत. उघडच आहे, कारण लिहिण्यामध्यें शारीरिक हालचाल होत असे. म्हणून तो उद्योग! आणि मेंदूची हालचाल म्हणजे आळस!" आळस म्हणजे चिंतन हें काणेकरांचें समीकरण किती आळशाच्या बाबतींत खरें ठरतें ? अपवादाचें कौतुक करून विनोद पिकविणें हाच त्याचा हेतु.

उपरोधाची कमाल 'पुरुषाचा स्वभाव' या निबंधात काणेकरांनीं केली आहे. सनातनी लोकांवर टीका करताना नवमतवादी काणेकरांच्या लेखणीला सहजच स्फुरण चढतें. ती लेखणी पुढील जहरी टीका करते, "पुरुषाइतकाच गाठोडीं उचलण्याचा हक्क स्त्रीजातीला देण्याकरिता गाठोडीं वगैरे दरवाजापासून प्लॅटफॉर्मपर्यंत ते काबूंनाच न्यावयाला लावतात. याकी आम्ही नवे लोक या बाबतींत ढिले खरे! तत्त्वनिष्ठा आणि अर्थप्राप्ति यांचा सुंदर मिलाफ करणें शिकावयाचें असल्यास हे जुने लोकच आदर्श होत! स्त्रियांना समान हक्क देऊनच्या देऊन त्यावर आणखी हमालाला द्यावयाच्या एका आण्याची ते बचत करतात."

विनोदाचीं साधनें

अतिशयोक्ति करून प्रतिपक्षाची टर उडविण्यात काणेकरांची लेखणी तरबेज आहे. 'नाट्य मन्वतर 'चे हे संस्थापक साहजिकच पुराणमतवाद्यांवर घसरतात व म्हणतात, "कुलीन स्त्रियांनीं रंगभूमीवर कामें करावीं, हीं मतें जर समाजात प्रसृत झालीं, तर प्रत्येक कुलीन स्त्रीला गचाडी धरून रंगभूमीवर खेंचण्यात येईल, या भीतीनें या लोकांच्या पोटात गोळा येतो, आणि आपल्या दीन, कुलीन बायकोचा "हे चांडाळ मला रंगभूमीवर ओढून नेत आहेत, मला वाचवा हो!" असा आर्त, करुण स्वर यांच्या कानात घुमूं लागतो!"

अशीच अमर्याद अतिशयोक्ति करून काणेकर "व्यवस्थितपणाचें वेड" चेष्टेचा विषय करतात व म्हणतात, " एखाद्या दिवशीं सूर्य जर किंचित् एका बाजूला कललेला या लोकांना दिसला, तर आकाशांत उडी मारून त्याला जागच्या जागीं ठेवण्याचा प्रयत्न करावयालासुद्धा हे लोक कमी करणार नाहींत ! "

निर्भेळ विनोद निर्माण करण्यातहि काणेकर यशस्वी आहेत. ' मनाचे पिंजरे ' या निबंधांत ते सुरवातीलाच सांगतात, " मी दोन रुपयांना एक छत्री विकत घेतली. हो, हो, दोन रुपयांना छत्री. " दहाबारा रुपये छत्रीची किंमत बाजारांत असतांना दोन रुपयांना तुम्हीं कसली छत्री घेतली व ती कशाला ? असे प्रश्न कोणी करील तर काणेकर उत्तर देतात.

" छत्री घेण्यांत आपला खरा उद्देश, ' कां हो भिजतसे चाललांत ? छत्री नाहीं वाटतं ? ' असं कोणी विचारू नये, किंवा भिजत चाललेल्या-कडे इतर लोक, 'कोण वेडा हा !' अशा अर्थानं टकमक पाहतात, तस- अर्थात् ते स्वत छत्री असूनही भिजतच असतात,–आपणाकडे कुणी पाहू नये, हाच असतो. " हा आपला ' शोध ' वाचकाच्या मनावर ठस-विण्यासाठीं काणेकरानीं गमतीचा हिशेब मांडला आहे. चार महिन्याच्या पावसाळ्यात पाऊस पडतो निम्म्या काळांत. त्याचा अर्धा भाग रात्रीचा जातो, त्याचा अर्धा वेळ आपण घरातच असतो आणि आपण पधरा दिवस बाहेर पडलों, तरी जोराचा पाऊस चार वेळाच येतो, असा आयुष्याचा जमाखर्च देणारा ' हरिदासी ' हिशेब करून काणेकर विनोदानें म्हणतात, "चार महिन्यांतून केवळ चार वेळां छत्रीचा आपणाला उपयोग होतो आणि इतक्या जोराच्या पावसांत आपण छत्री असूनही भिजतोच ! आणि तरीहि आपण वाटेल ती किंमत देऊन छत्री विकत घ्यायची याता-यात काय करतों, ती हरवल्यावर सुस्कारे काय सोडतों, ती उडाल्यावर तिच्या-मागून चिखलपाण्यांतून वेड्यासारखे धावतो काय आणि ती उलटी झाल्यावर भररररल्यात वेड्या वाकड्या उड्या काय मारतों ! छे, छे, पुढल्या वर्षापासून—

" छत्री छप्पर मुर्दाबाद ! "

अशा खुसखुशीत विनोदानें खमंग झालेले, धोंचदार भाषेनें चटका लावणारे आणि सहानुभूतीची दृष्टि व समाजवादाची दीक्षा देणारे कणेकराचे छोटेछोटे निबंध हे वाचकाच्या मनातील गाठी व अढी यांचीं कोळिष्टकें व जळमटें झाडून टाकतात आणि आशेचा, धैर्याचा व आनंदाचा झगझगीत प्रकाश पाडतात.

"सृष्टिसौंदर्याइतकाच सामाजिक प्रगतीशीं समरस होणारा एक मोठा दिल-खुलास दोस्तच" अशी ओळख श्री खाडेकरानीं डॉ. दांडेकरांची एके ठिकाणीं करून दिलेली आहे. दांडेकरांच्या लघुनिबंधात "प्रसन्न भाषेच्या द्वारें लेखकाचें जें व्यक्तित्व प्रकट होतें, तें जितकें वैचित्र्यपूर्ण तितकेंच आकर्षक आहे." अशीहि ग्वाही खाडेकरानीं दिलेली आहे. दांडेकर हे बडोद्याचे, महाराष्ट्र–गुजरातच्या सीमेवर रहाणारे त्यामुळें त्याचें शिक्षण गुजरातींतून झालें. पुढेंहि त्यानीं गुजराती साहित्याचा व्यासंग वाढता ठेवला 'निवृत्ति–विनोद' या श्री निवेदी याच्या गुजराती ग्रंथाचें भाषांतरहि त्यानीं केलें आहे मराठी, गुजराती, इंग्रजी व

संस्कृत या चार भाषांत ते पारंगत आहेत या बहुरंगी विद्वत्तेला चौरस प्रवासाचीहि जोड त्यानीं दिली आहे. शिवाय लालित्यात रमण्याची त्याची वृत्ति आहे. या सर्व गुणांच्या परिपाकानें त्याचें जें आल्हादक व्यक्तित्व निर्माण झालें, त्याचें प्रतिबिंब त्याच्या लघुनिबंधामध्यें पहावयास मिळतें.

विद्याभ्यास व प्रथमलेखन

श्री. विश्वनाथ पांडुरंग दांडेकर यांचा जन्म १९०५ साली उत्तर गुजरातेत म्हैसाणा येथें झाला. ते अठरा महिन्याचे असतानाच त्यांचे वडील वारले आणि सोळावे वर्षी त्यांना मातृ वियोग घडला. त्यांचे बारावे वर्षी ते बडोद्यास शिक्षणासाठीं गेले. तेथें इंग्रजी तिसऱ्या यत्तेंत त्यांनीं आपलें नाव घातलें. काठेवाडात व पुणें येथेंहि त्यांना शिक्षणासाठीं जावें लागलें. १९२३ सालीं ते मॅट्रिक झाले. मॅट्रिकमध्यें असतानाच त्यांनीं 'सीमंतिनी' नावाचें नाटक लिहिलें. नंतर ते अहमदाबाद येथील कॉलेजात गेले. कॉलेजात त्यांनीं इंग्रजीतील नाटक-कादंबऱ्यांचा भरपूर आस्वाद घेतला. 'निर्मल प्रेम' नावाचें एक नाटकहि लिहिलें. एक वर्षानें ते बडोदें येथील कॉलेजात गेले, तेथें असताना 'चारित्र्य-सुधा' नावाची कादंबरी त्यांनीं लिहिली. १९२७ सालीं ते बी. ए. झाले. 'आजच्या कळ्या' हा त्यांचा कथासंग्रहहि याच वेळेस प्रसिद्ध झाला.

वाङ्मयविषयक दृष्टि

एक पदवी व चार पुस्तकें गाठीं लागून दांडेकर पुणें येथें आले. तेथें लेडी ठाकरसी यांचेकडे शिक्षक म्हणून त्यांनीं अडीच वर्षे काम केलें. १९३० सालीं ते एम्. ए. झाले-आणि बडोद्याच्या कॉलेजात प्राध्यापकाच्या खुर्चीवर जाऊन बसले. पुढें मराठींतील सामाजिक नाटकावर एक प्रबंध लिहून, पीएच्. डी. ही पदवी मिळवून ते डॉक्टर झाले. बडोदें येथील 'सहविचार' या नियतकालिकाचे संपादक म्हणून त्यांनीं काम केलें. १९३२ सालीं त्यांनीं "केळकरांचीं ६ नाटकें" हा टीकाग्रंथ लिहिला. त्यामुळें त्यांना विशेष प्रसिद्धि मिळाली. 'फेरफटका' हा त्यांचा लघुनिबंध संग्रह १९३६ सालीं प्रकाशित झाला. त्याचें 'प्रत्येक पान न् पान लेखकाच्या रसिक बुद्धिमत्तेच्या सुवासानें दरवळलें आहे' अशी प्रशस्ती आचार्य अत्रे यांनीं केली. ललित वाङ्मयाकडे पाहण्याचा आपला दृष्टिकोन काय आहे हें सांगताना प्रा. दांडेकर म्हणतात "ललित वाङ्मय

दाखीची वाढ करणारें नसून डाळिंबाच्या सरबताप्रमाणें मनाला शांतवून ताजेतवानें करणारें आहे" मराठी नाट्य-सृष्टीवरील त्यांचीं पुस्तकेंहि सहृदय टीकेचे नमुने आहेत. "मराठी साहित्याची रूपरेषा" हा त्यांचा मोठा ग्रंथ १९५२ सालीं प्रसिद्ध झाला. त्यात इ. स. ९८३ ते १९५० पर्यंतच्या ललित साहित्याचा धावता आढावा घेतलेला आहे. त्यातहि त्यांची रसिकता व मार्मिकता दिसून येते. या त्यांच्या गुणाना स्वच्छंदानें क्रीडा करावयास मिळते लघुनिबंधात. त्या निबंधाचे चार संग्रह आतापर्यंत प्रसिद्ध झाले आहेत.

आनंदी व आशावादी

एका रसिक, बहुश्रुत व सौंदर्य-लुब्ध अशा लेखकाची मूर्ति दाडेकराच्या सर्व लघुनिबंधामधून वाचकाच्या डोळ्यापुढें उभी राहते. त्यांची आयुष्याकडे पाहण्याची दृष्टि आनंदी, आशावादी व प्रवृत्तिपर आहे आणि जगाकडे पाहण्याची दृष्टि सहानुभूतीची, समतेची व खेळकरपणाची आहे. त्यामुळें त्यांचे निबंध प्रो. फडके यांच्या परंपरेंत शोभतात. त्यांच्या लेखनात नवमतवाद दिसत असला, तरी प्रा. काणेकराइतका तो सखोल, शास्त्रीय व समाजवादी असा नाहीं. इंग्रज कवि टेनिसन् यानें रंगविलेल्या "कमल-भक्षी (Lotus Eaters) वर्गा "चा संप्रदाय फडके-दाडेकर चालवीत असतात. अर्थात् फडक्याच्या तुलनेनें दाडेकराची कल्पकता कोमट, विचार फिक्के व विनोद सवंग असतो. पण आळसाची, विश्रांतीची, विलासाची व स्वैरपणाची काय मौज आहे हें सांगणारें त्या दोघांचें 'तत्त्वज्ञान' आहे. खरें पाहता, तत्त्वज्ञान, ध्येयवाद, नीतिनिर्बंध इत्यादि शब्दच त्याना वावडे वाटतात. 'मागें फिरून पाहिलें असता' या आपल्या निबंधाचे अखेरीस दाडेकर खेळाडूपणानें म्हणतात, 'येथें नकळत व अकारण मी तत्त्वज्ञानाच्या प्रांतात ढवळाढवळ करूं लागलों असें आपणास वाटत असेल, तर ही पहा ठेवली लेखणी खालीं."

जीवनाचें तत्त्वज्ञान

पण जें कांहीं 'तत्त्वज्ञान' म्हणून ते लघुनिबंधात मांडतात, त्याचें सूत्र

'जगण्यात मौज आहे' हें आहे. हें जगणें म्हणजे केवळ 'खाना पीना और मजा मारना ' असें स्वार्थी व भौतिक सुखापुरतेंच मर्यादित आहे, असें ते मानीत नाहींत. आपल्या तत्त्वज्ञानाचीं लक्षणें दाडेकरांनीं स्वत च 'जगण्यात मौज आहे' या निबंधात विस्तारानें सांगितलीं आहेत. त लिहितात, "माझ्या अल्प समजुतीप्रमाणें काहीं विशिष्ट जीवनविषयक तत्त्वज्ञान मी माझ्या लघुनिबंधाद्वारे प्रतिपादन करीत असतों. मात्र तें जड वाटू नये म्हणून त्याची मांडणी खेळकर शैलीत केलेली असते. मनुष्याचें ज्ञान वाढत आहे; जगाची प्रगति सतत होते आहे, मनुष्याच्या सुखसाधनात प्रत्यहीं भरच पडत आहे, मानवी जीवन अधिकाधिक विशाल, सुखी, सपूर्ण, सस्कारी बनतें आहे; जगाच्या प्रगतीबरोबरच मनुष्याचें सुखहि यापुढें वाढणार आहे, पण आहे त्या परिस्थितींतही एकदरींत पाहताना जगण्यात मौज आहे, मात्र जगात वावरताना मनुष्यानें रसिकतेनें व खिलाड वृत्तीनें वागायला हवें. जगाच्या प्रगतीकडे पाहात असताना तें नश्वर नसून शाश्वत आहे, त्यात मौज आहे असें ठरतें."

दाडेकराचा असा ठाम विश्वास आहे कीं, जगाची वूच प्रगती-कडे चालू आहे, त्याचा विकास होत आहे, तें सुधारणेच्या मार्गावर पुढें आणि पुढेंच जात आहे. तो आपला विश्वास ते पुढील शब्दानीं प्रगट करतात, "जग अधिक सुखी, अधिक निरोगी, अधिक सपन्न, अधिक समतायुक्त होत चाललें आहे हें एक असून, त्याला अधिकाधिक चागलें बनविण्याचा प्रयत्न शास्त्रज्ञ व समाजसेवक करीत आहेत हें दुसरें होय. अशल्या प्रयत्नात ज्यानीं अल्प तरी भाग घेतला असेल, त्याना जगण्यात मौज वाटल्यावेरीज कधींच राहणार नाहीं."

सुखाचा मार्ग

ससार हा सुखदु खमिश्रित आहे हें तत्त्व पटविण्यासाठीं ते असा दाखला देतात कीं, ' आपला ससार हा द्राक्षाप्रमाणें निव्वळ गोड किंवा चिंचेप्रमाणें निव्वळ आंबट नसून बोराप्रमाणें आंबट गोड असा आहे. द्राक्षें पुष्कळ खाववणार नाहींत, चिंच पुष्कळ खाववणार नाहीं,

परंतु बोराचें सर्व नाहीं. आपल्या संसाराचेंहि असेंच आहे. दुःखामुळेंच त्याची गोडी काहीं और बनली आहे." अशा छायाप्रकाशाच्या, चढउताराच्या मार्गानेंच आपल्याला आपल्या आयुष्याचा गाडा न्यावयाचा आहे. तो कोणत्या वृत्तीनें न्यावा हें सांगताना, 'नियमितपणा 'त ते सांगतात, "मला सांगावयाचें तें हें कीं, असली ऐट न दाखविता आलेल्या प्रसंगांतून शक्य तेवढा आनंद, शक्य तेवढा फायदा, शक्य तितकें काव्य, हीं उपभोगावींत. *आयुष्याची दिशा बदलावी लागली* तर ती आनंदानें बदलावी. नदी नाहीं का वळणावळणानें वहात जात? मग आपल्याहि आयुष्यात वळणें लागलीं म्हणून काय झालें! उलट आयुष्याचें सौंदर्य वाढेलच त्यानें. क्वचित् एखाद्या वळणावर वाबूचें बन लागेल आणि तिथलें संगीत ऐकून आपणालाच वाचावेंसें वाटेल. क्वचित् फळाफुलांनीं बहरलेल्या वृक्षांना वळसा घालून जावें लागेल, आणि मग पक्ष्यांचा मंजुळ रव व भ्रमराचा गुंजारव हीं ऐकायला सापडतील. याहिपेक्षा क्वचित् वाटेंत खडक आल्यानें पाणी जरी दुभंगलें; तरी *इवेवर किती तरी मोती उधळलीं जातील, आणि त्यावर किती तरी इवलालीं इंद्रधनुष्यें नाचतील.*"

जीवनात आशा, उत्साह व आनंद फुलवावा असेंच आपलें ध्येय असल्याचें सांगताना ते म्हणतात, "वाचकांना आपल्या जीवनाविषयीं आशा, उत्साह व आनंद वाटावा या हेतूनें मनुष्याच्या ठिकाणीं कामक्रोधादि ज्या सहज भावना आहेत त्याचा मुळींच तिरस्कार न करता त्यानें उदात्तीकरण कसें करावें हें मी सांगत आलों आहें."

जीवनातील दुःख, संकटें, निराशा टाळून सुखच कसें वेंचावें याचा धडा देताना दांडेकर प्रगतीचा, चैतन्याचा, विकासाचा उपदेश करतात, तो पुढीलप्रमाणें— 'ज्याला आपण आशावाद म्हणतो, आनंद म्हणतो, तें परिस्थितीच्या पुढें एक पाऊल टाकणें असतें. नैराश्यानें भरलेली कोणतीहि घटना घ्या, तिच्यापुढें एक पाऊल टाकलें कीं, आशेचीं सोनेरी किरणें चमकताना आढळतील आशानिराशेचे किंवा सुखदुःखाचे सीमाप्रांत एकमेकांना लागून असतात. तुम्ही सीमोल्लंघन करावयाचें नाहीं असें म्हटल्यावर तुम्हांला आशेच्या अन् सुखाच्या साम्राज्यात येता कसें येणार?

दुबळ्यासारखे तुम्ही जुन्यालाच चिकटून बसावयाचें निश्चित केल्यास तुम्हाला नव्या अन् चागल्या गोष्टी मिळणार तरी कशा ? ज्या स्थितींत असाल त्याच्यापुढें एक पाऊल टाक्लेंत कीं तुम्हाला हवें तें मिळेल. "

दाडेकरांचा पुढील आनंदी व आशावादी दृष्टिकोन वाचकाना उत्साह-दायक वाटेल असाच आहे. " त्या आयुष्यात आपणाला इतक्या विविध आनदाचा उपभोग घेता येतो तें आयुष्य नीरस नसून सरस आहे. सृष्टी-कडे आणि आयुष्याकडे थोड्याशा रसिकतेनें व खेळाडू वृत्तीनें बघितल्यास असें खचित वाटेल कीं, जगण्यात मौज आहे. "

उदात्त ध्येयवाद

'जाहल्या तिन्हीसाजा ' या निबधात ते आपल्या जीवनाचें उदात्त ध्येय रगवितात तें असें—" दिवसाचें काहींदेखील राज्रींत शिल्लक राहात नाहीं. जिकडे तिकडे रजनीचा अमल, दिव्य विस्मृतीचा अमल. आपणहि सारें सारें विसरून जावें, सर्व भेदभाव विसरावेत, मानापमान गिळून टाकावेत, दुरुत्तरें पचवून टाकावींत. दुखविलेल्या जीवाजवळ क्षमेची याचना करावी दु.ख देणाऱ्या जतूवर दयेची पाखर घरावी प्रेमाची आरती घेऊन सर्वांसर्वांना ओवाळायला निघावें आणि मग पहावें सृष्टींत केवढी आलटापालट होते ती. "

हें समतेचें, प्रेमाचें व शातीचें जीवन लाभण्यासाठीं मनुष्यानें कोणती दृष्टि ठेवावी हें ' सर्वं क्षणिक ' या निबधात त्यानीं पुढील शब्दानीं सागितलें आहे. " सौंदर्याचे, स्वातंत्र्याचे, सुखाचे क्षण जरी मिळवता आले, तरी त्या क्षणाकरिता सर्व आयुष्य कुरबान करायला हरकत नाहीं. दगडासारखें शाश्वततेचें जीवन कंठण्यापेक्षा इंद्रधनुष्याचें क्षणिक जीवन पुरवलें. तें तरल असलें तरी सत्य आणि त्याहिपेक्षा सुदर आहे. "

' पूर्णविराम ' या निबधात कार्याची निवड कशी करावी व निवड-लेल्या कार्याशीं एकनिष्ठ का रहावें, हें सागताना दाडेकर लिहितात, " काहीं एक काम उत्कृष्टपणान, शातीन करता याव म्हणून दुसरीं काहीं काम आपण होऊन बद करण याच नाव पूर्णविराम होय. आणि असला

पूर्णविराम हा निराशाजनक नसून उत्साहद्योतक आहे. वाक्य लिहीत असताना आपण वाक्याच्या शेवटीं पूर्णविराम देतों. तो पुढें कांहीं न लिहिण्याकरिताच देतो असे नसून पुढील वाक्य लिहिण्याकरिताहि देतो."

चमत्कृतींची मांडणी

आता अपवादाचा गौरव करून व विषयाचीं मूल्यें उलटीं मांडून दाडेकर लघुनिबंधात आवश्यक तीं चमत्कृति कशी निर्माण करतात तें पहा. 'रेल्वे आर्डर्स'मध्यें तें लिहितात, "सरळ मार्गानें काहींहि करीत असताना थोड्याशा आडरानात शिरल्याशिवाय आपणाला बरेंच वाटत नाहीं–निदान मला तरी बरें वाटत नाहीं. त्या आडरानात शिरून सरळ रस्त्याकडे बघण्यात मला मौज वाटते. सरळ रस्त्याचें खरें स्वरूप–त्याचें खरें महत्त्वहि अशा वेळीं कळायला सुलभ जातें. शिवाय सरळ रस्त्याला साक्ष ठेवून आडमार्गानें जात असताना खाचखळगे लागले तरी वाट चुकण्याची भीति मुळींच नसते"

रिकामपणामुळें पुढच्या कामाला उत्साह कसा मिळतो, हें 'विहार'-मध्यें त्यांनीं सांगितलें आहे, तें असें—"श्रम करणाऱ्या मनुष्याकरिता रिकामपणाची व विश्रांतीची जरुरी आहे रिकामपणानें मनुष्याची कार्यक्षमता तर वाढतेंच, पण त्याहीपेक्षा अधिक म्हणजे नवनिर्मिती कांहीं तरी तो करू शकतो जगाच्या ज्ञानात व आनंदात तो अधिक भर घालू शकतो जगाकडे बघण्याचा त्याचा दृष्टिकोन नावीन्यपूर्ण व प्रसन्न बनतो. नाहीं तरी बैलाप्रमाणें काम करणाऱ्या लोकांपेक्षां माणसाप्रमाणें काम करणाऱ्या बुद्धिमान लोकांचीच समाजाला अधिक गरज असते आणि ही गरज श्रम करणाऱ्यांना स्वच्छंदानें विहार जोंपर्यंत करता येत नाहीं, तोंपर्यंत भागणें शक्य नाहीं."

तसेंच 'घर घरटें'मध्यें ते म्हणतात, "शिष्टाचाराच्या बंधनाखालीं बाह्य जगात वावरत असताना आपल्या मनावर भयंकर ताण पडलेला असतो. तो ताण मोकळा झालाच पाहिजे–शिष्टाचाराच्या संरक्षणाकरिताहि झाला पाहिजे. कारण तसा तो न झाल्यास मनुष्य बाहेरहि वेडावाकडा वागू

लागेल. मनुष्यानें मोकळेपणानें घरात वागणें हें सामाजिक स्थैर्याच्या दृष्टीनेंहि योग्य आहे."

'नियमितपणा'मध्येंहि ते म्हणतात, "काहीं काळ तरी प्रत्येकानें स्वच्छंदानें डोंगर-माथ्यावर हुंदडावें, रानात भटकावें आणि लाटाची लीला पाहात समुद्रकिनाऱ्यावर खुशाल तासन्तास बसावें. जगातील विविध अनुभव अवश्य घ्यावेत; आणि मग पाहावें कीं, आपल्या आयुष्यात आनंदाचा अविनाशी झरा निर्माण झाला आहे किंवा नाहीं तें."

सूक्ष्म चिकित्सा

व्यवहारात त्रास कोणाला होत नाहीं? पण तो मनात रिचवून समाजात आनंदाचा फुलबाग फुलविण्याचा सर्वांनीं प्रयत्न केला पाहिजे, असें तत्त्व 'घर-घरटें'मध्यें दाडेकरानीं सांगितलें आहे. नुसतें तत्त्व मांडून स्वस्थ न बसता त्याची कारण-मीमांसाहि त्यानीं जाताजाता सांगितली आहे. ती अशी "आपणाला वाटतें, आपल्या खाजगी गोष्टी, खाजगी आवडी-निवडी, याचें प्रदर्शन जनात कशाला करा? लोकाना कुठें आहे आपल्या-विषयीं विचार करायला फुरसद? कुठें आहे त्याना कळकळ? शिवाय त्यानाहि त्याचीं सुखदु:खें–मानापमानाचे प्रसंग–असणारच. अशा परि-स्थितींत कृत्रिम का होईना—आनंदानें, प्रसन्नतेनें, सुखानें वातावरण निर्माण करणें व करविणें हेंच इष्ट नाहीं का?"

निसर्ग कसा आहे आणि मानवानें आपली बुद्धि कशी वापरावी, याचा तात्त्विक विचार दाडेकरानीं 'निसर्ग निसर्ग आहे, पण' या निबंधात मांडला आहे, तो असा—"निसर्ग सुष्ट नाहीं आणि दुष्टहि नाहीं. निसर्ग निसर्ग आहे. वगळ्यानें मासे खाणें, कोळ्यानें माशे पकडणें इत्यादि प्राथमिक स्वरूपाची हिंसा हा निसर्गाचा किंवा जगाचा स्वभावच आहे मुळीं. एका जीवानें दुसऱ्या जीवावर जगणें हा निसर्गाचा क्रमच आहे. पण हा क्रम वाढवून त्यात माणसानें माणूस खाणें, एका राष्ट्रानें दुसरें राष्ट्र गिळंकृत करणें याचा अंतर्भाव करणें चुकीचें ठरेल. कारण मनुष्याला ईश्वरानें बुद्धि दिली असून, दुसऱ्यावर आक्रमण केल्यावाचून त्याला जगणें शक्य आहे."

समतोल विचार

मानवानें आपल्या बुद्धीचा एकदा उपयोग करावयाचें ठरविलें कीं, सुखापेक्षा कर्तव्याची व व्यक्तीपेक्षा समाजाची मातब्बरी त्याला सहजच अधिक वाटू लागते. ' काळी पोत ' ' लेडीज रूम,' ' कोथिंबिरीच्या काड्या,' ' मी आणि तरुण स्त्रिया,' ' मिळवुनी त्रिभुवनींच्या ललना ' इत्यादि निबंधांतून दाडेकरांनीं व्यक्तिसुखाचा व भोगवादाचा प्रचार चालविला आहे असा भास होतो हें खरें आणि खेळ, सिनेमा, धूम्रपान, संगीत हेंच आयुष्याचें परमसाध्य असें वाटण्याइतका ठसा तरुण वाचकाच्या चित्तावर उमटतो हेंहि खरें, पण या साबणाच्या पाण्यातील रंगीबेरंगी बुडबुड्यांचें महत्त्व किती, हेंहि दाडेकर मधूनमधून पटविण्यास विसरत नाहींत हें विशेष. ' जगण्यात मौज आहे ' या निबंधात ते असा हितोपदेश करतात. " परोपकारापासून होणारा आनंददेखील आयुष्यात रस उत्पन्न करूं शकतो. आपल्याजवळ दोन पैसे असल्यास त्यातील एक गरिबाला दिल्यानें, आपणाला जी विद्या येत असेल ती अविद्य मनुष्याला शिकविल्यानें, आपलें सामर्थ्य दलितांच्या रक्षणार्थ वेचल्यानें, आपली वाणी दुसऱ्याना आनंदविण्याकरिता वापरल्यानें, आपली लेखणी वाचकाची कळी उमलविण्याकरिता चालविल्यानें जो एक विशिष्ट प्रकारचा आनंद होतो तो मिळविण्याकरिता जन्मच्या जन्म कोणाला जगावेंसें वाटणार नाहीं ? " विचाराच्या या समतोलपणाबरोबरच वाक्यरचनेलाहि किती समतोल आला आहे हें पाहण्यासारखें आहे. सुंदर विचार सुंदर मापेनें व्यक्त झालेले येथें दृष्टीस पडतें.

सामाजिक जाणीव

' काळ खेळतो आहे ' हें निबंधाचें शीर्षक " काल क्रीडति " या श्रीशंकराचार्यांच्या सूत्रावरून लेखकाला सुचलें आहे. पण या नावातील ' काळ खायला आलेला नसून खेळायला आला आहे ' अशी आपली खेळकर भूमिका लेखकानें मांडली आहे. घोड्याच्या ट्रॅम जाऊन पेट्रोलच्या आल्या व आता बस धावू लागल्या, पणत्या जाऊन विजेचे दिवे आले

इत्यादि बदल दाखवून व जर्मनी–जपानांतील क्रांति वर्णून लेखकानें सूचक प्रश्न विचारला आहे, "वैयक्तिक उन्नति, प्रगति, सुधारणा झाली, पण बहुजन-समाजाचें काय ? तो कुठें आहे ! " अशी सामाजिक जाणीव बारीक बारीक प्रसंगांतून दृष्टोत्पत्तीस आणणारे लेख लघुनिबंध या संज्ञेस अनेक अर्थांनीं पात्र ठरतात.

गहन विचार, सूक्ष्म चिकित्सा व आकर्षक मांडणी या तिन्ही दृष्टींनीं 'जाहल्या तिन्हीसांजा' हा निबंध सरस आहे. त्यात लेखक म्हणतो, "आपण आणि काळोख. जगातील सर्व बंधनें गळली जाऊन कुठल्या-तरी महाशक्तीच्या समोर आपण उभे आहोंत, आणि त्या शक्तीच्या आत आहोंत; ती शक्ति आपल्याभोंवतीं अगदी वेढून आहे; आपण तिच्याच-पैकीं एक अंश आहोंत, ह्या किंवा अशल्या भावनेनें अंतःकरण उच-बळून येतें. आणि मग जो काहीं आनंद अनुभवायला सापडतो तो केवळ अनिर्वचनीय."

भाषेचा खेळकरपणा

लघुनिबंधाला योग्य अशी मनमोकळी, लवचीक व खेळकर भाषा-शैली दांडेकर सर्वत्र वापरतात. 'आळस' मध्यें ते म्हणतात, "माझें आपणाला मनापासून आणि हात जोडून असें सांगणें आहे कीं, या फिकी-रींत आपण पडूं नका. काहीं थोडे फाजील उद्योगी लोक आळसाला खुशाल आपला शत्रू मानोत. माझी तर दिवसानुदिवस अशी खात्री होत चालली आहे कीं, आळस हा मनुष्याचा शत्रू नसून मित्र आहे, दुष्मन नसून दोस्त आहे. कसा तें सांगतोंच आता आपणाला."

'मागें फिरून पाहिलें असता' या निबंधाचा प्रारंभ लघुकथेला साजेसा आहे. तो असा–" समजा, तुम्ही परगावीं जायला निघाला आहात. तुम्ही गाडीच्या खिडकीपाशीं उभे आहात, गाडीनें शिटी वाज-विली असून उलट एंजिन ड्रायव्हरनें 'कुकुऽऽकु' असें उत्तर दिलें आहे. पाणी प्यायला किंवा इतर काहीं खाद्य खरीद करायला गेलेल्या

उतारूंची डब्यांत शिरण्याची तारांबळ उडून धाड्‌धाड् असे डब्यांचे दर-याजे लागले जात आहेत. गाडीला किंचित धक्का बसून गाडी हळुहळू चालायला सुरवात झाली आहे. आणि अशा वेळीं तुम्हीं मार्गे फिरून पाहिलेंत तर तुम्हांला काय दिसेल ? "

' रेल्वे लाइन्स ' हा निबंधहि नावीन्यपूर्ण आहे. आगगाडीचे रूळ पाहून लेखक असें तत्त्व सांगतो, " त्या चकचकणाऱ्या परंतु पुढें पुढें अस्पष्ट होत जाणाऱ्या रेल्वे लाइन्सकडे पाहिलें कीं दूरच्या आणि वेगळ्या मुलुखाची सारखी आठवण होते, मनांत त्याच्याविषयीं कल्पनातरंग उभे राहातात............प्रवास न करता प्रवास केल्याचें श्रेय आपणाला मिळेल. "

विनोदाचे तुषार

काहीं रुक्ष, अरसिक शाश्वततावादी लोक समोरच्या सुखाला व सौंदर्याला पारखे कसे होतात, हें पटविण्यासाठीं दांडेकरांनीं एक गंमतीचें उदाहरण दिलें आहे. हे लोक आइस्क्रीम पुढें आलें असतां म्हणतात, " क्षणापूर्वी हें आइस्क्रीम निव्वळ साखरेच दूध होतं. इतकंच नाहीं, तर अर्ध्या तासानं पुन्हा तें दूधच होणार. तस्मात् या क्षणिक गोष्टीचा आम्हांला स्वीकार करतां येत नाहीं. " अशा विनोदाचा झंकार मधून-मधून दांडेकरांच्या लघुनिबंधांतून उठत असतो. ' न्हावीदादा ' हा त्याचा निबंध कोल्हटकरांच्या ' हजामती ' ची आठवण सहजच करून देतो. एका समर्पक उपमेचा उपयोग दांडेकरांनीं विनोदासाठीं कसा केला आहे पहा. " तुळतुळीत डोक्याच्या अंगणांत धेन्याचें वृंदावन उभारून त्यांत शेंडीरूपी तुळशीची स्थापना एखाद्यानें केली, कीं तो शंभर टक्के सनातन-धर्माभिमानी आहे असें भोळे लोक मानीत असत. "

अशाच विनोदाची झालर ' आपण आहों गायी ' या निबंधांतहि लावलेली आढळते. आपला सिद्धांत गंमतीदार भाषेनें सांगताना ते म्हणतात, " पूर्वीच्या स्त्रिया गायी होत्या, म्हणून हल्लींच्या स्त्रियांनीं म्हशी व्हावें किंवा वाघिणी व्हावें असें कोणीच म्हणणार नाहीं. म्हशी काय

आणि याविणी काय, शेवटीं पशुकोटींतीलच होत. स्त्रियांनीं तसल्या पशु-कोटींत कधींच जाऊं नये त्यांनीं मनुष्यकोटींत राहाण्याचा प्रयत्न करून त्यातच आपली अधिकाधिक उन्नति करावी."

वाचकाच्या ओठावर स्मिताची एकेर पसरेल न पसरेल इतका माफक विनोद करण्याच्या केळकरी परपरेंत दाडेकर शोभून दिसतात. 'जमेचिना-धडेचिना' या निबंधात ते मिस्किलपणानें म्हणतात, "सकाळीं मला उठविण्याच्या कामीं कपबश्यांच्या आवाजाखेरीज बाकीचे सर्व आवाज (म्हणजे प्रिय माणसाचे आवाजदेखील) अगदीं म्हणता अगदीं निष्फळ ठरले आहेत. हा एकच आवाज असा आहे कीं, तो ऐकून मी एकदम जागा होतों आणि ताज्यातला ताजा चहा जो असेल तो मिळविण्याचा प्रयत्न करतों, म्हणजे दिवसातला माझा पहिला महान् उद्योग म्हणजे चहा घेणें आता ही गोष्ट काहीं मोठी सांगण्याजोगी नाहीं हें मला पटतें आहे. पण इतर गोष्टी आपणाला जमतच नाहींत तिथें काय करणार?"

फसवी मांडणी

'निर्वासित माणसें' या निबंधात चमत्कृतिसाठीं ते अशीं काहीं विधानें करतात कीं, तीं कच्च्या वाचकाला खरीं वाटावींत, पण तीं सत्याच्या या विवेकाच्या कसोटीस उतरणारीं नसावींत उदाहरणार्थ– "जगात जर मला कोणाची अयत् भीति वाटत असेल तर ती निर्व्यसनी मनुष्याची! त्याच्याइतका भयंकर प्राणी दुसरा कोणीहि नसेल! त्याचें भयंकरत्व त्याच्या निर्व्यसनापासून निर्माण झालेलें असतें"

तसेंच "एका दृष्टीनें निर्व्यसनी माणसांना मी समाजाचे शत्रु समजतों. वसुंधरेवर ज्या हजारों वस्तु निर्माण होतात, त्यापैकीं काहीं थोड्याचाच ते स्वीकार करतात आणि बाकीच्याचा स्वीकार करणें हें ते व्यसनाच्या सदरात घालतात! ते ज्याचा स्वीकार करतील त्या जीवनोपयोगी चिजा व बाकीचीं सर्व व्यसनें! किती भयंकर समीकरण आहे हें?"

केवळ एक गमत म्हणून असे विचार एका कानानें ऐकावयाचे व दुसऱ्या कानानें सोडावयाचे. त्याची शास्त्रीय चिकित्सा केली कीं, त्याचें

स्वारस्य गेलें. फूल नुसतें हुंगावयाचें, त्याचें पृथक्करण करणें अरसिकपणाचें. 'उद्योगी मनुष्यां' तहि दांडेकर असेच विनोदी विचार लिहितात, "त्या उद्योगीशीलतेपायीं ॲटमबॉम्बशास्त्रे शोध लागून हिरोशिमा बेट किंवा नागासाकी बंदर यातील लक्षावधि निरपराध मनुष्यप्राण्यांचा क्षणार्धात संहार होऊं शकतो, ती पुष्कळांच्या ठिकाणीं नाहीं हेंच जगाचें भाग्य म्हणावयाचें. छे ! छे ! मनुष्य हा स्वभावतः आळशी आहे हेंच ठीक आहे." या त्यांच्या विधानातील संहाराचें मूळ उद्योगात नसून अविचारांत, स्वार्थात, द्वेषात आहे हें वाचकानें ओळखावयास हवें.

काव्यमय कल्पना

काव्यकल्पना व भाषालंकार यांचें भांडवल दांडेकरांजवळ बेताचेंच आहे. पण त्या भांडवलाचा वापर योग्य ठिकाणीं करण्याचें कौशल्य त्यांचे ठायीं आहे. 'जाहल्या तिन्हीसांजा' मध्यें रात्रीचें वर्णन ते किती चातुर्यानें करतात पहा, "एखाद्या गारुड्यानें आपल्या पोतडींतून अनेक चित्र-विचित्र जिनसा काढून अद्‌भुतरम्य विश्व निर्माण करावें, आणि मग खेळ संपला कीं, पुन्हा सर्व वस्तु पोतडींत ठेवून द्याव्यात, त्याप्रमाणें प्रकृतिदेवी दिवसा आपल्या पोतडींतून सर्व वस्तु बाहेर काढते आणि रात्र झाली कीं पुन्हा तमाच्या पोतडींत त्या ठेवून देते."

'मध्यरात्र' हें कल्पना–विलासाला केवढें रम्य क्षेत्र. फडके यांनी 'सहल' मध्यें व प्रा. कुसुमावती देशपांडे यांनी 'मध्यरात्र' मध्यें आपापल्या शैलीनें तिचें वर्णन केलें आहे. दांडेकरांची वर्णनशैली पहा, "ती चांदणी मध्यरात्र होती. द्वादशीचा चंद्र पश्चिमेकडे कलत चालला होता. त्याच्या वरच्या अंगाला मृग नक्षत्र आकाशाची शोभा वाढवीत होतें. जरा पलीकडे व्याधाची तेजस्वी चांदणी एखाद्या रूपगर्वितेप्रमाणें अविचल आढ्यतेंत उभी होती. जिकडे तिकडे नीरव अगाध शांतता होती. रात्रीं कुत्रीं ओरडतात, पण त्या वेळीं तींहि ओरडत नव्हतीं ! जिकडे तिकडे निःशब्द शांतताच पसरली होती. लख्ख पांढऱ्या चांदण्याच्या दुधानें न्हाल्यासारखीं घरें व सडका दिसत होत्या. चांदण्यांतील त्या सावल्या

फार मोहक, आकर्षक दिसत होत्या. जणूं काहीं श्याम वर्णाच्या देव-कन्याच चांदण्यात विहार करीत आहेत! तसल्या त्या मध्यरात्रीच्या सावल्यातून जात असताना एखाद्या यक्षाच्या नगरींतून तर मी जात नाहीं ना, असें मला वाटलें."

पर्जन्यकाळाचें अलंकारिक वर्णन 'आनंदाचे संकेत 'मध्ये दांडेकरांनीं केलें आहे, तें असें—"एखादे वेळीं ढगावर ढग जमा होऊन सैनिकाच्या रांगा लागल्यासारख्या दिसतात, तर एखादे वेळीं पातळ ढगाची धामळी परिधान केल्यासारखें आकाश दिसतें. एखादे वेळीं बाणाच्या वेगानें पावसाच्या धारा पडतात, तर एखादे वेळीं फुग्राजीप्रमाणें मंद मंद भुरभुर सुरु असते. पण काहींहि असलें तरी निसर्गाचें आनंदाचें स्वाभिक गाणें या ऋतूंत सुरु असतें.

मनोहर वर्णन-शैली

एका तळ्याचें शब्द-चित्र दांडेकरांनीं किती सुंदर व यथार्थ काढलें आहे, पहा—"त्यात काहीं पांढरीं व काहीं लाल कमळें होतीं. कमळाच्या पानांवरून स्वतःच्या लहानग्या शरिराचा तोल सावरीत पाणकोंबड्या फिरत होत्या. रंगलेल्या ढगांचीं प्रतिबिंबें पाण्यात पडून, त्यालाहि एक शोभा आली होती. जलाशयाच्या काठावर बसून एक कोळ्याचा मुलगा गळानें मासे पकडण्याचें काम करीत होता."

'विहार' मध्ये नानाविध पाखरांचीं जीं वर्णनें दांडेकरांनीं रंगविलीं आहेत, तशीं मराठींत थोडींच सांपडतात. आकाशात स्वच्छंदानें उडणाऱ्या पारव्याचें वर्णन असें—"सुमारें दोन-अडीच तासांनीं ताऱ्याप्रमाणें लुकलुक करणारे पारवे पुन्हा पुष्पगुच्छाप्रमाणे दिसू लागले, आणि थोड्या वेळानें ते खालीं आपल्या खुराड्याकडे आले. किती ताजे नि तेजस्वी दिसत होते! किती डौलदार त्याची चाल होती. किती प्रेमानें ते एकमेकाशीं खेळत होते. क्रीडा केल्यानें, विहार करुन आल्यानें, ते उल्हसित दिसत होते. नि स्वार्थी, निर्हेतुक विहारामधून किती आनंद होतो हें त्यांच्याकडे पाहिलें असताना कळून येण्याजोगें होतें."

पाढऱ्याशुभ्र बगळ्यांची आकाशातील माला तर कोणालाहि कवीच बनवील–कविगुरु कालिदासानें तर तिला " अस्तमतोरणा " चीच उपमा दिली आहे. दांडेकर वर्णितात, " पांढरे बगळे आकाशावरून जात असताना फार मनोहर दिसतात अर्धचंद्राकृति किंवा सरळ रेषेंत व्यवस्थितपणे आणि जलद उडणाऱ्या बगळ्यांकडे माझें लक्ष वेधलें जातें फार सुंदर दिसतात ते ताऱ्या मोगऱ्याच्या हारासारखी आकाशात उडणारी बलाक माला दिसते "

जशी पानेंं, तशी फुलें–फार काय, पानें–पिकलेली पानेंहि ' काळ खेळतो आहे ' मध्यें त्यांचें मनोरम वर्णन दांडेकरांनीं केलें आहे, तें असें " विशेषत हिवाळ्याच्या शेवटीं व वसंताच्या पूर्वी या रस्त्यावर फारच शोभा दिसते पिवळी, लाल, किरमिजी, मुरकट वडाचीं पानें जाणाऱ्या-येणाऱ्यावर जणू अभिषेकच करीत असतात टप टप टप, अगदीं हळूवार पणें गमतीनें खालीं येणाऱ्या त्या पानाकडे पाहिलें कीं वाटतें, काहीं गूढ संदेश घेऊन येणारे हे देवदूत तर नसतील ! त्या पिवळ्या पिवळ्या पानावरून चालत असतांना वाटतें, कीं आपण सोन्याच्या पुऱ्यावरून चाललों आहोंत किंवा सोनेरी कोराटीच्या पुऱ्यावरून चालतों आहोंत–आणि अशी कल्पना मनात येताच आपलीं पावलें आपल्या नकळत हलकीं होतात, मंदावतात आणि आपलें हृदय उदात्त भावनांनीं मग्न जातें. "

अलंकाराच्या माला

आळसात (वास्तविक चिंतनात) घालविलेल्या वेळाचें फळ दांडेकर किती काव्यमय भाषेनें सांगतात पहा– ' हृदयाचें कमळ उमलून त्यातून पराग सांडू लागतात आत्म्याचा गुंजारव सुरु होतो आत्मा नाचू लागतो, हृदय डोलू लागतें हा अपूर्व देखावा पाहून आपल्या डोळ्यातून आनंदाश्रु वाहू लागतात आणि आपण आळसात वेळ घालविला नसून आनंदात घालविला असें वाटू लागतें असल्या आनंदाचा उपभोग घेता आहात का कधीं आपण ? "

आपला आशावादी संदेश देण्याच्या हव्यासानें दांडेकर काव्यात दो

अश—" निराशेच्या सभागृहातून आपण आत गेलों, कीं आशेचें मंदिर दिसू लागतें त्या मंदिरात एकदा जाऊन तर पाहा. आनंदाचा नंदादीप तेथें अनंत काळपर्यंत उत्साहाचीं किरणें फेंकीत असलेला आढळेल "

तसेंच, ' कीर्ति 'वर दृष्टांतामागून दृष्टांताच्या सुगंधी माला ते वहातात. त्या अशा—" पाण्यावर ओढलेल्या रेषेप्रमाणें किंवा वाळूवर काढलेल्या आकृतीप्रमाणें कीर्ति क्षणभंगुर नाहीं तसेंच ती संगमरवरी दगडावर किंवा ताम्रपटावर खोदलेल्या अक्षराप्रमाणें चिरकाल टिकणारीहि नाहीं कीर्ति ही दिव्याप्रमाणें आहे एका दिव्यावर दुसरा दिवा लावला गेला कीं, मूळच्या दिव्याचें काम संपलें तसेंच एकाच्या कीर्तीनें दुसऱ्याला कीर्तिकर बनविलें कीं तिचें कार्य संपलें कीर्तीचीं फुलें प्रगतीच्या पारिजातकावर येतात भोंवतालचें वातावरण सौरभयुक्त करणें हें फुलाचें काम समाज सुखी करणें हें कीर्तीचें काम कीर्ति ही स्वत टिकण्याकरिता नसते, समाजाला टिकविण्याकरिता असते "

लेखन-प्रकाराचा संकर

दांडेकरांच्या कांहीं कांहीं लघुनिबंधामध्यें इतर वाङ्मय प्रकाराचेंच प्राबल्य झालेलें आढळतें ' सारखे चेहरे 'मध्यें केवळ विनोदी उदाहरणेंच आहेत—निबंधाला अवश्य असा विचाराचा एखादा कण तरी त्यात असावयास हवा होता तसेंच ' जमेचिना, घडेचिना ' या निबंधात कांहीं विफल योजनांची नुसती जंत्रीच दिली आहे लवकर उठणें कपडे नीटनेटके घालणें, पहिला नंबर मिळविणें, वक्तृत्व रंगविणें, इत्यादि कार्यांत आपल्याला यश आलेलें नाहीं हें त्यात त्यांनीं चटकदारपणें सांगितलें आहे पण सर्व लेखातून विचाराचें बारीकसें सूत्र गुंफलेलें असावयास पाहिजे, तें नाहीं ' सर्व क्षणिक 'मध्यें फुलें, दातृत्व, औदार्य, विद्याप्रेम, इंद्रधनुष्य इत्यादि जीवनातील सौंदर्य-स्थळांची यादी दिलेली आहे ' निर्व्यसनी माणसें ' दगडाप्रमाणें असतात, अनुदार असतात, समाजाचे शत्रु असतात असा एकांगी सिद्धांत चमत्कृतिजनक म्हणून दांडेकर मांडतात आणि हिटलर-चर्चिलचें साम्य-वैषम्य दाखवितात, पण शिवाजी-टिळक-गांधीजी

इत्यादि निर्व्यक्तनी नेत्याचें जीवन काय दर्शविलें ' इतका गंभीर विचार लघुनिबंधात करावयाचा नसतो, असें उत्तर दाडेकर देतील, हें उघड आहे.

' पूर्णविराम ' मध्यें आरंभापासून अखेरपर्यंत संवादच आहेत. तसाच प्रदीर्घ संवाद ' आपण आहोंं गायी ' यात पसरलेला आहे. साठीच्या घरात पोंचलेल्या दोन म्हाताऱ्या स्त्रियांच्या त्या संवादावरून स्त्रियांचें परावलंबन सूचित केलें आहे व आधुनिक स्त्रीचा स्वतंत्र बाणा चित्रित केला आहे. ' मिळुनि त्रिभुवनींच्या ललना ' मध्यें एक भास निर्माण करून नानाविध सुंदर स्त्रियांच्या सहवासाची अतृप्त इच्छा लेखकानें काल्पनिक रीतीनें पूर्ण करून घेतली आहे. ' उपरण्याचे उपयोग ' स्वराज्य-प्राप्तीकरिताहि करा असा एकांतिक प्रचार करणाऱ्या सत्याग्रहींकांचें मुसारें दहापानी व्याख्यान लघुनिबंधाला लोढणेंच ठरण्यासारखें नाहीं काय ! ' शक्तीचा अपव्यय ' यातील कल्पना गडकऱ्यांच्या ' चिंतातुर जन्तु ' या कवितेसारखीच आहे विजेचे पले, रानगुलाब, युवतींचे विभ्रम मट्रिकचे विद्यार्थी इत्यादिकांच्या गुणांची उधळपट्टी चालली आहे, अशी कुरकुर त्यात आहे. संवाद वर्णन, शब्दचित्र--हा लघुनिबंधाचा एकएक अवयव ठरेल, पण त्यामुळें लघुनिबंधाला पूर्णता येत नाहीं तसे सकल अंगानीं परिपूर्ण असेहि लघुनिबंध दाडेकरांनीं लिहिले आहेत.

सौ. कुसुमावती देशपांडे : २०

'साहित्यिक दांपत्य' म्हणून देशपांडे पतिपत्नींचा उल्लेख गौरवानें होण्यासारखा आहे सौ. कुसुमावतीबाईंचे पति श्री आत्माराम रावजी देशपांडे हे ' अनिरुद्ध ' या टोपण नावानें नवकवींमध्यें मानाचें स्थान मिळवून बसले आहेत. न्यायाधीशाचे उच्चासनावर त्यांनीं अठरा वर्षें काम केलें असून नंतर ' समाज शिक्षण–विभागाचे ' संचालक म्हणून त्यांनीं सेवा केली. आता ' समाज–विकास–योजने'मध्यें केंद्रीय सरकारचे विशेषाधिकारी म्हणून ते काम करीत आहेत. अशा विद्वान कार्यकर्त्याला शोभण्याजोग्याच त्यांच्या सहचारिणीहि आहेत.

त्यांचें मूळचें नाव कुसुम जयवंत. त्यांचे वडील रा. ब रामकृष्णराव हे वकिलीचा व्यवसाय करीत असत. वऱ्हाडातील अमरावती येथें ता १० नोव्हेंबर १९०४ रोजीं कुसुमचा जन्म झाला तेथेंच त्यांचें प्राथमिक व बरेचसें माध्यमिक शिक्षण झालें. पुढें त्या पुणें येथें हुजूरपागेंत शिक्षण घेण्यास आल्या. १९२१ सालीं मॅट्रिकमध्यें त्या उत्तीर्ण झाल्या, त्या ' लक्ष्मण जगन्नाथ वैद्य ' शिष्यवृत्ति मिळवून. पुढें त्या फर्गसन कॉलेजांत दाखल झाल्या. तेथें चार वर्षे अध्ययन करून त्या नागपूर विद्यापीठाच्या बी. ए च्या परीक्षेस १९२५ सालीं बसल्या त्या परीक्षेंत त्यांनीं पहिल्या वर्गांत पहिला क्रमांक पटका-

पाटस्था चिंध्याप्रमाणें वाळून कोळ झालेल्या गवताचे अवशेष भाजणाऱ्या वाऱ्यानें उगीचच भुरभुरत होते. दूरवर नजर फेकली तर मधूनच मृगजलाचे तरंग दिसत, मधूनच ती काळीभोर जमीनच तरळल्यासारखी—खालवर हालल्यासारखी वाटे."

आणि हिंवाळ्यातील दुपारीचें वर्णन तर लेखिकेनें अत्यंत बहारीनें केलें आहे, तें असें—" हिंवाळ्यातली दुपार तरी काय कमी मनोरम असते ! त्या वेळच्या ऊबदार हवेची गोडी असल सुखवाऱ्यानादेखील पटेल. तिचा आस्वाद घेत उन्हात पडलें असता ना डोळ्याना चारी बाजूंना जणू समृद्धीची ऊब दिसू लागते. हेमन्ताचें सोनें सगळीकडे पसरलेलें असतें. गव्हावर सोनेरी तांबूसपणा चढायला सुरवात होते. कडूनिंबाच्या पानाचें सोनें होऊन तीं गरगरा शिवादिवी खेळत हिंडू लागतात. जसजशी शिशिराची कळा ओसरूं लागते, तसतश्या पिंपळाच्या डहाळ्यावर निव्वळ सोनेरी रंगाच रंगा लटकू लागतात, तर निवळ्या कांचनाचें झाड एखेका पादीवर एकाद दुर्मेच सुवर्णसप फूल घेऊन डोलूं लागतें "

तसेंच " माध्यान्हीच्या वेळेंत समतोलपणाचें स्वारस्य, गंभीरतेचा आनंद साठवलेला आहे, तींत उच्छृंखलपणा नाहीं भडकपणा नाहीं. अभिजातपणाला साजेसें तिचें सौंदर्य आहे. प्रगल्भ हृदयाप्रमाणें तिचीं दुःखें नि छन्द आहेत. त्याच्याप्रमाणेंच तिचा आनंद शांत आहे."

चंद्रास्ताचें वर्णन

एकादा कवि ज्याप्रमाणें निसर्गातील दृश्य आपल्या हृदयात साठवून घेतो आणि नंतर आपल्या प्रभावी शब्द-सामर्थ्यानें तें हृदयातून जसेंच्या तसें बाहेर काढून वाङ्मयद्वारा रसिकांपुढें ठेवतो, तसें कौशल्य लेखिकेनें 'चंद्रास्ता'च्या बारीक व विस्तृत वर्णनात दाखविलें आहे. मावळत्या चंद्राशीं बदलती स्वरूपें व शेवटीं दोन बिंदु मात्र दिसणें याचें साक्षात् दर्शनच त्यानीं घडविलें आहे. प्रारंभीं त्या सांगतात, " एक शब्दहि न

बोल्ता त्या भयाण, काळवंडलेल्या पाण्याने भरास आलेल्या तलावाच्या काठावर जाऊन बसणें व डोळ्यादेखत त्या टेकडीच्या माथ्याजवळ... ... माथ्याखाली......झराझर ओढल्या जाणाऱ्या चंद्रकलेकडे, पाते न लवू देता पहात राहणें, याशिवाय दुसरें काय करणें शक्य होतें? ''

तळ्यावर बसून मावळती चंद्रकला कशी दिसत होती, हें सांगताना लेखिका म्हणते, '' मावळत्या चंद्रकलेच्या पायाशींच पसरलेला तो शांत जलाशय तिचें रूप आपल्या अंतरंगात साठवण्याचा प्रयत्न करता करताच काळवंडत चालला होता. ती खाली सरकली. तिची कोर टेकडीच्या माथ्यावर क्षणभर विसावली व खाली गेली. चंद्रकलेची दोन शकलें झाली! जाता जाता तिनें त्या टेकडीला दोन सोनेरी शिंगाचें वैभव बहाल केलें, या विचारानें क्षणभर मौज वाटली, तरी खरोखरी तिच्या त्या विद्ध स्वरूपाच्या व्याकुळतेनेंच मन व्यापून गेलें. ती टोकें झपाट्यानें खाली . खाली .जात होतीं. बोटभर ..अर्धे बोट.. आता नुसतेच दोन बिंदु!!'' बिंदुमात्र भासणारी ती चंद्रकलाहि क्षितिजाच्या कडेपलीकडे गेली. अंधार पसरला. पण त्यातहि प्रकाश भरून राहिला होता. अशा विचित्र निसर्गाचें वर्णन लेखिकेनें मनोरम केलें आहे, त्यातच राजकीय पुढाऱ्याच्या तुरुंगवासानंतरच्या देशातील परिस्थितीचाहि रंग मिसळल्यानें त्या वर्णनाला विचाराची घनता व सखोलता प्राप्त झालेली आहे. तें वर्णन असें—'' ती दिसेनाशी झाल्यावर, क्षणभर सारें जग अंधारून आलें, तरी पुन्हा त्या चंद्रकलेच्या आकृतींत तोंवर सामावलेला प्रकाश आता अंधाराच्या कणाकणातून प्रस्फुरित होऊ लागला. तमाचे कण कण उजळले, प्रकाश आला नाहीं, पण अंधारीह राहिला नाहीं. तिथें केवळ चैतन्यच राहिलें. एखाद्या विराट आंदोलनाच्या नेत्याला काहीं काळ अज्ञातवास स्वीकारणें प्राप्त झालें, तर क्षणभर त्याचें सर्व कार्य लयाला गेल्यासारखें वाटतें, त्याची तपस्या वाया गेली, असें वाटू लागतें. परंतु लवकरच त्याच तपस्येचें तेज समाजाच्या अनेक कणांतून स्फुरूं लागतें त्याच्याच मंत्राच्या नादानें दशदिशा मुखरित होतात. तो पुन: मोकळेपणानें वावरू लागेपर्यंत जीवनाची

प्रसन्नता नाहींशी झाली, तरी त्या मधल्या अंधकारांतहि धीरोदात्त वृत्तीचा विश्वास कायम राहतो. तसेंच त्या चंद्रकलेच्या विश्वांत झालें होतें."

मानवतेची हाक

'अप्सरांची भेट' हा लघुनिबंध म्हणजे कल्पकता व विवेक याचा संगमच. शहरातील सधन व सुविद्य स्त्रिया खेड्याल जातात; पण कशाला ? तर केवळ वन-भोजनाला. तेथील निसर्ग-सौंदर्याचें आकंठ पान त्या करतात, पण तेथील मानवाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करतात. हा विरोध लेखिकेनें कौशल्यानें चित्रित केला आहे. तिनेंच 'चंद्रास' या निबंधांत म्हटल्याप्रमाणें, "सृष्टीचीं काहीं गुपितें, तिच्या जीवनातले अत्युत्कट क्षण, तिच्याशीं वेळीं-अवेळीं साहचर्य ठेवणाऱ्या जीवांनाच अनुभवायला मिळतात हेंच खरें."

'अप्सरांची भेट' या निबंधाचा प्रारंभहि लघुनिबंधाला अनुरूप असा आहे. खेड्यातील एक शिक्षक मार्मिक व तटस्थ निरीक्षकाची भूमिका घेऊन म्हणतो, "मी होय ! मी या पलिकडे दिसणाऱ्या खेड्यांतल्या शाळेंत शिक्षक आहे. मन पार वैतागलं म्हणून कोसभर चालत येऊन या तलावाच्या काठाशीं बसलों आहें जरा. मी कसला हो कवि ! मराठी सात इयत्ता व एक वर्ष ट्रेनिंगचं—एवढंच आमचं शिक्षण. त्यांत कुठें कविता करतां येतात !"

निसर्गाचें सौंदर्य किती शांतिदायक ! त्याचा लाभ तरी गरीब ग्रामीण जनता कां घेत नाहीं ? असा प्रश्न त्या शिक्षकाला प्रथम पडतो. तो म्हणतो, "काळोखातल्या संधिप्रकाशात तो मुदाचा ओथंबला वहर अन् मोगऱ्याच्या उमलत्या कळ्या दगाआडून डोकावणाऱ्या लहानशा चांदण्यांसारख्या चमकतात ! त्याच्या सुवासानं मना तरी मोवतालच्या वस्तुस्थितीचा थोडा वेळ पूर्ण विसर पडतो; पण त्याबरोबरच नेहमीं वाटतं, हें तरी सुख या इथल्या मायकन्यांनीं कां लुटूं नये ! त्यांचा सरोगतच श्रमपरिहार होईल. या नाजूक, लाजाळू फुलांच्या सहवासांत राहून त्यांच्या अंतःकरणाचं स्वाभाविक मार्दव कायम राखलं जाईल; त्यात आमेचा

जोम लुसलुसत राहील. रात्रीच्या त्या शांत आकाशाखालीं पडून त्यांना शांति लाभेल. त्यांचं हृदयाकाशही तसंच विशाल होईल!! " हा निसर्गाचा शांति-प्रेमाचा संदेश ग्रहण करण्याइतकीहि स्वस्थता खेड्यांत जनतेच्या ठायीं नाहीं हें लेखिकेनें सूचकपणें सांगितलें आहे.

ग्रामीण दुर्दशेचें चित्रण

खेड्यातील तळें खेड्यातील जनतेसारखेंच होतें. त्या दोघांचें साम्य तो शिक्षक पुढील शब्दांनीं सांगतो, " डब्याची त्याची ही स्थिती किती केविलवाणी आहे. अगदीं आमच्या खेड्यासारखी. तिथलंही जीवन असंच त्या डबक्यासारखं झालं आहे. परिस्थितीनं गति मारली–मनं मारलीं–उत्साहाच्या ज्योति मालवल्या. शेतीचे सर्व व्यवहार चालू असतात, पण किती निर्जीवपणें! एकेकाचे चेहरे पहावे तर कसे विझल्यासारखे दिसतात. एकामागून एक वादळी हंगामाचीं इतकीं वर्षें गेलीं, कीं पुन्हा आशेचं रोपटं लावायला त्यांना मनच राहिलीं नाहींत. त्यांचे दगड बनून गेले!"

या दगडी जीवनात, 'शिलावस्थें'तील आयुष्यात मानवतेची ज्योत पेटविणें किती अवघड! याचें उत्तर लेखिका पुढील शब्दांनीं देते, ' जिथं आशेला जागा आहे, जिथं कुठून तरी सहाय्याची अपेक्षा आहे, भोंवतालीं कुणाला तरी जाणीव होण्याचा संभव आहे, तिथं प्रयत्नवादाला जागा आहे. पण जिथं माणुसकीची नीचतम परिसीमा झाली, तिथं झगडून काय करतां? तिथं मग निर्विकार, अचेतन शांतीच बरी!"

वनभोजनासाठीं आलेल्या त्या अप्सरांचें, त्या पन्यांचें, त्या भूप-सुंदरींचें लक्ष दीन-दरिद्री खेड्याकडे जातें कशाला? ते खेड्यांत कसे होते? " सहजसवादी निसर्ग त्या वळवासारख्या चैतन्यौघानें प्रफुल्लित झाला; पण त्या लवलवत्या पानाच्या वृक्षाखालीं मानवजात होती, त्या विहिरीच्या आसऱ्यानें मोटेच्या हौदावरही मानवी जात होती. कसे तरी होते त्यांचे चेहरे! कांहींसे दूरत्वाच्या भावनेनें व्यापलेले-तर काहींसे विस्मयचकित कुतूहलानें, जिज्ञासेनें एकमेकांशीं बोलूं पाहणारे, तर संकोचानं, भीतीनें दडपलेले ..अगदीं स्तब्ध, केविलवाणे, उभेच उभे...!! " मानवांचेच

दोन समूह बंधुबंधूंचें व बहिणीबहिणींचें नातें ! पण श्रीमंतीची इतकी खोल दरी त्या दोन मानव-समूहामध्यें निर्माण झालेली होती कीं, एकाची ओळख दुसऱ्यास नव्हती. " एकीनेंही, आल्यापासून जाईपर्यंत, झाडाखालच्या मानवजातीकडे-मान वळवून पाहिल नाहीं. अप्सरा ना त्या." या शेवटच्या तीन शब्दांनीं, शहरातील विलासी मानवावर लेखिकेनें किती तीक्ष्ण टीका केली आहे !

यांत्रिक जीवनाचे नमुने

शहरातील यांत्रिक जीवनातील नीरसपणा प्रकट करणारे दोन लघुनिबंध लेखिकेनें लिहिले आहेत. कचेरी व घर या दोन खुंटाभोंवतीं, घाण्याच्या बैलाप्रमाणें, दररोज फिरत रहाणाऱ्या एका कारकुनाचें मन त्या ठराविक जीवन-क्रमाविरुद्ध बंड करून उठतें, असें ' गवताचें पातें ' यात दाखविलें आहे. त्याच्या जीवनातील चंळीपणा व्यक्त करणारी सुरवातच अशी केलेली आहे कीं, " सदाशिवराव चालले होते-एकच होते सारें. पावणे अकरा वाजता ठराविक रस्त्याच्या एका कडेनें कचेरीकडे आपल्या चाकाचीं खोटागणें घालणें व साडेपाच वाजता त्याच रस्त्याच्या दुसऱ्या बाजूनें उलट खोटागणें घालणें, हें तिन्हा (सायकलीला) देखील आता पुरतें माहीत झालें होतें. एखादा रस्ता ओळखीचा झाला कीं, गाडीवान झोपला, पानाच्या दुकानावर थांबला किंवा पाठीमागच्या सवाऱ्यात जाऊन गप्पा मारीत बसला, तरी बैल नाहीं का सरळ जात ! त्यातलीच एक पायरी पुढें गेलें की, सायकलनें सदाशिवरावाना बिनचूक कचेरींतून घरीं आणून सोडणें संभवतें." तेंच काम, तोच रस्ता, तेंच जेवण या तोच-तो-पणाचा कंटाळा येऊन सदाशिवराव मनात म्हणतात,

" जगात म्हणे काव्य आहे; सौंदर्य आहे. कुणाला दिसेल तें ! माझ्यासारख्या त्याच चाकोरींतून पिळवटून निघणाऱ्या प्राण्याना ! आम्ही साधारणात जन्मलों;-साधारणात वाढलों; साधारणात उदरनिर्वाह करणार. आमच्या मृत्यूदेखील कुणाला हेलावून सोडणारें काहीं नसणार ! करायला आहे हें जिणें...आम्ही कारकुनाची मुलें-कारकुनाचेच बाप होणार."

त्या विचाराच्या कोंडमाऱ्यानें त्याचें आयुष्य भकास झालें, आयुष्य आळणी बनलें. " परिस्थितीच्या ठराविकपणामुळें त्याचें मन एकसारखें आकुंचन पावत होतें. त्यातील हवा कोंदाटून विषारी बनली होती. त्याच विषानें त्याची जीवनरुचि मारून टाकली होती."

निसर्गाचा प्रभाव

मानवी जीवनाचें हें यंत्र घराबाहेर पडलें तें अगदीं त्रस्त-निराश स्थितींत. पण बाहेरील विशाल व प्रसन्न निसर्गाचा त्याच्या मनावर परिणाम झाला. वर असंख्य तारकांनीं चमचमणारें अथांग आकाश आणि भार्गे प्रशस्त मैदानावर पसरलेला गवताचा ' काळसर हिरवा गालिचा.' हें सर्व सृष्टीचें वैभव पहाता पहाता सदाशिवरावाच्या मनातील संकुचितता व निश्चेतनता नाहींशी झाली. एक गवताचें पातें पाहूनहि त्यांना त्यातील रसरशीतपणाची जाणीव झाली–आणि ते घरीं परतले ते नव्या आशेनें, ताज्या उत्साहानें आणि जीवनाचा प्रसन्न दृष्टिकोन घेऊनच: हें विचार–परिवर्तन सहा पानाच्या लघुनिबधात स्वाभाविकपणें व चटकदारपणें वर्णन करण्यात लेखिकेनें मोठें चातुर्य दाखविलें आहे.

तसेंच चातुर्य 'झिमझिम' या निबंधातहि दृष्टीस पडतें. शाळेंत शिक्षकाचें काम करणारी शांता आपल्या एकाकी जीवनाला विटली होती त्या जीवनाची कल्पना लेखिकेनें एकदोन प्रसंगावरुन सहज आणून दिली आहे. शाळेंतून घरीं आल्यावर तिचें एकेरी व ठरीव आयुष्य कसें सुरू होई हें सागताना लेखिका म्हणते, " पाच वाजता ती आपल्या दोन जोड–खोल्याच्या बिऱ्हाडासमोर उगी राहून कुलूप काढीत होती. बंदी निवारी व इहलोकींच्या तिच्या सबंध संसारानें दार उघडलें गेलें. प्रत्येक वस्तु सकाळीं दहा वाजता जिथें होती तिथेंच स्तब्धपणें उभी होती. टेबलावरच्या पुस्तकाची सडी ताजीम, बंधाची बैठक, तिरकस ठेवलेल्या घड्याळाचा कोन जसाचा तसा कायम होता. त्यासमोरची खुर्ची अर्धी टेबलाखाली सरकवलेली होती. कोपऱ्यातल्या पलंगावर घातलेल्या रंगीत आच्छादनावर एकसुद्धा सुरकुती पडलेली नव्हती. भिंतीवर एकदोन चित्रें,

एकदोन तणोंसरी होत्या. त्यावर बसायला दिवसभरात एक चिमणीदेखील आली नसावी. सर्व आपापले काटकोन राखून, सरळ लटकत होत्या. त्यात एक तिच्या भावाची होती."

मानवतेचें दर्शन

शाळेंतील त्याच त्या कामाबद्दल शांतेला पुढें गोडी वाटेना, उलट औदासीन्य वाटू लागलें—तिटकाराहि आला. तिचें मन वड करून उठलें. 'आजारी' म्हणून तिनें शाळेंत चिठी पाठविली व मनमोकळेपणें, स्वच्छंदानें वागावयाचें ठरविलें. शांतेच्या मनाचीं हीं सूक्ष्म स्थित्यंतरें लेखिकेनें हळुवारपणें रेखाटलीं आहेत. तिच्या शाळेंतील गैरहजेरीचा परिणाम मुलींच्या मनावर काय झाला हेंहि कौशल्यानें दाखविलें आहे. 'बाई'च्या आजारीपणाची चर्चा करता करता त्याना फुल देण्याचा विचार, त्या मुलींच्या मनात उत्पन्न होतो आणि त्या सर्वजणीं एका मुलीबरोबर कांहीं फुलें पाठवितात. तीं फुलें पाहताच शांताबाईचें मन 'कृतज्ञतेनें भरून आलें—' तिचें औदासीन्य पार गेलें. सदाशिवरावाच्या मायाचा चोंदमारा गवताच्या पात्यानें नाहींसा झाला, पण शांतेच्या चित्तवृत्तीची कोंडी फोडण्यास मुलींच्या मनातील माणुसकी व तिचें मठीक बनलेल्या फुलातील निसर्ग या दोहींचा उपयोग झाला. शिक्षकीच्या रखान्यातील हिरवळ म्हणजे विद्यार्थ्यांची भक्ति. तिच्यावरच सत्ता-वैभवशून्य असा शिक्षक कसा जगत असतो याचें मनोहर शब्दचित्र लेखिकेनें शांतेच्या रूपानें काढलें आहे. एक प्रकारें ही समाज-परिस्थितीवरच टीका नाहीं काय!

'नवी स्त्री'

स्त्री-जीवनाच्या करुण उदात्त छटा 'माउली' वगैरे लघुनिबंधातून लेखिकेनें उमटविल्या आहेत. सरस्वतीची कर्तव्य निष्ठा सूचक पद्धतीनें त्यानीं वर्णिली आहे. नवऱ्यानें व्यसनी बनून तिला टाकून व जिंदगीहि फुंकून टाकण्याचें ठरविलें, तरी सरस्वती सान्या घराण्याचा भार उचलीत होती, कारभार चालवीत होती, पार वाय गावकऱ्यांच्या अडीअडचणीहि

दूर करीत होती. "गांवातल्या अगदीं क्षुल्लक माणसापासून सर्वांचे संसार सावरायचा प्रयत्न मी करतें—सर्वांना नीतीचा उपदेश करतें. माझा संसार कोण सावरून देईल?' असा प्रश्न तिचें मन तिला करतें. तिची मैत्रीण लीला तिला माहेरीं नेण्यास येते. तेव्हा ती आपल्या पतीचें घर सोडून जाण्यास नाराज असते. पण 'कशि या त्यजूं पदाला' म्हणणाऱ्या सिंधूची अशरण अवस्था तिची नाहीं. ती पतीबरोबर आपली समान भूमिका मानते. त्या समानतेची जबाबदारी उचलण्याचें धैर्यहि ती दाखविते. ती लीलेला म्हणते, "एक भागीदार व्यवहार बुडवूं लागला, तर दुसऱ्यानें पळ काढायचा का त्याला बाजूला सारून आपल्या हातीं सूत्रं घ्यायचीं?...भागुबाईची वृत्ति, लतेचं जीवन मला कधींच पसंत नव्हतं," एक बाणेदार, स्वाभिमानी व कर्तबगार 'नवी स्त्री'च लेखिकेनें सरस्वतीच्या रूपानें वाचकापुढें उभी केली आहे. "मानवी मनाचें चैतन्य व जोम राखावयाला निसर्गाच्या सौंदर्याची किंवा उदात्ततेची आवश्यकता" असतें हें कुसुमावतींनीं 'गवताचीं पानें' वगैरे लघुकथामध्यें मार्मिकतेनें दाखविलें आहे. तसेंच 'माउली' सारख्या कथामध्यें "एखाद्या साध्या व्यक्तीच्या अंतःकरणात आपल्याला अशा चैतन्याचे व जोमाचे अखंड झरे दिसून येतात," हा मानव—समाजातील अनुभवहि सूचित केला आहे.

भावपूर्ण कथाच!

विचाराचें प्राधान्य असल्यानें अशा लेखाना 'निबंध' म्हणता आले, तरी त्यात 'कथे'चा अंश पुष्कळच आहे. पिसारा, वादळ, पिटोरी अमावस्या, इत्यादि लेख तर शुद्ध लघुकथाच आहेत. उत्तम कथामध्यें जेवढें विचारसूत्र असतें, तेवढेंच त्यामध्येंहि आहे. खरे लघुनिबंध असे कुसुमावतीबाईनीं थोडेच लिहिले आहेत. बहुतेक कथा—मिश्रित निबंध आहेत. कथेला अवश्य तें भावनाचें भांडार आणि निबंधाला जरूर ती विचाराची तार्किकता या दोन्ही गुणाचा साठा त्याचे ठायीं विपुल आहे. त्याचा वापर मात्र त्या फार जपून करतात एवढेंच.

कलाकाराचें कर्तव्य

कुसुमावतीबाईंच्या लेखणींत भावनापूर्ण लघुकथा व विवेकपूर्ण निबंध–दोन्हीहि यशस्वीपणें लिहिण्याचें सामर्थ्य असल्याचा 'विसार' तेवढा त्यांच्या आजवरच्या लेखनानें दिलेला आहे. "श्रेष्ठ कलाकाराला नेहमींच कांहीं तरी सांगायचें असतें. ज्याची त्याला प्रचीति आली, जें त्याच्या जिवाला जाऊन भिडलें, जें अव्यक्तपणें पण उत्कटपणें त्याला पटलें, तें व्यक्त करण्यासाठीं त्याची धडपड असते. निवेदन, अनुभवाचें दान, हें त्याचें मुख्य कार्य असतें." असें त्यांचें विचार–सूत्र आहे. त्यास अनुसरून आपल्या 'अनुभवाचें दान' करण्याचे कामीं त्या यापुढें औदार्य दाखवितील काय!

श्री. कृ. कोल्हटकर : : : २१

जेवणांत जसें मीठ, तसा साहित्यांत विनोद. एखाद्या उपवनांत चिमणासा झरा झुळझुळतांना दिसला म्हणजे जितका आल्हाद होतो, तितका वाङ्मयात विनोदी भाग वाचावयास मिळाला म्हणजे होतो.

संसारात बालकाचें मनोहर हास्य कोणाला रिझवीत नाहीं ? तेंच आनंद फुलविण्याचें कार्य विनोदाचें आहे. वाचकाच्या कपाळींची आठी मोडून त्याच्या ओठावर स्मिताची लकेर पसरविणारा विनोद सर्वांनाच आकर्षित करूं शकतो. मराठी-वाङ्मयांत विनोदाची शाखा पल्लवित होण्यास इंग्रजी साहित्याचा संपर्क कारण झाला. पाश्चात्य लोक जात्याच प्रवृत्तिपर दृष्टीचे, खेळाडू वृत्तीचे व विनोदी स्वभावाचे. इंग्रजींत डिकन्स, फ्रेंचमध्यें मोलियर, अमेरिकनमध्यें मार्कट्वेन-यासारखे हास्यरसाचे सम्राट त्या त्या साहित्यांत निर्माण झाले. ' युरोपियन वाङ्मयाचा पायाच विनोदावर उभारलेला आहे ' असें मि. चेस्टर्टन म्हणतात. त्या मानानें मराठींतच काय, पण संस्कृतांतहि विनोदाला स्थान कमी. शृंगार, वीर व करुण हे तीन रसच प्रमुख मानले जातात. बाकीचे हास्यादि सहा रस आनुषंगिक-पांडवामधील नकुल-सहदेवाप्रमाणें गौण. " हास्य हा स्वतंत्र रसच नव्हे " असें म्हणण्यापर्यंत भरतमुनींनी मजल मारली आहे. तथापि मनुष्यस्वभाव जात्याच थोडाफार

विनोदी असतो. ' हसणारा प्राणी तो मानव ' अशी व्याख्या करण्याइतकें तें त्यानें वैशिष्ट्य आहे.

लोकशाहींत विनोदाला वाव

पशु-पक्षी इत्यादि मानवेतर प्राण्यांना हास्याची देणगी देवानें दिलेली नाहीं. मानवाच्या जीवनात मात्र ती उपजत प्रवृत्ति आहे. या प्रवृत्तीचा विकास मानवाच्या बुद्धीबरोबर होत असतो. ही बुद्धि जितकी स्वतंत्र व विकसित असेल, तितका मनुष्य आपल्या जीवनात आशा व आनंद निर्माण करू शकतो. वस्तुमात्रातील विरोध शोधून काढणें हें विनोदाचें उगम-स्थान. हें विरोध शोधण्याचें काम सूक्ष्म व स्वतंत्र बुद्धिच करू शकते. प्रत्येक व्यक्तीला बुद्धि-स्वातंत्र्य लोकशाहींत मिळतें. व्यक्ति-स्वातंत्र्य व समतेची भावना या तत्त्वावर उभारलेल्या लोकशाहींत विनोदी वृत्तीला खूप वाव मिळतो. याचे पुरावे इंग्लंड व अमेरिका या देशात आढळतात. तेथील वाङ्मयात हास्यरसाला प्रमुख स्थान प्राप्त झालेलें आहे. किंबहुना, विनोद हें मानवी संस्कृतीचें विशिष्ट लक्षण आहे असें तेथें मानलें जातें. सुसंस्कृत माणूस विनोदी वृत्तीचाच असतो. तो जगाकडे विशाल व खेळाडू दृष्टीनें पहातो. अर्थात् या विनोदाचा स्फोट, ज्याच्यात्याच्या अभिरुचीप्रमाणें सातमजली हास्याच्या सोप्यापासून ओठावरील सूक्ष्म स्मितापर्यंत असेल.

प्राचीन वाङ्मयातील हास्यरस

संस्कृतातहि हास्याच्या आविष्काराचे सहा प्रकार कल्पिले आहेत. संस्कृत वाङ्मयात हास्यरसाला स्वतंत्र व महत्त्वाचें स्थान दिलेलें नसलें, तरी त्या रसाचे ओघ, ओहोळ व पाझर थोडथोडे सर्वकालीं आढळतातच. ऋग्वेद हा जगातील सर्वांत प्राचीन ग्रंथ. त्यातील मण्डूकसूक्त हास्यरसानें थबथबलेलें आहे. संस्कृत नाटकातील ' विदूषक ' हा तर हास्याचा ठेकेदारच. कांहीं स्वतंत्र विनोदी खटकाव्येंहि संस्कृतात आहेत. पण एकदर प्रमाण पहाता, हास्यरस हा गीर्वाण वाणीचा नावडता पुत्रच दिसतो.

संस्कृत वाङ्मयात विनोदाचा विभाग एकरयतासहि नाहीं—आणि जो अल्पस्वल्प विनोद आहे, तो शृंगारराजाचा चोपदार म्हणूनच आहे—त्याला खुलावट आणण्यापुरताच आहे. आणि मराठींत? "याहि वाङ्मयात संस्कृताप्रमाणेंच हास्यविनोद शोधून शोधून, खरवडून—खरवडून काढावा लागतो" असा निष्कर्ष श्री. न. चिं. केळकर यानीं आपल्या "हास्य-विनोद मीमांसा" या ग्रंथात मांडला आहे. मराठींतील आद्य गद्य ग्रंथ म्हणजे महानुभावाचें 'लीलाचरित्र'. त्यात विनोद आहे, पण अगदीं बिंदुमात्र. प्राचीन मराठी वाङ्मय मुख्यत: संतानीं रचलेलें. त्याचे विषय अध्यात्मपर; त्यात वाडेंयार भक्तीचा वा वैराग्याचा. विनोदाचा कोठला? तरी तुकाराम—नामदेवाच्या कांहीं कांहीं अभंगातून विनोदाची लकेर ऐकूं येते. एकनाथानीं तर भारूड वगैरेंमध्यें हास्याचे फवारे जोरानें उडविले आहेत. पण एकंदरींत मराठी मनच मुळीं तार्किक व गंभीर. खडकाळ प्रदेश व दरिद्री परिस्थिति यामुळें हिशेबी बनलेल्या मराठी मनाच्या बंदिस्त दालनात हास्यविनोदाच्या खेळाना वाव कोठला?

"मराठीचे विनोदाचार्य"

इंग्रजी वाङ्मयातील स्वतंत्र विनोदी लेखन वाचून मराठी लेखकाना आपणहि तसें लिहावें अशी स्फूर्ति झाली. त्या स्फूर्तीचा प्रकट प्रवाह वाहविण्याचें श्रेय श्री. कृ. कोल्हटकर यानाच आहे. त्यानीं मुख्यत. सामाजिक सुधारणेचा प्रचार करण्यासाठीं विनोदाचें शस्त्र वापरलें आणि हिंदु समाजातील जुन्या चालीरीतींवर तें गोड हत्यार यथेच्छ चालविलें. त्याच्यापूर्वी मालाकार चिपळूणकर किंवा प्रि. आगरकर हे उपहासादि साधनानीं आपल्या निबंधाना विनोदाचा खमंगपणा आणीत असत आणि नाटकातहि विनोदी पात्राचा धुडगूस चालू असे. पण विनोद हाच प्रधान विषय समजून त्याचा विस्तार आपल्या लेखातून स्वतंत्रपणें करणारे कोल्हटकर हेच "मराठीचे विनोदाचार्य" ठरतात. त्याची शुद्ध विनो-दाची परंपरा गडकरी—अत्रे—प्रभृतींनीं पुढें चालविली आहे. शब्दनिष्ठ विनोद हा तर सर्वांना सुलभच असतो. पण प्रसंगनिष्ठ, स्वभावनिष्ठ व

कल्पनानिष्ठ अशा विनोदाच्या एकापेक्षा एक चढ पायऱ्याहि हे तीन विनोद-वीर चढलेले आहेत. कोट्या, श्लेष, अतिशयोक्ति, विसंगति, उपहास इत्यादि साधनांनीं विनोद निर्माण करणारीं स्वतंत्र पुस्तकेंहि थोडीफार पुढें लागलीं. 'सत्यकल्लोळा'पासून 'अमलदारा'पर्यंतच्या नाटकांतील प्रसंगच मुळीं हास्योत्पादक आहेत. 'भावबंधना'तील प्रेमळ व रेंगाळकर धुंडिराजाचा स्वभाव हा विनोदाचा सर्वश्रेष्ठ नमुना. त्याला कारुण्याची व उदात्तपणाची धार दिल्यानें तर तो विनोद रसिकांचें चित्त प्रसन्न व उन्नतहि करतो. विनोद-विषयाबद्दल तिटकारा उत्पन्न न करता अनुकंपा निर्माण करणारें हास्य हेंच सुसंस्कृत होय. 'डोळ्यांत असू व ओंठांत हसू' असा त्याचा दुहेरी परिणाम होतो.

विनोदाची उच्चनीचता

शृंगार व अश्लीलता याच्या सरहद्दी जशा एकमेकींना लागून आहेत, तशाच विनोद व निंदा याच्या सीमाहि संलग्न आहेत. हिमालयावरून वाट चालतांना एक पाऊल घसरलें कीं, खोल दरींत आदळून कपाळमोक्ष होण्याचेंच भय असतें, तसेंच सभ्यतेची रेषा ओलांडली कीं शृंगाराला अश्लीलतेची कळा येते व विनोद हा टवाळकींत जमा होतो. तसें होऊ न देण्याचें पथ्य मराठींतील फारच थोड्या विनोदकारांनीं पाळलें आहे. टोल्याला टोला आणि शिवीला शिवी देणारा लेखकच विनोदी म्हणून कैक वेळां मानला जातो किंवा दुसऱ्याची टवाळी व कुचेष्टा करणाराहि विनोदाचीं पिसें लावून मोराप्रमाणें हिंडतो. पण शुद्ध हास्य रस याहून फार वेगळा आहे. जीवनातील विरोध व विसंगति पाहून रागावण्याऐवजी हसणें, अपयश आलें असता निराश न होता खेळकरपणानें त्याचा स्वीकार करणें आणि मनाचा तोल कायम राखून जीवनाचा रथ शांतपणें व आनंदीपणें हाकणें हें विनोदकाराचें कर्तव्य आहे बुद्धीच्या चमत्कृतीपेक्षा व शब्दाच्या करामतींपेक्षा भावनेच्या मोकळेपणावर व उल्हसित वृत्तीवरच खरा विनोद अवलंबून असतो.

विनोदाची फलश्रुति

विनोद ही एक जीवनाकडे पहाण्याची वृत्तिच आहे. केवळ बुद्धीच्या चापल्यानें, एका शब्दाचे अनेक अर्थ करून, हशा पिकविणें हें काम 'कोटी' (Wit) करते. पण विनोदाचें कार्य यापेक्षा व्यापक आहे. जगातील धडामोडीमधील विसंगति बारीक नजरेनें हुडकून काढून ती लोकापुढें मार्मिकपणें मांडण्याची कामगिरी विनोद करतो. आयुष्यातील साध्या व्यवहाराकडे हसऱ्या, खेळकर वृत्तीनें पहाणें व त्या सर्वांतून आनंद वेचणें हें विनोदाचें कार्य आहे. समाजाच्या नानाविध वृत्तींतील लपून बसलेले दोष आपल्या बुद्धीच्या प्रकाशात विनोदाच्या चिमट्यानें पकडून ते लोकांसमोर हसतखेळत मांडणें व ते दोष दूर करण्यास त्यास प्रवृत्त करणें ही विनोदाची फलश्रुति मानली जाते. दांभिकपणा, जीर्ण रूढि वगैरे सामाजिक व्यंगावर शस्त्रक्रिया करण्यापूर्वी विनोदाचा क्लोरोफार्म देणें सुसाचें असते. पण अगदीं अलीकडे, असा कांहीहि हेतु मनात न धरता विनोद करण्याचा संप्रदाय पाश्चात्य राष्ट्रांत उत्पन्न होत आहे. 'विनोदासाठीं विनोद' निर्माण करणाऱ्या या संप्रदायाला 'Nonsense' असेंच नाव दिलें जातें. चार घटका खो खो करून तुम्ही हसला कीं, त्या विनोदाचें काम झालें. त्यामुळें तुमच्या मनावरील कारुण्याचा ताण कमी झाला किंवा गांभीर्याच्या गांठी उलगडल्या कीं खलास! टेकडीवरून किंवा समुद्रकिनाऱ्यावरून मोकळी हवा खाऊन येणें आणि अशा विनोदानें पोट धरधरून हसणें, या दोहोंचा उपयोग सारखाच. सुट्टीच्या, रजेच्या वृत्तींत तेव्हा आपण प्रवेश करतो. त्यामुळें आपल्या आयुष्याला नवी गोडी, नवी उमेद, नवा मोकळेपणा, नवा उत्साह येतो.

समाज-सुधारणेचें साधन

आगरकरांनीं निबंधांतून, आपट्यांनीं कादंबऱ्यांतून आणि केशवसुतांनीं काव्यांतून सामाजिक सुधारणेचा जसा प्रचार केला, तसा विनोदाचार्य श्री. तात्यासाहेब कोल्हटकर यांनीं आपल्या नाटकांतून केला. विनोद

आणि नाट्य—हीं केवळ रत्नाचीं कोमल साधनें. पण कोल्हटकरांजवळ त्या जणु दोन तोफा होत्या—त्यांतून निघणारे गोळे जीर्ण मतांचे व दुष्ट रूढींचे किल्ले जमीनदोस्त करीत. अस्वल गुदगुल्या करून आपणाला ठार मारतें म्हणतात, तसें कोल्हटकरांचे, टीकागर्भ विनोदी लेखन विरोधकांना हसता हसता नामोहरम करीत असे त्यांच्या लेखनाचें बाह्यांग जितकें हास्यकारक, तितकेंच त्याचें अंतरंग क्षोभकारक त्यांच्या विनोदी लेखांच्या पोटींहि सामाजिक सुधारणेची तळमळ असे विनोदी लेखाचा स्वतंत्र संप्रदायच त्यांनीं मराठींत निर्माण केला हास्यरसाचे ते भोक्ते होते आणि गडकरी व अत्रे हे त्यांचे मांडलीक होत

नाट्य व विनोद या दोन्ही क्षेत्रांत आपलें स्वतंत्र पीठ निर्माण करणारे श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर नागपूर येथें ता २९ जून १८७१ रोजीं जन्मले. त्यांचें बाल्पण बुल्डाणा व अकोला येथें गेलें सहावे वर्षी त्यांची आई वारली. तथापि त्यांच्या सापत्न आईनें त्यांचें संगोपन मोठ्या वात्सल्यानें केलें त्याचें स्मरण ठेवून श्रीपाद कृष्णांनीं आपलें पहिलें नाटक 'वीर-तनय' आपल्या सापत्न मातेस अर्पण केलें त्यांचे वडील उमरावतीस प्रथम हायस्कूलमध्यें शिक्षक होते पण पुढें सरकारी नोकरींत शिरले व कायुनापासून असिस्टंट कमिशनरच्या जागेपर्यंत चढले. नाटकाचा नाद ल्हानपणापासूनच श्रीपादाला होता मराठी पाचवींत असतानाच त्यांनीं एक एक संगीत नाटक लिहिलें आणि इंग्रजी पाचवींत असताना 'मुक्त मालिका' नावाचें नाटक लिहिलें. शास्त्रीबुवांच्या 'निबंधमाले'चीं त्यांनीं पारायणावर पारायणें केलीं त्यामुळें त्यांना मातृभाषेची सेवा करण्याची स्फूर्ति मिळाली शास्त्रीबुवांचे बंधु लक्ष्मणराव हे त्यांना शिक्षक होते इंग्रजी नाटकें व काव्यें या यांचा पगडा हायस्कूलमध्यें असतानाच त्यांनीं पाडला १८८५ सालीं ते विवाहबद्ध झाले व १८८८ मध्यें ते मॅट्रिकमधून मुक्त झाले नंतर ते पुण्यास आले व डेक्कन कॉलेजांत दाखल झाले

नाट्य व विनोद

तात्यासाहेब केळकरहि त्यावेळीं त्या कॉलेजांत होते दोघांचीहि आवड

एकच असल्यामुळें त्याची मैत्री जमली व ती पुढें पुढें वाढतच गेली. दोघानींहि कॉलेजच्या समेलनातील नाटकात कामें केलीं. 'मृच्छकटिका-तील विटाचें काम कोल्हटकरानीं केलें दोघेहि सदे टीकाकार, मार्मिक विनोदकार आणि सामाजिक विषयात सारखेच पुरोगामी. केळकराना लोकमान्याचा सहवास लाभला आणि त्यामुळें राजकारणात प्रतिष्ठाहि मिळाली. उलट कोल्हटकर १८९१ मध्यें बी. ए. झाल्यावर १८९७ साली एलएल् बी. होऊन, अकोला-खामगाव-जळगाव अशा आड-गावीं वकिलीकरिता राहिले. पण त्या कोपऱ्यात राहूनहि त्यानीं जी नाट्याची व विनोदाची निर्मिति केली, ती स्वतंत्र संप्रदाय स्थापण्याइतकी महत्वाची ठरली

नाटकाशिवाय कविता, लघुकथा व कादबऱ्या याहि कोल्हटकरानीं रचल्या आहेत 'बहु असोत सुंदर' हें सर्वतोमुखीं झालेलें महाराष्ट्र-गीत कोल्हटकराचेंच 'सुदाम्याचे पोहे' हा बत्तीस विनोदी लेखाचा त्याचा संग्रह लोकप्रिय झालेला आहे. ज्योतिषावरहि यानीं एक ग्रंथ लिहिला आहे. सागली येथें १९१८ साली भरलेल्या ज्योतिष-समेलनाचे ते अध्यक्ष होते. पुणें येथें १९२२ साली भरलेल्या कवि समेलनाचे ते अध्यक्ष होते. नाट्य समेलनाचेंहि अध्यक्षपद त्याना देण्यात आलें होतें. १९२७ साली पुणें येथें भरलेल्या 'महाराष्ट्र साहित्य समेलनाचें' अध्यक्षस्थान त्यानीं भूषविलें. मदमद होत चाललेली व अर्धांगवायूची काजळी धरलेली, त्याची जीवन ज्योत १९३४ साली विराम पावली.

आनंद-निर्मिति व समाज-सुधारणा

कोल्हटकरानीं १९०२ पासून १९२२ सालापर्यंत वीस वर्षात बत्तीस विनोदी लेख लिहिले. या लेख संग्रहाचें व एक लेख गाळून या विनोदी लेखाच्या संग्रहाला "साहित्य-बत्तिशी" असें नाव देण्यात आलें. त्याचप्रमाणें त्यानीं सर्व लेखात सुदामा नावाची सनातनी व्यक्ति आपले अनुभव सागत आहे, अशी भूमिका घेतली असल्यामुळें या लेख-संग्रहाला "सुदाम्याचे पोहे" असेंहि नाव दिलेलें आहे. पादुतात्या व बहुनाना

हे सुदाम्याचे दोन मित्र कल्पिलेले असून या त्रिकुटाच्या साध्याभोळ्या, वावळट, क्वचित् आचरटहि लीलामधून कोल्हटकरानीं हास्य-रस पिकविलेला आहे.

केवळ हास्य-रस पिकविणारे सुलूप, आमचे वैदे खेळ, चोरांचें समेलन, साहित्य परिषदेची तयारी, म्हातारपणचे फायदे, मुंबईचा दीपोत्सव, मुंबईचें प्रदर्शन, साक्षीदार, गवई, इत्यादि लेख आहेत 'लेखनकलेची स्थित्यंतरें,' यासारखे काहीं लेख गभारच आहेत ते लिहिताना लेखकानें आपला विनोदाचा मुखवटा काढून बाजूस ठेवलेला दिसतो

या दोन वर्गांशिवाय कोल्हटकरानीं आपल्या विनोदाचा जो तिसरा वर्ग पाडलेला आहे, तो दुहेरी स्वरूपाचा आहे. सामाजिक सुधारणाविषयक आपल्या विचारांचें वाहन म्हणूनच त्यांनीं विनोदाचा तेथें उपयोग केला आहे. हे प्रचारी लेख जितके विनोदी तितकेच जहरी आहेत. हे लेख म्हणजे दुधारी तरवार आहे. ती एकीकडे वाचकाच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रु काढते, पण त्याचवेळीं त्याच्या मर्मस्थानांतून रक्तबिंदुहि काढते. प्रि. आगरकरानीं 'हे भीषण, बीभत्स, अमंगल हिंदुधर्मा!' असे रोखठोक आव्हान खडेतोड भाषेंत देऊन त्या धर्मांतील खुळ्याबेंड्या चालीरीतींवर सरळ व निकराचा हल्ला चढविला, तर कोल्हटकरानीं तेच जळजळीत विचार हास्यानें सदसदणाऱ्या भाषेनें मांडले.

शिमगा, प्रेतयात्रा, परलोक, विधवांचें केशवपन इत्यादि किती तरी विषय दोघांचे समान आहेत आणि त्यांवरील दोघांचे विचारहि समानच आहेत. पण एकाच्या लेखांतून त्वेषाच्या व आवेशाच्या ठिणग्या उडत आहेत, तर दुसऱ्याच्या कलमांतून वक्रोक्ति, उपहास वगैरेंचीं रंगीबेरंगी फुलें निघत आहेत. आगरकरांची छातीठोक टीका ऐकून सनातनी वाचक क्षुब्ध होईल व क्षोभ ओसरल्यावर विचारास प्रवृत्त होईल. कोल्हटकरांच्या टीकेचीं वाघनखें विनोदाच्या मखमली हातमोजाखालीं झाकलेलीं असल्यानें त्याच्या ओचकाऱ्याची जाणीव होत असताहि वाचकाच्या हसून हसून मुरकुंड्या वळतील, पण हास्याचा पूर ओसरल्यावर त्याच्या डोक्यात विचारांचीं चक्रें फिरू लागतील. एकाचें धर्मयुद्ध

आहे, तर दुसऱ्याचा गनिमी कावा आहे. एकाला लोकक्षोभ सोसावा लागला, समाजाची अप्रियता पदरीं घ्यावी लागली पण नवविचाराचे प्रवर्तक म्हणून महत्‍न कार्य करता आलें, तर दुसऱ्याला लोकप्रियता लाभली, साहित्यात प्रतिष्ठा मिळाली आणि ' विनोदाचार्य ' ही पदवी प्राप्त झाली. एकानें पुराणमताभिमानी समाजाची बुद्धि जागी केली, तर दुसऱ्यानें त्याच्या हृदयात कालवाकालव निर्माण केली.

कोल्हटकरांची भूमिका

" मी आजपर्यंत आपल्या धर्मातील व आचारातील असमर्थनीय प्रकारसुद्धा नवीन व बिनतोड प्रमाणानीं नटवून व अनेक वेळीं वडाची साल पिंपळास लावून सुधारकापुढें मांडीत आलों आहें " अशी आपली भूमिका ' माझे टीकाकार ' या लेखात सुदामा मांडीत आहे. सुदामा हा ' प्रच्छन्न सुधारक ' आहे हें जेंव्हा लोकांनीं ओळखलें. तेव्हा सुदाम्यानेंहि आपलें पांघरूण फेकून आपलें खरें मत स्वच्छ शब्दानीं पुढीलप्रमाणें मांडलें आहे. " रूढि हीच आमच्या आचाराची नियामक होऊन बसली आहे ...प्रत्येक समाजाच्या चालीरीती त्याच्या तत्कालीन परिस्थितीस अनुरूप असाव्या लागतात....रूढीच्या खनीवर तरुण जर रागू लागला...तर तें शोभेल का ? " हा प्रमुख विचार मांडण्यासाठीं, कोल्हटकर म्हणतात, " माझ्या पुराणमताभिमानी वाचकाच्या शिव्याशापाचा उपसर्ग मला स्वतःस लागू नये म्हणून ' सुदामा ' या नावाचा मानसपुत्र उत्पन्न केला. सुदाम्याच्या नकली मूर्खपणाचेंआड्न हिंदूंच्या सनातनी रूढीवर आपण हार–प्रधान का केलें याचें कारण त्यांनीं जें दिलें आहे, तें कोणासहि पटण्यासारखें आहे. पाश्चात्य वेडगळ चालीवर टीका का करीत नाहीं या आक्षेपास उत्तर देताना ते लिहितात, " आपलीं व्यंगें पाहून जें अंतःकरण तुटतें तसें इतराच्या व्यंगानीं तुटणें केवळ अशक्य आहे. ' कोल्हटकरांचें अंतःकरण आपल्या समाजासाठीं तुटत होतें हें खरें, पण त्यांच्या विनोदाच्या शस्त्रानें कधींकधीं समाजाचें अंतःकरण तुटलें गेलें ' विसरता कामा नये. आपल्या देवधर्मातील न्याय्य, बुद्धिग्राह्य व हितकार

भाग कोणता व वेगळ चाली कोणत्या याचा सहानुभूतिपूर्वक विचार त्यांनी केला नाहीं. त्यामुळें कांहीं कांहीं लेखांना नि:कारण कटुता व तीक्ष्णता आली.

शाब्दिक कसरती

श्लेष, कोटया वगैरे शब्द–लीला करून रसखस निर्माण हा कोल्हटकरांच्या हातचा मळ असे. "द्रौपदी ज्याप्रमाणें कर्णाला भाळली त्याप्रमाणें आम्हीहि लंबकर्णाला भाळणारच." ' मी आपल्या अंकगणितात पित्याचा अंक शोधूं लागलों,' ' सुधारकाच्या दात विचकण्याबद्दल आमचा एकदंत देव त्यांची बत्तिशी एक दिवस पाडील, ' इत्यादि वाक्यात कर्ण, अंक, दात या शब्दांवर श्लेष साधून हास्य निर्माण केलें आहे. तसेंच एकटया दांताचे निरनिराळे प्रयोग करून किती भिन्नभिन्न अर्थ साधतां येतात हें कोल्हटकरांनी ' म्हातारपणचे फायदे ' यात दाखविलें आहे. ते लिहितात, " ठेंच लागून पडल्यास दात पडण्याची म्हाताऱ्यास मुळींच भीति नसते. शिवाय म्हाताऱ्यावर ' दात कोरून पोट भरण्याचा ' कोणी आरोप ठेवीत नाहीं, किंवा ' याच्यापाशीं दांतावर मारण्यास एक पैसाही नाहीं. ' असा दारिद्र्याचाही आळ त्याजवर येत नाहीं. दुसऱ्यावर ' दात ठेवण्याचा ' किंवा 'दातीं तृण धरून शरण जाण्याचा' संशयही त्याच्याबद्दल कोणी घेत नाहीं. त्यानें कोणाची कितीही आगळीक केली, तरी त्याला त्याजकडून ' बत्तिशी रंगविण्याची ' धमकी मिळत नाहीं. त्यानें कोणाचा कितीही उपहास केला, तरी त्याला ' दात का विचकतोस ! ' असें म्हणण्याची छाती होत नाहीं. तसेंच त्यानें सांगितलेली गप्प केवळ ' दतकथा ' आहे असें त्याच्या तोंडावर कोणासही सांगता येत नाहीं; व त्याचीं गालफडें बसलेलीं असल्यामुळें ती ' कपोलकल्पित ' आहे असेंही म्हणवत नाहीं."

' वस्तादजींचें न येणें हेंच माझ्या रोगावर वस्ताद औषध ' असे श्लेषहि मनमुराद आहेत. याशिवाय जोडा (पादत्राण, दांपत्य), महिषी

(राणी, म्हैस), समाचार (सांत्वन, पारिपत्य), व्हिक्टोरिया (राणी, वाहन) इत्यादि श्लेषाची खैरात सर्वत्र आहे.

अशा शब्दांच्या गमती वाचताना प्रथम एकदा वाचकाच्या बुद्धीला गुदगुल्या होतात. पण अशी बुद्धिनिष्ठ कोटी ही पुन पुन. आनंद देऊ शकत नाहीं. शब्दांच्या अनेक अर्थांचा उपयोग कोल्हटकरांनीं विनोदासाठीं विविध प्रकारांनीं केला आहे. 'भाषा व इतिहास' या लेखात भ्रष्टिष्ट व्युत्पत्ति शोधणाऱ्यांची त्यांनीं चेष्टा केली आहे. 'मचव्यातून आले म्हणून मत्स्य' अशा मूर्खपणाच्या व्युत्पत्त्या, केवळ ध्वनिसाम्यावरून, जे बसवितात, त्यांची रेवडी उडविण्यासाठीं कोल्हटकरांनीं या लेखात काहीं शब्दांचीं कुळें अशीं सांगितलीं आहेत. हृदय (हृ = हरण करणें, दया = करुणा) = निर्दय, मस्तक (मस्त) = मादक पदार्थांनीं मस्त असणारा अवयव, श्वश्रू (श्व = उद्यां, श्रू = ऐकणें) = सुनेनें केलेली विनंति जिला उद्यां ऐकू येते ती. छात्र (छत्र = छत्री) = गुरूवर छत्री धरणारा.

अपेक्षा-भंगांतून हास्य

अपेक्षा-भंग आणि अतिशयोक्ति या दोन पायावरच विनोद बहुधा सर्वत्र चालत असतो. ल्हान मुलानें डोक्यावर आजोबांचें पागोटें घालून व हातात काठी घेऊन, वाकत वाकत व खोकत खोकत चालण्यास प्रारंभ केला कीं, आजूबाजूची मंडळी खो खो हसूं लागतात. 'शारदा' नाटकातील वल्लरी म्हातार्‍या नवऱ्याचें सोंग करते, तेव्हा प्रेक्षकांची हसून हसून मुरकुंडी वळते, याचें कारणहि हा अपेक्षा-भंगच. उलट एखादा म्हातारा ल्हान मुलाचें टोपडें घालून रागूं लागला, 'घोडा, घोडा' करूं लागला, तरीहि हशा पिकतोच. कारण ल्हानानें जें करावें अशी आपली अपेक्षा, ती पहिल्या प्रकारच्या हास्यात जशी फसते तशीच वृद्धाकडून आपण करीत असलेली अपेक्षाहि दुसऱ्या प्रकारात भंग पावते-आणि म्हणून त्यांतून हास्य निर्माण होतें. असे अपेक्षा-भंगाचे सुरस घके कोल्हटकर जाता येता देतात. मृच्छकटिकातील शकाराप्रमाणें, जुन्या घडामोडींची उलथापालथ 'भाषा व

इतिहास' यात त्यांनी पुढीलप्रमाणें केली आहे. "शहाजीस मी एकदा अकबरशहाचा बाप बनविलें व त्याजकडून स्पर्ध्यांची लढाई लढवून त्याच्या विजयी समशेरीच्या साहाय्यानें त्या लढाईत शिकंदर बादशहाचा फडशा उडविला!"

अमर्याद अतिशयोक्ति

विनोदासाठीं अतिशयोक्ति अलंकाराचा तर कोल्हटकर वर्षावच करतात. अंतर्गोल व बहिर्गोल आरशांत माणूस जसा खूप ल्हान किंवा खूप उंच दिसतो, तसा चमत्कार विनोदाच्या सृष्टींत होतो. स्वप्न-सृष्टि व विनोद-सृष्टि—या दोहोंतहि स्वाभाविकता व संभवनीयता पहावयाचीच नाहींत. हीं नेहमींचीं बंधनें तोडून, कल्पनेच्या पराचर बसून लेखक किती उंच उंच जातो व काय काय गमती दाखवितो हें पाहतांना हसू येतें अशी अतिशयोक्ति करण्यांत कोल्हटकर दुसऱ्या कोणास फारसे हार जाणार नाहींत. 'याचक' या लेखांत कोल्हटकर लिहितात, 'एके समयीं नानाकडे चार भिक्षुक, तीन पुराणिक, दोन शास्त्री, दोन गवई, दोन कथेकरी, एक ज्योतिषी, एक अष्टावधानी व एक बहुरुपी इतके पाहुणे गोळा झाले होत, आणि त्यांनीं आपल्या अनियमितपणानें, माडसोरपणानें, लोचटपणानें व खादाडपणानें साऱ्या घरांत गोंधळ माजवून दिला होता."

'साक्षीदार' या पहिल्या लेखांत साक्षीदाराच्या अचाट स्मरण-शक्तीचीं उदाहरणें अतिशयोक्तीनें दिलीं आहेत कोल्हटकर लिहितात, "दुसऱ्या एकानें ल्हानपणीं पाळण्यांत ऐकलेल्या वाटणीसंबंधाच्या गोष्टी चाळीस वर्षांनंतर अचानक न्यायसभेपुढें आणिल्या! यापरीकडचें उदाहरण कृष्णाच्या भाषणास हुंकार देणाऱ्या गर्भस्थ अभिमन्यूशिवाय एकही आढळणार नाहीं अशी माझी खात्री आहे."

सुदामा टेनिस खेळू लागला तेव्हां त्याचे प्रताप काय झाले, याचें वर्णन 'आमचे बैठे खेळ'मध्ये कोल्हटकरांनीं पुढीलप्रमाणें केलें आहे. "कोणाची बत्तिशी तर कोणाची चाळिशी, कोणाची पगडी तर कोणाची चरगडी, स्थानभ्रष्ट करण्याचा आमच्या चेंडूनीं सपाटा लाविला. आमच्या

टेनिसच्या आधाड्यापासून अर्ध्या मैलाच्या टापूत बॅट घेतल्याशिवाय कोणीही फिरकेनासा झाला. तेव्हापासून मूल खोड्या करीत असल्यास आई आमच्या चेंडूचा धाक दाखवू लागली, व घोडा पाणी पीत नसल्यास घोडेस्वार त्यास 'तुला पाण्यात टेनिसचा चेंडू दिसतो की काय ? असा प्रश्न विचारूं लागला."

टेनिसनंतर खुद्दिरळ खेळण्याचा नाद या त्रिमूर्तीला लागला. तो नाद किती बेसुमार होता, याचें वर्णन कोल्हटकर पुढील अतिशयोक्त भाषेनें करतात, "एकदा मी खेळता खेळता कुटलेली सुपारी तपकीर म्हणून ओढल्याचें व तपकीर सुपारी म्हणून तोंडात टाकल्याचें आठवतें; दुसऱ्यादा तर मी विडी म्हणून उलट तोंडात घरून पेटवूं लागलों होतों. पाडूतात्यांनीं एकदा सबंध हत्ती सुपारी म्हणून तोंडात टाकिला, आणि तो दातानीं फुटेना म्हणून दुसरा हत्ती अडाकत्त्यानें कातरून गट्ट केला."

विविध कलांचें ज्ञान

खेळाप्रमाणेंच चित्रकलेचाहि नाद या त्रिमूर्तींला लागला. एका गावठी नाटकमंडळीच्या पडद्यावर हे तिघे मित्र खूष होते त्या पडद्यावरील चित्रकला कशी होती ! तर–' उन्हाळ्यात शाकुंतलातील उपवनाचे पडदे दोन बाजूंना सोडून त्यामध्यें बसल्यास आम्हाला उन्हाची मुळीच बाधा होत नसे, व हिंवाळ्यात हरिश्चंद्र नाटकातील वणव्याच्या पडद्यासमोर आम्ही प्रहरनूप्रहर हात शेकीत बसत होतों "

'चित्रसार' या लेखात पाडूनात्याच्या चित्रकलेची महती गमतीनें गाइली आहे त्याच्या चित्राचा परिणाम प्रेक्षकावर किती जबरदस्त होई हें सागताना कोल्हटकर म्हणतात, "त्याचीं देवादिकांचीं चित्रें पाहून लोक नास्तिक होण्याच्या बेताला आले. त्याचीं सुंदर स्त्रियांचीं चित्रें पाहून भावी वधूंच्या प्रतिभा बाल्यावस्थेंत करपून खाक होऊं लागल्या ! त्याचें रतीचें चित्र पाहताच प्रेक्षकाची बोबडी वळून 'रति' ऐवजीं 'हिडबा' हा शब्द त्याच्या तोंडातून चुकीनें निघूं लागला."

सुदाम्यानें संगीताची साधना कशी केली याचा इतिहास ‘ गवई ’ या लेखात मौजेनें सांगितला आहे. टर्टुसेनरा सुदाम्याला संगीताचे धडे कसे देत, तें ऐका–“ गाण्यातील मूर्छना म्हणून जो प्रकार आहे तो मला चांगला साधावा म्हणून ते मला खरोखरीची मूर्छना येईपर्यंत यथेच्छ मार देऊन रडवीत असत, खटका यावा म्हणून माझी शेंडी धरून जोरानें हिसका देत व तान चांगली यावी म्हणून हिंवाळ्यात सकाळीं पाठीवर थंड पाण्याच्या घागरी ओतीत असत. ”

त्याच लेखात गवयांना काहीं सूचना केल्या आहेत. त्यात शब्द निष्ठ विनोदहि साधलेला आहे. तो भाग असा–“ गाण्यापूर्वी दोन तास विण्याच्या किंवा सतारीच्या तारा जुळविण्यात किंवा तबला लावण्यात दवडावे. कारण तारा चढवितांना आपण श्रोत्यांची उत्कंठाही त्याच मानानें चढवित असतो हें पक्कें समजावें. कधीं कधीं ती अगदीं तुटण्याच्या बेताला येते. गवई तंबुऱ्याच्या खुंट्या पिळीत असतां किंवा तबल्यावर थाप देत असतां कितीकदा तरी त्याचे कान पिरगळण्याची किंवा गालावर थप्पड देण्याची इच्छा श्रोत्यांच्या मनात झालेली दिसून येते ! ”

अतिशयोक्तीचा कळस

‘ झोप ’ या निबंधात पाहुणात्याच्या झोंपेचे विनोदी प्रकार अतिशयोक्तीनें वर्णिले आहेत त्याचें नुसतें घोरणें कसें असे हें कोल्हटकर पुढील शब्दांनीं सांगतात, “ त्याच्या घोरण्यामुळें त्याच्या जवळपासच्या इसमाचा जरी डोळ्यास डोळा लागत नाहीं तरी त्यानें त्याची स्वतःची कधींच झोंपमोड झाली नाहीं त्याच्या घोरण्याच्या आवाजात चिरटाचें गुणगुणणें लोपून जातें, त्याचप्रमाणें घड्याळाचा गजरहि लोपून जातो. त्या स्वरात कुत्र्याचें भुंकणें व गस्तवाल्याचा साद दोन्हीहि गडप होतात ”

नानाच्या घराचें कुलूप फोडलें, त्यामुळें नानाच्या मनावर काय परिणाम झाला याचें अतिशयोक्तिचें वर्णन पहा—“आम्हीं स्वतः लोहारास बरोबर घेऊन नानाच्या घरीं गेलों व तें कुलूप एकदाचें फोडिलें. पण त्यामुळें नानाचा आमच्यावर इतका गुस्सा झाला कीं, ते पुढें पंधरा दिवस-

पर्यंत आमच्यादी नीटपणें बोलेनातच! तीन दिवस तर त्यानीं त्या मोडक्या खुरपाकरिता अशौच्य धरिलें होतें!"

अतिशयोक्तीची कमाल मर्यादा कोल्हटकरानीं "वर्तमानपत्रकर्ता" या लेखात गाठली आहे. यापेक्षाज जाहिरातीवर सरळ टीका करण्याऐवजीं ते लिहितात, "माझ्या छापखान्यातील एका इसमास सधिवात झाला होता, तो त्यावरील औषधाच्या जाहिरातीवरून मळ फिरविल्यानेंच बरा झाला. तसेंच माझ्या नोकरापैकीं एक कुणब्याचा मुलगा तोतरे बोलत असे, त्याला त्यावरील औषध देऊन पाहिलें तेव्हा त्याचा तोतरेपणा समूळ गेला, इतकेंच नाहीं, तर तो मराठी भाषा शुद्ध बोलू लागला. कोडावरील मलमाची जाहिरात माझ्या पत्रात ज्या जागीं नेहमीं असते, ती जागा दर आठवड्यास कमी कमी पादरी होत चालली आहे, आणि रक्तपितीवरील औषध एका महारोग्यास देऊन पाहिलें, तेव्हापासून त्याचा रोग समूळ नाहींसा झाला आहे, कारण तें रामबाण औषध पोटात जाण्याला व त्याचा प्राण बाहेर येण्याला एकच गाठ पडली."

वकिलीतील अनुभव

कोर्टातील बहुतेक साक्षीदार धापेबाज असतात, पढविलेले असतात. त्याची ल्याडी वर्णन करून सागताना कोल्हटकर म्हणतात, "कधीं कधीं चोरानें घरात शिरून कडी लाविली असताही साक्षीदाराची चाहूल ऐकताच त्यानें कडी उघडून व त्याला आत घेऊन नतर त्याला साक्षी ठेवून चोरी केल्याचें आमच्या ऐकिवात आहे!"

पोटात खोटेपणा डाचत असल्यानें साक्षीदार वर पाहून जबाब देत असतो. त्याच्या या क्षुद्र कृतीला लेखकानें किती उच्च कारण जोडलें आहे, पहा—"साक्षीदार जबानी देताना बहुतकरून वर आढ्याकडे पहात असतो, जणू काय आपला खरेपणा जाहीर करण्याकरिता तो त्रिकालज्ञानी ईश्वरास आव्हानच करीत आहे."

भिन्नभिन्न साक्षीदाराच्या असत्यातून किती गमतीची विसगति निर्माण होते, हें कोल्हटकर पुढील शब्दानीं निवेदितात, "विवक्षित प्रसगीं

कोणती वेळ होती असें त्यांना विचारल्यास एकाचें प्रातःकाल तर दुसऱ्याचें सध्याकाळ असें मत पडेल, व तिसऱ्याचें मत त्या वेळीं रात्र झाली असून प्रकृत साक्षीदाराशिवाय सर्व गाढ झोंपेंत होते असें पडेल! तीन साक्षीदारांत अशी त्रेधा होण्याइतकें मतवैचित्र्य!... .. .. आम्हीं चौथा साक्षीदारास एका घडलेल्या प्रसंगाच्या काळाविषयीं विचारलें असता एकानें शपथेवर (साक्षीदार शपथेशिवाय तोंडातून शब्द काढीत नाहींत.) असें सांगितलें कीं, त्या प्रसंगीं पावसाची मुसळधार सुरू होती; दुसऱ्यानें सांगितलें, थंडी पडल्यामुळें चोहींकडे आगट्या पेटल्या होत्या, तिसऱ्यानें वसंतपूजा चालली असून चांदण्यात अगाध उन्हा त्पीत असल्याचें निक्षून सांगितलें!"

स्वतः कोल्हटकर वकील असल्यानें कोर्टांतील लफडीं व कुलंगडीं त्यांना चांगलीं ठाऊक होतीं तीं आपल्या सूक्ष्म बुद्धीनें वेचून व स्मृतीवर कोरून त्यांनीं अशा विनोदी शैलीनें वाचकांपुढें ठेवलीं आहेत कीं, कोणा-लाहि त्या लबाड साक्षीदाराचा राग येण्याऐवजीं हंसूच लोटावें.

काव्य-कल्पनेची रम्यता

केवळ एकाचे दहा व दहाचे शमर अशी अतिशयोक्ति करण्यास मोठेसें कौशल्य लागत नाहीं. ' एक हात लाकूड, दोन हात ढलपी ' असें सोवळें बोलणें साधेभोळे लोकवळहि बोलतात. ' मिया मूठभर, दाढी हातभर ' अशा अतिशयोक्तीनेंहि विनोद निर्माण होतो, पण तो उथळच म्हटला पाहिजे. त्याच्या पोटांत रमणीय काव्य-कल्पना, उदात्त विचार किंवा सहानुभूतीची भावना भरलेली असेल, तरच तो विनोद उच्च प्रतीचा समजला जातो. कोल्हटकर हे प्रतिभाशाली नाटककार असल्यानं त्यांच्या विनोदाचा प्रांतहि काव्य-कल्पनेनें झळाळलेला आहे. समाज-सुधारणेचा प्रागतिक व बुद्धिवादी विचार तर बहुतेक सर्वच लेखांतून स्फुरण पावत आहे. सहानुभूतीनें थबथबलेले भाग मात्र कोल्हटकरी विनोदांत फारच थोडे आढळतात. आपल्या विरोधीपक्षीयांची खूप फटफजिती करून त्यांचा पाणउतारा करण्याचीच त्यांची वृत्ति आहे.

प्रतिपक्ष्यामुद्धा सर्व जगाकडे प्रेमळ दृष्टीनें व आनदी मुद्रेनें पहाण्याची सवय त्याना फारशी नाहीं.

कल्पना विलासाच्या दृष्टीनें 'आमचे बैठे खेळ' मधील राणीचें वर्णन पहा—"पत्याच्या डावातील एकटी राणी जरी घेतली तरी तिच्या डोळ्यात मत्स्य, गतींत कूर्म, कटींत नारसिंह, बाघ्यात वामन, हृदयात परशुरामाचा परशु, भिवयात रामाचें धनुष्य, काळ्या व कुटील केंसात कृष्ण, गळ्यात बौद्धाचा शस्र व जिव्हेंत कलकीची तरवार, याप्रमाणें बहुतेक सर्व अवतार तिच्या ठायीं वसत असतात."

'उच्चनीच कल्पनातील विरोध हेंच विनोदाचें सर्वस्व" असें कोल्हटकराचें मत होतें. 'हजामतीची नीतिमीमासा' या नावातहि असा विरोध आहे. हजामतीच्या कलेंत इतर कलाचा त्रिवेणी सगम कसा झाला आहे हें उसन्या गाभीर्यानें सागताना कोल्हटकर म्हणतात,—खरें म्हटलें तर हजामत ही चित्र, नाट्य, गायन इत्यादि कलामध्यें एक उच्च व मूर्धस्थानापन्न कला आहे हातीं वस्तरा घेऊन रक्तानें डोकें रगविणारा न्हावी कुचलें घेऊन रगविणाऱ्या चितान्यापेक्षा कमी आहे असें म्हणता येणार नाहीं तसेंच हातीं आरसा देऊन सगळ्या तोंडास साबणाचा फेंस लावणें व पात्राच्या तोंडास रग देऊन सजविणें यातही फारसें अतर नाहीं. डोक्यास पडणाऱ्या जखमामुळें विव्हळणाऱ्या मनुष्याचें रडगाणें जर हिशेबात घेतलें तर गाण्याचाही भाग श्मश्रूत नसतो, असें कोणासही शपथ घेऊन म्हणता यावयाचें नाहीं."

आमच्या स्त्रियाचें जीवन सकुचित असतें, हा विचार "माझ्या भीष्म-प्रतिज्ञेचा विजय" या लेखात शास्त्रीय परिभाषेनें कसा माडला आहे, पहा, "स्वैपाकघर, माजघर हाच आमच्या बायकाचा खरा भूगोल आणि घरातील गाऱ्हाणीं व शेजाऱ्याच्या नालस्त्या हाच त्याचा खरा इतिहास आहे पत्रानें करणें हेंच त्याचें रसायनशास्त्र, आणि कुकू लावणें व गोंदणें हीच त्याची चित्रकला आहे. पतीचें हृद्गत जाणणें हें त्याचें गणित, आणि चाळणें, पाखडणें, व निवडणें हें त्याचें तर्कशास्त्र होय."

विरोधाभासाची मौज

' भविष्य कथनाची साधनें ' या लेखातील विरोधाभासाचा पुढील नमुना हास्यकारक आहे—" वेधशालासही अशी वाय्र भाकितें करण्याची भारी हौस ! त्याची सगळी इमारत वातावणावर उभारलेली असावयाची. तेव्हा ती वऱ्याच वेळा वाऱ्याच्या हेलकाव्याबरोबर स्थलापासून दूर गेलेली आढळल्यास नवल नाहीं. जेव्हा वेधशाला अनावृष्टीचें भाकीत करते तेव्हा सर्व सृष्टि अतिवृष्टीमुळें जलमय झाली म्हणून समजावें; व तिनें पावसाचें भविष्य केलें म्हणजे लागलीच सगळे जग वायूशास्त्रवेत्त्याच्या डोक्याप्रमाणें कोरडें ठणठणीत पडतें."

' गवई ' हा लेख शुद्ध विनोदी आहे. सतारीची तार वाजू लागताच श्रोत्याना किती आनंद वाटतो, हें कोल्हटकर मार्मिक विरोधानें सागतात, " तारायंत्राची तार एका ठोक्याबरोबर निराशेस इदपार करिते किंवा आनंदाचें उच्चाटन करिते. विद्युत्यंत्राची तार एका धक्क्यासरशी सजीवास निर्जीव करिते व निर्जीवास सजीव बनविते. इमारतींच्या वर डोकावून पहाणारी तार,खुद्द विद्युल्लतेस जलसमाधि घ्यावयास लावते. सतारीची तार एका झणत्काराबरोबर हजारो श्रोत्यास स्वर्गसुख देऊन तिच्या अगदीं उलट कृति करते."

' यांत्रिक चमत्कार ' या लेखात कोल्हटकरानीं आपल्या कल्पनाशक्तीला स्वैर सोडलें आहे. शतपावली करणें, लहान मूल कडेवर घेणें, दात घासणें, व्यायाम करणें, स्वयपाक करणें, जेवण वाढणें, फार काय, ' शिंक आल्याबरोबर नाकातील सगळा खजिना दुसऱ्यावर हजाऱ्याप्रमाणें न उडविता नाकास पदर लावणें',–इत्यादि दैनदिन कामाचीं यंत्रें कशीं काढता येतील याच्या तपशीलवार योजना मोठ्या कल्पकतेनें या लेखात दिलेल्या आहेत. यंत्रकलेचा पल्ला किती मोठा आहे हें विरोधाभासाच्या साह्यानें कोल्हटकर पुढीलप्रमाणें सागतात, " एका मिनिटास शेकडो प्राण घेणाऱ्या बंदुका आणि एका जामईबरोबर शेंकडों शरीरें छिन्नभिन्न करणाऱ्या तोफा मनुष्याच्या कल्पकतेचेंच फळ असून त्या आग-

गाड्याच्या व आगबोटींच्या सख्ख्या बहिणीच होत. एका वर्गातील वहीण या जगातल्या एका प्रदेशाहून दुसऱ्या प्रदेशास पोहोंचविते, व दुसऱ्या वर्गातील वहीण या जगातून दुसऱ्या जगात पोहोंचविते, इतकेंच काय तें या दोन वर्गामध्यें अंतर आहे"

यांत्रिक काव्यावर टीका

नमुन्यासाठीं मुद्राम्याचें काव्य यंत्र पहा. "काहीं दिवसांनीं जर कवितेचेंही यंत्र निघालें तर त्यात मोठेसें नवल वाटावयास नको! आता एका पेटींत कोशातील सारे शब्द घालून ते एकादा दांडा फिरविल्यानें निरनिराळ्या वृत्ताच्या साच्यात पडावें अशी योजना त्या यंत्रात करावी लागेल......अशा कवितेंत दांडा फिरविणाराच्या तोंडातील तंबाखूच्या रसापेक्षा निराळा रस सापडण्याचा संभव जरा कमी आहे हें मला कबूल आहे, पण या यंत्रावरोवरच रसिकाच्या डोळ्यांतून पाणी काढणारीं व त्याच्या बरगड्या हलविणारीं यंत्रें काढून तीं अनुक्रमें त्याच्या डोळ्यास व कानशिलास अडकविल्यास ही उणीव दूर होईल अशी खात्री आहे." अशा यंत्रातून कशा स्वरूपाचें काव्य बाहेर पडेल? तर "पाला नाला जोडा घोडा। बाबा काका मामा आत्या।" याचा अर्थ काय? तर "बागेंत पुष्करिणीजवळ नायिका नायकाच्या काळ्या मिशा पाहून आनंदित झाली." हा अर्थ कसा निघतो? यांचें जें वर्णन कोल्हटकरांनीं केलें आहे, तें व'चकाच्या हसून हसून मुरकुंड्या वळविणारें आहे.

स्वभावातील विसंगति

झोंप, लग्न, कुळूप–किती नित्याचे विषय. सर्वसामान्य लोक झोंप घेतात, लग्न समारंभ पाहतात आणि कुलपें लावतात–उघडतात. पण त्या मामुली प्रसंगाहूनहि विसंगति कोठें दिसते, हें कोल्हटकरासारखा एकादाच प्रतिभावान लेखक पाहतो आणि अतिशयोक्तीच्या, शब्द लीलाच्या व काव्य कल्पनाच्या साहाय्यानें नटवून–थटवून ती विसंगति अशा खुबीनें वाचकाच्या डोळ्यांपुढें ठेवतो कीं, त्याला त्यांतून नवेंच सौंदर्य, नवाच अर्थ दिसू लागतो.

,एक लोप घेतल्या की तिचे भोक्ते किती नानाविध असतात हें कोल्हट-करांनी सविस्तर सांगितलें आहे त्याचप्रमाणें,त्या लोपेचे शत्रु जे ढेकूण, त्यांच्या लीला,क्लृप्त्या अजिंक्य आहेत हेंहि गमतीनें वर्णिलें आहे. ढेकूण 'गनिमी काव्याची' लढाई कशी करतात, आणि त्या लढाईत नामोहरम होऊन सुदाम्यानें सहकुटुंब फार्याना कशी केली, परत आल्यावर ढेकणांनी चवताळून मारा सुरू केल्यामुळें सुदाम्यानें घरोघर ढेकूण वाटण्यासाठीं दौरा कसा काढिला, पण घरोघरचेच ढेकूण त्याच्या बडीअंगरख्यात कसे शिरले, शेवटीं 'आपल्या हातानें घरावर निखारीं ठेवून' सुदामा धायकामुलांसह एकेका वस्त्रानिशीं घरातून बाहेर कसा पडला–इत्यादि पराक्रमाचा बोल्पट पहातांना कोणास हसू लोटणार नाहीं ? बहूनानानीं तर ढेकणांना कंटाळून "आत्महत्येचा निश्चय केला. त्यांनीं एकदा मोठ्या कड्यावरून उडी मारली. पण उडी मारितांना कड्याच्या पायथ्याशीं पोहोंचेपर्यंत डोक्यास उन्ह लागू नये (ते दिवस उन्हाळ्याचे होते) म्हणून त्यांनीं जी छत्री उघडून हातात घेतली होती तिच्यामुळें त्यांचा हेतु सिद्धीस गेला नाहीं. दुसऱ्या एका खेपेस तळ्यात बुडून जीव देण्याचा निर्धार करून ते तळ्यापर्यंत गेलेही. ते दिवस हिंवाळ्याचे असल्यामुळें पाणी बर्फासारखें थडगार झालें होतें. बहूनानांनीं उडी मारण्यापूर्वीं पाण्यास हात लावून बघितला, तों त्यांच्या अंगावर शहारे आले. तें पाहून नानांनीं आपला बेत पुढील उन्हाळ्यापर्यंत तहकूब ठेविला." यांतील अतिशयोक्ति जितकी हास्यकारक, तितकीच नानाचा भोळेपणाहि. मनुष्य–स्वभावांतील भोळेपणा, विसरभोळेपणा, मूर्खपणा, छांदिष्टपणा असे.,एकेक दोष म्हणजे विनोदाची एकएक खाणच होय.

जीर्ण चालींचा उपहास

सामाजिक सुधारणेच्या क्षेत्रात आपल्या मताविरुद्ध जे लोक होते, त्यांचा उपहास कोल्हटकरांनी अनेक लेखातून केला आहे. शिमग्यासारख्या बीभत्स चालीवर कितीहि सरळ व सडकून टीका केली, तरी सनातनी समाज ती चाल सोडीत नाहीं. तेव्हा उपहास करून कोल्हटकरांनीं त्या

रानटी चालींतील मूर्खपणा उघड केला आहे. ' शिमगा ' या लेखाचा प्रारंभच उपहासप्रचुर आहे. तो असा--" आपल्या घोरणी पूर्वजांनीं आपल्या हिताकरिता ज्या कित्येक उपयुक्त संस्था काढल्या,त्यांपैकींच शिमग्याचा सण ही एक आहे. " हा सण पूर्वापार रूढीप्रमाणें पाळल्यानें कोणते फायदे होतात, हें शास्त्रीय स्वरूपात मांडण्याचा आव आणून कोल्हटकरांचा मानसपुत्र सुदामा म्हणतो, " चोहोंकडे होळ्या पेटविल्यानें हवा स्वच्छ होते, पांचजन्य केल्यानें फुफ्फुसें साफ होतात व शेणाच्या शिडकाव्यानें आरोग्य वाढतें हें कोणीही कबूल करील. " शिमग्याचा कार्यक्रम जोरदारपणें व व्यवस्थितपणें पार पाडण्यासाठीं वंडूनाना काय करीत ? तर " गणपतीच्या मेळ्यातील पोरांना जशी कवाईत शिकविली जाते, तशी शिमग्याकरिता पोरें तयार करितानासुद्धां त्याना एकेका रांगेत पाचपाच अशी उर्भी करून मोहरल्यानें बीळ फुकल्याबरोबर पांचजन्याची सरबत्ती एकदम कशी उडवावी याची तालीम चांगल्या रीतीनें देण्यात येते. "

या विषयाच्या विवेचनात आजूबाजूच्या जुन्या चालीरीतींचाहि समाचार याच लेखांत घेतलेला आहे. रेशमी मुकट्यात वीज असते,, हें कळल्यापासून सुदाम्यानें काय युक्ति केली पहा, " जेवणाच्या पाटाजवळ एक लहानसें छिद्र पाडून त्यात लांबवर पोहोंचेल अशी एक तार विकत आणिली. सोवळ्यापासून ती तार माझ्या करगोट्याला अडकवून व छिद्रांत सोडून नतर मी पाटावरच मुकटा नेशीत असें व हें रहस्य इतराना समजूं नये म्हणून अंगावर शालजोडी घेऊन जेवावयास बसत असें. " रेशमी वस्त्रात वीज असते, या तत्त्वावर सोंवळ्याचें समर्थन कोणी करतात. त्यांचा पोलखोल अतिरेकानें (Reductio ad Absurdum) सिद्ध करताना कोल्हटकर लिहितात,-" वाटे, कीं न जाणों निऱ्या करता करता वीज चमकून तिनें मला भस्म करून टाकिलें, तर माझे देशहिताचे विचार जागचे जागींच राहतील. माझ्या स्वत:च्या जिवाबद्दल मला मुळींच पर्वा नव्हती; पण माझ्या देशाबद्दल मला वारंवार हळहळ वाटे, असो. याप्रमाणें मी विजेच्या भीतीनें दोन दिवस आजाराचें मिष करून ओवळ्यानेंच अन्न खाल्लें. "

लोकभ्रमावर प्रहार

मांजर आडवें जाणें, विधवा समोर दिसणें वगैरे अपशकुन मानण्याच्या मूर्ख चालीरीतींवर 'मालाकार' चिपळूणकरांनीं कोरडे उडविले आहेतच, पण कोल्हटकरांच्या विनोदाचा रेशमी चाबूक कसा आहे पहा—" प्रथम युद्धाच्या रसद, तोफखाना, रिसाला, पायदळ या खात्यांच्या जोडीस शकुन व भाकीत हीं खातीं निर्माण केलीं पाहिजेत. पुनः शकुनखात्याचीं विधवाखातें, मांजरखातें, पालखातें, शिंकखातें इत्यादि पोटखातीं करून त्यांजवर योग्य सर्कसवाल्याच्या किंवा इतर अधिकाऱ्यांच्या नेमणुकी केल्या पाहिजेत. सैन्याच्या जशा क्वायती होतात तशा विधवांच्या, मांजरांच्या, पालींच्या वगैरे झाल्या पाहिजेत. भाकीत–खात्यात फलज्योतिष सामुद्रिक, रमल इत्यादि निरनिराळीं पोटखातीं करून त्यावर हुषार वहांच्या नेमणुकी केल्या पाहिजेत. "

अशा पोकळ व आचरट रूढींबरोबरच, गणेशोत्सवासारख्या चैतन्यदायक प्रथेवरहि त्यांनीं आपलें उपहासाचें शस्त्र चालविलें. लो. टिळकांनीं सुरू केलेल्या या उत्सवांतील क्रांतिकारकता चिरोलनें ओळखली, पण तणावरोबर फुलवेलीहि कापणाऱ्या माळ्याचा आवेश कोल्हटकरांच्या सुधारकी लेखणींत शिरला. गणपति-उत्सवांत तोंडपाटिलकी करणाऱ्या शब्दशूर व्याख्यात्यांची टर उडविण्यासाठीं कोल्हटकर 'गणेशचतुर्थी' या लेखांत लिहितात, " हल्लीं गणपत्युत्सवांत जे वक्ते धर्माभिमानाविषयीं नुसत्या तोंडाच्या हात हात लांब गप्पा मारतात, ते जर हातभर शेंपूट लावून व अंगावर काळेपिवळे पट्टे ओढून नाचूं लागतील तर धर्मास अधिक बळकटी येईल अशी माझी समजूत आहे. "

बंडूनाना सनातनी. अस्पृश्यता पाळणारे. हें त्यांचें मत किती काटेकोरपणें चाले याची माहिती 'धर्मांतर' या लेखात पुढीलप्रमाणें दिली आहे, " आमचे बंडूनाना तर वर्णव्यवस्थेचे नियम पाळण्यात इतके दक्ष आहेत, कीं ते अतिशूद्राचा स्पर्श झाल्यास ज्याप्रमाणें सचैल स्नान करितात; त्याप्रमाणें महार–मांगांच्या खात्यात रकमा मांडिल्यावर लेखणीचें टोंकही

पाण्यानें धुवून टाकितात. त्यानीं त्या कामाकरिता एका निराळ्या दौतीची योजना केली असून त्या अस्पृश्य दौतीची त्यांच्या कलमदानावर सावली पडणार नाहीं, इतक्या अंतरावर ती ठेवण्याची ते नेहमीं खबरदारी घेतात.''

टुख्याच्या चालीवर कितीकानीं दातओठ खाऊन टीका केल्या आहेत. पण हिरव्या ताटानें गुराला मारावें म्हणजे मार खाता खाताहि तें ताट चाटीत असतें, त्याप्रमाणें सुदाम्याची विनोदी टीका सुखदायक आहे. 'ग्रंथसमारंभ' या निबंधात सुदामा म्हणतो, ''नुकतेंच मी महाराणी व्हिक्टोरियाचें चरित्र वाचलें होतें. त्यात त्यांचे अलौकिक गुण वाचून माझ्या मनावर इतका काहीं ग्रह झाला, कीं तेव्हापासून मला त्यांच्या मुखवस्त्याचा संग्रह करण्याचा फार नाद लागला. किती तरी वेळा कुळा-कडून रक्कम आल्यावर मी तासचे तास राणीसाहेबांच्या मुखाकडे राज-भक्तीनें सद्गदित होऊन पहात बसलों आहें ! राणीसाहेब तर आम्हाला सोडून गेल्याच, त्यांच्या रौप्यमय प्रतिमांचा तरी वियोग होण्याचा मजवर प्रसंग न येवो !''

रूढीवर टीका

'चित्रगुप्ताचा जमाखर्च' या लेखात श्रीगजाननासमवेत त्याच्या उंदरा-वरच बसून सुदामा परलोकाचा प्रवास करतो, तेव्हा त्याचे मित्र बहुताना व पाडलेल्या हेहि पापपुण्याचीं गाठोडी पाठीशीं बांधून आलेले त्याला दिसतात. जप-तप, उत्सव-समारंभ, व्रत वैकल्यें इत्यादि त्याच्या धार्मिक कृत्यांच्या नावानें चित्रगुप्ताच्या वहींत जमेच्या बाजूस एकहि आकडा पडला नाहीं, उलट अतिशूद्रांची मरणापासून केलेली मुक्तता व अनाथाश्रमास दिलेली देणगी या परोपकाराचीच गणना पुण्यात झालेली होती, असें या लेखात दाखविलें आहे. लेखातील परलोक-प्रवासाची कल्पना व त्याची विनोदी भाषाशैली यामुळें वाचक शेवटपर्यंत हसत असतो — आणि लेख संपल्यावर व हंसें ओसरल्यावर त्याच्या बुद्धींत लेखकानें खऱ्या धर्माचें जें स्वरूप सूचित केलें आहे, त्याचा प्रकाश पडतो.

सनातनी समाजाची कुचेष्टा करण्याची पराकाष्ठा 'भविष्य-कथनाची

साधनें' या लेखात कोल्हटकरांनीं केली आहे. ते भविष्य सांगतात, "आजपासून पाचशें वर्षांनीं हिंदुस्थान देशातील प्रजासत्ताक राज्याच्या तर्फे शरमामझी युरोपवर राज्य करतील व विधवा-वेशवपन, असमत वैधव्य वृद्ध बाला-विवाह, सहगमन, जातिभेद वगैरे आर्यसंस्था तेथें स्थापून जारीनें अमलात आणतील; ख्रियांना शिक्षणामृत पाजल्यास जन्मसमाधीची व औषधाच्या जेवल्यास अभिकाष्ठ भक्षण करण्याची शिक्षा सुनाविली जात जाईल, आणि गणपतीची थट्टा केल्यास हत्तींच्या पायीं तुडविलें जाईल."

विडंबनाचे नमुने

साधा क्षुल्लकाचा विषय घेतला, तरी कोल्हटकर त्यावर विनोदाची इमारत उठवितात व त्या इमारतींत उपरोधाचा दारूगोळा ठासून भरतात. याचा एक नमुना—" इतर कुल्पें मात्र विवाहाच्या बाबतींत आर्यभूमीस पूर्णपणें शोभण्यासारखींच असतात म्हणजे प्रत्येक कुल्पास एका वेळीं दोन दोन किल्ल्या विकत मिळतात. शिवाय दोन्ही हरवल्यास तिसरी करण्याचीही त्याना धर्माज्ञा आहे "

वर्तमानपत्रांतील विक्षिप्त वार्तांचें विडंबन करता करताहि सनातन्यांना कोपरखळी देण्यास कोल्हटकर चुकत नाहीत. सुदाम्याच्या वृत्तपत्रांतील एक बातमी शेवटच्या टीकेसह वाचा—" ल्हेंडो येथें एक धरणिकंपाचा धक्का बसला. त्यामुळें जमिनीला जी एक मोठी भेग पडली तिच्यातून शेषाचें मस्तक दिसत होतें. शेषाच्या मस्तकावरील मण्यामुळें त्या भेगेंत चोहोंकडे प्रकाशच प्रकाश झाला होता याउप्पर आपलीं पुराणें खोटीं असें म्हणण्याचें धाडस कोण करील ? "

ब्रिटिश सरकारवर टीका करण्याच्या वाटेस कोल्हटकर फारसे जात नसत. तरी 'हजामतीची नीतिमीमांसा' या लेखात ते लिहितात, "वाटींतील व वस्तऱ्याचें पाणी आमच्या अंगातील पाणी नेहमीं जिवंत ठेवीत असतें. हत्याराच्या कायद्यात वस्तरे व नराण्या याचा समावेश केला नाहीं हे आमच्या इंग्रज प्रभूचे आमच्यावर डोंगराएवढे उपकार

कोणत्याहि मताचा कैवार न घेतां केवळ मानवी वर्तनांतील विसंगति दाखवितांनाहि ते उपरोधाचा आश्रय करीत. आनंदासाठीं चाललेल्या गायनांत कांहीं कांहीं गवई किती कष्ट घेतात व देतात हें सांगतांना ते म्हणतात, "आवाज जन्मनांच कर्कश असेल तर फारच चांगलें. तसा नसेल तर रेंकून म्हणण्याचा अभ्यास ठेवावा. कारण तुमचा आवाज जितका कर्णकटु असेल तितकी तुमची तुमच्या गायनपटुत्वाबद्दल कीर्ति अधिक होणार हें निश्चित समजावें."

व्याजस्तुतीचा उत्तम नमुना 'साहित्य-परिषदेची तयारी' मध्यें आढळतो, तो असा—

"उरतां उरले सुधारक ग्रंथकार हे बेटे मोठे विघ्नसंतोषी व घरबुडवे! यांनीं विधवांचें केशवपन बंद करून व स्वतः डोक्यावर छत्रें ठेवून देशी न्हाव्यांचा धंदा बंद केला! पुराणें बंद करून देशी वातींचा कारखाना सपशेल बुडविला!"

भाषेची क्लिष्टता

विनोदाला अनुरूप अशी सहजसुंदर, लवचीक व प्रसन्न भाषाशैली कोल्हटकर यांची नाहीं. कदाचित् त्या काळच्या पांडित्य-प्रदर्शनाच्या संवयीचा हा प्रभाव असेल किंवा चिकित्सा करण्याच्या त्याच्या लेखन-शैलीचाहि हा परिणाम असेल. "स्मृतिपटावर उमटणाऱ्या चित्राचें स्पष्टत्व बहुधा काल-सान्निध्याशीं व्यस्त प्रमाणावर असतें" या वाक्यातील अर्थ, मौजेनें विनोदी लेख वाचणाऱ्या, किती वाचकांच्या डोक्यात उतरेल? तसेंच, "जी बीभत्स गोष्ट प्रतिक्रिया म्हणून हटकून होणार ती जर आपण आपखुशीनेंच स्वीकारली तर ती क्रियेच्या ठिकाणीं होऊन बसेल व तिची प्रतिक्रिया अर्थात् सभ्य वर्तन, सभ्य भाषण हीं होऊन बसतील." या वाक्याचा 'गत्रपदार्थबोध' तयार झाल्यावरच सामान्य वाचक त्यातील हास्यरसाचे घोट घेणार! 'हा उंदीर हिमालयाच्या धाकट्या भावाचें अपत्य असल्यामुळें गणपतीचा (म्हणजे गिरिजेच्या मुलाचा) मातुलहि ठरतो!' इत्यादि कल्पनेची गुंतागुंतहि उकलणें विनोदप्रिय

न्यायकाला कठीणच. 'याचक' वगैरे काहीं लेखांचा बराचसा भाग सात्त्विक चर्चेनें रुक्ष झालेला आहे. 'लेखनकलेचीं स्थित्यंतरें' या लेखात विनोद एकाददुसन्या वाक्यांत लपून बसला असेल तेवढाच! अतिशयोक्तिपूर्ण कल्पना व अलंकारपूर्ण वाक्यरचना साधण्याच्या हव्यासामुळेंहि कोल्हट-करांच्या लेखनात कृत्रिमता व क्लिष्टता आलेली असावी. तथापि काहीं काहीं स्थळें मात्र केवळ अलंकारिक लेखन-शैलीचे नमुने म्हणूनहि वाचनीय आहेत.

अलंकारिक भाषाशैली

'चित्रगुप्ताचा जमाखर्च' हा सारा लेखच प्रा. शि. म. परांजपे यांच्या कल्पना-शक्तीला शोभण्यासारखा आहे. त्यात कोल्हटकर लिहितात, "त्याच्या जमाखर्चाच्या वह्याचे कागद सज्जनाच्या धवल कृत्यांचे केलेले असून ते प्रणयीजनाच्या प्रेमरज्जूंनीं एकत्र बांधलेले होते. त्याच्या दौतींतील शाई दुर्जनाच्या कृष्णकृत्याच्या पापायापासून बनविली होती. त्याच्या तराजूची दांडी पापपुण्याची पर्वा न बाळगणाऱ्या मनुष्याच्या मनाची घडविली असून ती पारड्यातील वजनाच्या मुळींच दाद न देण्यासारखी भक्कम होती. त्या तराजूंचा काटा चंचल मनुष्याच्या स्वभावापासून निर्माण केला होता."

'मुंबईचा दीपोत्सव' पाहण्यासाठीं गेलेल्या सुदाम्याला गाड्याची रांग कशी दिसली? तर "ही गाड्याची रांग म्हणजे मुंबई शहरानें आपल्या गळ्यात घातलेली इंद्रनील मण्याची एक विस्तीर्ण मालाच दिसत होती व या मालेमध्यें त्याच्या रथारूप असंख्य हस्ताङ्कन क्षणोक्षणीं नवीन रत्नें ओंविलीं जात होतीं."

'कुलूप' या लेखात स्त्रीचें वर्णन कोल्हटकरानीं मार्मिकपणें केलें आहे, तें असें—"मानवजातीच्या मूळ पुरुषाचा अधःपात झाला तो केवळ स्त्रीमुळें. कुलुपाचा अधःपात होण्यासही त्याची स्त्री कारणीभूत होते; व चमत्कार हा, कीं अॅडमचा नाश जसा ईव्हच्या फाजील जिज्ञासेमुळें झाला तसा कुलुपाचा स्थानभ्रंशही स्त्रीच्या अतिजिज्ञासेमुळेंच होतो.

ही विचित्र स्त्री पतीच्या पोटात शिरून आतील खाचाखोंचाची पूर्ण माहिती करून घेते, व अर्सें हृदय काबीज करून पतीच्या निश्चळपणाचा भग करून टाकिते फार काय सांगावें, या स्त्रीचा पतीवर इतका पगडा असतो, कीं ती अतरल्यास कुलूप आपल्या धन्यालासुद्धा दाद देत नाहीं!"

'साक्षीदारा' चें वर्णन कोल्हटकर पुढीलप्रमाणें करतात, "या प्राण्याचे मातापितर 'पुराण्याची गरज' व पोटगी भत्ता' हे होत. गरज ही कल्पकतेची आई, हें नातें तर प्रसिद्धच आहे. आई एक असल्या-मुळें साक्षीदार व कल्पकता हीं अर्थात् बहीणभावंडें झालीं"

युक्तिवाद करतानाहि कोल्हटकर अलकाराचा उपयोग कसा करतात पहा, "शनीची साडेसाती सुरू झाल्याबरोबर जर मनुष्यावर अनर्थांची पर्णोळिका येत असेल, तर मुळामुठा नदीस पूर आल्यानें आकाशगगा गढूळ का होऊ नये?"

युद्धाचें रूपक

डासादेकणाच्या चावण्याला युद्धाचें मोठें स्वरूप देऊन कोल्हटकरांनीं विनोद खेळविला आहे. त्याचा एक नमुना—"ढेंकूण हे माणसाशीं जमिनीवर लढतात तर त्याचे साथीदार त्याच्यावर वैमानिकाप्रमाणें आकाशातून हल्ला करितात. रणवाद्यें वाजविण्याचें कामही या साथीदाराकडेच असतें. तुम्हीं आपल्या कानाची रुखें कोणत्याही बाजूस फिरवा, त्यांनीं तिकडे आपला मोर्चा फिरविलाच म्हणून समजावें त्यांच्या वाजविण्याकडे तुमचा कान नव्हता अशी सबब पुढें करण्याला ते तुम्हाला जागाच ठेवीत नाहींत, कधीं कधीं तर नाकालाच कान समजून ते त्यात आपल्या तुताऱ्यासह प्रवेश करितात, व मनुष्याला शिंक येऊन त्याची झालेल्या चुकीबद्दल खात्री होईपर्यंत ते त्यातून बाहेर पडत नाहींत. सामान्य गाण्यावजावण्यात चिजेंतील मुख्य अवसान ज्या स्वरावर असतें, त्या स्वराचें ठिकाण दर्दी माणसावेरीज इतराना सहसा उमगत नाहीं. पण ढेंकूण आपलें वाधुवाद्य मनुष्याच्या रक्तात खुपसून जोरानें फुकीत बसला असता त्याचें साथीदार वादनातील बहारीच्या स्थळीं त्याच्या (मनुष्याच्या, ढेंकणाच्या नव्हे.)

गालाचा पापा घेऊन त्याला इतका प्रेमळ इशारा करितात, कीं तो नुस्ती मानच हलवून न राहता त्या गालावर जोराची थापही मारतो. या प्रकारें वादनास जरी नाहीं तरी गालास चांगलाच रंग चढवितो."

निर्मळ विनोदाचे मासले

कोल्हटकरांच्या निर्मळ विनोदाचे सुरेख नमुने म्हणजे 'चोरांचें संमेलन' व साहित्य परिषदेची तयारी.' तो काळ संमेलन–परिषदांच्या प्रारंभाचा होता. इंग्रजी शिकलेले तरुण निरनिराळ्या कार्यासाठीं सभा भरवीत, संस्था स्थापीत आणि व्याख्यानें–ठराव वगैरेंचे बुडबुडे उडवीत. स्वतःच्या क्षुल्लक कृतीचेहि मोठे नगारे वाजवून 'अहो रूप अहो ध्वनिः' असा परस्पर–प्रशंसेचा सहकारी व्यवहार चाले. राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, व्यावसायिक, जातिविषयक समाना ऊत आला होता. जो उठतो तो संमेलन भरवितो, भाषण करतो, ठराव मांडतो आणि सरकाराकडे मागण्या व समाजाला सूचना करतो. या पोकळ कार्यावर आपल्या विनोदाचे फवारे कोल्हटकरांनीं या दोन लेखांतून सोडले आहेत.

गांवात चोरांचा सुळसुळाट झाला; त्यांच्या संगतीचा परिणाम आपल्यावरहि काय झाला हें सांगताना सुदामा म्हणतो, "एखादा चोर जवळून जात असल्यास मीं नुसतें आपलें अंगच चोरावें. नंतर मी स्वतःच्याच पैशाची चोरी करूं लागलों, म्हणजे असें, कीं या पेटींतला पैसा त्या पेटींत ठेवावा आणि त्या पेटींतला दागिना या पेटींत दडवावा; आणि हें कृत्य चाललें असताना कोणी मजकडे पहात आहे कीं काय म्हणून चोहोंकडे समय दृष्टीनें पहावें. होता होता मी वहिनानांच्या घरचा फाटका जोडा चोरण्यापर्यंत मजल आणिली. वहिनानानाही मजप्रमाणेंच चोरीची संवय जडूं लागली होती. मी जो जोडा त्यांचे घरून चोरून आणिला म्हणून सांगितलें, तो वास्तविक मूळचा माझाच असून त्यांनीं चोरीच्या लहरींत माझ्या घरून पळविला होता." होता होता गांवकऱ्यांपेक्षा चोरांचीच संख्या त्या गावांत जास्त झाली. चोरांनीं आपल्या संमेलनासाठीं लागेल ती वस्तु कोणाच्याहि घरातून बिनबोभाट आणली. सुदामा

व बट्टूनाना यांच्या रुमालाचा उपयोग मंडपाच्या छतासाठीं झाला, आणि बट्टूनानाची शेंडी मंडपाच्या दाराशीं ठेवलेल्या बोकडाच्या चित्राला लावली होती ! अशा प्रकारें ' आमचे गांवकरी अगदीं नखशिखांत पाहुण्यांच्या आदरातिथ्यात गुंतलेले होते.

स्वागताध्यक्षांनीं आपल्या भाषणांत चौर्यविद्येचा महिमा कथन करतांना मोठ्या गांभीर्यानें सांगितलें, " अर्थशास्त्राचा एक मोठा सिद्धान्त आहे, कीं देशाची भरभराट होण्यास त्यांतील संपत्ति देशांतले देशांत फिरत राहिली पाहिजे. चोरीचा धंदा नसता तर हें तत्त्व पुस्तकांतल्या पुस्तकांतच राहिलें असतें. संपत्तीचें स्थलांतर होण्यास अनुकूल असा चोरीशिवाय दुसरा एक तरी धंदा दाखविता येईल का ? "

चौर्यविद्येचा महिमा

अशा अपूर्व संमेलनाला अध्यक्षहि तसाच नको का ? त्याचें गुणवर्णन करतांना स्वागताध्यक्ष सम्या रामोशी यांनीं विशेष गोष्ट ही सांगितली कीं, " हाकून चोरी झाली नाहीं अशी त्यांची एकही रात्र वायां गेली नाहीं. अध्यक्षमहाराजांनींही तेच व्रत चालू ठेविलें आहे हें निराळें सांगण्याची जरूरी नाहीं. यानें हें व्रत चालण्याला या संमेलनामुळें विघ्न येईल असें कोणी समजू नये. कारण आज रात्रीं येथल्या रहिवाश्यांना आपलें हस्त-लाघव दाखविण्याचा यांचा निश्चय झाला आहे. "

शेवटीं अध्यक्ष सराप्पा भिल्ल यांची हातचलाखी सांगून स्वागताध्यक्षांनीं *सर्वांना चकित केलें. एका बड्या खटल्यांतून त्यांना वकिलानें वांचविलें.* तेव्हां " यांनीं आपल्या वकिलास उदार होऊन त्या पन्नास हजार रुपयांचें बक्षीस दिलें, ते रुपये वकीलसाहेबांच्याच घरीं चोरी करून मिळविले होते."

' चोरांच्या संमेलनांत ' अकरा ठराव झाले त्यांतील काहींमध्यें उप-हासाची दारू ठासून भरलेली आहे. ब्रिटिश सरकारनें विनापरवाना हत्यारें वापरण्यास सर्वांना बंदी केली, याचा निषेध राजकीय पक्ष आपापल्या सभापरिषदांतून जोरजोरानें करीत पण चोरांच्या संमेलनांत संमत झाला तो ठराव असा—" चोरी होतांना घरमालकाकडून चोरांना हत्यारांनीं

इजा होण्याचा फार संभव; परंतु हत्यारांचा कायदा करून ती भीति दूर केल्याबद्दल ही सभा सरकारचे मन:पूर्वक आभार मानिते." यापेक्षा दुसऱ्या कोणत्या शब्दांनीं सरकारची शोभा करतां आली असती? गुदगुल्या करून माणसाला ठार मारणाऱ्या अस्वलासारखीच ही विनोदाची पद्धत नाहीं काय?

जशी सरकारावर, तशीच साहित्यिकावरहि चोरानीं एका ठरावान्वयें चोरटी टीका केली. तो ठराव असा—"चोर व ग्रंथकार या उभयतांचा हेतु अर्थचौर्याचाच असल्यामुळें दोघांचें एकच संमेलन भरविण्यात यावें अशी ग्रंथकाराच्या संमेलनास विनंति करण्यात यावी."

या लेखाचा शेवटहि बहारीचा केला आहे. 'पाहुण्यांना निंदा करून ...आम्ही जड अंत:करणानीं पण हलक्या खिशानिशीं घरोघर परत आलों' असा गंमतीचा विरोधाभास लेखाच्या कळसासारखा शोभत आहे. असाच अनुरूप शेवट 'कुलूप' या लेखाचा केलेला आहे. बटूनानाच्या कुदळीनें दिलेल्या टोमण्यानें 'त्याच्या तोंडाला आपोआप कुलूप बसलें,' ही अखेर किती मनेची आहे! अशीच विनोदी समाप्ति 'साहित्य-परिषदेची तयारी' या लेखाचीहि केलेली आहे.

साहित्यिकांचें व्यंग-दर्शन

'साहित्य-परिषदेची तयारी' हा लेख तेवीस पानांचा आहे. तो आरंभापासून शेवटपर्यंत निर्भेळ विनोदानें भरलेला आहे. साहित्य-परिषदेची तयारी करण्यासाठीं सुदामा, नट्टूनाना व पाडुतात्या या मित्र-त्रयाला प्रथम साहित्यिक बनावें लागलें. प्रत्येकानें एका महिन्यात एक एक बडा ग्रंथ लिहून छापूनहि प्रसिद्ध केला! सुदाम्यानें एका इंग्रजी कादंबरीचें भाषांतर केलें आणि "स्वतंत्र ग्रंथ" म्हणून जाहीर केलें. मूळ कादंबरींतील सुधारकी विचार हाणून पाडण्यासाठीं सुदाम्यानें कादंबरीचा शेवट असा केला, "हें सुधारकी जोडपें आगगाडींतून एका पुलावरून प्रवास करीत असतां एकाएकीं पूल मोडून त्यांचा डबा पुढील एंजिनासह पुलावरून खालील नदींत पडला, आणि तो व मागील डबे जोडणारी साखळी धक्क्यानें त्या डब्या-

पासून अलग झाली. इतक्यात कर्मधर्मसंयोगानें एक भयंकर धरणीकंप होऊन मागील डब्यापुढें एकाएकी एक टेकडी उभी राहिली व यामुळें त्या डब्याचा बचाव झाला. त्या डब्यात एकूण एक उतारू सनातनधर्माभिमानी होते ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे."

कृत्रिम प्रसंगाची गर्दी करून सनातनी विचार पुरस्कारणाऱ्या कादंबरीकारावर किती तिखट टीका आहे ही! नवल हें कीं, असे अकल्पित प्रसंग त्याच्याच शिष्यानें कल्पून 'प्रेम–सन्यास' नाटकांत दडपून घातले! आणि नाटकाचा शेवट स्वाभाविकपणें सुधारकी तत्त्वज्ञानाप्रमाणें होणें योग्य असता, लोकमताला वश होऊन, नायक–नायिकेचें पुनर्विवाहाऐवजीं मृत्यु घडविले! गुरूची ही टीका प्रसिद्ध झाली १९१४ सालीं आणि शिष्याचें नाटक रंगभूमीवर आलें १९१२ सालीं! तें नाटक पाहून त्याचें विडंबन करण्यासाठीं तर कोल्हटकरांनीं वरील मजकूर लिहिला नसेल ना?

मुदाम्यानें कादंबरी लिहिली, तर बहुतानानीं अकल्पितच उलटीसुलटी करून छापली आणि 'शुद्धिपत्राला शुद्धिपत्र' जोडून ग्रंथाचें वजन वाढविलें! त्याहूनहि 'वजनदार' ग्रंथ पाहुतात्यांनीं तयार केला, तो म्हणजे डायरी!–तीहि जुन्या सालची! तरी पाहुतात्या ग्रंथकार बनलेच! त्या उच्च पदावरून ते आपल्या दोघा दोस्तांना कृपाळूपणें म्हणतात, "तुमचा हा पहिलाच प्रयत्न आहे हें मला ठाऊक आहे. मी तुमच्यापासून फारशी अपेक्षा करीत नाहीं." आणि आपल्या अनुभवाचें सार म्हणून ते पोक्तपणानें सांगतात, "एकंदरींत ग्रंथकर्तृत्व ही कांहीं मोठीशी गोष्ट नाहीं. आपण लक्ष पुरवीत नाहीं तोंवरच त्याचा बाऊ वाटतो पण तें काम हातीं घेतलें कीं हातच्या मळासारखें वाटूं लागतें." अशीं प्रतिभा नसताना कवि म्हणून आणि ज्ञान नसताना लेखक म्हणून समाजात मिरविणाऱ्या व वर्तमानपत्रात झळकणाऱ्या साहित्यिकांचीं हीं विडंबन–चित्रें जितकीं हास्यकारक तितकींच टीकापूर्णहि नाहींत काय?

अशा तीन प्रचंड ग्रंथाच्या जनकांनीं प्रास्ताविक सभा घेतली. गर्दी झाली तर ती मोडण्यासाठीं दोन पोलिसहि बोलावले, पण त्या "दोन

पोलिसाचें घोरणें वर्ज्य केल्यास सारी सभा चित्राप्रमाणें स्तब्ध राहिली होती. " कारण सभेमध्ये कोणी फिरकलेंच नाहीं ! वर्गणी गोळा करण्यासाठीं ' आम्हीं ज्या ज्या रस्त्यानीं जावें, ते ते रस्ते ओसाड होऊन गावाचे इतर भाग माणसानीं गजबजून जावे ! " गावात प्रेग पसरल्याच्या वातमीसह साहित्यिकाना निमंत्रणें पटविलीं गेलीं. त्याना समेलनाच्या दिवशीं कडक उपास धालण्याचाहि निर्धार कळविला गेला ! पण निमंत्रण–पत्रिकाचें उत्तर आलें नाहीं कीं एकाहि साहित्यिकानें येण्याचें केलें नाहीं. कारण '–निमंत्रणाच्या पाकिटावर पत्ते लिहावयाचे राहिले होते– म्हणून त्या पाकिटाचा गट्ठा ' डेड लेटर ऑफिस'मधून या त्रिमूर्तीकडे परत दाखल झाला !

बोध व विनोद

' यश सिद्धीचे सोपे व अचूक मार्ग ' या गंभीर व लाबलचक नावानें जो लेख कोल्हटकरानीं लिहिला आहे, त्यात नवस, दृष्ट, शकुन, जादू, तोडगे, वशीकरण, सत्यनारायण, इत्यादि लोकभ्रमावर खरपूस टीका आहे आणि ती सारी हास्य उत्पन्न करणारी आहे. बुवाबाजीच्या चमत्कारिक प्रकारावरहि त्यानीं आपल्या विनोदी शस्त्राचे हसरे प्रहार केले आहेत. पाण्याचें दुर्भिक्ष झालें असताना कोणकोणत्या आपत्ति लोकावर येतात व त्या कशा निवाराव्यात याचें वर्णन करताना त्यानीं कल्पनामागून कल्पना लढविल्या आहेत फार काय, ' धर्मांतर'मधील नुसत्या तीन खुर्च्या मोडक्या कशा होत्या याचें वर्णन त्यानीं केलें आहे, तेंहि रसरस चित्रविणारें आहे रोग–निवारणासाठीं एक मुलगा खिस्ती व दुसरा मुसलमान होतो–आणि अखेरीस दोघेहि परत हिंदुधर्मात येतात, या साऱ्या उलथापालथी जितक्या हास्यकारक तितक्याच बोधप्रद आहेत. आपल्या विनोदी लेखाचें साध्य काय' हें खुद्द कोल्हटकरानीं पुढील शब्दानीं सागितलें आहे व तें सर्वांसच पटण्यासारखें आहे.

"या लेखनपद्धतींत लेखकाची भिस्त अन्वयापेक्षा व्यतिरेकावर, सादृश्यापेक्षा विरोधावर व बुद्धीपेक्षा कल्पनेवर असल्यामुळें तिचा वाचकावर

उत्कट ग्रह होतो. तिनें वाचकास प्रथम जरी राग आला तरी त्याचें चित्त शांत व स्थिर होतांच त्याच्या कल्पनेसमोर टीकाविषयीभूत प्रकारांतील विरोध उभा राहून त्याच्या बुद्धीसही त्याची हास्यास्पदता पटूं लागते; रागाची जागा लाजेकडून घेण्यात येते; व टीकाकार आपणांस हिणविण्यात आनंद मानणारा आपला हितशत्रु नसून आपलीं वैगुण्यें हंसतहंसत दाखविणारा आपला निस्सीम मित्र आहे अशी शेवटीं त्याची खात्री होते."

रा. ग. गडकरी : : : २२

" माझ्या अंगीं विनोद नसता, तर मला आत्महत्याच करावी लागली असती " असे उद्गार म. गांधींनीं काढले होते. महात्म्या-इतकीच अस्मादिकांनाहि विनोदाची गरज नसते. नाहीं तर, एकारलेलीं,

त्रासलेलीं व आनलेलीं आयुष्यें कंठण्याची पाळी त्याचेवर येते–किंबहुना त्या आयु-ष्याचा अंत म्हानसहान कारणावरूनहि केल्याचें आढळतें. यन्त्राला जशी स्प्रिंग किंवा बैलगाडीला जसें वंगण; तसें मानवी जीवनाला हास्य होय. " गालातल्या गालात हसण्याच्या तल्प सुतापासून घोड-हसाच्या राक्ट दोरखंडापर्यंत " सर्व प्रकारचे हास्य–पट विणण्यात गडकरी चतुर आहेत.

गडकरी हे कवि, नाटककार व विनोदी लेखक या तिन्ही नात्यांनीं मोठें यश मिळवून गेले. नाट्य व विनोद या दोन क्षेत्रात ते कोल्हटकरांचे चेले होते—'सवाई चेले' होते. काव्यात कोल्हटकरांपेक्षा त्यांची कल्पना-शक्ति अधिक उत्तुंग आणि रमणीय. नाटकामध्येंहि पद–लालित्य व रसोत्कटता या दोन गुणांचे बाबतींत त्यांनीं गुरुवर ताण केली. तसेंच विनोदाच्या क्षेत्रात गुरुपुढें मजल मारून त्यांनीं उपमा–उत्प्रेक्षा–श्लेषादि अलंकारांच्यां 'धावाची शर्यतें' काढलीं, अतिशयोक्तीचे सीमापार टोले मारले, काव्य–कल्पनेची ,गोलंदाजी तर त्यांनीं प्रेक्षकांना तोंडात बोट

घालावयाला लावण्याइतक्या चपलतेनें केली आणि प्रतिपक्ष्याचा उपहास करून त्याला वाचकाच्या चित्तांतून 'बाद' करण्यांतहि तें अधिकें यशस्वी ठरलें. या गुरु–शिष्याच्या विनोदाची तुलना करून "हास्य–विनोद-मीमांसा" कार श्री. न. चिं. केळकर यांनीं असा निर्णय दिला आहे कीं, "विनोदी लेखक या नात्यानें गडकरी यांची प्रतिमा कोल्हटकरांच्या प्रतिभेपेक्षा अधिक पैलूदार व पल्लेदार आहे."

प्रांतांचा शेजारधर्म

राम गणेश गडकरी यांचा जन्म ता. २४ मे १८८५ रोजीं गणदेवी येथें झाला. किर्लोस्करांचें मृत्यु-वर्ष हेंच. मराठी नाट्यकलेचा उत्कर्ष करणारे किर्लोस्कर महाराष्ट्राच्या एका सरहद्दीवर जन्मास आले, तर त्या नाट्यकलेचा विकास करणारे दुसरे नाटककार गडकरी हे महाराष्ट्राच्या दुसऱ्या सीमेवर जन्मास आले. अशा रीतीनें कर्नाटक व गुजरात या दोन्ही प्रांतांनीं आपला शेजारधर्म पाळला आहे! गुजरातेंतील नवसारी तालुक्यात गडकऱ्यांचा जन्म झाला. लहानपणींच त्यांचे वडील वारले. त्यामुळें गरिबीचे कांटेकुटे त्यांच्या मार्गावर पसरले गेले. त्यावरूनच रखडत–खरडत जाऊन गडकऱ्यांनी मॅट्रिकची वेस वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी ओलांडली. पुढें फर्गसन कॉलेजात त्यांनीं एक वर्ष काढलें. तेथें त्यांना गणित विषयानें अडविलें. पहिल्या वर्षाच्या परीक्षेंत त्यांना अपयश आलें आणि तेथेंच त्यांचें शिक्षण सुटलें.

तरुणांचे लेखक

'बाळकराम' या टोपण नांवानें त्यांनीं विनोदी लेख लिहिले, 'गोविंदाग्रज' या उपनावानें काव्य–रचना केली, आणि 'राम गणेश गडकरी' या उघड नांवानें ते नाटककार म्हणून महाराष्ट्र रसिकांपुढें आले व चमकले. कोट्या पेरून विनोदाची लखलख पिकविण्यांत त्यांनीं आपल्या गुरुवरहि ताण केली. 'रिकामपणची कामगिरी' या लेखमालेंत ठकीच्या लग्नाचे जे विचित्र अनुभव त्यांनीं दिले आहेत, ते कोणाच्याहि हृदयन

हसून मुरमुड्या वळविण्यासारखे आहेत. 'कवीचा कारखाना' यात जितका विनोद भरलेला आहे, तितकीच टीकाहि ठासलेली आहे. यापेक्षा गडकऱ्यांचें काव्यातील यश अधिक उत्तुंग व उज्वल. कोल्हटकरांच्या मानानें तर त्यानीं काव्याच्या मुलखात फारच मोठी मजल मारली. त्यांची कल्पकताच अनिवार, उच्छृंखल, गगनचुंबी. नादमधुर शब्दरचना, रम्य काव्यकल्पना आणि हृद्य प्रेमभावना ह्या तीन गुणानीं नटलेलीं त्यांची नाटकेंहि तरुणांचें अंतःकरण सहज जिंकू शकलीं.

तीन विनोद-मूर्ति

'प्रेमसंन्यास', 'पुण्यप्रभाव' 'एकच प्याला' व 'भावबंधन' हीं चार काय ती त्यांचीं पूर्ण नाटकें पण गेल्या सुमारें चाळीस वर्षांत त्यांच्या यशाचे निनाद सतत निघत आहेत 'सुरसुंदरी' नावाचें गुजराती नाटक त्यानीं अगदीं ल्हानपणीं लिहिलें होतें, पण तें नष्ट झालें तसेंच 'तोड ही माळ' हें नाटकहि कालवश झालें 'राजसंन्यास' व 'वेश्याचा बाजार' हीं त्यांचीं नाटकें अपूर्ण आहेत. 'गर्व-निर्वाण' हें प्रल्हादाच्या कथेवरील नाटक अपुरेंच आहे या अपूर्ण नाटकांपैकीं 'राजसंन्यास' हें इतकें अपूर्व आहे कीं, त्याला तोड मराठी नाट्यसृष्टींत दुसरी नाहीं. गडकऱ्यांच्या काव्य-कल्पनेला येथें नुसती उधाण भरती आली आहे. पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें त्यांच्या प्रतिभेच्या सकल कला या नाटकांत विकसलेल्या आहेत. एकाच प्रवेशांत, एकाच वेळीं, चारचार रस खेळविण्याचें अजब सामर्थ्य या भाषा-प्रभूनें येथें दाखविलें आहे गडकऱ्यांच्या कल्पनागृहीतून निर्माण झालेलीं गोकुळ, धुंडीराज व तळीराम हीं तीन पुरुष-पात्रें प्रेक्षकांना खदखदा हसावयास लावून जशीं अमर झालीं आहेत, तशीच सिंधु, शिवांगी व लतिका हीं तीन स्त्रीपात्रें रसिकांना ढळढळा अश्रु ढाळावयास लावून त्यांच्या हृदयांत कायमचें वास्तव्य करून राहिलीं आहेत अशी विविध व बहुमोल साहित्य-सेवा करून गडकरी ता. २३ जानेवारी १९१९ रोजीं निधन पावले

शाब्दिक लीलाचें पीक

गडकऱ्यांनीं आपल्या नाटकांत विनोदाचा शिडकाव मुक्तहस्तानें केलेला आहे. 'वेड्याचा बाजार' हें तर बोलूनचालून प्रहसनच. 'गिळ, गिळ, कोटी गिळ' अशी सक्ती एका पात्रानें दुसऱ्यास करावी, इतकी बेसुमार उधळपट्टी त्या नाटकांत कोट्यांची केलेली आहे. कोट्या करण्याचें गडकऱ्यांचें वेड या नाटकांत मोकाट सुटलें आहे. आणि शब्द-लीलाचें वेडें पीक सर्वच नाटकांत आहे. 'एकच प्याला'तील तळीरामाचा, 'भावबंधना'तील इंदु बिंदूचा, पुण्यप्रभावातील 'नुपूर–किंकिणी व सुदाम–दामिनी यांचा, 'प्रेमसंन्यासा'त गोकुळचा आणि राजसंन्यासातील जिवाजी–देहूचा हे सारे कथाभाग हास्यरसानें थबथबलेले आहेत. त्यातहि भावबंधनातील धुंडिराजाच्या विनोदाला कारुण्याची व उदात्ततेची जोड मिळाल्यानें तर तो अलौकिक साधला आहे.

लग्न-पद्धतीवर टीकास्त्र

नाट्य किंवा काव्य यामध्यें गडकऱ्यांचा विनोद वावरतो, पण तो कसा ! तर, मोठ्या माणसांच्या दिवाणखान्यांत लहान मुलांनीं दबून, थरकून चालावें तसा, तींच मुलें मोकळ्या पटांगणावर गेलीं म्हणजे स्वच्छंदानें उड्याबागडू लागतात, तसा गडकऱ्यांचा विनोद त्यांच्या विनोदी लेखांत मोकळेपणानें विहार करीत असतो त्यांच्या विनोदी लेखांचा संग्रह 'बाळकराम' या नावानें प्रसिद्ध झालेला आहे. 'रिकामपणाची कामगिरी' व 'वर्मीचा कारखाना' या दोन लेखमाला त्या पुस्तकांत प्रमुख आहेत. पहिल्या लेखमालेचा विषय 'ठमीचें लग्न' हा आहे. ठकी म्हणजे कुरूपतेचा अर्क. तिचें लग्न जमविण्यासाठीं तिचे वडील तिंबूनाना, आबाभटजी आणि लेखक बाळकराम हे तिघेजण जिवापाड श्रम कसे करतात, समाजाचा कोपरा न कोपरा कसा धुंडाळतात आणि त्यावेळीं लग्नातील रूढी व माणसांचे स्वभाव–दोष या दगडधोंड्यांवर ते कसे ठेंचाळतात याचें वर्णन बारकाईनें, कोटीबाजपणानें व कल्पकतेनें गडकऱ्यांनीं केलें आहे. तें वाचून ज्याचें पोट दुखणार नाहीं असा रसिक वाचक विरळा.

आणि हसता हसता लग्नपद्धतीवर दात ओठ खाणार नाहीं असाहि वाचक विरळाच सापडेल. कोल्हटकराचे पाडुताल्या व बड्डनाना हे मानसपुत्र जितके चिरजीव, तितकेच गडकऱ्यांचे नाळक्या व निंगूनाना.

एखाद्या शाळूजोडीला छिद्र पडून आतील अंग उघडें दिसावें त्याप्रमाणें गडकऱ्यांनीं, केलेल्या लग्नपद्धतीच्या या विडंबनामध्यें कचित् त्यांचें अंतरींचे विचार सरळपणें उघड झाले आहेत. ते असे — "माझ्या दयाशील वाचकभगिनींनो! स्त्रीजातीचा अभिमान धरा! अंगदी नाइलाजामुळें का होईना-पण अशा रीतीनें आपल्या पोटच्या गोळ्याचें प्रदर्शन करावयाला तयार होणाऱ्या 'घर'च्या मडळींच्या आड या आणि दुसऱ्याच्या आतड्याची अशी हेटाळणी करावयास सरसावणाऱ्या आपल्या उन्मत्त मुलांबाळांना आळा घाला!"

विसंगत वस्तूंची गल्लत

"लग्न पहावें करून" या म्हणीच्या म्हणींत वधूपित्याच्या हालांचें ब्रम्हांड साठवलेलें आहे नुसत्या नवरीच्याच नव्हे, तर प्रत्येक मुलीच्या 'लग्नाला सतरांशें साठ विघ्नें' येतात त्या विघ्नाचा आरंभ वरसंशोधना-पासून होतो लग्नाचे मुहूर्त वैशाखांत असतात, त्यावेळीं वसंतऋतु असतो. वसंतऋतूंत कोणकोणते फेरफार होतात, त्या रम्य व क्षुद्र घटनांची गमतीदार गल्लत या लेखाचे आरंभींच दिली आहे, ती अशी— "वसंतऋतूंत आपल्या या सृष्टीमध्यें केवढाले फेरफार घडून येतात हें नव्यानें कशाला सांगावयाला पाहिजे! झाडांना पालवी फुटते, आंब्याला मोहोर येतो, वेलींना फुलें येतात, ठिकठिकाणच्या वक्त्यांना शब्द फुटतात, पाढऱ्या सशांना पोरें होतात, मेंढ्यावरची लोंकर कातरतात, कोकिळेला कंठ फुटतो, उन्हावर नवे अभ्रे चढतात, शहरबाजारांतून खेडेगांवच्या पाहुण्यांना ऊत येतो, मोराला नवा पिसारा फुटतो, कुत्र्यांना लूत लागते, तोरणाकरवंदाचें पेव फुटतें, कलिंगडें विकावयास येतात."

या साऱ्या त्र्याघाईट घडामोडींमध्यें वरपक्षाची मायीं फिरतात ही महत्त्वाची घटना गडकऱ्यांनीं सांगितली आहे एरवीं फडतुस मानला

जाणारा ' नवरदेव ' स्वतःच्या मोसमात स्वतःला काय समजतो याचें वर्णन करताना गडकऱ्यांनी अतिशयोक्तीची तार पुढीलप्रमाणें छेडली आहे. " महमद गिजनीच्या धनलोभानें तो स्वार्थपरायण होतो, नेपोलियनच्या महत्त्वाकांक्षेनें तो आपल्या मुलाकडे पाहतो, नाना फडणिसाच्या व्यवहारकौशल्यानें तो मुलाची किंमत ठरवितो, शिवछत्रपतींच्या धाडसानें वाटेल त्या विजापूरकरावर तो त्या रकमेचा मारा करतो आणि नादिरशहाच्या क्रूरपणानें ही रक्कम वसूल करून घेतो. "

कंगालाची आढ्यता

थोरथोर ऐतिहासिक पुरुषांच्या सद्गुणाचें संमेलन आपल्या अंगी मानणारा हा वरपिता किती कंगाल असतो, याचें वर्णन तर गडकऱ्यांनी फार मजेशीर केलेलें आहे. एका वरपित्याचें घरीं बाळकराम व तिंबूनाना गेले असताना " एका मूठच्या चौकोनी, पण जुनेपणामुळें कोपरे फाटून जवळजवळ लंबवर्तुळ होत आलेल्या सतरंजीवरील कैद एका बुरणुसानें गाडून आम्हा दोघाना लोडवजा ठेवलेल्या वळकटीजवळ मोठ्या मानानें नेऊन बसविलें. तिंबूनाना, वळकटीवरीं टेंकून बसून मी सतरंजीवर शक्य तितकीं मोकळीं बेटें चुकवून बसण्याचा प्रयत्न केला. वळकटींतल्या कापसाचाहि सपाट पसरटपणा जाऊन हजारों गुठळ्यामुळें ठिकठिकाणीं त्याचे स्तर निर्माण झाले होते. वळकटीच्या या उंचसखल पृष्ठभागाशीं आपल्या सपाट पृष्ठभागाचा कसातरी सलोखा सभाळून तिंबूनाना स्वस्थ बसण्यासाठीं सारखे चळवळ करीत होते "

' फाटकी सतरंजी, वळकटीची बेचवशाही, मोडकी खुर्ची, अगदे तुटलेल्या वहाणा '—अशा वैभवाच्या वरपित्यानें शेवटीं मोठ्या आढ्यतेनें तिंबूनानाना सुनावलें, ' या जन्मीं आम्हास कर्तव्य नाहीं. ' वरपित्याच्या तोंडीं ' यदा आम्हास कर्तव्य नाहीं. ' हें उद्दाम उत्तर इतकें रुळलेलें असतें कीं, विचार न करताच ते त्याचा उच्चार करतात, आणि म्हणूनच ' यदा'च्या ऐवजीं ' या जन्मीं ' असे हास्यास्पद शब्द वरपित्याच्या तोंडून निघाले. वरपित्याची कंगाली दरीइतकी खोल आहे, तर त्याची

आढ्यता पर्वतासारखी उच आहे. या विषमतेंतूनच विनोद निर्माण होतो.

उपहासाची धार

वधूपरीक्षेची चाल किती लज्जास्पद आहे याचें चित्र वरेरकरांनीं ' हाच मुलाचा बाप ! ' या नाटकांत रंगविलें आहे. गडकरीहि आपल्या या विनोदी लेखमालेंत उपहासानें लिहितात—" या वधूपरीक्षेंत साधारणतः गाय, म्हैस किंवा घोडी घेतांना दाखविण्याइतकीच व्यावहारिक अपूज्यबुद्धि दाखवावयाची असते. मात्र ही परीक्षा नवऱ्यामुलाच्या बापानें किंवा दुसऱ्या कोणीतरी करावयाची असते. स्वत. वराचा यांत कांहीं एक संबंध असता कामा नये ! आणि तें गैर आहे, असें धर्मलंड सुधारकाखेरीज कोण म्हणणार ? "

वरपक्षाच्या कुरेवाजपणाइतकेंच विघ्न आकाशांतील ग्रहांचें. त्याचें प्रतिबिंब कागदावरील पत्रिकेंत उमटतें. त्या पत्रिकेंतील ग्रहांचें वास्तव्य कशा प्रकारचें असतें हें गडकरी पुढील विनोदी शब्दांनीं सांगतात : " एखाद्या वेळीं सारे ग्रह दोनतीन घरांतच दाटीवाटीनें वसति करून व बाकीचीं घरें ओसाड पाडून, पत्रिकेला विजापूर–हंपीसारख्या उजाड पडलेल्या प्राचीन शहराचें वैभव आणतात, तर एखाद्या वेळीं, इग्लिशमनप्रमाणें एकेका घरांत एकेकजण राहून पत्रिकेला लोणावळें–महाबळेश्वर यासारख्या हवेशीर ठिकाणाचा नकाशा बनवितात. "

सातमजली अतिशयोक्ति

लग्नाचा एक जोडा जमविण्यासाठीं वधूपक्षाला अनेक जोडे फाडावे लागतात–किंबहुना वरपक्षाकडून जोडे खावेहि लागतात ! यामुळें मुलीचा जन्म झाल्याचें कळताच तिच्या बापाचें तोंड आंबट होतें. अर्थात् आता हा काळ बराचसा पालटला आहे. स्त्री–शिक्षणाच्या प्रसारापाठोपाठ प्रौढविवाह आले आणि त्यांच्यामागोमाग प्रेमविवाहहि येत आहेत. प्रौढ व सुशिक्षित वधूवर आपापले विवाह स्वत.च ठरवित आहेत त्यामुळें हुंडा, करणी, पत्रिका, मुहूर्त किंबहुना जात, धर्म इत्यादि निर्बंधांचे

सासळदडहि आता रेशमी पिंजीप्रमाणें सहज फाटरले जाऊं लागले आहेत स्त्रीपुरुषाना समानता राज्यघटनेनेंच प्राप्त झाली आहे. व्यवहारातहि ती दृष्टीस पडत आहे पण अजून ही समता व त्याची निर्विघ्नता समाजाच्या सर्व थरामध्यें मुरलेली नाहीं. गडकऱ्याच्या वेळीं तर तिची चाहूलहि फारशी ऐकू येत नव्हती. हुड्यासाठीं स्वत ला जाळून घेणारी स्नेहलता आणि सासुरवासानें गाजल्या गेलल्या बालवधू शेंकडों होत्या त्यामुळें कन्येचा जन्म तें तिच्या पित्याला प्राणसंकट वाटे. अशा परिस्थितींत गडकनानानीं एका नववधूला चुकून 'अष्टकन्या सौभाग्यवती भव' असा आशीर्वाद दिला. त्याचा परिणाम किती भयकर झाला हें गडकरी अतिशयोक्तीनें वर्णन करून सागतात —

"या आशीर्वादामुळें—आशीर्वाद कसला? शापच तो!—त्या ठिकाणीं तानडतोब केवढा गोंधळ उडाला, याची तुम्हाला कल्पना करता येणार नाहीं! त्या जातींत कन्याप्राप्तीमुळें आईबापाच्या घरादाराचें वाटोळें होण्याचा सार्वत्रिक समज असतो, आणि तिंबूनानाच्या तोंडून ते अभद्र शब्द असल्या मगल प्रसगीं निघालेले! मग काय विचारता! बायकामडळींत रडारड सुरू होऊन पोक्त्यापुरत्या बाया नववधूमुलीला पोटाशीं धरून कुरवाळू लागल्या. इकडे पुरुषमडळी रागानें लाल होऊन आमच्याशीं लगट करून दगल करू लागली. तिंबूनाना एखाद्या निर्दावलेल्या 'डाकिया'प्रमाणें कावऱ्याबावऱ्या नजरेनें इकडेतिकडे पाहात होते मी मधूनमधून ओरडत होतों कीं, "अगोदर हात लावू नका! कायदेशीर इलाज करा!" पण माझें म्हणणें त्या गर्दीत ऐकतो कोण? अखेर मोकळ्या मनानें व मोकळ्या हातानें धक्काबुक्की सुरू होऊन माझी व तिंबूनानाची कणिक चागलीच तिंबून निघण्याचा रग दिसू लागला."

टीकेचीं गुप्त शस्त्रें

शेवटीं तिंबूनानावर खटला भरण्यांत आला त्या खटल्यात त्यांना न्यायाधीशानें कोणत्या शिक्षा सुनावल्या हें गडकऱ्यानीं मार्मिकपणें सांगितलें आहे, त्या शिक्षा अशा —'मानापमान' नाटकातील प्रत्येक

पदाचा अन्वयार्थ लावण्याची शिक्षा फर्मावितो. हें सर्व वाचन-होईपर्यंत तुम्हाला पुण्यातल्या एखाद्या खानावळींतच जेवावें लागेल. आणि दर आठवड्यास 'बीकएड' तिकीट काढून सदर्न मराठा रेल्वेच्या तिसऱ्या वर्गांतून पुण्याहून मिरजेपर्यंत प्रवास करावा लागेल. यापेक्षा कमी शिक्षा तुम्हाला करताच येत नाहीं!"

खाडिलकराच्या पदातील क्लिष्टतेवर, पुण्याच्या खाणावळींतील भिकार जेवणावर आणि एस. एम. आर च्या गाड्यांतील गर्दीवर जाता जाता पण किती तीक्ष्ण टीका गडकऱ्यांनीं केली आहे! या भयंकर शिक्षा रद्द करून न्यायमूर्तींनीं अखेरीस दयाळूपणानें "तिच्या मानानें काहींच नाहीं" अशी शिक्षा तिंबूनानाना दिली ती कोणती? तर 'तीन वर्षे सक्त मजुरी व एक हजार रुपये दंड!" बाळकरामाच्या प्रार्थनेमुळें तिंबूनानाना मुलीचें लग्न जमेपर्यंत मोकळें सोडलें.

ठकीचें स्वरूप-वर्णन

रूप, पैसा, जात, कुल, गोत्र-इत्यादि नाना चाळण्यांतून अनुरूप वर मिळणें ठकीला जड गेलें हें स्वाभाविकच आहे कारण "ठकीची अंग कांति सुवर्ण रंगाची आहे, मात्र ही सुवर्णरचना सोनेरी किंवा तांबड्या शाईनें करून मागावयाचें नाहीं. या रंगामुळें ठकीच्या बहुतांशीं गैरहजीर भोंवयाची उणीव, किंवा धादरटपणानें डोळ्याबाहेर येऊन भोंवयाच्या प्रदेशात वावरणाऱ्या कानळाचा फाजीलपणा, हीं दोन्हींहि विद्युल्लताच्या चटकन् लक्षात येत नसत महाकवि कालिदासानें शकुंतलेच्या सौंदर्यसर्वस्वाची जी लतिकेशीं तुलना केली आहे, तीच ठकीच्या बाबतीतहि सत्याला न सोडता करून दाखविता येईल इतकेंच नव्हे तर एखाद्या लतेशीं पूर्ण सादृश न व्हावयास शकुंतलेच्या ठिकाणीं जी एक मोठी उणीव होती, तीसुद्धा ठकीच्या वर्णनात मध्ये निघाली आहे कारण, शकुंतलेप्रमाणेंच ठकीचे 'बाहू दाखे लतिकेचे' व 'कर पल्लव साचे' असून शिवाय एखाद्या लतिकेप्रमाणें ठकीच्या एका डोळ्यात फूलहि आहे!"

अशा ठकीच्या लग्नाचे मोहिमेवर तिंबूनाना व बाळकराम निघाले.

'मुलाला सासू नाहीं' अशी अडचण एका ठिकाणीं दाखविण्यात आली. तेव्हा ती दूर करण्यासाठीं नानांनीं पहिल्या मुहूर्तालाच स्वत ला चतुर्भुज करून घेतलें. त्यानून एक नवीच अडचण दुसऱ्या स्थळीं उपटली. ती म्हणजे वरपक्षानें नानाच्या नूतन पत्नीलाच उपवर वधू समजून लग्नाला होकार दिला!

अतिशयोक्तीच्या सरी

ठकीचें लग्न जमविण्यासाठीं ही मडळी पुण्यास आली तेव्हा नवा पोषाख करण्याची सूचना बाळकरामानें केली. त्याच्या खर्चाचा अदाज पाऊणशेच्या घरात गेला. तो ऐकताच नानाचा जीव गुदमरला व ते म्हणाले, 'बाळकराम वेड्या, उगीच पैसे पाण्यात घालण्यात काय हशील? तुझ्या पोषाखाचा खर्च म्हणजे निव्वळ पुढीत खर्च! जावई पोषाखा-बरोबर ठकीलाहि पत्करील हें तू विसरतोस! तेव्हा त्याच्यासाठीं का नाहीं हवा तसा खर्च करणार!

चल, पत्कर तू ठकीला आणि —

नतर चार दिवसांनीं मी सावध झालों!" अतिशयोक्तीची तार याहून लाब कोणाला खेचता येईल? पावसाच्या सरीवर सरी कोसळाव्या, तशीं अतिशयोक्त विधानें करण्यात गडकरी चतुर आहेत. बाळकरामानें आपलें नाजूक हृदय वरसशोधनाच्या कामाला अपात्र असल्याचें ठरविलें, आणि त्याचें जागीं दुसरें बळकट हृदय बसविण्यासाठीं एका दवाखान्यात त्याला नेण्यात आलें. तेथें तिघाचीं प्रेतें त्या दिवशीं आली होतीं. त्यापैकीं कोणाचें काळीज अधिक कठीण, यावर टीका करताना गडकरी लिहितात, "सूक्ष्मदर्शक यत्रानें शोधून पाहताहि शास्त्रीबुवाच्या हृदयाचा याग न लागल्यामुळें त्याना हृदयच नव्हतें असें सिद्ध झालें, आणि दरोडे-खोराचें हृदय काळनागकट उफराटें लोंबकळत असलेलें आढळून आलें. अखेर सर्वानुमतें त्याचीच निवड झाली. पुढें मला दोन दिवस कोकाई-नच्या विषात भिजत घातल्यावर माझें हृदय कापून काढून त्याच्या जागीं त्या दरोडेखोराचें उफराटें हृदय सरळ करून चिकटवन दिलें." या विनो-

दाच्या मजमनी हातमोज्यामध्ये टीकेची किती तीक्ष्ण पाचनखें लपवून ठेवलेलीं आहेत !

याहिपेक्षा अधिक अतिशयोक्ती करण्याची सुरसुरी गडकऱ्याच्या कल्पनाशनीला आली. नानाचे पागोटें दीडदीं हात लांबीचें होतें आणि त्याचा अगरखा ?—'नानानीं स्वत साठीं जुन्या दक्षिणी तऱ्हेचा गुडघ्याहीं गोष्टी सांगणारा मलमलीचा अगरखा बरोबर आणलेला होताच त्याचे हात सुण्याचे असून त्यापैकीं एकेकाची लांबी इतकी होती, कीं दोहींचे नेहमींच्या हाताएवढाले तुकडे पाडले असते तर हजार हाताच्या सहस्रार्जुनालाहि त्या अगरख्याच्या बाहेरची तसूभर धादोटी लागल्याशिवाय उपयोग करून घेता आला असता. नानाच्या फार तरुणपणीं त्यानीं एकदा 'विदाऊट तिकीट' प्रवास करून पाहिला होता. त्या प्रसंगीं 'मयारनिल्हे' अगरखा त्याच्या अंगात होता. गोरीबंदर स्टेशनवर तिकीट—कलेक्टरला 'पास' असें सांगून झटक्यासरशीं बाहेर येताना त्यानें आपला हात धरल्याचें गिरगावात येईपर्यंत नानाना कळलें नाहीं, असें ते सांगत असतात !"

लग्नाचें बाजारी स्वरूप

वैज मारून व कंबर बांधून बाळकराम व तिंबूनाना लग्नाच्या मोहिमेवर निघाले आपल्या आगमनाची वर्दी तमाम पुणेकराना देण्यासाठीं त्यानीं नाटक—सिनेमाप्रमाणें मोठमोठ्या जाहिराती 'झाडून साऱ्या भिंताडावरून व बुरुजावरून फडकावून दिल्या.' औषधाच्या जाहिरातीची नक्कल करण्यासाठीं त्यानीं वर्तमानपत्रातील जाहिरातींत अशीहि सवलत जाहीर केली कीं, "दोन मुली एकदम करणारास एक मुलगी इनाम ! ही सवलत तिंबूनानाच्या धाकट्या चारी मुलींचीं लग्नें होईपर्यंत देण्यात येईल" अशा जाहिराती फडकवून मोठ्या जाम्यानिम्यानें त्यानीं शाळेंत व धर्मशाळेंत—फार काय गोशाळेंत व चित्रशाळेंतहि वरसंशोधन चालू केलें. वेड्याच्या दवाखान्यातहि ते गेले तेथील डॉक्टरानीं त्याचा मेंदू तपासण्यास सुरवात केली, तेव्हा "डॉक्टरमजकूर नानाचा मेंदू तपाशीत असता त्याचें डोकें एका

सरण हिंदु विद्यार्थ्यांनें धरून ठेविलें होतें; तेवढ्यात नानांनीं त्याचे पाय धरून पोरीला पदरात घेण्याची विनति करावयाला सुरवात केली."

मोहिमेंतील मौजा

पाळण्याची मोहीम जोरात सुरू झाल्यामुळें सर्व पुणेकराना त्याची माहिती मिळाली व धास्ती वाटू लागली. त्याना चुकविण्याचा जो तो प्रयत्न करू लागला. त्यामुळें पुणें शहरात कोणते अनर्थ ओढवले तें ऐका, "एखाद्या शाळेच्या दाराशीं आमची गाडी उभी राहताच सर्व शाळाभर एकदम गुळुगुळाट होऊन इन्स्पेक्टरची तपासणी आल्याप्रमाणें शाळेंत धातता होत असे. कित्येक कच्च्या दिलाचे तरुण तर रात्रीं-अपरात्रीं दडपल्यासारखें होऊन आमच्या नावानें वरळत दचकून उठत आमच्या तोंडाला तोंड देण्यापेक्षा वाटेल त्या संकटाला तोंड देण्याची तरुणाची तयारी दिसू लागली. एकदा तर नदींत बुडत असलेल्या एका तरुणानें आम्हाला घाटावर पाहाताच तोंड चुकविण्यासाठीं तळाशीं बुडी मारून कायमची जलसमाधि घेतली."

शेवटीं फर्ग्युसन कॉलेजातहि ही मडळी आपल्या चैलगाडींतून गेली. तेथें फारच गमतीचे प्रसग घडले. "गाडीवाल्यानें कॉलेजसमोरच्या सुदरशा बागेंत बैल चारणीला घातले होते, नानाचा चिमण्या गावढळ मूर्खपणाच्या बेफिकिरीपणानें प्रत्येक वर्गांत जाऊन, कमरेवर हात टेकून त्याची तपासणी करीत होता. आणि आबाभटनीनीं तोंडाच्या तोफेंत तपाखूचे बार भरून पादन्यासच्या भिंतीवर इग्रजी राज्याचा रग चढविण्याचा सपाटा चालविला होता. आमच्याबरोबरच्या पशूचा आणि नरपशूचा हा आचरटपणा पाहून मग मनशी राम आला, पण मी त्या लोकांना काहीं हटकणार तोंच विद्यार्थ्यांचे पर्येच्या भरे उतावळ्या उत्कंठेनें आमच्या दालनात जमू लागले" कॉलेजातील तरुण विद्यार्थी या विक्षिप्त मडळीकडे पाहून हसू लागले. त्याच्या हसण्याच्या निरनिराळ्या तऱ्हांचें वर्णन गडकरी पुढीलप्रमाणें करतात.—"ठिकठिकाणीं सहकारी तत्वावर निरनिराळ्या प्रकारच्या हसण्याचे छोटेखानी कारखाने सुरू होऊन त्यातून मालांतरशा गावात हस-

ण्याच्या तलम सुतापासून घोडइंशाच्या राकट दोरखंडापर्यंत सर्व प्रकाराच्या मालाची पैदास होऊं लागली. ”

सनातनी चालींचा उपहास

पुरुषासारखे पुरुष असणाऱ्या तिंबूनानांना व बाळक्याला ठकीच्या लग्नाची इतकी यातायात; मग ज्या मायमगिनींवर आपल्या मुलींचें लग्न जमविण्याची पाळी येत असेल, त्यांचे हाल किती होत असतील ! 'उन्हातान्हातून दारोदार उंबरठे झिझविणाऱ्या' एका म्हातारीची करुण कहाणी सांगून शेवटीं गडकरी उपरोधानें लिहितात—“ आम्ही आमच्या बायकाना घरातच कोंडून ठेवितों, त्यांच्या शहाणपणाला चुलखंडातच होमून टाकतों, वगैरे बाष्कळ बडबड करण्याऱ्या ,चारगट सुधारकानीं या गोष्टीकडे जरूर लक्ष द्यावें. त्या आईच्या शहाणपणाला गावगन्ना मोक्ळें सोडून व त्रिखंड धुंडाळायला लावून सारी गंमत निर्विकार मनानें पाहणाऱ्या समाजानें बायकावर आणखी कोणतीं जबाबदारीचीं कामें टाकावयाला पाहिजेत ! ”

रबरी फुगे कीं बॉंबगोळे ?

ठकीच्या लग्नाची काळजी वाहणाऱ्या व जबाबदारी पतकरणाऱ्या बाळक्यानें तिच्या संसाराची घडी बसवून द्यावयास नको काय ? ' स्वयंपाकघरातील गोष्टी ' या नावाच्या लेखात विनोदाचा मालमसाला ठेचून भरला आहे. “ ज्ञानपापड्या-अशा शस्त्रास्त्रानीं सायुध झालेली आचारी, पाणके, वाढपी आणि खटपटी यांची चतुरंग सेना ” स्वयपाकघराच्या विलयात कोणती मर्दुमकी गाजवितात, या क्षुद्र वस्तूचें वीरश्रीयुक्त वर्णन करून गडकऱ्यानीं चागला विनोद निर्माण केला आहे.

स्वयंपाकघरातील निरनिराळ्या पदार्थांच्या नावावर कोट्या करूनहि गडकऱ्यानीं हास्यरस उत्पन्न केला आहे. “ चापटपोळ्या, पम्मकलाडू, बर्फीची चटणी, विहिणीची रेवडी, कणिक तिंबणें, पोळ्या लाटणें, अंगाचा तिळपापड, पाठीचें पिठलें, मनातले मांडे, थंडा फराळ, माणसाचें मेतकूट,

घरादारांचें रोजगॆरें" इत्यादि शाब्दिक कोट्या म्हणजे केवळ हास्याची हवा भरलेले रजरी फुगे नव्हेत, तर स्त्रीवर्गाच्या असह्याय्य अवस्थेवर केलेल्या टीकेचे ते बॉम्बगोळे आहेत. काहीं पदार्थांत स्त्रियांचे दोषहि मार्मिकतेनें सूचित केले आहेत उदाहरणार्थ 'थडा फराळ' पहा—" दुपारचीं जेवणें झाली म्हणजे खुशाल तणावून यावें व चुलीला वाटाण्याच्या अक्षदा याव्या. सध्याकाळीं 'तिन्हीन' कामकाज करून फटाळून घरीं येणें झाल्यावर आजाराची सबब सांगावी. 'तिकडे' बहुतकरून चुलीची आराधना करण्याचा कंटाळा असतोच! अशा वेळीं हजार हिरसांनीं 'थडा फराळ' करून वेळ भागवावी लागते. हा पदार्थ उपासालासुद्धा चालतो "

नकली कवींचें विडंबन

गडकऱ्यांच्या विनोदाचा दुसरा प्रमुख विषय म्हणजे 'कवींचा कारखाना.' ते स्वत उज्ज्वल प्रतिभेचे कवि होते. 'टलाटवपलप' करणारे इतर लुंगेसुंगे कवि त्यांच्या डोळ्यांपुढें होते. 'सालोमालो' काहीं तुकारामाच्याच वेळीं होते असें नव्हे, ते वर्तमानकाळातहि आहेत त्याच काव्याचें आणि काव्य गायनाचें वेड यांचें गडकऱ्यांनीं निर्मीड विडंबन केलें आहे. आपल्या या विडंबनाच्या धार सधानातून आपण सत्कवींना वगळतों असें त्यांनीं प्रारंभींच गांभीर्यानें व विनयानें सांगितलें आहे. किंबहुना, त्यांचा कैवार घेऊन, नव्या कवींची तरफदारीहि केली आहे 'जुनें काव्य तेवढें चांगलें, नवें हिणकस आहे' असे आरोप करणाऱ्यांचा त्यांनी खरपूस समाचार घेतला आहे. पण त्यानंतर मात्र " गणदासाची व प्राणपुत्राची" यथेच्छ रेवडी उडवली आहे.

विरोधाभासाचे नमुने

काव्याच्या विविध विषयांचें वर्णन गडकऱ्यांनीं विरोधाभासानें पुढील-प्रमाणें केलें आहे, " कवितेनें वीरांना आणि प्रणयीजनांना उत्साह दिला आहे आणि वीरांनी व प्रणयीजनांनीं कवितेला विषयाचा पुरवठा केला

आहे. सुंदर स्त्रियांनी कवितेला वरच्या दर्जाला चढविलें आहे तसेंच कवितेनें सुंदर स्त्रियांना चढवून टेविलें आहे. कवितेनें किती तरी लोकांना शुद्ध वेडे केलें आहे, तर शुद्ध वेड्यांनीं किती तरी कविता केली आहे !"

एकदर वाङ्मयात सत्काव्य व भिकार कविता यांचें प्रमाण काय असतें हें ल्हानमोठ्या विषयांच्या उपमा देऊन गडकऱ्यांनी मौजेनें सांगितलें आहे, तें असें, "*मिठाईच्या पुड्यात पैशाचें वजनाशीं, मेरीसाठीं केलेल्या मिश्रणात फेनाइलचें शुद्ध पाण्याशीं, माळ्याच्या पुड्यात गुलाबाचें कण्हेर फुलाशीं, पुना मेलच्या प्रवासात थांबावयाच्या स्टेशनाचें न थांबावयाच्या स्टेशनाशीं, मोठमोठ्या ऑफिसांतून वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचें कारकुनाशीं, क्लबाच्या बैठकींतून 'त्या' बाटल्यांचें सोडा-लिमलेटच्या बाटल्यांशीं, प्रेम-याचनेच्या संवादांतून रमणीच्या शब्दांचें वल्लभाच्या शब्दांशीं, किंवा एकदर समाजात राहण्याचें मूर्खाशीं, जें प्रमाण असतें, तेंच पहिल्या प्रकारच्या कवितेचें दुसऱ्या प्रकारच्या कवितेशीं असतें.* "

काव्य-गायनाचें वेड

अशा दुसऱ्या प्रकारची आपली कविता वाचून दाखविण्यासाठीं आपल्या एका कविमित्रानें 'भर बुधवारात' बैठक कशी मारली आणि तेथें 'तमासगिराचा ताडा' कसा जमू लागला व सत्राव्या कडव्याचें स्पष्टीकरणार्थ सोळावें, सोळाव्यासाठीं पंधरावें-करीत सारें शोक-काव्य त्यानें बाळस्याला कसें पाजलें, त्यामुळें बाळस्यानें "दु खावेगाच्या भरात बेशुद्ध झाल्याचें सोंग करून धाडकन् धरणीवर अंग टाकलें !" अशी अतिशयोक्ति करून गडकऱ्यांनीं काव्य गायनाचे परिणाम कथन केले आहेत. तसेंच, मोरवाना मूल झालें व तें मेलेंहि—अशा हर्षशोकमिश्रित प्रसंगींहि भावूराव कविता म्हणाले नाहींत. म्हणून स्मशानात गावकरी आनंदानें जमले. जणाच मरती जणू तेथें. पण सभा चालू असता भावूराव कविता घेऊन आला, तेव्हा "विसूनाना धाडकन् खालीं पडले. अप्पशास्त्री डोळे पांढरे केले ! दिशा धुंद झाल्या ! दिवसा उल्कापात होऊ लागले ! अशनिपात सुरू झाला ! "

कवीच्या टोपण नांवावर टीका करतांना गोविंदाग्रजांनीं नांव शब्दावर पुढील कोट्या केल्या आहेत; "नांव मिळविण्याइतकी अक्कल नसल्यामुळेंच कवीला सग्यासोयऱ्यांच्या नांवावर मिरत ठेवावी लागत असेल, अशी क्षुद्र कल्पना लढवून कोणी कोणी या प्रवाताला नांवें ठेवण्याचा प्रयत्न करतात, परंतु त्यांत नांवापुरतेंसुद्धां तथ्य नसतें."

तसेंच 'रम्य तें बालपण' म्हणून नेहमीं मिटक्या मारणाऱ्या साहित्यिकांची चेष्टा करतांना उपरोधानें गडकरी म्हणतात, "अहाहा! तें बाळपण आणि त्या लीला! ते अर्ध्या तिकिटानें प्रवास करणें! तें निम्या दरानें नाटक पाहणें! तें सर्वांनीं कौतुक करणें! माझ्या लहानपणीं शेजारपाजारच्या बायकांनीं पटापट चुंबनें घेऊन माझे लाड पुरवावेत; पण तेंच आता— ! वाचकहो, बाळपणींचें सुख अवर्णनीय आहे, असें म्हणतात तें कांहीं खोटें नाहीं!"

हास्य निर्माण करण्याजोग्या उपमा गडकरी कशा देतात याचा एक नमुना पहा. "जीं गुजराथी अक्षरें देशावरच्या धाब्याच्या घरांसारखीं दिसतात तींच कवितेंत या खुणांच्या योगानें, रिकाम्या टोपल्या वाहणाऱ्या मुंबईतल्या हेलकऱ्यांसारखीं किंवा नारळीच्या चोंडाचीं ने-आण करणाऱ्या मलबारी मजुरांसारखीं दिसावयाला लागतात."

मानवी स्वभावाचें निरीक्षण

काव्यापाठोपाठ नाट्याचाहि विषय गडकऱ्यांनीं आपल्या विनोदासाठीं निवडला. ते स्वतः यशस्वी नाटककार होतेच, पण त्याशिवाय नाट्य-गृहाच्या दारावर उभें राहून तिकिटें तपासण्याचेंहि काम त्यांना कांहीं काळ करावें लागलें होतें. त्यांच्यासारख्या तल्लख कल्पनाशक्तीच्या व सूक्ष्म निरीक्षण-शक्तीच्या माणसाला त्या नाट्य-द्वारा-मोंवतीं मानवी स्वभावांचे किती तरी मजेदीर मासले पहावयास मिळत. त्या सर्वांवर बारीक टीकेची छिनी चालवून त्यांनीं 'नाटक कसें पहावें' ही लेखमाला

लिहिली. ' नाटक दसें लिहावें ' ही लेखमाला ' सवाई नाटकी ' या नावानें लिहून त्यानी मराठी नाटकातील ठोकळेबाजपणा व कृत्रिमपणा यावर शस्त्र धरलें सूत्रधार नटी याच्या प्रवेशावर टीका करूनच त्यानी ही लेख-माला संपविली सूत्रधाराकडे विदूषक अनागळ, नाटकाच्या जाहिरातीचा मक्तेदार, देवाची प्रार्थना करणारा व रसिकापुढें नाटकाची तरफदारी करणारा वकील, उपवर पोरीचा बाप व नाटकदेवीच्या इत्यादी बायकोचा निश्चयी नवरा-अशा पाच भूमिका असतात, हें सागताना गडकरी एका उपमेनें सागतात, " यार्ली लाइट रेल्वेचा अर्धगौर गार्ड, गाडी चालू असेपर्यंत गार्ड, स्टेशनवर उभी राहावयाचे वेनात असताना उतारूजवळून तिकिटें घेणारा तिकिट कलेक्टर, गाडी उभी असेपर्यंत स्टेशनावर झपाट्यानें येरझारा घालणारा स्टेशनमास्तर व शेवटीं गाडी सुटावयाचे वेळीं बावटा दाखविणारा पोर्टर, हे चार निरनिराळे हुद्दे समाळून असतो सहृदयांनी याची कर्तबगारी मोठीशी वाटते खरी, परतु नाट्यसृष्टीमधील गौरमुख सूत्रधार त्याच्या उज्ज्वलतेस काळिमा लावल्या खेरीज राहणार नाहीं. " पैसे न खर्चता नाटक पाहणाऱ्या फुकऱ्याचा एक वर्ग असतो त्याचा उपहास करण्यासाठीं त्याना राष्ट्रीय नेत्याच्या दर्जाला पोचवून गडकरी म्हणतात, " नाटकवाल्यानीं आपल्याला नाट काला फुकट सोडलेंच पाहिजे ही याची स्वराज्याची कल्पना, गावच्या गडबड्या लोकाचा धुमाकूळ ही याची स्वदेशी चळवळ, लोकाना नाट कार्ची तिकिटें न घण्याचा उपदेश करणें हा याचा बहिष्कारयोग आणि, नाटक चालले असता दरवाघोण्याना उत्तेजन दणें हेंच याचें राष्ट्रीय शिक्षण! क्वचित् प्रसगीं नाटकगृहाभोंवतीं लोकाना न येऊ देण्याचें ' पिकेटिंग '-सुद्धा अमलात येतें "

नाटक फुकट पहावयास मिळावें म्हणून हे आनन्दयोगी लोक नटाच्या, मॅनेजराच्या ओळखी कशा जोडतात त्याच्यापुढें लाचारीचें लागूलचालन कसें करतात, हें सागून गडकरी म्हणतात, " रजपुताचें साहस, इग्रजाची चिकाटी, कोंकरयाचा कावा, मिशनऱ्याचा सुर्दाडपणा वगैरे यच्चयावत् विशिष्ट गुणाचा या वेळीं नाटकगृहासमोर जनार भरतो ! "

कल्पकतेची मौज

एक आठवडा म्हणजे किती दीर्घकाळ आहे, हें ठसविण्यासाठीं गडकरी विनोदानें लिहितात, "त्या दिवशीं ज्याना प्लेगची नुसती गांठ आली असेल त्यापैकीं बऱ्याच माणसांच्या नावामागें आज रा. रा. ऐवजीं कै. शब्द लागलें असेल. त्या संध्याकाळीं होऊं घातलेल्या नाटकाच्या जाहिराती आजला फाटून कर्त्यांच्या कीर्तिध्वजाप्रमाणें भिंताडावर फडकत असतील. त्या वेळीं घड्याळजीकडून दुरुस्त करून आणलेलीं घड्याळें आज पुन्हां दुरुस्तीला लायक होऊन बसलीं असतील. तत्कालीन शिल्लक राहिलेलीं ताजीं भजीं आज इतकी शिळीं झालीं असतील कीं, निर्लज्ज गिऱ्हाइकाना देण्यासाठींसुद्धा तांऱ्या भज्यांच्या प्लेटींत एकाद-दुसऱ्यापेक्षां जास्त घुसडून देण्याची निर्ढावलेल्या हॉटेलवाल्याची हिंमत होत नसेल. त्या सकाळीं एखाद्या श्रीमंत दिवाणखान्यातील संगमरवरी फरशीप्रमाणें तकाकणारे घोटणारे चेहरे आजमितीस एका गावच्या गुरेचारणीची सोय करण्याइतक्या कुरणासारखे झालेले असतील."

जीवनावर प्रकाश

मनुष्य स्वभावात लपून बसलेली विसंगति आपल्या मार्मिक दृष्टीनें वेचून काढून ती हास्यस्फारक रीतीनें माडण्यात गडकरी कुशल होते. तर्कालंकारचूडामणि प्रो. कोटिबुद्धे हे जाडे विद्वान; पण त्याना आपल्या आठ-दहा महिन्यांच्या बाबूला काहीं खेळवितां येत नाहीं, हें 'दीडपानी नाटकात' त्यानीं चातुर्यानें दाखविलें आहे. दहाबारा वर्षांची मनुताई मात्र 'बाबुल्या रे छकुल्या रे' करून बाबूचें रडें थांबविते असें दाखवून शेवटीं 'गंभीर तत्त्वज्ञाना'ची हास्यास्पदता स्पष्ट केली आहे.

याहिपेक्षां मधुर असें 'दीडपानी नाटक' म्हणजे 'संगीत मूकनायक' त्याच्या प्रथम पृष्ठावर "रूढीच्या शिळाछापात छापिलें" व 'मनुस्मृतीच्या ॲक्टान्वयें सर्व हक्क हिंदुसमाजासाठीं कायमचे राखून ठेवले आहेत." असें वर्णन आहे. लेखकाचें नांव 'दीड शहाणा' आणि नाटकाची प्रस्ता-

चना ' नाटक हें संसाराचें चित्र आहे ' एवढीच. श्री. कृ. कोल्हटकराच्या नाटकाचें नाव घेऊन व त्यातीलच पात्रें उचलून मध्यमवर्गातील तरुणाचा जन्म कारकुनीची पखाल वहाता वहाता निरर्थकपणें कसा जातो याचें सुंदर चित्र या नाटिकेंत आहे. त्यातील विनोदी संवाद पहा—

दिपोटी—काळीचा वसूल करण्याची अकबराची रीत काय होती ?
विक्रांत—(काळा पडतो.)
दिपोटी—छट्टू कधीं मेला ?
विक्रांत—(त्याला मेल्यापरीस मेल्यासारखें होतें.)
दिपोटी—पेशवाई बुडविल्याचें खापर कोणाच्या माथीं फुटतें ?
विक्रांत—(डोकें खाजवितो.)
दिपोटी—पिवळा समुद्र कुठें आहे ?
विक्रांत—(त्या समुद्रात बुडाल्याप्रमाणें गुदमरतो.)
दिपोटी—पाणलोट कशाला म्हणतात ?
विक्रांत—(डोळ्यातून घळघळा पाण्याचे लोट वाहू लागतात.)

कोल्हटकराचा विक्रांत ' मूकनायक ' असला, तरी तो पुढें बोलका नायक होतो, परंतु गडकऱ्यांचा नायक हा जन्मापासून मरेपर्यंत एक अक्षरहि तोंडावाटें न काढून खरोखर मूकच राहतो. त्याच्या जीविताचें गुणवर्णन त्याच्या मृत्यूनंतर करताना स्मशानात जमलेली मंडळी म्हणतात, " एक चांगला मनुष्य गेला ! कोणाच्या अध्यात ना मध्यात ! कधीं खटखट नाहीं कीं कधीं टकटक नाहीं ! उभ्या जन्मात याच्या हातून चारचौघानीं नावें ठेवण्यासारखें काहीं झालें नाहीं तेवढ्या आठ मुलांखेरीज. (चिता धडकते. चितेच्या ज्वाळानें पेटून पडदा जळतो.) "

' सकाळचा अभ्यास ' या प्रहसनात घरातील मुलें अभ्यास करताना त्यांचें चित्त कसें वावडत असतें हें गडकऱ्यांनीं मजेदारपणें रंगविलें आहे.

विनोदी लेखामध्यें गडकऱ्यांचा कोटीबाजपणा स्वच्छंदानें विहार करीत आहे. ' चेहरा व पडदा पडतो,' ' नाकीं गमन करतों, ' इत्यादि

शब्दावर कोट्या करून गडकऱ्यांनी हसवणूक पिकविली आहे. अर्थात्‌ या विनोदी लेख-समूहात कोठेंकोठें कृत्रिमता व क्लिष्टतादि आली आहे. पण कल्पना-शक्तीचा स्वैर विलास आणि तिच्या पोटीं समाज सुधारणेची तळमळ हे दोन्ही गुण या लेखात प्राचुर्यानें तळपतात.

"सभ्य गृहस्थहो !" हे किती मामुली शब्द ! पण ते व्यासपीठावर उभे राहिलेले आचार्य अत्रे यांच्या मुखातून बाहेर पडले, तरी श्रोत्यामध्ये हशा पिकतो. "आज संध्याकाळीं" असें ते पुढें म्हणाले कीं पुनः हशा ! "आपण येथें" पुनः हशा, "का जमलों" तरी हशा ! गंभीर विषय असला तरी हशा ! शोकसभा असली तरीसुद्धा !! असा अकारण व अमर्याद हशा वाक्या-वाक्याला निर्माण करण्याची सिद्धि अत्रे याना वश झाली आहे. सर्वांना सहज कळणारी सफाईदार भाषा, कोटीला प्रतिकोटी लढविण्याचा हजर-जबाबीपणा आणि विसंगति शोधून काढणारी सूक्ष्म दृष्टि या तीन गुणामुळें अत्रे यांचें सारें लेखन व भाषण विनोदानें बहरलेलें असतें. त्यांच्या विनोदात जशी व्यक्तिनिंदेची धुळवड असते, तशीच काव्य-कल्पनेची रग पचमीहि असते. कोल्हटकर-गडकऱ्या-प्रमाणें ते आपल्या विनोदाचा उपयोग सामाजिक सुधारणेच्या प्रचाराचें साधन म्हणून फारसे करीत नाहींत. "विनोदासाठीं विनोद ' हेंच त्यांचें ब्रीद—आणि तो विनोदहि ' पोटफोड्या '. नरसोपंत केळकर किंवा वामन-राव जोशी यांच्याप्रमाणें विनोदाचा मंद सुगंध सर्व लेखभर दरवळत

ठेवण्याइतका सूक्ष्मपणा अत्रे यांच्या अंगीं नाहीं ते स्वत सकट सर्वांना ' सर्वी ' घालून विकट हास्याचें अमाप धन जमा करतात.

दोन घटका मनोरंजन

' नाताळ ' म्हटलें कीं खिस्ती लोकांना गर्दी, मौज, दंगा यांचीं दृश्यें दिसतात, त्याप्रमाणें ' अत्रे ' म्हटलें कीं, महाराष्ट्रीयांना स्वैरपणा, खेळाडूपणा व आनंदीपणा यांच्या मूर्ति दिसू लागतात 'सुटी' म्हटलें कीं शाळेंतील मुलें जशीं हरखतात आणि क्रिकेटचा सामना पाहण्यासाठीं क्रीडांगणाकडे धाव घेतात, तसें ' अत्रे ' यांचें व्याख्यान आहे असें कळताच श्रोतृवर्ग ' आज हसून हसून आपल्या बरगड्या दुखणार ' अशा अपेक्षेनें सभागृहाकडे जातो. ढोलगें वाजू लागलें, पेटारा उघडला आणि मुगूस–अजगराची लढाई किंवा माकडाची कारवाई सुरु झाली कीं, तो गारुड्याचा खेळ पहात शेकडों प्रेक्षक तासन् तास उभे रहातात ना! त्याच भावनेनें हजारो श्रोते अत्रे यांचें विनोदप्रधान भाषण ऐकत असतात. त्यांचेकडून आपण कांहीं विचार मिळावयाचा आहे किंवा स्फूर्ति घ्यावयाची आहे अशी कल्पना चुकूनहि कोणाच्या डोक्यात नसते

संसारातील भगभगी, कचेरींतील कटकटी, राजकारणातील उलाढाली इत्यादि डोक्यातील सारा माल घरीं ओतून ठेवूनच श्रोतृवृंद अत्रे यांच्या व्याख्यानाला जातो व आपल्या मनाची झोळी हास्याच्या चिंचानोरानीं भरगच्च भरून आणतो त्यांच्या लेखना–भाषणात एकाद्या विषयाची आपडेवार माहिती किंवा युक्तिपूर्ण मुद्दे अथवा तर्कशुद्ध प्रतिपादन यांची अपेक्षा फारशी कोणी करीतच नाहीं ' दोन घटका मनोरंजन ' व्हावें या हेतूनेंच लोक त्यांच्या लेख भाषणाची चव चाखतात आणि त्यातच अत्रे यांनाहि सार्थक्य व साफल्य वाटत असावें त्यांनीं स्वत च विनोदाचें कार्य काय असतें हें पुढील शब्दांनीं सांगितलें आहे, " दु खाना हसवायाचें, तीं हसण्यावारीं न्यावयाचीं, हसून हसून तीं विसरून जावयाचें, हा विनोदाचा खरा हेतु आहे.. .जीवनसत्त्वें शोषून घेणारे चिंतेचे आणि दु खाचे जे अनंत जंतु आहेत. ते विनोदाच्या पिचकाऱ्यांनीं मारले

जातात; एवढेंच नव्हे तर जीवनाच्या अभिवृद्धीस हर्ष, आनंद, मेळकर-पणा, तारुण्य हीं जीं द्रव्यें आवश्यक असतात, त्याचा पुरवठादेखील विनोदामुळेंच होतो." दुःख–नाश व आनंद–लाभ ही विनोदाची दुहेरी कामगिरी अत्रे आपल्या लेखणीनें व वाणीनें बजावीत असतात. 'महा-राष्ट्राला हसावयास मींच शिकविलें' हें त्याचें बढाईचें आत्मप्रौढीचें वचन पुष्कळ अंशीं सत्य आहे असें म्हणावें लागतें. विनोदाचा धबधबाच त्याच्या वाणींतून व लेखणींतून वहात असतो. त्याचा स्वभाव, त्याची वृत्तिच विनोदी, खेळाडू, दिलदार आहे.

कोल्हटकर यांनीं विनोदाची जी नवी पायवाट रुळविली, तिचा गडकऱ्यांनीं राजमार्ग बनविला आणि अत्र्यांनीं तो राजमार्ग सर्वसामान्य लोकांनाहि खुला केला. 'केशवकुमार' या टोपण नावानें त्यांनीं आधीं विडंबनपर व नंतर प्रसादपूर्ण अशा कविता लिहिल्या. रसिकांच्या मान्यतेस पावलेल्या 'रवि-किरण' मंडळावर उपहासाचें शस्त्र चालविणाऱ्या त्यांच्या कविता, 'झेंडूचीं फुलें' या पुस्तकात संग्रहीत केलेल्या आहेत आणि त्यांची स्वतंत्र काव्य-संपदा 'गीत–गंगा' या पुस्तकात साठविली आहे.

शिक्षण-शास्त्रांत निष्णात

प्रल्हाद केशव अत्रे यांचा जन्म १८९८ सालीं सासवड येथें झाला. पुरंदर किल्ल्याच्या नैसर्गिक सौंदर्यावर व ऐतिहासिक अभिमानावर त्यांचें बालपण पोसलें गेलें. त्यानंतर शिक्षणासाठीं ते पुणें येथें आले. भावेस्कूल मध्यें त्यांनीं दुय्यम शिक्षण घेतलें व १९१४ सालीं ते मॅट्रिक झाले. पुढें पाच वर्षांनीं फर्ग्युसनमधून ते बी. ए. झाले. त्यांनीं काव्य व नाटकें या विषयाचें सपाटून वाचन केलें. त्यावेळीं मराठी वाङ्मयात कवि व नाटककार म्हणून प्रसिद्धीनें तळपणारे गडकरी यांचा परिचय त्यांना घडला. लवकरच ते त्यांचे मित्र झाले व भक्त बनले. बी. टी. च्या परीक्षेंत अत्रे १९२१ सालीं पहिल्या वर्गांत पहिला नंबर मिळवून उत्तीर्ण झाले. इंग्लंडला जाऊन ते टी. डी. होऊन आले. शिक्षणशास्त्राच्या या पदव्या पाठीशीं बांधून

त्यानीं पुणें येथील 'डॅप एज्युकेशन सोसायटीच्या' हायस्कूलमध्यें शिक्षक म्हणून सुमारें चौस वर्षें काम केलें. त्या हायस्कूलचे कांहीं वर्षे ते प्रिन्सिपल होते. नतर त्यानीं केवळ स्त्रियाकरिता 'आगरकर हायस्कूल' नावाची सस्था रास्ता पेठेंत स्थापन केली. शाळेंतील विद्यार्थ्यांकरिता त्यानीं 'अरुण वाचन माला' व 'नवयुग वाचन माला' काढल्या. पुणें नगरपालिका व मुंबई महापालिका याचे सदस्य म्हणून त्यानीं लोक-सेवा केली. १९३० साली पुणें येथें भरलेल्या पहिल्या कवि समेलनाचे ते स्वागताध्यक्ष होते. नाशिक येथील साहित्य समेलनाचें अध्यक्षपद त्याना १९४२ साली मिळालें आणि मराठी पत्रकार समेलनाचें अध्यक्षस्थान त्यानीं कोल्हापूर येथें १९४८ साली भूषविलें.

विनोदाचे प्रकार

ण्याची सवय कोल्हटकर-गडकऱ्यांप्रमाणें अत्रे यांना नाहीं. तथापि मारक बुद्धीच्या वाचकांना व श्रोत्यांना सहज कळणारा तो विनोदाचा प्रकार असल्यानें त्याचा मधूनमधून अत्रे वापर करतात. ' भ्रमाचा भोपळा ' हें त्यांचें नाटक म्हणजे शुद्ध प्रहसनच आहे. त्यात हास्यरस सर्व दिशानीं उगळत आहे. शब्दावरील कसरतीहि त्यात मन्याच आहेत. जगद्गुरु डॉ. कुर्तकोटी यांच्या सत्कारप्रसंगीं अत्रे यांनीं एक अशी कठाळी कोटी केली कीं—" या जगद्गुरूंना कोणी शालजोडी द्या किंवा शालजोडींतले द्या, त्यांना त्याचा आनंद वाटणार नाहीं किंवा रागही येणार नाहीं."

कोट्यांची खैरात

कविवर्य तांबे यांच्या साठीसमारमाचे वेळीं भाषण करतांना अत्रे यांनीं " तांबे नावानें तांबे असले तरी गुणानें सोनें आहेत " अशी सहज सुचणारी पण गौरव गाणारी कोटी केली. कवितेंतील ' अन् 'ची चेष्टा करतांना ते एकदा म्हणाले, " एकानें कवितेंत ' अन् ' शब्द वापरला कीं बाकीच्यानीं कवितेची ' अन्नान्नदशा ' करून टाकली म्हणून समजा. " एका सभेंत रा. फाटक आले असतांना " प्रत्येक मनुष्य जर 'फाटकातून' शिरू लागला तर पंचाईतच व्हायची." अशी कोटी अत्रे यांनीं करताच टाळ्यांचा कडकडाट ठेवलेला ' कॉंग्रेसचा भय्या ' म्हणून हिंदुसभेवर अत्र्यांनीं जेव्हा सोटा उगारला होता, त्यावेळीं त्या वीर सावरकरांवर टीका करतांना ते म्हणाले, " त्या एका इतिहास-प्रसिद्ध उडीवर या मंडळीच्या साऱ्या उड्या आहेत " यांहिपेक्षा अधिक कोटीबाजपणा पंढरपूर येथील भाषणात त्यांनीं केला साने गुरुजींचें उपोषण चालू असतांना केलेल्या भाषणात ते असें म्हणाले, " नरसोपंत केळकर व सोनोपंत दांडेकर म्हणतात कीं, विठोबापुढें एक नवीन दांडा बांधावा आणि तेथपर्यंत स्पृश्य अस्पृश्य भक्तांना येऊं द्यावें आमची ह्या ' दांडे ' कर मंडळींना विनंती आहे कीं, मेहेरबानी करा आणि हिंदुधर्माच्या पायात आणखी नवीन कोल्दांडे घालू नका ! "

साठी शब्दावर कोटी करुन ती विशेष चातुर्याची नसल्याची कबुली

स्वतः अत्रेच देतात. ते म्हणतात, " सामान्य माणसाच्या वयास साठ वर्षे उलटली म्हणजे त्याची बुद्धि नाठी होते. मला वाटतें, तरुणानीं म्हाताऱ्या मंडळींशी भांडण्यासाठीं ही युक्ति प्रचारात आणली असावी. परंतु कवींच्या बाबतींत बुद्धीचा प्रश्नच नसतो. तांबे याच्या वयाला साठी; पण त्याची भावना मोठा काहीं पारशी चागली नाहीं कोटी ! "

सद्योक्ति अल्कार साधून अत्रे यानीं एका कविसंमेलनात हशा पिकविला होता. सर्वत्र चलन पावलेलें अत्रे याचें तें विधान असें— " प्रेम, खोकला व स्फूर्ति या तीन गोष्टी कधींहि दाबून ठेवता येत नाहींत. उलट त्या जितक्या दाबाव्यात तितक्या अधिक जोरानें उसळून प्रकट होतात. तेव्हा संमेलन भरविण्याची स्फूर्ति आमच्या काहीं मंडळींना झाली तिचें अपत्य म्हणजे प्रस्तुत संमेलन ! "

विसंगतीचें दर्शन

एका व्यासपीठावर एकदा अत्रे व खाडेकर हे दोघेहि ललित लेखक बसलेले होते. दोघांचेहि लोकप्रियता समान असली तरी दोघाच्या शरीर-यष्टींमध्यें मात्र दोन ध्रुवाचें अतर आहे. अत्रे यानींच जाहीरपणें सांगितल्या-प्रमाणें ते " चेरड वृत्तीचे व ठणठणीत प्रकृतीचे " साहित्यिक आहेत. त्याचें वजन पूर्वीं १२८ पौंड होतें पण पुढें तें १९० पौंड झालें आणि अलीकडे तर २२० वर गेलें. याच्या उलट स्थिती खाडेकराची. या विरोधाचा उपयोग अत्रे यानी विनोदनिर्मितीसाठीं कसा करून घेतला पहा–" 'वृद्ध कवि' म्हणजे शुद्ध विरोधाभास आहे. याचप्रमाणें विरोधा-भासाचें आणखी काहीं नमुने आहेत. कवि हा कधींहा वृद्ध नसतो; मुत्सद्दी हा केव्हाही तरुण नसतो, (हशा) मास्तर हा केव्हाही लठ्ठ नसतो. (प्रचंड हशा, बसल्यासह सर्व लोक श्री. वि. स. खाडेकर याच्या कृश देहयष्टीकडे पाहतात, पण त्याच वेळीं श्री. खाडेकर हे हसत हसत श्री. अत्रे याच्या सुदृढ देहाकडे बोट दाखवून ' हाही एक विरोधाभासच ' असें म्हणतात; त्यामुळे पुन्हा हशा व एकदीड मिनिटपर्यंत सारखा हशा व टाळ्या.) "

कवीच्या लेखनातील व परिस्थितीतील विसंगति रंगवितांना अत्रे यांनीं असा मौजेचा विरोधाभास निर्माण केला आहे कीं-" फुलावर फुलेच्या पुढे लिहिणारा कवि चुकून पैशाचेंदेखील फूल विकत घेतांना आढळत नाहीं. समाजात फार चिखल माजला आहे, म्हणून केविलवाणा हंबरडा फोडणाऱ्या कवीच्या अंगणात गुडघाभर चिखल साचला तरी तें त्याच्या गावींदेखील नसतें रस्त्यावर एखादा दगड पडला तर तो बाजूला फेंकण्याची तो तसदी घेत नाहीं उलट तो दगड कोणाच्या तरी कोमल चरणतलाला लागावा म्हणजे तो चरण रक्तबंबाळ झाल्यावर आपल्याला कविता करायला संधि मिळेल अशी त्याची कल्पना असते. ' तुंगगिरीची उडी करून इंद्रधनुष्याची तुतारी फुंकण्याच्या ' गप्पा मारणारा हा कवि त्याच्या घरीं गेलें तर, विज्या फुंकीत पडलेला असतो. "

अतिशयोक्ती करताना विनोदी वक्त्याला सारासार-विचार कुठून राहणार ? कविसंमेलनाची महती गातांना अत्रे गरजतात " दर गावीं आणि दररोज जरी कविसंमेलनें भरलीं तर तीं नको कुणाला आहेत ? "

अतिशयोक्तीचा आणखी एक नमुना—" शंकराचार्य शीग होण्यास तयार आहेत ही बातमी ऐकताच काहीं शीखांचे सर्व केस आनंदातिशयानें सायाळीच्या पाठीवरील केसाप्रमाणें ताठ उभे राहिले असतील, तर काहीं सनातन्यांच्या शेंड्या मागल्यामागें गळून पडल्या असतील. "

अन्य रसांचें साहाय्य

अत्रे यांच्या वाङ्मयातील सिंहासनावर हास्यरस रसलेला आहे. त्यावर चवऱ्या वारण्याचें कार्य वीर व शृंगार या दोन रसाकडेच बहुधा असतें. क्वचित् बीभत्स रसालाहि वेठीस धरलें जातें ' साष्टांग नमस्कारा'ची जन्मकथा सांगताना ते म्हणतात, "ऐन संकटाचे वेळीं दगा देणाऱ्या रात्रीच्या मित्राप्रमाणें माझ्या आळसानेंहि माझ्याशीं दगलबाजी केली व सांगायला संकोच वाटतो — अरेरे मला प्रसूततचें नाटक 'झालें !' याचप्रमाणें ' मी कसा कसा झालों ' या लेखात आपल्या वक्तृत्व कलेचा इतिहास निवेदन करताना त्यांनीं शाळेतील आपल्या व्याख्यानाचा शेरट पुढील-

प्रमाणें वर्णिला आहे. " लहान मूल आपल्या आईला काहीं विशिष्ट प्रसंगीं 'झाल' म्हणून त्या स्वरात सूचना देतें तशा केविलवाण्या स्वरात झालं म्हणून किंचाळून मी बाकावर जाऊन बसलों. मुलांची तर हंसता हंसता पोटें दुखून आलीं. पुढें कित्येक दिवस वर्गातल्या मुलांनीं माझें 'झालं' असें टोपण नाव ठेवलें होतें."

एका सभेत " मी पेट्रोलचा पप आहे " असें म्हणून स्वतःला खर्ची घालून अत्रे यानीं हशा पिकविला; तर एकदा गोविंदाग्रज स्मृतिदिनाचे वेळीं ते म्हणाले, " ही अत्र्याची पुण्यतिथी आहे कीं गडकऱ्याची ?"

भाषेंतील प्रसाद

अत्रे याच्या लेखणींतून प्रसन्न भाषा सरसर उतरत असते. लो.टिळकाच्या वक्तृत्वाचें वर्णन चारच सफाईदार वाक्यामध्यें त्यानीं केलें आहे, तें असें— " लोकमान्य टिळक यांचें व्याख्यान म्हणजे साक्षात् सिंहगर्जनाच होती. त्याचें व्यक्तित्वच असें थोर होतें कीं, व्याख्यानाला उभें रहाताच समोर द्रोणागिरीचा कडाच उभा राहिल्यासारखें सभेला वाटे. त्याचा आवाज कर्कश असे. बोलताना मधूनमधून ते डोळे मिचकावीत असत. तथापि त्याचा एकएक शब्द म्हणजे घणाचा घाव. प्रत्येक वाक्याच्या अखेरीस ते सभेकडे असे गुरकावून पहावयाचे कीं, श्रोते आपल्या जागच्या जागेवर गार." तसेंच राष्ट्रीय नेत्याच्या नावावर त्यानीं पुढील प्रसन्न व सहजसुंदर कोट्या केल्या आहेत. " मोहनदास गांधी ! स्वातंत्र्याची मुरली वाजवून चाळीस कोटी जनतेला जो मोहनी घालतो तो मोहन ! जवाहरलाल ! हिंदी जनतेचा गळ्यातलें पृथ्वीमोलाचें जवाहर म्हणजे एक रत्न आहे तें ! जयप्रकाश ! त्याच्या नावातच मुळीं जय आणि प्रकाश भरलेला आहे !"

हजरजबाबी भाषण

" या हल्ल्याच्या कविता वाचल्या कीं, माझ्या अंगावर काटा उभा राहतो " अशी सुंदर अलंकारानीं नटलेलीं व सूक्ष्म टीका करणारीं वाक्यें अत्रे आपल्या लेख–भाषणात मधूनमधून पेरतात. तसेंच " अत्रे एक कीं दोन ? " अशी शंका एका वर्तमानपत्रानें प्रदर्शित केली असताना अत्र्यानीं

त्या शब्दावर कोटी करून अत्रे उत्तर दिलें कीं, “ वर्तमानपत्राच्या बात मीदाराना एकाचे दोन करून सांगण्याची सवय असते ” टोल्याला टोला देऊन शाब्दिक मारामारी करण्याची खुमखुमी अत्रे याना खूपच आहे. काहीं अस्पृश्य बांधवानीं शंकराचार्यांना पाद्यपूजेसाठीं बोलाविलें असताना “ मठ अस्पृश्य वस्तींत जात नाहीं. ” असा श्रीकडून जबाब आला त्याला उत्तर देताना अत्रे खोचरपणानें म्हणतात, ‘ बरोबर आहे तें कारण मठ फक्त ओंकारेश्वरावर जातो. ’ तसेंच एका सनातनी वैद्याच्या दवाखान्यात उद्या अस्पृश्य येऊन बसतील अशी भीति काहीं सनातनी लोकांनीं प्रगट केली. तेव्हा अत्रे यानीं असा सूचक व भेदक विनोद केला कीं, “ हरिजन शास्त्रीबुवाच्या दवाखान्यात जाणार नाहींत, कारण त्याना काहीं दिवस जगावयाचें आहे. ”

टीकेचें फल

सनातनी समाजावर टीका करताना अत्रे याच्या भाषणात ‘ राणा भीमदेवी ’ आवेश संचारलेला दिसतो. “ धर्म मेला, शास्त्रें जाळा ” वगैरे एकांतिक विधानें करूनच न थांबता ते अर्वाहि बेंदूट वाक्यें उच्चारतात कीं, “ वरातीपुढें कोपऱ्याकोपऱ्यानें जसे नारळ फोडतात तशाच प्रकारें असले कुजके मेंदू धारण करणारी सनातनी टाळकीं धरून फटाफट फोडावींत ! ” अशा नाटकी आवेश समाजसुधारकाला शोभतो काय ? न्या. रानडे किंबहुना प्रि आगरकरसुद्धा सामाजिक सुधारणेचा तीव्रतेनें प्रचार करीत आणि विरोधी मताचें जोरानें खंडनहि करीत. पण तें युक्ती वादाच्या आधारानें अत्रे मात्र युक्तीवादाचें शस्त्र टाकून असली डोके फोडीची भाषा बिनदिक्कत वापरतात तिची फलश्रुती क्षणभर टाळ्या मिळ विण्यापलीकडे दुसरी काय असणार ? समाजाचें मन हातीं घेऊन एखादा कळीप्रमाणें हळके हळके शांतपणें उमलवित राहणें हेंच खऱ्या समाज सुधारकाचें ब्रीद असतें

रुक्षतेलाहि रमणीयता

रम्य विषयाची विनोदी मांडणी करणें फारसें कठीण नाहीं, पण रुक्ष

विषयहि विनोदी पद्धतीनें माडणें ही जातिवत विनोदी लेखकाचीच महाटुरी. पाहुणे, खानावळी, थापा, विसराळूपणा इत्यादि विषय म्हणजे विनोदाचे मक्तेदार ते कोणी कसेहि रगविले तरी त्यातून थोडाबहुत हास्यरस टिबकायचाच, पण हुडणावळ, मॉटफर्ड सुधारणा किंवा सायमन कमिशनचा वृत्तात असे नीरस विषयहि हास्यरसात घोळून केळकर माडात असत. अत्रेहि या कामी मोठे कसबी आहेत शुष्क लाकडी ओंडक्याना ते हिरवी पालवी फोडू शकतात पुणें येथें घरमाडकरूचें समेल्न भरले असताना अत्रे अध्यक्ष होते दुसरा एखादा अध्यक्ष असता तर त्यानें माडेकरुच्या हालाचे व दारिद्याचे कढाळी व कटाळवाणें भाषण करून श्रोत्यास रडकुडीस आणलें असतें पण अत्रे हे श्रात्याना कधींच रडीस आणत नाहींत— उलट त्याचें रजन मात्र भरपूर करतात त्या समेल्नातील अत्रे याचें भाषण आरभापासून शेवटपर्यंत हास्यरसानें दुथडी भरलें होतें, त्याची विनोदशक्ति व कल्पनाशक्ति या दोनाचा सुदर नमुना म्हणून पुढील उतारा स्मरणीय आहे.

" आता माझ्या वयाला पन्नास वर्षे होत आलीं. तरी मालकीचें घर असू नये याचा मला राहून राहून विषाद वाटतो मी मनात नेहमीं म्हणतों कीं, देवा, मी जन्मभर असाच भाडेकरू रहाणार काय रे ? जगात दरिद्री माणूस तोच कीं, एवढ्या विशाल पृथ्वीतलावर ज्याच्या मालकीची एक टीचभर जागा असत नाहीं ! उद्या स्वर्गात गेल्यावर–अर्थात् ही नुसती कविकल्पनाच आहे !–देवानें जर विचारलें कीं, " लेका, माझ्या पृथ्वीवर एवढी तुझी हयात गेली, तुला स्वत च्या मालकीचें एक घरदेखील बाधता आलें नाहीं ! चिमण्या अन् कावळेदेखील स्वत चीं घरटीं बाधतात एवढें देखील तुला कसें साधलें नाहीं रे ? ' तर देवाला आपण काय उत्तर द्यावें ! "

सहृदयतेचा ओलावा

" मला मारामारीची फार आवड आहे " असें जरी अत्रे सागत असले, तरी त्याचें हृदय मेमळ आहे भल्याभल्या वार्गीरानी ते निकरानें

दीर्घकाल युद्ध खेळत आलेले असले, तरी त्यांचें अंतःकरण सरळ व विशाल आहे. त्यांत द्वेष, मत्सर, असूया, अहंकार, तुच्छता बुद्धी इत्यादि क्षुद्र विकारांना वाव नाहीं. समोरासमोर उभे राहून 'दोन द्यायचे व दोन घ्यायचे' असा त्यांचा मर्दानी बाणा आहे. थोर व्यक्तींचा गौरव करतांना तर त्यांची सहृदयता व कृतज्ञता उचंबळून येते. सानेगुरुजींच्या उपोषणाच्या वेळीं तर त्यांच्या अंतःकरणांतले सारे सात्त्विक भाव आपादांतील चंद्रभागेप्रमाणें वाहू लागले. तसेंच श्री. लक्ष्मीबाई टिळक यांच्या 'स्मृति-चित्रांचें' प्रकाशन-समयीं त्यांनी जें भाषण केलें त्यांत त्यांचा दिलदारपणा काठोकाठ भरून ओसंडत आहे. ते अत्यंत नम्र भावानें म्हणतात, "पूर्वी ज्याप्रमाणें देवलोक वर विमानांत बसून पराक्रमी पुरुषांवर 'साधु साधु' म्हणून पुष्पवृष्टि करीत असत, त्याप्रमाणें आमची वृद्ध मंडळी आम्हां तरुणांच्या पराक्रमाचें जर कौतुक करतील तर अशा वृद्धांच्या पायांवर आम्ही आनंदानें डोकीं ठेवूं."

हरिजनांच्या मंदिरप्रवेशासाठीं पंढरपुरांत प्रायोपवेशनाचें निर्वाण मांडून बसलेल्या साने गुरुजींवर, काहीं क्षुद्र जंतु मल्ते आरोप करीत होते. तेव्हां अत्रे यांनीं आतडें पिळवटून अत्यंत हृदयस्पर्शी उद्गार काढले, ते असे—"देश हेंच माझें घर, अशा वृत्तीनें राहणारा हा माणूस. दुसऱ्याच्या तुळशीपत्रालादेखील शिवायचा नाहीं. चंदनाप्रमाणें यानें महाराष्ट्राकरितां आपला देह झिजवला आहे. ह्यानें कांग्रेसकरितां आपल्या रक्ताचें पाणी केलें आहे आणि हाडाचीं काडें केलीं आहेत. निवडणुकीचीं व्याख्यानें देऊन हा माणूस उरीं फुटला आहे हो! नका हें महाराष्ट्रांतलें मोलाचें धन असें वाया घालवूं! पुरुषाकराच्या पखालीला धक्का लावायला-देखील ज्याला भय वाटतें, अशा ह्या निष्पाप आणि निरागस जीवाबद्दल नका असें मल्तें सल्तें बोलूं!" अशीं सहृदयतेनें थरथरलेलीं व प्रसाद-पूर्ण भाषाशैलीनें बहरलेली अत्रे यांचीं भाषणें थोडीं असतात हें खरें, पण तीं हजारो श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करूं शकतात व त्यांचीं अंतःकरणें हलवूं शकतात.

हास्यपूर्ण कथा

अत्रे यांच्या लेखात व भाषणात तर जागोजाग विनोद पेरलेला असतोच, पण त्याशिवाय काहीं खास विनोदी गोष्टीहि त्यांनीं रचलेल्या आहेत. लघुकथेच्या कसोटीस त्या फारशा उतरणार नाहींत. विनोदाचें गाठोडें अडकविण्यासाठीं त्यांनीं कथेची खुंटी आपल्या लेखनात बसविली आहे इतकेंच रहस्यकथेप्रमाणें एखादें गुपित अत्रे आपल्या गोष्टींत दडवून ठेवतात आणि अखेरीस ते उलगडून दाखवितात, तेव्हा वाचकाला अपेक्षाभंगाचा सुखदायक धक्का मिळतो.

'गुत्यात नारद' या गोष्टींत नारदाचें वर्णन इतकें केलें आहे कीं, तें वाचताना एखाद्या सनातनी वाचकाची शेंडी संतापानें नारदाप्रमाणेंच ताठ उभी रहावयाची! नारदाच्या तोंडीं शिवीगाळ घातली आहे त्याला सिगारेटचा धुरका मारायचास लावला आहे. फार काय एका वेश्याबाईकडे पाहताच त्याच्या काळजाचा 'फालूदा' झाला आहे पण अखेरच कलात्मक कलाटणी अत्रे यांनीं अशी दिली आहे कीं, तो नारद म्हणजे एक सिनेमातील नट होता! तेव्हा संतापाएवजीं हास्याचे कल्लोळ वाचकाच्या चित्तात उठतात. 'संदेश'कार कोल्हटकराच्या 'माधवाश्रमात शिवाजी' या विनोदी लेखाची आठवण करून देणारी अत्रे यांची ही गोष्ट आहे. शिवाजीच्या आगमनाचे परिणाम कोल्हटकरांनीं एका प्रकारें वर्णिले आहेत, तर नारदाच्या येण्यामुळें उडालेला हलकल्लोळ अत्रे पुढील शब्दांनीं सांगत आहेत, "नारदमुनी आत शिरताच एकच हलकल्लोळ उडाला! 'नारदमुनी आले!' 'नारदमुनी आले!' अशी एकच आरोळी उठली! खेडवळ गिऱ्हाइकांचे 'गल्लास' तडातड हातातून गळून पडले! पांढरपेशी मंडळी आपलीं ग्लासें बाकाखालीं दडपून तोंडें उपरण्याच्या शेोल्यानें पुसू लागलीं वेटु लोकांची कैकाडी कचकच एकदम थांबून त्यांची निशा निम्मी उतरल्यासारखी झाली!'

विनोदाच्या कल्पना

'माधुरी' या गोष्टींतहि अशाच एका सोंगातून अत्रे यांनीं विनोद

निर्माण केला आहे. चिंचवडच्या 'चंद्रिका' या मासिकाचे संपादक चिंतामणी चंद्रचूड हे आपली लेखिका माधुरी हिच्यावर भाळले होते. पण त्यांना पुढें कळून आलें कीं, माधव मराठे या तरुणानेंच माधुरी हें टोपण नांव घेऊन आपल्याला चकविलें व लुबाडलें. 'अगाव सुंदरीस' या गोष्टींतील विनोद तर अगदी शालेय आहे. स्त्री, दांत, फणी व वहाण या चार वस्तूंना उद्देशून चार कवींनी केलेल्या कविता एका साप्ताहिकात गफलतीनें एकत्र छापल्या गेल्या, त्यामुळें एकीचें वर्णन दुसरीस चिकटून विनोद निर्माण झाला आहे, तो असा—

" किती वानूं सौंदर्य तुझें बाले,
सदा बाई गे तोंड तुझें काळें
दांत अर्ध्याहुन अधिक भंगलेले
चामड्याचे तुज बंद लाविलेले !"

'मृच्छकटिका'तील शकाराच्या जातीचा हा विनोद उच्च प्रतीचा नाहीं.

समाजाचें निरीक्षण

यापेक्षां 'धंद्याची अदलाबदल' या गोष्टींत लेखकानें केलेलें समाज-स्थितीचें सूक्ष्म निरीक्षण दृष्टीस पडतें. बुद्धिजीवि वर्ग उद्योगधंद्यामध्यें शिरत आहे, तर बहुजनसमाज बौद्धिक शिक्षणाचें दार ठोठावीत आहे, हें समाजातील संक्रमण बरोबर हेरून अत्रे यानीं चिंतोपंत कारकून व शिदोबा न्हावी यांचीं चित्रें रंगविलीं आहेत. केस या शब्दावर कोटी करताना ते म्हणतात-" केस कापणारा मनुष्य आपल्या मित्राचा केसानें गळा कापूं शकतो याची मला कल्पना नव्हती."

पण या शाब्दिक विरोधापेक्षा अधिक उच्च प्रतीचा विनोद केला आहे तो विसंगतींतून. शिदोबाचा मुलगा पदवीधर होतो आणि चिंतोपंताचा मुलगा सलून काढतो. या परस्पर-विरोधी घटनाचे परिणाम समाजावर काय होतात हें अत्रे यानीं पुढील प्रसंगानीं मार्मिकतेनें दाखविलें आहे, " शिदोबाचा मुलगा बी. ए. झाला त्याच दिवशीं चिंतोपंतानीं शिदोबाचें सलून आपल्या ताब्यात घेतलें व दुकानावर लावलेल्या नांवाच्या

पाटीवर " शिदोबा तळेगावकर " ह्या अक्षराऐवजी ' गजानन चितो भोपळे यांचें विश्वामित्र हेअर कटिंग सलून ' अशा अक्षराचा परज जाणाऱ्यायेणाऱ्यांना दिसू लागला शिदोबाचा मुलगा बी. ए. झाला म्हणून मागाहालेल्या वर्गाच्या पुढाऱ्याकडून अभिनंदनाचा वर्षाव त्याजवर होऊं लागला, तर चितोपंताच्या चिरंजीवाच्या ' विश्वामित्र हेअर कटिंग सलून ' वर सनातनी ब्राह्मणाकडून शिव्याच्या लाखोल्यांची व पुरोगामी सुधारकाकडून उत्तेजनपर सदेशाची वृष्टि होऊं लागली "

' कावळा व रिपोर्टर ' या लेखात कांहि विनोद फारसा नाहीं. बातमीदारावर उपहासपर टीका मात्र आहे आणि ती बातमीदारापेक्षा टीकाकारानाच अधिक शोभणारी आहे " पवित्र वस्तूंना आपल्या घाणेरड्या स्पर्शानें भ्रष्टाळणारी या रिपोर्टराची चाळी वर्तवणारी कावळ्यानादेखील काळीटिक्कर पाडील ! " हें वर्णन टीकाकाराला किंवा व्यंग-शब्द-चित्र-कारालाच साजणारें नाहीं काय ? "

रम्य कथा-सप्तक

' सापसुडा ' या सग्रहातील दोनटच्या सात कथा म्हणजे अत्रे यांच्या लेखनकलेचा एक तेजस्वी व रमणीय असा पैलूच होय. त्यांनीं शालेय जीवनाचा साक्षात अनुभव वीस वर्षें उघड्या डोळ्यांनीं व कवीच्या मनानें घेतला होता त्यामुळें शाळेंतील यांत्रिक अभ्यासक्रम आणि उमलत्या मुलांचा सदाफुली उत्साह यामधील विसंगति त्यांनीं अचूक शोधून काढली आणि अत्यंत रेखीव भाषेनें व्यक्त केली ' कुणी बोलायच नाहीं ' अशी करडी ताकीद देऊन मास्तर फेलॉग लिहित होते त्यांचा उग्रपणा व मुलांचा हळुवारपणा यांचीं विरोधी दृश्यें त्यांनीं किती येचक शब्दांनीं रंगविलीं आहेत पहा —

" टर्र र्र र्र ! टर्र र्र र्र ! " तारावर छडी वाजवितात तशी मास्तरानीं टेबलावर छडी वाजविली आणि वर्गाकडे पाहून डोळे फिरविले. वटवटीत होते त्याचे डोळे. लाल्ही पण दिसत होते. कपाळावर आठ्यांचें जाळें पसरलेलें. ओंठावर मिशा विस्कटलेल्या.

बाडाच्या पाटीवर चिमण्या बसाव्यात तशी पोरें बाकावर एकमेकाला बिलगून बसली होतीं गुलाबाच्या गेंदाप्रमाणें गोजिरवाणीं त्यांचीं तोंडें, चिमणेसे ओंठ चिमणेसे गाल आणि हरणासारखे काळेभोर टपोरे डोळे भित्र्या डोळ्यानीं निळाव्रत रसा ज्वतो तसे त्यानीं मास्तराकडे पाहिलें बाघावरच कोंवळें गवत उन्हाच्या वाऱ्यात कापतें, तशीं तीं कापत होतीं "

मुलाच्या विकासशील मनाला स्वस्थ बसणें कसें आवडेल ? पण मास्तरानीं बजाविलें, " कुणी बोलायच नाहीं !" "कुणी हलायच नाहीं!" " कुणी हसायच नाहीं ! " बिचारी मुलें स्वस्थ बसलीं पण "फळ्याच्या मागें कोपऱ्यात एक बीळ होतें त्यातून एक उदराचें पिल्लू डोकावत होतें इवलेंसें त्याचें तोंड आणि इवलेसे त्याचे डोळे चिमुकल्या टिकल्या मारखे लक्लक् करत होते हळूच तोंड बाहेर काढी आणि हळूच मागें आत जाइ कुणी तरी पाहिलें तें आणि सोबत्याला खुणाविलें पायाच्या चिमुकल्या करगुळीन साऱ्या मुलाना कळलें तें चोरट्या डोळ्यानीं तीं बघू लागलीं तिकडे पिल्लू बाहेर आलें चागलें एवढासा जीव पण किती धीट ! मास्तराच्या खुर्चीपर्यंत आलें तें मास्तरानीं पाहिलें तर मारतील ना त्याला ते ! मुलें घाबरून बघू लागलीं पण तें कसें लबाड ! भरकन् पुन्हा परत पळालें बिळाकडे "

किता साध्या सुटसुटीत शब्दात अत्रे यानीं हें गद्यकाव्य फुलविलें आहे साने गुरुजींच्या शैलीचीच जणु दुसरी आवृत्ति ! श्री मोटकाचें सारीचें वर्णन असें सस्मरणीय आहे तसेंच अत्र्यानीं हें उदराचें त्याचप्रमाणें पतग उडविणाऱ्या मुलाचेंहि वर्णन मोठकें आहे ते म्हणे, " चिमुकल्या त्याचा हात रुदळीच्या कोंबासारखा निमुळता व नाजूक पतगाला हिसके देताना वरखालीं नाचे आणि तोंडही किंचित् वर उचललेलें अर्ध्या उमलत्या फुलाच्या गेंदाप्रमाणें गालावर लालभडक ठिपके जरा कांहीं आम्रदीच्या वळ्या चिरडलेल्या त्यावर पतग वर उडाला कीं, गालावर हसू उमलें गालीं आठा कीं हसू मावळें पतग गिरक्या खाई, तशी याची चिमुरली मानही ऐटीत हले धमळाच्या देंठासारखी मागेंपुढें "

जीवन व निसर्ग

" ठोकळ्याचें चित्र, कविता, फुलाचे विभाग, कुत्र्याचें पिल्लू " या गोष्टींत मुलांची नैसर्गिक भावना व प्रौढांची यांत्रिक शिस्त यांचा विरोध खुबीनें वर्णिला आहे. जिवंत निसर्गावर मुलांचीं स्वतंत्र मनें मोहून जातात, पण त्या निसर्गाकडे पाठ फिरवून व वेळापत्रकावर डोळे लावून शिक्षक आपला ठराविक अभ्यास ठराविक पद्धतीनें घेतात आणि त्यांत ज्यांचें मन रमत नाहीं अशा विद्यार्थ्यांना ठोकतात. हें चित्रित करून अत्रे यांनीं प्रचलित शिक्षणपद्धतीवर किती तीव्र टीका केली आहे! डॉ. टागोर यांच्या 'शांतिनिकेतनां'तील शिक्षण पद्धतीचा पुरस्कारहि त्यांनीं सहजतेनें केला आहे.

वर्गांतील ठोकळ्याचें चित्र न काढितां दत्तूनें पोपटाचें काढिलें, म्हणून मास्तरांनीं त्या चित्राचे तुकडे केले हें एका कथेंत सांगितलें आहे, तर दुसऱ्या कथेंत असें दाखविलें आहे कीं, मास्तर वर्गांत " पिक म्हणजे कोकिळ, गाणारा काळा पक्षी ' असें टिपून घ्यावयास सांगत होते. पण शाळेबाहेर कूजन करणाऱ्या कोकिळेकडे त्यांचें लक्ष नव्हतें. निसर्ग व शाळागृह यांतील हा विरोध अत्रे यांनीं किती बारकाईनें व बहारीनें वर्णिला आहे पहा—

" कुऊऽ–कुऊऽ–कुऊऽ–!

आंब्याच्या फांदीवर बसून कोकिळा गात होती. झाडावर मोहोर बहरला होता. त्याचा घमघमाट चोहींकडे दरवळला होता. वाऱ्याच्या गार झुळकेंत हिरवींपिवळीं पानें सळसळत होतीं आभाळ अगदीं निळेंभोर होतें कुठें मधून एखादा लहानसा पांढरा ढग तरंगत होता. ऊन लख्ख स्वच्छ पडलें होतें. वेलींवर ओंठ उघडून फुलें हसत होतीं. कळ्या डोळे मिटून डोलत होत्या. जाईचा मांडव फुटून पांढरा दिसत होता. त्यावर फिमण्या इकडून तिकडे नाचत होत्या. त्यांची मंजुळ चिवचिंव कानाला गोड लागत होती.

शाळेच्या अंधाऱ्या खोलींत मास्तर मुलांना कविता शिकवित होते. डोळे मदावले होते. भिंती मळकटलेल्या होत्या. कांहीं ठिकाणीं त्यांना गिलावा पडून गेला होता. घाईचे पितोडे जागोजाग उमटलेले होते.

पाटच्या पुढ्यावर चित्रविचित्रें मेळापत्रक वर लोंवत होतें. जमिनीवर धूळ साचलेली होती. कागदाची चिटोरीं इकडे तिकडे पसरलेलीं होतीं. बाकांतून शेंगाचीं फोलपटें पडलेलीं होतीं. "

विद्यार्थ्यांनीं उगीच गोंगाट न करतां विषयाची दुसरी बाजू शांतपणें ऐकून घ्यावी असें तत्त्व जे हेडमास्तर सांगतात; तेच विद्यार्थ्यांना काहीं बोलूं न देतां छडी लगावतात. मानवी स्वभावांतील अशीच विसंगति 'कुत्र्यानें पिल्लूं' या कथेंतहि अत्रे यांनीं दाखविलें आहे. बायानीं कुत्र्याच्या पिल्लाला घराबाहेर पावसांत फेकून दिलें आणि त्या पिल्लावर प्रेम करणाऱ्या चिंगूला पाठ करावयास लाविलें, ' प्राण्यावर दया करा.' अशा विसंगतीचें दर्शन विनोदी पद्धतीनें जो घडविते; तो लेखक मानवाचा हितकर्ताच ठरत नाहीं काय ?

विडंबक कवितांचें दालन

विडंबनपर काव्यें रचूनच अत्रे यांनीं प्रथम मोठा लौकिक कमावला. त्याचेंपूर्वी काहीं काहीं कवींनीं विडंबन-कविता केलेल्या होत्या. पण अत्रे यांची कल्पनेची भरारी मोठी, विनोदाची तानहि उंची आणि काव्य-सख्याहि विपुल. प्रसन्न रसिकता आणि खुमासदार भाषा यांच्या तटांतून अत्रे यांची हास्य सरिता दुथडी वाहत आहे त्यांच्या विडंबनपर काव्यांत टीकेची तीक्ष्णताहि आहे. " वाङ्मयाच्या वरातींत कोतवाली घोड्याप्रमाणें पुढें पुढें नाचणाऱ्या घोडकवींच्या गळ्यांत सणासुदीचे दिवशीं माळा करून घाला-वयाला उपयोगी पडावीं," म्हणून अत्रे यांनीं ' ना वास, ना रंग ' अशीं " झेंडूचीं फुलें " फुलविलीं. १९२५ सालीं त्यांच्या विडंबन-काव्याचा हा संग्रह प्रसिद्ध झाला, तेव्हां मराठी काव्याचें एक नवेंच दालन आपण पहात आहों असें हास्य-रसिकांना वाटलें.

कविवर्गावर टीका

तो काळ ' रवि किरण-मंडळा 'च्या जयजयकाराचा होता. यशवंत-गिरीशांची जोडी शहरोशहरीं काव्य-गायन करून तरुणांचीं हृदयें काबीज

करीत चाललीं होतीं. पंडित-कवि डॉ. माधवराव पटवर्धन हे 'माधव ज्यूलियन' हें चमत्कृतिजनक नाव धारण करून आपल्या काव्यानें द्विपवीत होते. त्यांचें उच्चारानुसारी लेखन, बोलीप्रमाणें 'अन्'चा उपयोग, पारशी शब्दांचा वापर, निर्यमक पद्य पंक्ति, निःसंकोच व निर्वंधरहित प्रणयवर्णनें इत्यादि नावीन्यानें युवकवर्गाला वेड लावलें होतें. आणि विडंबन होतें तें अशाच लोकप्रिय वाङ्मयाचें. सर्वसामान्य कविवर्गाची निष्क्रियता, व्यवहारशून्यता, अनुकरणप्रियता आणि तरी स्वतःविषयीं अमर्याद आढ्यता - इत्यादि दोष-उभारावर आपल्या कल्पकतेनें अत्रे यांनीं विडंबनाचा हिरवा प्रकाश पेकला आहे. सुप्रसिद्ध अशा महान व मंगल विषयाला क्षुद्र व बीभत्स स्वरूप देण्यात विडंबनकाराचें चातुर्य दिसून येतें. तें अत्रे यांनीं विपुल प्रमाणात दाखविलें आहे.

श्रीसमर्थांचे 'मनाचे श्लोक' यांचें विडंबन अत्रे यांनीं केलें आहे. तसेंच केशवसुत, गडकरी, बालकवि, माधव ज्यूलियन, तिवारी, अनंततनय इत्यादि कवि-गुरूंना व कवि-बधूंनाहि त्यांच्या विडंबनाची साडेसाती लागली आहे. 'जें आपल्याला प्रिय असतें, त्याचेंच आपण विडंबन करतों' (We parody what we love) या न्यायानें अत्रे यांनीं आपल्याला प्रिय व पूज्य असणाऱ्या गडकरी-केशवसुतांच्या काव्याचें विडंबन केलें आहे. त्यांच्या विडंबक कवितामध्यें कविवर्गाची चेष्टा करणाऱ्या कवितांचीच बहुसंख्या आहे. विनोदाचार्य कोल्हटकरांनीं भलावण करताना म्हटल्याप्रमाणें, "सुंदर मनुष्यानें दुसऱ्यास वेडावण्याकरिता स्वतःचें मुख कितीहि विकृत केलें तरी तें सुंदरच दिसतें." विडंबनासाठीं लिहिलेली असूनसुद्धा अत्रे यांच्या कवितेची शैली प्रसन्न व रमणीय आहे. सर्कशींतील विदूषकाच्या उड्या वेड्यावाकड्या दिसल्या, तरी इतर खेळाडूंपेक्षा त्यांचें कसब काहीं कमी नसतें. 'राजहंस माझा निजला' या गडकऱ्यांच्या अमर विलापिकेचें विडंबन 'कादरखां काबुलवाला' म्हणून करतानाहि अत्रे यांनीं आपल्या काव्य-शक्तीचें प्रदर्शन केलें आहे. 'झेंडूचीं फुलां'नीं एकवाक्यी प्रस्तावना म्हणजे एका संस्कृतप्रेमी प्राध्यापकापुढें धरलेला आरसाच होय. तसेंच दुसऱ्या एका विद्वज्जड प्राध्यापकाच्या

क्लिष्ट काव्य-रचनेचें विडंबन ‘कषाय-पेय-पात्र-पतित मक्षिकेप्रत’ (म्हणजे चहाच्या कपात पडलेल्या माशीस) या कवितेंत अत्रे यांनीं गमतीनें केलें आहे.

प्रसिद्ध काव्यांचीं विडंबनें

‘दवाचे थेंब’ ही केशवसुताची करुणरसपूर्ण कविता आहे. तिचें विडंबन करून केशवकुमारांनीं ‘पाहुणे’ ही कविता लिहिली आहे. ओटीवर पसरलेले पाहुणे पाहून बाळपानें आईला विचारलें, “हे कोठून आले?” तेव्हा आईनें दिलेलें उत्तर कोणालाहि हसू आणील असेंच आहे. तें असें—“कावळे गिधाडें घारी। येतीं हीं जेथुनि सारी। ढोंगळे, डास, घुगरटी। चाळा रे जेथुनि येतीं,। खोकला, ताप हीं दुसणीं। आपणास येती जेथुनि,। तेथुनीच आले येथें। हें छळावया आम्हातें!” ‘दवाचे थेंब’ मधील आई गहिंवरली याचें कारण तिचीं बाळें दिवगत झालीं होतीं आणि हा एक मुलगा तरी जिवंत राहील की नाहीं अशी तिला चिंता पडली होती. पण अत्र्यांच्या विडंबनातील आई गहिंवरते ती का? तर ‘जाणार न लौकर सदनीं’। वदता गहिंवरली जननी,। पाहुणे माग रे स्मरले,। डोळ्यातुन पाणी आलें।.. .....“देवा रे” मग ती स्फुदे। “एवढा तरी जाऊ दे!’

‘पाखरा, येशिल कधीं परतून?’ ही रे. टिळकांची कविता वत्सल व करुण या रसांनीं थबथबलेली आहे तिचें विडंबन अत्रे यांनीं दोन कवितांमध्यें केलें आहे एकात ‘परिटा, येशील कधीं परतून?’ असा प्रश्न केला आहे, तर दुसऱ्यात इदूरच्या ‘होळकरा येशील कधीं परतून?’ असें विचारलें आहे. पहिली कविता अशी आहे—“कोट रेशमी ल्यामधला मानेवर उसवून। उरल्या सुरल्या गुंड्याचीहि वाट लावून। बारिक सारिक हातरुमाला हातोहात उडवून। सदऱ्याची या इस्तरिनें तर चाळण पार करून। पालिशाची हीं विरडीं सरपूस भट्टीमध्यें परतून। तिच्या भरजरी पैठणिची या मच्छरदाणि करून।”

माधव ज्यूलियन यांच्या प्रेमगीताचें विडंबन करताना, अत्रे यांनीं

रम्य व क्षुद्र उपमांची मुसळधार ओतली आहे. त्याचा नमुना असा:— "आषाढिंचा अंधार मी । तू फाल्गुनी मधुशर्वरी ॥ खग्रास चंद्र मलिन मी । तूं कोर ताशिव सिल्व्हरी ॥ मामूम मी, तूं याकुती । मी हिंग काबुलि, तूं मिरी । अन् भाग तूं, चंडोल मी । गोडेल मी तूं मोहरी !"

याप्रमाणें बालकवि व गडकरी या दोघांनीं लिहिलेल्या 'अरुणां'चें विडंबन करितानाहि अत्रे यांनीं पन्नास कविता रचून उत्प्रेक्षांचा पाऊस पाडला आहे आणि शेवटीं म्हटलें आहे, "थकलों आता !! उत्प्रेक्षाची संपत ये कथा । मान लचकली म्हणता म्हणता ही लावट संथा ॥"

क्षुद्र विषयाला मोठी उपमा दिल्यानें वाचकाचा अपेक्षाभंग होतो आणि त्यावरून विनोद निर्माण होतो. आपल्या सखीची प्रार्थना करतांना कवि म्हणतो:—"द्रोणगिरीसह जसा हनुमन्त येई, । बाजार आणिन इथें उचलून तेवी !॥ कीं आणखी उसनवार सदा म्हणून । शेजारणी तुजवरं पडल्या तुटून ॥"

रामदासांनीं मनाला सरळ नीतिबोध केला आहे, तर अत्रे विडंबनाच्या उफराट्या भाषेत आजकालच्या तरुण विद्यार्थ्यांला कानमंत्र देतात कीं:— "सदा खायपेयावरी हात मारी । निळें देइ सारून मित्रासमोरी । "अरेरे, घरीं राहिलें आज पैसे"। लिसे चाचपोनी मना चोर ऐसें !॥ इथें पायगाडी तिथें वाद्यपेटी । इथें पुस्तकें ना तिथें हातकाठी अशी सारखी भीक मागीत जावें । स्वतःचें न काहीं जगीं बाळगावें !'

चहाच्या कपातील माशीला उद्देशून निरनिराळ्या कल्पना करतान अत्रे यानीं 'माशा मारणें' या शब्दावर कोटी केली आहे आणि जात जाता आमदाराच्या आळशीपणावर एका ओळींतच शिंतोडे उडव आहेत. ती ओळ अशी:—'कौन्सिलात, सभासद आणी । मारतीर करणा तुजवाचुनी ? ॥

कवींवर कटाक्ष कां ?

कवि हाच अत्र्यांच्या विडंबनाचा प्रमुख विषय झालेला आहे. कवित्व शक्तीचा महिमा गाताना केशवसुतानीं 'आम्ही कोण ?' या कवितें अतिशयोक्ति केली आहे. तींच बिरुदें आपल्या अंगीं लावून कांहीं क्षु

कवि मिरवतात हें पाहून अत्रे याना चीड आली. आणि म्हणून त्यानीं 'आम्ही कोण ?' या कवितेचें सारें विडंबन केलें आहे तिचा शेवट त्यानीं पुढील ओळीनें केला आहे–"आम्हाला वगळा-गतप्रभ झणीं होतील साप्ताहिकें ! आम्हाला वगळा-त्वरित सगळीं होतील ना मासिकें ! ॥ "

दोन कवि एकत्र आले तर कसे वागतील याचें मजेदार वर्णन अत्रे यानीं 'साग कसे बसले ?' या कवितेंत केलें आहे. साग कसे बसलों ?' या गोविंदाग्रजाच्या कवितेचा सांगाडा घेऊन त्यात अत्रे यानीं आपल्या विनोदाचा प्राणवायु फुंकला आहे, त्यामुळे ती सारीच कविता नितीं विनोदपूर्ण झाली आहे, पहा—ओळख होता पहिल्या दिवशीं । पूर्वजन्मिंची मैत्री जशी । मिठ्या मारती परस्परांशीं । जवळ जवळ बसले ॥ दुसऱ्या दिवशीं प्रसंग पाहुन । हळुच कादितीं वाड खिशातुन । म्हणता " दावु जरा का वाचुन ? " दूर-दूर-सरले ! ॥ " हवें काव्य तर भिकार कोणा ? । चोरितोस माझ्याच कल्पना " । असें बोलता परस्परांना—। साग कसे बसले ? ॥ "

एक चोर एका कवीच्या घरीं चोरी करावयास गेला, ते हा कवि त्याला आपला धोरला बंधू म्हणून संबोधतो. त्याचें कारण चोरानें विचारलें असता तो सांगतो कीं, " सोनियाचे दागिने चोरसी तू, । कल्पनाचे दिणगार मी परतू ! । हिऱ्यामोत्यावर सदा तुझा डोळा, । शब्द मौक्तिक मी सदा करित गोळा ! । "

' प्रेमाचें अद्वैत ' या काव्यात भाषा व कल्पना या दोन्ही साधनानीं अत्रे यानीं खुमासदार विनोद निर्मिला आहे सायकलीवरून दिवा न लावता तो व ती चालले असताना पोलिसानें त्याना अडविलें तेव्हा कवि त्या पोलिसालाच ऐटीनें म्हणतो–" अरे, प्रीतीच्या या प्रकाशापुढें । तुझ्या विजेच्या लाल नव्या रिस्या ! ॥ कशाचे दिवे घेऊनि बैससी । कुठें नौरती अन् कुठें दोळव्या ! । जरी आकृती दोन या पाहसी । असू एक आम्ही तरी अंतरीं ! ॥ न ठावा तुला प्रीतीचा कायदा । कुड्या वेगळ्या एक आत्मा तरी ! ॥ "

कविमंडळी स्वतःला अतिमानुष समजत आणि देशादिकाने अव-

तार मानीत. त्यांचें शब्दचित्र असे यांनी चारच ओळींत काढलें आहे, तें असें—" आहें मी तर वाल्मिकी, बसतसे श्रीशारदा सन्मुखीं ! ' बोले एक, तया दुजा वदतसे, ' मी व्यास-प्रत्यक्ष कीं ! ' । हा येथें कवि कालिदास असता राता नका या करू ! ' बोले गर्जुनी वीर एक तिसरा वाग्युद्ध झालें सुरु. ॥ " क्षुद्र कवींच्या अशा पोकळ ढवाया ऐकून त्याचा दमस्फोट करण्याचा आवेश असे यांच्या लेखणींत संचरतो आणि ते म्हणतात— " मस्त झालीं आहेत वडी धेंडें । एकएकाचीं फोडतोंच तोंडें ! " ॥

आपल्या विडंबनाचें अंतिम साध्य काय आहे हें सांगताना असे एका कवितेंत म्हणतात–" जेव्हां होतिल शब्द धेडगुजरी भावेंतुनी नाहिसे । बुद्धीचे ' अरबी ' समुद्र सगळे जातील कीं आटुनी ! ॥ स्फूर्तीच्या गिरण्याहि नद सगळ्या होतील काव्यातुनी । शांतीचे झरतील निर्झर तदा स्वच्छंद पीयूषसे ! ॥ "

असे यांच्या विनोदाचेंच काय पण त्यांच्या सर्व वाङ्मयाचें, किंबहुना त्यांच्या सर्व जीवनाचेंच ध्येय त्यांनीं एका कवितेंत सांगितलें आहे, तें असें—" आनंदाची सर्व सुखाची जीवित ही खाण । हसेल आणि नगेल त्यातें नच वसली वाण ! " ॥

प्रा. चिं. वि. जोशी : : २४

" विनोदाचार्य ' कोल्हटकर यानीं मराठींत जो हास्य रसाचा नवाच प्रवाह सुरू केला, त्याची खोली व वेग वाढविण्याचे प्रयत्न गडकरी व अत्रे यानीं केले पण या तिघांहून निराळा असा आपला स्वतंत्र प्रवाह

निर्माण करण्याचें श्रेय प्रा. चिं. वि. जोशी याना आहे. त्याचा प्रवाह सथ असेल, स्वच्छ कालजमिनीतून वहाणारा असेल आणि त्याच्या दोन्ही काठावर रम्य वनश्री फुललेली नसेल, पण तो शीतल आहे मधुर आहे आणि येणाऱ्याजाणाऱ्या सर्व पांथस्थाना सहज सेवन करता येण्यासारखा आहे कोणीहि यावें, त्या हास्य प्रवाहात डुब्या माराव्या, आणि चार घोट प्राशन करून प्रसन्न मनानें निघून जावें असा जोशी याचा विनोद-प्रवाह आहे त्यात कोण्या-श्लेषादि शब्दलीलाचे भोंवरे फारसे आढळणार नाहींत, काव्य-कल्पनेचा खळखळाट ऐकू येणार नाहीं आणि सामाजिक क्रातीचा धमधमाटहि दिसणार नाहीं साध्यासुध्या संसारातील नटसींचे प्रसंग व साधीभोळीं पात्रें याचे मनोरंजक अनुभव सुबोध भाषेनें व सरळ मांडणीनें सागूनच जोशी यानीं महाराष्ट्राला हसविलें आहे. आपल्या विनोदाचा पिंड कसा आहे हें सागताना जोशी म्हणतात, " आम्हीं कथा प्रधान

करून सहज जमली तर एखादी कोटी, वाचकाला बोचक वाटणार नाहीं अशी व्याजोक्ति आणि असभ्य प्रकारात जमा होणार नाहीं अशी अतिशयोक्ति प्रसंगोपात्त वापरूं लागलों. कथेंत अनपेक्षित प्रसंग आणि विचित्र स्वभाव यांच्या वर्णनाचा मीठमसाला घालून, ती चटकदार करण्याचा आम्हीं यत्न केला. बहुतकरून प्रत्येक हास्यकथेंत तत्त्व ग्रथित करण्याचा माझा प्रघात आहे " मौज ही कीं, तत्त्वज्ञान हा त्यांचा कॉलेजांतील विषय, पाली वाङ्मयाचें संशोधन हें त्यांचें जीवित–कार्य आणि स्वभाव पाहिला तर गंभीर व विचारी, पण त्यांनीं कल्पनेनें निर्माण केलेले चिमणराव व गुंड्याभाऊ हे उपद्व्यापी पण उपकारी मावसभाऊ मात्र मराठी–वाचकाचे हसरे मित्र बनून राहिलेले आहेत.

स्वभाव-दोषांचें दर्शन

"मराठ्यांच्या वाङ्मयोद्यानांतील हास्यनिर्झर ज्यांच्या प्रतिभेंतून उद्भवला," त्या श्री कृ. कोल्हटकरांना 'गुरुवर्य' मानून जोशी यांनीं आपलें 'एरंडाचें गुऱ्हाळ' अर्पण केलें आहे पण कोल्हटकरांचे विनोद–गुण निराळे व जोशी यांचे वेगळे. कोल्हटकर–गडकऱ्यांनीं विनोदी लेख लिहिले आणि समाजांतील व्यंगांवर व रूढींवर विडंबनाचें शस्त्र धरलें; पण जोशी यांनीं आपल्या विनोदाला गोष्टींचें रूप दिलें, आणि त्यांतून हसतां हसतां वाचकाला मनुष्यस्वभावांतील दोष दाखवून व्यक्ति सुधारणेचा मार्ग दाखविला. 'एरंडाचें गुऱ्हाळ' या आपल्या पहिल्या विनोद–ग्रंथाला त्यांनीं टोपणनाव दिलें आहे, तें "प्रोफेसराच्या आणि संपादकाच्या गोष्टी" असेंच आहे अर्थात् या गोष्टी म्हणजे काहीं रहस्य–कथांच्या चौकटींत बसणाऱ्या नाहींत. पण कथानकाचा बारीकसा धागा घेऊन दोनचार पात्राकरवीं त्यांतून गोष्ट विणून दाखविण्याची करामत जोशी यांची आहे. पाडुतात्या व बहूनाना हे कोल्हटकरांचे बौद्धिक पुतळे मराठी–भक्तांचे लाडके आहेत किंवा बाळकराम व तिंबूनाना हे गडकऱ्यांचे प्रतिभा–पुत्र जितके तरुण मराठी वाचकांना आवडले, आहेत., तितकेच. चिमणराव. व. गुंड्याभाऊ. हे जोशी. यांचे मानस

पुत्र महाराष्ट्रांतील घरादारांत आज पंचवीस वर्षे वावरत आहेत, बाल-वृद्ध, ज्ञानी–अज्ञानी स्त्रीपुरुषांना रिझवीत आहेत आणि त्यांच्या स्वभावांतील दंभ, लोभ, अहंकार इत्यादि सुप्त दोष मनोमनेंनें दाखवून देत आहेत. निरुपद्रवी टीका निर्मल मनानें करून मनुष्याचें कल्याण यथाशक्य साधावयाचें, हें जोशी यांच्या लेखनाचें सूत्र आहे. त्यांनी स्वतःच आपलें ब्रीद पुढील शब्दांनी निवेदिलें आहे, "आपल्या थट्टेच्या योगें जनतेचें कल्याणच करायचें हा नारदाचा बाणा प्रत्येक तत्त्वशील विनोदप्रिय मनुष्याच्या अंगीं बाणला पाहिजे, मग तो लेखक असो की वक्ता असो किंवा साधासुधा मनुष्य असो!"

विविध साहित्य

चिंतामणरावांचा जन्म पुणें येथें ता. १९ जानेवारी १८९२ रोजीं झाला. नूतन मराठी विद्यालयात शिक्षण घेऊन ते १९०९ सालीं मॅट्रिक झाले. फर्गसन कॉलेजांतून १९१३ सालीं 'तत्वज्ञान' विषय घेऊन ते बी. ए. झाले. पुढें दोन वर्षांनीं, पाली व इंग्रजी हे विषय घेऊन ते एम्. ए. झाले. पाली भाषेचा व त्या भाषेच्या द्वारा बौद्ध धर्माचा त्यांच्या मनावर चांगला पगडा बसला. पालीचे आचार्य प्रा० धर्मानंद कोसंबी हे त्यांचे गुरु. त्यांना ते फार मानतात. त्यांच्या विचाराची छाप चिंतामणरावांचे चित्तावर खूप पडली. पालीभाषेत त्यांनीं बरेच ग्रंथहि लिहिले असून परदेशातील मासिकांतहि त्यांचे लेख मान्यतेनें प्रसिद्ध केले जातात. 'जातकातील निवडक गोष्टी' किंवा 'मॅन्युअल ऑफ पाली' अशीं परिचयात्मक पुस्तकें तर त्यांनीं लिहिलीं आहेतच, पण त्याशिवाय पालींतील पुराण–ग्रंथांचें संशोधन व संकलन करणारे अभ्यासक विद्वान म्हणूनहि त्यांचा लौकिक आहे. 'संशयाचें जाळें', 'इंग्रजी शिष्टाचार', 'अडीच हजार वर्षांपूर्वीचा समाज,', बाल्वाङ्मय, चरित्र, इतिहास इत्यादि विविध विषयांवर त्यांनीं पुस्तकें लिहिलीं असलीं, तरी मराठी वाचक त्यांना ओळखतो व चाहतो, तो त्यांच्या चिमणराव–गुंड्याभाऊंच्या विनोदी ग्रंथांवरूनच. इंग्रजीतील मार्क ट्वेन, लीकॉक व

चेस्टर्टन हे "हशाल लेखक" त्याचे आवडते ग्रंथकार होत. 'सत्याचे प्रयोग' 'लग्न पहाव करून' व 'सरकारी पाहुणे' हे त्याचे तीन बोलपट हास्यरसपूर्ण आहेत.

सरस्वतीची उपासना

लेखनाचा नाद चिंतामणरावांना लहानपणापासूनच लागला. पुण्यात कथा-कीर्तनें ऐकारीत व त्यातील अभग-पदाप्रमाणें आपणहि रचना करावी असा त्याना छद होता. एकदा अभ्यासाच्या वहींत त्यांनी अभग लिहिले होते. ते पाहून वडिलांनीं त्याना बक्षीस कोणतें दिलें? तर चौदावें रत्न! शाळेत असताना चिंतामणरावानीं 'सुदर्शन' नावाची एक पौराणिक कादबरीहि लिहिली. तिची फलश्रुति म्हणजे वडिलानीं ती पाणी तापविण्याच्या बंबात टाकून दिली! आपल्या मुलानें खूप अभ्यास करावा, वर नबर पटकवावा आणि जाडा विद्वान म्हणून नावलौकिक कमवावा-अशी त्याची मनीषा. 'केवळ अभ्यासवादी' अशा त्याच्या दृष्टीला आपल्या चिरंजीवाचे ललित साहित्यातील चाळे अप्रिय वाटत. पुढें पुढें चिंतामणरावानीं इतकें लोकप्रिय विनोदी लेखन केलें, तरी त्या जुन्या पिढीतील वृद्धाची तशा लेखनाविषयींची अढी काहीं कमी झाली नाहीं. पण चिंतामणरावांना लिहावें व छापून यावें ही मोठी हौस. ते सागतात, "आनद मासिकाच्या दुसऱ्या वर्षी, मीं लिहिलेली एक गोष्ट माझ्या सपूर्ण नावासह त्यात छापून आली, तेव्हा माझ्या अभिमानास व आनदास सीमा उरली नाहीं." आपल्या दोघा मामाच्या मदतीनें चिंतामणरावानीं 'तरवार' नावाचें हस्तलिखित वर्तमानपत्र १९०५ सालीं काढलें व तें तीन वर्षें चालविलें. त्यात गोष्टी, चुटके वगैरे मनोरजक विभाग लिहिण्याचें काम चिंतामणरावाकडे असे. 'सपादक व न्हावी' हा गमतीदार लेख चिंतामणरावानीं इग्रजी पाचवींत असतानाच लिहिला व हरिभाऊ आपटे याच्या 'करमणूक' पत्राकडे धाडला. त्या लेखाला प्रसिद्धीचा योग आला पाच वर्षांनीं-आणि तो कॉलेजच्या त्रैमासिकात. १९२६ पर्यंत ते गंभीर व विनोदी अशा दोन्ही प्रकारचें

लेखन करीत. पण मासिकवाल्यांनीं विनोदी लेखाचीच मागणी सतत केल्यानें चिमणराव–गुंड्याभाऊचे पराक्रम त्यांच्याकडून लिहून झाले. आता वयोमानामुळें मूळची प्रकृति अधिकच गंभीर झाली आहे, तरी संपादकांच्या मागणीमुळें ते ' नातीची करमणूक करण्यासाठीं तिच्यापुढें वेडीवाकडीं तोंडें करावींत त्याप्रमाणें ' विनोदी लेखाचा पुरवठा करीत असतात.

पालीचे प्राध्यापक

उमरावती व रत्नागिरी येथें शिक्षकाचें काम करण्यात चार वर्षें घालविल्यानंतर चिंतामणराव १९२० सालीं बडोदें येथील कॉलेजात प्राध्यापक म्हणून गेले. तेथें मराठी, इंग्रजी व पाली यांपैकीं दोन भाषा ते आलटून पालटून शिकवीत. १९२८ सालापासून ' राजदप्तरदार ' (Director of Archives) म्हणून त्यांची नेमणूक बडोदें सरकारनें केली. जुनी हस्तलिखितें जमवून त्यांचें संशोधन करणें हें त्यांचें काम. तें करीत असताहि त्यांच्या अगावरील जागा कायमच होता. १९२९ पर्यंत ते कॉलेजात पूर्ण वेळ शिकवीत होते आणि पुढें फक्त बी. ए., एम्. ए.-च्या विद्यार्थ्यांना पाली हा एकच विषय ते शिकवीत राहिले. १९४२ सालीं ते उज्जयिनी येथील ' मध्यभारत साहित्य संमेलना 'चे अध्यक्ष होते. १९४९ सालीं सेवा निवृत्त होऊन ते पुणें येथें आले आणि लघुकथाकार य. गो. जोशी यांच्याशेजारीच बंगला बांधून राहू लागले. नातूबागेला या जोशी द्वयानें साहित्यिक महत्त्व प्राप्त करून दिलें आहे. जोशी यांच्या या जोडीची लेखनशैली घरगुती, विनोदी व सात्त्विक अशीच आहे.

मामा–भाच्यांची जोडी

' बडोद्याचे चिंतामणराव ' अशीच जोशी यांची ओळख महाराष्ट्रीय वाचकवर्गाला असली, तरी ते जन्मानें, शिक्षणानें व वास्तव्यानें 'पुणेकर'-च आहेत. ते नुसत्या पुण्याचेच नव्हे, तर त्यातील ' सदाशिव पेठेचेहि ' अभिमानी आहेत. ' सदाशिवपेठी ' हा शब्द काहीं विद्वानांच्या कोशात

शिवीसारखा होऊन बसला होता, तर जोशी यानीं आपलें ' गुड्याभाऊ' हें पुस्तक "आई सदाशिव पेठे" सच अर्पण केलें आहे "मला सदाशिवपेठी बाणाचा अभिमान आहे" असेंहि त्यानीं आपल्या अर्पण-पत्रिकेंत नमूद केलें आहे त्याच्या पाच पिढ्या पुण्यासच होऊन गेल्या. चिंतामणरावाचे वडील विनायकराव यानीं पुण्यातील निरनिराळ्या हायस्कूलमध्यें शिक्षकाचें काम केलें. ' केवळ स्वार्थापायीं ' नावाची कादंबरी त्यानीं लिहिली. प्रि. आगरकर याच्या ' सुधारक पत्राचें संपादन चौदा वर्षें करण्याचा मानहि त्याना लाभला होता त्याच्या घरीं वृत्तपत्रें, मासिकें व पुस्तकें याचा पाऊस पडे आणि वाङ्मय चर्चाहि चाले. त्याचा फायदा चिंतामणराव मनसोक्त घेत. ' निबंधमाले ' ची गोडी तर त्याना विलक्षण लागली. त्याचे मामा कॅ लिमये हे त्याचे सहधर्मी. दोघेहि विनोदी लेखक. दोघानीं एकत्र बसून वाचावें, विचार करावा व लेखनाची चर्चा करावी. त्याच्या मातुल घराण्यावरच सरस्वतीचा वरदहस्त होता. ना. ग लिमये हे कवि म्हणून प्रसिद्ध आहेत, तर पा. ग लिमये याच्या ' चतुरगडच्या विनोदी स्त्रिया ' महाराष्ट्राला सुपरिचित आहेत. वडील व मामा यानीं आराधिलेल्या सरस्वतीचा कृपा-प्रसाद चिंतामणराव याना सहजच लाभला.

बहुविध अनुभव

वास्तवता व विविधता हे चिंतामणरावाच्या विनोदाचे विशेष गुण होत. वास्तव सृष्टींतील हाडामासाचीं माणसें घेऊन त्याच्याखुन्या प्रसगीं तीं काय बोलतील, कशीं वागतील, हें त्यानीं बारीकसारीक तपशिलासह रगविलें आहे. ' चिमणराव म्हणजे चिंतामणरावच ' असें वाटण्याइतक्या स्वभावातील बारीकसारीक लकबी व खोंचा जोशी यानीं रेखाटल्या आहेत. ' वलावत नसलेला कारकून ' तो असून साठ रुपये पगारात आपला बायकामुलाचा ससार नेटीनें चालवीत आहे त्याची भाषा बाळ-बोध, ओबडधोबड असते, पण सत्याचा आभास निर्माण करणारी असते. त्याचा मित्र गुड्याभाऊ दाडेकर याचें शब्द चित्र जोशी यानीं बडोद्याचे

प्रो. ना. का. आपटे यांच्यावरून रंगविलें आहे. व्यायामप्रेमी, परोपकारी व निर्भय वृत्तीचा हा पुतळा आहे. बुद्धीनें दोघेहि ढिले असल्यानें व हवी ती उलाढाल करण्याची हिंमत अंगीं असल्यानें या जोडीचे पराक्रम वाचतांना कोणाचेंहि पोट दुखल्याशिवाय रहात नाहीं. या हसऱ्या जोडीच्या अनुभवात गंमतीदार विविधता आहे. लेखकाला नोकरीच्या निमित्तानें खूप अनुभव आले व तेच त्यानें या दोन पात्रात ओतून वाचकापुढें ठेवले. 'राजदरबारदार' या नात्यानें जोशी यांना बडोद्याच्या सुविद्य व संपन्न अशा राजघराण्यात जसें वावरतां आलें, तसेंच खेड्या-पाड्यातील भोळ्याभाबड्या स्त्रीपुरुषांतहि मिसळतां आलें. खैबर घाटा-पासून कन्याकुमारीपर्यंत आणि कलकत्त्यापासून कराचीपर्यंत देशभर त्यांनीं पर्यटन केलें. थोर थोर साहित्यिकांशीं व महान महान मुत्सद्यांशीं बोलण्या-चालण्याचे प्रसंग त्याना सहजच लाभत. त्या सर्वांचें टिपण त्यांनीं आपल्या बारीक नजरेनें आपल्या बुद्धीवर कोरून ठेवलें—आणि नंतर तेंच कलेचे थोडेफार रंग भरून महाराष्ट्राला सादर केले. झोपडपट्यापासून राज-वाड्यापर्यंतच्या विविध क्षेत्रातील घटना गंमतीदार रीतीनें सागण्यांत जोशी कुशल आहेत.

माफक शब्द-लीला

विनोद पिकविण्यासाठीं शाब्दिक कोट्यांचा पाऊस पाडण्याचा हव्यास जोशी याना नाहीं. 'चौकसले,' दिलगिरला, 'दुजोरले' 'जमीनलों' अशीं क्रियापदें घडवून आणि 'शेकहण्डी,' 'बीज-दिवटी,' 'छत्रुकली,' इत्यादि काहीं विचित्र शब्द बनवून नव-शब्दांची टाकसाळ पाडणाऱ्यांचें त्यांनीं कोठें कोठें विडंबन केलें आहे. चहा, (= पेय; वाहवा), कॉफी (= पेय, संगीतातील राग) इत्यादि श्लेष जाता जाता साधले आहेत. दिवे लावणें, हवालदाराच्या नावाचा हवाला देणें, वगैरे शब्दावरील कोट्या तुरळक आहेत. दामले (= आडनाव, पैसे घे) किंवा 'मुलाचें तें मौलिक' अथवा रामभाऊ पटवर्धन (= व्यक्तीचें नाव, राम म्हणजे बलिराम, त्याचा भाऊ श्रीकृष्ण, त्यानें द्रौपदी-वस्त्रहरणाचे वेळीं पटाचें

म्हणजे वस्त्राचें वर्धन केलें) अशा दरिदासी वोन्यादि थोड्याच. 'शेंड्याची बायको शेंडी ' व ' सराची बायको सरी ' अशा कोट्या वाचकांना हस-विण्याजोग्या आहेत. ठोकीस्लाद्दियाचे बादशहा, बादरलाल पोपट, चिवडाखान, डॉ. यमाजी भास्कर, प्रो. दधिरप्रिय इत्यादि नुसतीं नांवेंहि ससरस पिकविणारीं आहेत काहीं कोट्या साधण्यासाठीं लेखक पर भाषाकडेहि धाव घेतो हें आश्चर्य आहे. 'कार बेकार झाली.' अशीं आंग्ल-मराठी-मिश्रित कोटि आढळते, तर Sundry (=संकीर्ण) याचा उच्चार ' सुंद्री ' करून तिच्यासाठीं खर्च केला जातो, अशी गैर-समजूत लेखकानें निर्माण केली आहे. सून व soon या शब्दावरहि अँग्लो-मराठी कोटि त्यानें केली आहे. 'वाती' याचा अर्थ गुजरातींत 'गोष्टी' आहे, याचा फायदा घेऊन कीर्तनाचे वेळीं बायका दोन्ही अर्थांनीं वाती चळतात असें सांगितलें आहे. 'ॲस्ट्रॉय पर्' सारखे संस्कृत शब्दाचे इंग्रजी उच्चारहि हास्यकारक आहेत 'वेलकम्' हा इंग्रजी शब्द म्हशी-कडून वदविण्याचा 'चमत्कार' करून ज्ञानेश्वराचें अल्पसें अनुकरण लेखकानें केलें आहे. 'आमचा पण गाव' या सशोधनपर प्रयात चि. ओरुनें हरणगावच्या पद्मणीचा वृत्तांत दिला आहे. त्यांत तो म्हणतो, "म्हशींनीं तारवटलेल्या डोळ्यांनीं तिच्याकडे पाहून बँक ह्या शब्दानें तिला सलामी दिली. मला वाटलें बैंक हा वेलकम् शब्दाचा अपभ्रंश असावा."

'दिवाणसाहेबांचें घड्याळ' या हास्य-कथेंत मद्रासी लोकांच्या लोचटपणावर टीका करताना सर शब्दावर जोशी यांनीं कोटी केली आहे, ती अशी "सर सर, करून उदयाला चढणाऱ्या मद्रासी लोकांच्या रेल्वेच्या नावाचीं आद्याक्षरें देखील एस. आय आर, असावीं ह्या योगायोगाच्या कल्पनेनें रघुवीरसिंहाला हसू आलें"

वेचक उपमा

उपमा-दृष्टांतादि अलंकार देऊन जोशी कृत्रिमता आणीत नाहींत. क्वचित् एखादी उपमा ते जेव्हा देतात, तेव्हा ती किती समर्पक असते यानें

उदाहरण ' स्पष्टवक्तेपणाचे प्रयोग ' या लेखात पहावयास मिळतें, तें असें, " रुशाच्या मिरवणुकींत ब्याटची गर्जना थांबल्यावर जशी वाजंत्र्याची पिरपिर चालू होते, त्याप्रमाणें आईची सरबत्ती बंद पडल्यावर सौ. ची पिरपिर चालू झाली "

तसेंच ' कपॉझिटरचा सूड ' या हास्यकथेंत पुढील गावरान उपमा आढळते. " वयात आलेला नवा गोऱ्हा जसा म्हाताऱ्या पोळास हुंदाडून हुंदाडून दिवेघाट घालवितो, त्याप्रमाणें चरक्यानें देवगडसमाचाराची अवस्था केली. "

श्लेषाची चुणूक

' माझा सेकंड क्लासचा प्रवास ' कसा घडला हें सांगून चिमणरावांनी एका शाळेंतील स्वागत गीतातील शब्दाची मौज वर्णिली आहे. हैबतखान पठाण् याचेऐवजीं चिमणराव अध्यक्षस्थानीं नसले असताना मुलें पद म्हणत होतीं, " पठाण हैबत-खान पाजी ! अहो किति तरि पाजी चा विद्यामृत सगळ्याला आजी मंगलदिन आला ॥ "

पहिला चरण पुन पुन घोळून तीं मुलें गात होतीं व त्यामुळें 'पाजी'चा दुसराच अर्थ श्रोत्याच्या चित्तावर जास्तजास्त ठसत होता ! तसेंच आजीचे दोन अर्थहि ह्या पिस्वीत होते

' गुंड्याभाऊचें दुखणें ' दूर करण्यासाठीं थुंकी, रक्त, दात वगैरेंची तपासणी ' क्ष ' किरणानें करते वेळीं झालेल्या संवादात ' खाणें ' यावर लेखकानें कोटि केली आहे तो संवाद पुढीलप्रमाणें—

" माझ्या बोलण्याकडे लक्ष न देता प्रोफेसर पुणें म्हणाले, ' पोटात सुई, टाचणी, चवली, पावली मिळाली गेली असली, तरी ती ' क्ष ' किरणाच्या फोटोंत तावडतोब स्पष्ट दिसते "

' तर मग आमच्या म्युनिसिपालिटीचे जकात-इन्स्पेक्टर पवारबे म्हणून होते त्याना पैसे खाण्याची फार सवय होती. त्यानीं खाल्लेले पैसे दगाऊ 'क्ष' किरणानींच उघडकीस आले असतील ? '

' आजी ' या साध्या शब्दावर कोटी करून जोशी यानीं किती विनोद निर्माण केला आहे, हें ' आमचा पण गाव ' यात दिसून येतें. त्यातील

एका शिक्षकाचें सर्व लक्ष शाळेच्या कामात गढलेले असतें. त्याची पत्नी म्हणते, " माझ्या मोठ्या मुलाच्या पाठीवर मुलगी झाली, हें शाळेंतून परत आलें तेंव्हा सासूबाईंनीं सांगितल नाव घेऊन, मुलगी आली रे नाना घरात. लगेच हे म्हणतात, ' दे घालवून परत ! आम्ही आपल्या शाळेंत मुली घेत नाहीं ."

तसेंच, ' स्टेशनस्टाफची मेजवानी ' या लेखात ' तेल ' वर कोट्या करण्यात आल्या आहेत. प्रत्येक पात्राची विशिष्ट भाषा योजून रचलेला तो संवाद असा—

" रामप्रसाद अपने रामभाऊला हा तेलाचा मिठाई लई आवडतो.
रामभाऊ (गुडस क्लार्क) म्हणूनच मी तैलबुद्धि झालों आहें.
नथोबा—म्हणून नाहीं काहीं. मागें तू बर्मा ऑईल कंपनीच्या टाकींतलं तेल लावत्रस, तें हापापून तैलबुद्धि—"

ठरीव ठशाचें वक्तृत्व करण्याची नाटकी पद्धत काहीं व्याख्यात्यांनी असते. एकाच अर्थाचे तीन तीन शब्द निरर्थकपणें वापरून ते टाळ्या मिळवितात. या यांत्रिक वक्तृत्वाचें विडंबन 'माझा सेकंड क्लासनें प्रवास ' या लेखात जोशी यांनीं केलें आहे, तें असें—

" आणखी या वडगावच्या रणभूमीची आठवण झाली, स्मरण झालें, स्मृति आली कीं प्रत्येक मराठ्याचें अंतःकरण, प्रत्येक महाराष्ट्रीयाचें हृदय प्रत्येक दाक्षिण्याचें मन भरून येतें, छाती भरून येते, ऊर फुटू लागतो."

पोकळ पांडित्याचें विडंबन

तसेंच काहीं विद्वानांना सभेंत भाषण करताना उगाचच जाडेजाडे शब्द घालण्याची खोड असते. तिची थट्टा करणारें भाषण वरील लेखातच हेडमास्तराच्या तोंडीं घातलें आहे. संस्कृतप्रचुर शब्दरचना आणि शब्दालंकार व अर्थालंकार यांची योजना यांच्या अकारण व अनास्थ वापरामुळें तें भाषण किती हास्यास्पद झालें आहे पहा—" हे समस्तभावलप्रातस्थ पृथीजल-पट्टवान्-भावकार-श्रेष्ठी-आदिकरून सज्जनवृंद हो ! या दीन चातकाच्या आर्तरवानें द्रवून चद्राप्रमाणें या मंडपात

उदय पावलेत, या चवयाकाच्या आमंत्रणाचा आदर करून भगवान् सहस्र-रश्मीप्रमाणें या शाळेच्या भावी, भव्य, भपकेदार कोनशिला बसविण्याच्या शुभप्रसंगीं विद्यमान राहिलेत, इंद्रायणीथडीच्या या इटाच्या इमारतीचा इमला उठविण्यासाठीं इंद्राप्रमाणें नटून सादर झालेत, हे तुमचे महदुपकार आहेत. ''

उपमाचा अस्थानीं सडा पाडणाऱ्या लेखकाचें विडंबन 'आपल्यानूला नाहीं तें समजायच' या लेखात जोशी यानीं केलें आहे. तें असें—
'' पिवळ्या सोनचाफ्यासारखा मजुळेचा रंग फिक्ट होऊन ती आता पाढऱ्या चाफ्याच्या फुलासारखी दिसू लागली होती, तिचे चमकणारे डोळे विहिरीच्या पाण्यावर पडलेल्या चंद्राच्या पडछायेसारखे खोल दिसू लागले. तिचे गुटगुटीत अंग सुकलेल्या दोडक्यावाणी खोल दिसू लागत. ''

तसेंच 'पेटींतील गोष्ट' या विनोद-कथेंतहि नायकाला नायिकेचें सौंदर्य सर्वत्र कसें भासमान होत असे हें सागताना सुंदर विडंबन साधलें आहे तें असें —'' अबदुल गवळ्याचा रेडा डुलत डुलत जाई तेव्हा त्यास प्रतिमेच्या गजगतीची आठवण होई, व जर तो रस्त्यानें धावत चालला तर त्यास वाटे, प्रतिमेनें याची गजगति चोरल्यानेंच हा अशा द्रुतगतीनें चालला आहे कीं काय? बाजारातील बटाटे पाहून त्यास प्रतिमेच्या ठळक डोळ्याची, दुकानात टांगलेलीं गंगावनें पाहून तिच्या केंसाची, वाखूचे भारे पाहून तिच्या सुंदर व कृश हातापायाची त्यास आठवण होऊन त्याचा कलिजा व्यथित होऊं लागला. ''

बहुरंगी भाषाशैली

भिन्नभिन्न विभागातील व व्यवसायातील माणसाची भाषा वेगवेगळी असते. तिचा फायदा जोशी यानीं विनोदासाठीं जितका करून घेतला, तितका दुसऱ्या कोणी क्वचित्च घेतला असेल. जसा उच्चार, तसें लेखन' केल्यानें 'अशॉल,' 'दिमीत' 'नशीब काढाडलें,' 'किन्नन्निचत' 'कोण्ण्णाच्या' इत्यादि शब्द विचित्रपणें डोळ्यापुढें वावरतात. निरक्षराचे उच्चार, स्त्रियाचे उच्चार, बालाचे उच्चार हे नुसते जसेच्या तसे लिहिले

तरी हश्या उत्पन्न करतात. विशिष्ट धंदेवाल्याची भाषा तर हेंगाडीच असते. 'खेडेगावांतील घरगुती धंदे' या लेखात बाळशेट वापरतो ती भाषा अशी:— "नाणीं पाडायचा नि णोटा छापायचा मक्ता सरकारणीं घेनला आहे; टाकसाळींतून पुरते रुपय टाकत नाहींत म्हणून णोटा छापायचा शेपखाणा घातला णाझकास—" यातील विनोद स्पष्ट करण्यासाठीं लेखकानें पुढें 'शेपखाणा' वर 'शेतखाना नव्हे' असें भाष्य जोडलें आहे !

जुन्या काळातील जहागिरदाराचा तिरसटपणा एका छोट्याशा उपमेनें जोशी यांनीं प्रगट केला आहे, तो असा:—

" 'नो, म्हैसूर स्टेट,' हे तीनच शब्द भिकाऱ्याच्या अंगावर फेकलेल्या तीन दिडक्याप्रमाणें त्यांनीं गुंड्याभाऊच्या अंगावर फेकले. "

खेड्यातील कारागिराची भाषा कशी असते हें पुढील वाक्यावरून कळून येते. " 'खोटं बोलत असेन तर ह्या वस्तऱ्यानीं माझ्या पोटच्या पोराचा गळा कापीन मालक !' वस्तरा उंच करून खेडवळ रीतीची प्रतिज्ञा करीत बापू म्हणाला. त्याला पोरगा नव्हता ही गोष्ट वेगळी." शेवटच्या लहानशा वाक्यात किती विनोद साठवला आहे !

खेड्यातील अडाणी माणसाची भाषा कशी असते हें 'कंपाझिटरचा सूड' या हास्यकथेतील पुढील एका वाक्यावरून कळून येणार आहे:— " म्हातारपणानं चागल दिसत नाय म्हणून सागतों. भलतीच चूक राहून जायची !" शिवाजीरावांनीं बजाविलें."

बायकाची घरगुती बोली कशी असते याचा मासला 'त्यानें लग्न का केलें नाहीं !' या लेखात पुढीलप्रमाणें पहावयास मिळतो:—" शेट इकडचा नमुना ! एक्दा आपल्या स्नेह्याला जेवाला म्हणून बोलवाला जाच झालं, त्याच्याशीं दोन तास गोष्टी बोलत बसले नि जेवाला सागाच विसरून आले ! आम्हीं वाट पाहा पाहा पाहली नि त्याच्याकडे निरोप पाठविला, तर ते जेवून बसले होते. 'मला कधीं जेवायला बोलावल ?' असं ते म्हणाले, त्यातलाच हा मासला !"

'प्रामाणिकपणाविषयीं' (किंवा 'नावाविषयीं') 'आजीबाई' या

लेखात एका वृद्ध स्त्रीच्या वात्सल्यभावाचा भाव आणि तिच्या भावनांतून लेखकानें मार्मिकपणें प्रगट केला आहे. जगातील कोणताहि विषय असो, त्यावर आजीबाईचें मत नाहीं असें नाहीं—आणि तें मत अनावश्यकरित्या तें अगदी ठाम व विस्तृततेनें नोंदविलेलें ! त्याच्या तोंडच्या दोन-तीन वाक्यांवरूनहि त्याच्या मनोवृत्तीची कल्पना कोणासहि येईल. उदाहरणार्थ, " जोशी बुवा, फुटबॉल ध्या,' एक फुगलेली ताजी पोळी पानात टाकून आजीबाई म्हणाल्या, ' अहो, या नाव ठेवायला काहींच ताळतंत्र राहिला नाहीं. .... ' वा. आज आमटींत भुईमुगाचे दोन दाणे सापडले बुवा ! ' आमटीचा भुरका घेत नाकपुड्यांत म्हणाले. .... म्युनिसिपालिटीच्या एखाद्या मिरासदार अध्यक्षाप्रमाणें पोळपाटावर लाटणें आपटून त्यांनीं फर्मावलें, ' आरडर आरडर ! "

अल्पशी अतिशयोक्ति

वोल्हटकर—गडकऱ्याइतकी बेसुमार अतिशयोक्ति चिंतामणराव टाळात असतात, तरी अतिशयोक्ति हा हास्याचा हुकमी एक्का तो ते केव्हा केव्हा वापरतात. ट्रॅमला वीस वर्षे उशीर झाला असे तेहि कॅ. लिमयेप्रमाणें लिहितात. ' मोटारउड्डाण ' या लेखात ते सांगतात —" एकदा एक अर्धांगवायूनें पागळा झालेला रोगी गुड्याभाऊच्या मोटारीपासून आपला बचाव करण्यासाठीं इतक्या जोरान उडाला, कीं त्यावेळीं शरीरात झालेल्या विद्युत्संचारामुळें त्याचे दुखणें नाहींसें होऊन तो साफ बरा झाला अशी आख्यायिका आहे. "

' तिहेरी पेंच ' मधील शालिमार कवीच्या कवितांनीं सचेतन अचेतन सर्व सृष्टीला वेड लागलें होतें, हें पुढील शब्दांनीं लेखकानें वर्णिलें आहे, " कोकिळेचें कूकू, कावळ्याची कावकाव, चिमण्याची चिवचिव, बेडकाचें डरांव डरांव, माजराचें म्यावम्याव, सर्वांतून शालिमारचीं प्राणिगीतें उमटत होतीं माजरीचीं एकदम पिलें अहमहमिकेनें एकावर एक सतकात मियाव मियाव करू लागलीं कीं, शालिमारचा करुणरस मूर्तिमंत अवतरला

आहे असें वाटे. असली चाय आपल्या दुरकारण्यात शालिमाराचें 'ऊठ मराठ्या, फेक सराम्या, घे हातीं तलवार !' या नीरसप्रधान पोवाड्याचें चौक गाजत असत, तर पहाटेच्या वेळीं गडगड गडगड करून लोकांनी झोपमोड करणारे बुल्बुल शालिमारच्या प्रणयगीतांनीं बुलबुलणींस आराधू लागले. सजीव सृष्टीप्रमाणें निर्जीव सृष्टीहि शालिमारच्या वाङ्मयाच्या जादूनें भारली गेली आगगाडी वेगात चालू असता तिचा तो ठडय् ठमक ठडय् ठमक आवाज बदलून जाऊन ती वेगात असताना शालिमारचीं उत्तरगाणीं आपल्या चाकावून काढू लागली गिरण्यांच्या घडम् घडम् आवाजातून, शालिमारचीं समतापदें उमटू लागलीं. निदान स्नेहलतेला तरी तसें वाटत होतें"

त्याच गोष्टींतील आणखी एक अतिशयोक्ति म्हणजे मासिकाच्या लोकप्रियतेची. शालिमारच्या कविता छापणाऱ्या मासिकाचें आकर्षण कोणाला किती असें, हें सांगताना चिंतामणरावांनीं मार्क ट्वेनला शोभेशी अतिशयोक्ति केली आहे.—" घरातील माणसात तो अंक वाचण्यासाठीं भाडणें लागत व अंकाच्या सेवाचेचेंत श्रीगणेशा शिकणाऱ्या मुलापासून अर्ध्या गोवऱ्या दहनभूमींत गेलेल्या आजीबाईपर्यंत सर्वजण भाग घेत. रात्रीं अंक वाचून उशाशीं ठेवण्याचीसुद्धा सोय राहिली नाहीं. का कीं गाजर किंवा उंदीर हळून येऊन अंक लवे कहू लागले. "

उपहासाचें हत्यार

उपहास हेंहि विनोदाचें एक अमोघ शस्त्र आहे तें कोल्हटकर—गडकऱ्यांइतकें सर्रास जोशी वापरीत नसले तरी क्वचित् तेहि त्याचा उपयोग करतात. ' स्टेशनसमोरची मेजवानी ' या लेखांतील शास्त्रीबुवा म्हणतात— " अहो मास्तर, हे सुधारक हॉटेलात जाऊन काय खातात—पितात, किती चहकले आहेत हें पहायला मला त्यांच्यावर नजर ठेवायला म्हणून मधून युरोपियन हॉटेलात जाव लागत. त्याशिवाय वस्तुस्थितिदर्शक प्रवचन मला कधीं करता येईल ! फार तर काय, युरोपियन लोकांचा धिंगाणा अन त्यांचा सुधारणांचा पिंगा पहायला मी मधून मधून बॉल्सनाहेगील जातों

पडणीस नसून जाव लागत, ऑफिसला जाताना साहेब व्हाव लागत, क्लबात खेळायला जाताना तरुण खेळाडूसारखा छचोर पोषाक करण भाग पडत, तर खिसाराला जाताना फ्रीन्ड मार्शलचा आव आणावा लागतो ”

कल्पनानिष्ठ विनोद

विसगत कल्पनेतून पाझरणारा हास्यरस अधिक मधुर असतो. सरकार नाशिकास मडा छापखाना चालून व हजारो रुपय दरमहा खर्चून नोटा छापते, त्यापेक्षा आपण एका पेटाऱ्यात थोड्या खर्चात नोटा व नाणी छापतो, ही नाळवेट्याची बढाई किती विनोदी आहे ! मानवी स्वभावातील अशा दुरखाल मूर्खपणा व आचरट हावरेपणा हे विनोदाचे सर्वकाळीचे व सर्वस्थळीचे विषय होत कल्पनानिष्ठ विनोद फुलविण्यात जोशी यानी मोठे यश कमावले आहे त्याचा मानसपुत्र गुण्याभाऊ म्हणजे ‘ सुदृढ खाद्यावर युक्तिमान डोके ’ त्याचे परोपकाराचे व तत्त्वनिष्ठेचे पराक्रम वाचून कोणाच्याहि पोटात दुखू लागेल कोणत्याहि चागल्या तत्त्वाचा अतिरेक झाला म्हणजे तो कसा हास्यास्पद होतो, याचे हृदयगम चित्रण जोशी यानी ‘ स्पष्टवक्ते पणाचे प्रयोग ’ या लेखात केले आहे काळवेळ न पाहता व सारासार-विचार न करिता सत्य बोलण्याने किती अनर्थ ओढवतात हे त्यात दाख विले आहे कु तरुणीबाईचे व्याख्यान ऐकून चिमणरावाच्या अगात स्पष्टोक्ति सचारली ही एक कल्पना जोशी यानी हलके हलके फुलवली आहे चिमणरावाने आपला भिडस्तपणा टाकला आणि तो ज्याला त्याला सत्य सागत सुटला त्याचा मेहुणा किडमिडे हा क्षयाने अथरुणाला खिळला होता त्याच्या प्रकृतीबद्दल चिमणरावाने डॉक्टरला खोदूनखोदून विचारले तेव्हा डॉक्टरानी त्याची आशा नसल्याचे सागितले हे सत्य कानी पडताच “ स्पष्टवक्तृत्वाचे वारे प्यालेला ” चिमणराव ताडकन् त्या रोग्याजवळ गेला आणि—

‘ काकासाहेब ’ वीररसप्रधान गद्य नाटकातील नायकाप्रमाणे हेल काढीत मी उद्गारलो, ‘ आता कसची कादबरी अन् कसच नाटक ! ह्या बिचाऱ्या शकर किडमिड्याच आयुष्य म्हणजे थोडयात कादबरीच होणार

आहे. ह्याला कादंबरी वाचून दाखविण्याऐवजीं गरुडपुराण किंवा महाभारतातलें स्वर्गारोहणपर्व वाचून दाखवलं तर बिचाऱ्याला परलोकात तरी त्याचा काहीं उपयोग होईल !'

आपलें मरण ओढवल्याची वार्ता ऐकून रोग्यावर व त्याच्या आप्तेष्टांवर काय परिणाम झाले, पहा—" तो ऐकताच शकरनें 'अरे बाप रे!" असे उद्गार काढून डोक्यावरुन पांघरुण घेतलें. काकासाहेबांनीं 'श्रीराम श्रीराम' करीत शेजारच्या खुर्चीवर डोकें टेकिलें आणि काकूबाई " अरे माझ्या बाळा ! " असें ओरडत मुलाला मिठी मारून ओक्साबोक्शीं रडू लागल्या. हा अनपेक्षित प्रकार पाहून मीं तेथून हळूच पाय काढिला. "

ढोंगीपणावर टीका

' वर-पित्याचा घोटाळा ' ही कथा म्हणजे एका विनोदी कल्पनेचा बहारदार विस्तार होय. मालीवर कर आकारणारा अधिकारी हा ओक व एका वधूचा पिताहि ओकच. त्याच्या ओळखीनी अदलाबदल झाल्यामुळें चिमणरावाचें सोंग अगाढीं येतें. आपला दर्जा आता किती वाढला आहे हें सागताना चिमणराव म्हणतात, " मी आता मिलिटरी हिशेब खात्यात पाऊणशें टिकल्यासाठी खर्डेघाशी आणि ' यस्सर, एक्सक्यूज सर ' करणारा कारकून राहिलों नसून ' टू फिफ्टी ' मिळविणारा 'व्हेरी-गुड-मिस्टर-आय मीन-मेजर-कुरतुड-सिंव ' असें वरोबरीच्या नात्यानें अमलदाराना ठणकावणारा सुपरवायझर (निरीक्षक) झालों आहे. " चिमणराव ' आयपतकर अधिकाऱ्याला ' चुकून वधू-पिता समजून आपल्या श्रीमतीची नवती बढाई सागतो आणि त्यामुळें त्याचेवर इन्कम टॅक्स मान बसतो, उलट खऱ्या वधू-पित्याला कर-अधिकारी समजून आपल्या कमाईचा पाढा वाचताना चिमणराव म्हणतो, " हे हो, पेन्शनर कोण नेमत आहे त्या शाळाला ? डिर्मॉन्स्ट्रेटर नेमत आहे दरमहा साठ रुपयावर. त्यादूनच एम्. एस्सी च्या पीचा न् पुस्तकाचा खर्च करावयाचा म्हटला म्हणजे शिल्लक काय राहत आहे ? " अशी हलाखी ऐकल्यावर कोणता वत्सल पिता आपली पोर त्या घरात लोटील ' असें

वॉर्तभीदारानें दरोडेखोराची म्हणून घेतलेली संपादकाची मुलाखत द्वयर्थ फसी झाली आणि तिच्यामुळें जो तो दचकून व वचकून कसा पाहूं लागल याचें गमतीदार वर्णन जोशी यांनीं केलें आहे. सर्कशीतील वाघ-सिं भीमरावाला भितात, तो भीमराव आपल्या बायकोला भितो आणि तं बायको झुरळाला घाबरतें असे विनोदी प्रकार एका कथेंत वर्णन करून चिंतामणरावांनीं हंशा पिकविला आहे.

सुशिक्षितांचीं दोष-स्थळें

" गुंड्याभाऊचें दुखणें " हा लेख जितका हास्यपूर्ण आहे तितकाच टीकागर्भहि आहे. " अख्या मुंबईत तुझ्यासारखा निरोगी माणूस दुसरा कोणीहि नाहीं. " हें डॉक्टरानीं गुंड्याभाऊस सांगितलें पण दोनशें रुपये खर्च झाल्यानंतर. शहरातील सुशिक्षित म्हणविणारे डॉक्टरलोकहि आपल्या ज्ञानाचा काळा बाजार कसा करतात आणि भोळ्याभाबड्या जनतेच्या पैशावर दिवसाढवळ्या कसें दरवडे घालतात, हें विनोदी पद्धतीनें चिंतामणरावांनीं या लेखांत सांगितलें आहे. एक डॉक्टर गुंड्याभाऊची थुंकी तपासतो तर दुसरा रक्त तपासतो आणि तिसरा क्ष किरणानें फोटो काढतो. चौथ्यानें तर गुंड्याभाऊऐवजीं चिमणरावाचेच तीन दांत काढून टाकले, इतकी त्याला कामाची धादल ! बलभीमाची मूर्ति असलेल्या गुंड्याभाऊला क्षयाची भावना झालेली आहे असाहि संशय डॉक्टरानें प्रगट केला.

प्रोफेसर पागलगावकर शास्त्रीय ज्ञानाचा काळाबाजार करून खेड्यांतील लोकांना कसें लुबाडतात हें एका कथेंत गमतीनें दाखविलें आहे. मंगळ, गुरु, शुक्र वगैरे आकाशातील ग्रह मी दुर्बिणींतून दाखवितों, असें म्हणून हे प्रोफेसर कुंभारवाड्यातील गाढवें व गावातील ड्रेनेज, तावडा कंदील वगैरे दाखवून लोकांना चकवितात, असें विस्तारानें वर्णिलें आहे.

पहिली पत्नी हयात असताना आपली बौद्धिक भूक भागविण्यासाठीं दुसरी बायको करण्याचा संप्रदाय काहीं प्रोफेसरानीं सुरू केला. त्या वेळीं त्यावर तीक्ष्ण टीकेचे मोठे हल्ले झाले. जोशी यानींहि आपलें विनोदाचें शस्त्र परजलें आणि ' सुमनचें सामाजिक संशोधन ' या नांवाचा लेख

लिहिला. त्यातील प्रा. दिवे यांच्या सपत्नीक विवाहाचा बोजवारा त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी कसा उडविला हें सांगून जोशी यांनीं जणु काहीं शाब्दिक निषेधापलीकडील मार्गच आपल्या वाचकांना दाखवून दिला.

नानाविध पैलू

श्री. चिंतामणराव जोशी यांना बडोद्यासारख्या सुविद्य, सपन्न व पुरोगामी संस्थानात मानाची, ऐश्वर्याची व स्वास्थ्याची नोकरी लाभली. याचा उपयोग लेखनाकडे करून समाज—हित साधण्याइतकी उदारबुद्धि त्यांचे ठायीं आहे. बहुश्रुतपणाची व अनुभवाची बैठकहि त्या लेखनाला सहजच लाभली मुख्य म्हणजे ते निर्भेळ बुद्धिवादी असल्यानें बुद्धीला न पटणाऱ्या विषयावर आपलें विनोदाचें हत्यार ते निर्भीडपणें चालवू शकतात त्यांच्या प्रत्येक लेखात त्यांचें बुद्धि–स्वातंत्र्य तळपताना दिसतें बहुश्रुतता, अनुभव, बुद्धिस्वातंत्र्य व समाजहिताची कळकळ हे गुण अगीं असल्यामुळें जोशी यांनीं विनोदी लेखन विपुल प्रमाणात केलें. त्यात काहीं नवासे असतील, काहीं पेढे असतील, तर काहीं चुरमुरेहि असतील काहीं लेख वाच्यार्थानें लिहिलेले आढळतात, तर काहींमध्यें नावाची किंवा धंद्याची नुसती जंगी दिलेली असते काहीं लेखाना गोष्टींचें कोंदण बसविलेलें आहे, तर काहीं लेखाना लघुनिबंधाचा मुखवटा आहे पैकं लेखात शुद्ध विनोद खेळत आहे, तर काहींमध्यें तात्त्विक विचार नीरस पाल्हाळानें व गंभीरपणानें सांगितलेले आहेत. रस्त्यावरील एका कुत्र्याच्या पिल्लाचें रक्षण गाय—म्हशी करतात, पण माणसाची मोटार त्याचा चुराडा करते, असें सांगून त्यांनीं एका कथेंत " मानवतेचें स्तोम " माजविणाऱ्याना योग्य इशारा दिला आहे " आरोग्यमातेचें मंदिर " हा लेख तर चटकदार प्रचाराचा नमुना आहे

साधेपणाचें सौंदर्य

' शेंकडा शभरातला साधा माणूस ' कसा असतो व त्याचे नित्याच्या व्यवहारात कोणते दोष दिसतात, हें दाखवून जोशी वाचकाच्या डोळ्यात नकळत अंजन घालतात ' स्टेशनस्टाफची मेजवानी, ' ' कपॉझिटरचा

निर्भेळपणें घेता येतो. एका लग्नपत्रिकेंत ' माजी हुजूर डेप्युटी कलेक्टर'ला जुळाऱ्यानें ग्रुदिशी 'पाजी मजूर' बनविलें आणि रावसाहेब र. वा. भागवत यांचें नाव 'रासभा खा गवत' असें पडलें. शेवटीं ' लग्न-समारंभा '- ऐवजीं 'नग्नसमारंभ ' व ' गधे ' ऐवजीं ' गध्ये ' अशीं अक्षरें पडल्यामुळें संपादकाच्या डोक्यात सोटे पडण्याची पाळी आली. ' सलगी ' ऐवजीं ' मुलगी ', ' प्रेमाच्या ' ऐवजीं 'प्रेताच्या', 'जोराची' ऐवजीं 'चोराची', ' कविवर्य ' ऐवजीं ' कपिवर्य ', ' माडीवर ' ऐवजीं ' माडीवर ', 'भगिनी' ऐवजीं 'भगिनी', वीरांगना' ऐवजीं 'वारांगना'-अशा मुद्रण-दोषामुळें किती घोटाळा उडाला हें वाचताना कोणाला हसू येणार नाहीं?

जीवनांतील भावनेचें महत्त्व

" त्यानें लग्न का केलें नाहीं ? " ही जोशी यांची एक बहारीची कथा आहे. तींत विनोद आहे, कल्पकता आहे, सहृदयता आहे व सूक्ष्म टीका पण आहे. तिशीच्या आतबाहेर असणारे प्रो. हणमंतराव हे अविवाहित राहून इतिहासाचें संशोधन करण्यात जन्म घालवीत होते. एकदा ते लोणावळें येथें जहागिरदार सराटे यांचेकडे रहाण्यास गेले. जहागिरदाराची कन्या प्रभावती हणमंतरावाच्या 'कडकडीत देशाभिमानानें, जाज्वल्य विद्वत्तेनें आणि कमावलेल्या शरीर—सौष्ठवानें ' दिपून गेली. त्यांचा बोलण्यातील आवेश, रसाळपणा, बहुश्रुतपणा इत्यादि गुणानीं तिच्यावर मोहिनी पाडली. तिचें त्यांच्यावर प्रेम बसलें. तिनें त्यांच्याशीं लग्न करण्याचें मनात आणिलें. पण हणमंतरावाना त्याचा दाद ना पत्ता! त्याना तिनें " मला एक प्रश्न विचारायचा आहे, गडे!" असें लाडीकपणानें म्हटलें तरी त्या प्रोफेसराच्या डोक्यात काहीं प्रकाश पडला नाहीं. तेव्हा प्रभावतीनें अधिक स्पष्टपणा पत्करून त्याना विचारलें, " माझ्या मैत्रिणीचें प्रेम एका इतिहासाच्या अभ्यासकावर बसलेलें आहे. पण वडिलानीं एका श्रीमंत अधिकाऱ्याबरोबर तिचें लग्न ठरविलें आहे, तर तिनें काय करावें ? " तेव्हा हा गंभीर पुतळा निर्विकारपणें एखादें पुस्तकी उदाहरण सोडविल्याप्रमाणें म्हणतो-" ठीक आहे. या मनु-

प्याला आपण अ हें नाव देऊ. अ हा बहुगुणसंपन्न आहे, बहुधनसंपन्न आहे, स्वरूपानें गोमटा आहे, 'क्षी 'वर त्याचें प्रेम आहे, परंतु क्षीचें त्याच्या-वर प्रेम नाहीं." काचेचा एक पांढरा कागद-दडपणाचा गोळा प्रभावतीपुढें जोरानें आदळून ते म्हणाले, "हा समजा अ. आणली," निळ्या रंगाचा दुसरा गोळा तिच्यापुढें ठेवून ते म्हणतात, "हा समजा आ, म्हणजे तुमच्या मैत्रिणीला त्याच्याविषयीं पेंच पडला आहे असा दुसरा पुरुष." तो 'आ' आपल्या मैत्रिणीचें प्रेम ओळखीत नाहीं अशी तक्रार प्रभावतीनें केली, तरी ती आपल्याला उद्देशून आहे हें न कळल्यामुळें प्रोफेसरमहाशय म्हणतात, "अरे, वा! तर मग ती मुलगी फारच स्पृहणीय असली पाहिजे यात शंका नाहीं. आपली तिच्यासारख्या मुलीचं प्रेम आपल्यावर असून तें न समजणारा हा मनुष्य अगदींच अरसिक, मठ्ठ, करटा असला पाहिजे! समर्थांना तो माहीत असता तर करंट्याच्या लक्षणात त्यांनी त्याच वर्णन गोवण्याच बाकी ठेवल नसत! अगदींच शतमूर्ख दिसतोय!" प्रोफेसर त्या व्यक्तीविषयीं तिरस्कारानें पुढें उद्गारले,

"तर मग त्या ठोंब्याला एका मुलीच्या प्रेमार्द्र अंत:करणातल्या जिवंत भावना उलगडत नाहींत तो मृत इतिहासातले मोठाले शोध काय लावणार? तें दिसतच आहे! असल्या व्यवहारशून्य शहाणीं तिचें लग्न लावण्यात काहीं अर्थ नाहीं."

शेवटीं क्षी व अ यांच्या मस्तकावर आनें अक्षता उधळल्या. ज्ञानाचा गोळा हा केवळ काचेचा गोळा ठरला. भावनेला पारखे असणाऱ्यांचें जीवन नीरस व दु:खमय कसें होतें हेंहि यात सूक्ष्मपणें दाखविलें आहे.

केवळ विनोदार्थ

काहीं काहीं गोष्टींत केवळ विनोद निर्माण करण्यासाठीं जोशी यांनीं चुकामूक व गैरसमज याचा उपयोग केला आहे. केवळ रेल्वेचें रिटर्न तिकिट वाया जाऊं नये म्हणून दुसरें लग्न करणारे शेटजी त्यांनीं चित्रित केले आहेत. संपादक बापूराव हॉटेलातील ज्या खोलींत राहिला त्याच खोलींत बापू चव्हेराला हा दरोडेखोरहि पूर्वी राहिला होता. या योगायोगामुळें एका

सूड ' ' त्यानें लग्न कां केलें नाहीं ! ' इत्यादि त्यांचे लेख म्हणजे मराठींतील विनोदाचे विजय-ध्वजच होत. गुंड्याभाऊविषयींच्या लेखांत चरित्राचा एक धागा गोवलेला असल्यानें त्याचा उपवास व त्यानें दुखणें, त्याची दरबारी नोकरी व त्याचा संस्थानी पाहुणचार–या सर्वांविषयीं वाचकाचे मनांत आधींपासूनच आपोआप सहानुभूति उत्पन्न होते. सर्वसामान्य वाचकाला रुचेल व पचेल असाच चिंतामणरावांचा विनोद असतो. विनोदाची शिकार करण्यासाठीं ते उपहास अतिशयोक्ति यांचीं बंदुका—पिस्तुलें जशीं घेत नाहींत, तशींच श्लेषकोट्यांचीं वाघनखेंहि फारशी घालीत नाहींत. उघड्या अंगानें व मोकळ्या हातानें दाट जंगलांत शिरून वाघासिंहाची शिकार करण्याइतकी हिंमत व करामत चिंतामणराव जोशी यांनीं विनोदाच्या क्षेत्रांत दाखविली आहे. साधासुधा पण स्वतंत्र असा आपला पंथ काढून मराठी वाचकांना हसतहसत चार सुविचार सांगणारे जोशी यांनीं सरस्वतीच्या दरबारांतहि ' राजदसरदारा'सारखेंच मानाचें स्थान कमावलें आहे.

कॅ. गो. गं. लिमये : : २५

प्रा. चि. वि. जोशी यांनीं सुरू केलेला विनोद-प्रवाह वाढविण्याचें काम त्यांचे मामा कॅ. लिमये यांनीं यशस्वीपणें केलें आहे. गुरु-शिष्य, पिता-पुत्र किंवा बंधु-बंधु अशा जोड्या मराठी साहित्यिकांमध्यें मधूनमधून

आढळतात. परंतु मामा-भाच्यांची एकाच विषयांतली, एकाच चेहऱ्या-मोहऱ्याची साहित्यसेवा फारशी आढळत नाहीं. कोल्हटकर—गडकरी—अत्रे यांच्याहून वेगळ्या धर्तीचे लेख लिहून प्रा. जोशी व कॅ. लिमये यांनीं महाराष्ट्रात हास्याची लागवड केली. विशेष हें कीं, कॅ. लिमये यांचा जीवनातील व्यवसाय साहित्य-सेवेला फारसा पोषक नव्हता; किंबहुना हास्याच्या अगदीं उलट अशा रौद्र-करुण-बीभत्सादि रसांचें ताण्डवनृत्य पहातच त्यांना काहीं काळ काढावा लागला. ' हेलकावे ' या पुस्तकातील त्यांच्या चारहि कथा केवळ कारुण्यपूर्णच आहेत. त्यात मनोविश्लेषणाची कला चांगली साधली आहे. पण त्याचें मुख्य ललित लेखन आहे विनोदी.

शस्त्रधारी साहित्यिक

लेखणी हें एक शस्त्र आहे असें आपण म्हणतों, पण तें लक्षणेनें. जातिवंत लेखक साहित्य लिहितो, तें शाईनें नव्हे तर आपल्या रक्तानें, असें जें

म्हणतात, तें अलङ्कारिक अर्थानेंच खरें असतें. लाल लाल व कढत कढत रक्त वीररस उचंबळविणाऱ्या वाग्भटांनेंहि किती वेळा पाहिलेलें असेल ? पाहिलें असेल तर बहुधा त्याला घेरीच आली असेल ! पण कॅ. लिमये यांनीं दुहेरी नात्यानें खरेखुरें शस्त्र वापरलें आहे. डॉक्टर म्हणून तर त्यांनीं रोग्यावर शस्त्र-क्रिया अनेकवार केलीच, पण पहिल्या महायुद्धात आफ्रिकेंतील प्रत्यक्ष रणांगणावर जाऊनहि त्यांनीं आधुनिक शस्त्र-देवतेचें दर्शन घेतलें. क्रिकेटची बॅट व पिंडलचा गज हे ते जितक्या सफाईनें चालवितात, तितक्याच कुशलतेनें डॉक्टरचा चाकू व सैनिकाचें पिस्तूलहि वापरू शकतात—आणि ही चतुरंग 'शस्त्र-क्रिया' करता करताच आपली विनोदी लेखणीहि ते चालवू शकतात. त्यांच्या डोक्यावरून बंदुकीच्या गोळ्या सू सू करीत चालल्या असतानाहि, त्यांच्या डोक्यात हास्यरसाचें कारंजें उडत असे. समोर मृत्यु उभा असतानाहि ते स्मितमुखानें सरस्वतीची पूजा बांधीत होते. क्रीडांगण कलांगण व रणांगण—या तिन्ही क्षेत्रांत त्यांनीं प्रशंसनीय यश संपादिलें आहे.

विविध कलांचा नाद

श्री. गोपाळ गंगाधर लिमये यांचा जन्म ता. २ सप्टेंबर १८९१ रोजीं पुणें येथें झाला. त्यांचे वडील बेळगाव येथें सरन्यज होते. त्यामुळें त्यांचें प्राथमिक शिक्षण तेथेंच झालें. पुढें वडिलांची बदली पुण्यास झाल्यामुळें गोपाळरावांचें दुय्यम व उच्च शिक्षण पुणें येथें झालें. वयाच्या सोळावे वर्षी ते मॅट्रिकमध्यें उत्तीर्ण झाले. शाळेंत असताना आपले मामे श्री. चिंतामणराव जोशी यांच्या सहकार्यानें त्यांनीं 'तलवार' नांवाचें हस्तलिखित साप्ताहिक चालविलें. वाङ्मयाचें वाचन, चिंतन व चर्चा करून लेखनापर्यंत हे मामा भाचे हातात हात घालून मजल मारीत. दोघानाहि विनोदाची हौस. गोपाळरावांचा हात साहित्याप्रमाणें चित्रकलेंत व तंतुवाद्यावरहि चालत असे. त्यांचा स्वभाव उमदा व आनंदी. कॉलेजमध्यें 'त्राटिका' नाटकांत त्यांनीं काम केलें होतें. मेडिकल कॉलेजांतील अभ्यासक्रम पूर्ण करून ते एम्. बी. बी. एस्. झाले. पहिल्या महायुद्धाचे

वेळीं १९१७ साली त्याना कमिशन मिळालें व पूर्व आफ्रिकेंत त्याची नेमणूक झाली. त्या ' लष्करी डॉक्टरी 'च्या नोकरीचा राजीनामा त्यांनीं १९२१ साली दिला. नंतर त्यांनीं पुणें येथें स्वतंत्र दवाखाना काढला. पण पुढें मुंबई कार्पोरेशनची नोकरी मिळाल्यामुळें ते तिकडे गेले. साहजिकच त्यांच्या कांहीं लेखांत मुंबईतील घटनांवर विनोद उभारलेला आहे, तर कांहींमध्यें डॉक्टरी व्यवसायातील गमतींतून हास्य-रस पाझरत आहे. लष्करी वातावरणाचेंहि भांडवल त्यांनीं विनोदाचा व्यापार करण्यासाठीं वापरलें आहे. त्यांच्या विनोदाची भाषा साधी असून प्रसंगांत विविधता आहे. विरोधाभास व अतिशयोक्ति या स्फोटक द्रव्यांनींच त्यांनीं आपले हास्याचे बॉम्बगोळे मुख्यतः भरलेले आहेत.

विरोधी वाक्यांची गुंफण

विरोधी वाक्यांची वीण गुंफण्यात लिमये यांची लेखणी चतुर आहे. सर्वांना सहज कळेल असे विरोधाभासाचे नमुने त्यांच्या लेखनांत सर्वत्र विखुरलेले आहेत. त्यामुळें साधाच विचार पण गमतीनें मांडल्यानें पाहून वाचकाचें मन उल्हसित होतें. सोपी भाषा, हरघडीचे प्रसंग व आटोपशीर मांडणी या भांडवलाचे पोटीं विरोधाभास व अतिशयोक्ति हे दोन बहुमोल अलंकार लिमये जपून ठेवतात. 'आमची (आळंदीची) सायकलट्रिप' व 'छकडा, सिंहगड आणि कुत्रें ' हीं दोन प्रवास-वर्णनें तर वाचकाला हसून हसून हैराण करणारीं आहेत. निर्भेळ विनोदाचे निर्मळ नमुने ते आहेत. आपल्या नातलगाच्या अस्थि टाकण्यासाठीं बाबूराव आळंदीस सायकलीवरून गेले. तेव्हां त्यांना ज्या अडचणी आल्या व त्यामुळें त्यांची जी धादल उडाली, ती आपल्या डोळ्यापुढें उभी रहात असतांना कोणाहि वाचकाच्या मुरकुंड्या वळल्याशिवाय रहाणार नाहींत. गुड्याभाऊंच्या सायकलीला अगडबंब थाट चिंतामणराव जोशी यांनीं दाखविला आहेच. आतां लिमये बाबूरावांच्या सायकलीचें वर्णन करतात तें असें:—" त्या सायकलला फक्त टायरट्यूब नव्या घालून नवी फ्रेम टाकली असती तर सायकल कोरी करकरीत नाहीं असें म्हणण्याची कोणाची छाती नव्हती.

रिम्स इतक्यांतच बदलावयास नको होत्या व ॲक्सल नुकतेंच नवें बसविलें होतें." अशा सायकलीवरून मार्गेपुढें पुढेंमार्गे करीत, आस्ते आस्ते प्रवास करून जात असताना, वाटेंत अपघात किती तरी झाले. त्याचा परिणाम काय झाला हें सांगताना लिमये अशी अतिशयोक्ति ठोकून देतात कीं, "बाब्याची सायकल अशी मजबूत होती कीं एकदा तीच एका मोटार लॉरीवरून गेल्यामुळें लॉरीचे तुकडे तुकडे झाले होते!" मोटार लॉरीलाहि तोंड देणारी सायकल बैलगाडीपुढें मात्र दीन झाली. 'पुलावरून जात असता समोरून येणाऱ्या एका खटाऱ्याचे बैल उधळले. पुलाचा कठडा व खटारगाडी यांच्या सापटींत बाबूरावाची सायकल सापडली व अस्थींचें गाठोडें कठड्याला अडकलें! कठड्याच्या फटींतून सायकलसकट बाबूराव पुलाखालीं पडणार अशी स्थिति आली!' ही स्थिति जो वाचक आपल्या डोळ्यापुढें उभी करील, त्याला हसूं लोटल्याशिवाय कसें राहील? शेवटीं लेखकाला प्रश्न एवढाच पडला कीं, "बाबूरावानीं नातलगाच्या अस्थि इंद्रायणीत टाकल्या कीं नातलगाच्या अस्थींनीं बाबूरावाच्या अस्थींना जलसमाधि दिली?"

"हें वर्णन वाचून एकाच्या मनात जरी सायकल–ट्रिपचा बेत फिसकटविण्याची स्फूर्ति झाली, तरी लेखकाला या लेखाचें श्रेय आल्यासारखें वाटेल." असा विडंबनपर समारोप लेखकानें केलेला आहे.

हास्यकारक प्रसंग

आळंदीची सहल सरळ, तरी तिला छपन्न अडचणी आल्या; मग सिंहगडची सफर किती बिकट! तिला सताडीं साडे विघ्नें यावयास नकोत काय? रात्रीं नऊ वाजता पुण्याहून बैलगाडीनें सिंहगडला जाण्याचा व्यूह लेखक, जोशीबुवा वगैरेंनीं ठरविला. वक्तशीरपणा त्यांनीं इतका राखला कीं, बरोबर पहाटे साडेचार वाजता गाडीचीं चाकें फिरू लागलीं! याचें कारण काय? तर गाडीवाल्यानीं आपल्या मनाशीं तीच वेळ ठरवून ठेवली होती आणि म्हणून रात्रभर त्यानीं ताणून दिली होती! त्याना उठवून वेळेवर गाडी जोडण्यास लावावें, म्हणून लेखक व जोशीबुवा

त्याच्या वस्तीकडे गेले, पण जाताना वाटेंत एक कुत्रें आढळलें. त्यामुळें जोशीबुवा भेदरले. कारण " श्वापदामध्यें रात्रींच्या रस्त्यावरील निजलेल्या कुत्र्याला ते फारच भीत असत. याचें कारण असें कीं, त्याची आत्या कुत्रा चावून मेली होती. तेव्हापासून चित्रातील कुत्र्याकडेही ते साशंक दृष्टीनें पाहात व घरातील मुलाना खेळातील कुत्रा विकत घेण्याचीही मनाई होती. एकदा मुलाच्या मामानें मुलाना एक खेळातील कुत्रा बक्षीस दिला होता. पण जोशीबुवानीं त्याची शेपटी सरळ करून त्याचें माजर बनविलें होतें. "

मुदैवानें तें कुत्रें मेलेलें आहे असें त्याना आढळलें. " कुत्रें मेलेलें पाहून जोशीबुवाच्या जिवात जीव आला. त्याची आत्या जिवत कुत्रा चावल्यामुळें मेली होती. पण त्या आतेचा भाचा आज मेलेलें कुत्रें न चावल्यामुळें मरण्याच्या बेतात आला होता. " अशा विरोधाभास लेखकानें सहज साधला आहे.

ते दोघेजण कसेंबसे गाडीवाल्यापाशीं जाऊन पोंचले पण ते डाराडूर झोपलेले ! तें वर्णनहि विरोधाभासाच्या मौजेनें करताना लेखक म्हणतात, " त्या जिवत गाडीवाल्यापेक्षा ती निर्जीव गाडीच अधिक हालचाल करीत होती, कारण वाऱ्यानें तिचा पाटका तट्टया तरी फाडफाड उडत होता. " शेवटीं एकदाच्या गाड्या घरापाशीं आल्या. पण जसे गाडीवान, तशाच घरच्या बायका—अगदीं झोपाळू या दुहेरी झोपाळूपणामुळें कर्त्या पुरुषाची धादल कशी उडाली पहा—" बायकाना जाग्या करून व मुलाना कसेंबसें उठवून आम्ही सामान गाडींत ठेवण्याकरिता बाहेर घेऊन आलों. पाहातों तों गाडीवाले पुन्हा निद्रिस्त ! त्याना उठवून आत गेलों तों पुन्हा बायका निजलेल्या ! याप्रमाणें आलटून-पालटून बायकाना व गाडीवाल्याना उठविण्यातच किती तरी वेळ निघून लागला. "

अशा बायकाना घेऊन सिंहगड चढणें किती जोखमीचें, हें सांगतान लेखकानें पुन्हा असा विरोधाभास निर्माण केला आहे कीं, " घोरपडीच्या साहाय्यानें तानाजी वर चढला, तर या घोरपडी आमच्या साहाय्यानें वर चढू लागल्या. शिवाजीच्या वेळच्या घोरपडींत व आताच्या घोरपडींत

एक मात्र साम्य होतें. घोरपड रॅचली की ती जमिनीला घट्ट बिलगून धरते, तशा आमच्या घोरपडीही आम्ही घाई करूं लागलों की–मुळीं जागच्या हलेनाशा होत !"

ठरीव ठशाचीं प्रवास–वर्णनें पुरविणारें 'साहित्य–निर्माण–मंडळ-' लेखकानें एका लेखात वर्णिलें आहे. त्याच्या 'काव्य मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी' इतकेंच तें मनोरंजक आहे.

अनिष्ट रूढींवर टीका

'जुना बाजार' हा आपला विनोदी लेख–संग्रह लिमये यांनीं कोल्हटकराचे पाहुतात्या व गडकऱ्याची ठकी याना विभागून अर्पण केला आहे. ही जी विनोद–बुद्धि अर्पण–पत्रिकेंत, तीच पोकळडोक व चोंबडे यांच्या प्रस्तावना–पुरस्कारात! त्यांतील आरंभींचाच लेख 'पंत जेवायास जातात' हा इतका प्रसंगनिष्ठ विनोदानें थबथबलेला आहे कीं,तो वाचताना न.चिं.केळकर यांच्या 'माझी गाडी कशी चुकली?' या सुप्रसिद्ध गोष्टीचीच स्मृति व्हावी. लग्न–समारंभाचे वेळीं जेवणास किती नेमुमार उशीर होतो व त्यामुळें पाहुण्याचे प्राण कंठाशीं कसे येतात पण त्याची खंत यजमानास कधी वाटत नाहीं, या सर्वांचें सुंदर चित्र लिमये यांनीं रेखाटलें आहे. जेवणाचें निमंत्रण होतें अकरा वाजताचें, पण दोन वाजेपर्यंत जेवणाचा पत्ता नाहीं ! यजमान मात्र सावकाश घरीं येऊन नापिताकडून 'कारागेरी' करवून घेतात व त्याचीं मुलेंबाळें पिठलेंभात खाऊन आंचवावयासाठीं पताफुढें येतात. पताना मात्र फक्त झोपेचीच मेजवानी मिळते.

मनोहर विरोधाभास

असाच विरोधाभासाची मौज 'कवि आणि चोर' यांच्यांतील साम्य वर्णिताना लेखकानें केली आहे. तो म्हणतो, "चोर रात्रीं काम करतात तर कवीही 'रात्रीं १२ वाजून १३ मिनिटांनीं' काव्य लिहीत बसतात. चोर दिवे मालवून अंधार करतात तर कवीही पादऱ्यावर काळे करतात. चोर श्रीमंत असला तरी गरिबीचें सोंग आणतो. कवि श्रीमंत असला तरी पाटकेतुटकें नेसतो. (कवि गवाऱ्या दिसला नाहीं, तर त्याचा

काव्यासक्तीचा व सौंदर्योपासकत्वाचा वेडेपणा कसा जगजाहीर होणार !) चोर लोकाच्या सह्या करतात तर कविही नेहमीं एखाद्या प्रेमवेड्याची किंवा विधवेची भूमिका घेतात. चोर व कवि दोघेही अलंकार चोरतात. चोर कित्येकदा व कवि नेहमींच वेडाचें पांघरूण घेतात. चोर कोणाच्याही घरात शिरू शकतो. कवि वाटेल त्या युवतीच्या अंतःकरणावर दरोडा घालू पाहातो. 'अर्थांतर–न्यासा' बद्दल दोघांची प्रसिद्धी महद्गुरुत्व आहे. दोघेही बहुतकरून 'छादिष्ट' असतात. 'पदनिक्षेपा'त दोघानाही सफाई लढवावी लागते. कवि आणि चोर यांच्यात अगदींच फरक नाहीं असें नाहीं एक दिंडी बनवितो. तर दुसरा ती फोडतो." अलंकार, अर्थ, छंद, पद, दिंडी या शब्दांवरील श्लेष किती मौजेचे आहेत !

कोटिबाज संवाद

विरोधाभासाची मय–सभा निर्माण करण्यास बुद्धि–चातुर्य अंगीं असावें लागतें. तें लिमये याच्या ठायीं भरपूर आहे. याचें आणखी एक प्रमाण म्हणजे त्याच्या संवादातील कोटिबाजपणा. दोन हुशार वकिला-प्रमाणें, त्याच्या हास्य–कथातील काहीं काहीं पात्रें मार्मिक व चतुर संवाद करीत असतात. 'न्यायाधिशाचें चातुर्य' या कथेंतील विनायक नुकताच बी. ए. झालेला असतो. त्याचे गळ्यात आपली गगू गुतविण्याची अन्नपूर्णाबाईची खटपट असते. एकदा आपल्या सुनेनें घरातील बासुदी चोरून खाल्ली असा आळ त्यानीं घेतला. त्यावेळीं अन्नपूर्णाबाई व विनायक यांच्यामध्यें झालेला संवाद कुशाग्र बुद्धीचा आहे.

विनायकानें खरा चोर शोधून काढण्यासाठीं एक हिकमत केली. त्यानें फावडीभर बासुदी आणली–आणि आग्रह करकरून ती सर्वांना पाजली. गंगूनें चमचाभर बासुंदी घेतली न घेतली तोंच तिला ओकारी आली–आणि चोरून प्यालेली तीन वाट्या बासुंदी तिच्या पोटातून बाहेर पडली ! 'काट्यानें काटा व बासुदीनें बासुदी' काढण्याची विनायकाची युक्ति सफळ झाली. लघुकथेला शोभण्याइतकी प्रमाणबद्ध रचना या गोष्टीची बांधलेली आहे.

विनोदावगुंठित टीका

लेखकाचें बुद्धि-कौशल्य त्यानें व्यक्त केलेल्या विचारावरूनहि दिसून येतें. आपल्या विनोदी लेखातहि, कोणाला न खुपेल अशा बेतानें, मधून-मधून लिमये यानीं मार्मिक टीका केली आहे. 'पुण्यावर हल्ला' या लेखात, प्लेगची स्वारी येणार हें कळताच वकील, डॉक्टर, भटजी वगैरे लोकानीं बचावाची कडेकोट तयारी कशी केली याचें विनोदी वर्णन केलेलें आहे तें करता करताच, दोनचार वाक्यातच लेखकानें स्त्रीवर्गाच्या पारतन्त्र्यावर सूक्ष्मशी पण अणकुचीदार टीका केली आहे स्त्री-जीवनाची सारी कहाणी या चारदोन वाक्यात साठविलेली आहे. तीं वाक्यें अशीं— "स्वत दमळाकाकूना या हल्ल्याचें काहींच वाटलें नाहीं. लहानपणीं सासूचे, जाणतेपणीं विधवा नणदेचे व मोठेपणीं शेजारणी-पाजारणींचे किती तरी हल्ले त्यानीं परतविले होते ! मुग्या, मुगळे यानीं त्याच्या स्वय पाकघराला कितीदा तरी गराडा घातला होता शिवाय, 'आपल्याला काय!' त्या म्हणाल्या 'कोणाच्या तरी गुलामगिरींतच राहायच ! हा राजा आला काय आणि त्याचा बाप दुसरा कोणी आला काय, बायकांच्या पाठचें बाळतपण चुकत नाहीं किंवा हातचा स्वयपाक टळत नाहीं."

कोर्टातील पक्षकाराचा नाहक भाडखुदळपणा, वकिलाचें अस्थानीं बुद्धि-चापल्य आणि कटाळलेल्या सरकारी अधिकाऱ्याचा गाफिलपणा या सर्वांचें छानदार विडबन 'पाण्याच्या बादलीचा विलक्षण खटला' या लेखात लिमये यानीं केलें आहे "कोर्टात गडबड झाली मॅजिस्ट्रेटसाहेबानीं मिटलेले डोळे किलकिले केले व एकदम वटारले गेंडेरावाना डोळा घालून खाली बसविलें. पट्टेवाले पट्ट सावरीत जागेपणाचीं लक्षणें दाखवू लागले " असें म्हणून मॅजिस्ट्रेट व पट्टेवाला या दोघाचीहि मुस्ती आपल्या विनोदी चिमट्यानें पकडून लेखकानें जगासमोर कौशल्यानें माडली आहे. 'पाण्याची बादली' यात महत्त्व कोणाला ! याचें वकिलसाहेबानीं केलेलें विवेचन कोणाला हसू आणणार नाहीं ? 'बाजाची पेटी' किंवा 'नथेची डबी' यामध्यें मुख्य वस्तु पेटी किंवा डबी नाहीं, तर त्यातील

वाजा किंवा नथ यानाच खरें मोल आहे, त्याचप्रमाणें 'पाण्याची बादली' यात महत्त्वाची वस्तु पाणी आहे, बादली नव्हे असा युक्तिवाद वकिलांनी केला. त्यावेळीं मुंबईत तीन दिवस पाण्याची हाकाहाक झालेली असल्यानें बादलीभर पाणी चोरणें म्हणजे आठ माणसाचा खून करणेंच होय, असा हिशेब करून मॅजिस्ट्रेटसाहेबानीं खटला 'सेशन कमिट' केला. फक्तेदलाली च्या विविध अगावर लेखकानें या लेखात स्वच्छ प्रकाश पाडला आहे.

अतिशयोक्तिचा कळस

अतिशयोक्ति हा विनोदाच्या खेळातील सुलभ व हुकमी पत्ता. 'पुण्यावर हल्ला' येणार ही मोघम बातमी ऐकताच खडेरावाची अवस्था काय झाली हें लिमये पुढील अतिशयोक्तिपर शब्दानीं सागतात, "ऑफिसांत कांहीं हिशेबी काम करीत असता खडेरावानीं आपल्या अगम्याइतक्याच लाब पेन्सिलीचें टोंक जिभेवर ठेविलें होतें, तोंच ही बातमी त्याच्या कानावर येऊन आदळली, व त्या झटक्यासरशीं ती सबध पेन्सिल गटदिशीं त्याच्या घशाखालीं उतरली. आज त्याच्या कामाच्या तपासणीला साहेब येणार असल्यामुळे त्याना दु खात सुख इतकेंच वाटलें कीं, या लढाईच्या गडबडींत साहेब कसला येतो? साहेबाऐवजीं फक्त शत्रूचा हल्ला येणार अशा आनदाच्या एका उमाळ्यासरशीं त्याची पेन्सिल बुरदिशीं पुन्हा बाहेर पडली."

लिमये यानीं आपल्या अतिशयोक्त लेखनाची अतिशयोक्ति 'मुंबईतील उद्योगधदे' या लेखात केली आहे तेथील ट्रॅमची दिरगाई वर्णिताना ते म्हणतात, "एका मारवाड्यानें पाहिलें कीं, ट्रॅम यईपर्यंत माल्याची आणेली खिशात लोळत पडण्यापेक्षा व्याजबट्ट्यात गुतविलेली बरी! डोहाळे जेवणाला निघालेली एक बाई चक्क बारसेंच जेवून आली! एका बाईच्या खुपऱ्या ट्रॅमकरिता थांबता थांबताच आपोआप बऱ्या झाल्यामुळे डॉक्टरचा सल्ला घेण्याची तिला जरूर पडली नाहीं आणखी एक बाई आपली चार वर्षांची लेक व दीड आणा घेऊन अशीच ट्रॅमची वाट पाहात उभी होती. एकदाची आली ट्रॅम, पण पाहते तों कडक्टर त्या

मुलीला अर्ध्या आण्याच्या तिकिटावर सोडीना. कारण ट्रॅमची वाट पाहाता पाहाता ती चार वर्षांची लहानगी मुलगी एव्हाना चांगली वयात आलेली दिसत होती. "

मार्मिक अलंकार

शाब्दिक चमत्कार करून खसखस पिकविण्याकडे लिमये फारसें लक्ष देत नाहींत. " बैलाऐवजीं आम्हासच पाणी पाजणार काय ? " "तोंडाला पाणी सुटलें, " " स्वसंरक्षणाची तयारी ' जोरांत ' चालली, " ' न्याली पहावयास लावले' अशा श्लेषाची मौज तुरळकपणें आढळते. "वैज हजार मोहराची नव्हे, मोहऱ्याची" अशा शब्द–लीलाहि कोठेंकोठें दिसून येतात. डॉ. रोगहरे M D (म्हणजे महादेव दामोदर) अशा कोट्याहि क्वचित् आहेत. चीनमधील राजा च्याव–म्याव, सेनापति शिक्केकाई, कवि *काउ विज, शुकपुरु वाग इत्यादि सार्थी नांवेंहि हास्य–तरंग उमटविणारीं* आहेत.

असे शब्दाचे खेळ जसे लिमये यांच्या लेखनात थोडे, तसेच उपमा–दृष्टांतादि साम्यदर्शक अलंकारहि अल्पच. ' पत नवा बूट घेतात ' या लेखात बूट व पाय यांच्यामधील पायमोजा कसा फाटला हें ते पुढील उपमेनें सांगतात, " नवरा–बायकोच्या भांडणात मुलाला मार बसावा, त्याप्रमाणें पायमोजाची बिचाऱ्याची मधल्यामध्यें ओढाताण झाली होती!"

' डॉ लिमये यांचा जगप्रसिद्ध उपाय ' म्हणजे वेळ जाण्यासाठीं विनोदी वाङ्मय वाचणें. त्या लेखात लिमये अशा उपमा देतात,–"नावाच्या सार्थकतेकरिता लेखाक वाढविणें, म्हणजे शंकर नावाच्या मनुष्यानें मुद्दाम जटा वाढविण्यासारखें आहे व लेखाची संख्या कमी करणें म्हणजे छापून आलेली पण खोटी निधनवार्ता खरी करण्याकरता आत्महत्या करण्यासारखें आहे. "

'नंबर' या एका शब्दावर लिमये यानीं 'महाबळेश्वर–दर्शन' या लेखात किती कोट्या केल्या आहेत पहा "इकडल्या पोलीसाना जी गाडी बाईल तिचा नंबर टिपून घेण्याचें भयंकर वेड दिसलें. प्रथमच पुढील कोपऱ्या–

वरील पोलीस जो जाईल त्याचे नंबर टिपून घेण्यांत चूर झालेला लांबून दिसला. या नंबर घेण्याच्या नादांत तो इतका गढलेला दिसला कीं, त्याच्या अंगाला रेटून एखादा मोटरकारी जरी गेला तरी त्याच्या लक्षांत आला नसता व नाग दिसला असतां तर त्याच्या फणीवरील १० नंबर उतरून घेण्यापलीकडे त्यानें काहींच केलें नसतें ! आमच्या मनात मात्र भारी उत्पन्न झाली. हा आमचेही नाव-नंबर टिपून घेणार कीं काय ! आणि आम्हांस भिण्यास सबळ कारण होतें. कारण, पांडूतात्याच्या आरसीला नंबर नव्हता ! "

छांदिष्टपणाचें विडंबन

गर्विष्ठपणा, विसरभोळेपणा, अजागळपणा, एकांतिकपणा इत्यादि मानवी स्वभावात लपून बसलेले दोष लिमये यांनीं विनोदाच्या 'क्ष-किरणां'नीं धारून ते वाचकांपुढें मांडलेले आहेत. छांदिष्टपणा हाहि विनोदाचा असाच एक विषय आहे. एक काळ असा होता कीं, महाराष्ट्रांतील रसिकांना बालगंधर्वांचें विलक्षण वेड होतें. डोक्यावर गंधर्व कॅप, तोंडांत गंधर्वांचीं गाणीं, डोळ्यापुढें गंधर्वांचे लाडिक हावभाव—असें 'गंधर्वमय' जीवन जगणारे तरुण त्यावेळीं थोडेथोडके नव्हते. त्यानें विडंबन करण्यासाठीं लिमये यांनीं चंपूताई निवडली व तिचें 'बालगंधर्वांचें वेड' हास्यरसानें भिजवून काढलें. गंधर्वांचीं पदें चंपूताई घोळीत, पण "बालगंधर्वांच्या घोळण्यांत व चंपूताईच्या घोळण्यात फरक इतकाच होता कीं, पहिल्याचें घोळणें कॅलिऑडोस्कोपसारखें वाटतें व चंपूताईच्या घोळण्यात एकाच स्टॅपानें उठविलेल्या हजार ठशांची विविधता भासते."

केवळ गंधर्वांचीं पदें गाणें एवढ्यापुरतेंच चंपूताईचें वेड मर्यादित नव्हतें. त्याचें सारें जीवनच गंधर्वस्वरूप झालें होतें. घरात सर्वत्र फोटो गंधर्वांचेच. "चंपूताईच्या तोंडीं सारा दिवस बालगंधर्व बसले होते. पहिले फोटो निघून त्या ठिकाणीं बालगंधर्वांचे फोटो आले, देवटीं खंडेरावांच्या आईबापावर गदा आली. लवकरच त्यांचे भाऊही बळी पडले. अखेर

न्युद (त्यांतील फोटोरुपी) पति-पत्नीचेंहि त्यांच्याच राहत्या घरांतून वालगंधर्वांनीं उचाटन केलें ! " चंपूताईच्या दृष्टीनें वालगंधर्व हें नांवच किती अर्थपूर्ण होतें ! " बा-ल-गं-ध-र्व या अक्षरांतच किती गुण साठले आहेत व दोषांना गचाडी मिळाली आहे, पहा. बालगंधर्वांत रम्य तें 'बाल', पण आहे, त्यांत 'बाग' आहे, 'धवल' ता आहे. 'बा. गं.' हीं आद्याक्षरें असलेल्या एका थोर पुरुषाचें नामसादृश्य आहे, पण 'गर्वा' चा गंधही त्यांच्या ठिकाणीं नाहीं." चंपूताई गंधर्वाचीं बोलल्याहि होत्या— केव्हां ? तर नाटकांत 'वन्स मोअर' म्हणून !

रेडिओ किंवा टेलिफोन घेतल्यावर शेजाऱ्याचा उपद्रव किती होतो आणि शहरांत गडी मिळण्याची मारामार कशी पडते हें त्यांनीं काहीं विनोद-कथांत मार्मिकपणें दाखविलें आहे. कॅ. लिमये यांच्या विनोदी लेखनाचे जे गुण 'पुरस्कार-पंडित प्राचार्य आनंदी आनंद' यांनीं पाडले आहेत, ते यथार्थच आहेत. लेखाची लघुता, विषयाची विविधता व वर्णनाची स्वाभाविकता हे त्याचे ठळक गुण होत. 'चोरीचा नग किंवा मुर्दा चुकूनहि सांपडायचा नाहीं' ही त्यांची प्रतिज्ञा साधार आहे.

— — —

'युग-प्रवर्तक' ही उच्च पदवी मराठीच्या नव-काव्य-सृष्टींत 'केशवसुतां'स यथार्थपणें लावली जाते. मराठींचे 'आद्य कवि' म्हणून ज्ञानदेवांना प्रतिष्ठा लाभलेली आहे, 'आद्य निबंधकार' असा मान मालाकार चिपळूणकरांना प्राप्त झालेला आहे, 'आद्य कादंबरीकार' असा गौरव हरिभाऊ आपटे याचा झाला आहे, 'आद्य विनोदकार' हें स्थान श्री. कृ. कोल्हटकर यांनीं मिळविलें आहे, 'आद्य इतिहास-संशोधक' हें पद राजवाडे याना अर्पण करण्यात येतें, 'आद्य कोशकार' हा किताबत डॉ. केतकरांना चिकटलेली आहे, 'आद्य नाटककार' या नात्यानें आण्णासाहेब किर्लोस्करांनीं कामगिरी बजावली आहे; 'आद्य लघुनिबंधकार' म्हणून प्रा. फडके यांनीं कीर्ति कमावली आहे, त्याचप्रमाणें 'आद्य-नवकवि' ही थोरवी केशवसुतांना लाभलेली आहे. आपल्या काव्याचें स्वतंत्र लेणेंच त्यानीं कोरलें आहे. भाषा, विषय, विचार-या सर्व बाबतींत अगदीं अभिनव असा एक काव्यप्रवाह सुरू करण्याचें श्रेय त्यांना आहे. गडकऱ्यांसारखे कैक कवि आपण केशवसुताचे "सच्चे चेले" आहोंत, म्हणून अभिमानानें सांगतात.

सहा काव्य-खंड

मुमारें सहाशें वर्षांच्या काळांत मराठी काव्य-सृष्टीमध्यें स्थूल मानानें सहा युगें निर्माण झालीं, म्हटलें तरी चालेल. ज्ञानदेवादि संत-कवींनीं

[केशवसुतांनीं आपलें छायाचित्र कधींच काढू दिलें नाहीं; म्हणून तें येथें देता आलें नाहीं.]

संस्कृतविरुद्ध बंडाचा झेंडा फडकवून मराठी काव्याचें स्वराज्य स्थापन केलें. संत-काव्याचे विषय पारमार्थिक, भाषालंकारादि बाह्यांगाकडे कांहींसें दुर्लक्ष पण भावनेची तळमळ तीव्र, त्यामुळें जिवंत झऱ्याचा खळखळाट त्या काव्यांत ऐकू येतो. ज्ञानेश्वर व तुकाराम यांच्या अमृतमधुर काव्याला तर जगाच्या वाङ्मयांतहि तोड क्वचित्‌च सांपडेल. दुसरा काल खड पंडित कवींचा. वामन, मोरोपंत, रघुनाथ वगैरे पंडित विद्वानांनी पौराणिक आख्यानें सुसंस्कृत मराठीमध्यें रंगवून महाराष्ट्र-शारदेला बहुमोल अलंकारांनीं नटविलें. त्यानंतर आले शाहीर. प्रभाकर होनाजी-परशराम वगैरे स्वराज्यांतील या कवींनीं आपल्या काव्यांत एकीकडे वीरश्रीचें रणशिंग फुंकलें, तर लावण्यामध्यें अस्सल मराठी शृंगाराचें वारें खेळविलें. इंग्रजी अमलामध्यें आंग्ल व संस्कृत काव्याचे पडसाद मराठीमध्यें उठविण्याचें कार्य चौथ्या कालखंडांत कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, कुंटे, लेंभे, मोगरे, इत्यादि कवींनीं केलें. पांचवा काव्य-विभाग उघडण्याचें श्रेय केशवसुताकडे आहे.

निबंधद्वारें आगरकरांनीं सामाजिक सुधारणेचा पुरस्कार ज्या हिरिरीनें केला, तसाच केशवसुतांनीं आपल्या काव्याच्या 'तुतारी'तून आवेशानें केला. गडकरी, माधव ज्यूलियन, यशवंत इत्यादि नवकवींनीं तोच सामाजिक क्रांतीचा संदेश आपापल्या काव्यांतून दिला. त्याच वेळीं तांबे, बालकवि, टिळक, बोरकर इत्यादि सौंदर्यवादी कवींच्या काव्याचा प्रवाहहि समांतर वहात होता. या नवकाव्याचे विषय पारमार्थिकाऐवजीं लौकिक असून त्यांत देवाऐवजीं मानवाला महत्त्व दिलेलें आढळतें. मानवाचें सुखदुःख, त्याचे शृंगार पराक्रम, त्याचे न्याय अन्याय या सर्वांवर आपल्या काव्याचें मंदिर नवकवींनीं उभारलें आहे. त्यानंतरचा काल खंड नुकताच सुरू झालेला दिसत आहे. मर्ढेकर, करंदीकर, भावे, रेगे, मुक्तिबोध इत्यादि 'अत्याधुनिक कवीं'च्या कृति क्षितिजावर डोकावूं लागल्या आहेत. त्याचें तेज अद्याप पूर्णपणें प्रगट व्हावयाचें आहे, त्याचा आकार अजून निश्चित व्हावयाचा आहे व त्याची दिशा यापुढें नक्की होणार आहे.

कीर्तिमान बंधु

केशवसुत हें टोपण नाव धारण करणाऱ्या कवीचें खरें नाव कृष्णाजी केशव दामले 'कुणी तरी', 'जगन्मित्र' अशीहि टोपणनावें कृष्णाजी-पतांनी आपल्या प्रारंभींच्या कवितापाठीं दिलीं होतीं. पण 'केशवसुत' हेंच टोपणनाव अखेर ठरलें. कृष्णाजीपंताचा जन्म कोंकणात झाला. रत्नागिरी जिल्ह्यातील मालगुंड हें त्यांचें जन्म-ग्राम. त्याचाच गौरव त्यांनीं 'मालखूंट' या नावानें आपल्या एका कवितेत केला आहे. त्या गावीं ता. १५ मार्च १८६६ रोजीं कृष्णाजीपंत जन्मले. त्यांचे वडील मराठी शाळेंत शिक्षक होते. त्यांना बारा मुलें झालीं. त्यात केशवसुत पाचवे. त्यांचे तीन बंधु बुद्धीनें चलाख व शिक्षणानें अग्रेसर असून नावालौकिकास चढले होते. वडील बंधू श्रीधरपंत यांनीं मॅट्रिकच्या परीक्षेत 'जगन्नाथ शंकरशेट' ही संस्कृतची शिष्यवृत्ति संपादन केली व ते पुढें बडोदें कॉलेजात प्राध्यापक झाले. दुसरे दोघे बंधूहि प्राध्यापकाच्या पदापर्यंत जाऊन पोचले होते, त्यांपैकीं मोरोपंतांनीं "शास्त्रीय मराठी व्याकरण" हा प्रचंड व महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहून कीर्ति कमावली, तर सीतारामपंतांनीं राजकारणात भाग घेऊन 'सी. के. दामले' हें आपलें नाव मान्यतेस चढविलें. 'राष्ट्रमत' हें दैनिक व 'राजकारण' हें साप्ताहिक—अशीं दोन वृत्तपत्रें त्यांनीं चालविलीं, शिवाय काव्य, कादंबरी, विनोद, चरित्र इत्यादि क्षेत्रातहि त्यांनीं भर घालून लौकिक संपादिला. पण या तिन्ही भावापेक्षा शिक्षणात मागें, लेखनात कमी व ऐश्वर्यात उणे असूनहि केशवसुतांनीं सर्वांच्या आदरास पात्र व स्फूर्तीस कारण व्हावी अशी अलौकिक काव्य-संपदा निर्माण करून आपलें नाव चिरंजीव केलें.

निराशेचें मूळ

केशवसुतांना आपल्या आयुष्यात शिक्षणाचा, धनाचा वा मानाचाहि लाभ झाला नाहीं. त्यांचा कविता-संग्रह त्यांच्या मृत्यूनंतर बारा वर्षांनीं प्रसिद्ध झाला—आणि मग त्यांच्यावर स्तुतिस्तोत्रांच्या सहस्रधारा कोसळू लागल्या. शिक्षणाची मजल पाहिली, तर मॅट्रिकच्या परीक्षेनेंच त्यांनीं

महाराष्ट्र शारदेला चिरकाल भूषणभूत ठरणाऱ्या आहेत 'सतारीचे बोल' 'तुतारी' 'झपूर्झा', 'म्हातारी' 'हरपलें श्रेय'— अशीं एकाहून एक सरस, अभिनव, आवेशपूर्ण व तत्त्वगर्भ कवनें त्याच्या लेखणींतून निघालीं.

सुभाषिताच्या सरी

हीं केवळ पाच कवनें पाहिलीं तरी ती पचनद्यासारखीं भव्य व गभीर वाटतात. महाबळेश्वराहून उगम पावणाऱ्या कृष्णा, वेण्या, सावित्री इत्यादि पाच नद्या जशा महाराष्ट्राची जमीन सुपीक बनवून त्याच्या धारण-पोषणास आधारभूत होतात, तशाच केशवसुताच्या या पाच कवितांनीं आधुनिक मराठी काव्याचा प्रांत पुष्ट व समृद्ध बनविला आहे. त्याच्या तुतारीचे पडसाद गेलीं साठ वर्षें मराठी काव्य-सृष्टींत उमटत आहेत गडकऱ्याचा 'दसरा' किंवा रे. टिळकाचें 'रणशिंग' म्हणजे त्या 'तुतारीचीं'च अपत्यें होत रे. टिळक, गोविंदाग्रज, बालकवि ठोमरे, रेंदाळकर वगैरे आधुनिक कवि केशवसुताना गुरुस्थानींच मानीत. त्यानीं 'तुतारी मंडळ' नावाची संस्थाच त्याच्या स्मारकार्थ स्थापिली होती. हरिभाऊ आपटे, प्रा. वा. ब. पटवर्धन, शिरात, विनायक वगैरे थोर थोर रसिकानीं त्याना वर्डस्वर्थ, कीट्स्, शेले या आंग्ल कवींच्या उज्ज्वल मालिकेंत बसविलें. 'हजारातुनी एखादा' असाच हा युग-प्रवर्तक कवि होऊन गेला, अशीच ग्वाही अनेक कवींनीं व रसिकानीं दिली त्यानीं निर्माण केलेला काव्य-संप्रदाय आपल्या तेजानें अधिकाधिक उज्ज्वलच होत गेला. त्याच्या काव्याचे पाहीं चरणाना तर सुभाषिताची लोकप्रियता व महती लाभली. त्याचे काहीं नमुने पुढें देतों

"प्रौढत्वीं निज शैशवास जपणें बाणा कवीचा असे।"
"साध्यासी विषयात आदय कधीं मोठा रिती आढळे।"
"जें रम्य तें बघुनिया मन वेड लागे।"
"आम्ही कोण म्हणूनि काय पुसता? आम्ही असू लाडके—।"
"एक शब्द बोलेन जरी। सकळा तुटित करीन तरी।"
"निमिष हिंडुनि शुद्धितसें। न परि हरपलें तें गवसे।"

" कटक–शर्वें बोथटलीं । मरामालिची एव घटली ॥ "
" ज्यांत अधिकचि अर्थ असे । तो त्यास दिसे । ज्या म्हणति पिसे॥
" शारदेनें जो मंत्र दिला कानीं । तसें लिहिलें मी, काव्य तिचें मानीं ॥"
" या उत्तेजन हो कवीस न करा गाणें तयाचें मुकें ॥
" गाण्यानें श्रम वाटतात हलके, हेंही नसे थोडकें ॥ "
" प्रीती नसे बाजारीं । प्रीती नसे शेजारीं ।
प्रीतीचा अशा असे गे सौदा । प्रीतीनें प्रीति संपादा ॥ "
" वैर तयाला, जे गरिबी खिन्नवितात नालास ॥ "
" बडाचा तो हेंडा उभवुनि धामधूम जिकडे तिकडे ।
उडवुनि देउनि झुलमाचे या करू पहा तुकडे तुकडे ॥ "
" पृथ्वीचा सुरलोक करीं बनवुनी टाकीन मी सत्वर । "
" प्रातःकाळ हा विशाल भूधर । सुंदर लेणीं तयात खोदा ।
निजनामें त्यावरती नोंदा ॥ "

लौकिक विषय

केशवसुताच्या काव्यात सर्वसामान्य माणसाचें हृदय हलविणारे विविध विषय गुंफलेले आहेत. संत–कवींनीं मराठी कवितेला वारकरीण बनविलें असलें तर शाहीरांनीं तिला नर्तकीचें स्वरूप दिलें होतें, पण केशवसुता-पासूनच्या आधुनिक कवींनीं तिला खरीखुरी गृहिणी केलें आहे मुख्यतः काव्याचा महिमा, निसर्गाचें प्रेम, प्रणयाची भावना व राष्ट्रमातेची भक्ति या चार विषयांनीच त्याची सारी काव्य–सृष्टि व्यापलेली, तरी एखाद्या बारीक पुष्पापासून व लहानशा खेड्यापासून ज्ञानाच्या कुपणापलीकडे असलेल्या गूढ शक्तीपर्यंत व दिव्य तेजापर्यंत केशवसुताची प्रतिभा भरारी मारीत असे. त्याच्यापूर्वी कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, मोगरे, लेंभे इत्यादि कवि संस्कृत काव्याचे पाठ मराठींत आणून सोडीत, तसेच केशवसुतानींहि रघुवंश, किरातार्जुन वगैरे संस्कृत काव्याचे अनुवाद काहीं काहीं कवितांत केलेले आहेत. त्याचप्रमाणें कच–देवयानी, शांतनु इत्यादि आख्यानांतील संपूर्ण प्रसंगावरहि काव्य–रचना केली आहे. अशा ज्याच कवितांचा वेवहि

तीन वर्षे खाल्ली. दोनदा अपयश पदरात पडले, तरी ते तिसऱ्यादा मॅट्रिकला बसले व एकदाचे उत्तीर्ण झाले. शाळेत त्यांचे वर्तन एकलकोंडे व वृत्ति अबोल असे. त्यामुळे संस्कृतचे मि. आपटे यांनी त्यांना 'दुर्मुखलेला' असे म्हणून एकदा हिणविले. त्यानंतर त्याच्या अंगातील काव्य शक्ति डिवचली गेली व तिने सिंह-गर्जना केली की, "माझ्या दुर्मुखल्या मुखामधुनी या चालावयाचा पुढे। आहे सुंदर तो सदा सरस वाङनिष्यन्द चोहींकडे. ॥"

बडोदें, वर्धा व नागपूर येथे शिक्षणाची त्रिस्थळी यात्रा त्यांना घडली! नागपूर येथे रे. टिळकांची मैत्री त्यांनी जोडली. १८८४साली केशवसुत पुणे येथील न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये विद्यार्थी म्हणून आले. तेथे त्यांना टिळक-आगरकरांसारखे गुरु लाभले. त्या शाळेतून ते वयाचे २३ वे वर्षी, १८८९ साली, मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. त्या वेळी त्यांचे धाकटे बंधु मोरोपंत बी. ए. च्या वर्गात होते! नंतरची सात वर्षे केशवसुतांनी मुंबईस नोकरी करण्यात घालविली. आपले लहानमोठे बंधु शारदेच्या दरबारात मानाचे स्थान मिळवीत आहेत, पण आपल्याला मात्र मॅट्रिकच्या प्रवेश-द्वाराशींच टकरा खाव्या लागत आहेत, यामुळे केशवसुतांच्या चित्तात निराशेचा जो अंधार पसरला, तो घनदाट करण्यासारखाच कटु अनुभव त्यांना मुंबईस आला.

नोकरीच्या वेड्या

शिक्षणाचे पंख कापून त्यांनी नोकरीच्या वेड्या पायात अडकाविल्या. पण ती नोकरी तरी एकच रहावी की नाही? सात वर्षांत ते कधी मिशनच्या शाळेत शिक्षक म्हणून काम करीत होते, तर कधी 'ज्ञानोदय' कचेरीत कारकुनी करीत, तर कधी कमीसीरएट ऑफिसमध्ये हंगामी नोकरी पार पाडीत. मुंबईची महागडी रहाणी आणि हंगामी नोकरीचा पगार पंचवीस-तीस रुपये. त्यामुळे आर्थिक ओढाताणहि या कवीला सोसावी लागली. शिक्षण नाहीं, संपत्ति नाहीं, स्थिर व्यवसाय नाहीं, मान नाहीं—अशा विपरीत परिस्थितीमुळेंच की काय त्यांचे मन कधीं कधीं असे खिन्न उद्गार काढी—

" जन्मा येऊनि मी उगा शिणविलें आई ! तुला हाय गे।
ताता ! भागविलें तुला फुकट मी मत्पोषणीं हाय रे ॥

पुढें मुंबईस प्लेग झाला. त्यामुळें आमच्या कवीला खो बसला. ते खानदेशात गेले. तेथें १९०३ सालपर्यंत त्यांनीं नोकरी केली. नंतर धारवाड येथील हायस्कूलात शिक्षक म्हणून ते लागले कोठें खानदेश व कोठें कर्नाटक ! पण पोटासाठीं त्यांनीं तेथें धाव घेतली. तिकडेहि प्लेगनें कहर उडविला. हुबळी येथें गेले असताना केशवसुतांना प्लेगनें गाठलें, आणि ता. ७ नोव्हेंबर १९०५ रोजीं, आपलें केवळ काव्य-धन मागें ठेवून, ते स्वर्गी निघून गेले. त्यांची पत्नीहि त्यांच्या पश्चात् प्लेगनें आठ दिवसांनींच दिवंगत झाली. आपलें छायाचित्रसुद्धा केशवसुतांनीं आपल्या मागें ठेवलें नाहीं.

नवा संप्रदाय

केशवसुतांना अवघें ३९ वर्षांचेंच आयुर्मान लाभलें मि. आगरकरा-प्रमाणेंच त्यांनीं सामाजिक क्रांतीचें निशाण हातीं धरलें, तीव्र तळमळीनें जीर्ण रूढीवर हल्ले चढविले आणि आवेशानें व आत्मविश्वासानें समाजात नवचैतन्य सचरणे दिलें हें सुदैवी साम्य येथेंच संपतें तर ? पण दुर्दैव असें कीं, हे दोघेहि श्रेष्ठ वाग्वीर आपल्या वयाच्या अवघ्या ३९ वे वर्षींच, मृत्युमुखीं पडले या आपल्या अल्पायुष्यात केशवसुतांनीं एकंदर सतरा वर्षे काव्य-सेवन केलें विद्यार्थिदशेंत त्यांनीं एक नाटक लिहिलें होतें पण तें अप्रसिद्ध आहे त्यांची पहिली कविता 'खिडकीकडे मीज पहावयास' ही १८८० सालीं प्रसिद्ध झाली आणि 'हरपलें श्रेय' ही शेवटची कविता १९०५ सालीं, निधनापूर्वी सुमारें सहा महिने, रसिकांच्या हृदयात प्रविष्ट झाली त्यांनीं एकूण १३२ कविता लिहिल्या त्यांपैकीं सुमारें वीस संस्कृत व इंग्रजी भाषांतरें आहेत उरलेल्या कवितांपैकीं वीस सृष्टिवर्णनपरें असून पस्तीस कवि व काव्य यांना वाहिलेल्या आहेत केशवसुतांच्या कवितांची संख्या थोडी असली तरी त्यांचे गुण नावीन्याचे व बहुमोलाचे आहेत. कांहीं प्रासंगिक व वैयक्तिक कविता सोडल्यास त्यांच्या इतर कविता

संस्कृतमयच आहे. " विकसित–तरुमाला–केश–पत्तींत, " ' चेतोनिबद्ध–जनचित्र ' ' तन्मस्लिक्किंडावरी ' ' आनद–निधान–शैल–शिखरी ' ' चलदेवजपकी, ' ' तुल्याविष्कृति , ' ' विपत्समाकुल ' इत्यादि क्लिष्ट सामासिक शब्दांची चवडच्या चवडहि त्याच्या काव्य–पत्तींत ठेवून दिलेली आढळते. मात्र त्याची सर्वसामान्य भाषाशैली साधी, सोपी, व आवेशपूर्ण अशीच आहे.

संस्कृतच्या या ओघाप्रमाणेच आग्ल वाङ्मयाचाहिशेष त्यावेळीं मराठींत प्रवेश करीत होता. कुंटे, महाजनि, कीर्तिकर वगैरे कवींनीं इंग्रजी कवितांना मराठीचा साज चढविला होता. ती कारागिरीहि केशवसुतांनी बऱ्याच कवितांत करून दाखविली आहे. कांहीं कवितांवर तर त्यांनीं आधारभूत इंग्रजी कवितांचा स्पष्ट उल्लेखच केला आहे. पण त्याशिवाय इतर कैक कवितांना आग्ल कवीपासून स्फूर्ति मिळाल्याचें उघड दिसतें. वर्डस्वर्थ–शेले इत्यादि थोर थोर आग्ल कवींच्या काव्यापासून स्फुरलेल्या पण स्वतन्त्रपणें रचलेल्या त्याच्या कविता मान्यता पावल्या आहेत.

वृत्तांची विविधता

जशी विषयाची विविधता, तशीच वृत्ताचीहि. ओवी–अभगापासून शार्दूलविक्रीडित–भुजगप्रयातापर्यंतचीं नाना वृत्तें त्यांनीं योजलीं आहेत. त्याचप्रमाणें विविध जातींतहि त्यांनीं काव्य–रचना केली आहे. उद्धव, बालानद, मेनावलि वगैरे जातींतील त्याचीं कवनें पद्यप्रमाणें गेय व रम्य आहेत. इंग्रजींत याप्रमाणें त्यांनीं निर्यमक कविताहि बरीच लिहिली आहे. कांहींमध्यें यमक साधलें आहे, तें एक–तीन, दोन–चार अशा चरणांचें. चौदा ओळींचें सुनीत हा काव्य–प्रकार तर त्यांनींच मराठींत आणला. क्वचित् ओबडधोबड भाषा, क्वचित् यतिभग तर क्वचित् निरर्थक शब्द–असे कांहीं दोष त्यांच्या काव्यांत आढळतात पुन पुन घासून–पुसून कवितेचा परिष्कार करण्याइतकें स्वास्थ्य केशवसुतांना, आर्थिक वा मान-सिक या दोन्ही दृष्टींनीं, होतें कोठें ? निराशेनें तापलेलें मन गूढ अध्यात्म-

वादात मरारी मारी गूढगुंजनात्मक कवितांचा संप्रदाय त्यांनीं मराठींत नव्यानेंच सुरू केला म्हटलें तरी चालेल.

नवयुगाची आशा

विषयाचें वैचित्र्य, वृत्तांचें वैविध्य, आणि गूढ-गुंजनाचे, निसर्ग-भक्तीचे व कुटुंब-प्रेमाचे विचार या वैशिष्ट्यापेक्षांहि केशवसुती काव्याचें एक लक्षण महत्त्वाचें आहे तें म्हणजे नव्या युगाविषयींचा आशावाद. आपल्या कवित्व-शक्तीविषयीं अभेद्य आत्मविश्वास अंगीं बाळगून, जुन्या दुष्ट रूढींना ' मरणालागुनि ' योजून ते ज्ञान, समता व स्वतंत्रता यांच्या नवयुगाची तुतारी पंचप्राणाच्या आवेशानें फुंकीत आहेत. " स्फूर्ति, तुतारी, गोफण, नवा शिपाई " इत्यादि काव्याच्या ओळीओळींतून हा आत्मविश्वास व आशावाद मोठ्या आवेशानें उसळ्या मारीत आहे. " म्हातारी, सतारीचे बोल, झपूर्झा, हरपलें श्रेय " या कवितांतील गूढगुंजन सूक्ष्म भावनेनें नहरलेलें, मधुर भाषेनें सजलेलें व खोल विचारांनीं नटलेलें आहे केशवसुतांच्या या आठ-दहा कविता म्हणजे क्रांतीच्या तुतान्या होत, नवयुगाच्या निशाण्या होत, मानवधर्माच्या पताका होत.

कवित्वाची आत्मता

कवित्व शक्तीचा महिमा केशवसुत मोठा मानीत, याचा अर्थ ते स्वत ला महत्त्व देत असा मात्र नव्हे निचान्याच्या उभ्या हयातींत स्तुतीचा एक शब्द किंवा मोबदल्याचा एक पैसा कांहीं पत्रा-मासिकांतून त्यांना लाभला नाहीं ते स्वत विषयीं नम्र भावच प्रगट करीत ज्ञानेश्वर-तुकारामादि संतासारखीच ही दुहेरी भूमिका आहे वैयक्तिक दृष्ट्या ते स्वत ला धुळीच्या कणाची किंमत देत, पण ब्रह्मस्वरूपाचा अंश या दृष्टीनें ' तुका ब्रह्मांडाएवढा ' वगैरे व्यापक सत्तेची भाषा काढीत त्याचप्रमाणें " कवि आम्हालागुनि म्हणणें । कविशब्दार्था ळोळविणें " असा विनय धारण करणारे केशवसुतच " आम्ही कोण म्हणूनि काय पुसता ? " असें आत्मतेनें दटकीत आहेत एकीकडे स्वत चा व्यक्तिविषयक विचार आहे,

ार दुसरीकडे मविवर्गांची तरफदारी आहे 'गणमात्रा जुळणारे' असें स्वत चें शालीन वर्णन करणारे केशवसुत शारदेच्या अक्रावर, प्रतिभेच्या तेजोवलयामध्यें, काव्याच्या उन्मादात असून टीकाकाराना विचारतात, "अशी असावी कविता, फिरून। तशी नसावी कविता म्हणून। सांगावया कोण तुम्ही कवीला। अहात मोठे? पुसतो तुम्हाला॥" रसिकापुढें काव्य आणणें हा दुय्यम हेतु, काव्य-रचनेचा प्रधान हेतु आत्मानंद. अर्थांत्मातील समाधि-सुखासारखाच हा आनंद त्याचें वर्णन करताना केशवसुत म्हणतात, "करुनिया काव्य जनात आणणें। न मुख्य हा हेतु तदीय मी म्हणें। करूनि तें दंग मनात गुणणें, । तदीय हा सुन्दर हेतु मी म्हणें." ॥

प्रेतानाहि खडबडून उठविण्याइतकी सामर्थ्यशाली कविता निर्माण करणारा कवि समाजाच्या उपयोगीं पडत नाहीं, असें कोण म्हणेल? जणु काहीं स्वत च्याच भूमिकेचें चित्र रेखाटताना केशवसुत 'कवितेचें प्रयोजन' सांगतात, "हातीं घेउनिया निशाण कवि तो पाचारितो नाम्बवा। 'या हो या झगडावयास सरसे व्हा मेळवा वाहवा!'। प्रेतेंही उठवील जी निजरवें, ती तो तुतारी करी। आता नादवती, निरर्थ तर ती त्याची कशी चाकरी?"॥ कवीचें अपार सामर्थ्य समर्थ रामदासांनींहि 'नमता कवीचा व्यापार। कैसा असता जगदुद्धार" या सूत्रात वर्णिलें आहे. वर्ड्स्वर्थसारखे आग्ल कविवर तर आपल्या काव्याची तरफ करून सारें जग उलथण्याची ईर्षा धरतात त्याच मार्गेंन केशवसुतहि काव्य महिमा गातात, तो असा—"पद्यपंक्तिची तरफ आमुच्या करीं विधीनें दिली असे टेकुनि ती जनता-टीपावरि जग उलथुनिया देउ कसें!" नुसतें जगच काय, पण कवि आपल्या प्रतिभेची नौका आकाशाच्या सागरावर नेईल आणि तेथील तारकांची रत्नें या 'गरिब' पृथ्वीवर फेकून देईल असा विश्वासहि केशवसुत प्रगट करतात

खऱ्या कवीचा महिमा

"आम्ही कोण?" हें केशवसुतांचें सुनीत चिरजीव आहे त्यात ——ा काव्याचा महिमा व सामर्थ्य वर्णिलें आहे. प्रतिभेच्या बळावर

विश्वभर सचार करणारे व दिक्कालातुन आरपार पहाणारे कवि देवाचे लाडके होत त्यांच्या स्पर्शाच्या जादूनें वस्तुमात्र सुदर बनतें, प्रत्येक वस्तूतील सत्त्व ते शोधून काढू शकतात त आणखी काय करतात? "शून्यामाजि वसाहती वसविल्या कोणी सुराच्या बरें? पृथ्वीला सुरलोक साम्य झटती आणावया कोण ते?। ते आम्हीच सुधा कृतींमधुनिया ज्याच्या सदा पाझरे,। ते आम्हीच शरण्य मगल तुम्हा ज्यापासुनी लाभतें।॥" अशा सामर्थ्यवान कवींचा जगाला किती उपयोग आहे? याचें उत्तर देताना कवि आत्मविश्वासानें गजावतो, "आम्हाला वगळा—गतप्रभ झणीं होतील तारागणें,। आम्हाला वगळा–विकेल कवडी-मोलावरी हें जिणें।"

खऱ्या कवींच्या जातिवत काव्याचा हा बडिवार झाला याचा अर्थ त्या स्तुतीच्या माळा केशवसुत स्वत च्या गळ्यात घालून घेत आहेत व त्या प्रशसेच्या पजारतींनीं स्वत ला ओवाळून घेत आहेत, असा मात्र मुळींच नाहीं तें केवळ काव्याचें ध्येय आहे व्यक्तिश स्वत किती नम्रता केशवसुत धारण करतात पहा—'अस्मद्गान नव्हे 'गान'। तें गाना चिंघ्यादान!॥ चद्राला जुन्या कपड्याची चिंधोटी दान करावी तसें आमचें काव्य, अशी विनयाची वृत्ति प्रगट करून केशवसुत 'भृगा'स म्हणतात, "परतु भृगा! तव गान। परमानदें परिपूर्ण!। उदासीन ही जगाविशीं। तव तन्मयता पुर्णीशीं!" निसर्गाचें माहात्म्य येथें किती सूचकतेनें वर्णिलें आहे!

निसर्ग व काव्य

निसर्गाच्या सहवासानेंच आपल्या कवनात काहीं काव्य आलें तर यतें, हें कबूल करताना ते लिहितात, "प्रत्येक मेघ वरता फिरता नभात। एकेक शब्द लिहितो मम पुस्तकात।" निसर्गाचें प्रतीक म्हणून एक पुष्प घेऊन केशवसुत म्हणतात, "पुष्पामध्यें प्रकट होय न जें जराही। सृष्टींत एकहि रहस्य असें न काहीं,। ज्याचा ध्वनी न उमटे खगकूजितात। नाहीं निगूढ इतिहास असा जगात॥"

तर दुसरीकडे कविवर्गाची तरफदारी आहे ' गणमात्रा जुळणारे ' असे स्वतःचे शालीन वर्णन करणारे केशवसुत शारदेच्या अंकावर, प्रतिभेच्या तेजोवलयामध्ये, काव्याच्या उन्मादात बसून टीकाकाराना विचारतात, "अशी असावी कविता, फिरून । तशी नसावी कविता म्हणून । सांगावया कोण तुम्ही कोण ? अहात मोठे ? पुसतो तुम्हाला ॥ " रसिकापुढें काव्य आणणें हा दुय्यम हेतु, काव्य–रचनेचा प्रधान हेतु आत्मानंद. अर्थात्मातीत समाधि–सुखासारखाच हा आनंद. त्याचें वर्णन करताना केशवसुत म्हणतात, " करूनिया काव्य जनांत आणणें । न मुख्य हा हेतु तदीय मी म्हणें । करूनि तें दंग मनांत गुणगुणें, । तदीय हा सुन्दर हेतु मी म्हणें. " ॥

प्रेतानाहि खडबडून उठविण्याइतकी सामर्थ्यशाली कविता निर्माण करणारा कवि समाजाच्या उपयोगी पडत नाहीं, असें कोण म्हणेल ? जगु काहीं स्वतःच्याच भूमिकेचें चित्र रेखाटताना केशवसुत ' कवितेचें प्रयोजन ' सांगतात, " हातीं घेउनिया निशाण कवि तो पाचारितो बान्धवा-। ' या हो या झगडावयास सरसे व्हा मेळवा वाहवा ! ' । प्रेतेंही उठवील जी निजरवें, ती तो तुतारी करी । आता नादवती, निरर्थ तर ती त्याची कशी चाकरी ? " ॥ कवीचें असार सामर्थ्य समर्थ रामदासांनीहि ' नसता कवीचा व्यापार । कैसा असता जगदुद्धार " या सूत्रांत वर्णिलें आहे. वर्डस्वर्थसारखे आंग्ल कविवर तर आपल्या काव्याची तरफ करून सारें जग उलथण्याची ईर्षा धरतात. त्याच मार्गानें केशवसुतहि काव्य महिमा गातात, तो असा—" पद्यपंक्तिची तरफ आमुच्या करीं विधीनें दिली असे टेकुनि ती जनता-शीर्षावरि जग उलथुनिया देउ कसें ! " नुसतें जगच काय, पण कवि आपल्या प्रतिभेच्या नौका आकाशाच्या सागरावर नेईल आणि तेथील तारकांचीं रत्नें या ' गरिब ' पृथ्वीवर फेकून देईल असा विश्वासहि केशवसुत प्रगट करतात.

खऱ्या कवीचा महिमा

" आम्ही कोण ? " हें केशवसुतांचें सुनीत चिरंजीव आहे. त्यात जातिवंत काव्याचा महिमा व सामर्थ्य वर्णिलें आहे. प्रतिभेच्या बळावर

" माडीं, तीं मडकीं, डबे, दकलिसी अधार यापासुनी, । ब्रह्माडास परन्तु मी उजाळितो, गेलीं युगें होउनी, । तेजानें वरुनी दिव्या । खुलविसी तू मानवी चेहरे, । आत्मे उज्ज्वल आतले.पण गड्या ! होतात माझे करें !॥"
' निशाणाची प्रशसा ' त्यानीं जी केली, तीच जातिवत कवितेला लागू पडणारी आहे. निशाणाचें महत्त्व व कार्य कोणतें ? " भक्ति जिथें, दिव्यत्व जिथें, उत्सव जेथें फार । तेथें तेथें दिसे तुझा प्रोत्साहक आकार ! "

'खरा कवि हा तत्ववेत्ता असतो-जगाचा मार्गदर्शक असतो-मानवतेचा उपकारकर्ता असतो. या उच्च भूमिकेची ओळख केशवसुतानीं आपल्या अनेक काव्यातून प्रभावी रीतीनें करून दिली आहे. ' स्फूर्ति ' या कवितेंत तर ते कवितेच्या साह्याय्यानें व जनतेच्या पाठिंब्यानें सारी पृथ्वी उलथून देण्याची हिंमत व्यक्त करतात. ते म्हणतात, " पद्यपंक्तिची तरफ आमुच्या करीं विधीनें दिली असे । टेंकुनि ती जनताशीर्षावरि जग उलथुन या देऊ धसें । बडाचा तो झेंडा उभउनि धामधूम जिकडे तिकडे । उडवुनि देउनि जुलुमाचे या करू पहा तुकडे तुकडे । "

काव्याचें प्रतिबिंब

काव्याच्या महिम्याप्रमाणेंच राष्ट्राच्या स्वातन्त्र्याविषयींहि केशवसुताच्या आशा-आकाक्षा उत्तुग होत्या. ते पुण्यास आले, तेव्हापासूनच त्याच्या अत करणावर राष्ट्रीय जागृतीचे सस्कार होऊ लागले होते. पारतन्त्र्याच्या झोपेंतून राष्ट्राचा आत्मा जागा होऊ लागल्याच्या खुणा त्याना दिसत होत्या. १८८५ सालीं त्यानीं पहिली कविता लिहिली, तो काळ जागृतीनें व चैतन्यानें रसरसलेला होता. ' मालाकार ' चिपळूणकर १८८२ सालीं आपल्या कर्तृत्वाची उष्णता व कीर्तीची प्रभा पसरवून दिवगत झाले होते. टिळक-आगरकर हे तरुण ' केसरीकर्ते ' ' डोंगरीच्या तुरुगाची ' हवा खाऊन ' लोककल्याण साधायया 'साठीं सरसावले होते. १८८५ सालींच राष्ट्रीय सभेचा जन्म झालेल, या राजकीय क्रातीबरोबरच सामाजिक क्रातीचेंहि रण शिंग फुकलें गेलें, व १८८८ मध्यें. त्या वर्षी प्रि. आगरकर यानी आपल्या स्वत त्या ' सुधारक ' साप्ताहिकातून सामाजिक सुधारणेचा

आपलें ' हरपलें श्रेयहि ' निसर्गातच आढळवें, असें सांगतांना ते गुणगुणतात, " जेथें ओढे वनराजी । श्रुति रमे तेथें माझी; । कारण कांहीं साक्ष तिथें । मज त्या श्रेयाची पटते । "

काव्य म्हणजे रसात्मक वाक्य. या रसाचें स्थान म्हणजे हृदय. हृदयांतील शक्तिशाली भावनांचा सहज उद्रेक म्हणजे काव्य. हा आशय व्यक्त करतांना ' दूर कोठें ऐकला जाउनियां ' या कवितेंत केशवसुत म्हणतात, " हृदय आत्म्याला जधीं खेळवीतें, । हृदय आत्म्याला जधीं आळवीतें; । तधीं तुमचें तें नको कलाज्ञान, । तधीं हृदयासम नसे तानसेन ॥ "

शारदेचा देव्हारा

' शब्दांनो ! मागुते या ! ' या कवितेंत कवीनें अशी रम्य कल्पना छडविली आहे कीं, तेजाचे पंख हालवीत शब्दपंक्ति शारदेचा देव्हारा घेऊन चालली होती. त्या शब्दांना कवीचें विकसित हृदय दिसलें, त्याबरोबर त्यांनीं तो देव्हारा त्या हृदयावर ठेवला. " शब्दांहीं चित्तभूमी विकसित हिरवी तों मदीया बघूनी । देव्हारा माझिया तो उतरुनि हृदयीं स्थापिला गौरवूनी ॥ " शारदेचा वरदहस्त लाभलेला कवि जेथून चालत जातो, तेथील धुळीचें सोनें होतें. "चाले तो धरणीवरी तर पहा! जेथूनि तो चालिला, । धूली तेथिल होतसे कनकिता ।–घेऊं नका शान्तिला ॥ " अशा कवीला पाहण्यासाठीं स्वर्गींचे देवहि पृथ्वीवर येतात; " राही तो, तर देव भूमिवरतीं येतात. हिंडावया, । जाता स्वर्ग सर्वें घरेस,उतरे त्यालागि धुंडावया ! ॥ "

काव्याचें कार्य काय ?

पृथ्वीवरील दिवा आपल्या उजेडाची बढाई मारूं लागला, तेव्हां आकाशातील तारा त्याला आपल्या तेजाचें महत्त्व समजावून सांगतो. जड शास्त्रें जगातील बाह्यसुखें वाढवितात, पण काव्य हें मानस-सृष्टीचा विकास करतें, हा भेद दाखवितांना कवि ताऱ्याच्या मुखानें म्हणतो,

" भाडीं, तीं मडकीं, डबे, दकलिसी अधार यापासुनी, । प्रक्षाडास परन्तु मी उजळितो, गेलीं युगें होउनी; । तेजानें वरनी दिव्या। खुलविसी तू मानवी चेहरे, । आत्मे उज्ज्वल आतले पण गड्या ! होतात माझे करें !॥" 'निशाणाची प्रशंसा ' त्यांनीं जी केली, तीच जातिवंत कवितेला लागू पडणारी आहे. निशाणाचें महत्त्व व कार्य कोणतें ? " भक्ति जिथें, दिव्यत्व जिथें, उत्सव जेथें फार । तेथें तेथें दिसे तुझा प्रोत्साहक आकार । "

'खरा कवि हा तत्ववेत्ता असतो-जगाचा मार्गदर्शक असतो-मानवतेचा उपकारकर्ता असतो. या उच्च भूमिकेची ओळख केशवसुतानीं आपल्या अनेक काव्यांतून प्रभावी रीतीनें करून दिली आहे. ' स्फूर्ति ' या कवितेंत तर ते कवितेच्या साहाय्यानें व जनतेच्या पाठिंब्यानें सारी पृथ्वी उलथून देण्याची हिंमत व्यक्त करतात. ते म्हणतात, " पद्यपंक्तिची तरफ आमुच्या करीं विधीनें दिली असे । टेंकुनि ती जनताशीर्षावरि जग उलथुन या देऊं कसें । झडाच्या तो झेंडा उभवुनि धामधूम जिकडे तिकडे । उडवुनि देउनि जुलुमाचे या करूं पहा तुकडे तुकडे । "

काळाचें प्रतिबिंब

काव्याच्या महिम्याप्रमाणेंच राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याविषयींहि केशवसुताच्या आशा-आकांक्षा उत्तुंग होत्या. ते पुण्यास आले, तेव्हांपासूनच त्यांच्या अंतःकरणावर राष्ट्रीय जागृतीचे संस्कार होऊं लागले होते. पारतंत्र्याच्या झोपेंतून राष्ट्राचा आत्मा जागा होऊं लागल्याच्या खुणा त्यांना दिसत होत्या. १८८५ सालीं त्यांनीं पहिली कविता लिहिली, तो काळ जागृतीनें व चैतन्यानें रसरसलेला होता. ' मालाकार ' चिपळूणकर १८८२ सालीं आपल्या कर्तृत्वाची उष्णता व कीर्तीची प्रभा पसरवून दिगत झाले होते. टिळक-आगरकर हे तरुण ' केसरीकर्ते ' ' डोंगरीच्या तुरुंगाची ' हवा खाऊन ' लोककल्याण साधावया 'सादीं सरसावले होते १८८५ सालींच राष्ट्रीय सभेचा जन्म झालेला. या राजकीय क्रांतिबरोबरच सामाजिक क्रांतीचेंहि रण दिग्पुकलें गेलें, तें १८८८ मध्यें. त्या वर्षी प्रि. आगरकर यांनीं आपल्या स्वतःच्या ' सुधारक ' साप्ताहिकावरून सामाजिक सुधारणेचा

पुरस्कार घडाक्यानें सुरू केला. तेंच कार्य कादंबरीच्या द्वारें करण्यासाठीं कमर कसलेले हरिभाऊ आपटे यांची ' पण लक्षात कोण घेतो ? ' ही समाजाला धक्का देणारी कादंबरी १८९३ सालीं प्रकाशित झाली. नाट्य क्षेत्रातहि हे क्रांति-किरण पाडणारें 'शारदा' हें देवलांचें नाटक १८९९ सालीं रंगभूमीवर आलें अशा राजकीय व सामाजिक उलथापालथीच्या काळात मराठी कवितेची ' तरप ' हातीं घेऊन केशवसुत मोठ्या आवेशानें व बळानें पुढें झाले पारतन्त्र्याची चीड व स्वातंत्र्याची आस या राजकीय भावना त्यांच्या काहीं काहीं कवनांत तीव्रतेनें व्यक्त झाल्या आहेत, त्याचप्रमाणें बुद्धिप्रामाण्य व व्यक्तिस्वातन्त्र्य हीं सामाजिक ध्येयेंहि त्यांच्या काहीं काव्यांतून ध्वनिक्षेपित झालीं आहेत 'नवसमाजनिर्मितीचा आशावाद' केशवसुतांच्या कवनांतून ओसंडत आहे.

स्वातंत्र्यासाठीं तळमळ

' गोष्टी घराकडिल मी वदता गड्या रे ' या १८८७ सालीं रचलेल्या कवितेंत केशवसुतांनीं आपल्या घराचें, ओसरीवरील घड्याळाचें, माच्यावर निजलेल्या पित्याचें–असें कौटुंबिक जिव्हाळ्यानें ओथंबलेलें वर्णन करता करता आपल्या धाकट्या बंधूविषयीं जे उद्गार काढले, त्यांत त्यांची सारी स्वातन्त्र्यलालसा प्रगट झाली आहे आपला भाऊ बाल आहे, अजाण आहे, तरी ' त्यावेविषीं मम मनीं अतिलोभ राहे ' अशी आपली भावना व्यक्त करून केशवसुत त्याचेकडून कोणती अपेक्षा करतात ? तर " बापू ! गड्या ! ध्वज उभा करशील काय ?। तू देशकारण करू झटशील काय!" बापू ! जनांत दिवटी धरशील काय ? । स्वातन्त्र्यदेव मनसा भजशील काय ? ॥ या चार ओळींत कवीच्या जिवींची आर्तता किती ठासून भरली आहे ? आपल्या आयुष्यातील एकमेव साध्य हस्तगत करून घेण्यास आपण असमर्थ ठरलों, या निराशेनें हृदय फाटून गेलेल्या कवीनें आपल्या धाकट्या भावापाशीं हें मागणें मागितलें आहे–याचना केली आहे त्याच उदात्त भावनेचा करुण आविष्कार " गांवीं गेलेल्या मित्राची खोली लागलेली पाहून " या काव्यातहि झालेला आहे विद्यार्थि दशेंत कवि

आपल्या मित्राबरोबर कोणत्या गोष्टी बोलत होता ! तर " तेव्हा आम्ही म्हटलें—'ही ग्हासाची । रजनी केव्हा जाइल विरुनि साची ? । स्वतंत्र-तेची पहाट ती येईल । उत्कर्षाचा दिन केव्हा सुचवील ? ॥ "

" या डोळ्यांनीं पहाट ती बघण्याचें । असेल का हो नशिबीं दुर्दैव्याचें ?। किंवा "तीतें आणावयाचे कांहीं । यत्न आमुच्या होतिल काय कराहीं ?॥" टिळक-आगरकरांचा कॉलेजातील जो देशभक्तिपर संवाद प्रसिद्ध आहे, त्याची आठवण हे श्लोक वाचून कोणास होणार नाहीं ? बॅ. सावरकर यांनी ' वहिनीस लिहिलेल्या पत्रात ' 'वैशाखिचा कुमुदनाथ नभात हासे' अशा रम्यकाळीं सर्व कुटुंबीय मंडळी राष्ट्रोद्धाराच्याच कथा कशा सांगत हें पुढें वर्णिलें, त्याची स्मृति करून देणाऱ्यासारख्या पंक्ति केशवसुताच्या याच काव्यांत आहेत त्या अशा—" देशाविषयीं गोष्टी बोलत येथें । बसलों, विसरुनि कितीकदा निद्रेतें । श्वासीं अमुचे श्वास मिळाले तेव्हा । अश्रूमध्यें अश्रु गळाले तेव्हा ॥ "

संध्याकाळची कांति पाहिली, तरी हाच विचार आणि प्रातःकालीं वरवर चढणारा सूर्य पाहिला, तरी विचार हाच—अशी आपली अवस्था केशवसुतांनीं ' एका भारतीयाचे उद्गार ' त वर्णिली आहे. वेलींचीं फुलें पाहिलीं, तरी या कवीचें रसिक मन, राजकीय दृष्ट्या जागृत झालेलें असल्यानें, कळवळून म्हणतें, वल्ली ! हीं सुबक सुमनें काय आम्हास होती ?। सुप्मद्गानें मधुर, खग हो ! या जना काय होत ?—। आम्हा डोळे नसति बघण्या पारतन्त्र्यामुळें हो ! । ऐकायला श्रुतिहि नसती पारतन्त्र्यामुळें हो ! ॥

आणि शेवटीं स्वातन्त्र्यासाठीं तळमळणारा कवि ईश्वराचा धावा करतो, " देवा ! केव्हा परवशपणाची निशा ही सरून । स्वातन्त्र्याचा द्युमणि उदया यावयाचा फिरून ? । केव्हा आम्ही मुदूनि सहसा पंजरातूनि, देवा, राष्ट्रखाला फिरुनि आमुचा देश येईल केव्हा ? ॥" आज आपण पारतन्त्र्या-तून मुक्त व स्वातन्त्र्यानें संपन्न झालों, म्हणून गेलेल्या संकटाचें व आलेल्या सौख्याचें तिनकेतें स्मरण नाहीं व महत्त्वहि वाटत नाहीं. पण त्या काळीं पारतन्त्र्याचा तिटकारा व स्वातन्त्र्याचा हव्यास प्राणापलीकडे कसा होता, हें या कवितेवरून स्पष्ट होतें.

निराशेवर उतारा

खुद केशवसुतांना 'नैराश्यें पुरें घेरिलें' होतें. त्यांचें जीवनच निराशेनें ग्रासलेलें होतें. 'आतिल विषण्ण वृत्ति' त्यांना सतत जाळीत होती. पण त्यांचा मोठेपणा हाच कीं, सांसारिक सुखाकडे व वैयक्तिक आशांकडे पाठ फिरवून त्यांनीं सामाजिक प्रपंचाकडे लक्ष दिलें व समाजाला ओजस्वी संदेश दिला. तरी त्यांच्या चित्तांतील निराशा मधूनमधून डोकें वर काढीच. 'पुष्पाप्रत' या कवितेंत ते म्हणतात, "निरतरुणा रे। चिरशचिरा रे। तुज सन्निध तो वास बरा रे। । तुजमजमध्यें परी केवढी—आहे रुंद दरा रे। ॥. काळोखाच्या जगामध्यें या, । मृत आशांच्या चितावरुनि या । पिशाच माझें भटकत आहे—शांति नसेचि तया!" पिशाचाप्रमाणें भटकणाऱ्या कवि-मनाला घुबडाची सोबत आवडावी हें योग्यच नव्हे काय? 'घुबड' या कवितेंत केशवसुत म्हणतात, "खाशी सोबत!" कवी म्हणाला। "माझ्या विरहव्यथित मनाला । वाटे मनुजांचा कंटाळा; । दुःख करीत बैसणें आवडे, जेथें राहे अंधार।"

पण आपल्या दुःखाची मीमांसा करतां करतां कवीला हें तत्वज्ञान उमगलें कीं, जग हेंच मुळीं सुखदुःखमिश्रित आहे—'जगीं सर्वसुखी' कोणीच नाहीं. हेंच तत्व काव्यात्मक भाषेनें ते मांडतात, "कांट्यावाचुनी गुलाब नाहीं हें धर हृदयीं साच; । नैराश्याचा मग तुजला तो होइल न कधीं जाच ॥ सुखदुःखें हीं मिश्रित ऐशीं असती नित्य जगांत; सुखा-कारणें झटता पडतें दुःख पहा पदरात ॥

स्वतःच्या वाट्यास आलेल्या दुःखाचाहि उपयोग समाज-हितासाठीं करावा, असा सुविचार सांगतांना केशवसुत म्हणतात, "असुचा पेला दुःखाचा । झोंके मिटुनी प्यायाचा । पिता सुखाशीं गाळ दिसे, । त्या त्या अनुभव हें नाव असे । फेंकुनि त्या तो जगावरी, । अमृत होऊं तो दुणावरी।" अखेर 'दिनानाथ देवाकडे' धांव घेऊन केशवसुत प्रार्थना करतात, "भिकार या जगीं। इच्छित न मिळे कांहीं। म्हणूनी तुझे पायीं। भिक्षांदेही. ॥"

निसर्गाचीं गीतें

'निसर्ग-काव्य' ही मराठी वाङ्मयाला आंग्ल भाषा-भगिनीची एक सुंदर देणगी आहे आणि ती वाहून आणण्याचा मान केशवसुताच्या लेखणीला लाभला आहे. त्यापूर्वीच्या मराठींत मुक्तेश्वरासारख्या प्रतिभाशाली कवींनी निसर्गाचें वर्णन आपल्या काव्यात केलेलें आहे, नाहीं असें नाहीं. कालिदासासारख्या प्राचीन गीर्वाण कवीनेंहि सृष्टि सौंदर्याचीं शब्द-चित्रें मनोहरपणें रेखाटलीं आहेत. पण तें सारें मुख्य कथेला पार्श्वभूमीप्रमाणें असे—मानवाचीं कृत्यें प्रधान व निसर्गाची लीला गौण, असा भाव त्या कवींचा असे. पण पाश्चात्य कवींना निसर्ग हाच प्रधान वाटे, स्वतंत्र व जीवंत वस्तु भासे, आणि त्याचें सानिध्य मानवाचें मन विशाल करतें अशी त्याची समजूत असे. सूर्योदय व सूर्यास्त, पर्वत व नदी, आकाश व समुद्र, वृक्ष व वेली–इत्यादि सृष्टींतील नानाविध प्रसंग व पदार्थ हे सचेतन आहेत, बोलके आहेत, दिव्यत्वानें नटलेले आहेत–असें आंग्ल कवींना भासे. आकाशात पडलेलें इंद्रधनुष्य पाहताच वर्डस्वर्थसारख्या कवीचें हृदय तर झेंपावें ! त्याला ओढ्याच्या खळखळाटातून प्रेमाच्या ऋचा ऐकू येत आणि पाषाणातून भाषणाचे प्रवाह पाझरताना दिसत. मराठींत ही तन्मयता साधण्याचा योग केशवसुतांनीं आरंभिला.

'एक खेडें' या काव्यात केशवसुतानीं सृष्टीचें हृदयंगम शब्द–चित्र रेखाटलें आहे. दापोली तालुक्यातील 'वळणें' गावीं त्याचे वडील होते. त्या गावाचेंच वर्णन या कवितेंत तपशीलवार केलें आहे. शहरोंशहरीं पोटासाठीं भटकण्याऐवजीं त्या निसर्ग–रम्य खेड्यात आपल्याला रहावयास मिळावें ही आपली मनीषा ते पुढील शब्दानीं व्यक्त करीत आहेत "अहा ! अशात स्थळीं अशा मातें । एक गवताचें खोप रहायातें, । शेतवाडी एक ती खपायला, । लाधती, तर किति सौख्य मन्मनाला ! ॥ तरी नसतों मी दरिद्री धनानें, । तरी नसतों मी क्षुद्र शिक्षणानें । तरी होतीं तीं स्वर्गसुखें थोडीं, । तरी नसती कीर्तिची मला चाडी ! ॥"

"स्वर्ग–सुखाचा आनंद खेड्यामध्यें तुम्हाला का वाटतो ?" असा

निराशेवर उतारा

खुद्द केशवसुतांना 'नैराश्यें पुरें घेरिलें' होतें. त्यांचें जीवनच निराशेनें ग्रासलेलें होतें. 'आतिल विषण्ण वृत्ति' त्यांना सतत जाळीत होती. पण त्याचा मोठेपणा हाच की, सांसारिक सुखाकडे व वैयक्तिक आशाकडे पाठ फिरवून त्यांनीं सामाजिक प्रपंचाकडे लक्ष दिलें व समाजाला ओजस्वी संदेश दिला. तरी त्यांच्या चित्तांतील निराशा मधूनमधून डोकें वर काढीच. 'पुष्पाप्रत' या कवितेंत ते म्हणतात, " चिरतरुणा रे। चिरसचिरा रे ! तुज सन्निध तो वास धरा रे ! । तुजमजमध्यें परी केवढी—आहे दंद दरा रे ! ॥. काळोखाच्या जगामध्यें या, । मृत आशाच्या चितावरुनि या । पिशाच माझें भटकत आहे—शांति नवेचि तया ! " पिशाचाप्रमाणें भटकणाऱ्या कवि-मनाला शुनडाची सोबत आवडावी हें योग्यच नव्हे काय ? 'घुबड' या कवितेंत केशवसुत म्हणतात, " साधी सोबत !" कवी म्हणाला ! " माझ्या विरहव्यथित मनाला । वाटे मनुजाचा कंटाळा; । दुःख करींत बैसणें आवडे, जेथें राहे अंधार । "

पण आपल्या दुःखाची मीमांसा करता करता कवीला हें तत्वज्ञान उमगलें कीं, जग हेंच मुळीं सुखदुःखमिश्रित आहे—' जगीं सर्वसूखी ' कोणीच नाहीं. हेंच तत्व काव्यात्मक भाषेनें ते मांडतात, " कांट्यावाचुनी गुलाब नाहीं हें धर हृदयीं साच; । नैराश्याचा मग तुजला तो होइल न कधीं जाच ॥ सुखदु:खें हीं मिश्रित ऐशीं असती नित्य जगांत; सुखा-कारणें झटता पडतें दुःख पहा पदरात ॥

स्वतःच्या वाट्यास आलेल्या दुःखाचाहि उपयोग समाज-हितासाठीं करावा, असा सुविचार सांगताना केशवसुत म्हणतात, " अमुचा पेला दुःखाचा । डोळे मिटुनी प्यायाचा । पिता बुडाशीं गाळ दिसे, । त्या त्या अनुभव हें नाव असे । फेंकुनि द्या तो जगावरी, । अमृत होऊं तो कुणावरी। " अखेर 'दिनानाथ देवाकडे' धाव घेऊन केशवसुत प्रार्थना करतात, "भिकार या जगीं। इच्छित न मिळे काहीं। म्हणूनी तुझे पायीं। भिकारेपी ॥ "

मय मीमांसा अशी करतोः—" नंदनवनामधीं आला । कल्पलतेला बहर भला; । तिची हृदयिं बीजें पडलीं, । प्रीति त्यातुनी अवतरली ! । प्रीतिची असे अशि ग मात; । पहा आपुल्या हृदयात ! ॥ प्रेमळ कृत्याची माळ । प्रियजनकण्ठीं तूं घाल; । द्विगुणित मग तो प्रीति तुला । देइल, न घरीं शेंकेला. । प्रीतिचा असा असे ग सौदाः— । प्रीतिनें प्रीति संपादा ! ॥ "

'फिर्याद,' 'स्मरण आणि उत्कंठा' यामध्यें त्यानीं शृंगाररस खेळविला आहे. प्रेमाचें अद्वैत कसें असतें, याचें वर्णन करताना '–प्रत' या कवितेंत कवि सांगतो, "नाडि माझी तव करीं वाहताहे, । हृदय माझें तव उरीं हालताहे । करा आपुल्या तूं पहा चाचपून, । उरा आपुलिया पहा तपासून ॥" केवळ तरुण तरुणींचें प्रेम म्हणजेच प्रीति, अशी संकुचित व्याख्या केशवसुत करीत नाहींत. त्यांच्या प्रीतीच्या जगात आईबाप, बंधुभगिनी, आप्तमित्र वगैरे सारे येतात.

कौटुंबिक जिव्हाळा

कौटुंबिक जिव्हाळ्यानें ओसंडणारीं काहीं रसाळ व रमणीय कवनें केशवसुतानीं रचलीं. नोकरीनिमित्त खानदेशापासून कर्नाटकापर्यंत त्याना दूरदूर जावें लागे. त्यावेळीं त्यांचें प्रेमार्त हृदय आपल्या घराकडे सहजच धाव घेई. 'एक खेडें' यामध्यें आपल्या गावाचें सुंदर शब्द चित्र त्यानीं रेखाटलें. त्या गावातील आपलें घर व त्या घरातील आपली नातलग माणसें–याच्याभोंवतीं प्रेमाच्या भावनेचे जे रेशमी धागे त्यानीं गुफले आहेत, ते अतिशय हृदयस्पर्शी आहेत. 'गोष्टी घराकडिल मी वदता गड्या रे' ही सारी कविताच अशा भावनेनें भिजलेली आहे. घराच्या पडवींत बांधलेली ती म्हैस, तें ओसरीवरील घड्याळ, तो माच्यावर निजलेला आपला पिता, ती माता, तो भाऊ, त्या वहिणी, ती काता, ती तुळस–या सर्वांचें दर्शन कवीनें इतक्या बारकाईनें व जिव्हाळ्यानें वाचकाना घडविलें आहे कीं, जणु काहीं तो हातात विजेची दिवटी घेऊन वाचकाला प्रत्यक्ष आपल्या घरातूनच फिरवून आणीत आहे असें वाटावें. आणि प्रत्येक आप्ताच्या स्मृतीभोंवतीं त्यानें भावनांचें जें जाळें

प्रश्न कोणी कवीला केला असता, तर कवीचें उत्तर तयार होतें; तें असें,
" स्तोत्र ओढे यानल्यावीण गाती, । सूर-वारे आपुला नित्य देती, ।
वृक्षगण तो हालुनी झुलताहे; । अशा भक्तीच्या स्थळीं देव राहे ! ॥
उंच डोंगर ते, उंच कडे भारी, । पडे घो ! घो ! ज्यांचियावरुनि वारी, ।
भोंवतालें रान तें दाट आहे, । अशा ठायीं देव तो स्वयं राहे ! ॥ "

देव जेथें राहतो तें स्थान स्वर्गच नव्हे काय ? आणि देव राहतो शांत-प्रसन्न अशा निसर्गामध्यें. सूर्य, वृक्ष, पक्षी इत्यादि निसर्गाचीं बालकें रोज रोज आपल्याला दिसतात आणि तरीहि त्याचें आकर्षण कमी होत नाहीं, याचें कारण सांगतांना 'अढळ सौंदर्य' या कवितेंत केशवसुत म्हणतात, " म्हणूनि कथितों निःशंक मी तुम्हाते,— । असे सुन्दरता अढळ जरी कोठें । तरी ती सृष्टींत मात्र वास —। पहा मोहिल सर्वदा ती तुम्हास. ॥"

प्रणयाचें मानवी स्वरूप

निसर्ग-काव्याप्रमाणें प्रणय-गीताचीहि देणगी केशवसुतांनीं इंग्रजी वाङ्मयातुन मराठींत आणली, असें म्हटलें तरी चालेल. त्यापूर्वी मराठींत प्रणय नव्हता असें कोण म्हणेल ? शृंगार हा तर रसराज. त्याचा गौरव सर्व जगाच्याच वाङ्मयात केलेला आहे. पण संस्कृत किंवा मराठी काव्यात राधा-कृष्णादि देवादिकांच्या, फार झालें तर, दुष्यत-शकुंतलेसारख्या राजे-रजवाड्यांच्या प्रेमाला स्थान मिळें; पण सर्वसामान्य माणसाच्या हृदयातील प्रेम-भावनेला वाचा फोडणें हें पूर्वी काव्याला कमीपणा आणणारें वाटे. पाश्चात्य कवि इहलोकवादी असल्यामुळें तेथील हमाला-मजुरापासून सर्वांच्या प्रीति-भावनेवर त्यांनीं आपल्या काव्याचीं फुलें वाहिलीं आहेत. ही मानवता केशवसुताच्या अंतःकरणाला सहजच पटली, आणि म्हणून त्यांनीं वैयक्तिक प्रेमाचीं पस्तीस गाणीं रचलीं. 'नसे प्रणय तो नाशियाहि का अतरीं ?' असा सरळ सवाल त्यांनीं 'सध्याकाळ' या कवितेमध्यें केला आहे. 'प्रीति' हें त्यांचें प्रेम-गीत तर सर्वतोमुखींच झालें आहे—चित्र-पटांतहि निनादत आहे. " प्रीती मिळेल का हो बाजारीं ? । प्रीती मिळेल का हो शेजारीं ? । " असे प्रश्न करून कवि प्रीतीच्या निर्मितीची काव्य-

दूर दिसते !–निजली असूनी ! जी श्वास टाकित असे मधुनी मधूनी " या दोन चरणावरूनहि पत्नीची विरह व्यथा, मेघदूतातील यक्षाच्या कातेसारखी, व्यक्त होत नाहीं काय ?

कोंकणचें वर्णन

याच कौटुंबिक प्रेमाचा विस्तृत व रमणीय आविष्कार "नैर्ऋत्येकडील वारा" या कवितेंत केशवसुतांनीं केला आहे. सर्व वाऱ्यात नैर्ऋत्येचा वारा आपल्याला सुखदायक वाटतो असें प्रथम सांगून त्याचें कारण कथन करताना कवि म्हणतो, "तो वारा मम जन्मभूमिवरुनी येतो जवें वाहत।" तो वारा अंगावरून वाहू लागला कीं, कवीच्या डोळ्यापुढें कोंकणातील हीं उच्च गिरिशिखरें, तें विस्तीर्ण सागराचें तरंग तांडव, ते खळखळा वाहणारे निर्झर व ते जुनेपुराणे किल्ले–हें सारें वैभव उभें राहतें. वळणें गावाजवळून जगबुडी नावाची नदी वाहते. तिचेंहि वर्णन कवीनें केलें आहे. पण कुरूपाला सुरूप देणें हें तर कवीचें कर्तव्यच. म्हणून केशव सुतांनीं आपल्या त्या लोकमातेला 'जगदुद्धरा' असें सोज्वळ नाव दिलें आहे. आईबापाच्या प्रेमाची आठवण होऊन कवि म्हणतो, "आईच्या नयनात नित्य मग मी स्वर्गास त्या पाहतों, ताताकावरि नित्य मी मग जगद्राज्यासना भावितों" ॥ बापाच्या मांडीवर लोळताना सर्व पृथ्वीचें राज्य आपल्या हातीं आलें असें बालकाला वाटतें आणि आईचे ते प्रेमळ डोळे !–स्वर्गसुखाचीच बरसात करीत असतात, ते !

अनुतापाची तळमळ

मातापित्याच्या या अमोल उपकाराची पेड आपल्या हातून केव्हा, कशी होणार ? याचा विचार करून कवि दुःख प्रगट करतो, "का हो यापरि वाढलों फुकट मी ? हा-हत ! मी नष्ट हा ! " ही टोंचणी केशव सुताना आमरण राहिली होती. "जन्मा येउनि मीं उगा शिणविलें आई! तुला हाय गे। ताता ! मागविलें तुला फुकट मीं मत्पोषणीं हाय रे ! ॥" असे सुस्कारे ते शेवटपर्यंत सोडीत राहिले. आपल्या आयुष्याचें 'सिंहाव-

विणलें आहे, तें किती नाजूक व मनोहर आहे ! " तातास या बघुनिया हृदयात साचें । होऊन हें हृदय विव्हळ सर्व जातें " अशी आपली अवस्था कवीनें मूर्तिमंत उभी केली आहे. आपल्या इतर बंधूंप्रमाणें आपण ज्ञान, धन, सत्ता, मान यांपैकीं काहींच मिळविलें नाहीं, त्यामुळें ' त्याचा खरोखर न मी क्षण पुत्र शोभे ' अशी निराशा त्याचे चित्ताला वाटत आहे.

मातृप्रेमाचें चित्र

पण हा व्यावहारिक मोठेपणा हा हिशेबी प्रीतिमाव आईजवळ कोठला? तिच्याजवळ केवळ निरपेक्ष प्रेमच! म्हणून कवि आधींपासूनच बजावतो, " मित्रा, अशा हळुच ये उजवे कडेस." दुष्यंतराजाहि कण्वाच्या आश्रमात शिरताना म्हणाला, ' तपोवनात नम्र वेषानेंच गेलें पाहिजे.' आणि माता म्हणजे तपांचें तप, तीर्थांचें तीर्थ व पुण्याचें पुण्य! याच भावनेनें कवि आईच्या खाटेजवळ 'हळूच' जातो. तिच्याकडे पाहताना त्याचे मनात विचार येतात, " आता आपली आई निजली आहे; पण निजण्यापूर्वी तिनें काय केलें असेल? देवाची प्रार्थना? कशासाठीं? माझ्या कल्याणासाठीं. तिचे उपकार माझ्या हातून थोडे तरी कधीं फिटतील काय? " या मातृ-प्रेमाचें चित्रण कवीनें अवघ्या चार ओळींत किती कौशल्यानें केलें आहे, पहा—" मत्कारणें स्तवुनि देव, निजावयातें। आलीस तू खचित गे अशशील मातें! । मोठे त्वदीय उपकार, जरा तरी ते । जातील का फिटुनिया तव पुत्रहस्तें? ।।४" किती थोडक्यात, किती सोप्या शब्दांनीं, केशवसुतांनी आपल्या अंतःकरणातील कोमल भावनांचें माहेर खोललें आहे!—आणि म्हणूनच ते थोर कवि!

पुढें दोन बहिणी निजलेल्या दिसतात. त्यानें प्रेम किती सुचकतेनें रंगविलें आहे. " गोष्टी जयास कथिता न पुऱ्याच झाल्या! " या एका ओळीत आई आपल्या मुलींना गोष्टी सागते व त्याची गोष्ट मुलींना अवीट वाटते, हा सारा आशय येऊन गेला! अशीच आपल्या पत्नीची अवस्थाहि कवीनें दोन ओळींतच रेखाटली आहे, " ती कोण

आत्मसदनीं भूषा नव्या जोडिल्या " हें झालें साधें–सरळ निवेदन. पण कवीला वक्रोक्तीची आवड असते. तो दिवाळींतील फराळ, खेळ, जागरण यांचें वर्णन किती खुबीनें करतो पहा—" आता भार नसे सुणास, पण तो शिरस्यास भारी असे । हाता काम नसे, परतु पडतें तोंडास तें पारखें । कोणा भार नसे, तरी पण शिरीं तो सोंगट्याच्या बसे । कोणा त्रास नसे, परंतु नयना तो जागरें होतसे । "

कल्पनेचा रम्य विलास

सकाळचें वर्णन नाना कवींनीं नाना रीतींनीं केलेलें आहे. 'फुलाची पसरण' मध्यें केशवसुत कोमल उपमा मजुळ शब्दानीं देतात; त्या अशा— " किती सकाळ ही सुंदर । जशें मुलींचें माहेर । जगाचे ते व्याप । दुरि तैसे संताप । मनि न शिरे मुळि पाप ॥ पुण्याची ही वेळ पहा गे । सूर्यानें उजळीली । आशेचिया वेलीवरती । गाणी तीं फुललीं । तर मौजेनें या वेलीखालीं । टिप् फुलें टिप् ॥ " जणु काहीं अगणातील दाणे चिमणी टिपीत आहे, असा भास या शब्दानीं कवीनें निर्माण केला आहे. संसारातील घटनाचें वर्णन नैसर्गिक दाखल्यानीं नेहमी केलें जातें; पण सृष्टि-सौंदर्याचें वर्णन सासारिक उपमानीं करण्याचें कौशल्य केशवसुतानीं 'कर्तव्य आणि प्रीति' या कवितेंत दाखविलें आहे. वेलींचीं फुलें म्हणजे गृहिणीचीं मुलें व वनातील सुगध म्हणजे कुटुंबातील प्रेम, हें सागताना ते म्हणतात, " तृणाची गे रानीं रुचिर हिरवी चादर बरी । लताची वृक्षाची निबिड घुगडी शोभत बरी । फुलें तीं वल्लींचीं नव किसलयीं शोभत किती । तुझ्या ओंच्यामध्यें जशि नीज अपत्यें विलसती ॥ सुगंधें तें होतें स्थल भरुनि गेलें अतिशय । तुझ्या प्रेमानें हें भरुनि असतें जेंवि निलय (=घर) ॥ "

हवेंत तरंगणारी 'म्हातारी' पाहून कवीला अशी कल्पना सुचते कीं, " या गंधर्वांचें । विमानच सूक्ष्मरूप याचें । वद असशी का । तूं तरगत वातावरणातुन । सूक्ष्म देह धरुनी । असति का तुजवरि ते बसुनी ! ॥ दिव्य असें गाणें । गात ते असतिल सौख्यानें । ते मज पाप्याला । कशाचें

लोकन ' करतांनाहि असे आंतरिक तळमळीचे बोल केशवसुतांनीं काढले आहेत. जुन्या स्मृतींचें सुख व विद्यमान निराशेचें दुःख यांनीं विणलेल्या आपल्या भावना त्यांनीं पुढील हृदयस्पर्शी शब्दांनीं रंगविल्या आहेत, " प्रदेश किती मागुते रुचिर ते बरें टाकिले, । कितीक तटिनीतटें श्रम जियें अम्हीं वारिलें; । किती स्मृतिस धन्यतास्पद वनस्थली राहिल्या । जियें घवलिता निशा प्रियजनासवें भोगिल्या ! ॥ सुखें न मिळतील तीं फिरुनि !–तीं जरी लाविती, । मनास चटका, तरी नयन त्यावरी लोभती. । परन्तु हृदयास जे त्वरित जाउनी झोंबती, । प्रमाद दिसता असे, नयन हे मिटूं पाहती " ! ॥

रेखीव शब्दचित्र

एकाद्या प्रसंगाचें सूक्ष्म व रम्य वर्णन केशवसुत काहीं कांहीं कवितांत करतात. ' रांगोळी घालतांना पाहून ' या प्रसन्न काव्यांतील बालिकेचें शब्द–चित्र ते पुढील शब्दांनीं रेखाटतात. " होती मंजुल गीत गात वदनीं अस्पष्ट कांहीं तरी, । गेला दाटुनि शान्त तो रस अहा तेणें मदभ्यन्तरीं; । तीर्थें, देव, सती, मुनी, नरपती, देवी तथा पावना, अन्तर्दृष्टिपुढ़नि या सरकल्या, सन्तोष झाला मना ! ॥ रांगोळीतील चित्रांचा भावार्थ काय हें आपल्या कल्पकतेनें कवि सांगतो, 'आदित्यादिक आकृती सुचविती दिव्यत्व तें उज्ज्वल, । तैसें स्वस्तिक सूचवी सफलता धर्मार्थकामांतिल; । पावित्र्यामृत गोष्पदें तुळसही, शोभेस हीं सारखें,। पुण्यें प्रीतिस, चक्र हें सुचवितें द्वारीं हरी या असे ! ॥ घराघरापुढें रोजरोज दिसणाऱ्या रांगोळींतून इतका अर्थ कवीनें काढला आणि त्यावरून असा सिद्धांत बांधला कीं, " साध्याही विषयांत आशय कधीं मोठा किती आढळे । नित्याच्या अवलोकनें जन परी होती पहा अंधळे ॥ "

' दिवाळी ' या कवितेतील वीस श्लोकांत त्या सणाचें तपशीलवार वर्णन आहे. त्याचा नमुना–"भिंती रंगविल्या नव्या फिरुनिया, केलीं नवीं अंगणें । वीथी (=रस्ते) झाडुनि, रान काढुनि, दिसे सर्वत्र केराविणें । दारीं उंच दिले दिवे चढवुनी, हंड्या घरीं लाविल्या । लोकीं शास्त्रनुम्य

अतरले पाय तुझे हाय हाय माते ॥ " आईच्या विरहानें कवीची अवस्था किती शोचनीय झाली याचें रेखीव शब्द चित्र पुढील श्लोकात काढलेलें आहे. कष्ट दिले तुजला मी फार फार आई । त्याची मजकडुनि फेड जाहली न काहीं । दुर्भग मीं असा असें । म्हणुनि दु:ख वाटतसे । कंठ फार दाटतसे । रडतो गुढघ्यात म्हणुनी घालुनी शिरातें । अन्तरले पाय तुझे हाय हाय माते । "

सतारीची मोहिनी

काव्याचें, गायनाचें, कोणत्याहि कलेचें रहस्य काय, कार्य काय व महत्त्व काय, याचें मनोरम वर्णन केशवसुतानीं ' सतारीचे बोल ' या हृदयंगम कवनात केलें आहे त्याचें पद–लालित्य मधुर आहे, वर्णन–कौशल्य प्रशंसनीय आहे, कल्पना–वैभव मोहनी घालणारें आहे आणि त्याच्या अंतरंगींचें तत्त्व तर उदात्त आहे. गूढगुंजनाचें सूक्ष्म मूल्यहि या कवितेभोंवतीं आहे. रात्रींच्या वेळीं कवि विमनस्कपणें चाललेला असताना त्याच्या कानीं सतारीचे ध्वनि येतात, हें आरंभीं सांगताना केशवसुत म्हणतात, " काळोखाची रजनी होती, । हृदयीं भरल्या होत्या खती, । अंधारातचि गढलें सारें । लक्ष्य, न लक्षी वरचे तारे, । विमनस्कपणें स्वपदें उचलित । रस्त्यातुनि मी होतों हिंडत, । एका खिडकींतुनि सूर । तदा पडले दिड दा दिड दा, दिड दा । "

पण कवि निराश झालेला होता जग जड आहे, हृदयहि जड आहे–अशा स्थितींत विष सारें असा विचार ज्या कवीच्या चित्तात खेळतो, तो सतारीचे मंजुळ ध्वनि कशाला ऐकत बसतो ? ' बाह्य भैरवीं धरिते प्रीती ' अशीच त्याची वृत्ति म्हणून ' पिरपिर कसली खुशालचंदा ? ' असें तो त्या सतारवाल्यावर रेकरतो पण जसजसे तो ते बोल ऐकतो, तसतसे—" आकर्णुनि घे, हृदय निघालें, । तन्मय झालें, द्रवलें, आलें । लोंचनातुनी तोय कितिकदा । ऐकत असता–दिड दा दिड दा "

कलेनें हृदयाचा दरवाजा खोलला, अंतचक्षु उघडले आणि " आशा-प्रेरक निघू लागले । सूर तधीं मीं डोळे पुशिले, । वरती मग मी नजर

ये ऐकायाला ॥ परि मम वत्सेतें । गमे तें परिसाया मिळतें ? म्हणुनिच उल्हासें । अशी ही वेडावुनि हासे । ''

'एक खेडें' मध्यें ते म्हणतात, '' कीर्ति म्हणजे काय रे !—एक पीस । शिरीं लोकाच्या त्यास चढायास, । छरे पडती पक्ष्यास खावयास ! मागुनी तें गळणार हेंहि खास ॥ ''

''फाशांला जो तोडायाला पाही । स्वदेशासाठीं अपणा बाधुनि घेई ॥'' असे विरोधाभास त्यांनीं क्वचित् गुंफिले आहेत. 'दिवस आणि रात्र'—मध्यें ते असें मौजेचें वर्णन करतात, '' नक्षत्रें जगतीवरलीं । दिवस फुलवितो; असे खरें । पुष्पें आकाशामधलीं । रात्र खुलविते, पहा बरें ॥''

वात्सल्य व कारुण्य

'देवाचे घैर' ही कविता रम्य व रसाळ आहे. साध्या—छोट्या शब्दातून वत्सल व करुण हे रस वहात आहेत. एका बाईचीं अनेक मुलें मेलेलीं असतात आणि एकच बाळ वाचलेला असतो. तो बागेंत सकाळीं गेला असतांना वेलीच्या पानापानावर दंव-पडलेलें पहातो. तें पाहून तो आपल्या आईला बाल्सुलभ जिज्ञासेनें विचारतो, 'कोठुनि हे आले येथें !' वर बोट करून आई उत्तर देते, '' जेथून चंद्र—नक्षत्रें, प्रकाश—पाऊस येतो, तेथूनच हे आले आणि तूहि पण आलास तेथूनच.'' पुढें ती त्याला बजावते '' कौतुक कर बघुनी त्यांतें । असती ते जोंवरि येथें । सूर्य त्यास अपुल्या किरणीं । नेईलचि लौकर गगनीं '' पण आईच्या अंतःकरणात दुसरेच तरंग उठले. '' जातिल ते लौकर गगनीं । वदता गहिंवरली जननी । गतबाळें तिजला स्मरलीं । डोळ्यांत आंसवें आलीं ॥ '' देवा रे । '' मग ती स्फुदे —। '' एवढा तरी लाभूं दे । '' म्हणुनि तिनें त्या बाळाशी । धरिलें दृढ निज हृदयाशीं ॥ ''

केशवसुतांचीं बाकी कांहीं काव्यें अत्यत रसाळ आहेत. 'आईश्वरितो शोक' कवितेमध्यें कवि म्हणतो, '' फिरुनि तुझे कोठें तें तीर्थरूप पाहूं । पादरजीं लोळुनि तव धन्य येवि होऊं । जनकामागें जायत जननी गे तूं दैवत । उरलिस तीहि सांप्रत । गेलीस सोडुनि आम्हां दीन बालकांतें ।

रम्याच्या अंतःकरणातील चिद्घनचपला ज्ञानाच्या कृपणावरून उड्डाण करून जाते, आणि मग ''आतला आवाज' ऐकून ते 'निगूढ गीती' गातात. असा महात्मा 'मनुष्याणा सहस्त्रेषु' एकादाच, हें सत्य सांगतान। केशवसुत म्हणतात, '' नागरल्याविण भुई मरी । असें किति तरी, । पण शेतकरी । सनदी तेथें कोण वदा ?-। हजारातुनी एकादा ! तरी न, तेथूनि वनमाला । आणायाला, । अटक तुम्हाला । मात्र गात हा मत्र चला-। झपूर्झा ! गडे झपूर्झा !''

अशा दिव्य भूमिकेवर चढलेल्या महात्म्याला सारे 'प्रेमभरें' नाचत आहेत अशी जाणीव होते आणि 'खुडित खपुष्पें' तो सर्वत्र सचार करतो. 'याचे बरवें कवित्व। कवित्वीं रसिकत्व। रसिकत्वा परत्व-। स्पर्शु जैसा' या ज्ञानदेवाच्या आध्यात्मिक भूमिकेचेंच चित्र केशवसुतानीं आधुनिक शब्दानीं, नव्या चालीनें रेखाटलें आहे, असें वाटतें.

मानवतेचा महामंत्र

'जिकडे जावे तिकडे माझीं भावडें आहेत' असें विश्वबधुत्व केशवसुताचा 'नवा शिपाई' उद्घोषितो. स्वत.च्या कुटुबावर त्याचें प्रेम आहे, आपल्या कोकणावर त्याची प्रीति आहे, आपल्या राष्ट्रमातेची त्याना भक्ति आहे, पण या सकुचित मर्यादेपलीकडेहि पहाण्याची व्यापक दृष्टि त्याचेठायीं आहे. 'मळ्यास माझ्या कुपण पडणें अगदीं न मला साहे' अशी त्याची मानवताप्रेमी वृत्ति आहे. आणि ती प्रत्यक्ष व्यवहारात आणण्याचीहि त्याची तयारी आहे. 'ब्रह्मदृष्ट्या सर्व समान, पण व्यवहारदृष्ट्या भेदाभेद आहेतच' अशी दुटप्पी भाषा त्याचेपाशीं नाहीं. श्रीमत-गरीब, मजूर-मालक, स्पृश्य-अस्पृश्य, स्त्री-पुरुष असले भेदभाव ते मुळींच मानीत नाहींत. 'समतेचा ध्वज उच' धरून ते मानवतेचा मत्र पढवीत आहेत. 'अत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न' १८८८ सालीं त्यानीं आपल्या कवितेच्या द्वारें समाजापुढें माडला. रस्त्यावर महार जातीचीं मुलें खेळत असतांना एक ब्राह्मण त्याचेवर खेकसतो, ''सरा रे दुरी पोर हो म्हारड्याचे । चला ! खेळ हे माडले डोंबलाचे। निघा !

फिरवली, । नक्षत्रें तीं अगणित दिसलीं; । अस्तित्वाची त्यांच्या नव्हती । हा वेळवरी दादच मज ती । "तम अल्प-शांति बहु" या शब्दा । वदती रव ते-दिड दा दिड दा ॥ "

सतारीचे उदात्त सूर ऐकतां ऐकता आपलें व्यक्तित्व विरलें व विश्वामध्यें पसरलें असें कवीला वाटूं लागलें. प्रत्येक बोलावरोवर स्वर्ग-सुखाचा आनंद त्याला होऊं लागला. त्याला असा भास झाला, "स्वर्ग घरेला चुम्बायाला । खालीं लवला-मजला गमला । असा वितरिती अत्यानंदा । ध्वनि ते-दिड दा, दिड दा, दिड दा" अखेर सर्व वृत्तींचा लय झाला व शांतीचा लाभ विषण्ण कवि-मनाला झाला. "शान्त वाजली गती शेवटीं । शान्त धरित्री, शान्त निशा ती, । शान्तच वारे, शान्तच तारे । शान्तच हृदयीं झालें सारें ।"

हें जें परिवर्तन सतारीनें केलें, तेंच कवीचें काव्य करितें, नाहीं का? तुकाराम एकनाथापासून मोरोपंतापर्यंत कवींच्या काव्यावर आक्षेपकानीं प्रथम नाराजी प्रगट केली, पण त्या काव्याचें दिव्य सौंदर्य पाहताच 'निंदक तेच स्तवक' झाले. हाच आशय केशवसुतानीं आपल्या या रमणीय कवनातून व्यक्त केला आहे काय?

ब्रह्मानंदाची स्थिती

हर्ष-शोकाच्या व सुख-दुःखाच्या पलीकडे मानवी मनाची काहीं अवस्था असते. मग तिला समाधि म्हणा एकतानता म्हणा किंवा तंद्री म्हणा. या अवस्थेचें वर्णन 'झपूर्झा' या कवितेंत केशवसुतानीं केलें आहे. गूढगुंजनाचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून हें गीत प्रसिद्ध आहे. त्याचा प्रारंभच सतकवींच्या समाधि-वर्णनासारखा आहे, तो असा-" हर्षखेद ते मावळले, हास्य निमालें । अश्रु पळाले । कण्टकशल्यें बोंथटलीं । मखमालीची लव वठली; । काही न दिसे दृष्टीला । प्रकाश गेला । तिमिर हरपला । काय म्हणावें या स्थितिला ! । झपूर्झा ! गडे झपूर्झा ! "

लहान मुली एक खेळ खेळतात व तो खेळताना 'जा पोरी जा' म्हणतात; त्या शब्दाचा अपभ्रंश म्हणजेच 'झपूर्झा' ध्येयवादी महा-

नूं असा मारिसी ! केला रे अपराध काय असला यानीं !-चडे रे मर्दी ॥'' मौज ही की, असे सवाल करणारे केशवसुत हे स्वतः तापट व मारकट शिक्षक होते असें म्हणतात. पण निवांत वेळीं शांत विचार करीत ते बसले; म्हणजे त्यांना आदर्श शिक्षक कसा असावा याचें योग्य ज्ञान होई. त्याच कवितेत ते खऱ्या गुरूचें वर्णन करतात, "केव्हा धाकहि, पारितोषिक कधीं, गोडीगुलाबी कधीं । शिक्षा योग्य कधीं करुनि गुरु ते नावास येती मुली ॥ ''

समाजावर टीका

'' आगबोटीच्या काठाशीं समुद्राच्या शोभेकडे पहात उभ्या असलेल्या एका तरुणीस '' हें एका कवितेचें शीर्षक किती प्रदीर्घ व गद्य वाटतें ! पण ती सारी कविता निसर्ग-वर्णनानें व कल्पकतेनें नटलेली आहे. 'पृथ्वी-वरील जिणें जड ' कां वाटतें हें सांगताना केशवसुत त्या कवितेत म्हणतात, '' इथें न्यायस्थानीं अनय उघडा स्वैर फिरतो । नरालागीं येथें नरच चरणांहीं तुडवितो ॥ ''

देव-दैत्यांचा झगडा

'' गंगौघापरि भव्य केशवसुता, सावेश वाणी तुझी*'' अशी प्रशस्ति कवि रेंदाळकर यानीं केली आहे. ती यथार्थ ठरविणारीं त्यांचीं कवनें म्हणजे स्फूर्ति, गोफण, नवा शिपाई, तुतारी इत्यादि. '' काठोकाठ भरू द्या पेला, फेस भराभर उसळूं द्या ' असा स्फूर्तिदायक आवेश त्या कवि-तातून खळाळत आहे. '' जोर मनगटातला पुरा घाल घाल खर्चीं । हाण टोमणा चळ न जरा, अचुक मार बर्चीं ॥''अशा प्रेरक शब्दांचे घावामागून घाव ते घालीत आहेत. जगात सर्वत्र द्वेष, अन्याय व विषमता यांचें थैमान चालू आहे. त्याचाच अर्थ मानव अपूर्ण आहे. पण त्याच्या आत्म्याची धडपड पूर्णतेकडे जाण्यासाठीं आहे. म्हणून तो प्रेम, न्याय व समता यांचें राज्य स्थापूं पाहतो. त्यासाठीं त्याला दुष्टत्वाशीं झगडा करावा लागत आहे. या आसुरी व दैवी संपदांच्या संग्रामात ' देवाच्या मदतीस चला तर ! '

थाट या लौकरी ब्राह्मणातें ” । पळालीं मुलें,—कोण राहील तेथें !॥”
तरी एक राहिलाच. तेव्हा त्याचेवर सोवळ्या ब्राह्मणानें काठी उगारली व ‘ म्हणे–गाढवा ! सावली ना पडेल ? ’ तेव्हा तो मुलगा घरीं गेला व आईला विचारू लागला, “ जरी त्यावरी सावली माझि गेली । तरी काय बाधा असे ठेवलेली ? ” या प्रश्नाला उत्तर काय ?–काहींच नाहीं–आणि म्हणूनच आता अस्पृश्यतेची रूढि नामशेष झाली. पण साठ वर्षांपूर्वी असा प्रश्न कवितेतून विचारणें हें मोठें धाडसाचें काम होतें तें केशवसुतांनीं हिंमतीनें केलें.

दलिताविषयीं अनुकंपा

धर्म व्यवस्थेत अस्पृश्य, तसेच अर्थ–व्यवस्थेत मजूर,–दीन, दलित व उपेक्षित त्यांचेकडे लक्ष वेधण्यासाठीं केशवसुतांनीं ‘ मजुरावर उपास मारीची पाळी ’ ही कविता १८८९ सालीं लिहिली. साऱ्या दिवसात हातात कवडीहि आली नाहीं, तेव्हा एक मजूर आपल्या मनाशीं प्रश्न करतो, “ हीं मंदिरें हो खुलतात चांगलीं, । माझ्या वडीलींच न काय बांधिलीं ? । मी मात्र हो आज मरे भुकेमुळें, । श्रीमंत हे नाचति मन्दिरीं भले ! ॥ ” तो आपली अल्पसंतुष्ट मागणी देवाकडे करताना म्हणतो, “ देवा तयाचा मनत्त्व मुळीं नसे, । जाडी मुला भाकर ती पुरी असे, । वस्तात देवा ! मरण्यास तत्पर, । का मारिसी हाय ? भुकेमुळें तर ?॥ ”

घरीं गेल्यावर आपल्या कारभारिणीला व मुलाबाळांना खावयास आपण काय देणार ? या विचारानें त्या मजुराचें आतडें तुटतें व तो निराशेनें मनात म्हणतो “ हे लाडके ! आणिक लाडक्यानो ! । दावू तुम्हा तोंड कसे फिरोन ? । जन्मास मी काय म्हणोनि आलों ? । येताच वा का न मरोनि गेलों ? ॥ ”

शाळेच्या चिमण्या जगातील अन्यायाचीहि अशीच चीड केशवसुतांना येई. “ मुलास झोडपणाऱ्या पंतोजीस ” ते रागारागानें विचारतात, “ कोणें मूर्खपणें गुरुपण तुला क्रूरा असे रे दिलें ? । का राठीक न जाहलास ?—तुजला तें शोभतें चांगलें । या बाळावर फार निर्दयपणें का

नं असा मारिसी ! । केला रे अपराध काय असला यांनीं ?-वदें रे मर्शी॥" मौज ही कीं, असे सवाल करणारे केशवसुत हे स्वतः तापट व मारकट शिक्षक होते असें म्हणतात. पण निवांत वेळीं शांत विचार करीत ते बसले; म्हणजे त्यांना आदर्श शिक्षक कसा असावा याचें योग्य ज्ञान होई. त्याच कवितेंत ते खऱ्या गुरुचें वर्णन करतात, "केव्हां धाकहि, पारितोषिक कधीं, गोडीगुलाबी कधीं । शिक्षा योग्य कधीं करुनि गुरु ते नांवाच घेती सुधी ॥ "

समाजावर टीका

" आगबोटीच्या कांठाशीं समुद्राच्या शोभेकडे पहात उभ्या असलेल्या एका तरुणीस " हे एका कवितेचें शीर्षक किती प्रदीर्घ व गद्य वाटतें ! पण ती सारी कविता निसर्ग-वर्णनानें व कल्पकतेनें नटलेली आहे. 'पृथ्वी-वरील जिणें जड ' कां वाटतें हें सागताना केशवसुत त्या कवितेंत म्हणतात, " इथें न्यायस्थानीं अनय उघडा स्वैर फिरतो । नरालागीं येथें नरच चरणांहीं तुडवितो ॥ "

देव-दैत्यांचा झगडा

" गंगौघापरि भव्य केशवसुता, सावेश वाणी तुझी" अशी प्रशस्ति कवि रेंदाळकर यांनीं केली आहे. ती यथार्थ ठरविणारीं त्यांचीं कवनें म्हणजे स्फूर्ति, गोफण, नवा शिपाई, तुतारी इत्यादि. " काठोकांठ भरूं द्या पेला, फेस भराभर उसळूं द्या ' असा स्फूर्तिदायक आवेश त्या कवितांतून सळाळत आहे. " जोर मनगटातला पुरा घाल घाल सर्वी ! हाण टोमणा चळ न जरा, अचुक मार वर्मी ॥" अशा प्रेरेक शब्दाचे घावामागून घाव ते घालीत आहेत. जगांत सर्वत्र द्वेष, अन्याय व विषमता यांचें थैमान चालू आहे. त्याचाच अर्थ मानव अपूर्ण आहे. पण त्याच्या आत्म्याची धडपड पूर्णतेकडे जाण्यासाठीं आहे. म्हणून तो प्रेम, न्याय व समता यांचें राज्य स्थापूं पाहतो. त्यासाठीं त्याला दुष्टत्वाशीं झगडा करावा लागत आहे. या आसुरी व दैवी संपदांच्या संग्रामात ' देवाच्या मदतीस चला तर ! '

अशी जोराची हाक केशवसुत देतात. देव म्हणजे प्रेम, न्याय व समता या गुणांचा सागर—' मंगल मंगलाना ' हें त्याचें स्वरूप. द्वेष–हिंसादि सैतानी प्रवृत्तींशीं सामना देणारा तो देवांचा पक्ष. पण हें सत्य स्वरूप न ओळखतां देवांना स्वार्थीचें व धर्माला रूढीचें सोंग जर देण्यात आलें, किंबहुना सैतानाच्याच पक्षाला ' देवाचा पक्ष ' म्हणून संबोधण्यात आलें; तर—! साऱ्या जगाला कणसाप्रमाणें कापूं निघालेला हिटलरहि आत्मचरित्रांत लिहितो कीं, " मी प्रभूचेंच कार्य करीत आहें. ' असा ढोंगी देवधर्माची धोंड मानवाच्या प्रगतीचे आड आली, तर, केशवसुत एकाद्या सेनापतीप्रमाणें गरजतात, " अडवितील देव जरी । झगडूं त्यांच्याशीं निकरीं । हार न जाऊं रतीभरी । " .

तुतारीचे सूर

याच सत्पक्षाच्या भूमिकेवरून त्यांनीं आपली तुतारी फुंकली, काव्याचा पेला स्फूर्तीनें कांठोकाठ भरला आणि गोफणींतून जोराची हाणाहाण केली. ' सगळीं गगनें ' भेदून टाकणारा आवाज काढणारी तुतारी ' फुंकीन मी स्वप्राणानें ' असें ते म्हणतात. या तुतारीची ललकारी ऐकताच ' मुके पडसाद याचाळ ' होतील असा आत्मविश्वास त्यांना वाटतो. सध्याची वेळ क्रांतीची आहे, उलथापालथीची आहे, जुनें टाकून नवें घेण्याची आहे,—अशा वेळीं काव्य–गायनाचे जलसे कसले करतां ? असा प्रेरक प्रश्न करून त्यांनीं तरुणांना व शूद्रांना समतेचा ध्वज धरण्यास व नीतीचा प्रसार करण्यास पाचारण केलें आहे. ' पुढें सरा रे ' असा प्रगतीचा संदेश त्यांनीं इतक्या आवेशपूर्ण भाषेनें दिला आहे कीं, मराठी काव्यांत तरी त्याला तोड मिळणें कठीण ! आरंभापासूनच तिसऱ्या सप्तकातील सूर लावून ते म्हणतात,

" एक तुतारी द्या मज आणुनी, । फुंकिन मी जी स्वप्राणानें, । भेदुनि टाकिन सगळीं गगनें—। दीर्घ जिच्या त्या किंकाळीनें; । अशी तुतारी द्या मजलागुनि ॥ " कोणी म्हणेल, ' तुतारीसारखें रण–वाद्य तुम्हांला कां ... ला उत्तर कवि देतो, " सारंगी ती सतार सुन्दर । वीणा,

बीनहि, मृदंग, बांजा, । सूरहि, सनई, अलगुज माऱ्या-। कर्चीं हीं हो पडतिल काजा ?। एक तुतारी द्या तर सत्वर ॥ " हीं कोमल-मंजुल वाद्यें आपल्याला कां नकोत हें सांगतांना कवि म्हणतो, " रुढी-जुलूम यांचीं भेसुर । सन्तानें राक्षसी तुम्हांला । फाडुनि खाती, ही इतवेला-। जल्लाची का ? पुसा मनाला । तुतारिनें ह्या सावध व्हा तर ! "

धर्मावर रुढीचीं पुटें बसून त्याचें मूळचें स्वरूप लोप पावलें आहे, हें केशवसुतांनीं काव्यपूर्ण वाणीनें सांगितलें आहे. तें असें, " अवडम्बरलीं दगें कितीतरि, । रविकिरणाचा चूर होतसें, । मोहर सगळा गळुनि जातसें, । कीड पिकावरि सर्वंत दिसे । गाफीलगिरी तरिहि जगावरि । " टाकाऊ ठरलेल्या जुन्याला कवटाळून न धरतां इष्ट तें नवें स्वीकारण्यास तयार रहा, असा आदेशहि अलंकारिक भाषेनें त्यांनीं दिला आहे, तो असा—" जुन्या नभीं या ताजे तारक, । जुन्या भूमिवर नवी टवटवी, जुना समुद्रहि नव रत्नें वी; । जुन्यांतून जी निष्पत्ति । नवी काय नव्हे ती श्रेयस्कारक ?"

अलंकाराचा आडपडदा टाकून आता ते स्पष्ट म्हणतात, " जुनें जाउं द्या मरणालागुनि, । जाळुनि किंवा पुरुनि टाका, । सडत न एक्या ठायीं ठाका, । सावध ! ऐका पुढच्या हाका ? । खांद्यास चला खांदा भिडवुनि ! " घरकोंबड्यासारखें स्वस्थ बसून न रहता मानवानें कायमची कीर्ति मिळण्यासारखीं सत्कृत्यें करावीत, हें ध्येय कवीनें किती सुंदर दृष्टांतानें सांगितलें आहे, पहा, ' प्राप्तकाल हा विशाल भूधर, । सुन्दर लेणीं तयात खोदा, । निजनामें त्यांवरती नोंदा । बसुनी का वाढविता मेदा ? । विक्रम कांहीं करा, चला तर ! " वर्तमानकाळ हाच एक पर्वत आहे अशी कल्पना केली, तर त्यावर आपल्या नावाची नोंद करा, त्याच्या पोटांत कलायुक्त लेणीं खोदा आणि पराक्रम करून लौकिक कमवा.

स्त्रियांना पुरुषाइतकें स्वातंत्र्य व समता द्या, अस्पृश्यतेचा मानवतेवरील कलंक पुसून टाका, इत्यादि आगरकरी विचाराचे स्फोट ' तुतारी ' मध्यें केशवसुतांनीं पुढील शब्दांत केले आहेत:-" स्त्रीवर्गाला दास्यीं दडपुनि,। दासीपुत्राचे मानव होतो, । स्त्रीला अज्ञानांत टेवितो । परिणामीं दुर्दशेत

जातो, । धिक्कार अशा चालीलागुनि । पत्नीनिधनीं अन्य वरी नर, । परि पति मरतां स्त्रीचा, तीतें । वळोचें देतो संन्यासातें । पडली छाया मनुजाची जर । विटाळ होतो तर मनुजाला, । व्हावें स्नानचि सचैल त्याला; । काय म्हणावें या मूर्खाला ?–नरेंच केला हीन किती नर ! ''

नीतीची मीमांसा

आगरकरप्रभृतींनीं पुरस्कारलेल्या समाज–सुधारणेचा आत्मा समता हा आहे–' सारे मानव समान ' हा युग-मंत्र आहे. तो तरुणांच्या चित्तावर बिंबविण्यांना केशवसुत हाकारतात, '' हला करण्या तर दंभावर–तर बंडावर, । शूरांनो ! या, त्वरा करा रे ! समतेचा ध्वज उंच धरा रे । नीतीची द्वाही पसरा रे :। तुतारिच्या ह्या सुरावरोवर ! '' धर्माच्या आज्ञा, नीतीचे निर्बंध, या नांवाखालीं दुष्ट रूढि व घातक चालीरीती यांचेंच दडपण मानवावर पडतें. तें दूर करण्यासाठीं कवि असा सिद्धांत सांगतो कीं, '' नियमन मनुजासाठीं, मानव– । नसे नियमनासाठीं जाणा प्रगतिस जर ते हाणी टोणा, । झुगारुनि तें देउनि, वाणा । मिरवा निज ओजाचा अभिनव '' गाईसाठीं दावें, दाव्यासाठीं गाय नव्हे; पतंगासाठीं दोरा, दोऱ्यासाठीं पतंग नव्हे; जहाजासाठीं नांगर, नांगरासाठीं जहाज नव्हे; त्याप्रमाणें मानवाच्या स्थैर्यासाठीं व प्रगतीसाठीं नीतीचे नियम, त्या नियमासाठीं मानव नाहीं, त्या नियमानें तो स्वतःला जखडून घेणार नाहीं हें तत्त्व सर्वमान्य होण्यासारखेंच आहे. पण मानवसमाजानें कोणतेंहि बंधन न पाळता ' मनःपूत ' वागावयाचें ठरविलें, तर दावें तोडलेल्या गाईप्रमाणें तो समाज उधळेल, दोरा तुटलेल्या पतंगाप्रमाणें गोते खाईल आणि नांगर सुटलेल्या जहाजाप्रमाणें रसातळाला जाईल. शाश्वत तत्त्वें व चंचल चालीरीति यांचा विवेक करण्याची बुद्धि समाज-नेत्यांनीं नीट वापरली, तरच समाजाची प्रगति योग्य दिशेनें होते. कारण, शेवटीं ' प्रगति ' म्हणजे तरी काय ! याचा विचार येतोच. तो करूनच प्रगतीला पोषक अशीं तत्त्वें शात–दात व निर्लोभी–निर्मळ ऋषिमुनींनीं एकत्र केलीं. त्यांचा समुच्चय म्हणजेच नीति. अर्थात् त्या प्राचीन ज्ञानवंतांहतका व

नीतिमंताइतकाच अधिकार आमच्या थोर पुरुषांना देशकालानुरूप नवी नीति घडविण्याचा आहे. म्हणून सत्य व शाश्वत तत्त्व कोणतें, देवांची बाजू कोणती, याचा स्वतंत्र बुद्धीनें पक्का निश्चय करून मग आपली सारी शक्ति त्या सत्पक्षाच्या पाठीशीं उभी करावी, असा उपदेश करतांना कवि शेवटीं म्हणतो, " पूर्वींपासुन अजुनि सुरासुर। तुंबळ संग्रामाला करिती;। सम्प्रति दानव फार माजती, । देवांवर झेंडा मिरविती । देवांच्या मद-तीस चला तर ॥ "

शांतीचा संदेश

' तुतारी 'सारखें रण-वाद्य ज्यानीं आणलें, त्यांनींच रणांगणावरील सैनिकहि उभे केले. केशवसुतानीं आपला नवा शिपाई' नव्या निशाणा-खालीं उभा केला आहे. तो आपलें वर्णन करताना म्हणतो, "नव्या मनूंतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई आहें । कोण मला वठणीला आणूं शकतो तें मी पाहें । ब्राह्मण नाहीं, हिंदुहि नाहीं, न मी एक पंथाचा, । तेच पतित कीं जे आखडिती प्रदेश साकल्याचा " या नव्या शिपायाची वृत्ति विश्वबंधुत्वाची आहे. मानवता-धर्माचा जयजयकार करतांना तो आपला अनुभव सांगतो, " जिकडे जावें तिकडे माझीं भावंडें आहेत, । सर्वत्र खुणा माझ्या घरच्या मजला दिसताहेत; । कोठेंही जा-पायांखालीं तृणा-वृता भू दिसते; । कोठेंही जा-डोईवरतें दिसतें नीलांबर तें ! " हिरवीं शेतें व निळें आकाश सर्वत्र समान आहे.

जगातील तंटे-कलह नष्ट करून, आक्रमण व शोषण गाडून टाकून, युद्धें व महायुद्धें नामशेष करण्याचें ध्येय या शिपायाच्या डोळ्यापुढें आहे. तो म्हणतो, " शान्तीचें साम्राज्य स्थापूं बघत काळ जो आहे, । प्रेषित त्याचा नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे ! "

प्रगतीची प्रेरणा

' तुतारी ' किंवा ' नवा शिपाई ' याच्याइतकेंच आवेशपूर्ण काव्य ' स्फूर्ति ' हेंहि आहे. त्याचा प्रारंभच किती उत्साहजनक व आशा-

दायक आहे, पहा—" कांठोकांठ भरूं या पेला, फेस भरामर उसळूं द्या। प्राशन करितां रंग जगाचे क्षणोक्षणीं ते बदलूं द्या ॥ " अमर्याद महत्त्वाकांक्षा व अकुंठित कर्तृत्व यांचा चैतन्यदायी संदेश त्या वेळच्या परतंत्र भारतीयाला केशवसुत देत आहेत. कल्पनेच्या नौकेत बसून, आकाशापर्यंत आपण जाऊं व तेथून हारीं नक्षत्रें पृथ्वीवर, झाडावरून बोरें टाकावींत त्याप्रमाणें, फेकून देऊं, अशी कल्पनेची भरारी मारतांना ते म्हणतात, " कल्पनेची मग करुनी नौका व्योमसागरावरि जाऊं, । उडुरत्नें या गरिब घरेला तेथुनि फेंकुनियां देऊं । अडवतील जर देव, तरी झगडूं त्यांच्याशीं निकरीं, । हार न खाऊं रतीभरी ! ॥ "

झाच प्रगतीचा संदेश व आशावादाचा उपदेश, केशवसुतांनीं ' गोफण केली छान ! ' या कवितेंत जोरदार शब्दांनीं केला आहे. त्या कवितेच्या शब्दाशब्दातून आवेश कसा उसळत आहे. आळशी, लोचट, बोलघेवडे अशा लोकांशीं झुंज खेळण्यासाठीं आवाहन करताना कवि म्हणतो, " गांठ मारुनी वैराची । गोफण केली छान; । कठिण शब्द या धोंड्यांनीं । करितों हाणाहाण ॥ वैर तयाला, बसती जे । स्तिमितचि आलस्यात । वैर तयांला पोकळ जे । बडबडती तोऱ्यांत । वैर तयांला वैरी जे । त्यांच्या पायधुळींत । लोळुनि कृतार्थ जे । प्राप्त तुपपोळींत । "

शब्दाची प्रेरक शक्ति किती असूं शकते, हें ' उत्तेजनाचे दोन शब्द ' या कवितेंत दिसून येते. पानपतचे भाऊसाहेब किंवा सिंहगडाचे शेलारमामा यांच्या वीरश्रीनें रसरसणारे शब्द या कवितेंत भरलेले आहेत, आरंभच मुळीं असा जोरदार आहे, " जोर मनगटांतला पुरा । घाल घाल रचीं; । हाण टोमणा. चळ न जरा अचूक मार बर्चीं ! ॥ दे टोले जोंवरी असे । सर्त लाल लोखंड; । येइल आकारास कसें । झाल्यावर तें थंड ! ॥ "

आगरकरांच्या सुधारकी विचाराचा एक प्रवाह केशवसुतांच्या काव्यांतून जसा खळाळत वाहत आहे, तसाच दुसरा प्रवाह हरिभाऊ आपटे यांच्या कादंबऱ्यांतून पाझरत आहे. विशेषतः स्त्रियांच्या उद्धारासाठीं

त्यांनीं आपल्या प्रतिभासंपन्न कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यामुळें आनंदून जाऊन केशवसुत " पण लक्षात कोण घेतो 'च्या कर्त्यास " अभिनंदनपूर्वक म्हणतात, " धीरा ! उन्नतिचे पथात उमदा राऊत तूं चालसी ! । नाहीं काय ? करुनि चीत अगदीं ही रुढिका-राक्षसी, । टांकानें अपुल्या दुराग्रह जुना मर्मीं तसा विंधुनी, । स्त्रीजातीस असाच काढ वरती !-घे कीर्ति संपादुनी ! ॥ "

मानवी कर्तृत्वाला हाक

मानवाच्या अगचें कर्तृत्व त्याला जाणवून देण्याचें कार्य केशवसुतानीं केलें आहे. ' विद्यार्थ्याप्रत ' या कवितेंतील विचार किती उत्तेजनपर आहेत पहा— ' महत्व भारी आहे या पृथ्वीचें, । त्याहुनि अतिशय या सगळ्या विश्वाचें; । परि तुजमध्यें महतीचें जें बीज । त्याहुनि काहीं मोठी नाहीं चीज ॥ अग्नि असे हा तेजस्वी रे फार, । त्याहुनि भारी सूर्य नभींचा थोर, । परी किरण जो तुजमध्यें सत्याचा । प्रकाश सर्वोत्तम तो आहे त्याचा ॥ पृथ्वीमध्यें रत्नें बहु आहेत; । आकाशीं तर असंख्य दिसताहेत; । परि एक रत्न तुजमध्यें जें सच्छील । कोणाला नच सर त्याची येईल ॥ "

सत्य व शील यानीं संपन्न असलेला मनुष्य हा बलाढ्य राजालाहि भारी आहे, हा सिद्धांत मांडताना अखेरीस ते म्हणतात, " स्नायूमध्यें पुष्कळ आहे शक्ति, । नृपवेत्री तर फारच आहे म्हणती, । परि एक एक जो नवा शब्द तू शिकसी । शक्ति तयाची उलथिल सर्व जगासी ॥ "

प्रगतीची आशा दाखविली, तशीच कृतीची प्रेरणाहि केशवसुतानीं दिली आहे प्रवृत्तिवादाचा उपदेश त्यानीं अनेक कवितांतून केला आहे. ' सतत उद्योग ' हा मंत्र त्यानीं शिकविला आहे. ' घड्याळ ' या कवितेंत ते म्हणतात, " वार्द्धक्य जर सौख्यांत जायया । व्हावें, पश्चात्ताप न्हणनिया तर तरुणा रे ! मला वाटतें, । ध्यानीं सतत आपुल्या आण घड्याळ जें हें अविरत वदतें- । ' आला क्षण–गेला क्षण ॥ भिंतीवरील घड्याळाचा लंबक इकडून तिकडे व तिकडून इकडे येतो, त्याप्रमाणें प्रत्येक

कडव्याच्या शेवटचे 'आला क्षण—गेला क्षण' हे शब्द हेलकावे खातात,—नाहीं !

'निघतील तयाचे चेले'

लौकिकी विषय, विविध चाली, देशभक्तीचे विचार, गूढगुंजनाचें तत्त्वज्ञान, निसर्गाचें प्रेम, प्रणयाची भावना, नियंमक रचना इत्यादि नवीं लेणीं महाराष्ट्र शारदेच्या अगावर केशवसुतांनीं चढविलीं. सुनीतें हा काव्य-प्रकार त्यांनींच रूढ केला. त्यांनीं जीं आठ सुनीतें रचलीं, त्यातील " मयूरासन आणि ताजमहाल " हें आदर्शभूत आहे. सहा कोटि रुपये खर्चून केलेलें मयूरासन चोरानें पळविलें, पण त्याच्या निम्या खर्चातच यमुनातीरावर बांधलेलें प्रेम–मंदिर तो ताजमहाल, मात्र तेथें कायम आहे. स्वार्थापेक्षा प्रीतीचें हें श्रेष्ठत्व ' मत्त भ्रात नरा 'स पटवून कवि शेवटच्या दोन ओळींत सालंकृत भाषेनें असा सिद्धांत सांगतो, " काडी एकच गंध-युक्त, नमुनी प्रीतीस तू लाव ती । तीचा वास सदा जगीं पसरुनी देईल तो तुष्टिला ॥ " सारींच सुनीतें अशीं 'आँट श्लोकी' आहेत असें नाहीं.

ललित शब्दरचना किंवा अलंकाराची सजावट या बाह्यागाकडे केशव-सुत फारसें लक्ष देत नाहीत. गोपणींतील घोड्यानीं हाणाहाण करण्याचाच त्यांचा बाणा—श्रीसमर्थ रामदासांच्या संप्रदायास शोभणारा, तथापि 'सतारीचे बोल' यासारखीं कवनें बाह्यागानेंहि रमणीय आहेत. 'पुष्पाप्रत', 'गुलाबाची कळी' 'दवाचे थेंब ' इत्यादि कविता तर धावत्या–बागडत्या भाषा–शैलीनें नटलेल्या आहेत–' बाल्कवी'नाहि शोभण्यासारख्या आहेत. ' नाहीं ज्यापरि डोंगळा ' या एका चतुःश्लोकी कवितेतील चौदा ओळींत बारा उपमा केशवसुतांनीं गुंफिल्या आहेत. तसेंच ' विद्युत्कान्ता उद्गार ' या सुनीतावर आठ उपमांची माळ घातली आहे. पण अशी बहिरंगाची खुलावट हें कांहीं केशवसुतांचें वैशिष्ट्य नव्हे नव्या युगाचें स्वागत करून त्याचा मंत्र वाचकांच्या कानीं स्वतंत्र रीतीनें व आवेशानें त्यांनीं घातला, यांत त्यांची थोरवी आहे. या त्यांच्या कार्याचें गुणगान त्यांचे 'सच्चे चेले' गोविंदाग्रज पुढील सूचक व वेधक शब्दांनीं फार

निजलेल्या जागृति आली । हो ताजे जें थकलेलें ।
तों शब्द मुक्याला सुचलें ।
गूढास रूप सापडलें ।
स्वच्छंद अचेतन हाले ।
नश्वर ते ईश्वर केलें । केशवसुत गाउनि गेले ॥

अशा जागृतिकारक, चैतन्यदायक व नावीन्यपूर्ण कवितांचा संप्रदाय निर्माण करणारे केशवसुत "सर्वांच्या हृदयीं भरले । सर्वांच्या जीवीं मिनले । निघतील तयाचे चेले । केशवसुत गाउनि गेले ॥"

गोविंदाग्रज : : : : २७

' प्रतिभासंपन्न कवि ' म्हणून गडकऱ्यांनी अर्वाचीन मराठी कविवर्गामध्यें अत्युच्च स्थान संपादिलें आहे. विनोदकार म्हणून त्यांनी अलोट लौकिक कमावला व नाटककार म्हणूनहि असामान्य यश मिळविलें, पण

कवि म्हणून त्यांनी जी कीर्ति प्राप्त करून घेतली, तिला आधुनिक मराठी साहित्यात तोडच नाहीं. ते हाडाचे कवि होते आणि त्याचा पिंड भावनोत्कट होता. हास्यपूर्ण विनोद करण्यात ते जितके यशस्वी झाले, त्याहून कारुण्यपूर्ण नाटकें रचण्यात त्याना अधिक सिद्धि लाभली; पण सर्वांत श्रेष्ठ पद त्यांनी पटकावलें तें प्रेम–कवि म्हणूनच. शब्दाचें नाद-माधुर्य, कल्पनेचें सौंदर्य व भावनेची तीव्रता या तीन गुणांचे बाबतींत त्याचा हात धरणारा दुसरा कवि अर्वाचीन मराठींत निर्माण व्हावयाचा आहे. आधुनिक मराठी काव्याचे ' गडकरी ' अद्याप तेच आहेत. त्यावर आपल्या यशाचें नवें निशाण चढविणारा वाग्वीर अद्याप जन्मास यावयाचा आहे.

केशवसुतांचा सच्चा चेला

केशवसुती काव्य—संप्रदाय गडकऱ्यांनी आपल्या कवनांनीं पुष्ट व ऱ्म्य केला. आधुनिक काव्याचा गाडा मराठीच्या मुलुखात गडकऱ्यांनीं पकळच पुढें नेला. आंग्ल काव्यातील प्रवृत्तिवाद केशवसुतांनीं मराठींत

रोकट्या भावेनें पुरस्कारला, तोच त्यांच्या 'सच्या चेल्यानें' अधिक काव्य-मयतेनें माडला. गुरूपेक्षा चेल्याला कल्पकतेची देणगी आधिक प्रमाणांत लाभली होती हे निःसंशय. राष्ट्रीय व सामाजिक विषयांची तळमळ मात्र केशवसुताइतकी गोविंदाग्रजामध्यें दिसत नाहीं. पण त्याची भरपाई त्यांच्या उज्ज्वल प्रतिभेनें भरून काढली आहे. पहिल्याची 'तुतारी,' तसा दुसऱ्याचा 'दसरा'; पाहिल्याचा 'झपूर्झा' तशी दुसऱ्याची 'फुटकी तपेली,' पहिल्याची 'सतार' तशी दुसऱ्याची 'मुरली.' अशेयाचा शोध करीत गूढ-गुंजनामध्यें रमण्याची वृत्तिहि केशवसुतांप्रमाणें गोविंग्रजांमध्यें आहे, पण कमी प्रमाणात. प्रतिभेची भरारी मारण्यात मात्र शिष्यानें गुरूचा पराजय केला आहे. अल्पायुष्यातहि गडकऱ्यांनीं केशवसुतांवर ताण केली आहे. केशवसुताना २९ वर्षेच आयुष्य लाभलें म्हणून हळहळ-णाऱ्या रसिकाच्या डोळ्याना गोविंदाग्रज अवघ्या ३४ व्या वर्षीच जगाच्या रंगभूमीवरून, काळाच्या पडद्याआड जाऊन, अंतर्धान पावल्याचें दुःखद दृश्य पहावें लागलें. यामुळें साहित्याची विपुलता दोघाच्याहि गाठीं नाहीं. केशवसुतानीं १३५ कविता रचल्या. तर गोविंदाग्रजानीं सुमारें १५० कविता लिहूनच आपल्या आयुष्याचा ग्रंथ आटोपला !

गडकऱ्यांचे गुण-विशेष

ऐन जोमाचें व जोसाचें काव्य-लेखन गडकऱ्यानीं १९११ ते १९१६ या पाच वर्षातच केलें. आता हें खरें कीं, तारुण्याच्या भावनो-त्कट काळातच खरें काव्य स्फुरतें. कोकिळा वसंतातच कूजन करते, इतर दहा महिने तिच्या दृष्टीनें व्यर्थच. आणखी पन्नास वर्षें गडकरी जगते, तरी " राजहंस, प्रेमपाठ, गुलाबी कोडें, गोड निराशा, गोफ " असा काव्य-रत्नें त्याच्या कल्पकतेच्या खाणींतून निघालींच असतीं, अशी ग्वाही कोण देऊं शकेल ? कदाचित् भाषेची सहजता वाढली असती, दृष्टीला व्यापकपणा लाभला असता, भावनेला विवेकाची जोड मिळाली असती; पण पूर्ववयातील भावनेची उधाण भरती शिल्लक राहिली असती काय ? आणि लाटाचा खुळखुळ आवाज व मोत्यासारखा फेस याना लाजविणारें

मंजुळ व रेखीव पद-लालित्य तरी पुढें कायम राहिलें असतें की नाहीं ! शब्द-माधुर्य, कल्पना-सौंदर्य व भावना तीव्रता या त्रिगुणांची चमक तारुण्यात एकदां लकाकून गेली ती गेली ! गोविंदाग्रजाच्या या अलौकिक गुणाचें वर्णन त्याच्यापेक्षा अधिक सरस रीतीनें दुसरें कोण करूं शकेल ! त्यानींच एका कवितेंत योजलेले शब्द त्याच्या लालित्यपूर्ण, कल्पनासंपन्न व भावनोत्कट काव्याचें यथार्थ गुण-वर्णन करू शकतील. ते शब्द असे–

> " नवशब्दाचे घुंगुर बांधुनि रसनंती नाची।
> नाचत डोलत करि शिणलेलीं मनें पुन्हा ताजीं ॥
> शब्दाचा चढविला क्षणोक्षणीं फुलता पोशाख ।......
> तुरा शिरावर डुलतो मवनीं तरल कल्पनाचा ॥

निराशेची कारण-मीमांसा

अल्पायुष्याप्रमाणेंच निराशेच्या बाबतींतहि गोविंदाग्रज केशवसुतांशीं ' समानधर्मी ' आहेत. केशवसुताना मॅट्रिकनंतर शिक्षणाचा दरवाजा बंद झाला, *तर गोविंदाग्रजाना कॉलेजच्या पहिल्या वर्षाचें* वारें अंगावर घेता आलें, इतकेंच. स्वतःच्या बुद्धिमत्तेबद्दल गोविंदाग्रजाना पराकाष्ठेचा अभिमान होता–आणि त्यामुळें तर त्या बुद्धीला शिक्षणाच्या अंतराळात उड्डाण करावयास न लाभल्यानें त्याना निराशेचें दुःख अधिकच जाणवलें. त्यात भर आर्थिक आपत्तींची. चरितार्थासाठीं केशवसुताना कोणतीहि नोकरी, कोठें तरी करावी लागली आणि खानदेशापासून कर्नाटकापर्यंत धाव मारावी लागली. गडकऱ्याना सामान्यत. पुणें हें एकच मायपोट ठरलें, तरी काहीं काळ न्यू इंग्लिश स्कूलमध्यें कादावा लागला, तर काहीं काळ ' किर्लोस्कर नाटक मंडळी 'तील बाल-नटाना शिकविण्यात घालवावा लागला. कचित् नाट्यशास्त्राच्या प्रवेशद्वाराशीं उभें राहण्याचाहि प्रसंग आला. काव्यापेक्षा नाटक अधिक द्रव्य दायक. ' प्रेम-संन्यास ' या पहिल्या नाटकाचा मोबदला त्याना पाचशें रुपये मिळाला. पण ठम्या आयुष्यात त्यांनीं नाटकें लिहिलीं किती ! चार पूर्ण व दोन अपूर्ण.

आयुष्याच्या शेवटीं शेवटीं त्यांना नाटकापासून भरीव अर्थ-प्राप्ति झाली. पण तोंपर्यंत दारिद्र्यानें त्यांच्या जीवनाची फरफटच चालविली होती !

प्रेम-भंगाचें रहस्य

विद्या व व्यवसाय या दोन्ही क्षेत्रांतील निराशेला कडवटपणाची धार पाजण्याचें काम गोविंदाग्रजांचे बाबतींत आणली एका घटनेनें केलें. ती घटना म्हणजे प्रेम-भंग ! त्यांचें ज्या मुलीवर प्रेम बसलें होतें, तिचें लग्न दुसऱ्याशीं झालें आणि गडकऱ्यांनीहि हताश मनःस्थितींत १९१७ सालीं, मरणापूर्वी दोनच वर्षे दुसरा विवाह केला. या नाखुषीच्या बंधनाचें वर्णन ते करतात, ' नवीं बंधनें तुला लाभलीं–आणि लाभतील तशीं मला। परंतु गेली पहिली प्रीति ... । '

ही पहिली प्रीति कोणती ? तर ' गडकऱ्यांचें अंतरंग ' या टीका-ग्रंथांत प्रा. वाळिंबे सूक्ष्म चिकित्सा व गाढ संशोधन करून असें उत्तर देतात कीं, पंधराव्या वर्षी गडकऱ्यांनीं एका बालेवर प्रेम केलें होतें. लॉर्ड बायरन या आंग्ल कवीनेंहि पंधराव्या वर्षीच एका मुलीला आपल्या प्रेमाचा विषय बनविलें होतें—आणि पुढें ती मुलगी त्याच्या अनेक काव्यांचा विषय होऊन बसली ! गडकऱ्यांची ही हृदय-शारदा' कोण ? याचाहि बारीक तपास त्यांच्या काव्याच्या चरणावरून करून, प्रा. वाळिंबे यांनीं त्या मुलीचें नांव ' तारा ' असल्याचा छडा लावला आहे. "माझी तारा, माझा वारा तुझ्या प्रेमधामीं " असे सूचक उद्गार गडकऱ्यांनीं अनेक कवनांत खुबीनें पेरलेले आहेत, हा त्याचा पुरावा. सात वर्षे त्या प्रेम—मूर्तीचा जो निदिध्यास गडकऱ्यांना लागला व अखेर जो दारुण निराशेचा तीव्र घाव त्यांच्या हळुवार हृदयावर बसला, त्या सर्वांचे पडसाद त्यांच्या वेळोवेळींच्या काव्यांतून उमटले आहेत. ' एकांतीं तच्चिंतन करणें, दुःखावेगीं विस्मरणें ' या निराशेचे आर्त सूर त्यांच्या काव्याच्या गोलघुमटांत एकसारखे ऐकूं येतात.

अल्पायुष्यांतील महत्कार्य

गुजरातेंतील नवसारी तालुक्यांत गणदेवी या गावीं गडकऱ्यांचा जन्म

ता. २४ मे १८८५ रोजीं झाला. स्हानपणींच त्याचे वडील वारले. त्यामुळें दारिद्र्य त्याच्या शिक्षणाच्या वाटेंत आड आलें वयाच्या १९ व्या वर्षीं ते मॅट्रिक झाले आणि कॉलेजातील पहिल्या वर्षी अपयश पावून त्यानीं शिक्षणाला पूर्णविराम दिला न्यू इंग्लिश स्कूलमध्यें त्यानीं कांहीं दिवस शिक्षकाचें काम केलें व कांहीं काळ 'किर्लोस्कर नाटक मंडळीं'तील मुलाना शिकविलें. चार पूर्ण व दोन अपूर्ण नाटकें लिहून त्यानीं द्रव्य व कीर्ति संपादिली. हा प्रतिभाशाली कवि वयाचे ३४ वे वर्षीं, ता. २३ जानेवारी १९१९ रोजीं दिवंगत झाला.

प्रेमाचा शाहीर

गोविंदाग्रजानीं जीं दीडशें कवनें रचलीं तीं नादमाधुर्य, कल्पनासौंदर्य व भावोत्कटता या तिन्ही गुणामुळें महाराष्ट्र रसिकाच्या जिव्हाग्रावर नाचत राहिली त्यातील निम्म्याहून अधिक कविता तर प्रेमविषयकच आहेत. प्रेमाचा विषयच मुळात मधुर. तो गोविंदाग्रजानीं मधुरतर भावेनें नटवून व मधुरतम कल्पनेनें फुलवून मांडलेला. प्रेमाचे जे निरनिराळे पैलू प्रकार आहेत ते त्यानीं घोळघोळून गायलेले आहेत. कोठें प्रेमाचा अंकुर आहे, कोठें प्रेमाचें साफल्य आहे तर कोठें प्रेमभंग आहे हे सर्व सूर त्याच्या काव्यसृष्टींत निनादत असलेले ऐकू येतात. 'गोफ' 'गोड निराशा' 'गुलाबी कोडें' 'पहिलें चुम्बन,' 'प्रेमपाठ,' 'प्रेम आणि मरण,' 'भीमकवाळा' इत्यादि त्याच्या कविता म्हणजे रसपूर्ण प्रेमगीतें होत मराठींतील शृंगार-रसाचीं रम्य व सुंदर उदाहरणें म्हणून या प्रेमगीताकडे कोणाहि अभि-मानानें बोट दाखवावें.

रसाची विविधता

'घास' 'धुंगुरवाळा' इत्यादि कांहीं थोड्या कवितामधून त्यानीं जो वत्सलरस खेळविला आहे, तो अत्यंत कोमल व हृदयस्पर्शी आहे आणि करुणरसात तर त्यांचा हात धरणारा कवि क्वचितच! 'राजहंस माझा निजला' हें त्याचें शोकगीत म्हणजे त्याच्या काव्यमालेंतील

'कौस्तुभ 'च होय. महाराष्ट्र-शारदेच्या कंठांत गोविंदाग्रजांनीं घातलला ही 'वैजयंती' माळा नवरत्नहाराहून अधिक मोलाची आहे. जसा कारुण्यात तसाच हास्यात गडकऱ्याचा हातखंडा होता. रसिकांच्या डोळ्यांतून घळघळ अश्रु वहावयास ते जसे लावीत तसेंच त्यांना खोखो हसावयासहि ते लावीत. करुण व हास्य या दोन रसाच्या गंगा-यमुना त्याच्या नाटकांतून जशा मोठ्या वेगानें दुथडी भरून चाललेल्या आढळतात, तशाच त्यांच्या निरनिराळ्या काव्यामध्येंहि दिसून येतात. 'चिन्तातुर जन्तु' 'विहिणींचा चलकलाट' 'काय करावें?' इत्यादि कवितामध्यें त्यानीं विनोद निर्माण केला आहे. गडकऱ्याच्या मनात अमर्याद इच्छा खेळत असल्यानें आणि त्या तृप्त न झाल्यानें निराशेचें वादळ तुफान वेगानें सदैव वहात असे. त्या वादळाचे पडसाद त्यांच्या काव्यातून सहजच ऐकू येतात. समाजातील द्वेष व दंभ, दैन्य व दारिद्र्य, वचना व वैफल्य हें पाहून तर त्यांच्या निराशेला भरती येत असेच, पण त्याशिवाय मानवी जीवनाची अपूर्णता ध्यानात आल्यानेंहि त्यांच्या बुद्धीची तडफड होई. त्या तडफडींतूनच 'फुटकी तपेली,' 'स्मशानातलें गाणें' 'मुरली' वगैरे तारिफ काव्यें बाहेर पडलीं. गडकऱ्याना महाराष्ट्राचा किती जाज्वल्य अभिमान होता-आणि त्यातहि शिवरायावर त्याची किती गाढ भक्ति होती हें 'श्रीमहाराष्ट्रगीत,' 'पाच देवींचा पाळणा' वगैरे कविता-वरून दिसून येतें. तसेंच लो. टिळक, ना. गोखले अशासारखे राष्ट्र-नेते आणि केशवसुत, वालकवि यासारखे काव्यातील सप्रदाय-निर्माते याज-विषयींचा आदरभाव प्रगट करणारीं काव्येंहि त्याच्या भक्तिपूर्ण अंतः-करणातून झुळझुळत आहेत.

मराठीचा ताजमहाल

संस्कृत वाङ्मयात कालिदासाचा अज-विलाप जितका प्रसिद्ध आहे, तितकाच गोविंदाग्रजाच्या 'राजहंस' मराठींत प्रख्यात पावलेला आहे. १९१२ साली मनोरंजन मासिकाच्या जुलै महिन्याच्या अंकांत ज्या वाचकानी ही कविता प्रथम वाचली, त्यांचीं अंतःकरणें जरीं कारुण्यानें तडीच पिसल्यानें

भरून गेली. एकाद्या व्यापाऱ्यानें एकाहून एक अधिक तेजस्वी असें जडजवाहीर दाखवावें, त्याप्रमाणें गोविंदाग्रजांनीं एकाहून एक सरस अशीं कडवीं या नाट्यगीतात गोवलेलीं आहेत. तीं पाहताना चकित व मुदित न होणारा रसिक विरळा. एका प्रतिभाशाली कवीनें कोरलेलें हें 'कैलास लेणें' आहे. ही बालगंधर्वांची करुणरम्य तान आहे—हें अर्वाचीन मराठी काव्याचें गौरीशिखर आहे. यातील शब्दांचें शिल्प, भावनांचें तेज, कल्पनेची चमत्कृति आणि भाषेची मोहिनी इतकी असामान्य आहे कीं, खरोखर या काव्याला 'साहित्यातील ताजमहाल'च म्हटलें पाहिजे. ताजमहाल म्हटला कीं, सर्वत्र संगमरवराचें शुभ्र सौंदर्य विलसत असतें, त्यावरील ताजेपणा अखंड फुललेला असतो आणि मेहरपीपासून मनोऱ्यापर्यंत त्याचे अंगप्रत्यंग कांतिमान्, प्रमाणबद्ध व आकर्षक असतें. तेंच तेज, तेंच वैभव, तोच डौल 'राजहंस' या काव्यात गडकऱ्यानीं आणलेला आहे. ताजमहालाला उठाव आणणारी पार्श्वभूमि म्हणजे काळी यमुना; तशीच करुणरसाची धार राजहंस काव्यामध्यें आरंभापासून अंतापर्यंत चढत्या वेगानें वहात आहे. ताजमहाल म्हणजे एका बादशहानें उभारलेलें आपल्या पत्निप्रेमाचें करुणरम्य काव्य; तर 'राजहंस' म्हणजे 'राम बादशहानें' रचलेलें शोक-काव्याचें शिल्पच !

या काव्यात दोष असलाच तर अतिरेकाचा आहे—अल्पत्वाचा नाहीं. त्यातील भावनेचा उद्रेक कोणाला अस्वाभाविक वाटेल तर कोणाला त्यातील अलंकाराचा वर्षाव नकोसा होईल. कण्वाश्रमातील शिष्याना दुष्यंताचा लखलखीत राजवाडा पाहून आग लागल्या सारखें वाटलें ना ? कांहीं साध्याभोळ्या लोकाना पंचपक्वानाची मेजवानी पाहूनच जिभेला मिठी बसते आणि कांहींना तर अत्तराचा वासहि उग्र वाटून खपेनासा होतो. अशा साध्यासुध्या अभिरुचीच्या रसिकानादि मान डोलवायास लावण्याजोगी पुष्कळ कडवीं राजहंसाच्या रत्न-मालेंत गुंफलेलीं आहेत. ज्याची अभिरुची सूक्ष्म व सुसंस्कृत आहे, त्याला तर हें काव्य म्हणजे अमृतरसानें भरलेलें सुवर्णपात्रच वाटेल. यातील एकेक ओळ म्हणजे. रसवृत्तीचा तरंग आहे. "तें हृदय कसें आईचें । मी उगाच

सागत नाहीं ॥ " ही ओळ किती साधी ! पण तिच्यात मातृप्रेमाचें केवढें भाण्डार ल्पलेलें आहे ! "जे आनंदेंही रडतें । दु.खात यसें तें होई ! ॥" या सात शब्दात मातृप्रेमाचे सप्तसमुद्र साठवलेले नाहींत काय ? जसें परमेश्वराचें स्वरुप, तसेंच मातेचें प्रेम !–दोन्हीहि शब्दाच्या पलीकडे ! म्हणूनच कवि हवाला देतो " हें कुणि कुणा सागावें ? । आईच्या बाळा ठावें । प्रेमाच्या गाथा जावें । मग ऐकावें या बोला ॥ "

कथानकांतील कारुण्य

' राजहस माझा निजला ! ' हे बोल कोणी काढले आहेत ? एका विधवा मातेनें ! तिचा पति नुकताच निधन पावलेला. तिच्या आशेचा तंतु म्हणजे तिचें तें चिमुकलें मूल. पण तेंहि देवाघरीं गेलें आणि तिच्या भावी जीवनाचा आधार तुटला ! त्यामुळें तिच्या शोकाचा कळस झाला-तिच्या मनाला भ्रम झाला–तिचें हृदय बधिर झालें–" अति दु.ख थिजवि चित्ताला, " त्यामुळें तिच्या माडीवर मेलेलें मूल असतानाहि तिला वाटतच होतें कीं, माझा बाळ केवळ निजला आहे. पण–" जन चार भोंवतीं जमले । मृत बाळा उचलायाला । तो काळ नाथ-निधनाचा । हतभागि मना आठवला । तो प्रसग पहिला तसला । हा दुसरा आता असला ॥ तें चित्र दिसें चित्ताला । हें चित्र दिसें डोळ्याना । निज चित्र चित्तनयनाला, । मग रडुनि वदे ती सकला । " राजहस माझा निजला ! " । आपल्या पतीच्या मृत्यूचा प्रसग तिच्या मनापुढें उभा राहिला, मुलाच्या मरणाचें दृश्य तिच्या डोळ्यापुढें दिसू लागलें आणि पति नाहीं, पुत्र नाहीं, कोणताच आधार नाहीं अशा असह्य स्थितींत आपण आपलें जीवन एकाकीपणानें कठीत आहोंत, हें स्वत चें चित्र तिच्या मनापुढें व डोळ्यापुढें खडें झालें.

पण तिच्या हृदयाला पुनःपुनः शोकाचे झटके येत होते आणि तिच्या प्रेमान्ध बुद्धिला वाटत होतें कीं, आपला बाळ नुकताच झोपीं गेला आहे. त्याची झोपमोड होऊ नये म्हणून ती वत्सल माता इतर लोकाना विनवीत आहे, " कर नका गलबला अगदीं । लागली झोंप मम बाळा । आधींच

शोप त्या नाहीं। खेळाचा एकच चाळा। जागतांच वाऱ्यासरसा। मेळाचा घेइल आळा॥ वाजवूं नका पाऊल। लागेल त्या चाहूल। झोंपेचा हलका फूल। मग झोपायाचा कुठला। "राजहंस माझा निजला।"

भावनेची तरलता

आणि तें बालक किती मनोहर होतें ? आई सांगते "हे काळे कुरळे केस। खेळतात डोक्यावरती। ही दृष्टि पहा मम वदनीं। नेहमीं अशी हीं असती। हें तेज अशा रत्नाचें।. झालें का आहे कमती ?॥ कानांत नाचती डूल। तोंडावर हंसरें फूल। जीवाची घालुनि झूल। मी असाच झांकिन याला। राजहंस माझा निजला" विचारीला असें पुनः पुनः वाटत होतें कीं, आपला बाळ मेलेला नाहीं–जिवंतच आहे. इंदुमतीचे कुरळे केंस वाऱ्यानें हालतांच अज राजाला नाहीं का भास झाला ती जिवंत असल्याचा ? "कुसुमोत्खचितान्वलीभृतश्चलयन् भृंगरुचस्तवालकान्। करभोरु करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशंकि मे मनः" (रघुवंश ८ वा सर्ग ५३ वा श्लोक) आणि ही तर बोलूनचालून अल्पवयी माता ! शोकसागरांत तिचें मन पार बुडालें आहे. खऱ्याखोट्याचें तिचें मानच नाहींसें झालेलें. तीच इतरांना पुनः पुन विचारीत आहे, "या अर्ध्याउघड्या नयनीं। बाळ काय पाहत नाहीं ?। या अर्ध्यामिटल्या तोंडीं। बाळ काय बोलत नाहीं ?। अर्थ या अशा हंसण्याचा मज माझा कळतो बाई॥ हें हसें मुखावर नाचे। जणुं बोल दुधपानाचे। कीं सुख्या समाधानाचे। इतुकेंहि कळे न कुणाला—। "राजहंस माझा निजला !"

कल्पनांची मोहनमाळ

"बाळाचे हे काळेभोर डोळे, त्याचें हें कोवळें मुखकमल, त्यावर नाचणारें हें मुक्तहास्य—नेहमींसारखें जसेंच्या तसेंच अखंड आहे. तो केवळ निजलेला आहे हो ! मानस सरोवरामध्यें पोहणारा राजहंस मोती खाऊन जसा झोपी जातो, तसा माझ्या प्रेमानें पोट भरलेला हा माझा

बाळ निघून राहिला आहे, असें इतरांना परोपरीनें समजावून सांगण्यासाठी ती शोकानें वेडी झालेली आई म्हणते, "या माझ्या मानस-सरसीं। सारखें प्रेमजल वाही। त्या तरंग-लहरीवरती। राजहंस पोहत राही। सारखा पोहुनी दमला। मग मला भुकेला वाही। नयनांच्या शिंपामधुनी। अश्रूंचे मौक्तिकसुमणी। मीं दिले तया काढोनी। मोत्यांचा चारा असला। राजहंस खाउनि निजला!' तिला मुळीं पटतच नाहीं कीं, आपला बाळ काळमुखीं गेलेला आहे। आणि लोकांच्या सांगण्यावरून तो मृत्यु पावला असें मानले तरी यमदूत त्याला उचलून नेणार नाहींत अशी तिची खात्री आहे. कारण, "जरि दूत यमाचे आले। लाडक्यास या न्यायाला। ते निष्ठुर असले तरिही। भुलतील पाहुनी याला। हृदयाचें होउनि पाणी। लागतील चुंबायाला। मी मुका असा घेतांना—। हा पहा—पुन्हा हंसला ना!। कां असा फिरवता माना!। मुख खुपे काय डोळ्याला!। राजहंस माझा निजला!" कोणतें वत्सल हृदय गहिंवरणार नाहीं हें ऐकून ?

ती शोक-वेडी माउली विचारते, "मी इतकी वेडी कां हो?" पुढें लोकांचें म्हणणें ऐकून मूल मेल्याचें तिनें क्षणभर गृहीत धरलें तरी ती त्या मुलाला आपल्या मांडीवरून नेण्याला व पुढें जमिनींत पुरण्याला कधी संमती देईल? अंगाई गाऊन आईनें पाळण्यात अलगद निजविलें तरी त्यातील मऊ गादी त्याला रुतते, त्याचा कोवळा लुसलुशीत देह—छे, तिला कल्पनाच करवत नाहीं. ती निर्धारानें बजावते, "जरि होउ नये तें झालें। तरि सोडणार या नाहीं। पाळणाहि रुततो ज्याला। अशें जरि निर्घी आई। तो देह खाच— दगडात—। छेः, नको नको ग बाई। हृदयाची खणुनी खाच। झाकिन मी बाळ असाच। दुःखाचे फत्तर साच। जा! जाउनि सांगा काळा।" "राजहंस माझा निजला" कालिदासानेंहि अज राजाच्या तोंडीं अशीच कल्पना घातलेली आहे. अज म्हणतो, "मृदुपल्लवतल्परेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम्। तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम्॥ (रघुवंश-सर्ग ८ श्लोक ५७)

मग मृत्यु अटळ आहे—जग दुःखमय आहे—व्यवहार कठोर आहे.

त्या मृत बाळाला उराशीं घरून त्याच्या मुखावर आपलें मुख ठेवून त्याचें अखेरचें चुंबन घेऊन व डोळ्यात सारा जीव एकवटून, त्याच्याकडे निरखून पाहून, तीहि निजून गेली. बाळ आणि आई—दोघेंहि धरणीमातेच्या अंगावर कायमचीं पहुडलीं. तें पाहून माणसेंच काय, पण वृक्ष लता, पशु-पक्षी, फार काय दगडहि दुःखी झाले त्याचें वर्णन करताना कवि शेवटीं म्हणतो, " मग मातापुत्रावरि त्या । तरु गाळिति कोमल पानें । ढाळिती लता निजसुमनें । पशुपक्षिहि रडती गानें । दशदिशा दगडही रडती । मन दुभंगुनी शोकानें । दुमदुमतें स्थळ तें अजुनी, । त्या एकाच करुणा-गानीं । जा जाउनि ऐका कानीं ! ऐकाल याच बोलाला – " राजहंस माझा निजला ! " ।

प्रभु रामचंद्रानें सीतेसाठीं जो आकांत केला तो ऐकून " अपि ग्रावा रोदित्यपि " अशी स्थिति झाल्याचें भवभूतीनें संस्कृत भाषेंत जें हृदय-भेदक वर्णन केलें आहे, त्याचाच हा मराठी प्रतिध्वनी तितकाच हृदय-द्रावक नाहीं काय ? खरोखर कालिदास–भवभूतींनीहि माना डोलवाव्या अशाच थोर योग्यतेचें 'राजहंस' हें मराठी काव्य आहे.

अन्य रसांची जोड

' राजहंस ' म्हणजे चंदनी पेटींत ठेवलेलें करुणरसाचें अत्तरच पण करुणाला शृंगार, वत्सल, हास्य इत्यादि रसाची जोड देऊन त्याचा विल-क्षण उठाव करण्याची शक्तिहि गोविंदाग्रजाच्या ठायीं आहे. 'भीमकबाळा' हें छोटेंसें कवन म्हणजे शृंगार मिश्रित करुणाचें उदात्त उदाहरण होय. ' माझी स्वतःची एवढीच कविता मला आवडते ' अशी शिफारस खुद्द कवीनें केली आहे. तींत रुक्मिणी श्रीकृष्णाचा धावा करताना म्हणते,

" कधि पाहिनसें झालें मजला सावळि ती काया । कधि वाहिन ही काया माझी देवा तव पाया । कधीं साठविन रूप मनोहर या नयनीं देवा ! मिळेल केव्हा अभागिनीला प्रेमाचा ठेवा । नका करूं छळ पाहुनि माझा अजुनी घननीळा । वाट बघूं किती घेउनी हातीं अश्रूंची माळा । किती आळवूं परोपरीनें ! कंठ किं हो सुकला । तरी यावया अजुनी माझा माधव

का चुकला ?। सर्वसाक्षि भगवंता ! आता अंत नका पाहूं । कीं विष-पानें प्राण तरी हा पदकमला वाहूं ? "

शोकरसाच्या लाटा प्रत्येक चरणाचरणाला कशा उंचावत-हेलावत आहेत, हे येथे पहाण्यासारखें आहे. रुक्मीनें आपलें लग्न शिशुपालाशीं लावण्याचें ठरविलें, म्हणून रुक्मिणीनें आपल्या प्रिय श्रीकृष्णाला निमंत्रण केलें. पण तो आला नाहीं, तेव्हा विरहानें व्याकुल होऊन, हातीं अश्रूंची माळ घेऊन ती टाहो फोडीत आहे. तिच्या हृदयाची आर्तता, प्रेमाची एकनिष्ठता आणि मनाचा निर्धार हे सारे गुण या साध्या शब्दांच्या माळेंत कवीनें किती कौशल्यानें गुफले आहेत ! साधी भाषा, तीव्र भावना व उदात्त प्रेम याचा मनोहर संगम आहे हा !

शृंगार व वात्सल्य याचा संगम ' घुगरवाळा'मध्यें दिसतो. सातआठ महिन्याच्या मुलाच्या पायातील वाळा खुळखुळ वाजला कीं, ' अल्लड मातेला ' पोटात मावेनासा आनंद कसा होतो, याचें नादमधुर शब्दांनीं कवीनें वर्णन केलें आहे. ते शब्द व ती चाल इतकी अनुरूप आहे कीं, कविता वाचतांना वाळाच वाजत आहे असें वाटतें ! ती म्हणते, " हृदयीं खळखळलें । दरवळलें । विना ऐकिल्या कळलें । गाणें मंजुळ तें । झुळझुळतें । तुझिया वाळ्यामंधलें । वाळा हालूं दे । बोलू दे ! आनंदें डोलूं दे । एकच हा वाळा । वेल्हाळा । घेरे तान्ह्या बाळा । एकच पायाचा । वाळ्याचा नाच गोड बाळाचा । ऐकुनि आनंदें । त्या छंदें । घर सगळें नाचूं दे । ' गोविंदाग्रज ' ही । कवनांही । त्या छंदावर गाई !

प्रेमाचें तत्त्वज्ञान

' शृंगाररसाचे शाहीर ' अशी पदवी मिळण्याइतकें प्रेमरसानें थबथबलेलें विपुल व मधुर काव्य गोविंदाग्रजांनीं रचलें आहे. " मी प्रेमाचा बंदा भाट। हाच असे धंदा ! " अशी आपली भूमिका त्यांनींच 'प्रेमपाठ' या कवितेमध्यें मांडली आहे. हा ' प्रेमाचा भाट ' निरनिराळ्या रूपांनीं प्रेमाचा महिमा गात आहे. एकच चीज निरनिराळ्या रागांत गवयानें गाऊन दाखवावी तशी करामत गोविंदाग्रज करून दाखवितात. कवि व

प्रीति यांचा अन्योन्यसंबंध स्पष्ट करण्यासाठी गोविंदाग्रजांनी 'हृदयशारदेस' या कवितेमध्ये असें रूपक बसविलें आहे कीं, " प्रीतिदेवीच्या पायामधला कवि घुंगुरवाळा ! प्रीतिदेवता जरा हालता कवि वरि गानाला ! "

'प्रेम आणि मरण' या कवितेंत आपलें प्रेमाचें तत्त्वज्ञान त्यांनी एका कथेच्या द्वारें निवेदिलें आहे–आणि ती कथा आहे एका वृक्षाची–देवा मानवाची नव्हे ! एक मोकळें मैदान त्यात एकच थोर वृक्ष एकदा आकाशात वीज एसलसली. तिच्यावर त्याची प्रीति जडली ती 'गगनातिल चंचल बाला' त्याला हवीशी वाटू लागली. तिच्या प्राप्तीसाठीं त्यानें 'हठयोग' आरंभिला. 'दोकादिण चालू मरणें । हृदयाला पराजुनि हसणें । जीवाला न कळत जगणें ।' अशी प्रेम–विव्हलता त्याचे जीवनात उत्पन्न झाली. शेवटीं त्याची तपश्चर्या फळाला आली. देवता म्हणाली " वर माग. तुला स्वर्गीचा कल्पवृक्ष करू का ? प्रलयकाळचा वटवृक्ष करू का ? " पण त्याचें मागणें एकच–" देवि ! एकदा मला ती वीज भेटव " देवानीं त्याला पुष्कळ समजावून सांगितलें कीं, " तिच्या स्पर्शानेंच तुला मरण येईल," पण त्याचा निर्धार एक–" क्षण एक पुरे प्रेमाचा । वर्षाव पडो मरणाचा । ' शेवटीं देवानीं ती ' गगनातिल चंचल बाला ' त्याच्या भेटीस पाठविली तिचा स्पर्श होताच तो वृक्ष दुभंगून खालीं पडला ' परि पडता पडता हसला ' कारण त्याची प्रीति सफल झाली त्याचीं सारीं पानें फडफडलीं, साऱ्या कळ्या फुलल्या– ' खुलल्या त्या कायम खुलल्या ! ' अशा त्या एकनिष्ठ प्रेमाचा गौरव करण्यासाठीं ' बोलाची रानपाखरी ' कवीनें वाहिली आहे. ' निष्प्रेम चिरंजीवन ते । जगिं दगडालाहि मिळतें । " हें तत्त्व कवीनें वृक्षाच्या रूपकानें निवेदिलें आहे

प्रेमगीताचा सुवर्णकळस

गोविंदाग्रजानीं आपल्या सर्व प्रेमकाव्याचा कळसच ' प्रेमपाठ ' या कवितेच्या रूपानें उभारला आहे सुमारें दोनशें ओळींचें हें काव्य म्हणजे प्रभावी भाषाशैली, उत्तुंग कल्पनाशक्ति आणि रम्य निसर्गप्रेम यांचा

त्रिवेणी संगम होय. एकाहून एक सरस अशा कल्पनांचा कवीनें नुसता पाऊस पाडला आहे. कवीच्या हृदयाचा वसंत खुललेला आहे आणि चित्ताचा कोकीळ पंचप्राणाचा पंचम स्वर लावीत आहे. तेव्हा त्याला आकाशाच्या लग्नमंडपामध्यें कोणतें मंगल दृश्य दिसतें पहा–"आकाशाच्या लग्नमंडपीं लता करवल्या या । वृक्षांलगीं लाजुनि पदरा सांवरिता दमल्या । कळ्या शेंवळ्या, हल्तीं कानीं डूल मजेदार ! उषा–वधूवरि सुमाक्षताही करिती मंदिमार ॥" तुकारामांनीं आकाशाला नुसत्या मंडपाचीच उपमा दिली होती, पण गडकऱ्यांनीं लग्नमंडपाचें रूपक रचलें आहे आणि तें विस्तारानें व बहारीनें रंगविलें आहे. उषा ही वधू आणि तिचें लग्न सूर्याशीं झालें. पण नवरदेव नाचरा निघाला. तेव्हा आता पृथ्वीचें चंद्राशीं लग्न लावावयाचें. त्यासाठीं कवि सर्व निसर्गदेवताना हाक मारीत आहे. "दिशेदिशेच्या दिक्पालानो । सावधान सगळे । सध्याराट–पीतांबर काढा तारावल जमलें । प्रेममगलाष्टकें जगीं गाजवा हो । नक्षत्राच्या करा अक्षता शुभ मंगल बोला । मेघाचा चौघडा गगनिंचा जगीं वाजवा हो । सप्तपदीची चाल चालवा सप्तसुरानें सकळा । दुग्ध–चंद्रिका जिकडेतिकडे नवरदेव. ओती । पुष्परेणु–शर्करा–कणाची पृथ्वी करि भरती । "

निसर्ग जिवंत केला

त्याचप्रमाणें या मगल समारंभासाठीं लताना आणि फुलाना कवि निमंत्रण देत आहे. "वनात लपलेल्या वेलींनो । या ग बाहेर । वृक्षाचे कर धरुनी घ्या मग प्रेमाचे घेर । गवताचा गालिचा कोंवळा, हळूहळू चाला, । पायघड्या पसरल्या फुलांचा सडा वरति घाला । वाऱ्यावरती वरात काढा जीवाभावानीं, । वनदेवींच्या मुलिंनो ! या ग, या लौकर नटुनी । कुणी गुलाबी पातळ नेसा, शालु कुणी हिरवा, । कुणि मोत्याची जाळी नेउनि द्या तशा मिरवा । " कवीला सर्वत्र प्रेमाचें मागल्य ओसडत असलेलें दिसतें. "जिकडे तिकडे शुभ लग्नें हीं सारखीच लावी." अशी तो प्रीतिदेवतेची प्रार्थना करतो. त्याला फुलाफुलामध्यें नवनवीन गुण दिसतात आणि त्या गुणाचे द्योतक असें नाव प्रत्येकाला तो देतो. कमल

म्हणजे काव्यपुष्प, जास्वंदी म्हणजे उषा-पुष्प, तेरडा म्हणजे बाल-पुष्प, निशिगंध म्हणजे यौवन-पुष्प, कोरांटी म्हणजे जरठ-पुष्प अशी निंदाव्यंजक नावें प्रथम कवि ठेवतो, पण मग " मगरूकाली मगरू वदनीं मगरूतार हवी" याची जाणीव होऊन तो गौरवदर्शक नावें देतो मोगरा हें हास्य-पुष्प तर गुलाब हें लज्जा-पुष्प, पारिजातक हें हृदय-पुष्प तर बकुल हें प्रेम-पुष्प असा ' बारशाचा थाट ' उडवून कवि म्हणतो— " फुलें तुम्ही घ्या, फुलें मला द्या, प्रेमाची ठेव, । कृष्ण घ्या कुणी, कृष्ण द्या कुणी, हीच देवघेव । "

कल्पनेची भरारी

शेवटीं प्रीतीचें निसर्गाशीं लग्न लावण्यास कवि निघतो. त्या लग्नाचें वैभव काय सांगावें ! प्रीति ही फकीराची कन्या. तेव्हा तिला विवाह-प्रसंगीचे उंची उंची दागिने घालण्यास तो सहजच उत्सुक असतो. निसर्गातील सारी सुंदरता, रम्यता व कोमलता यांचे अलंकार तो आपल्या कल्पकतेनें घडवित आहे. ते असे—

" शशिकिरणांचे तंतु भिजवुनी संध्या रंगानीं, । अष्टपुत्रि या नव नवरीला कुणी तरी विणुनी । इंद्रधनुष्यें वळवुनि हातीं वज्रचुडा भरवा ! शुभ्र फुलांचें तेज आटवुनि घडवा कुणि त्याची । वेंढें विरोदी सौभाग्याचीं लेणीं पायाचीं । " चराचरामध्यें एक प्रेमाचा धागा ओवलेला आहे आणि या प्रेमामुळेंच पशूचा मनुष्य होतो, मनुष्याचा देव बनतो, आणि देवाचा देवपणा टिकून राहतो, हें तत्त्वज्ञान त्रिभुवनात दुमदुमविण्यासाठीं कवि आवेशानें म्हणतो, " जलदेवींनो । स्थलदेवींनो । गगन-देवतानो । सकला शिकवा प्रेमपाठ, या हाच अप्सरानों ! । हृदयशारदे । हृदयीं राहुनि कर्रि मज प्रेमस्वी । तुझ्या प्रीतिची स्फूर्तिच मज हा प्रेमपाठ शिकवी । पशूस कर शील मानव । मानव नेशिल देवपदा । देवपणा स्थिर देवाचाही राखिसी तूच सदा । " या सर्व प्रेमपाठाची फलश्रुती काय ? तर " प्रेमतरंगें चित्त तरंगें, आत्माही रंगे । जगत् रंगलें, विश्व रंगलें एक प्रेमरंगें । "

उदात्त प्रेमाचें वर्णन

प्रेमाचें अधिकाधिक उदात्त स्वरूप गोविंदाग्रज वाचकांपुढें ठेवीत आहेत. वैषयिक प्रेम हें सर्वसामान्य लोकांच्या स्थूल दृष्टीला कळणारें. त्याचें वर्णन करणारीं थोडीफार कवनें त्यांनीं रचलीं, पण त्यापेक्षां दोन हृदयांचें परस्परांमधील आकर्षण रंगविणारीं निर्हेतुक गीतेंहि त्यांनीं पुष्कळ रचिलीं, त्याच्यावरची पायरी निसर्ग-प्रेमाची. प्रेमाचा चष्मा डोळ्यावर लावला म्हणजे सर्वत्र मंगलच कसें दिसूं लागतें याचें चित्रण त्यांनीं कांहीं कवितामध्यें केलें आहे. आणि याहूनहि उदात्त अशा प्रेमाचा प्रकार आहे. तो आकलन करण्यास मात्र कठिण आहे. एखाद्या डोंगरावर आपण जसजसें वर चढत जातों तसतशी अधिकाधिक शुद्ध हवा आपणास मिळत जाते, पण त्यासाठीं चढण्याचे श्रम घ्यावे लागतात. 'प्रेमाचा प्रलयकाळ' या कवितेंत सर्वांत उच्च व उदात्त प्रेमाचें कवीनें गुणगान केलें आहे. बुद्ध, तुकाराम, ख्रिस्त, नानक यांच्या मनांचें गाणें या काव्यांत प्रगट झालेलें आहे. गडकरी आज असते तर त्यांनीं गांधीजींचेंहि नांव यांत गुंफलें असतें. या सर्व महात्म्यांनीं विश्वामध्यें प्रेमाचा प्रलयकाळ निर्माण केला आहे. आणि त्यामुळें "न्यडक बुडाले गर्वाचे। विरले डोंगर रागाचे। रंदक जिरले द्वेषाचे। कडे मोडले लोभाचे। जीव कोंडला आशेचा। श्वासचि बंद निराशेचा। प्रेम-जलाचा। हृदयरणाचा। सागर वरि तांडव-नाच। प्रलयकाळ तो हा हाच।"

अशा बंधुप्रेमाचें, मानवप्रेमाचें, विश्वप्रेमाचें पाणी पूर येऊन चोहोंकडे पसरूं दे, अशी इच्छा प्रगट करताना गोविंदाग्रज म्हणतात, "प्रेमसागरा, तव लहरी। उडवी अजुनी वरी वरी। अफाट लाटा नाचीव। महानाद तो ऐकीव। लाटांचे देउनि झोके। काळाची मिळवी टोंकें। या बाजूला। त्या बाजूला। कुठेंहि मग मी पडें जरी। सर्व सारखें मला तरी"

महाराष्ट्रांतील निसर्ग

उदात्त व विशाल कल्पना गोविंदाग्रजांच्या काव्यांत ओतप्रोत भरून राहिल्या आहेत. प्रसादपूर्ण भाषेंतून त्या ऐकत असताना रसिकांच्या

डोळ्यापुढें त्यावेळीं त्या नद्या, तो पूर, ते डोंगर वगैरे तीं तीं दृश्यें मूर्तिमंत उभीं राहतात. निसर्ग–चित्रें रंगविण्यात ते मोठें कसब दाखवितात. श्रावण महिन्यातील पावसाच्या सरीप्रमाणें त्यांच्या शब्दांच्या पंक्ती सर सर येऊन जातात आणि त्यांतून शुभ्र व शीतळ अशा गारांप्रमाणें भासणाऱ्या कल्पनांचाहि सडा पडतो. "कृष्णाकाठीं कुंडल" या काव्यात भावनेचा हा धावता ओघ जितका अस्खलित व ठोलदार आहे, तितकींच त्यातील कल्पना–चित्रें सुस्पष्ट व रेखीव आहेत. खरें पाहिलें तर, आता कृष्णा-नदीच्या काठावर कुंडल गाव काहीं नाहीं, पण शिवाजीच्या काळीं तें तेथें होतें अशी कल्पना कवीनें केली आहे आणि आपल्या कल्पनेला मोकाट सोडलें आहे. एक 'प्रेमकहाणी' सांगणें हा ह्या कवनाचा मुख्य उद्देश. पण तें कवन अपूर्णच राहिलें आहे. त्या अपूर्ण कवनातहि महाराष्ट्राचा निसर्ग आणि शिवरायाचा गौरव यांचें वर्णन जें येऊन गेलें आहे, तें अगदीं हृदय हलविणारें आहे.

'राजसंन्यास' मधील रायाजी–शिवाजी यांच्या प्राणातिक प्रेमाचे व स्वामिभक्तीचे पडसाद या काव्यातहि ऐकू येतात. सह्याद्रीचें स्वरूप कवीनें किती ओजस्वी भाषेनें व प्रसन्न कल्पकतेनें रेखाटलें आहे, पहा. "सह्याद्रीच्या कैलिकपारीं, मोठें मोठे घाट। दरीपठारीं धुंदित जाणें, भारी अवघड वाट" महाराष्ट्रातील नद्यांचें वर्णनहि वाचकाच्या डोळ्यापुढे उभें राहील अशा कौशल्यानें गडकऱ्यांनीं केलें आहे. या 'लोक–माताचा' गौरव आचार्य कालेलकरानीं गद्यात व राजकवि यशवंतांनीं पद्यात केलेलाच आहे, पण गडकऱ्यांच्या शब्दांची जादू व कल्पनेची किमया काहीं औरच! एकेका शब्दामध्यें त्या त्या नद्यांचा सारा इतिहास ते उभा करू शकतात. त्याचा नमुना–"मार्गी दिसल्या सह्यगिरीच्या चिमण्या चिमण्या बाळा। वाजविताना फिरता पायीं घुंगुरवाळा। भीमानामें इथें नादते श्रीमती चंद्रभागा। पुंडलिकाची मायमावशी श्रीमहाराष्ट्र–गंगा। साधीभुरती बाळशिवाची डामडौलही नाहीं। बघून घ्या ही रसिका इकडे नाचे नीराबाई।"

महाराष्ट्राचें गौरव–गीत

'श्रीमहाराष्ट्रगीत' अपूर्ण आहे, पण एखाद्या मोठ्या मूर्तीचा उंच

सुरक्त चौथरा पाहिला म्हणजे त्यावर केवढी मूर्ति बसविली जाणार होती याची कल्पना येते, त्याप्रमाणें या पहिल्या दहा कडव्यांवरूनहि कवीच्या मनांत या गीताचें स्वरूप केवढें भव्य साधलें असेल हें सहज कळून येतें. महाराष्ट्रांत शौर्य आहे, तसेंच प्रेमहि आहे, पराक्रम आहे तसाच परमार्थहि आहे, वैभव आहे तसेंच वैराग्यहि आहे हा देश राकट आहे आणि नाजूक आहे, कणखर आहे आणि कोमलहि आहे, तो दगडाचा आहे आणि फुलांचाहि आहे—विविधतेनें तो नटलेला आहे. त्या विविधतेचें रमणीय वर्णन करताना आरंभींच कवि भक्तिभावानें म्हणतो,

" मंगल देशा ! पवित्र देशा ! महाराष्ट्र देशा !
प्रणाम घ्यावा, माझा हा श्री महाराष्ट्र देशा ॥ "

महाराष्ट्रांतील शेतकरी साधा भोळा व दानदरिद्री असा असला तरी त्याच्या शौर्याचा दरारा दूरवर पसरलेला आहे हें अभिमानानें कवि सांगतो, " तुझ्या मुळेला वरी नांगली आणि कणीकोंडा । वहाण पायीं अंगीं कांबळी उशासलागिं घोंडा । बिळा कोयता घरीं दिगंबर दख्खनचा दांत । इकडे कर्णाटक हासतसे, तिकडे गुजरात । आणि मराठी भाला येई दख्खन कंगाल । तिकडे इस्तबूल थरारे, तिकडे बंगाल ॥ "

प्रीति—भक्तीचा संगम

' मुरली ' हें गोविंदाग्रजाचें अत्यंत प्रेममधुर काव्य आहे. श्रीकृष्णाचें चारित्रच मधुर !-त्याचे ते गोप-त्याच्या त्या बालक्रीडा-ती यमुना-ते कदंब आणि ती श्रीकृष्णाची मुरली-या सर्वांची मोहिनी हजारों वर्षें सर्व भारतीयांच्या मनावर विलक्षण पडलेली आहे हिंदु-मुसलमान सर्व गवयांच्या बहुसंख्य गीतांचा विषय कृष्णलीला हाच असतो शेंकडो संस्कृत व मराठी कवींनीं श्रीकृष्णावर व त्याच्या मुरलीवर आपापल्या काव्यांचीं पुष्पें वाहिलीं आहेत गोविंदाग्रजाचें मन अतिशय महत्त्वाकांक्षी ! इतरांहून आपण कांहीं आगळें करून दाखवावें आणि इतरांना थक्क करून सोडावें अशी ईर्षा त्यांच्या प्रतिभेमध्यें मुसमुसत होती त्यांना श्रीकृष्णाच्या मुरली-त्यामध्यें प्रीति, भक्ति आणि मुक्ति यांचा संगम दिसला

श्रीकृष्णाच्या मुरलीचा मधुर ध्वनि श्रवण करण्याशाठीं राधेला जी अनिवार ओढ लागलेली होती; तिच्यावर त्यांनीं असें रूपक बसवलें आहे कीं, तळमळणाऱ्या जीवात्म्याला ईश्वरी साक्षात्काराची भूक लागलेली आहे. ' ही एक आस मनिं उरली । वनहृष्या ! बजाव बजाव मुरली ! ' अशी विनवणी राधा करीत आहे. त्याचा अर्थ तुकारामासारखा एखादा मुमुक्षु मानव ईश्वराच्या भेटीची वाट पहात आहे. या तळमळीची तीव्रता निरनिराळ्या शब्दांनीं गोविंदाग्रजांनीं व्यक्त केली आहे. राधा–कृष्णाचे हे भक्ति–भावनेचे खेळ उत्तर हिंदुस्थानांतील मथुरा–वृन्दावनाकडे खेळले गेले असल्याकारणानें त्यामध्यें 'छेल–छबेला,' 'अलबेला' यांसारखे हिंदी शब्द आणि " अब नंदलाल कर सैर ", " अब सैल करो बनमाली " अशीं वाक्यें मधूनमधून गुंफलेलीं आहेत. राधेचीं पहिली अवस्था वर्णन करतांना कवि म्हणतो—" जन्माचें झालें चीज । कायमची मेऊी नीज । विश्वाचें गवसे बीज, चिद्वृत्ति त्यांत अवतरली । " परमेश्वराची ओळख पटली त्यामुळें मुकलेलीं विश्वें भिजलीं आणि " पुष्पाविण येइ वास ! वाऱ्याविण चाले श्वास । हर्षाविण आता हास । मरणाविण सुटका झाली" अशी राधेची अवस्था झाली.

कल्पनांची चमत्कृति

चमत्कृति हा काव्यांतील सौंदर्याचा भाग आहे. शब्दाची, कल्पनांची, वर्णनांची योजना गोविंदाग्रज अशा काहीं कौशल्यानें करतात कीं, त्यामुळें त्यांच्या काव्यात चमत्कृति व वाचकाच्या चित्तांत विस्मय निर्माण झाल्याशिवाय रहात नाहीं. 'गोड निराशा'मध्यें एका 'जादूच्या बागे'चें वर्णन ते करतात. ही बाग म्हणजे एक बाला. ती कशी होती ? तर " नाहीं पाणी जरि भवतीं । तरी दोन कमळें हसतीं; । जन्म जलामाधें कमळाचा । न्याय असें हा जगताचा । परि या कमळाच्या रंगा । खेळे प्रेमाची गंगा । तुमच्या जगतीं । किरणें पडतीं । कमळें फुलतीं, । परि माझीं कमळेंच बघा । निजकिरणीं खुलविती जगा ॥ " नेहमींच्या बागेंत पाण्यामध्यें कमळें असतात ना ? पण बालेच्या कमळात—म्हणजे डोळ्यात

पाणी खेळत आहे. सत्यसृष्टींत सूर्याची किरणें पडली म्हणजे कमळें फुलतात ना ? पण काव्य-सृष्टींत बालेच्या डोळ्याचे किरणच जगाला खुलवितात. तिचे गाल म्हणजे पुरे फुललेले गुलाब ! पण काटे नसलेले. विशेष हें कीं, 'गुलाब तर न मिळे मजला । परि काटे मम देहाला।'' हे गालीचे गुलाब कसे चपल आहेत, हें उडत्या शब्दांनीं व धावत्या चालीनें कवीनें वर्णिलें आहे, तें असें —'' क्षणात फुलतीं, । क्षणात लपती । दिसती हसती, । घेर घेतला गिर्कीचा । थेर थरत्या फिर्कीचा !''

'विचार' या कवितेंत विरोधाभासाची गमत कवीनें पुढीलप्रमाणें केली आहे—'' करिसी एकाती गर्दी, । एकातहि जनदर्दी । जागा असता कुणि त्यासी, । पुढची स्वप्नें दाखविसी । निजता कोणी त्याकरवीं, करविसी तू कामें बरवीं ।''

मोहक वर्णन-शैली

अशाच चमत्कृतिपूर्ण वर्णनशैलीनें ' चिमुकली कविता 'हि नटलेली आहे. एक ' दशवर्षा बाला ' हर्षे उधळीत चालली असता ' भूदेवी— स्वर्देवी यातिल हाच काय साधा ' अशी भ्राति कवीला पडते. तो तिचे ओठ, केस, अगस्राति या सर्वांवर मनोहर उत्प्रेक्षाची रास उधळतो. तिच्या भुवया पाहून कवीला वाटतें, '' किंचित खुलत्या भिवया चिमणी धनुर्ध्येच साचीं । चित्रपटातील काय चिमुकल्या रामलक्ष्मणाचीं ! नक्ष- त्रच्या दोन हिरण्या हसती त्यापाशीं, । तेजोरूपा श्रीकमला जणु निज- कमलीं रमली !'' तसेंच तिच्या अगाच्या गौर-गुलाबी रगाची कल्पना देण्यासाठीं कवि उत्प्रेक्षा लढवितो, '' उषा-चंद्रिका जणू भेटल्या त्या सगमाशीं । तांबुस धवलहि रस पाझरता काय त्यात न्हाली '' अशी ही चिमुकली, सौंदर्यसपन्न व उल्हासपूर्ण बालिका म्हणजे कवीच्या हृदयातील कल्पनाच आहे असा आरोप गोविंदाग्रज करतात. या काव्यातील निर्मळ भावाचें वर्णन करावें कीं उज्ज्वल कल्पकतेनें स्तवन करावें कीं कोमल शब्द-पक्तीच्या ओघाचे गुण गावेत ! हें सागणें खरोखर कठीण आहे. अशाच गुणसपदेनें भूषविलेली दुसरी कविता '' लीला '' ही आहे.

एक पांच वर्षाचीमुलगी-तीहि अनाथबालकाश्रमांतील. पण तिचें वर्णन करताना गोविंदाग्रज म्हणतात, "पाच वर्षाची छवकडी सुरेख। जणू चिमणीशी हिरकणीच देख। कशी चित्रासारखी उभी राही। नाव ठेवाया खोड मुळीं नाहीं॥" हिरकणीची उपमा देऊन कवीचें समाधान होत नाहीं. किती केलें तरी, हिरकणी या जमिनीवरचीच. म्हणून आकाशींच्या चांदणीची उपमा कवि देतो व म्हणतो, "कृष्ण कवीचे यानास अडसळून। पडे निसळूनि जणुं नील पटावून। आलि खालीं ही चांदणीच एक। तरिच इतकी ही चमकते सुरेख॥"

तो मोराचा पिसारा! आणि त्याचे ते चमचम करणारे निळे डोळे! त्यावर एकाहून एक सरस अशा तीन उपमा गोविंदाग्रज चढवितात, त्या अशा— "बुट्टे काळ्या शालूवरती। तारे निश्चय नभीं लकलकती। कृष्णजळावरि कमळें रमतीं। तसा डोळा हा॥ मोरपिसावरती पाहा॥"

वयाच्या अकराव्या वर्षी गोविंदाग्रजानीं जी पाहिली आर्या रचली, तींतहि वर्णनाचा बारकावा आढळतो. ती आर्या अशी, "चष्मा लावुनि डोळा, हौकिम पागोटें तारडी घाली! काठी टेंकित टेंकित येउनि बैसे पथारिच्या खालीं॥ १॥"

शब्द-सृष्टीचे ईश्वर

सुंदर पद-लालित्य हा तर गोविंदाग्रजाच्या काव्य-सृष्टीचा सुवर्णकळसच होय. दुरून प्रारंभीं दिसणारें हें शब्द-सौंदर्य त्याच्या काव्याकाव्यातून नुसतें ओसंडत आहे. त्याचें एकच उदाहरण द्यावयाचें तर, 'वेशभूषा'काराच सादरार्पित पत्रभूषा'मधील पुढील पक्ति पहा—"मंजुळ गुंजारवें रंजवी कुंज कुंजगण भृंग,। घालिति कुंज-मुखावरि दृष्टी मृदुपदि होउनि दंग। रचिली नादभूषा। अथवा कुसुम-चापाना"

शब्दांची लीला व अलंकाराची चमत्कृति ही गोविंदाग्रजाच्या काव्य-सृष्टीची ग्राह्य लक्षणें इतकीं स्पष्टपणें लखलखीत आहेत कीं, त्यांनींच वरेचसे तरुण वाचक दिपून जातात. राजवाड्याच्या बाहेरील विजेची रोषणाईच टक्मका

लहजवाहीर पहाण्यास ते मोकळेच नसतात. अशा रसिक-मनाचें वर्णन कवि 'दिव्य प्रेमाच्या जाती'मध्यें करतो, " प्राण चंद्र हा कुमुदाना। काय जाणतो तो त्याना। फुलें हंसति पाहुनि रविला। कळे न परि त्याचें त्याला। चंद्रगतमणि पाझरती चंद्र फिरे वरच्यावरती। कवि कोठें तरि तत्कविता परि। फिरे दिगंतरिं। रसिकमनें मग कविवरती। करिती ती दिव्यप्रीति।"

अनुप्रासांच्या लाटा

'पानपतचा पटका' म्हणजे तर केवळ फटाक्याची माळच आहे. ओळींओळींतून शब्दांचे स्फोट होत आहेत. " बोले नाना युक्ती नाना करुनी यत्न ठार करा " अशा अनुप्रासाच्या लाटा ओळीओळींमध्यें उसळत आहेत. "अध्वरु नेमिले दक्ष भाऊ अरि भक्ष्य कराया तत्‌क्षणें॥" अशा वर्णनात वीर वा करुण अशा रसाकडे वाचकाचें चित्त जाण्याऐवजीं तें त्या त्या शब्दांवरच खिळून राहतें. पानिपतचें युद्ध हरण्याला शेवटचें कारण दुही हेंच झालें, हें कवीनें पुढील अलंकारिक भाषेनें निवेदिलें आहे. " सरदाराच्या बुद्धिमंदिरा आग लागली कलहाची " प्राण जाण्याची वेळ आली व यशःश्री दुरावण्याची पाळी आली, तेव्हा तरी ही दुही टाळा, असा काकुळत करणारा निरोप भाऊसाहेब पेशव्यांनी होळकराकडे धाडला; त्यात ते म्हणतात, " देशकार्य हें शक्तीचें नव; शक्ति नको, भक्तीच हवी। आसक्ती सर्वांची अशता मिळवू आता कीर्ति नवी। राग नका धरू, आग लागते यशा, भाग हा सर्वांचा। शब्द मुखाचा धरिता कैचा ? हाच मान का धाकाचा ?।"

आठ चौकाचा हा पानपतचा पोवाडा वेगवती भाषा व अचाट कल्पना यांनीं नटलेला आहे. रण-संग्रामावर कोठें लग्नाचें, कोठें गोंधळाचें तर कोठें राक्षसमेचें रूपक कवीनें बसविलें आहे. पण मुख्य भर लाटानुप्रास करून वाचकांना चकित करण्यावरच दिसतो. त्यापायीं अर्थ-हानि किंवा रसभंग झाला, तरी कवीस त्याची पर्वा नाहीं. पानिपतच्या पराभवामुळें मराठ्यांच्या राज्याचा ओघच फिरला, हें सांगताना कवीनें

पुढील उपमा दिली आहे. " जसा नदाचा ओघ फिरावा पार्श्वी:पडता गिरिशिखरें । पानपताच्या पर्वतमार्गे इतिहासाचा ओघ फिरे । " हें सर्व प्रदीर्घ काव्य आपण का रचलें हेंहि कवीनें अखेरीस सांगितलें आहे. " पुरें पुरें हें राष्ट्रविघातक परस्परातील वैर अहो । पानपताची कथा ऐकुनी बोध एवढा तरि घ्याहो ॥ " आपल्या पूर्वजाच्या पराक्रमाचें-भाऊसाहेब, विश्वासराव प्रभृतींच्या शौर्याचें वर्णन करताना कवीचें हृदय अभिमानानें भरून येतें व तो प्राजलपणें धन्योद्गार काढतो, " धन्य कवीचें भाग्य असे या, म्हणुनि मिळे हें गायाला ॥ "

विनोदी कविता

शृंगार व करुण याप्रमाणेंच हास्यरसहि खुलविण्याबद्दल गोविंदाग्रज प्रसिद्ध आहेत विनोदकार म्हणून त्याना मराठी साहित्यात मानाचें स्थान आहे नाटकाइतकें काव्यात त्याच्या विनोदाला मोकळें रान मिळालें नाहीं हें खरें, तथापि त्यानीं काहीं काहीं कविता खास विनोदासाठींच रचलेल्या आहेत. ' विहिणींचा कलकलाट 'यात ते लिहितात, " रण-वाद्याचा दणदणाट । हत्याराचा खणखणाट । विजयघटाचा घणघणाट । एका जागीं मिळविले ॥ प्रळयमेघाचा गडगडाट । आणि विजाचा कडकडाट । भूमिभगाचा तडतडाट । मरतील हे घातले ॥ नाना वाद्यत्रीं हीं सारीं । एक केलीं यत्नें तरी । त्या कलकलाटाची नये सरी । लग्नात विहिणी करितात जो ॥ " स्त्रियाच्या बोलभाडपणाचें हें वर्णन त्यातील अतिशयोक्तीमुळें कोणाला हासविणार नाहीं ? प्रि. वामनराव जोशी यानींहि अशाच बाबतींत अशीच मजेदार अतिशयोक्ति केल्याचें सुप्रसिद्ध आहे एकदा ते आपल्या कॉलेजातील मुलींना गिरसप्पाचा धबधबा पाह-ण्यास घेऊन गेले होते त्या धबधब्याचें रौद्र स्वरूप पाहून आणि धनगंभीर घोष ऐकून मुलींना आनद झाला व तो त्याच्या तडतडींतून व्यक्त होऊ लागला त्यातील एक मुलगी वामनरावाना म्हणाली, " तात्या, या धबधब्याचा आवाज म्हणे दहा मैलावर ऐकू जातो ! " त्यावर वामन-रावानीं मिस्किल स्मित करीत शातपणें उत्तर दिलें, " तें सारें खरें, पण

तुम्ही गप्प बसला तरच ! " गोविंदाग्रजानीं ' काय करावें ? ' या कवितेंत 'तोंडाळ बायको कडकडून येता, काय करावें !' असा प्रश्न करुन बायकांवर अशीच रमग टीका केली आहे. नदीला पूर आला असता धरण बाधता येतें, तोफ धडाडली तरी तिचा नेम चुकविता येतो, वीज घरावर पडत असली तर उच्च तार बाधता येते, सावकाराची जप्ती आली असता चाकी देऊन ती उठविता येते, म्हैस अगावर धावून आली असता छत्री उघडून तिला पळविता येतें, भिकार कवि आपलें काव्य घेऊन आला असता तें वरवर वाचून त्याचा त्रास चुकविता येतो, असे सर्वांवर उपाय आहेत, पण बायकोच्या तोंडाळपणावर तोडगा नाहीं. असें खुमासदार वर्णन गोविंदाग्रजानीं या कवितेंत केलें आहे. ' रागोळी घातलेली पाहून ' या कवितेंत स्त्रियांच्या आगतुक वृत्तीवर अशीच टीका केली आहे.

उपहासाची धार

काव्य-गायनाचा, कवींच्या परस्पर-प्रशसेचा व प्रसिद्धि-लोलुपतेचा उपहास ' हुकुमेहुकूम ' या कवितेंत करुन गोविंदाग्रजानीं हास्य निर्माण केलें आहे. रानात एक पक्षी दृष्टीस पडला, तेव्हा त्या ' वृक्षावरच्या मित्रास ' त्यानीं ' गाणें गाच ' असा आग्रह केला आणि त्याला असें लालुच दाखविली कीं, " स्तुति गाण्याची तुझ्या बहुपरि करिन चार-चौघात । नित्रहि आणिन तुझें कवाच्या तरी खास अकात । गाण्याची या तुझ्या शिफारस करू अशी भरपूर ! कीं शाळापाठेंही वेड्या करील तें मजूर "

जगात काहीं माणसें निष्कारण चिंता करीत असतात, कुढत असतात, दु खी असतात-अशा निराशेला त्याना काहीं कारणहि लागत नाहीं. ' सुरत चो वैसी ' स्वभावच त्याचा तसा. हें सत्य गोविंदाग्रजानीं "चिंतातुर जतु' या छोट्या कवितेंत मोठ्या मौजेनें माडलें आहे. असा एक निराशावादी माणूस काय म्हणतो हें आरभीं सागून त्याला कवि उत्तर देत आहे—" निजलें जग का आता इतक्या तारा खिळल्या गगनाला । काय म्हणावें त्या देवाला —" " वर जाउनि म्हण जा त्याला ॥ "

तसेंच "तेज रवीचें प्रकट सारतें उजाड माळावर उधळ्या । उधळणूक ती मयवत नाहीं ' " टोळे फोडुनि येच गह्या ॥ "

आकाशातील तारांचें व सूर्याचें तेज जसें प्रकट जातें, तसेंच पृथ्वीवरील झाडांची पानें व नदीचें पाणीहि. तें पाहून तो ' जतु ' विचारतो, " हिरवीं पानें उगाच केवीं झाडावर इतरीं कांहीं । मातींत त्याचें वाय होतसे ! " " मातिस मिळुनी जा पाहीं । " " पुराबरोबर फुकटावारी पाणी हें वाहुनि जात । वाय करावें जीव तळमळे " " उडी टाक त्या पूरात " ॥

तत्त्वज्ञानाचें गूढगुंजन

गोविंदाग्रजाची कल्पकता जशा सौंदर्याचा साज धारण करते, तसाच मन्यतेचा वेशहि परिधान करते. एखादी बालिका किंवा कलिका याच वर्णन ते जितक्या चातुर्यानें करू शकतात, तितकेंच अखिल विश्व चा पसारा आपल्या बुद्धीत साठवून त्याचें रहस्य काव्यमय भाषेनें उकलून दाखविण्याचीहि शक्ति त्यांच्या लेखणींत आहे केशवसुताच्या ' झपूर्झा ', ' हरपलें श्रेय ' या कवितांप्रमाणेंच गोविंदाग्रजानींहि कांहीं गूढगुंजनात्मक कविता लिहून अज्ञेयाचा ठाव घेण्याचा प्रयत्न केला आहे ' पुटकी तपेली ' ही कविता अशा कल्पकतेनें व तत्त्व-चिंतनानें भरलेली आहे. " अनततेची तहान " मानवी आत्म्याला लागलेली आहे. त्याचा प्रवास अखड व दूरवरचा आहे. " विश्व मला जें दिसतें त्यांतिल, । विश्वें तुमचीं अणुसम होतिल, निजेक्षणीं तें तुमच्या जिरतिल । काळाचा सागरच सगळा । प्रवास माझा असा भयकर ॥ " या दृश्य विश्वाच्या अनत पटींनीं मोठीं अशीं विश्वें कवि पहात आहे. हें विश्व म्हणजे एक तपेली आहे, असें सागताना कवि म्हणतो, " ब्रह्मांडाची खरी तपेली । करा रिकामी तरिही भरली । भरुनी भरणें भरुनि उरली । जिरतिल विश्वें कितीक असलीं । काठवरी जरि आधीं भरली ! " उपनिषदातील 'पूर्णात् पूर्णमिद ब्रह्म ' इत्यादि वचनाचें हें मराठी काव्यरूप किती सुगम आहे ! अशाचि उन्मनी अवस्था ' कल्पीचें गाणें ' या कवितेंत गोविंदाग्रजानीं

रंगविली आहे. 'घुबडाच्या घूत्कू' मधूनहि त्याना 'शंभूचा डमरू' ऐकू येतो.

उपमांची उधळपट्टी

गोविंदाग्रजांची कल्पनाशक्ति उद्दाम आहे, अनावर आहे, अकुंठित आहे. निसर्गाशीं तन्मय झालेले 'बालकवि' "अरुण" नावाचें हृदयंगम गीत रचतात, हें पाहून गोविंदाग्रजाच्या काव्यमय मनामध्ये स्पर्धेच्या लाटा तर उसळल्याच, पण त्याबरोबर महत्त्वाकांक्षेचीहि ऊर्मि उचंबळली. "आपणहि असें काव्य का न करावें? किंबहुना याहूनहि सरस वचन निर्माण करून आपण रसिकांना चकित करून टाकू." अशी ईर्षा गोविंदाग्रजांच्या चित्तात पेटली आणि त्यांनी एक सोडून दोन काव्यें अरुणावर लिहिलीं. त्यातील पहिला 'अरुण' म्हणजे मनोहर उपमांची उधळपट्टीच आहे. दुसऱ्या अरुणात त्यांच्या मनातील निराशेचा करुण सूर ऐकू येत आहे. पहिल्याचें पदलालित्य व प्रसादपूर्ण रचना हीं इतकीं रमणीय आहेत कीं, ती पाहतांच त्यांच्या 'प्रेमराज्य' सारख्या काव्य-रत्नाचीच स्मृति व्हावी. पहिल्या 'अरुणा' च्या पहिल्या चार ओळींहि किती ऐटदार आहेत पहा—"अहा! उगवला पहा अरुण हा उधळित तेजाला। जगा जागवी तसा जागवी कविच्या चित्ताला। जसा उदधि हा अरुण चतुर्दिक गगनीं रंगाला। तसा पहा कवि उदधी अपुल्या चित्त-तरंगाला" ॥

कर्तेच्या साहाय्यानें अरुणोदयावेळच्या लाल रंग निरनिराळ्या अलंकारांनीं तटस्थपणें वर्णन केलेला आहे. सूर्य हा आकाशींचें पुष्प असून त्यांतील मकरंदाचे रस चहुंकडे पसरले आहेत काय ? कां सूर्याच्या राजवाड्यास लाल कांच लावलेली आहे ? कीं भूमातेचा हा मळवट आहे ? अशा कल्पना करतां करतां कवीनें अशी मनोरम उत्प्रेक्षा केली आहे कीं, " कल्पलतांवर फुलें बहरतां सडा परागाचा । काय तरंगें स्वर्गगाजलें. तांबूल रंगाचा । " अशा नानाविध कल्पनांचा पाऊस कवीनें पाडला आहे. *महापदाच्या किल्ल्यावरील हा जरिपटका आहे ! कीं मानवाला* मिळालेला हा चिरंतनाचा ताम्रपट आहे ? अशा कल्पनामागून कल्पना करतांना खुद्द कवीच म्हणतो " मना ! कल्पना पुरे ! " आणि शेवटीं तत्त्व सांगतो, सृष्टि म्हणजे " सौंदर्याची, मांगल्याची, प्रेमाची खाण ! " अरुण-रसानें आपल्या 'मनिंचीं चित्रें रंगवा' असा संदेश कवीनें शेवटीं दिला आहे.

निराशेचें रडगाणें

प्रेमाचें व सृष्टिसौंदर्याचें गुणगान मुक्त कंठानें व अकुंठित कल्पनेनें गोविंदाग्रज करीत असले आणि त्यांतून नावीन्य, चमत्कृती, हर्ष ओसंडत असले तरी त्याचें हृदय जखमी झालेलें होतें आणि त्यामुळें त्याच्या काव्याच्या नसांतून निराशेचें रक्त वहात होतें. या निराशेची कारणमीमांसा या लेखाचे प्रारंभीं केलेली आहे. तिचीं तीव्र-सौम्य प्रतिबिंबें निरनिराळ्या कवितांमध्यें आढळतात. एका ' बालकवीस ' उद्देशून ते म्हणतात—" आम्ही गातों जें गाणें । तें जगताचें रडगाणें । हृदयीं जो भरला त्रास । तो कवितारूपीं भास । शब्दांसाठीं हपापले । अर्थासाठीं जन टपले । हृदय करपलें । रसहि हरपलें । कवनाचि संपलें । गा हें आता गाणें जरा । रसगंगेच्या मुखावरा । " कवीला निराशा वाटण्याचीं कारणें कोणतीं हें त्यानीं एका फटक्यात सांगितलें आहे, तें असें-"नियमांनीं साधों दार । ठराविकानें चेतार । हा जगण्याचा बाजार । सजींवतेचा आजार । अनुच्या कल्पनांना पूर । मरतो जीवाचा सूर । परि तव

कर्ने । हलतां पवनें । भुलतिल भवनें । त्या कवनाचा सूर खरा । गा वागहत्या मुद्याफरा । "

संसारांत निराशा झालेली आणि भविष्य काळांतहि आशा लोपलेली, या आपल्या स्थितीचें शब्दचित्र कवि पुढील शब्दांनीं रेखाटतों, " हातीं संसाराची माती । मनिंच्या आशा मनास खाती. । भूतकाळचीं मूर्ते रडती । मिटल्या जाग्या डोळ्यापुढतीं । शून्याचें मैदान । "

अशा या मनःस्थितीवर तोडगा काय ? तर ' अवेळीं ओरडणाऱ्या कोकिळेस ' कवि विनवितो, "गा तर चित्ता मम रमवाया; । हीच खरी जादूची माया । आनंदा खेळविणें श्राया, । मशाल दिवशा लावुनि होतो । लाभ कुणाला काय । "

जग म्हणजे सुखदुःखांचा बाजार. त्यातील दुःखी चिजाच एखाद्याच्या वाट्याला येतात. एखादें फूल प्रेतावरच पडतें, एखाद्या पर्वतादून ज्वालारस वाहतो, एखाद्या झाडावर वीज पडते ! अशा ' एखाद्याचें नदीव ' कवीनें अलंकारिक भाषेनें वर्णन केलें आहे आणि शेवटीं देवाची प्रार्थना केली आहे कीं, " पाही कोण अशा हताश हृदया ? जो तो असे आपला । देवा ! तूं तरि टाकि अश्रु वरुनी, त्यासाठीं तो तापला ॥ "

सुख किंवा दुःख वाट्यास येणें हें ज्याच्या त्याच्या नशिबाचें फळ असतें. पण सुखी माणसानीं दुःखी माणसाची विचारपूस करण्या-इतकी तरी आस्था दाखवावी ना ? 'पण जो तो असे आपला.' ही मानवाची अनास्था, हृदयाची शुष्कता; वृत्तीची स्वार्थपरता याचा कटु अनुभव कवीला आला आहे. म्हणून तो देवाकडे धाव घेत आहे.

समाजावर टीका

समाजातील दुष्टत्वाच्या दडपणाखालीं कवीचें हळुवार हृदय चिरडून जातें आणि त्यातून निराशेचा चीत्कार निघतो. अन्यायाचे आघात समाजाच्या अंगावर होत असलेले पाहून कवीचें कोमळ मन निराशेचे सूर काढूं लागतें. पण व्यक्तिशः हळवें व दुबळें असलेलें हें मन प्रतिभेच्या पंखावर बसून उदात्त विचारांच्या अंतराळांत भराऱ्या मारूं लागलें,

म्हणजे मग मात्र तें अत्यंत आशावादी व सामर्थ्यशाली बनतें, एवढेंच नव्हे तर त्या दुष्टत्वाशीं व अन्यायाशीं युद्ध करण्याचा स्फूर्तिदायक संदेशहि तें जगास देतें. शारदेच्या सिंहासनापाशीं बसलेल्या कवीचा अधिकार सर्वांहून मोठा आहे. त्या अधिकारानें कवि समाजातील व्यंगावर व वैषम्यावर जोराचे कोरडे ओढतो आणि समाजाला झगडा करण्याची, प्रतिकार करण्याची, प्रेरणा देतो. जगाचें स्वरूप काटेरी कसें आहे, याचें वर्णन करतांना कवि ' अल्लड प्रेमास ' या कवितेंत म्हणतो, " बाग जगाची, ही न फुलाची, काटे जागोजाग ! टाकिल कुणि तुज धिक्कारानें । रडविल किंवा उपहासानें । फसविल नकली कीं मालानें । कोणि भटकत, उगाच रखडत, फिरविल मागोमाग ! "

रूढीवर हल्ले

समाजांतील दुष्ट रूढी व अन्याय्य चालीरीती यांचीं कांहीं उदाहरणें ' स्मशानांतलें गाणें ' या कवितेंत कवीनें दिलीं आहेत, तीं अशीं—'अन्नाचाचुनि सपिंड मरती; । मरता त्यातें पिंड अर्पिती ! । सजीव तोंवरि लत्ता देती । मरता घेती, खांद्यावरतीं, उरफाटा सन्मान ! विधवा । मार्गीं मागें फिरवी, । माजर अडवें कार्य बिघडवी, । धर्तूंत्याची हीच थोरवी ! प्रेता दहता, कार्यक्षमता, न धरी परी गुमान ॥ "

" समानतेच्या मारी बाता । वरच्या लत्ता झेलित माथा; । सर्वेच खालीं झाडी लाथा । न ती निवारी, न ही आंवरी, बेशरमी हैवान ! "

धुवडास उद्देशून बोलतांना कवि म्हणतो, ' स्मशानांतील भुतांपेक्षा समाजातील माणसें अधिक हिंस्र व स्वार्थी आहेत.' कवि सांगतो, " घास कुणाचा पोटासाठीं । गात कुणी तर तिसऱ्यासाठीं । छाया जिवाची उफराटी । जो तो ज्याच्यासाठीं ! । चल, हें मी तूं याना सांग. "

स्फूर्तीचा संदेश

गोविंदाग्रजाच्या अशा रूढिभंजक कवितांचा मेरुमणि म्हणजे "दसरा !" त्यांत कवि असा आवेशपूर्ण संदेश देतो, " टाकुनि पोथा मृत धर्माच्या,।

दभाच्या वा अधपणाच्या । जुनेपणाच्या, अहपणाच्या, । सीमोल्लघन-कालचि दसरा । जुन्या मताचा जाळा कचरा ॥ श्रुतिस्मृतींना आता विसरा । अधमभक्तिचा पागुळगाडा । मोडुनि तोडुनि उपडा पाडा । पाताळीं तो नेउनि गाडा ! ”

सुधारणेच्या ह्या मोहिमेंतील वीराना वदन करण्यास गोविंदाग्रज विसरत नाहींत. महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचे जे अग्रदूत, त्याचा गौरव करताना ते म्हणतात—“ रूढीच्या किल्ल्यावर स्वारी । 'अगरकरा'ची झडवा नौबत । ' भागवता 'ची धराच हिंमत । ' केशवचद्राचे ' घ्या चिल्लखत । फुका ' कृष्णा' ची च तुतारी ” ॥

रूढीच्या सीमा उल्घणें म्हणजेच खरा दसरा, हें तत्त्व ठसविताना गोविंदाग्रज सागतात, “ रूढीचा गड खालीं उतरा । पाकोळ्या घुबडाना उडवा । जिवत सोनें अखड लुटवा । कृपण मनाचा रस्ता खुटवा । असा साजरा कराच दसरा ॥ ”

या दुष्ट रूढि तरी कोणत्या ? ' रडत बैसले महारमाग ' । हा एक अस्पृश्याचा प्रश्न आणि दुसरा विधवाचा-त्याच्या दुर्दशेचें वर्णन कवि करतो—“ तशाच विधवा कीरती तळमळ । पत्तर फुटतिल येउनि चळवळ । कुठला पोकळ गताभिमान ? । चला उठारे बाधा चत्वर । ” अशा अनेक दुष्ट रूढींचा विध्वस करण्याची प्रेरणा देण्यासाठीं कवीनें कमर कसली आहे आणि तो गर्जत आहे, “कुणी मनाचा असेल कच्चा । करील त्यालाही महशूर । या गाण्याचे गाउनि सूर । ' केशवपुता ' चा महशूर । ' गोविंदाग्रज ' चेला सच्चा ॥ ”

आदराचीं स्थानें

लो टिळकाविषयीं गोविंदाग्रजाना गाढ आदर असे महाराष्ट्रातील हा ' नैष्ठिक ताजमहालच ' आहे असें त्याना वाटे शिवाजीमहाराजानतर हाच राजकारणी पुरुष महाराष्ट्राचा भाग्य-विधाता निघाला, या दृष्टीनें ते त्याच्याकडे भक्तिभावानें पहात १९१८ साली स्वराज्याची शिष्टाई करण्यासाठीं लोकमान्य इग्लडास गेले, तेव्हा कवीच्या या भावनेला भरती आली व त्याची वाणी गुणगुणली, “ जें जें नश्वर गेलें निघुनी काळाच्या

पाठीं। अमृत सेरडें उरलें केवळ या दिवसासाठीं ॥" याच दिवसासाठीं ' उंच उभारुनि मान हिमालय तिष्ठत केव्हाचा।' आहे असें कवीला वाटतें. तानाजीचें शौर्य, व्यास-वाल्मीकींचें काव्य, आर्यभट्ट-मिहिरादींचें ज्ञान-सारें कांहीं हा दिवस उजाडावा म्हणून होतें, फार काय, पानपतचें युद्ध, श्रीकृष्णाची गीता, श्रीरामाचा सेतु-हा सारा इतिहास घडला तो या दिवसासाठीं-अशी अतिशयोक्त प्रशंसा करून कवि "लोकमान्यांचा भारतवर्षाचा आशीर्वाद" देतो आणि एकच मागणें मागतो; तें असें—"नलगे दौलत नलगे बरकत नको कोहिनूर। स्वदेश नलगे स्वराज्य नलगे हो सर्वहि चूर। एक मागणें एक मागणें तेंच लाखवार। मागुनि घ्यावी श्रीशिवबाची भवानि तलवार।"

खोल सहानुभूति

उपेक्षितांबद्दलहि गडिंवर येण्याइतकी गोविंदाग्रजाची सहानुभूति व्यापक आहे ते 'ओसाड आडातील फुला'ची दशा सहृदयतेनें वर्णितात; तशीच कुब्जेचीहि. श्रीकृष्ण मथुरेला गेले असता सारें गोकुळ तळमळलें, त्याचें सांत्वन करण्यासाठीं कृष्णानीं उद्धवाला पाठविलें. उद्धवानें 'हे नदाला, यशोदेस हे' असे निरोप सांगितले. 'राधेला तर बहाल केली हरिनें जीवाची दुनिया' पण बिचारी कुब्जा! तिची आठवण कोण करणार? "तोंड झाकुनी ओंठ दाबुनी, रडे आतल्याआत मनीं। पुसुनी टाकी झणि पदरानें अश्रू आले जरि नयनीं॥" अशी त्या कुरूप भक्तिणीची अवस्था जाणण्याइतकी सूक्ष्मता कवीनें दाखविली आहे आणि तिचा धावा "दैवाची निर्दयता' यात रसपूर्ण रीतीनें दिला आहे. 'श्रीहरिसाठीं कुब्जा रडते हेंच हसें होईल माझें' हें तिचें हृद्गत कवीनें बरोबर ताडलें आहे.

'विरामचिन्हें' या कवितेंत मानवी जीवनातील विविध अवस्था कवीनें मार्मिकतेनें रगविल्या आहेत. विद्यार्थिदशेंत जिज्ञासा वाढलेली असताना मनुष्य प्रत्येक गोष्टीबद्दल नौकस असतो. याचें वर्णन करताना कवि म्हणतो, "जें तें पाहुनि यापरी भवतले, हक् संशयें व्यक्ति, सारा

जीवनलेख मी करितसें तें ' प्रश्नचिन्हा ' कित !" शेवटीं कवि प्रार्थना करतो, " देवा ! ' पूर्णविराम ' त्या तव पदीं दे शीघ्र आता मला ! "

गोविंदाग्रजाच्या अकुंठित कल्पकतेनें ' माझा मृत्युलेख ' लिहिण्याचें धाडस केलें आहे. त्या कवितेंत कवीनें आपली निराशा व आपलें जीवनाविषयींचें अज्ञान मोठ्या नम्रतेनें व प्राजलपणानें मांडलें आहे, तें असें—

" यावज्जीवहि " काय मी " न कळलें आताप्रती नीटसें । मित्रा तेंहि कळे न गूढ—न कळे माझें मलाहि तसें ॥ अज्ञाता ! मरणोत्तर प्रकट तें होईल तूतें कसें ? । कोठें आणि कधीं तरी जगति मी होऊनि गेलों असें ॥ "

मराठी साहित्याच्या भाग्याची गोष्ट अशी कीं, गोविंदाग्रजाच्या जीवनाचें गूढ त्याच्या मरणोत्तर त्याच्या चहात्यांनीं व भक्तांनीं उकलून दाखविलें आणि शब्द–सौंदर्य, कल्पना-प्रभुत्व व भावोत्कटता या त्याच्या गुण-सपदेचा संप्रदाय वाढता ठेवला. त्याच्याइतकी सार्वत्रिक व गौरवपूर्ण स्मृति महाराष्ट्रात दुसऱ्या कोणत्याच आधुनिक कवीची पाळली जात नाहीं

राजकवि तांबे : : : २८

महाबळेश्वराच्या दाट झाडींतून चालत असताना एखाद्या थकलेल्या व तहानेलेल्या वाटसरूच्या दृष्टीस मधमाशांचें मोहोळ दिसावें आणि त्यांतून टप् टप् टप् टप् मधाच मधुर थेंब गळत असावेत म्हणजे त्या

वाटसरूला किती हर्ष वाटेल ! तसाच हर्ष रसिकवर्गाला तांबे यांचा काव्य-संग्रह पाहताना होतो. महाबळेश्वरच्या वातावरणातील अणु-रेणु जसा स्निग्ध व शीतल आहे, तसाच तांबे यांच्या कवनातील भाव आहे. महाबळेश्वरचें पाणी जसें थंडगार व संजीवक, तसें तांबे यांच्या काव्यातील शृंगार-वीर-करुण वत्सल हे रस आहेत आणि महाबळेश्वराच्या निरनिराळ्या 'पॉइंट्स' वरून सूर्योदयाची किंवा सूर्यास्ताची जी रम्य व चंचल प्रभा दिसते, तीच तांबे यांच्या कल्पनाविलासामध्यें चमकत आहे. महाबळेश्वरातील त्या खोल दऱ्या कधीं पौर्णिमेच्या चांदण्यानें तर कधीं हिंवाळ्यातील धुक्यानें काठोकाठ भरलेल्या असतात आणि फेसाळ दूध ओसंडणाऱ्या द्रोणाप्रमाणें भासतात, त्याचप्रमाणें तांबे यांच्या निरनिराळ्या प्रकारच्या काव्यांत सखोल सहानुभूति व अपार आशावाद ओतप्रोत भरून राहिलेला आहे. कुसुमकोमल पद-लालित्य, मंजुळ नाद-माधुर्य,

विमल शृंगार-रस आणि एकदरीनें सौंदर्य-पूजक वृत्ति या चार गुणांनीं तांबे हे अर्वाचीन कवींमध्यें सर्वश्रेष्ठ ठरले आहेत. किंबहुना त्या गुणांनीं संपन्न असा त्यांचा एक विशिष्ट संप्रदायहि रूढ झाला आहे.

काव्यात्म वृत्ति

तांबे हे जातिवंत कवि होते. त्यांची अवघी वृत्तिच काव्यात्मक होती. ते जणू काव्यच जगत होते. अष्टौप्रहर त्यांचें मन काव्याच्या चिंतनात गुंगलेलें असे. त्यांना निदिध्यास असे तो एक काव्याचाच. जसा तुकारामाला पांडुरंगाचा किंवा लोकमान्यांना स्वराज्याचा, तसा त्यांना काव्याचाच छंद दिवसभर व आयुष्यभर लागलेला होता. संसारांत संतोष पावून समाधानी वृत्तीनें जीवन घालवीत असतांना जे जे विशेष अनुभव आपल्या मनाला चाटून किंवा कापून गेले, ते सर्व तांबे यांनीं काव्यरूपानें लिहून ठेवले. खुद्द त्यांनींच आपल्या काव्याची जन्मकथा निवेदन केली आहे, ती अशी, 'एखाद्या गोष्टीनें मनाला चटका बसला कीं, तिला कवितेचें रूप द्यावयाचें. संसारांतील अनेक लहानमोठीं, घरांतील, घराबाहेर, जड सृष्टींतील, चैतन्य-सृष्टींतील दृश्यें मनाला झोंबलीं म्हणजे तीं काव्यरूपानें परिणत व्हावयाचीं, मग तीं कसल्याहि स्वरूपाचीं असोत सामाजिक असोत, धार्मिक असोत, राष्ट्रीय असोत, असा क्रम आजतागाईत चालू आहे "

जेवढें म्हणून आपण अनुभविलें तेवढेंच लिहावयाचें, असें ब्रीद तांबे यांनीं ठेवलेलें होतें. त्यांनीं लौकिकाची चाड धरली नाहीं, द्रव्याची अभिलाषा ठेवली नाहीं अत्यंत निष्कामपणें त्यांनीं काव्याची सेवा केली. ती लोकांपुढें ठेवून कवि म्हणून आपण मिरवावें असें त्यांना कधीं स्वप्नहि पडलें नाहीं. त्यांनीं काव्य रचण्यास लहानपणापासून प्रारंभ केला. पण त्यांच्या काव्याचें दर्शन मराठी वाचकांना प्रथम झालें तें १९२० सालीं–त्यांच्या वयाचे ४६ वे वर्षीं आणि तेंहि त्यांचे चाहते कवि प्रो मायदेव यांच्या प्रयत्नामुळें. 'डोळे हे जुल्मी गडे' हें रसिकांचें लाडकें पद तांबे यांनीं १८९१ मध्यें वयाच्या १६ वे वर्षीं लिहिलें, पण तें सुमारें तीस वर्षें दप्तरांत पडून होतें.

बरीच कविता त्यानीं जाळूनहि टाकली. कीर्ति-देवतेकडे पाठ फिरवूनच तें सरस्वती-देवीची आराधना करीत होते-त्याच्याइतका प्रसिद्धि-विन्मुख कवि सापडणें कठिण. जसा कीर्तीचा तसाच संपत्तीचाहि नाद त्याना कधींच लागला नाहीं. या आपल्या निरपेक्ष वृत्तीचें वर्णन खुद्द तांबेच अलंकारिक भाषेनें करतात, तें असें—" *आपल्या ठायीं जर थोडीफार* प्रतिभा असेल तर तिला लक्ष्मीपुढें नर्तकी म्हणून नाचवावयाचें नाहीं, सुवर्णाच्या नादावर तिला गावयास लावावयाचें नाहीं, हा अगदीं आरंभापासून माझा निश्चय होता आणि ईश्वरकृपेंकरून तो अद्यापि टिकला आहे." जशी पूर्वीच्या साधु-संताची भगवद्भक्ति, तशीच तांबे याची काव्य–भक्ति.

जीवन व काव्य याची सांगड

त्याचें काव्य म्हणजे त्याच्या जीवनाचें प्रतिबिंब. जसजसें जीवन बदलत गेलें, तसतसे त्याच्या काव्याचे विषय बदलत गेले. या बदलाचें वर्णन तांबे पुढील प्राजल शब्दांनीं करतात, " माझ्या कवितेचा हा एक विशेष आहे कीं, तिची वाढ माझ्या जीवनाच्या प्रगतीनें झाली आहे, मी पधरा वर्षांचा होईपर्यंत ती शिशुप्रमाणें बोबडे गोल बोले. माझ्या नवयौवनाच्या काळात ती कामुक झाली. आणि लरोगार त्या वेळच्या कांहीं कविता मी जाळून टाकिल्या विवाहानतर ती एका प्रेमातच गुगून गेली. पुढें माझीं मुलें सभोंवतीं दिसूं लागताच तिनें मुलाचीं गाणीं गाइलीं. मृत्यु जेव्हा माझ्या दाराशीं आला आणि मुलाना घेऊन गेला, तेव्हा ती कविता चिंताक्रांत आणि उदासवाणी झाली " अखेरीस दिक्कालापलीकडील परम साध्यावर त्याची दृष्टि खिळली व त्या वृत्तीचेहि पडसाद त्याच्या काव्यात उमटले. तांबे याचें जीवन व काव्य याचे ओघ एकमेकात मिसळून चालले होते.

शिक्षण–मुलाचा त्याग

तांबे याच्या जीवनाची सुरुवात ता. २७ नोव्हेंबर १८७४ रोजी झाली. या दिवशीं ग्वाल्हेर संस्थानांतील मुगावली या गावीं या भास्कराचा जन्म

झाला. त्याचे वडील रामचंद्रपंत हे शाही संस्थानात कारकून होते. बालपणीं गावातल्या नदीकाठीं व रानावनात भास्करानें स्वैर संचार केला व निसर्गाचीं चित्रें आपल्या मनाच्या तबकडीवर उमटवून घेतलीं, गरिबीमुळें शिक्षणात खंड पडला. त्या रेज्यात काहीं दिवस भास्करानें भिक्षुकी केली व साधुसंतांच्या पोथ्या वाचल्या. पुढें देवास संस्थानात त्याचें इंग्रजी शिक्षण झालें. त्याची बुद्धि तरतरीत असल्यामुळें ते प्रवेश-परीक्षेंत मानानें उत्तीर्ण झाले. १८९३ सालीं अलाहाबाद विद्यापीठाची मॅट्रिकची परीक्षा उतरून ते पहिल्या वर्गांत आले. शिक्षणाची ओढ त्याना इतकी कीं, एकदा त्यानीं रात्रीं घरातून पळ काढला व पंचवीस मैलाचा प्रवास पायीं केला. प्रिं आगरकर, सानेगुरुजी वगैरे विद्या सेवकाचा पंथ त्यानीं धरला. आग्रा येथें भास्कररावानीं बी. ए.चा अभ्यास सुरू केला, परंतु आपल्या वडील बंधूसाठीं त्यानीं मोठा त्याग केला. त्याचें शिक्षण पूर्ण व्हावें म्हणून त्यानीं आपलें शिक्षण अपूर्ण ठेवलें. आपल्या अत्यंत आवडीच्या वस्तूचा त्याग हाच सर्वश्रेष्ठ नव्हे का? तो त्यानीं केला. देवास तेथील शाळेंत वीस रुपये पगारावर, त्यानीं शिक्षकाची नोकरी धरली. पुढें ते तेथील बालराजाचे शिक्षक बनले. त्यामुळें राजवाड्यातील ग्रंथ संग्रह त्याना खुला झाला. त्याचा त्यानीं यथेच्छ उपभोग घेतला.

राजकवित्वाचा मान

पुढें ते देवासच्या महाराजाचे खाजगी कारभारी झाले, नंतर त्या संस्थानाचे वकील म्हणून ते इंदूरास गेले. तेथें ते १९०८ पर्यंत राहिले. पुढें एका रेज्यात न्यायाधीशाचें काम करण्याचा योग आला नंतर दोनतीन संस्थानात निरनिराळ्या नोकऱ्या त्याना कराव्या लागल्या. त्याच्या न्यायप्रिय व बाणेदार स्वभावाला त्या संस्थानाची हांजी मानवेना. त्यामुळें त्याना स्थलांतरें व स्थित्यंतरें करावी लागलीं. शेवटीं ग्वाल्हेर संस्थानात ते १९२६ सालापासून स्थिरावले व 'राजकवि 'हि बनले. १९३४ सालीं त्याच्या वयाला साठ वर्षे पूर्ण झालीं, म्हणून महाराष्ट्रातील

शहरोशहरीं साहित्यिकांनीं सत्कार-सभा भरवून त्यांचा मोठा गौरव केला.

प्रा. मायदेव यांनीं १९२० सालीं तांबे यांच्या रुमपटीम वयून व संशोधन करून त्यांच्या कविता जमविल्या व प्रसिद्ध केल्या, आणि स्वत त्या सभा परिषदांमधून गाऊन दाखवून तांबे यांना योग्य ती कीर्ति मिळवून दिली. १९२६ सालीं तांबे हे इंदूर येथें भरलेल्या मध्यभारतीय कवि-संमेलनाचे अध्यक्ष झाले आणि १९३२ सालीं कोल्हापूरच्या साहित्य-संमेलनातील काव्य-विभागाचें अध्यक्षस्थानहि त्यांना अर्पण करण्यात आलें. त्याचप्रमाणें १९३५ सालीं, षष्ठ्यब्दिपूर्ति-समारंभाचे निमित्तानें, दुसरे एक कवि प्रा. माधवराव पटवर्धन यांनीहि त्यांचा काव्य-संग्रह साक्षेपानें संपादून प्रकाशित केला. "दुर्दैवानें मराठी कवींना नालायक वा निष्काळजीच संपादक भेटतात असें दिसतें." अशी तक्रार प्रा. पटवर्धनांनीं 'केशव-सुता'च्या बाबतींत केलेली होती. तिला निदान तांबे यांच्या बाबतींत तरी पटवर्धनांनीं अणुमात्र जागा ठेवली नाहीं तीस वर्षें तांबे यांच्या काव्यानें जो अज्ञात वास पतकरला होता, तो मायदेव-पटवर्धनांच्या प्रयत्नानें समाप्त होऊन त्यांच्या काव्य-देवतेला पुढें राजैश्वर्य व लोकमान्यता उपभोगावयास सापडली. अशा सापन्याच्या स्थितींत, वयाच्या ६७ वे वर्षीं, ता. ७ डिसेंबर १९४१ रोजीं ग्वाल्हेर येथें हा काव्य-भास्कर अस्तंगत झाला.

नाट्य-गीतांचे प्रवर्तक

तांबे यांचें पद लालित्य कमालीचें कोमल आहे. मृदु व मंजुल शब्दांनीं नटलेलीं व मधुर चालीवर रचलेलीं त्यांचीं नाट्य-गीतें तर अतिशय मनोहर आहेत गुलाबाच्या पाकळ्यांच्या पायघड्यांवरून त्यांची शारदा पाउलें टाकीत जाते असें वाटतें 'श्वासानें जें सुमन करपतें' अशा पारिजातकाचा नाजूकपणा गोविंदाग्रजांनीं वर्णिलेला आहे तोच तांबे यांच्या काव्यांत भरून राहिलेला आहे खुद्द तांबेच आपल्या काव्याच्या कोवळिकेचें स्वरूप 'अंगुली कठिण लागली, तरी सपली' असें करतात.
तें ॱ नीं ॱ र्यं अ ॱ ॱ शा भाव ॱ र व लालित्य संपन्न नाट्य ॱ चे

ते प्रवर्तकच आहेत म्हटलें तरी चालेल. ' मुशाफिर आम्ही ' ' राजकन्या आणि तिची दासी. ' ' बिजली जशि चमके स्वारी, ' ' आज फिरुनि का दारीं, ' ' फेरीवाला, ' इत्यादि त्यांचीं नाट्य गीतें चतुर व संयमित शृंगारानें थरथरलेलीं आहेत. ' कुणि कोडें मासें उकलिल का ? ' हें त्यांचें प्रणय गीत गोविंदाग्रजांच्या ' गुलाबी कोड्या ' इतकेंच लोकप्रिय झालेलें आहे. " प्रणयप्रभा, तुजवीण, हृदय सांग, जगाहून भिन्न, डोळे हे जुल्मी गडे, कोणिकडे जादुगारिणी, कुणि असेल ग, घट तिचा रिकामा, घट भरे प्रवाहीं इत्यादि नितीं तरी का यातून प्रेम रसाच्या धारा वहात आहेत शुद्ध शृंगाराचे निर्मल नमुने असणारीं प्रेम गीतें त्यांच्या सर्व कवितांच्या सुमारें निम्मीं आहेत. ' कला व नीति ' या वादात त्यांनीं आपलें मत ' केवळ कलेच्या ' बाजूनें आपल्या पत्रात दिलेलें असलें, तरी त्यांच्या काव्य देवतेनें मात्र नीतीची व सभ्यतेची ' लक्ष्मण रेषा ' कोठेंच ओलांडलेली नाहीं. त्यांच्या कलेनें सर्वत्र सूचकतेची मर्यादा पाळलेली आहे.

विषयांची विविधता

तांबे यांच्या काव्यात शृंगार हा प्रधान रस असला, तरी करुण—वत्सलादि रसानाहि त्यात स्थान आहेच. " सात्वन, शिशु-वचना, आईकडे त्या " इत्यादि गीतें कारुण्यानें ओथंबलेलीं आहेत तसेंच ' अंगाई गीत' ' चिवचिव चिमणी छतात ' ' रुणुझुणु ये, ' 'तर मग गट्टी कोणाशीं ? ' ' लाजू नको ताई ' वगैरे गीतें वात्सल्य-रसानें न्हालेलीं आहेत ' डुम-डुमत डमरू ये ' असें ' रुद्रास आवाहन ' करणारें त्यांचें वीररसयुक्त गीत सुप्रसिद्ध आहे. ' प्रतिज्ञा ' ' कोण रोधील ? ' ' उन्हाळात दिलें शिर, ' वाटलें नाथ हो' या कविता गांधीजींच्या सत्याग्रही आंदोलनाचें गुणगान करणाऱ्या आहेत, तर ' राजराजेश्वरा हो दयाळा ' ही ' लोकमान्यांस ' उद्देशून लिहिलेली कविता भक्तिभावानें भरलेली आहे. ' झाशीवाली'सारख्या व्यक्तिगौरवाच्या कविता थोड्याच आहेत. 'नववधू प्रिया, ' ' रतलें परपुरुषाशीं ' ' घातली एकदा अता उडी ' इत्यादि गूढगुंजनात्मक वचनें जीवात्मा व परमात्मा यांच्यासबंधींचीं आहेत. सत-

-कवींच्या 'विराण्या'ची ही आधुनिक आवृत्तीच होय. " अनन्त-स्तोत्र, चरण कधीं का, चरणिं तुझ्या मज, हरि अर्पावें काय, पर राहिलें दूर " इत्यादि काव्यांतून भक्तीचा आर्त स्वर ऐकू येतो. ' धन तमीं शुक्र, ' ' मरणांत खरोखर ' इत्यादि कविता म्हणजे आशावादाच्या तुतान्याच होत तांबे यांच्या काव्य-सृष्टींत जशीं रण-शृंगें आहेत, तशींच लग्न-वाद्यें आहेत आणि तशीच देवळाच्या गोपुरांतील सनईहि वाजत आहे.

तांबे यांची काव्याची बैठक किती नम्रतेची आहे, याची साक्ष पुढील कवनावरून कोणासहि येईल. आपलीं कवनें हीं सुमनें आहेत असें मानून ते रसिकांना विनवितात, " कुस्करूं नका हीं सुमनें । जरि वास नसे यास । तरी तुम्हास अर्पिलीं सु मनें । मधु जरी नसे तिळभरी अन्तरीं तरी करीं हीं धरणें । या वर्ण नसे सौवर्ण। जों न हीं शीर्ण तोंवरी धरणें । च्या करीं, क्षणाभीतरीं वाळतिल तरी तयांना जपणें । अङ्गुली कठिण लागली तरी सम्पली ! हळुच या शिवणें । अंजली धरुनि अर्पिलीं, भक्तिनें दिलीं म्हणुनि तरि घेणें ! "

नादमधुर-शब्द-रचना

मोहक वेष धारण करून एखादी सुंदर बालिका येतांना दिसावी, त्याप्रमाणें तांबे यांच्या कवितेंत ललित शब्दांनीं रंगविलेली रेखीव वर्णन-शैली पहावयास मिळते. ' रुणुझुणु ये ' या कवितेंतील शब्दसौंदर्य व वत्सलरस तर असामान्य आहे. त्याचा एक नमुना पहा — ' रुणुझुणु ये, रुणुझुणु ये झणत्कारित वाळा ! दुडदुडदुडदु दुडदुडदुडदु दुमतत ये बाळा ! " बालभास्कराच्या उदय-कालाचें वर्णन आरंभीं करून एक माता आपल्या बाळाला उठवितांना म्हणते, " गाजति बघ चिऊकाऊ । लागति धरण्यांत गाऊ । डोलति तरु, लागति करुं ते हरिभजनाला । जागति गोठ्यांत गाइ,। पाजति वत्सास पाहि । ये रागें ! कळ लागे माशिया स्तनाला ! "

' आनंदीआनंद ' या कवितेचा अणुरेणु आशावादानें भरलेला आहे. त्याला योग्य अशीच शब्दरचना कवीनें किती कौशल्यानें केली आहे, पहा—" आनन्दी आनन्द गुलानो, आनन्दी आनन्द । चहूकडे दव-

दिशीं दाटला आनन्दी आनन्द ॥ फुलावरुनिया फुलावरि सुलें फुलपाखरु ज्यापरी झुले, । तसें झुलाया तुम्हा उघळिलीं प्रभुजीनें चहुबाजू फुलें । म्हणुनी उडता बागडता ! गरगरगर मण्डल धरिता । सलील हासत गुणगुणता । वस्तुमात्र आनन्द दे, तुम्हा काय जगाचे फन्द ? ''

'पुंगीवाला' हें एक प्रदीर्घ कथा-काव्य आहे त्यात १११ श्लोक असले, तरी ते सुबोध, धावते व आकर्षक आहेत. पुंगीच्या जोरावर त्यानें गावातील उंदीर नदीकडे नेले, पुढें त्यानेंच इनाम न मिळाल्यामुळें गावातील मुलेंहि पुंगीच्या सुरांनें गुहेकडे नेलीं, ही कथा अर्थानुसारी ध्वनीनें कवि कशी कथन करतो पहा—

" झटपट पटपट पाय आपटत, फुटफुट करित सुरानें, । खटपट वटवट टाकुनि चटचट टाळ्या पिटित करानें । नाचत भरभर मुलें चिमुकलीं निघतीं आनदानें, । गरगर फिरती मधुर पाखरें जशी उधळता दाणे । "

सुरेख वर्णनशैली

त्या पुंगीवाल्याचें शब्द-चित्र तांबे यानीं बारकाईनें रेखाटलें आहे. तें असें—" बघति टकमक हे सकल नयन काय ? मूक व्हाया काय ह्या मुखा होय ? कुठुनि येई ही मूर्ति अति विचित्र ! कोण रेखाटू शके इचें चित्र ? ॥ रंगीबेरंगी झगा पायघोळ । लाल पिंवळा अति सैल, पडे झोळ। अगकाठी किती रोड उन्च काळी, । उरीं केसाची दाट झुले जाळी । तीक्ष्ण लोचन अगार पेटतात, । मिशा दाढी उभयत भेटतात, अधिच त्याचें भाल तें भव्य मोठें । वरी भस्माचे ओढले फराटे । शेन्दुराचा वरि तिलक रसरशीत, । नयनिं तिसऱ्या जणु अग्नि धगधगीत । दोन्हि कानीं रुद्राक्ष डोलतात, रुळे स्फटिकाची । माळ ही गळ्यात " ॥

निसर्गाचीं शब्द-चित्रें

खेड्यातील निसर्गाचें वर्णन 'गुराख्याचें गाणें 'मध्यें बहारीचें आहे, आणि त्याहून आहे त्या गुराख्याच्या समाधानी मन स्थितीचें वर्णन. गुराखी आपला जीवन क्रम सागताना म्हणतो, " तृषा लागता नीर

झऱ्याचें ओंजळीनें मी पितों । क्षुधा लागता कादामाकर यथेच्छ मी जेवीतों । फिरता फिरता करवंदें हीं तोडुनि मी भक्षितों । काटीनें मी काटे दाबुनि बोरेंही तोडितों । धनिका ताट रुप्याचें जरी । पाचहि पक्वान्नें त्यावरी, । नाहीं गोडि मुखाला परी. । गाईसवें हिंडुनि रानीं थकुनि सुखें जेवितों । जाडेंभरडें खाउनि धनिकाहूनि अधिक तोषतों ।"

गुराख्याची सतुष्ट वृत्ति अशी कीं, त्याला काळी घोंगडीच आवडते, भरजरी मंदिल नव्हे कोणाचा बांधलेला नाहीं, नोकर नाहीं, गुलाम नाहीं, असा तो गुराखी आपल्या सुखाची गुरुकिल्ली सांगतो, "समाधान हा परिस अहा ! मन रानातचि लाभतो । दु:खाच्या लोहास लाविता सुखसोनें बनवितो. ।" इंग्रजींतील 'चक्कीवाल्या'ची ही किती सुंदर प्रतिकृति आहे !

प्रभातकाळचें मनोहर दृश्य 'सोन्याची घेउनि करिं झारी 'मध्यें तांबे यांनीं रंगविलें आहे. तसेंच वर्णन 'रासमंडळ–गोपीवदन' या कवितेंतहि त्यांनीं केलें आहे तें असें—" पिवळें ताम्बुस ऊन कोवळें पसरे चहुंकेर, । ओढा नेई सोनें वाटे वाहुनिया दूर. । झाडांनीं किति मुगुट घातले डोकिस सोनेरी, । अहाहा ! पहा तर सोन्याचा गोळा तो क्षितिजीं ।" उष:कालीं आकाशात उंच उंच भराऱ्या मारणाऱ्या पाखरांचीं शब्द चित्रें तांबे यांची लेखणी किती कुशलतेनें काढते पहा— "सोनेरी मखमली रुपेरी पंख किती कांचे, । रङ्ग किती वर तऱ्हेतऱ्हेचे इन्द्रधनुष्याचे । अशीं अचल फुलपाखरें फुलें साळिस जणु फुलती । साळीवर झोंपली जणू का पाळण्यात झुलती. । झुळकन् सुळकन् इकडुनि तिकडे किति दुसरी उडती, । हिरेमाणिकेंपाचू फुटुनी पंखचि गरगरती । उडू, बागडू, नाचू, गरगर फिरु चला मौजें ।"

रात्रीचें वर्णन करता करता तांबे यांनीं समाजांतील वैषम्य 'मार्ग प्रतीक्षा' या कवितेंत किती मार्मिकतेनें सूचित केलें आहे "धनिक सुन्दरी रम्य मन्दिरीं । मचकावरी मुदित अन्तरीं । पुष्पर–योषिता काम सारुनी । निजति तान्हुलें जवळ घेउनी । " हीं दोन दृश्यें मांडवाले व कामकरी या दोन प्रकारचें दर्शन घडवीत नाहींत काय !

व्यक्तींचीं शब्द-चित्रें

'नदितिरीं उभी' असणाऱ्या स्त्रीची मूर्ति ताम्बे यानीं मोजक्या शब्दानीं कशी कोरली आहे, पहा—" नदितिरीं उभी ती दाट तृणीं । आर्द्र वस्त्र ठिबके चरणीं. । नयन नभीं, कर दोन्ही जुळले । केशपाश उरिं पाठीं रुळले । तुफान हृदयीं घोर उसळले । ही पसरे छाया मुखिं नयनीं । बघति तुङ्‌ गिरि घेरा घालुनि । थिजले तरुवर तिला पाहुनी । स्थिरावले दग पळता गगनीं । डोकावि बाल‌रवि दगातुनी । '

तसेंच सुरेख वर्णन 'घट भरे प्रवाहीं बुडबुडुनी' या काव्यातहि आहे. नदींत घागर भरली तरी स्त्रीचें लक्ष भलतीकडेच होतें. त्यावेळचें दृश्य रगविताना कवि म्हणतो, " घट भरे प्रवाहीं बुडबुडुनी-। न दिसे तुज न पडे श्रवणीं ! पदर गळाला, उडे वायुवर, । कुरळे उडती केसहि भुरभुर भमदे, बघ त्या सावर आवर–का उभी प्रवाहीं शून्य मनीं ! " तिला वाटतें, आपण ज्याची वाट बघत आहों, तो प्रियकरच आला. पण त्याच्या आगमनाच्या खुणा ज्या तिला वाटतात त्या निसर्गाच्याच लीला असतात. " पाउल नच तें, रोत सळसळे । शब्द न मानवि, वारा बोले। शीळ न वायुच वर्ही खेळे । का विरघळशी भ्रमिं फिरफिरुनी ! "

कल्पनामागून कल्पना चालवून व विविध अलकारानीं आपली कविता नटवून ताम्बे एका सुदर स्त्रीचें वर्णन किती मनोवेधक करतात, हें " तू कवण जगातील ललना ? " या कवनामध्यें पद्यवयास सापडतें ते एका सुदरीस पाहून प्रश्न करतात " बालकल्पनासृष्टींतुनि का अवतरलीस या भुवना ? । गन्धर्वांच्या सुरसृष्टीमधिं पावलीस का जनना ? । का नन्दन-वनकुसुम पातलिस रिझवाया मम नयना ? । सुर–जान्हवितिल कमलगन्ध का मूर्त येसि मम सदना ? आनन्दच का शरीर धरुनी आलिस विहसित वदना ? । " ही मुलाची कल्पना ? कीं गधर्वांची तान ? कीं नंदनवना-तील कळी ? कीं आकाशगंगेतील कमल-गध ' कीं मूर्तिमत आनद– असे सदेहामागून सदेह कवीच्या मनात उत्पन्न होतात.

'तीनी साजा' या कवितेंतील एका कडव्यात सहा उपमा कवीनें गुंफल्या आहेत. त्या अशा—"नाद जसा वेणूत, रस जसा सुदर कवनात,

गन्ध जसा सुमनात रस जसा बघ या द्राक्षात, । पाणि जसें मोत्यात, मनोहर वर्ण सुवर्णात । हृदयीं मी साठवी तुज तसा जीवित जों मजला । ''

अढळ आशावाद

खिन्न मनाला आशा व आनंद देणारी तांबे यांची एक सुविख्यात कविता आहे. निसर्गातील नाना दृश्यांतून आशावादाचा सूर त्यांनी पुढील-प्रमाणें काढला आहे, '' घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी, । रे खिन्न मना, बघ जरा तरी । फूल हसे काट्यांत बघ कसें, । काळ्या ढगिं बघ तेज रस-रसते, शिशिर हिमातुनि वसन्तहि हसे । रे उघड नयन, काळ पळे दुरी. ॥'' काळोखातहि तारा चमकतो, काट्यातहि फूल फुलतें, ढगांतहि वीज तळ-पते, हेमंतानंतर वसंत येतो, असें सागून कवि म्हणतो, '' फूल गळे, फळ गोड जाहलें, । बीज नुरे, डौलात तरु डुले, । तेल जळे, बघ ज्योत पाजळे । का, मरणि अमरता ही न खरी ? '' ॥ झाडावरील फूल सुकलें तरी तेथें फळ येतें, आंब्याची कोय नाहींशी झाली, तरी तिच्यातूनच झाड वाढतें, तेल थेंबाथेंबानें संपतें पण तेज पसरतें आणि मरणानें माणूस दृष्टिआड झाला तरी कीर्तीनें तो अमर होतो हा संदेश किती आशावादी आहे ! केशवसुत–गडकरी–यशवंत आदि अर्वाचीन कवींच्या साऱ्या काव्यांतून निराशेचाच सूर प्रामुख्यानें ऐकू येतो, पण तांबे यांचा काव्यात्म जीव कधींच निराश होत नाहीं. तो निसर्गांतून आशावादाचें रम्य गीतच ऐकतो व इतरांना ऐकवितो हें विशेष. स्वतःच्या हृदयात आनंदाचा तंबोरा लागलेला असला, म्हणजे बाहेरील अंधार–उजेड किंवा उन्हाळा–पाव-साळा अथवा सुख–दुःख ध्यानींसुद्धा येत नाहींत, या सिद्धांताचा हा पुरा-वाच नव्हे काय ?

वीराचा शुद्ध प्रणय

शुद्ध, निर्मळ व रसरशीत प्रणयाचें रम्य, संयमित व कलापूर्ण चित्रण तांबे यांनीं आपल्या अनेक शब्द मंजुल, कल्पना–सुंदर व भाव मधुर गीता-मध्यें केलेलें आहे. रजपूत रमणींच्या प्रणय–भावना रंगविण्यात ते चतुर आहेत. रणांगणावर शौर्य गाजविणाऱ्या वीर–शिरोमणीची वाट पहाणारी

एक प्रिया आहे. तिच्या मनांतील भाव-लहरी 'बिजली जशि चमके स्वारी।' या कवनामध्यें उमटलेल्या आहेत. त्या स्त्रीला आपल्या वीर पतीचा अभिमान किती वाटतो, पहा—" जळ झुलें जसें वाऱ्यानें। विकडील तशा शब्दानें | कशि वाइ झुलति हीं सैन्यें | देईल विजय मल्हारी"॥ अशा रणशूर विजयी पतीला "सोन्याच्या तनकामार्जी रत्नदीप उजळुनी" ओवाळण्यासाठीं ती सिद्ध आहे.

अशीच प्रतीक्षा करणारी दुसरी एक रमणी 'स्वारी कधीं येईल !' असें चिंतन करता करता गुणगुणते, "कुणास ठाऊक कवणे रूपीं येइल माझ्या घरीं ? । कधीं तयारी करूं ? अङ्गणीं घालु कशी झालरी ?" असा संभ्रम उत्पन्न झाला असताना तिला एकेक कल्पना सुचतात, त्या अशा— "का वाऱ्यावरि परिमळापरी अवतरेल तो तरी ? का ढगावरी गर्जनेपरी येइल भूमीवरी ? । वाय विजेवरि लखलख येइल जशि सोन्याची सरी ? नदीपुरावरि येइल का तो तरल तरङ्गापरी ? । घन राइमधिल का गोड लकेरीपरी ? का स्मितसा निजल्या बाल-कपोलावरी ? का मधुरा फुलल्या कमलदलाभीतरी । यापरि करिता विचार साजणि, झोतें मी बावरी ।" किती कोमल शब्दात किती रमणीय कल्पना !

थोर कुळातील एक रजपूत वीर व त्याची रमणी यांचा हृदयंगम संवाद "मुशाफिर आम्हीं" या कवनामध्यें कवीनें गोवला आहे. तो वीर रानावनात राहतो, पण त्या वनवासांतच प्रेमाचें सुख भोगण्यास ती स्त्री तयार असते-आणि म्हणून म्हणते, "तुम्हाविण अन्न । जरी अन्न अमृत, । विषाहुनि कडु इथें खचित । तुम्हाविण शय्या । शय्या कुसुमाची । रुते मज काट्याहुनि साची. ।" तेव्हा तो तिला बजावतो, "जिकाला धोका । धोका रानात । नीट हें आणी ध्यानात. ।" पण तिचा निर्धार असा कीं, "तुम्हाविण जगणें, । जगणें मृत्युच कीं । तयाहुनि दुस्सह या लोकीं ।"

"राजकन्या आणि तिची दासी" हें तर एक प्रेम-मधुर असें नाट्य-गीतच आहे. जवाहराचा व्यापारी म्हणून खेरपूरचा राजपुत्र राजकन्येच्या

राजवाड्यात आला व तिला पाहून गेला, असा नाट्य प्रसंग कवीनें योजला आहे. त्याच्या दृष्ट भेटीनंतर राजकन्या व दासी यांचा जो लाडिक व लाजरा संवाद झाला, तो या गीतांत खुबीनें वर्णिलेला आहे, " कवराणीजी, किती रुपविता मन ! किति हीं सोंग ! " असें दासीनें मिष्किलपणानें विचारल्यावर " काय पुन्हा ते खैर–तेंच–व्या–का–कुंवरजी ते " असा राजकन्येचा आनंदामुळें, लज्जेमुळें संभ्रम झाल्याचें या नाट्य-गीताचे शेवटीं दाखविलें आहे. ' स्वयंवर ' नाटकांतील रुक्मिणी व तिची दासी यांच्या संवादाची स्मृति होण्याइतका हा काव्य-रूप संवाद हृद्य व रम्य आहे.

स्त्रीविषयीं आदरभाव

तांबे यांची प्रेमाची कल्पना निर्मळ आहे. स्त्रीजातीकडे ते आदरानें पहातात. पुरुषाची खाण म्हणजे स्त्री. पुरुषाचा स्वभाव घडविण्याचें कार्य माताच करते. चंद्राची कांति, रत्नांचें तेज, फुलांची कोमलता–या सर्व गुणांची गंगोत्री म्हणजे स्त्री. असा नारी-महिमा तांबे पुढील वेंचक शब्दांनीं गातात. " भयचकित नमावें तुज रमणी, । जन कसे तुडविती तुज चरणीं ! । महाकवी, तत्त्वज्ञ, भूपती, । समर–धुरन्धर वीर धीरगति । स्थितप्रज्ञ हरि उरीं कोण्डिती, प्रसव तयांचा तू जननी । भूत निघालें तव उदरांतुन । वर्तमान घे अंकीं लोळण, । भविष्य पाही मुली, रात्रंदिन । तव हाकेची वाट मनीं । तुझ्या कान्तिनें चन्द्र झळझळे । फुलां फूलपण, मुली तुजमुळें, । रत्नीं राग तुझा गे उजळे, । तुझ्यास्तवच हीं प्रिय भगिनी । "

स्वतःच्या पत्नीवर कवि पूर्ण संतुष्ट आहे—तिचा त्याला अभिमान-मुद्रा आहे. आपली पत्नी काळी आहे असें लोक म्हणतात, हें ध्यानीं घेऊन कवि उत्तर देतो, " जन म्हणति सांवळी तुज सगळे, । करणार्‍ई मिचारे ते अन्धळे।' आपल्या अर्धांगीच्या काळेपणाची कैफियत देण्यासाठीं कवि एक पौराणिक पुरावा देतो, तो असा—" अगाध सुंदर यमुना काळी । तटीं गर्द झाडांच्या ओळी, । वेडा झाला तो वनमाळी,

उजळिते मनोमल श्याम जळें ॥ " काळ्या यमुनेच्या काठीं' खेळणाऱ्या श्रीकृष्णानें कैक मनाचे कोपरे उजळले. निसर्गाचा दाखलाहि तसाच. काळा ढग द्रवतो म्हणून धनधान्य मानवाला मिळत. हें सांगताना कवि म्हणतो, " काळा काळा मेघ सुंदरी, । भाग्यहीन जो मोठे न परी, । धनधान्याची समृद्धि उदरीं । मरतील बापडे जरि न वळे ॥ "

ही बचावाची भूमिका सोडून कवि 'सहज तुझी हालचाल' या काव्यात आपल्या पत्नीविषयींचा अभिमान मोठ्या गौरवानें गातो, तो असा— " सहज तुझी हालचाल मन्त्रें जणू मोहिते । एकवार बघ हासुन डळमळेल सिंहासन । डळमळतिल मनि सुरगण हास्यास्तव रास ते ! ही अपूर्व शक्ति सगुण । झाडितसे मम अवगुण । हें माझें भाग्य बघुन जळफळतिल देव ते ॥ ' राजेच काय, पण देवहि हेवा करतील, असें माझ्या पत्नीचें थोरपण आहे अशी ग्वाही कवि देतो. बाह्यसौंदर्यापेक्षा अंतःसौंदर्याचेंच पूजक तांबे आहेत.

नाट्य-प्रसंगाचें चित्रण

तांबे यांचें काव्य म्हणजे मधानें भरलेले घट. झऱ्यावर सायंकाळीं पाणी भरण्यास गेलेली तरुणी कोठें दिसेनाशी झाली—तिची घागर मात्र रिकामी राहिलेली आहे, अशा नाट्य—प्रसंगाचें चित्रण करताना तांबे म्हणतात,"घट तिचा रिकामा झऱ्यावरी । त्या चुम्बिति नाचुनि जळ लहरी॥" सध्याकाळच्या वेळीं शेतातील कामकरिणी कसा विसावा घेत बसतात यांचें शब्द-चित्र पुढील कडव्यात काढलें आहे—" पलीकडे त्या करानें कापणी । मयस्या बाया दुख्ख करोनी । विनोद करिती रमती हसुनी । आ पहा तिथें कुणि ही भ्रमरी ॥ "

नागरी ललनाची देव-दर्शनाला जाण्याची वेळ म्हणजे सध्याकाळ. त्याचेंहि शब्द-चित्र पुढील शब्द-पक्तींत काढलेलें आहे—" तांदूळ पदरीं बिल्वदल करीं । चरण क्षाळुनि सबळ तळ्यावरि । यमरि शिवालयिं पोंच सुंदरी । हिरणी बघा ही त्यात तरी ॥ " भेंड्यांच्या बेटांतून भिंग-कराची शीळ ऐकू आली, म्हणून ही तिकडे गेली, हें सांगून कवितेची

सूचक समाप्ति केली आहे. ती अशी—" पलीकडे वेळूची जाळी । तेथें वारा घुम्घुम घाली । शीळ गोड तीमधुनि निघाली । ही सुलुक दरपटी लपिरीपरी ॥ " सनीताच्या टकेरीप्रमाणें ती दिसेनाशी झाली.

दुसरा एक घट दुधानें भरलेला आहे व त्यात प्रेमाची गोडी मिसळलेली आहे. कवि म्हणतो, " तें दूध तुझ्या त्या घटातलें । का अधिक गोड लागे न कळे ॥ साईहूनि मऊमऊ बोटें ती । झुल्मुल्म झुल्मुरु धार काढिती, । रुणुझुणु कंकण करिती गीती, । का गान मनातील त्यात मिळे ! " गाण्याची गोडी दुधात मिसळलेली !

प्रेमाचें अद्वैत तत्त्वज्ञान

प्रेम स्त्री-पुरुषामध्यें अद्वैत उत्पन्न करतें दोघांचीहि सुखदुःखें समान होतात. कारण एकावर, तर कार्य दुसऱ्यावर, अशा असंगति अलंकार साधून तांबे यांनीं १९२० सालीं, ४६ वे वर्षी, एक अतिरम्य भावगीत रचलें, तें असें—" कुणि कोडें माझें उकलिल का ? कुणि शास्त्री रहस्य कळविल का !। हृदयिं तुझ्या सखि दीप पाजळे, । प्रभा मुखावरि माझ्या उजळे, । नव रत्नें तूं तूल भूषविलें, मन्मन खुललें आतिल का ! । गुलाब माझ्या हृदयीं फुलला । रंग तुझ्या गालावर खुलला । काटा माझ्या पायीं रुतला, । शूल तुझ्या उरीं कोमल का ? । माझ्या शिरिं ढग निळा डवरला, । तुझ्या नयनिं पाऊस खळखळला । शरच्चंद्र या हृदयीं उगवला, । प्रभा तुझ्या उरिं शीतल का ! । मद्याचा मी प्यालों प्याला । प्रिये, वयाचा मद तुज आला, । कुणीं जखडिलें दोन जिवाला । मन-बंधनीं केवळ का ? । "

यातील शब्द-सौंदर्य, अलंकार-वैभव व भाव-माधुर्य किती मनोहर आहे !

तसेंच दुसरें शृंगारपूर्ण नाट्य-गीत म्हणजे ' डोळे हे. ' ध्वनि-मुद्रिकेमुळें या गीताचा प्रसार खूप झाला व त्यानें तरुण हृदयांना वेडें केलें. एका तरुणीची सलज्ज स्थिति किती थोडक्यात कवीनें चितारली आहे, पहा—" डोळे हे जुल्मि गडे रोखुनी मज पाहू नका ! जादुगिरी त्यात

पुरी येथ उमे राहूं नका। थालुं कशी कधिंदा मी? होति किति सागूं चुका! चोचे सुइ फिरफिरनी बेळ सख्या, जाय फुका। खळखळ किती होय मनीं! हसतिल मज सर्व जणी;। येतिल त्या सन्धि बघुनि। आग उगा लावुं नका!" महाराष्ट्रांतील मध्यमवर्गीय तरुण स्त्रीचा दिनक्रम व तिच्या सरळ प्रेमलीला यांचें हें चित्रण किती सूचक, संयमित व आल्हादक आहे, नाहीं?

शृंगार व वत्सल या रसाचा संगम करणारें नाट्य–गीत म्हणजे 'गट्टी' हें होय. बहिणीचें लपलेलें प्रेम भाऊ तिच्या साध्यासाध्या शब्दांतून फर्से हुडकून काढतो तें पहाण्यासारखें आहे. "तुझ्या गळा। माझ्या गळा। गुम्फू मोत्याच्या माळा—" "ताई, आणखि कोणाला?"। "चल रे दादा चहाटळा!" "तुज कण्ठीं। मज अंगठी।" "आणखि गोफ कोणाला?" "वेड लागलें दादाला!" "मला कुणाचें? ताईला"। "तुज पगडी। मज चिरडी"। "आणखि शेला कोणाला?" "दादा, सागूं मामाला?" "सांग तिकडल्या स्वारीला!" असा हा संवाद मौजेचा आहे.

राष्ट्र-प्रेमाची ललकारी

तांबे यांच्या संवेदनक्षम हृदयांतून प्रेमाच्या अनेक धारा अखंड वाहात. त्या केवळ सांसारिक प्रेमाच्या असत असें नव्हे. स्त्री, मुलें, मित्र इत्यादी जिव्हाळ्याच्या व्यक्तींवर तर ते प्रेमाचा अभिषेक करीतच; पण भूमाता व जगन्माता यांच्याविषयींहि त्यांच्या अंतःकरणांत अगाध प्रेम असे. प्रेमाच्या नाना जाति त्यांच्या काव्यांत भरलेल्या आहेत. १९२० सालीं म. गांधींनीं राष्ट्रांत असहकारितेचें अभिनव, उदात्त व स्फूर्तिदायक अस्त्र युद्ध पुकारलें. त्याच्या नौबती ऐकून तांबे यांचें चिरतरुण अंतःकरण रोमांचित झालें. राष्ट्रीय सभेंत काम करण्याच्या उद्देशानें ते पुण्यास आले होते. पुढें देहानें नसलें तरी अंतःकरणानें ते राष्ट्रीय आंदोलनात भाग घेत असत. त्या आंदोलनांतील भावनापूर्ण व उदात्त अंगाचें त्यांना आकर्षण होतें. त्याच्याशीं समरस होऊन त्यांनीं चार पांच काव्यें रचलीं

आहेत. ' कोण रोधील ? ' या कवितेंत गांधीजींच्या आत्मसंघाला उद्देशून ते म्हणतात, " या भविष्याचिया दिव्य कारागिरा। कोण रोधील ! । हे कोण कर सागरा ?॥ " शस्त्रसज्ज ब्रिटिश साम्राज्यसत्तेला ते बजावतात, " ज्यावरी भार तरें, त्यावरी गर्व तव। विफल तोफा तुझ्या, पलटणी धर्म तव। विफल बलदर्प तव, यात का शर्व तव । उघड लोचन, पहा दूर राजा, जरा ॥ " दूरदर्शीनें पुढील भविष्य काय दिसेल, हें सांगण्याचा अधिकार कवीचा आहे. कारण " कविस्तु क्रांतदर्शी. " त्या दिव्यचक्षूनें पाहून कवि भविष्य सांगतो, " तेथ त्या रत्नमय दिव्य सिंहासनीं । ल्खल्खे भरतभूजननि जय विजयिनी । प्रणय, नय, सत्य हे सज्ज गण रक्षणीं । जय भविष्याचिया दिव्य त्या मन्दिरा.'' ॥ स्वातंत्र्याच्या दिव्य सिंहासनावर विराजलेली भारतमाता पाहून तांबे यांना किती आनंद झाला असता !

सत्याग्रही सेनेला चिरडून टाकण्यासाठीं ब्रिटिश सरकारनें दडपशाहीची पराकाष्ठा केली. पण या रावणी उपायांनीं गांधीजींचा रामबाण हटणार नाहीं, हें सांगतांना तांबे यांनीं काहीं पौराणिक दाखले दिले व विचारलें, ' उखळांत दिलें शिर, काय अता ? । दणकवा मुसळ ढोंग न करितां । हरिश्चन्द्र तव सुत सत्याग्रही । सदा अहिंसांत तो निग्रही, । अजर मारा रिपुचा साही । परि हरीस आणी मानवता. ॥ " चिलया, प्रल्हाद इत्यादि सत्याग्रही बाल-वीरांचा इतिहास सांगून त्या सर्वांचें तेज गांधीजींत उतरलें आहे, असें कवि म्हणतो, " हा बाळाचा आत्मा पसरे । युगान्तरीं, तो आता उतरे, । एकवटूनि ' मोहनीं ' अवतरे-। तू वांझ न गे माझी माता । "

तृणाच्या पात्यांत खड्ग

गांधीजींची प्रतिकारशाली चळवळ सुरू झाली, तेव्हा परतंत्र, भयभीत, निराश व असहाय्य जनतेला केवढा धीर आला, किती आशा वाटली, कोणती स्फूर्ति संचरली याचें वर्णन तांबे असें करतात, " वाटलें नाथ हो, तुम्ही उतरतां खालीं । दे असहकारिता हांक तुम्हा त्या कालीं । हम्बरडा फोडी आर्त महात्मा जेव्हा । आघात झेलिले घोर

उरावर तेव्हां। त्या मर्से द्रवुनी गमे धावला देवा। ऐकिली आर्त किंकाळी॥ वाटलें उघडलीं द्वारें तीं स्वर्गाची,। वाटलें धावली माउलि ती गरिबाची। वाटलें पळालीं सकळ सङ्कटें साची।गरिबाचा आला वाली "॥

नि शस्त्राचा हा प्रतीकार बलाढ्य साम्राज्यसत्तेला काय करू शकणार ? अशा शङ्काकुल चिंतातुराना उत्तर ' तृणाचें पातें ' या कवितेंत तांबे यांनी दिलें आहे, तें असें—" तृणाचें पातें। हालतें डोलतें वातें॥ झगा मखमली हिरवागार। मुकुटहि रत्नजडित छान्दार। तुरा तयावर झुपकेदार। हलवि हृदयातें॥ यावरि तेज कसें रसरसतें। जीवन नसातुनी थयथवतें। चिमणें इन्द्रचाप थयथयतें, दवीं जइ न्हातें.॥ मग या पायिं कसें तुडवीता ? खड्ग यांतलें उद्यत बघता। मरे कापरें स्मरता सत्ता। झुलवि जी वातें॥" गवताचें पातें म्हणजे तरवारीचें पातें आहे असा अनुभव ब्रिटिश सत्तेला अखेर आलाच कारण, " यातुनिं कृष्ण मुरलि वाजवितो। वामन बलीस यात दडवितो। यातुनि नारसिंह गुरगुरतो। भ्या रे यातें" ॥ असें कवि सांगतो. सत्यादि गुणांच्या मार्गे जनता धावते व जनतेचें सामर्थ्य कोणाहि सम्राटाला भारी होतें, हा अनुभव इतिहासात पुन एकदा नोंदला गेला.

लो. टिळकांच्या निधनाची वार्ता ऐकताच तांबे यांचें हृदय शोकानें उचंबळलें. ' लोकमान्यास ' या काव्यात ते त्यांच्या कार्याची थोरवी एका रूपकानें वर्णितात, ती अशी—" राजेराजेश्वरा हो दयाळा,। तातहो का असे हो निघाला ?। अन्धकारीं पहाता नभात। फिरे बोले अनूनहि रात,। देहग्रामधीं रोड झाला,। रात्र सारी न निद्रा तुम्हाला। कुक्कुटाचा नसे शब्द झाला। पाहटेचा न तारा उदेला,। केवि ऊठाउठी हो निघाला ?। काय झालें असें हो दयाळा ?। हाक कोणी दिली हो तुम्हाला ?। तातहो का असें हो निघाला ?"॥

झाशीची राणी लक्ष्मीबाई हिच्या समाधीवर तांबे यांनी चार कडव्यांचें एक गीत रचलें आहे. त्यात त्यांचा पूर्वजांविषयींचा अभिमान प्रगट होतो. ' रे हिंदबांधवा, थांब या स्थळीं अश्रु दोन ढाळीं ' असें

सांगून ते म्हणतात, "मिळतील इथें शाहीर, । लवतिील माना वीर । तरु सारे डाळितिल नीर, । ह्या दगडां फुटतिल जिभा । कथाया कथा सकळ काळीं" ॥

वीररसाचा आविष्कार

कोमल प्रेमगीतांची सनई वाजविण्यात तांबे जितके सराईत होते, तितकेच आव्हान देणारीं, स्फुरण चढविणारीं, चैतन्य संचरविणारीं रणगीतें रचण्यातहि ते चतुर होते. केशवसुताची 'तुतारी' किंवा गोविंदाग्रजांचा 'दसरा' यांच्याइतकेंच आवेशपूर्ण व स्फूर्तिदायक 'रुद्रास आवाहन' हें तांबे यांचें काव्य आहे. वीररसाला साजेसा शब्द-शक्तीचा संभार त्यांच्या या कवितेनें धारण केला आहे. ऐरणीवरील तापल्या लोखंडावर घणाचे घाव बसले असताना जशा अग्नीच्या ठिणग्या उडतात, तसे त्यांचे या कवितेतील रसरशीत शब्द उचमळत आहेत. १९२० सालीं सर्व राष्ट्रानें रौद्र रूप धारण केलें असता कवीहि रुद्रास आपल्या कवितेच्या द्वारें पाचारण करताना म्हणतो, "डमडमत डमरु ये, खणखणत शूल ये, शंख फुंकीत ये येइ रुद्रा ! प्रलयघनभैरवा, करित कर्कश रवा क्रूर विकाल घे क्रुद्ध मुद्रा ! ॥ कडकडा फोड नभ, उडव उडुमक्षिका । खडखडवि दिग्गजां तुडव रविमालिका । मांड वादळ, उधळ गिरि जशी मृत्तिका-खवळवी चहूंकडे या समुद्रा ! पाड सिंहासनें दुष्ट हीं पालथीं, । ओढ हत्तीवरुनि मत्त नृप खालतीं, । मुकुट रंकास दे, करटि भूपाप्रती-झाड खट्खट तुझें खड्ग क्षुद्रा" ॥ तसेंच 'घाबरू नको बावरू नको' या कवितेंत त्रस्त जनतेला धीर देताना कवि म्हणतो, "जरी दिशांचे तट ढासळती, । नभ-सौधाचे स्तंभ कडाडति, । हड्याड्यावर तडतड पडती । तरि हे वीरा, डगमगू नको ! निर्वाणीचें काढ सुदर्शन । तळपरात जे ठेलें लपवून । मार नेम रे अचूक रोखून । तूं जयश्रीस अंतरू नको ॥"

शाश्वत तत्त्वाचा उद्गार

या राष्ट्रीय आंदोलनाच्या काळांत तांबे यांनीं ज्या कविता रचल्या, त्यांतील बहुतेकांमध्यें निर्भयतेचा व प्रतिकाराचा संदेश, प्रगटपणें वा पर्या-

यानें, दिलेला आढळतो. त्यांतील तत्त्वें शाश्वत तर खरेंच, पण त्या वेळेस तें अत्यंत समयोचितहि होतें. एका कवितेंत ते म्हणतात, "जन पळभर म्हणतिल 'हाय हाय!' मी जातां राहिल कार्य काय? । सूर्य तळपतिल, चंद्र झळकतिल । तारे अपुला क्रम आचरितिल । असेच वारे पुढें वाहतिल, । होईल कांही अंतराय? । सखे-सोयरे डोळे पुसतिल । पुन्हा आपल्या कामीं लागतिल । उठतिल, बसतिल, हसुनि खिदळतिल,-। मी जातां त्यांचें काय जाय? । रामकृष्णहि आले, गेले । त्यांविण जग का ओसचि पडलें? । कुणी सदोदित सुतक धरिलें ? । मग काय अटकलें मजशिवाय ? ।

याच तत्त्वाचा पुरस्कार करणारी त्यांची एक कविता लोकप्रिय व चिरंजीव झाली आहे. ती म्हणजे—"मरणांत खरोखर जग जगतें; । अधि मरण, अमरपण ये मग तें । सर्वस्वाचें दान अधीं करि । सर्वस्वच ये स्वयें तुझ्या घरि । सर्वस्वाचा यज्ञ करीं तरि । रे । स्वयें सैल बन्धन पडतें । सीता सति यज्ञीं दे निजबळि । उजळुनि ये सोन्याची पुतळी, । बळी देउनी बळी हो बळी । यशोच पुढें पाऊल पडतें । "

भक्ताची आळवणी

मातेप्रमाणेंच राष्ट्रमातेचें आणि राष्ट्रमातेप्रमाणेंच जगन्मातेचेंहि प्रेम तांबे यांच्या अंतःकरणांतून वहात असे. एका कवितेंत ते परमेश्वराच्या वात्सल्याचें वर्णन करतात, तें असें-"निजल्या तान्ह्यावरी माउली दृष्टि सारखी धरी । तिचा फडीजा पदरीं निजला । जिजापतीकडे जरे त्याजला । कुरवाळुनि चिमण्या राजाला चुम्बी वरचेवरी ॥ असीच अजदी त्रिभुवनजननी, । पयत झोपल्या मज या सदनी? सुखदुःखाची स्वप्नें बघुनी कौतुकशी का त्यरी !"

'सर्व काहीं ईश्वरानें भरलेलें आहे.' त्याला कोणीं, काय अर्पण करावें ? तसें अर्पण करणें हा एक प्रकारचा उद्धटपणाच होईल, अशी भक्तिपूर्ण, विनम्र, निरहंकारी भावना तांबे यानीं 'अनंत-स्तोत्र' या कवितेंत व्यक्त केली आहे, ती अशी-मदीं त्या तुझें रूप गाऊं घजें, । स्वयंदीपका दीप दावूं सजें, । न ज्यावा जिथें पाय तेथें दिला, । वहू लाजलों भान येता मला. ।" तरी पण कवीला एक वस्तु परमेश्वरास अर्पण करण्याजोगी आढळली. तेव्हा तो म्हणतो, "हरि, अर्पावें काय तुला मीं ?। धूप, दीप, जळ, फूल, फळ तुझें कसें तुलाच वहावें ? । मीपण मम मी म्हणें तेंच मी अता आर्पितों भावें."

•

अवीट गोडीचा मध

साठीच्या घरात तांबे जाऊन पोहचले. त्यांच्या अतःकरणातील प्रतिभेवें मोहोळ सुकून गेलें. अशा स्थितींत १९३३ सालीं एका पुणेरी रसिकानें तांबे याना लिहिलें कीं, एक रसाळ कविता लिहून पाठवा. तेव्हा उत्तरादाखल तांबे यानीं रिकामे मधुघट' ही चार कडव्याची कविता पाठविली. 'आता कविता रचता येत नाहींत' असें निवेदन करणारी ही कविताच एक करुणरम्य असें हृदयंगम काव्य झालें आहे. त्यात त्यांच्या साऱ्या जीवनाचें कार्य जसें सामावलें आहे, तसेंच मृत्यूच्या छायेचेंहि स्वरूप रेखाटलेलें आहे. दोन्ही अवस्था सारख्याच ललित व भावनापूर्ण शब्दानीं त्यानीं रंगविलेल्या आहेत. तांबे याच्या काव्य-घटातील मधाची गोडी अवीट व अक्षय्य आहे. त्यांच्या काव्य-मंदिरावरील हा सुवर्ण-कळस एमप्रच पुढें देतों.—

" मधु मागशि माझ्या सख्या परी । मधुघटचि रिकामे पडति घरीं ! आजवरी कमलाच्या द्रोणीं । मधू पाजिला तुला भरोनी । सेवा ही पूर्वीची स्मरोनी । करि रोष न सख्या, दया करीं ॥ नैवेद्याची एकच वाटी । अता दुधाची माझ्या गाठीं । देवपूजेस्तव ही कोराटी । बाळगी अजुनी कशी तरी ॥ वरुण-तरुणिंचीं सलज्ज कुजबुज । वृक्षझऱ्याचें गूढ मधुर

गुज। संसाराचें मर्म हवें तुज, । मधु पिळण्या परि हें बळ न करीं। ढळला रे ढळला दिन सखया ! । सन्ध्याछाया भिवविति हृदया। अता मधूचें नाव कासया ! । लागले नेत्र रे पैलतिरीं॥"

'निसर्ग' हा इतर कवींच्या वर्णनाचा एक विषय असतो-पण अनेकांपैकीं एक; 'बालकवीं'च्या बाबतींत मात्र तो एकच एक विषय होता. त्यांची बहुतेक सर्वच कविता या एकमेव विषयाला वाहिलेली आहे. फार काय, बालकवींच्या काव्यांतून साकार झाला तो विषय म्हणजे निसर्ग आणि निसर्गानें वाङ्मयीन अवतार घेतला तो म्हणजे बाल-कवि असें म्हटलें तरी चालेल. ते निसर्ग पहात होते, नव्हे जगत होते. निसर्गाशीं बोलण्यांत, त्याची मैत्री जोडण्यात, त्याच्याशीं एकजीव होण्यात, त्यांचें सारें आयुष्य समाप्त झालें. त्यांच्या लेखणीवाटें जणुं निसर्गच अवतरत असे-आणि त्याचें नाव काव्य !

सौंदर्याचे पूजक

कवि कोण ? जो प्रौढवयातहि आपली बाल्यवृत्ति कायम ठेवतो तो ! "प्रौढत्वीं निज शैशवासि जपणें बाणा कवीचा असे" अशी खूण केशवसुतांनीं सांगून ठेवली आहे. त्या कसोटीस बाल-कवीइतके पुरे कोणीच उतरत नाहीं. त्यांची ती लडिवाळ भाषा, त्यांच्या त्या स्वच्छंदी

कल्पना आणि त्याचा तो सृष्टिमातेशीं *प्रेमळपणा* यावरुन बाल-कवि हे वृत्तीनें आमरण बालच राहिले होते हें उघड दिसतें. आजूबाजूला राजकीय आंदोलनाचे झंझावात सुटलेले असोत कीं सामाजिक क्रांतीचे वणवे पेटलेले असोत, बाल-कवींचें मन निसर्ग-प्रेमातच गुंग ! त्याची महत्त्वाकांक्षा कोणती ? "सुमकोशीं, आपोआप । क्षण घ्यावी साखर झोंप " फुलाच्या पुड्यात फुलपाखराप्रमाणें पहुडावें हेंच त्याच्या जीवनाचें अंतिम साध्य ती झोंप संपल्यावर तुम्ही काय करणार ? असें कोणी विचारलें, तर बाल-कवि लगेच सांगतात, "डोलताचि जागें व्हावें । हासतची गुंगत जावें । " डोलावें बागडावें गावें, अशी आनंदमय, स्वप्नमय, काव्यमय अभिलाषा बाल-कवींची होती. जगात जें जें सुंदर असेल, त्याचें ते भोक्ते होते. म्हणून त्याना सदैव वाटे, "सुंदरतेच्या सुमनावरचें दव चुंबुनि घ्यावें । चैतन्याच्या गोड कोवळ्या उन्हात हिंडावें । "

खानदेशातील त्रिमूर्ति

असे काव्यमय जीवन जगणारे बालकवि यांचें संपूर्ण नाव त्र्यंबक बापूजी ठोमरे. त्याचा जन्म ता. १३ ऑगस्ट १८९० रोजीं खानदेशातील धरणगावं येथें झाला. केशवसुत, विनायक व बालकवि ही आधुनिक काव्य-त्रिमूर्ति कान्हदेशाच्या कुशींतूनच जन्मली. बालकवींचे वडील फौजदार होते. त्याच्या नोकरीच्या बदलीमुळें बालकवींचें बालपण खान देशाच्या अनेक खेड्यात गेलें. त्यामुळें निसर्गाचे ठसे त्याच्या कोमल मनावर उमटले. त्याना दोन भाऊ व दोन बहिणी होत्या. पैकीं ज्येष्ठ बहीण जिजी यानीं त्याना काव्याची गोडी लावली, त्यांचेकडून सत्-वाङ्मय वाचून घेतलें आणि त्यानीं कविता केल्यावर त्याना प्रोत्साहन दिलें. बालकवींनीं पहिली कविता लिहिली ती वयाचे दहावे वर्षी-एका लग्नाच्या गडबडींत-तीहि निसर्ग-वर्णनपरच आहे. त्यानीं लहानपणींच मोरोपंतांचें समग्र आर्याभारत वाचलें होतें. त्याचें अनुकरण करून त्यानीं काहीं आर्याहि रचल्या. फुलाचें वेड त्याना लहानपणापासून असे. सर्वच भोंवतालच्या काहीं तासन्तास ते बसत व सृष्टि-सौंदर्याचें आकंठपान करीत.

पहाटे उठून ते बागेंत जात, फुलांपुढें निरखीत, तन्मय होत व क्षितिजावरील अरुणोदयाची शोभा चित्तात साठवीत.

कीर्तीचें कोंदण

एरंडोल येथें बालकवींचें मराठी शिक्षण झालें व धुळे येथें इंग्रजी शिक्षण सुरू झालें. वयाचे सोळावे वर्षी एका राष्ट्रीय शाळेंत शिक्षकाचेंहि काम त्यांनीं केलें. एका 'वनवासी' कीर्तनकाराबरोबर दोन महिने राहून त्यांनीं उज्जयिनीपर्यंत प्रवास केला. निसर्गाचा सहवास व देशाचा प्रवास यामुळें त्याचें कवि-मन पुष्ट होत गेलें. १९०२ पासून ते प्रासंगिक काव्यें रचू लागले. बाल कवींच्या काव्य प्रभेला कीर्तीचें कोंदण लवकर लाभलें. त्यांच्या वयाच्या १७ वे वर्षी, १९०७ सालीं, जळगाव येथें 'पहिलें महाराष्ट्र कविसंमेलन' भरलें. त्यांत हा सडपातळ अंगाचा पण तेजस्वी डोळ्याचा मुलगा उभा राहिला व 'अल्पमती मी बालक, नेणें काव्य शास्त्र व्युत्पत्ति। कविवर्यांनो, मंदिर बोबडे बोल धरा परि चित्तीं' असें समय-स्फूर्त पद म्हटलें. अध्यक्षांनीं त्यांना 'बाल-कवि' ही पदवी दिली आणि एक पागोटें व जरीकाठी उपरणें देऊन त्यांचा गौरव केला.

१९०९ सालीं बडोदें येथें साहित्य संमेलन भरलें असता, तेथें बाल-कवि स्वयंसेवक होते. त्यांनीं आपल्या कविता रे. टिळक, श्री. तात्यासाहेब कोल्हटकर, श्री. तात्यासाहेब केळकर इत्यादि प्रतिष्ठित साहित्यिकांना वाचून दाखविल्या, त्या ऐकून सर्वांची मर्जी त्यांचेवर बसली—टिळकांची तर विशेषच. त्यांनी त्यांना नगर येथें आपल्या घरीं नेलें, कारण त्यावेळीं बालकवींची प्रकृति खालावलेली होती. टिळकांचें घर म्हणजे काव्याचें माहेरघर. तेथें बालकवींची कविता चोहोअंगानीं बहरली. तेथें त्यांना चाळीस दिवसांचा विषमज्वर झाला असतांना लक्ष्मीबाई टिळकांनीं आईप्रमाणें त्यांची सेवाशुश्रूषा केली. सुमारें दोन वर्षें तेथें काढल्यावर, १९११ सालीं बालकवि पुण्यास गेले, साहित्य-सम्राट केळकरांनीं त्यांना 'केसरी'चे सहसंपादक नेमलें. ता. १३ जानेवारी १९१२ च्या 'केसरी'त बालकवींनीं 'अर्वाचीन कवि' हा लेख लिहिला. त्या

नोकरीचा राजीनामा देऊन बालकवि नगर येथें परत गेले व मिशन हायस्कुलात शिक्षक म्हणून काम करू लागले. तेथें वीस रुपये पगारात त्यांनीं आपलें स्वतंत्र बिऱ्हाड थाटलें.

अपघातानें अकाल-निधन

मिशनऱ्यांना मराठी शिकविण्याच्या निमित्तानें दरवर्षी ते उन्हाळ्यात महाबळेश्वरास जात. तेथील पर्वतराजि व वृक्षराजि यांच्याकडे पहात-पहातच व मित्रमैत्रिणींच्या गप्पागोष्टींत रंगतरंगतच त्यांनीं 'निर्झर' रचला व 'संध्या रजनी' रंगविली. 'निर्झरासारखी कविता मला त्यानेळीं करता येईल तेव्हाच मी खरा कवि होईन' असें गोविंदाग्रज म्हणत. त्यांच्या मैत्रीचा लाभ बालकवींना १९१४ पासून झाला. त्या वर्षी ते पुनः पुण्यास गेले. या वेळच्या वियोगास उद्देशूनच रे. टिळकांनीं 'पाखरा, येशिल कधि परतून!' ही वात्सल्यानें ओथंबलेली कविता रचली. १९१६ मध्यें बालकवि पुनः पुण्याहून नगरास परत गेले व शिक्षकी करू लागले. १९१८ सालीं ता. ३० एप्रिल रोजीं ते जळगाव येथें भाचीच्या लग्नासाठीं चालले होते. चैत्र शुद्ध नवमीचा दिवस! भादली स्टेशनावर रेल्वेचे रूळ ओलांडताना त्यांच्या अंगावरून मालगाडी गेली व एका काव्यमय जीवनाची समाप्ति झाली. 'स्वप्नातच व्हावा अंत' ही त्यांची दारुण मनीषा अशी पुरी झाली! 'येईल एक परि धन्य दिवस सौख्याचा। जो करिल तुझ्यासह अन्त तुझ्या गीताचा।' हें त्यांनीं 'पाखरास' उद्देशून केलेलें भीषण भवितव्य खुद्द त्यांच्याच बाबतींत खरें ठरलें, हें मराठी भाषेचें दुर्दैव!

निराशेची मीमांसा

प्रकृतीचा आजार, आर्थिक ओढाताण, त्यामुळें स्थित्यंतरें–इत्यादि रहाटतर अनुभवानीं बालकवींच्या हृदयाचे 'कोळसे' झाले होते, 'दुर्दैवं जिवंतपणींच मी मरण अनुभवीत आहें' असे तीव्र निराशेचे उद्गार त्यांनीं एका पत्रात काढले आहेत. बहुधा सर्वांच्या वाट्यास येतात तींच संकटें त्यांच्या

नधिरी येतात, पण त्यांचें मन संवेदनक्षम व हळूवार असल्यानें त्या सुखदुःखांचे स्वरूप त्यांना विराट व विकाळ भासतें. सराफाच्या तरल ताजव्यांत केशरी काडी पडली, तरी केवढी हालचाल होते! बाल–कवींचें मन सौंदर्याला आसुसलेलें व प्रेमाला भुकेलेलें! त्याला रुक्ष व्यवहाराचे काटे-कुटे व दगडधोंडे पाहून या जगाचाच वीट येणें साहजिक होतें. आत्महत्या करण्यापर्यंतहि त्याच्या निराशेची धाव जाई.

प्रेम, सौंदर्य व आनंद

बाल–कवींचें काव्य बहुधा एकाच रसानें भरलेलें आहे–आणि तो रस म्हणजे प्रेम. त्यांच्या काव्यांतून एकच सूर ऐकूं येतो–आणि तो म्हणजे निसर्ग–वर्णनाचा. त्यांच्या काव्याचा संदेश एकच–आणि तो म्हणजे "आनंदीआनंद गडे." त्यांची काव्य–सृष्टि एकरंगी आहे. त्यांचा "अरुण" अवलोका, "अष्टदिशांचा गोफ" पहा, 'फुलराणी' न्याहाळा, 'निर्झरास' निरखा, "तारकांचें गाणें" ऐका,—सर्वत्र सौंदर्य, प्रेम, आनंद यांचेच सुवर्ण–कण उधळलेले आढळतील. क्वचित् कोठें 'धर्मवीरां'सारखी वीररसाची ललकारी, तर क्वचित् 'निराशे'सारखी करुण तान कानावर येईल. पण तो अपवादच. तो त्यांचा नित्यधर्म नव्हे. त्यांचा स्वभावधर्म म्हणजे 'गिरिशिखरें वनमालाही' यांत रमणें हाच..'सृष्टि मला हासविते, स्वर्गसौख्य दाखविते' या काव्यानंदांत ते सदैव गुंग असत. त्या तंद्रींत डोलत असताना जे सहज उद्गार त्यांच्या मुखावाटें बाहेर पडत, ते म्हणजेच त्यांचें काव्य—भांडार. त्यांच्या एका कवितेसंबंधीं डॉ. माधवराव पटवर्धनहि एका चिकित्सक लेखांत असा गौरवपूर्ण अभिप्राय देतात कीं, "फुलराणी ही नितांतसुंदर कविता मयपासून इतिपर्यंत अवतरणीय व संस्मरणीय आहे." त्यांच्या सर्वच कवनांतील मार्दव व माधुर्य केवळ अप्रतिम आहे. डॉ. पटवर्धन असेहि कबुली देतात कीं, "केशवसुताच्या प्रतिभेचें रत्न अधिक मोठें व विविध-रंगी असेल, पण बालकवि या हिरकणीचें पाणी काहीं और आहे." सृष्टिवर्णनाचा एकच रंग बालकवींच्या सर्व काव्यावर चमकत आहे खरा,

पण त्याची चमक इतकी अलौकिक आहे कीं, तिची सर दुसऱ्या कोण-त्याहि आधुनिक मराठी कवीला येत नाहीं.

कवीचा स्वभावधर्म

' मुलाचे पाय पाळण्यात ' दिसतात असें म्हणतात, त्याप्रमाणें बाल-कवींची ' अगदीं पहिली कविता ' ' वन-मुकुद ' ही आहे. तींत आरंभीं वनातील वृक्ष–वेलींचें वर्णन असून पुढें मुकुदाच्या मुरलीचें रूपक रचलें आहे. या पहिल्या कवितेंतहि किती नाजूक पदलालित्य आहे, पहा. "अशा वनीं मीं ऐकिली मुरली । तिला ऐकूनि वृत्ति निमाली । काय वर्णू त्या सुस्वर नादा । पुढें पाहिलें रम्य मुकुदा ॥ "

' शारदेस ' वदन करताना कवि आपली भूमिका तिजपुढें पुढील शब्दानीं माडतो. ' निर्झरमय काननमय, गायनमय दिव्य जाहला देह. ' कवीला शारदा कशी, कोठें दिसते ? तर रविकिरणीं भासतसें कीं निर्झर-ताडवात नाचतसें । पुष्पावर हासतसें रूप तुझें क्षणिक मानवास दिसे. "

निसर्गाचा प्रभाव

जग अपूर्ण आहे, दु खमय आहे याचा खेद करता करता कवीला त्या अपूर्णतेतच सुख वाटू लागलें. अपूर्ण जगाला पूर्ण करण्याचे कर्तृत्वशाली ध्येय त्यानीं ' दोष व प्रीति ' या कवितेंत रगविलें आहे तें असें, ' गड्या पूर्णा ! मज आस तुझी नाहीं. । सख्या न्यूना ! ये मार मिठी देही ! प्रीति, माझ्या हृदयात करी वास न्यूनतेला पूर्णत्व द्यावयास ! "

सऱ्या दु खावर रामबाण रसायन कविजवळ आहे ते म्हणजें निसर्गाचें सान्निध्य ' कवीची इच्छा ' त्यानीं अशी सागितली आहे. सुमकोषीं आपोआप । क्षण घ्यावी सारस झोप । डोलतची जागें व्हावें । हासतची गुणत जावें, सत्याचें स्वप्न पहावें । सत्यानें स्वप्नें घ्यावें स्वप्नींही स्वप्नें बघत । स्वप्नातच व्हावा अत । निसर्गात तल्लीन होऊन आनद कसा लुटावा याचा मार्ग दाखविताना कवि ' कवीची इच्छा ' या कवितेंत म्हणतो. तुला मधाचें गुणगें । गुणतची चुंबुनि घ्यावें गुणतची होउनि जावें । त्वदाधीन जीवें भावें ! गु गु गु गु जोंवरती । टदतेची पदवे

माती तरलित हो हृदयज्योती । दिव्य सूर श्रवणी येती. मुग्धमधुर हास्यावरले । बिंदुकिरण कलिकेमधले, । हृदयतार हालविणारे । मनस्ताप मालविणारे मनोवृत्ति कालविणारे । अंधकार घालविणारे दिव्य तरंगी तरणारे । गोड गोड गुंफित सारे.

आपल्या मधुर काव्याच्या पुरांत जगातील निराशा बुडवून टाकू, 'अशी हिंमतहि कवीच्या अंगी पुढें पुढें स्फुरण पावूं लागली. 'अतृप्ति' या कवितेंत तो अशी प्रतिज्ञा करतो, "पाण्याच्या गोड सुरात । बुडवून जगाला देऊं । स्वानंद सुखद राज्यात । संत्रस्त जिवाला नेऊं । या अपूर्ण जगतासंगें । मन तृप्ति पधींहि न पावे मग मञ्जु गायनासंगें । चा, चा न उडुनि तें जावें ! " तसेंच, तो म्हणतो " दुष्ट मत्सरी जगतापरतें । प्रेमाचें साम्राज्य सभोंतें । बनवुनि राहुं ॥ "

गुप्त सौंदर्याचे उघडे खजिने

स्वतः बालकवि सृष्टीचे गायक होते–निसर्गाचे पूजक होते. विश्वातील वस्तुवस्तूंत जें सौंदर्य लपलेलें आहे तें ते शोधून काढीत व इतरांना दाखवीत. त्याचीं सारीं निसर्ग-गीतें म्हणजे अशा गुप्त सौंदर्याचे उघडे खजिने होत. 'अरुण' हा त्या निसर्ग-गीताचा राजा. अचेतन वस्तूंवर मानवी धर्माचे आरोप करून सृष्टिदेवतेचें वर्णन बालकवींनीं सुंदर शब्दानीं व मधुर कल्पनानीं केलें आहे. तें असें–"पूर्व दिशा मधु मृदुल हासते गालींच्या गालीं,। हर्षनिर्भरा दिशा डोलती या मंगल काली ॥ हे सोन्याचे, रक्तवर्ण हे, हे पिवळे काहीं—रम्य मेघ हे कितेक नटले मिश्रित रंगाहीं. ॥ "

अरुणोदयाचे वेळीं पूर्वेकडील आकाशावर लालिमा पसरलेला असतो. त्यावर बालकवींनीं पुढील मनोहर उत्प्रेक्षा लडिवाल भाषेंत केल्या आहेत– "अरुण चितारी, नभ:पटाला रंगवितो काय, । प्रतिभापूरित करी जगाला कीं हा कविराय ! । की, नव युवती उषासुंदरी दारीं येवोनी । रंगवल्लिका रम्य रेखिते राजस हस्तानीं ! ॥ किंवा 'माझी चोरुनि नेली मोत्याची माला'। म्हणुनि नभःश्री रुसली, आली लाली गालाला ! । प्रगट जाहलें श्रीरामाचें पुष्पक किंवा हें ?। कीं, सोन्याची पुरी द्वारका लखलखते आहे? "

पुढें सूर्योदय होऊन पांढरा शुभ्र प्रकाश सर्वत्र पसरला, तेव्हांचें वर्णन

बालकवींनें सुकुमार शब्दांत केलें आहे. "परस्परांना दिशा म्हणाल्या प्रेमळ वचनानीं "विरह-काल संपला गा गडे प्रेमाचीं गाणीं। या मेघाच्या कुंजामध्यें ही लपली कोण? तिला बोलवा-पुरे गडे ग। हा तुमचा मान!"

मानवी भावनांचा आरोप

दिवसाच्या प्रारंभींची संध्या रंगविणान्या बालकवींनीं दिवसाच्या समाप्तीनंतरची संध्यादि तितक्याच लाडिक शब्दांनीं, कोमल कल्पनांनीं व नादमधुर रचनेनें 'संध्यारजनी' या काव्यांत रंगविली आहे. सूर्य दृष्टीआड झाला तरी पश्चिम दिशेच्या गालावर प्रेमाची लाली कायम आहे हें पाहून "थक्क होउनी दिशा म्हणाल्या 'काय मोहिनी ही। प्रेम-समाधी अजुनि खुळीची या उतरत नाहीं।"

संध्याकाळीं आकाशांत एक एक तारका हळुहळु उगवतांना दिसते. त्या त्यांच्या दर्शनाचें वर्णन कवीनें किती कौशल्यानें केलें आहे तें पहा— "संध्येच्या खिडकींत येउनी ही हंसरी तारा। हळूंच पाहते खुणाविते ही 'या-या' कोणाला?॥ पलिकडचा तो तेजोमय नव पडदा सारून। बघते, हंसते, क्षणांत लपते, ही दुखरी कोण?॥"

एक-दोन करतां करतां लाखो तारकांनीं आकाश भरून गेलें. त्या तारकांवर एकामागून एक उत्प्रेक्षांचे अलंकार कवि कसे चढवित आहे तें पहा—"आली होती भरती, आतां अस्त समुद्राला,। त्या लाटांतुन काय सांडल्या या मौक्तिकमाला?। कल्पतरूचीं पुष्पें उडालीं कीं वाऱ्यावरती? आकाशींच्या गंगेला कीं बुदबुद हे येती?। नव टिक्ल्याची चंद्रकळा कीं गगनश्री नेसे?। स्वर्गीचें भांडार उघडलें कीं रात्रारसे?। विश्वाधीश्वरावर टोप चढविला हिऱ्या-माणकांचा! मंगळ मंगल जिकडेतिकडे जय मांगल्याचा!"

प्रतिभेचा बहर

सारें हिरवें गवत! त्यास उगवलेली एक नाजूक कळी! तिचें रूप उरलें सूर्य-किरणांशीं. तेव्हां तिचा भाऊ-वारा-संध्याकाळीं तिची थट्टा

करूं लागला. रात्रीं तिला प्रीतिचीं स्वप्नें पडलीं आणि प्रातःकालीं तिचें लग्न रविकिरणाशीं झालें. साराच स्वच्छंद कल्पनेचा मधुर खेळ ! तो खेळ बालकवि यशस्वीपणें खेळले आहेत.' गेय चाल, सुगम शब्द शब्दांची पुनरुक्ति, त्याचें नादमाधुर्य, अनुप्रासादि अलंकार, रेखीव सृष्टीवर्णनें, तल्लीनतेची भावना आणि या सर्वांतून प्रेमाचा व मांगल्याचा ओतप्रोत भरलेला संदेश !—हे बालकवींचे सारे गुण या एका कवितेंत एकवटलेले दिसतात. त्यांच्या रम्य प्रतिभेचा हा तळपता तुरा होय. एकदा वाचली कीं ती पाठ व्हावी आणि पाठ झाली कीं सदैव गुणगुणत रहावी अशी ही गोड, रसाळ, हंमरी कविता आहे. तिचे काहीं कण पुढें दिले आहेत. "हिरवे हिरवे गार गालिचे—हरित तृणाच्या मखमालीचे—त्या सुंदर मखमालीवरतीं फुलराणी ही खेळत होती ! आईच्या मांडीवर बसुनी—झोंके घ्यावे, गावीं गाणीं; । याहुनि ठावें काय तियेला—साध्याभोळ्या फुलराणीला ? पुरा विनोदी संध्यावात। डोल डोलवी हिरवें शेत; तोच एकदा हांसत आला—चुंबुन म्हणे फुलराणीला॥' फुलराणीचें लग्न ठरलें ! मंडप घातला, वऱ्हाडी जमले. त्यांचें वर्णन—"तेजोमय नव मंडप केला,—लख्ख पांढरा दहा दिशांला, जिकडे तिकडे उधळित मोतीं—दिव्य वऱ्हाडी गगनीं येती। लाल सुवर्णी झगे घालुनी—हांसत हांसत आले कोणी; कुणी बांधिला गुलाबि फेटा—झगमगणारा सुंदर मोठा, आकाशीं चंडोल चालला। हा वाङनिश्चय करावयाला; हें थाटाचें लग्न कुणाचें ? साध्या भोळ्या फुलराणीचें "

' आणि लग्नांत मंगल वाद्यें नकोत का ? तीं कोण आणणार ? अर्थात सृष्टि—देवताच. कोण कोणतें वाद्य वाजवितो तें ऐका. " गाउं लागले मंगलपाठ—सृष्टीचे गाणारे भाट । वाजवि सनई मारुतराणा—कोकिळ घे तानावर ताना । नाचुं लागले भारद्वाज—वाजविती निर्झर पखवाज । नवरदेव सोनेरी रविकर—नवरी ही फुलराणी सुंदर । लग्न लागतें । सावध सारे । सावध पक्षी, सावध वारे । दंवमय हा अंतःपट फिटला—भेटे रविकर फुलराणीला ॥ "

सृष्टिसौंदर्याचीं नाना रूपें

या शाखेवरून त्या शाखेवर उड्या मारणारा पक्षी ! बालकवींनीं केवळ

आपल्या शब्दांच्या साहाय्यानें तो 'अष्टदिशाचा गोफ' या कवितेमध्यें वाचकाच्या डोळ्यापुढें उभा केला आहे.

"बाल विहग आनंद मूर्तिमान् झुलतो गगनात । क्षणभर येथें क्षणभर तेथें, भिंगोरी साची ॥ गिरिशिखरांचें गोल फूल हें साध्य तरंगांनीं । झुलुनि त्यातला पराग कीं हा भरभरतों गगनीं ? ॥ सुंदरतेच्या सुमनावरचें दव चुंबुनि प्यावें । चैतन्याच्या गोड कोंवळ्या उन्हात हिंडावें ॥" शेवटच्या या दोन ओळींत बालकवींचें सारें जीवन ध्येय किती सुंदरपणें व्यक्त झालें आहे !

अंगणातील बालिका, तशाच आकाशातील तारका. त्या 'तारकांचें गाणें' गाताना बालकवि म्हणतात, "कुणि नाहीं ग कुणि नाहीं । आम्हाला पाहत बाई । शांति दाटली चोंहिकडे । या ग आता पुढें पुढें । लाजत लाजत । हळूच हासत । खेळ गडे मेळूं काहीं । कोणीहि पाहत नाहीं. ॥ पेरुनि या इकडे तिकडे । थोडेसे दवबिंदु गडे । या निर्मल अवकाशात प्रेमाचें पेरूं शेत ॥"

सुरेख शब्द-चित्रें

'श्रावणमास' हेंहि काव्य अतिशय मधुर व मनोहर आहे. त्यातील शब्दांचें मार्दव व माधुर्य अप्रतिम आहे. पावसाच्या सरीप्रमाणें शब्दांच्या पंक्ति सरासरीनें पडत आहेत. स्त्रियांचीं आणि पाखरांचीं, हरिणींचीं आणि गाईंचीं, चाफ्याचीं आणि पारिजातकाचीं शब्दचित्रें तर कमालीचीं सुंदर आहेत. त्याचे काहीं नमुने—"श्रावणमासीं हर्ष मानसीं हिरवळ दाटे चोहिंकडे, क्षणात येतें सरसर शिरवें, क्षणात फिरुनी ऊन पडे । वरतीं बघता इंद्रधनूचा गोफ दुहेरी विणलासे । मंगल तोरण काय बांधलें नभोमंडपीं कुणि भासे । उठती वरती जलदावरती अनंत संध्याराग पहा । सर्व नभावर होय रेखिलें सुंदरतेचें रूप महा । पडरड करुनी भिजले अपुले पंख पाखरें सावरिती, सुंदर हरिणी हिरव्या कुरणीं निज बाळांसह बागडती ॥ देवदर्शना निघती ललना, हर्ष माइना हृदयात । वदनीं त्यांच्या वाचुनि घ्यावें श्रावण महिन्याचें गीत ।"

रंगांची शोभा

सृष्टींतील झाडें, वेली, फुलें, डोंगर, गवत इत्यादी वस्तूंच्या रंगांच्या छटाहि न्याहाळण्याइतकी बालकवींची दृष्टी सूक्ष्म आहे. 'पाऊस' या कवितेंत ते म्हणतात, "कृष्ण कुणी काजळिच्या शिखराणी ! नील कुणी इन्द्रमण्याच्या कांतिहुनी ! गोकर्णी मिश्र जांभळे तसे कुणी; ॥ मधु मोती भूवरती भरभर ओती !" तसेंच मेघांचा वापूस' यामध्यें रंगाची शोभा वर्णितांना बालकवि लिहितात, "फिकट निळीनें रंगविलेला कापुस मेघांचा वरुनि कुणी गुलजार फिरवला हात कुसुंभ्याचा। त्यांतहि हंसली मंदपणें ती चंद्रकला राणी । कडेकडेच्या मेघांवर ये मोत्यांचें पाणी । इंद्र निळाचा रंग चढवी गिरिच्या अंगाला । मधुन जळाची शुभ्र शोभते ती मोहन-माला ॥"

अलौकिक निसर्ग-गीत

आधींच बालकवींची चित्तवृत्ति आनंदी व निसर्गात रमणारी, त्यांत ते महाबळेश्वराच्या उच्च स्थानीं, शीतल हवेंत, उंच उंच पर्वतराजि व हिरवी हिरवी वृक्षराजि पहात हिंडत होते. वर आकाशांत उगवत्या किंवा मावळत्या सूर्याचे पिवळे-तांबडे-जांभळेहि रंग निरखीत होते; तर खालीं खोल खोल दऱ्यांतून कधीं उड्या मारीत तर कधीं वळणें घेत, धावत-नाचत जाणारे झरे आपल्या दृष्टींत साठवीत होते. आणि त्यांच्याबरोबर होतीं, त्यांच्याशीं समरस होणारीं दत्तोपंत व ताराबाई हीं ठिळकांचीं मुलें. अशा या संजीवक वातावरणांत बालकवींना 'निर्झरास' हें अलौकिक काव्य स्फुरलें. त्यात त्यांच्या सर्व काव्य-गुणांचें संमेलन झालेलें आढळतें. त्यामुळें हें एकंदर काव्य म्हणजे एक सुरेल संगीतच बनलेलें आहे. त्याचे कांहीं मासले पहा-"गिरिशिखरें वनमालाही । दरी दरी घुमवित येई ! कल्याणहनि घेऊन उड्या । खेळ खेळावलशी फुगड्या । घे लोळण खडकावरती । फिर गरगर अंगाभवतीं, । जा इदुडदु वळसे घेत । लपत छपत हिरवाळींत । पाचूंचीं हिरवीं रानें । झुलव गडे, झुलुझुलु गानें ॥"

या सुंदर निसर्गावर श्रीकृष्णाचें रूपक चढवून कवि म्हणतो, "मुरली-

च्या काढित ताना। वृंदावनिं खेळे कान्हा, धुंद करुनि तो नादगुणें। जडताही हसवी गानें। दिव्य तयाच्या वेणुपरी। वृद्दि निर्झरा! नवल परी– गाउनि हें झुळुझुळु गान। विश्वाचें हरिलीं भान। गोपि तुझ्या हिरव्या वेली। रास खेळती भवताली। तुझ्या वेणुचा सूर तरी। चराचरावर राज्य करी!"

जगात सत्याचा शोध शास्त्रज्ञ करतात आणि लपलेलें सौंदर्य कवि लोक हुडकून काढितात. शास्त्रीय सत्य हें दुपारच्या उन्हाप्रमाणें तेजस्वी पण रखरखीत असतें आणि काव्यातील तत्त्व हें मध्यरात्रीच्या चादण्याप्रमाणें मंद पण मधुर असतें या दोघांचाहि हेतू मानव-समाजातील प्रेमभाव व ऐक्यभाव वाढीस लावून साधुत्वाची स्थापना करणें हाच असतो. सत्य, शिव व मंगल या त्रिमूर्तीचें अद्वैत असतें. तें ज्याच्या काव्यात जितक्या प्रमाणात असेल तितक्या प्रमाणात तो कवि श्रेष्ठ. सुंदर सजावटीनें व मधुर भाषेनें सत्य सिद्धांत वाचकांच्या गळीं उतरविण्याचें कार्य श्रेष्ठ कवि करीत असतात अशा श्रेष्ठ कवींमध्यें स्थान पावणारे बाल-कवि हे एक होत.

बा. भ. बोरकर : : : ३०

एक काळीसावळी बुटकी मूर्ति व्यासपीठावर उभी राहिली. तिच्या तोंडून आपल्या काव्याचे सरूप सूर बाहेर पडू लागले. पण श्रोत्यांचा उत्साह उतू चालला होता. 'गाड्याबरोबर नळ्याची यात्रा,' त्याप्रमाणें

साहित्य—संमेलनाबरोबर काव्य—गायनाचा कार्यक्रम होत असतो तो ऐकण्यासाठीं जे लोक जमतात, त्यांचें लक्ष बहुधा गायनाकडेच जास्त, काव्याकडे कमी. एक जलसा, जत्रा किंवा गोंधळ असेंच स्वरूप बऱ्याच काव्य-गायनाच्या कार्यक्रमांना उच्छृंखल व उथळ श्रोतृवर्ग आणून देतो. बडोद्यासहि तसाच श्रोतृगण जमलेला होता. १९३४ सालीं तेथें 'महाराष्ट्र साहित्य संमेलन' भरलें असतां रात्रींच्या वेळीं काव्य-गायनाचा 'समारंभ' चालू झाला हजारो स्त्री-पुरुषांनीं सभागृह ठेचून भरलें होतें एकामागून एक जुने-नवे कवि व्यासपीठावर येऊन जनता-जनार्दनापुढें हजेरी देत होते नव्या कवींना प्राय अर्धवट काव्य म्हणूनच व्यासपीठ सोडण्यास श्रोतेमंडळी भाग पाडीत. अशा नव्या, अज्ञात कवि-जनांपैकींच एकजण पुढें आला. त्याची बुटकी मूर्ति व्यासपीठावर दिसू लागताच श्रोत्यांनीं ओरडा सुरू केला त्यानें आपल्या कवितेची गद्य प्रस्तावना सांगण्यास

सुरात केली. त्याचे कोंकणी उच्चार व सानुनासिक सूर याचा विलक्षण-पणाच श्रोत्यांच्या हुल्लडबाजीला पुरेसा होता. पण त्या उसळत्या उत्साहाच्या अनावर लाटा क्षणार्धात थमल्या. 'दिव्यत्वाची जेथ प्रतीती' इत्यादि उदात्त भाव त्यांचे मनात शिरू लागले 'गाळुनिया भाळींचे मोती' या-सारख्या मनोहर पद–लालित्याने नटलेल्या पंक्ति श्रोतृवृंदाच्या कानात शिरू लागल्या, तसतसे त्यांच्या हृदयातील वादळ शमत गेले आणि मग 'शांतिशिरीं मन चवऱ्या ढाळी' असा भास होत होत, काव्याच्या अखेरीस श्रोत्यांच्या भावना पुऱ्या जिंकल्या गेल्या. त्यांनी गुण–ग्राहकतेने टाळ्यांचा एकच कडकडाट केला व 'तेथें कर माझे जुळती' याचा साक्षात् अनुभव घेतला. नंतर 'मुशाफिर' ही कविताहि सारगीप्रमाणे तेथे रंगली. कार्यक्रम पूर्ण झाल्यानंतर, मध्यरात्रहि उलटल्यावर, केवळ कविमंडळामध्ये, माधवराव पटवर्धन यांनी निवडक काव्य–गायनाचा एक खास कार्यक्रम घडवून आणला, त्यात या छुटक्या मूर्तीने—बोरकरांनी-आपल्या काव्याचा सारा पिसारा उलगडून दाखविला त्याचे कौतुक सर्व कवींनी मनोभावे केले–माधवरावांनी तर खूप उत्तेजन दिले. जणू या संमेलनात हे नवे मोलाचे रत्नच आपल्या हातीं आले अशा भावनेने ते बोरकरांकडे अभिमानाने पहात होते. तेव्हापासून बोरकरांच्या काव्याची कीर्ति कलेकलेने एकसारखी वाढत आहे.

क्रान्तीच्या आंदोलनांत

बाळकृष्ण भगवंत बोरकर यांचा जन्म गोमंतकातील कुडचडे या गावीं ता. ३० नोव्हेंबर १९१० रोजीं झाला. गोमंतक म्हणजे सृष्टि–सौंदर्याची खाण. तेथील राया, तेथील समुद्र व तेथील वन–सृष्टि यावर बाळकृष्णाचें कवि–मन 'चरत होतें.' आपल्या जन्मग्रामीं चोरवर मराठी दोन यत्ता शिकले–तेवढेंच त्यांचें मराठीचें शिक्षण! पुढें पोर्तुगीज व इंग्रजी या भाषांचा अभ्यास गोमंतकातील परिस्थितीमुळें त्यांना करावा लागला. धारवाड येथें इंग्रजीच्या सात यत्ता तीन वर्षांत पुऱ्या करून ते १९२८ सालीं प्रवेश–परीक्षा उत्तीर्ण झाले. नंतर एक वर्ष

कर्नाटक कॉलेजात त्यानीं काढलें. पण शिक्षणाच्या पुढील पायऱ्या चढणें त्याना गरिबीमुळें शक्य झालें नाहीं. ते सर्वांत वडील चिरंजीव. म्हणून त्याचेवर संसाराची जबाबदारी. ती पार पाडण्यासाठीं पोर्तुगीज ट्रेनिंग कॉलेजचें प्रमाणपत्र मिळवून त्यानीं १९३९ सालीं प्राध्यापकाचा पेशा पत्करला. खाजगी व सरकारी हायस्कुलात शिक्षक म्हणून त्यानीं सोळा वर्षें काढलीं. पण गोमंतकातील स्वातंत्र्याचें आंदोलन सुरू होताच त्याचें मन अस्वस्थ झालें व त्यानीं १९४६ सालीं राजिनामा दिला. त्यानीं गोमंतकातील राजकीय आंदोलनात भाग घेतला. त्यामुळें तेथील सरकारनें त्याना गोमंतकात प्रवेश करण्यास बंदी केली. तरी भारतात राहून ते ' आमचा गोमंतक ' नावाचें वृत्तपत्र चालवून गोमंतकीय आंदोलनास कुमक पुरवीत होते. मुंबईंत चाललेल्या गोमंतक स्वातंत्र्याच्या चळवळीसहि ते हातभार लावीत होते. सध्या त्यानीं रामायणाच्या धर्तीवर 'महात्मायन' नावाचें महाकाव्य ओव्यांमध्यें रचण्यास प्रारंभ केला आहे व पुणें येथें वास्तव्य केलें आहे.

संत-वाङ्मयाचे संस्कार

आतापर्यंत त्याचे चार काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. त्याशिवाय ' मावळता चंद्र,' ' भावीण ' वगैरे कादंबऱ्या, ' कागदी होड्या 'सारखे लघुनिबंध आणि कांहीं अनुवादित पुस्तकेंहि त्यानीं महाराष्ट्रीय रसिकाना सादर केलीं आहेत. लहानपणापासून त्याच्या भावनेवर संत वाङ्मयाचे संस्कार झाले आहेत. त्यात ज्ञानेश्वरीचा तर विलक्षण प्रभाव पडलेला आहे. स्वामी रामतीर्थ व विवेकानंद, टॉलस्टॉय व टागोर प्रभृति आधुनिक ऋषि मुनींच्या उदात्त भावाची छाप त्याचे मनावर पडली. काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत प्रवास करून त्यानीं अनुभवानें धन विपुल जमविलें. नाना धर्मांचे व नाना पेशाचे मित्र त्याच्या परिवारात आहेत. त्यामुळें त्याचा दृष्टिकोन व्यापक व सहानुभूति सर्वस्पर्शी आहे. त्याच्या काव्यात निसर्गाचें प्रेम वर्णिलेलें आहे, प्रणयाच्या लीला रंगविलेल्या आहेत, राष्ट्रीय आकांक्षा उमटलेल्या आहेत, त्याप्रमाणें त्याना लागलेला ' चिरंतनाचा ध्यासहि ' सर्वत्र उमटलेला आहे. त्याना ' शांती 'ची

प्यास लागलेली पुष्कळ काव्यात दिसते. ' मंत्रमुग्ध माझी वृत्ती, मुकें मन, मुकी वाणी ' ही त्यांची भूमिका त्यांच्या काव्याकाव्यातून दिसते. ते राष्ट्रीय प्रवृत्तीचे असले तरी आध्यात्मिक वृत्तीचे आहेत-आणि या दोन्ही वृत्ति-प्रवृत्तींना अधिष्ठान आहे गाढ रसवत्तेचें.

स्वतंत्र प्रतिभा

' बोरकर गुंगत कविता करतात का कविता करता करता गुंगून जातात ' हें श्री. वि. स. खांडेकरांना कोडें आहे. तसें कोडें कोणाहि रसिकास पडावें इतकी काव्यात्म वृत्ति बोरकरांची आहे. तांबे व बालकवि यांच्याप्रमाणें ते अष्टौप्रहर काव्याच्या विश्वातच रममाण असतात. काव्य जगणाऱ्या थोड्या भाग्यवतांपैकीं ते एक आहेत. त्यांचें काव्य म्हणजे खरोखर त्यांचें जीवन संगीतच. ते सदैव हें जीवन संगीत आळवीत असतात आणि आळवितां आळवितां येणारे दिव्य अनुभव त्यांच्या काव्यांत शाश्वत रूप पावतात. " तान्याच्या अभिजात गायकीचा लौकिक व प्रसार वाढला तर हें ' जीवन संगीत ' सार्थकीं लागलें असें मी समजेन " या संगीताच्या सुरातच बोरकर बोलतात. याचा अर्थ त्यांची कविता केवळ अनुकरणात्मक आहे असा मात्र नाहीं. त्यांचें स्वतंत्रत्व त्यांच्या काव्याच्या अंतरंगात स्पष्ट दिसतें. त्यांची बुद्धि स्वतंत्र व सूक्ष्म आहे आणि ती प्रसर चिकित्सा करणारी आहे. अनुकरणानें आंधळी बनणारी ती बुद्धीच नाहीं. त्यांच्या स्वर-सुंदर व भाव-निर्भर काव्य-गायनाइतकेंच त्यांचें विवेचकांव समतोल गद्य भाषण ऐकणेंहि आल्हाद-दायक असतें. आणि संभाषणात तर हे सारे गुण एकवटलेले असून त्यांचें भावपूर्ण हृदयहि ओतलेलें असतें. आस्था, ममत्व व सहानुभूति हे त्यांच्या स्वभावाचे विशेष गुण होत. 'जीवीं जीव घालून' ते दुसऱ्याच्या दु:खाशी चटदिशीं समरस होतात काव्य करण्याचे वेळींच तेवढी त्यांची भावना उसळ्या मारीत नाहीं. ती त्यांच्या बोलण्यांत, वागण्यांत हरघडीं दिसून येते. त्यामुळेंच त्यांचें काव्य रसिकांच्या हृदयाचा ठाव घेतें. त्यांच्या काव्यांत सृष्टि-वर्णनाचें वैभव आहे,. प्रणयाचा विलास आहे, राजकीय

ध्येयवादाचा पडसाद आहे आणि तसाच ईश्वरी भक्तीचा जिव्हाळा पण आहे. या चारी गुणांवर मृदुल व मंजुळ पद-लालित्याचा फुलोरा दरवळत आहे. 'करि सुंदरी स्वर-शृंगार' किंवा 'क्षणभंगुर जरि जीवन सर्व सुंदर करुं आपण' अशा पंक्ति त्यांतील विचार-सौंदर्याच्या आधीं शब्द-माधुर्यानेंच रसिकांचीं मनें जिंकून घेतात.

संगीत व चित्रकला

काव्य, संगीत व चित्रकला या तिन्ही कोमल कलांची जादू बोरकरांच्या लेखणीमध्यें सांठविली आहे. तांबे-बालकवींप्रमाणें रम्य कल्पनेचें नर्तन त्यांच्या काव्यात सर्वत्र आढळतें. त्याचप्रमाणें त्यांनीं अभ्यासिलेल्या चित्रकलेची व संगीत कलेची सोनेरी प्रभाहि त्यांच्या काव्यावर पडलेली दिसते. दोनचार ओळींतच ते एखादें वैशिष्ट्यपूर्ण शब्दचित्र सुरेख रीतीनें रंगवितात, एवढेंच नव्हे तर त्यांत निरनिराळे रंग भरण्याचें चित्रकाराचें कसबहि त्यांचे अंगीं आहे. स्वतःच्याच संवेदना ते आपल्या काव्यात ओतीत असल्यामुळें त्यांचें काव्य स्वतंत्र व पृथक् आहे, तथापि ते तांबे यांना गुरु मानतात. १९३६ सालीं त्यांनीं आपली गुरुभक्ति प्रगट करणारें 'कविवर भास्करास' या नांवाचें कवन रचलें; त्यात 'भास्कर' या शब्दावर श्लेष साधून सूर्याच्या कार्यांचें वर्णन करतां करताच तांब्यांच्या काव्याचेंहि वर्णन साधलेलें आहे.

निसर्गाचें गौरव-गीत

पावसाळ्यामध्यें आकाशांत ढग भरुन आले. त्याचें शब्द-चित्र बोरकरांनीं अतिशय ललित-पद्धतीनें रेखाटलें आहे. त्याची चालहि आकाशातील ढगाची गर्दी सूचित करणारी आहे. आणि निसर्गाचे चित्र-विचित्र रंगहि त्यांनीं मोठ्या कुशलतेनें या काव्यात भरले आहेत, तें असें—
"गडद निळे गडद निळे जलद भरुनि आले । शीतल तनु चपल चरण अनिलगण निघाले ॥" "धुंद सजल हसित दिशा । तृणपर्णी सज्ज तृषा तृप्तींचे घन घनात बघुनि मन निवालें ॥"

बालकवींनीहि 'श्रावणमास' चितारला आहे. बोरकरांनीं आपल्या

विशिष्ट शैलीनें रसिकांना 'श्रावण-दर्शन' घडविलें आहे. तें असें—
"गिरिदरींतुनि झरे-नव्हे हे हिरे उसळती निळे। ढगाढगांतुनि अन पाऱ्यावरि ऊन गळे कोवळे ॥ इथेंच फिरतें कुणी पाखरू घुमत भिंगरी परी। वर्ण रुपेरी लावुनि झुलती सुमनें दर्भांकुरी ॥"

कोणत्याहि कवीच्या वर्णन-शक्तीला आव्हान देण्याइतकें भरघोस व हसरें सृष्टि-सौंदर्य बोरकरांच्या गोमंतकात फुललेलें आहे. त्यातील 'दूध-सागर' धबधब्याचें वर्णन करता करता त्यांनी आनंदाचा व आशेचा संदेश दिला आहे.

दिव्य भावाची प्रतीती

नुसती नादमधुर शब्द-योजना किंवा वर्णन शैली अथवा कल्पना शक्ति एवढीच सामुग्री काव्याला पुरेशी नाहीं. त्याच्या पोटात खोल भावना व उदात्त विचार असावयास हवा तरच तें सत्काव्य! या कसोटीला पूर्णपणें उतर-णारीं अशीं बोरकरांचीं पुष्कळच काव्यें आहेत. त्यातील कर्मानें व गुणानेंहि आद्य असणारें वचन म्हणजे 'तेथें कर माझे जुळती' गीतेंत सांगितल्या-प्रमाणें जेथें जेथें 'विभूतिमत्, श्रीमत्, ऊर्जित' प्रगट झालेलें असेल, तेथें कोणाहि सहृदय माणसाचें शिर नम्र होतें व कर जोडले जातात. ह्या तत्त्वाला सगुण साकार स्वरूप बोरकरांनीं आपल्या कवितेंत दिलें आहे. "दिव्यत्वाची जेथ प्रतीती। तेथें कर माझे जुळती॥" असा सिद्धांत सांगून बोरकर त्या दिव्यत्वाचे दाखले देतात. सर्वसामान्य व्यक्तीच्या हरघडीच्या जीवनातहि असें दिव्यत्व दडलेलें असतें हें ते दाखवितात.

अशा व्यक्त-बहिष्कृत समान घटकांचें पूजन जो कवि करतो, तो राष्ट्रांतील डोळ्यासमोर घडणाऱ्या दिव्य घटनांना बहिरा किंवा पाठमोरा कसा होईल? गांधीजी किंवा सानेगुरुजी यांचें जीवन म्हणजे अखंड यज्ञ होय त्यांतुन ज्या त्यागाच्या व सेवेच्या पवित्र ज्वाला निघाल्या, त्या पाहून कविचें हृदय बेभान नाचू लागलें. १९४७ सालीं पढरीच्या पांडुरंगाचें दर्शन हरिजनांना व्हावें म्हणून साने गुरुजींच्या 'पांडुरंगानें' आमरण उपोषण सुरू केलें. ती वार्ता ऐकतांच बोरकरांनी 'पढरीस वाजे घंटा'

अशी घोषणा करून त्या घंटानादाचें रहस्य काव्यमय भाषेनें महाराष्ट्राला सांगितलें, तें असें–" पंढरीस वाजे घंटा पांडुरंग झाला जागा । झाडा मागाया उठल्या गोदा–भीमा–चंद्रभागा ॥ " " प्राण इरेला टाकून पांडुरंग राणें उगा । रहा रहा पश्चात्तापें दीना आलिंगाया लागा ॥ " " न्हात न्हात आसवांनीं जोडा तुटलेला धागा । महारांच्या महाराष्ट्रीं साधा महत्वाच्या यागा ॥ "

' माझी पूजा ' या कवितेमध्येंहि अशीच ' दिव्यत्वाची प्रतीती ' देणारीं स्थळें कवीनें दाखविलीं आहेत. स्वतः जळून मातृभूमीचें मुख उज्ज्वल करणाऱ्या क्रांतिकारकांना आरंभीं वंदन करून, वडिलांना उद्देशून कवि म्हणतो, " तुम्हि चंदन, हित, शांति । आश्वासन, विश्रांति । पुण्योदक नयनांतील तुमच्या पाणी अभिषेकांचें ॥ " तसेंच श्रमजीवी लोकांचा गौरव करतांना कवि सांगतो, " भाग्य न माझें अन् श्रमिकांनो ! तुम्हावरी स्वपण्याचें । पीक काढुनी ताट भराया षड्रस नैवेद्याचें ॥ " स्वतःकडे नम्र भूमिका घेऊन कवि म्हणतो, " घंटा झालों, स्वलों स्तोत्रें, यश तुम्हा सर्वांचें । "

गांधीजींचें विभूतिमत्व

गांधीजींबद्दल बोरकरांना गाढ आदर आहे. ' साबरमतीच्या काठीं ' या कवितेंत त्यांनीं आपला आदरभाव पुढील शब्दांनीं व्यक्त केला आहे, " महात्म्याच्या पावलांनीं । येथें धूळ झाली बुका । हवेमध्यें श्वास त्याचे । धूप यायचा न चुका । तुझी भक्ती, तुझा त्याग । तुझें तप आलें फळा । माझ्या भविष्याचा मार्ग । मला झाला ग मोकळा ॥ महात्म्याच्या संगतीचा । मला लाभला एकान्त । सदा मंदिरांत झाला । खरा स्वर्गीचा दृष्टांत ॥ गाऊं त्याच्या ओव्या गाणीं । रोकड्यानीं, शब्दांनीं । त्याच्या पावलांच्या खुणा । उमटवूं पानोपानीं ॥ चरख्याच्या तालावर । रचूं त्याचें रामायण । जीवनांत पदोपदीं । करूं त्याचें पारायण " । आणि कवि आतां ' महात्मायन ' या नांवानें गांधीजींचें रामायण रचीत आहे.

एक साधी घटना ! केवळ एक चुटका ! पण तिच्यांतून कवि बोरकरांनीं आपल्या प्रतिभेच्या नजरेनें केवढें महान् तत्त्व शोधून काढलें

व रिती प्रभावी रीतीनें तें मांडलें ! मुंबई येथें १९४५ सालीं गांधीजी असताना त्यांची नेहमींची सायं-प्रार्थना होई. त्या प्रार्थनेस हजर राहण्यासाठीं कवि निघाला पण उशीर झाला. समुद्राला साक्षी ठेवून सायंकाळची प्रार्थना गाधीजींनीं संपवली होती आणि ते आपल्या निवासस्थानाकडे निघाले होते. तें जाताना त्याचें फक्त ओझरतें दर्शन कवीला झालें. महात्मे व समाज याचीहि चुकामूक जगाच्या इतिहासात अशीच होत आली आहे. थोर विभूतींचें ओझरतेंच दर्शन मानवसमाजाला घडलें आहे हें महान् तत्व कवीनें या कवितेंत मोठ्या कौशल्यानें सूचित केलें आहे. यातील 'दधीची, हरिजन,' इत्यादि शब्दन्शब्द अर्थपूर्ण आहे. "डोळ्यात घेउनी प्राण।" कवि दर्शनासाठीं उभा राहिला. "राजमार्ग उघडा झाला। मुसरूपानें देह फुलला। प्रभु साकार दिसला" असें वाटून कवि गाधीजींच्या मूर्तीचें वर्णन पुढील वेचक शब्दांनीं करतो. "ती मूर्ति साजिरी ज्योति कर्पूरगौर। क्रत-शांति-अहिंसा दलित स्फूर्ति गंभीर। गंगेपरि गेली पुढुनी संथ गतीनें। निःशब्द प्रीतिनें जीववुनि दोन्ही तीर।" यातील 'गंगेपरी गेली पुढूनी संथ गतीनें' हीं ओळच मुळीं त्या थोर विभूतीच्या गतीचें गार्माभर्य मूर्तीमंत उभें करते. ज्या रस्त्यावरून महात्माजी चालत गेले, तो 'जनसेवक पंथ तो कृतार्थ झाला आज।' असें वाटून कवि म्हणतो —'घडलों न तया मी तुडवाया या चरणीं।" आणि अशी प्रार्थना देवापाशीं करतो. "तें भाग्य पथाचें या हो या जीवाला।" आणि योगायोग असा कीं, त्या घटनेपासून बोरकराच्या जीवनात क्रांति झाली. त्याच्या आयुष्याचें नवें पान उलटलें गेलें. केवळ काव्यात गुंगत राहणारा त्याचा आत्मा प्रत्यक्ष जीवनात उडी घेऊ लागला आणि महात्म्याचा मार्ग अनुसरूं लागला.

आणि गाधीजींची हत्या! अतिमानुष जीवाचा तो अमानुष अंत! त्याचे रहस्य पूर्णपणें उकलणारी कविता अद्याप मराठींत एकहि निर्माण झालेली नाहीं. कविवर्गहि स्तिमित-मुक झाला. काव्य रचनेला अवश्य ती प्रशात मनःस्थिती त्याना लाभलीच नाहीं. दुःखाचे चीत्कार मात्र कांहीं कांहीं कवींनीं काढले आहेत. बोरकर 'हंसत लावा धन्नटिळा' या कवितेंत

गांधी-हत्येचा परिणाम असा वर्णन करतात, "स्तिमित गाळितो मूक आसवें, दुःखी बुद्ध बुडाला हो। इंसक्लीचा रात युगांचा जडला वंशवडाला हो।।"

आणि देवदूरी मरून अमर झालेल्या त्या महात्म्यालाच कळवळून ते विचारतात, "या हत्येचें पातक खडतर किती पिढ्यांना जाळिल हो!। कोण तुम्हांविण निज हृदयानें तात! तयांना क्षाळिल हो!।।"

पं. जवाहरलालांवर त्यांनीं अलीकडे केलेली एक कविता तर डॉ. टागोरांच्या उंच पातळीला स्पर्श करणारी आहे.

रसिकता व विरक्ति या दोन्ही वृत्ति बोरकरांच्या काव्यांतून वहात आहेत. राष्ट्रप्रेम व सृष्टिप्रेम या दोन्ही प्रकारच्या रस-धारांनीं त्यांचें काव्य पोसलेलें आहे. पुराण संस्कृति व नवीं ध्येयें यांच्या संगमावर त्यांच्या काव्याचा ताजमहाल उभा आहे. "मज लोभस हा इहलोक हवा" अशी आपली आकांक्षा नाना दृष्टांतांनीं व्यक्त करतांना ते म्हणतात, "शास्त्रांचा अभ्यास हवा, परि मानव्याचा ध्यास हवा।। तृप्ति नको मज मुक्ति नको पण येथिल हर्ष नि शोक हवा। शोक हवा परि वाल्मिकीच्यापरि सद्रव अन् सश्लोक हवा।।" मराठीचे वाल्मिकी बनण्याइतकी भावनांची संशुद्धि व समृद्धि बोरकरांचे अंगीं बीजरूपानें आहे; तिचा रम्य साक्षात्कार त्यांचें 'महात्मायन' करून देईल काय?

--- ३१ ---

रे. टिळक : : : : ३१

ज्ञेय सोडला तरी ज्यांनीं भाषा सोडली नाहीं, असे मराठीचे अनन्य भक्त अनेक आहेत. त्याचप्रमाणें, धर्म टाकला तरी भाषा टाकली नाहीं असे अतूट नातेंहि मराठीशीं ठेवणारे कांहीं शारदा-भक्त आहेत. त्यांत रेव्हरंड

टिळक यांना आद्य स्थान द्यावें लागेल. मायभाषेचा लळा त्यांना आमरण होता. हिंदुधर्मांतून ख्रिस्ती धर्मांत ते गेले, तरी त्यांचें मराठी भाषेवरील प्रेम कायम राहिलें. त्यांनीं स्वतः तर मायभाषेची सेवा आजन्म अखंड केलीच; पण आपल्या ख्रिस्ती बांधवांचेंहि तोंड इंग्रजीकडून मराठीकडे वळविलें, किंबहुना ख्रिस्ती समाजाच्या बायबलाची व भजनाची भाषा इंग्रजी, बेंगरूळ व अशुद्ध असे; तिचें यथार्थ विडंबन श्री. वरेरकर यांनीं 'संन्याशाचा संसार' या नाटकात मार्मिकपणें केलें आहे. ते मराठी भाषेचे हाल वाचून व तिचें वेडगुजरी स्वरूप घालवून शुद्ध-सरस मराठी भाषा ख्रिस्त्यांच्याहि तोंडीं खेळविण्याचें श्रेय रे. टिळक यांनाच. मायभाषेचें आकर्षण जितकें अभेद्य, तितकेंच तिचें आवरण विशाल असतें; हें रे. टिळकांनीं आपल्या कृतीनें सिद्ध केलें. "तुझ्या महोदार सारस्वताच्या महासागरींचा जरी मीन मी" असा अभिमान ते वहात असत.

निसर्गाशीं समरसता

टिळक सृष्टिसौंदर्याचे मोठे भोक्ते होते. 'जें रम्य तें बघुनिया मज वेड लागे' अशा काव्य–वृत्तींत ते रंगलेले असत. त्यातहि 'पात्र सोन्याचें असो मृत्तिकेचें। वेड मजला आतल्या अमृताचें' अशी तत्त्वग्राही दृष्टि त्यांची होती. 'शुक्ति न लगे मज हवें खरें मोती' अशी रहस्य–स्पर्शी त्यांची बुद्धि होती. निसर्गांतील सौंदर्याचे ते शोधक व पूजक होते. निसर्गात त्यांना आपला मित्र, गुरु, ईश्वरहि दिसे. काव्य-वृत्तीप्रमाणेंच धर्म-प्रवृत्तीहि त्यांच्याठायीं लहानपणापासून अखेरपर्यंत अबाधित होती. आणि तशीच देशभक्ति पण. या तीनहि निष्ठा त्यांच्या काव्यात प्रतिबिंबित झाल्या आहेत. त्यांच्या काव्याचा दर्शनी दिसणारा गुण म्हणजे सहजता. त्यांच्याइतकी प्रसादपूर्ण काव्य–रचना आधुनिक कवींत दुसऱ्या कोणाचीच नसेल. तांबे किंवा बाल–कवि यांच्याइतकें सुकुमार व मंजुल शब्दाचें लालित्य त्यांच्या भाषेमध्यें नसूनहि ती सहज-रम्यतेमुळें वाचकाचीं मनें जिंकीत जाते. गडकऱ्यांची उत्तुंग व चमत्कृति-जनक प्रतिमा त्यांच्या काव्यात तळपत नाहीं, उलट त्यांची कल्पकता मर्यादित व उपमा–रूपकादि अलंकार जुनेपुराणेच असतात; तरी त्यांच्या प्रसन्न आत्म्याचें स्वच्छ प्रतिबिंब त्यांच्या काव्यांत पडलेलें असतें व त्यामुळें तें रसिकाच्या आत्म्यापर्यंत जाऊन पोंचतें. जितक्या उंचीवरून पाणी सोडावें, तितकें वर कारंज्याचें पाणी चढतें ना? तसेंच कवीचा उद्गार अंतःकरणाच्या जितक्या खोल गाभाऱ्यातून निघेल, तितका खोल तो रसिकाच्या हृदयात ठाव घेतो. सुबोध व प्रसादपूर्ण अशा भाषाशैलीनें नटलेलें आणि जीवत व प्रामाणिक भावनांनीं थरथरलेलें टिळकांचें काव्य म्हणजे मराठी भाषेचें मोलाचें लेणें होय. प्राचीन संत–कवींप्रमाणें त्यांनीं सोप्या भाषेत, अंतरींच्या तळमळीनें, आपलीं आध्यात्मिक आंदोलनें आपल्या काव्यात रंगविलीं आहेत.

संस्कृतचें अध्ययन

रे. टिळकाचा जन्म एका धर्मनिष्ठ घराण्यात झाला. त्यांचे आजोबा

विरक्त वृत्तीचे होते. नारायणाला घेऊन ते रानावनात जात व नाचत-नाचत भजन करीत. नारायण वामन टिळक १८६२ साली रत्नागिरी जिल्ह्यातील करजगाव येथें जन्मले. महाबळेश्वराच्या पायथ्याशीं हें गाव असल्यानें सृष्टिदेवीशीं त्यांचें नातें बालपणापासूनच जडलें. त्यांचीं पहिलीं सात वर्षें त्या निसर्गाच्या सहवासातच गेलीं. त्यांच्या आईला काव्य वाचनाची गोडी होती व काव्य-रचनेचीहि सवय होती. ती त्यांच्या वयाचे अकरावे वर्षीं दिवंगत झाली. तरी घराण्यातील धर्म-प्रवृत्तीचे व काव्य-वृत्तीचे संस्कार नारायणावर बालपणापासून होतच गेले. वडील व्यवसायानें तलाठी व वृत्तीनें कर्मठ होते. नोकरीनिमित्त वाडिलाची बदली होई आणि त्यामुळें नारायणाच्या शिक्षणाचीं क्षेत्रेंहि बदलत. कल्याण येथें मराठी शिक्षण १८६९ ते १८७३ या चार वर्षांत नारायणानें घेतलें. त्यानंतर चार वर्षें त्यांनीं नाशिकास जाऊन स्वतंत्रपणें राहून संस्कृतचें अध्ययन केलें. १८७७ मध्यें त्यांनीं इंग्रजी शिकण्यास सुरवात केली. दोन वर्षांत पाच इयत्ता त्यांनीं पुऱ्या केल्या, इतकी त्यांची धारणाशक्ति अलौकिक होती. पण १८८० मध्यें त्यांना नोकरी धरावी लागली. तशीच दुसरी शृंखला लग्नाची. तीहि त्याच वर्षीं त्यांना अडकवून घ्यावी लागली. त्यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई यांना शिक्षणाचे संस्कार नव्हते, तरी नारायणरावांच्या परिस-स्पर्शानें त्यांहि काव्य-रचना करू लागल्या. त्यांनीं लिहिलेलीं 'स्मृति-चित्रें' तर अव्याज-मनोहरत्वामुळें अतुल्य ठरलेलीं आहेत. त्यांना शिकविण्यासाठीं नारायणरावांनीं, न्या. रानडे यांच्याप्रमाणेंच, अपार कष्ट केले.

धार्मिक प्रवृत्ति

नारायणरावांनीं कधीं शिक्षकाची नोकरी केली, तर कधीं पुराणिकाचा पेशा पत्करला. कधीं ते कीर्तनकार बनले, तर कधीं कंपाझिटर होण्यातहि त्यांनीं कमीपणा मानला नाहीं. सतरा वर्षें ते निरनिराळ्या गावीं वेगवेगळे व्यवसाय करीत भटकत होते. १८९१ मध्यें ते नागपुरास संस्कृत ग्रंथाचें भाषांतर व संशोधन करण्याच्या नोकरीस लागले. त्यांना चाळीस रुपये पगार

मिळत होता. पण नारायणरावांना खरा आनंद तें संस्कृत-साहित्याचें रत्न-भांडार लुटतांना होई. संस्कृतमध्यें काव्य-रचनाहि त्यांनीं त्यावेळीं केली. 'ऋषि' नांवाचें एक मासिक त्यांनीं धर्म-चर्चा करण्यासाठीं कांहीं दिवस चालविलें. धार्मिक जिज्ञासेचें वादळ त्यांच्या हृदयांत माजलें होतें. योगाभ्यासहि ते करीत. नवधर्माची स्थापना करण्याची ऊर्मिहि त्यांच्या चित्तांत उसळ्या मारीत असे. अशा स्थितींत—

ख्रिस्ती धर्मांत प्रवेश

नव्या नोकरीच्या शोधार्थ नागपुराहून नारायणराव आगगाडीनें चालले होते. गाडींत एक उतारू त्यांचेशीं प्रेमळपणें बोलूं लागला. त्यांचे सफेत कपडे व लाबलचक दाढी हीं पाहून नारायणरावांच्या मुमुक्षु मनांत आदर उत्पन्न झाला. तो ख्रिस्ती धर्मगुरु होता. त्यानें आपल्या धर्माचा महिमा मुक्तकंठानें गाइला. हिंदुधर्मांतील कर्मकांडाला व उच्चनीचभावाला विटलेल्या नारायणरावांना ख्रिस्ती धर्माची ओढ लागली. त्या पाद्यानें नारायणरावाचे हातावर बायबल ठेवलें आणि कानांत भविष्य सांगितलें कीं, 'दोन वर्षांत तुम्ही प्रभूचे कृपा-छत्राखालीं याल' आणि तें भविष्य खरें ठरलें! १८९५ च्या फेब्रुवारींत टिळकांनीं हिंदुधर्म सोडला व ख्रिस्ती धर्माचा बाप्तिस्मा घेतला. आपली धर्म-जिज्ञासा शमविणें हा त्यांच्या धर्मांतराचा प्रधान हेतु होताच, पण त्याशिवाय त्यांचा असाहि ग्रह झाला होता कीं, ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार झाल्यानेंच हिंदुस्थानाला तरणोपाय आहे! रामायणाच्या धर्तीवर त्यांनीं 'ख्रिस्तायन' नावाचें महाकाव्य लिहावयास घेतलें. १९०९ सालीं सुरु झालेलें हें महाकाव्य त्यांना पुढील दहा वर्षांच्या आयुष्यातहि पुरें करतां आलें नाहीं. त्याची पूर्तता लक्ष्मीबाईंनीं पुढें केली. धर्मांतर केल्यानंतर २२ वर्षें ते नगर येथें राहिले व शांतचित्तानें विपुल काव्य रचत गेले. १९१७ सालीं ते सातारा येथें गेले व १९१९ मध्यें ख्रिस्तवासी झाले. याच वर्षानें गोविंदाग्रज व हरिभाऊ आपटे या प्रतिभा-पुत्रांना काळाच्या पड्याआड नेलें. टिळक हे 'केशव-सुती' संप्रदायांतले ज्येष्ठ कवि होत. पण वर्डस्वर्थ व टेनिसन यांच्या काव्याची छाप त्यांच्या बऱ्याच कवितांवर पडलेली आहे.

प्रवृत्ति-निवृत्ति यांचा वाद

'पुण्यमुलाचे कवि' ही पदवी टिळकांना मिळवून देणारी अनेक काव्ये त्यांनी रचली आहेत त्या सर्वांत आकाराने व गुणानेहि श्रेष्ठ असें काव्य म्हणजे 'वनवासी फूल' त्यात निसर्गाची थोरवी तर सहजच गाइलेली आहे, पण त्याबरोबरच कवीचा महिमाहि सुंदर रीतीनें रंगविला आहे साधी, सफाईदार व धावती भाषादौली असून त्याच्यामध्यें मधून मधून रमणीय कल्पना सहजतेनें गुंफलेल्या आहेत या काव्य-सौंदर्याला बाध न आणणारे तात्त्विक विचारहि या सुमारें चारशें ओळींच्या काव्यात सामविलेले आहेत हिंदुसमाजातील नकली निवृत्तिवाद व त्यापुन चळाव णारें नैराश्य व निष्क्रियता यांचें दृश्य टिळकांना एकीकडे दिसत होतें, तर खिस्ती मिशन यांची सेवाशील प्रवृत्ति व निष्काम भूतदया यांचीं चित्रें त्यांच्या डोळ्यापुढें खेळत होतीं हे दोन चित्रपट त्यांनीं १९०४ सालीं लिहिलेल्या 'वनवासी फूल' या कवितेंत रंगविले आहेत जगातील स्वार्थी पणाला, कृतघ्नपणाला व नीचपणाला विटून एक फूल, हिंदु संन्याशा प्रमाणें, रानात जाऊन बसतें व सूर्य, वायु, पाऊस इत्यादि निसर्ग-देवतेंच्या सहवासीं खेळत असतें पण कवि त्या फुलाला भेटतो व जगाची उजळ बाजू त्याचेपुढें मांडतो आणि जगात राहून आपला उपयोग इतरास करून देण्यास उपदेशितो निवृत्ति व प्रवृत्ति या दोन तत्त्वांचा वाद फूल व कवि यांच्या मुखानें टिळकांनीं काव्यमय पद्धतीनें रंगविला आहे

कवीचें माहात्म्य

त्या कवीची योग्यता किती होती हें सांगताना ते म्हणतात, "शास्त्र शाख्या, तत्त्वशास्त्र्या पलीकडे संचार । दिक्कालानें अप्रतिहत तो ज्याचा स्वैरविहार ॥" या काव्यातील कवीचें वर्णन कोणत्याहि सत्कवीला लागू पडण्यासारखें आहे कवीला शब्दामागून शब्द कसे सुचतात ? तर वसंत ऋतूकडे पक्षी जसे भाव घेतात तसें तें सहज, नैसर्गिक आहे हें पुढील दोन ओळींत कवि सांगतो, "जसे वसन्ता नवे नवे द्विज तैसे नित्य जयाला । वाग्देवीचे दूत शब्द हो आतुर सेवायाला ।"

नुसतें शब्द-भांडारच कवीजवळ असून भागत नाहीं. दुसऱ्याच्या मनाचें यथार्थ आकलन करण्याची शक्तिहि त्याचे ठायीं असावी लागते. फुलाचेंहि मनोगत तो ओळखूं शकतो. " मानसशास्त्रीं पूर्णविशारद सहज कवीची जाति। कुसुमावरती तशात त्याची अमोघ, विमल प्रीति ॥

अशा कवीला जगात मान केवढा असतो ? याचें उत्तर टिळक देतात, " कोण असा जो दर्शन कविचें घडता हासत नाहीं ?। बोलत नाहीं ? डोलत नाहीं ? प्रेमें नाचत नाहीं ? " त्यात हा कवि तर अगदीं फूल-वेडा. " आकाशात फुलें, धरेवरि फुलें, मद्देहिं सारीं फुलें। " असें सर्वत्र फुलें पहाणाऱ्या टिळकांच्या कल्पनेंतील कवि म्हणतो, ' जनात किंवा वनात किंवा नभात सुमनें सारीं.। पायाखालीं फुलेंच सारीं, कमलें इकडेतिकडे सारीं॥"

वनवासी फुलाचें मनोगत

आपल्यावर प्रेम करणारा कवि-राज आपल्याजवळ आला आहे, याची जाणीव त्या फुलाला झाली व तें कवीला म्हणालें, " कवीश आपण, ओळखिलें कीं भक्तिरसाचे सिन्धु। वनवासी मी, या मज दोनां दोनचार तरि बिन्दु ॥ "

त्या फुलानें आपलें ' दो दिवसांचें जीवित ' परमेशाला अर्पण केलें आहे. त्याला मानव समाजात जाऊन उद्यानात डौलात फुलावें अशी, वासना नाहीं. म्हणून ' उद्यानीं मम नाच निश्चयें। ' म्हणे कवीला फूल !' तेव्हा कवि त्याला उत्तर देतो ' ' वयें तरुण तू परी अनुभवें दिसशी अजाण मूल ! ' पण दुसऱ्या दृष्टीनें त्या फुलाचा गौरव करण्यासहि कवि चुकत नाहीं. " वैराग्याचें निधान दिसशी मजला भक्तिरसाचें " असें त्याचें स्तवन कवि करतो. त्याला मोठेपणा देऊन, त्याची समजूत घालून, त्याला, परोपकाराच्या कर्मयोगाची दीक्षा कवि देऊ पहातो. कवि त्याला जगात चलण्याचा परोपरीनें आग्रह करतो. तेव्हा एखाद्या विरक्त साधूप्रमाणें, तें फूल जगात आपण न जाण्याचें कारण निवेदन करतें, " पुन्हा इाणे सुम सारा स्वार्थी मर्त्यलोक हा आहे। दर्शन राहो दूरच ! याचें नांव न —जला साहे ॥ "

मानवी समाजावर टीका

मानव स्वार्थी आहे याचा अनुभव फुलाला काय येणार ? तर भुंगा त्याच्या हृदयांतील मध चोखून घेऊन जातो व त्या फुलाला पूर्ण विसरतो. हा स्वार्थीपणा सांगतांना फूल म्हणतें, " नित्य करावें पुढें पुढें मधु गाणें गावें । त्यावें लुटून मुरसा, परी शेवटीं ओळख विसरुन जावें ॥ " आणखीहि अनेक पुरावे देऊन फूल जगावर नाना दोषाचे आरोप लादतें; तें असे—" फळें तोंवरी द्विजरायाचें गायन चाले वृक्षीं । सरता तीं परि परके होती वृक्ष आणखी पक्षी ॥ कार्य साधितो तोंवर मिळती आशीर्वाद जनाला । थोडा चुकता शिव्याशाप मग नको नकोसें त्याला । " शितें तोंवरी भुतें भोंवतीं " म्हण ही साधी भारी । परि अनुभूती सकल सुधांची हीत ओतिली सारी ॥ जगीं चहुंकडे स्वार्थ, नीचता, मूर्खपणा, अभिमान । हार म्हणोनी सापाषाठीं कोण पुढें करि मान ? ॥ "

याच्या उलट, रानात राहिलें म्हणजे उषेचें स्मित, सूर्याचा स्पर्श, सुगंध वाहून नेऊन फुलाची कीर्ति दिशादिशाना पसरणारा वारा आणि दवबिंदूचे मौक्तिकहार घालणारी सृष्टि—यांचा निःस्वार्थी सहवास लाभतो— " सृष्टीही हिमबिंदे मनोहर नव मोत्यांची जाळी । घाली मजवर सजनी मजला माय तशी प्रतिपाळी ॥ " म्हणून फूल विचारतें, " सोडून असले मित्र निधी हे निष्काम प्रेमाचे । धूळ जगाची माथा घेणें कोण म्हणे कामाचें ? ॥ "

शेवटीं स्वार्थी, कपटी व नीच अशा जगावर जणु शापवाणीच उच्चारीत तें फूल म्हणतें, " विचार तैसा उच्चारांचा प्रवाह कोठें वाहे ? । उच्चारांसम आचाराची श्रेणी कोठें आहे ? ॥ मनात भलतें, जनात भलतें, तुमचा व्यवहार । कापट्याचा सागर म्हणजे हा तुमचा संसार । " श्रीशंकराचार्यांसारख्यानींहि जगातील वैषम्य–नैर्घृण्यादि दोष जाणले होतेच; पण तरीहि जगाच्या उद्धारार्थ त्यांनीं सर्व देशभर संचार, जागृति व संघटना केली. त्याच विचारानें कवि जगाला विटलेल्या व दुरावलेल्या या फुलाला आंजारून–गोंजारून, त्याला महत्त्व देऊन, समाजाच्या

उपयोगीं पडण्याची प्रेरणा देत आहे. 'कला व जीवन' या वादाचाहि योग्य निर्णय सुंदर रीतीनें टिळकानीं येथें दिला आहे. त्या फुलाला मोठेपणा देताना कवि म्हणतो, "तू शोकाचें भजन कुसुमा रंजन मूर्त मनाचें। तू मोहाचें अंजन सुमना व्यंजन आनंदाचें ॥" अशा आनंददायक फुलानें आनंद देण्याचें आपलें जीवितकार्य टाकून रानात काळ कंठावा हें दुर्दैवाचें नव्हे काय!

परोपकाराचा उपदेश

परमेश्वरानें दिलेला सुगंध फुलाच्या हृदयात जसाच्या तसा वाळून जावा ही जगाची हानि नव्हे काय? असा प्रश्न विचारून कवि त्याला 'चल मजसंगें, दे, दे सोडुन आग्रह हें अज्ञान' असें विनवितो आणि जगातील दुसरे दाखले असे देतो, "प्रकाशसखी, चंद्रकुमुदिनी, मेघधरा, तरुवेली। शोभतील का! नांदतील का जरी निराळीं झालीं! ॥" सूर्यानें सृष्टीवर प्रकाश पाडला नाहीं, चंद्रानें कमळें फुलविलीं नाहींत, ढगानीं आपल्या धारानीं पृथ्वी भिजविली नाहीं, तर सृष्टीत शोभा ती काय राहिली? आपल्या नैसर्गिक गुण-संपदेचा उपयोग तो काय झाला? फुलाचा उपयोग तर मानवाला किती तरी प्रकारानीं होण्यासारखा आहे. तरुण-तरुणींच्या प्रेम-प्रसंगात फुलाची कामगिरी किती गोड व मोठी आहे, हें काव्यमय वाणीनें वर्णिताना कवि म्हणतो, 'तुला पाहुनी-स्मरती विरही विरहिणिच्या गालाला। तुझेंच सुमना घेइल चुम्बन! नको निवार त्याला। ऐकुनिया तें सखी तयाची होइल वश कोपातें, ॥ ताडिल तुजला, वाहिल वेणी-काल-सर्पिणीला ते। भिऊ नको! ती नागिणही तुज सुमना! वश होईल। भूषणसम तुज नित्य आपुल्या फणेवरी वहील। तू न जाणशिल तुझ्यामुळें तिज नवीन आली शोभा। जपेल ती तुज परतु लोभी जैसा अलभ्य लाभा। तुझ्याभोंवतीं नर्तन करुनी स्तवितिल तुज अलि, कुसुमा। परिवर्धित ते करितिल तव ही अनुपम अभिनव सुषमा ॥"

तसेंच दुःखितांचें सांत्वन, वीराचा सत्कार, साधूंची पूजा इत्यादि

कार्यीहि फूल करूं शकतें. आणि जातिवंत कवींला तर काय? फुलांत काव्याचें ब्रह्मांड साठविलेलें दिसतें. कवि आपली भूमिका निवेदन करतो, "फुला! तुझ्यासम काव्यस्फूर्ती मजविना देइ न कोणी। न मीं गायिलीं इतरा कवणा जितकीं फुलास गाणीं ॥" अशा फुलाला जगातील संत-साधुसज्जनाची संगति मिळणें हें त्या फुलालाहि हितकर नाहीं काय? सत्संगतीचें माहात्म्य वर्णिताना कवि म्हणतो, "चिन्तामणिची, कल्प-तरूची, कामदुधेची महती। नाहीं नाहीं साधुसंगतीपुढें महात्मे वदती ॥" आणि अशी साधुसंगति जगात गेल्यानेंच मिळणार. वनात राहून कशी लाभणार? परस्पराना आपापला लाभ देण्याचा हा एक यज्ञ विश्वात चाललेला आहे. वृक्ष, नद्या, ढग, पाऊस, ऊस, चंदन इत्यादि दाखले कवि देतो. जगातील दुःख हरण करणें हें केवढें उदात्त कार्य! 'तें ढ करूं शकशील' अशी जाणीव फुलाला कवि करून देत आहे. सूर्याचीं किरणें पसरताच अंधाराचीं पुटें नाहींशीं होतात; त्याप्रमाणें प्रफुल्ल व सुगंधी फूल पहाताच मानवाचीं दुःखें विसरलीं जातील, हें पटवितांना कवि म्हणतो, "अश्रु म्हणजे शोकतरूचीं फुलें फुला! तुज बघता। लाजुन, जागीं थवकतील रे वेगें पडता पडता!"

सुखदुःखाची मीमांसा

जगात असें सत्कार्य करण्यास आपण गेलों, तर जगातील स्वार्थाचा व दुष्टपणाचा त्रास आपल्याला होईल, ही फुलाची भीति ओळखून कवि त्याला समजावितो, "सुख येथें नच, सुख तेथें नच, सुखदुःखाचे कर्ते। आपण! सुमना! परमेशाच्या पूर्ण कृपेचे भोक्ते!"

जग हें सुखदुःखमिश्रित आहे, हें तत्त्वज्ञान पटविण्यासाठीं कवि दाखले देतो, "तृषेवाचुनी पाणी नाहीं क्षुधेवाचुनी अन्न। उष्म्यावाचुन चंदन नाहीं उपभोगार्ह। कदा न ध्वान्तावाचुन सूर्याचाही प्रकाश विश्वीं नाहीं। दुःखावाचुन नको सुखाची, व्यर्थ कल्पना पाहीं ॥"

अशा सुखदुःखमिश्रित जगात केवळ सुख मिळविण्याचा मार्ग म्हणजे प्रेमाचा. आपलें जीवन प्रेममय करणें हाच सुखी होण्याचा मार्ग. प्रेमग्रन्थ

जीवन म्हणजे केवळ मरण. हा उदात्त विचार विरोधाभास साधून कवि पुढील शब्दांनी सांगतो, " पुन्हा सांगतों, जीवन आणि प्रेम भिन्न नच । एक प्रेमहीनता मृति, केवळ तो स्वार्थाचा अतिरेक ॥ प्रेमासाठीं सुता विसरणें हीच सुखाची पूर्ति । प्रेमासाठी देहविसर्जन हीच खरोखर मुक्ति ॥ " कवीचें हें थोर तत्त्वज्ञान ऐकूनहि फुलाच्या मनातील निवृत्ति गेली नाहीं. तें त्याला म्हणते, " तुर्ही गायनें दिव्य ऐकुं दे ह्यंत्र मजला रानीं. " तेव्हा कवि ' आपण आपलें कर्तव्य केलें ' असें समाधान मानून येऊन जातो. ' तो प्रेमरसाना ठेवा ' असल्यानें त्या फुलापासून दूर होताना त्याच्या डोळ्यातून अश्रु गळाले. ते अश्रु त्या फुलाच्या वेलीनें शोषून घेतले. त्यामुळें त्या फुलाच्या अंगीं कवीची वृत्ति भिनली. " कविमय झालें चित्त सर्वथा विरक्त, वन्य फुलानें । मार्गी, पुढतीं, वरीं, खालतीं कवीच अवघा नाचे । " शेवटीं तें फूल त्या वेलीवरून तुटून कवीच्या हृदयात शिरलें व तेथेंच रमलें. या काव्याचा प्रारंभ, मध्य व अंत सर्वच काहीं काव्यरसानें थबथबलेलें आणि तत्त्वज्ञानानें भरलेलें आहे.

एक बोधपर प्रेमकथा

अशीच दुसरी दीर्घ काव्य–कथा ' सुशीला ' ही आहे. सुमारें तीनशें ओळींच्या या कथेचें कथानक इतकेंच आहे कीं, सहा महिने शाळेंत राहिलेली सुशीला सुटी झाली म्हणून घरीं आली. त्यावेळीं तिला घरातील माणसाना भेटण्याची ओढ विलक्षण लागली होती. कारण, " सर्व आईपण एकवटे जेथें । जिथें प्रेमाचें राज्य सदाचें तें । स्वार्थस्पर्शाना लेश नसे जेथें । जगीं उपमा कोणती त्या गृहातें । " अशा त्या निरुपम घरामध्यें सुशीला आली, तेव्हा " बापभावाना हर्ष फार झाला, । मायबहिणींना प्रेमपूर आला । सहा महिन्यानीं लाडकी सुशीला । परत आलेली पाहुनी गृहाला ॥ सारीं प्रेमळ माणसें. आपल्या शिकलेल्या सुशीलेला कुठें ठेवूं आणि कुठें न ठेवूं असें त्याना झालें. रात्रभर गप्पा रंगल्या, दिवसा नवीन नवीन खेळ आनंदानेंच भोजन सुशीला सारखी करीत होती. " तोंहि लाघवा प्रेमहसित वाचा, । विनोदाचें रायतें पात्रिं

त्याच्या । मीठ भाकर कोरडी, सुधा त्याला । महाभाग्याच्या धन्य भाग त्याला " प्रेमानें प्रत्येक गोष्ट गोडावलेली. एखाद्या वेलीभोंवतीं आळें असतें. त्या आळ्यात पाणी घातलें व त्यात वरुन ऊन पडलें म्हणजे ती वेल कशी फोफावते ? तशी सुशीला आनदानें फुगत चालली. हें वेलीचें रूपक कवीनें कसें रंगविलें आहे पहा—" ममत्वाचें खालती आलवाल । वरुन विरहाचें ऊनही विलोल, । आसवांचें जल सदा मिळत राहे, । प्रीतिलतिका जगतात वाढताहे ! "

बाल्य व तारुण्य यांच्या सीमेवर सुशीला उभी होती. या संक्रमणावस्थेचें वर्णन टिळकांनी अत्यंत सूक्ष्मतेनें व मार्मिकपणानें केलें आहे. " किती शिक्षे ती नवे नवे बोधी । किती कार्ये कल्पनाबळें साधी । कधिं बाल्यच्या ठेवुनिया हात । फिरे रमणी तारुण्य–काननात । " तरीहि ती बाल्याशींच अधिक बिलगलेली होती—' बाल्यासीमेवर हसत–डुलत ' रहाणारी ती अर्धस्फुट कळी होती. तिच्या घरीं सर्वांत जास्त शिकलेली तीच त्यामुळें त्या वयात तिला साहजिकच गर्वाची बाधा झाली.

अहंकाराचा निषेध

घरातील सर्व मडळींनीं सुशीलेसाठीं चारुदत्त नावाचा तरुण वर म्हणून योजला. तो ' अत्युच्च शीलाचा ' असून सुशीलेला सर्वथा अनुरूप होता. विद्येला विनय, मनोवृत्तीला धर्म, प्रीतीला उपकार किंवा शांतीला न्याय भेटावा, तसा सुशीलेला चारुदत्त होता. " जिथें विनयानें परिणिली सुविद्या, । तशी धर्मानें मनोवृत्ति वद्या । जिथें उपकारा प्रीति माळ घाली । जिथें न्यायाची शांति सती झाली ॥ पण गर्वोध सुशीलेनें चारुदत्ताला झिडकारलें आणि ती आपल्या भावी पतीचीं काल्पनिक चित्रें काढू लागली. तथापि चारुदत्ताचें प्रेम एकनिष्ठ होतें तो तिच्या गर्वाकडे कानाडोळा करी व इतर गुणाचें कौतुक करी. तो " म्हणे ' चंद्राला लागला कलंक । पद्मजन्मानें स्थान नीच पंक, । रम्य रत्नीं काठिन्य भरुन राहे । सदा अस्तोदय तारकांस आहे ॥ " या जगातील कोणतीहि वस्तु घेतली तरी तिला कोणता ना कोणता दोष

जडलेला दिसतोच. चंद्र किती रम्य पण त्यावर कलंक आहे, कमळ किती कमनीय पण त्याचा जन्म चिखलात, रत्नाचें तेज डोळे दिपविणारें पण तें फुलासारखें कोमल थोडेंच आहे ! दगडाप्रमाणें कठीण तें, अशर्ते. नक्षत्राची प्रभा किती दिव्य पण त्या सदैव प्रकाशतात कोठें ? दिवसा त्या दिसतहि नाहींत. चंद्र, कमळ, रत्न, तारका-या सर्वांना जसा काहीं ना काहीं दोष आहेच, तसा सुशीलेला अभिमानाचा. तो विसरून जाण्याचा निश्चय चारुदत्तानें केला. कारण तो खिस्ताचा खरा भक्त होता असें कवि सांगतो. सुशीलाहि खिस्तभक्तच होती. ती दोन वर्षांनीं घरीं आली. तिच्या गर्वाची कमान चढतीच होती. " स्त्रियामधला स्त्रीपणा जें हरीते । असो ऐसा धिक्कार शिक्षणातें । " असें म्हणण्याची पाळी तिनें आपल्या वर्तनानें आणली. पहिल्या भेटीच्या वेळचें घरांतील प्रेम, आनंद, गप्पा, खेळ— हें सर्व मावळलें होतें. कारण सुशीलेला आपल्या विद्वत्तेचा गर्व झाला होता. म्हणून कवि विचारतो, " विनय, शांती, धृति, सहिष्णुता, प्रीति,। सदा परमेशीं एकनिष्ठ भक्ति । स्त्रियांचें हें सौभाग्य अहंकारें । दूरुन न्यावें विद्वत्त्व हें कसें रे । ? " पण लवकरच सुशीलेच्या गर्वावर उतारा मिळाला. ती परीक्षेंत अपयश पावली व महिनाभर आजारी पडली. त्या आजारात 'तिचें सारें सौंदर्य लया गेलें.' उलट चारुदत्त परीक्षेंत उत्तीर्ण झाला, सुशीलेवरील प्रेमांत अढळ राहिला. सुशीला मात्र हताश झाली. तिनें आई-बापाला दुरावलें होतें, चारुदत्ताला झिडकारलें होतें. ती रानात गेली व शोक करूं लागली, "वपू, विद्या, वस्तूत्व, वस्त्र, वित्त । वकाराना या लुब्ध मनुजचित्त । चित्त देवा पाहिजे, नसो काहीं ! । मना देवाविण कुणी जगीं नाहीं ॥ "

ती असा देवाचा धावा करीत असतांच चारुदत्त तेथें गेला व तिला म्हणाला, " तुझि नव्हे मज हवें खरें मातीं । रूप नव्हे तव हवी तुझी प्रीती ॥ पात्र सोन्याचें असो मृत्तिकेचें । वेड मनाला आतल्या अमृताचें ॥" बाह्यांगापेक्षा अंतरंगाकडे लक्ष देणाऱ्या चारुदत्ताचें मुखाद्वारें टिळकांनीं आपल्या अढळ प्रेमाचें उदात्त तत्त्वज्ञानच रम्य भाषेनें वर्णिलें आहे. ही कथा जितकी प्रेमपूर्ण आहे तितका बोधपूर्णहि आहे.

स्त्रीजातीविषयीं आदरभाव

अशा बोधाचे हिरे काव्याच्या कोंदणांत बसवून ते महाराष्ट्र-शारदेला अर्पण करण्यात टिळकांचा हातखंडा होता. ' माझी भार्या ' या काव्यांत त्यांनीं आपली स्त्रीविषयींची थोर भावना प्रगट केली आहे, ती अशी—" नमीतों मातेला-जगत गणितें दैवत तिला; । नमीतों कांतेला-नृपपद उपें जीस तिजला; । नमीतों मैत्रीला-परगृहगताही भगिनिला । नमीतों कन्येला-स्वतनु ममता तीच विमला ॥ "

आपली भार्या आपल्याला सन्मार्गावर कशी नेते हें टिळकांनीं नाजूक शब्दानीं सांगितलें आहे; तें असें.—" तिचें थोडें थोडें नकळत मला बोध करणें, । मला थोडें थोडें परि दृढ सुमार्गात धरणें; । तिचें थोडें थोडें अमृतकण मारें चरित तें ! अनन्या रत्नांची खानि मज वृथा ती न दिसते ! "

शेवटीं, भार्येच्या ठायीं मित्र, गुरु, शिष्या इत्यादि सर्व नात्यांचा संगम पाहून कवि कृतज्ञतेनें तिच्या पायावर प्रेमाचे अश्रु गाळतो. कालिदासानें ' गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या । ' असें कांतेचें वर्णन अजाच्या मुखानें केलें. टिळकहि त्याच भूमिकेवरून म्हणतात, " अरे माझ्या मित्रा, चतुर सचिवा, हे गुरुवरा, । प्रिये शिष्ये, भार्ये, मम नकरु रे पुण्यनिकरा ॥ पहा हे प्रेमाश्रु तव चरणयुग्मीं वितरती । मनोवृत्ती माझ्या मधुसुमनवृष्टीच करितीं ! "

' बापाचे अश्रु ' ही शोकपूर्ण काव्य-त्था सुमारें दोनशें ओळींची आहे. चित्रकार वामन विनायक साठे यांच्या मृत्यूवर लिहिलेली ही एक हृदयस्पर्शी विलापिका आहे. वामनाच्या बाल-लीलाचा चित्रपटच जणु त्याच्या बापाच्या उद्गारांतून कवीनें दाखविला आहे. ऐन तारुण्यांत मृत्यूचा घाला या कलावंतावर पडला. या अनर्थाचें वर्णन कवीनें करुण शब्दानीं केलें आहे.

निसर्गांतील आनंद

टिळक स्वतःला ' फुलांतले भ्रमर ' म्हणत. ' मार्शे जन्माचे हें फूला

निरविलें ' असें तें सांगत पुढेंच वाय, पण सारें सृष्टि-सौंदर्यच त्यांना ओढ लावी, तन्मय करी, वेडे बनवी. निसर्गातील लहानलहान सौंदर्य व माधुर्य मानवी मनाला किती समाधान देतात, हें सांगताना ते म्हणतात, " परंतु जेव्हा हृदयाचे । तुकडे होती मनुजाचे, । तेव्हा हीं अल्लेंच तया । सानरिती दावून दया ॥ " हीं ' अल्लें ' कोणतीं ? मानवी मनाची दारुण निराशा नाहींशी करणारी हीं अल्प औषधें म्हणजे " उड्या मारिते नदी दुरी । खळ खळ खळ खळ शब्द करी ॥ रम्य डहाळीवर उडनी । राघू बसता होय ध्वनि, । वनस्पती भिजवीत झणी । झरा निघाला गिरि-वरनि । टप टप टप टप शब्द निघे । आनंदें तों जें वळे " नाद व अर्थ हातात हात घालून चालण्याचा भाव या पाले वाचताना होतो, नाहीं ? पाखराची चिवचिव, नदीची खुळखुळ, कोकिळेचें कुऊकुऊ—हे सारे ध्वनि म्हणजे—" परंतु जेव्हा चित्ताला । नको जीव आता झाला । जेव्हा न चले मनुजाचें । तेव्हा भेषज हें साचें ! " हें सृष्टीचें ' गानवादन ' मनुष्याच्या मनाला अपार शांति देतें

निसर्गाचें मूर्तिमंत चित्र उभें करण्याइतकें सांगोपांग व सुरस वर्णन टिळकांनीं ' पर्वतारोहण ' या कवितेंत केलें आहे. वाईपासून पाचगणी-पर्यंत जाताना एकीकडे एकाहून एक उच्च डोंगर दिसतात तर दुसरीकडे खोल खोल दऱ्या दिसतात. त्यांचें वर्णन रूपकादि अलंकारांच्या साहाय्यानें टिळकांनीं किती मनोरम केलें आहे, पहा—" हा वैभवनाचें चित्र दिसेना जरा ! हा गांभीर्याचा पुन उभा साजरा । घे यातुनि थोडें अगा मना पामरा, पृथ्वीवर हा वसे परंतु सारी दृष्टी वरी । इकडे पर्वत इकडे दरी ! । " तसेंच " घाट घाट जणु शोभेचा वहात आला दिसे, । काची वनदेवीची वसे, । शूर शिपायी अपुला म्हणुनी सृष्टी ज्या देतसे, । अथवा हा पट्टा गिरिचा असे, । कीं भांग सृष्टिच्या विचलित वेणींतला । कीं अंत पट हा गिरि-दरि-युग्मातला । हा कुसुम पडुनी ईषदरुण जाहला । वरखालीं वा जाण्या पथ हा नरजन्माचे परी । इकडे पर्वत इकडे दरी. ॥ " डोंगरातील घाट म्हणजे वनदेवतेचा कमरपट्टा आहे ? कीं सृष्टि देवतेच्या केसातील भांग आहे ? किंवा शिपायाच्या तरवारीचा पट्टा

आहे? अथवा डोंगर व दरी या जोडप्याच्या लग्नातील अंतरपाट आहे? अगर स्वर्ग-मृत्यूचा जिना आहे? अशा एकाहून एक सुंदर उत्प्रेक्षांची माला कवीनें सुगम शब्दांनीं व ललित शैलीनें गुंफली आहे.

साहित्याची जादू

सृष्टिदेवीच्या अंतरंगांत शिरताच रसिकाची सारी दृष्टि, सारी वृत्तिच कशी फिरून जाते आणि त्याला नव्या सौख्याचा अनुभव कसा येतो, नवींच दृश्यें त्याला कशीं दिसूं लागतात, याचें भव्य रम्य वर्णन टिळकांनीं एका कवितेंत केलें आहे. 'अता कोण्या वसंताचें म्हणू सांगा मला गाणें?' असें ऐटदार नांव त्या कवितेचें आहे. तिची अखेर 'तरी आताहि गाईन तया रागामधें सजा जया देता तुम्ही मौन' अशी सूचक केली आहे. प्रसाद तर आरंभापासून अंतापर्यंत सर्व काव्यांत भरलेला आहे चालहि लयबद्ध असून लाटानुप्रासाचे घुंगुर तिच्या पायांत बांधले आहेत. कवि सांगतो, "वनीं एका दिनीं गेलों पहायाला वसंताला। विचारीतां कुणालाहि नसे ठावें कुठें गेला।। मनीं नाहीं, जनीं नाहीं, वनीं भेटेल आशा ही। मला होती, परी आशा दुजी स्वप्नाहुनी नाहीं।।" रानांत वसंत भेटला नाहीं म्हणून निराश झालेला कवि घरीं यावयास निघाला. तों त्याला हाक ऐकू आली. एका देवतेनें कवीचा हात आपल्या हातांत घेतला, तेव्हांचा कवीचा अनुभव असा—"अहो! दिव्याहुनी दिव्य स्वरूपाची जणू राणी। ब्रह्मांड गोलाची उभी तेजस्विनी राणी।। तिला पाहून स्वत्वाचें त्यजी सारें मला भान। कुणा ठावें कुठें होती वपु होते कुठें प्राण।।" ती तेजस्वी देवता पाहताच कवीचें भान हरपलें, आपलें शरीर कोठें आहे? जीव कोठें आहे? याची कशाचीच शुद्ध त्याला राहिली नाहीं. पण त्या देवतेनें कवीला प्रेमानें गोंजारलें. तेव्हां 'क्षणार्धीं मी बने मूल' त्याला त्या देवतेनें माडीवर घेतलें, त्याच्याकडे प्रेमानें, हसत पाहिलें. कवीला असा चमत्कार दिसूं लागला, "पुलें सारींच नक्षत्रें, खडे सारे हिरे मोतीं। भरे सौंदर्य हें विश्वीं, भरे नेत्रीं भरे चित्तीं।" निसर्गाचा प्रभाव तो हा! आणि सरस्वतीचें, साहित्याचें

कार्यहि हेंच ! प्रतिभाशाली कवि फुलांनी नक्षत्रें, खड्यांना हिरे आणि मानवांना देव बनवितात, हेंहि या कवितेंत सूचित केलें आहे, नाहीं का ?

विश्वव्यापी प्रेम

' सृष्टीची भाऊबीज ' ही कविता टिळकांच्या साऱ्या निसर्ग काव्याचा कळस आहे. त्यांत त्यांचें प्रेम, प्रसाद व प्रतिभा हे तीनहि काव्यगुणांचे 'प्र'कार प्रकर्षानें प्रगट झाले आहेत. ' चंद्रकांत राजाची कन्या ' ही साधी पण घावती चाल आणि सोपेसोपे शब्द व साधेसाधे अलंकार– असा बाह्यवेष असूनहि या कवितेंतील सौंदर्य–दृष्टि व भाव–वैभव *अलौकिक आहे पृथ्वी व ढग ही बहिण–भावाची जोडी भाऊबीज साजरी* करते, हें सांगताना कवि म्हणतो, " भाउबिजेची करी तयारी चार मास धरणी । ' रुसुनी हसुनी घेइ हवें तें *जल्दापासोनी* ॥ " जिकडे दृष्टि फेकावी, तिकडे सृष्टीमध्यें बहीण भावाचें शुद्ध प्रेम क्रीडा करीत असल्याचें कवीला आढळतें. नदी ही बहीण व झाडें हे भाऊ. लाटांचीं तबकें हातात घेऊन नदी भावाना ओवाळते आणि झाडें आपल्या बहिणींना फुलांची ओवाळणी घालतात त्यांच्याजवळ फुलें नाहींत, ते नुसती मान डोलावून आपलें प्रेम दाखवितात–आणि त्यानेंही नदी प्रसन्न होते. ही कल्पना कवीनें किती नाजूकपणें मांडली आहे, पहा—" निजलहरींच्या मिषें नदी ही तरना *'ओंवाळी । कुणी एक, कुणि अनेक, कुमनें ओवाळणि घाली ॥ ज्यांच्या-*जवळीं कांहि न वाया तरु ते डोलोनी । प्रेम दाविती, स्वीकारी तें सरिता हासोनी ॥ " जल लहरी या बहिणी, त्यांचा भाऊ कोण ? दर पेस म्हणून " लहरी अपुल्या शिरीं घेउनी कोमल फेनाला । वरा नाचनी 'खेळविती लघु, रम्य भाउराला ॥ " कवि लाडिकपणानें एका फुलवेलीला विचारतो, "फुलवेली, मम कानामध्यें सांग गडे ! पाहू । भावामध्यें कोण तुला गे आवडता भाऊ ? ॥ " आणि कवि आपणच सुचवितो कीं, वृक्ष हा तुझा भाऊ असेल. तेव्हां ती वेल त्याला झिडकारून उपरोधिकपणें व रूप साधून म्हणते, "पुरे पुरे झालें, ज्ञान तुझें या कविकुलटिळका. " वृक्ष हा तर वेलीचा पति, बंधु नव्हे, असें ती वेल कवीला समजावते.

तेव्हां भुंगा हा तुझा भाऊ का ? असें कवि विनोदानें विचारतो. त्यावर वेल परणकाव्यानें उत्तर देते, " भुंगा म्हणजे भिक्षुक नि भाट ! ' तसेंच, ' वारा, सूर्य, ढग हेहि माझे भाऊ नाहींत ' असें वेलीनें सांगून टाकलें; आणि ती—"म्हणे ' वेलिंना ओव्या गाई कोण सांग पाहू ? माउविलेला तोच भेटला आज सख्खा भाऊ । ' संपलें ! वेलीचें व कवीचें संभाषण येथें संपलें : आणि त्यातच सूचित झालें कीं, टिळकांसारखा फुलवेडा कवि हाच वेलीला आपला भाऊ वाटतो. तो आपल्या बहिणीच्या घरीं आला आहे आणि प्रेमाच्या नजरेनें इकडेतिकडे पहात आहे. त्यामुळें त्याला बारीकसारीक, साधींसाधीं फुलेंहि हिऱ्यासारखीं वाटतात. " हे पाचूचे खडे, हिरकण्या सुंदरशा इकडे । नीलमणी हे, कण सोन्याचे, चिनमणी तिकडे ॥ हीं गवताचीं, भूमिलताचीं पुलें जनां दिसती । दिसोत; यांची कविच्या नयना ओळख परि पुरती । "

मानसिक वैभव

आपल्या कल्पनाशक्तीचे विशाल पंख पसरून कवीनें भावाबहिणीची आणखी एक भव्य जोडी शोधून काढली. ती म्हणजे " हीं काळाचीं दोन लेंकरें सुंदर दिनरजनी । व्यवसायी बहु भाउराय परि शांत पुरी भगिनी ॥ दिवस हा भाऊ व रात्र ही बहीण. भाऊ सदैव उद्योगी व बहीण स्वभावानें शांत. असे प्रेमाचे खेळ बाह्य सृष्टीमध्यें अनंत चालू आहेत; आणि तसेंच अंतःसृष्टीमध्यें-मानससृष्टीमध्येंहि सुरू आहेत. ते पहाण्याची दृष्टि मात्र पाहिजे. ती टिळकांजवळ होती, म्हणून ते म्हणतात, " अन्तःसृष्टीमधें पहा हो चला काय चाले, बधुभगिनींच्या प्रेमरसाला किति भरतें आलें. ॥ " अद्भुति ही बहीण व हर्ष हा भाऊ; भक्ति ही बहीण व विश्वास हा भाऊ, आणि शेवटीं दिवाळी ही बहीण व व्यवसाय हा भाऊ—अशा भावाबहिणींच्या जोड्यांचें प्रेम चराचरामध्यें पहावयास टिळकांनीं रसिकांना शिकविलें. त्यांच्या मनात सृष्टि सदैव खेळे-जशी मानससरोवरात हंसी. त्यामुळें ' अपत्य झालें तर ' आपलें यादी नुकसान होणार नाहीं असें टिळक म्हणतात. " सृष्टीचें मधु बाह्य रूप न

दिसो डोळ्यांस चिंता न ते। ती ईसीवम मानसीं मम सदा सानंद ही खेळते ! " असें सांगून त्यांनी मानवाच्या जीवन-मूल्यांचें जें दर्शन घडविलें आहे, तें महत्त्वाचें आहे. ते विचारतात, " जरी नेत्रें गेलीं तरि अनुरती काय सरली ! । जरी नेत्रें गेलीं तरि मति मला का विसरली ! । जरी नेत्रें गेलीं तरि हृदय हां हरपलें ' । जरी नेत्रें गेलीं तरि अशुभ तें काय घडलें ? ॥ " मनुष्याचें मनुष्यपण त्याच्या प्रीतीमध्यें, बुद्धीमध्यें, भावनामध्यें साठविलेलें आहे. तें सारें अंधळ्याच्या ठायींहि शाबूतच असतें. मग डोळे तेवढे गेले म्हणून काय अनर्थ ओढवला ? असा प्रश्न कवि करतो. सर्वांशीं समतेची, अद्वैताची, प्रेमभावाची सारंगी कवीच्या अंतरंगी सदैव वाजत असते. तो म्हणतो, " अन्तर्यामीं गडबड जागी । जिथेंहि वाजे परि सारंगी ॥ नका कोणती पुसूं मला, । ठाऊक ती माही मजला. ॥ "

समतेचा संदेश

या उच्च व उदात्त भूमिकेवर उभा असलेल्या कवीला हा थोर, हा लहान असला भेदभाव कसा जाणवणार ? ' कारण मी वेडा नुसता ' या कवितेंत कवि आपला समभाव पुढील शब्दांनी वर्णन करतो, " सोडा अवघा राग अता । ओळखून घ्या मज पुरता । गिरिशिखरावर उभा असो, । दरींत किंवा कुणी वसो; । समान दोघेहि मजला; । कारण, मी पुरताच खुळा । ' वरी खालती ' । जगात म्हणती, । परंतु दिसती । एकच मज अवघी सत्ता ! । कारण मी वेडा नुसता ! "

देव देवळात किंवा देव्हाऱ्यात नसतो, तो सर्व विश्वांत विस्तारला आहे. मानव तेवढे देव व त्याची सेवा म्हणजे देव-पूजा, असा नवा मानवधर्म टिळकांना मान्य आहे. ते 'लोक-मित्र' या कवितेंत म्हणतात, "जनसेवा । ही ईश्वरसेवा । याविण दुसरा हेतु न ठावा, । प्रेम आणखी देव दिसावा । एक सदा त्यातें । "

मानवी कर्तृत्वाचा हुंकार

मानवी कर्तृत्वाचें बल व महत्त्वाकांक्षेचें क्षेत्र यांचें वर्णन टिळकांनी अत्यंत आवेशपूर्ण भाषेनें व विशाल मनोरचनेनें केलें आहे. ' पुरे जाणतों

मीच माझें बल' या स्वाभिमानपूर्ण नावाच्या कवितेंत ते गरजतात, " हा एक पर्वत छावा गजाचा, दुजीमाजि हा सिंह केकावतो। हा जाइला अर्धमेला मत्पार्ने। त्यांनी महाव्याघ्र होतां रतो; । हे पर्वताचे उभे क्षुद्र धोंडे महासागराचे पुढें पटल। बोला हें तें, मला काय त्याचें ? पुरें जाणतों मीच माझें बलाः।' एका बगलेंत हत्ती तर दुसरींत सिंह, असे धरून हा 'भरत' वाघाना व पर्वताना व समुद्राना क्षुद्र लेखतो. मनुष्याला आत्मसामर्थ्याची जाणीव देऊन त्याला परिस्थितीवर स्वामित्व गाजविण्यास प्रेरणा देणारी अशी कविता मराठींत दुसरी क्वचितच असेल. कवि शेवटीं म्हणतो, " मी ओळखीलें मला पूर्ण; आता कशाला मला पाहणें आरसे ?। माझ्यापुढें नित्य आत्मानुभूती; पहावे दुजे तर्क आता कसे ? "

अशाच स्फूर्तीनें रसरसलेलें टिळकाचें दुसरें काव्य म्हणजे ' रणशिंग '. केशवसुताची ' तुतारी ' पुढें ठेवून तें लिहिलेलें उघड दिसतें. अनुकरण असलें, तरी त्यात टिळकानीं आपलें स्वत्व प्रगट केलेलें आहे. 'बोंबाबोंब' या कवितेंत अशीच शिकवण आहे. केशवसुताच्या ' नवा शिपाई ' प्रमाणें टिळकानीं 'ब्राह्मण किंवा महार' ही कविता रचली. तींत ते म्हणतात, " मी ब्राह्मण वा महार मी, । गणीं न कवणालाच कमी ।" ही समतापूर्ण दृष्टि ठेवून मनुष्यत्वाला मोठेपण ते देतात—" या सृष्टींतिल दिव्यपण । तेंच तेंच हें मनुजपण । मागल्याची ही ठेव । हीस्तव दर्शन मी जीव ॥ "

अटळ देशभक्ति

मानवधर्माची ही पताका खाद्यावर असली, तरी देशभक्तीची पाऊलवाट टिळक विसरले नव्हते. ते खिस्ती झाले तरी गर्वानें गर्जून सागतात, " हिंदभूमि माझी जननी । आले हीच्या कुशींतुनी-। हिचें अवघें माझें ते । मन्मन त्या मोहुन जातें। मलात पडले। खनींत दडले। मुकुटीं जडले। अवघें उचलुन घेइन मी । जन्मभूमिसेवाधर्मी ॥ पाच कशाचें, हें जितुकें। हिंदभूमिलाळक तितुकें । मम देहाचे प्राण खरे । कसेहि असले तरि सारे ।।" जेवढे म्हणून हिंदमातेचे पुत्र, तेवढे सारे माझे प्राण-ही भूमिका धर्मांतरित होऊनहि टिळकानीं आमरण ठेवली. ' द खिस्तरूप हो ' असें

जें ध्येय आपल्याला पटलें, तें त्यांनीं कोठें कोठें मांडलें आहे. पण स्वदेश व स्वभाषा यांचा विसर त्यांना कधींच पडला नाहीं–त्यांचा अभिमान त्यांनीं कधींच सोडला नाहीं. ' माझ्या जन्मभूमींचें नाव ' या डौलदार कवितेंत तो देशभाषेचा अभिमान, इत्रीच्या शेंडेंतून उडणाऱ्या जलधाराप्रमाणें, नाचत आहे. "तुझ्या महोदार सारस्वताच्या महासागरींचा जरी मीन मी। झालों तरी गे तृषा मन्मनाची कधींही कधींही न होणें कमी। आई ! गुरुस्थान अर्शी जगाचें तुझें ! यांत शंका न कांहीं जरी। सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी ! ॥ "

भारतमातेचें वाङ्मय समुद्रासारखें अपरंपार, त्यांतील मी एक मासा आहें, समुद्रांत राहिलों तरी माझी तहान भागलेली नाहीं 'अशी आपली भूमिका निवेदून कवि राष्ट्रमातेला उद्देशून म्हणतो, " तू साऱ्या जगाची गुरु आहेस. तुझ्याइतकें सामर्थ्य साऱ्या जगांत दुसऱ्या कोणापाशीं नाहीं. " या माझ्या देशांतील अन्नपाणी म्हणजे अमृत होय, या भावनेनें उचंबळून येऊन कवीचें मन म्हणतें," यारा तुझ्या स्पर्शानें शुद्ध झाला मला लाधला ! भाग्य हें केवढें। माते ! स्वयें देशि जें अन्नपाणी, सुधा बापुडी कायशी त्यापुढें। तू बाळगोंशी मला स्कांधे–अशी ! सुखाची खरी हीच सीमा पुरी! सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी ! "

' जो जननीचा, जो जनकाचा गे तोच तुम्हांदी मान ' असा गौरव करून कवि ' प्रियकर हिंदीस्तान ' मध्यें देशप्रेमाचें गीत गातो, तें असें– " प्रियकर हिंदीस्तान। अमुचा प्रियकर हिंदीस्तान। हा अलङ्कार हो भूगोलाचा। याश नसे उपमान। सर्व सुखाची खाण। अमुच्या सर्व सुखाची खाण ॥ हें अभिमानाचें, सौभाग्याचें अमुच्या रम्य निधान ॥ "

बालमनाचें स्वरूप

पुष्कळशा मुलांवर कविता टिळकांनी केलेल्या नसल्या, तरी दोहोंनी रम्यता व मृदुता समानच आहे. ' लेकराची जिज्ञासा ' या कवितेंत मुलाच्या चौकस स्वभावाचें शब्दचित्र त्यांनी रेखाटलें आहे व जिज्ञासेचें महत्त्व मांडिलें आहे. ते म्हणतात, " हा बाळ पाहून अनेकविध पदार्थां।

नाचे इसे पुसतसे वाडिलास अर्था । जिज्ञासु हा सकल विश्व शिकावयाला । तो धन्य ! तो सुकृति ! जो शिकवील याला ॥ " बाल्काचें मन विकासशील असतें हा विचार टिळक निरनिराळ्या रूपकानीं खुल्वून कसा सागतात, पहा—" हें फूल पाहत असे उमलावयाला । हें चंद्रबिंब चढतें उदयाचलाला । बाहेर अंकुर निघो बघतो द्रुमाचा । होतो विकास शिशुच्या मृदु मानसाचा ॥ " याच रूपकाचा विस्तार करण्याचेंहि चातुर्य टिळकानीं दाखविलें आहे, तें असें—" जो होउनी अनिल हें फुलवील फूल । सारील दूर शशिचें घनमेघजाल । कीं अंकुरास जल जो पुरवील माळी । तो धन्य यत्करगता शिशुबुद्धि झाली ॥ " शिक्षकाचें कर्तव्य कोणतें व त्याचें महत्त्व काय ? याचें यथार्थ स्वरूप सागणाऱ्या या चार ओळी कोणत्याहि विद्यालयाचे शिरोभागीं पिंपळपानाप्रमाणें ब्रीदवाक्य म्हणून शोभणाऱ्या नाहींत काय ?

' एक अमेरिकन मुलगी ' कधी दिसत होती, याचें मनोहर शब्दचित्र टिळकानीं रेखाटलें आहे तें असें—" बाटे उषाच हसते फिरते जगात । कीं स्फूर्ति हीच कविची मधुरूप घेत । अव्याजता रसिकता जणु मूल झाली । स्वर्गांतुनी सहज भूवर आज आली ॥ " वात्सल्यानें ओसडणाऱ्या टिळकाच्या हृदयातून निघालेले बोल ' माझी ताई ' या काव्यात ऐकावयास मिळतात. लडियाळपणानें कवि म्हणतो, " ताइ, तू फूल गडे माझें । ताइ, तू नक्षत्रचि माझें । ताइ, तू रत्न गडे माझें । ताइ, तू पाखरु गे माझें । या सर्वांहुन गोड गोड गे शील-रूप तूझें । याची उपमा नच साजे ॥ फूल हें हसतें, तू हसशी । परी तव अर्थ किती हास्यीं । काय फुलाच्या मला पाकळ्या दावितील मौजे । जशे हे ओठ गडे तुझे ॥ '

केशवसुत हे टिळकाचे जसे गुरु, तसे बाल-कवि हे त्याचे शिष्य. त्याचेवर त्यानीं पुत्राप्रमाणें प्रेम केलें. टिळकाच्या घरींच बालकवि रहात. त्याचें कवि मन टिळकाच्या व त्याच्या पत्नींच्या वत्सल रसावर सारखें पोसत गेलें. एकदा बालकवि नगरहून पुण्यास गेले असता टिळकानीं एक भावनापूर्ण कवन रचलें. त्यात ते आर्तस्वरानें कळवळून विचारतात—

" पांखरा ! येशिल का परतुन ? । मत्प्रेमानें दिल्या सुगावुन । एक तरी अठवून ? । हृदयसर्वें मिसळल्या माझिया । निःश्वासा वळखून ? । वाऱ्यावरचा तरंग चंचल ! जाशिल तूं मडकून ! यात, घेउ दे रूप तुझें हें । हृदयीं पूर्ण भरून । जन्मवरी मजसवें पक्षा ही । तव चचूंनी लुण ! निवर मला, परि अमर्याद जग । राही नित्य जपून । ये आता घे शेवटचें हे । अश्रू दोन पिऊन ॥" या ल्हानसर काव्यातील शब्दाचें नाजूकपण वर्णावें, की भावनेचें हळुवारपण स्तवावें ? हेंच कळेनासें होतें.

कवीची भूमिका

स्वतःच्या काव्याला टिळक किती कोमल मानीत, जिवापाड जपत, याचें सुंदर चित्र 'कवीची विनवणी' या कवितेंत पहावयास सापडतें. तावे यानीं 'कुस्करू नका हीं सुमनें' अशी रसिकाना प्रार्थना केली आहे. तीच भावना टिळकानीं निराळ्या भावेनें व्यक्त केली आहे, ती अशी—" पहा ! उघडिलें हृदयाला, । यात तुखें घाला भाला ! कोमल, कौशल्यें नटला । कर तुमचा जरि किति असला । तरी तयानें । माझीं कवनें । जरा स्पर्शणें सहन न होणें कधिं मजला ! । याहुन जीव बरा गेला ! ॥ कारण, कवनें नच माझीं । नच तुमचीं,—मी गातों जीं । हीं निःश्वसितें । कोण सोडितें । मम हृदयीं तें—। विचारुनी; भिउनी त्याला । पुढें करा मग कर अपुला ॥" आपली कवनें म्हणजे आपल्या हृदयाचीं स्पंदनें. म्हणून त्याना स्पर्श करू नका; त्यापेक्षा माझ्या छातींत भाला खुपसून मला ठार करा, असें कवीचें सांगणें आहे. याचा अर्थ त्याला रसिक नको आहेत असा मात्र नव्हे. उलट 'कवि आणि रसज्ञ' याचें नातें किती जवळचें असतें हें सांगताना तो म्हणतो, " कमला रवि चंद्र चंद्रकाता, । जल मीनाप्रति, धारप्रवाह अर्या, । कवितेस रसज्ञता, न झाली । क्षणही ही कधिं सुम्मकें निराळीं ! ॥" कमल व सूर्य, चंद्रकात व चंद्र, मासा व नदी, वाणी व अर्थ याप्रमाणें कविता व रसिक याचें नातें अतूट आहे.

कवीला स्फूर्ति कोठून येते ? त्याला प्रतिमा कशी वश होते ? त्याच्या हातून कविता कशा निर्माण होतात ? या नेहमीच्या प्रश्नाचीं उत्तरें प्रभा-

त्याच स्वरूपात देणारी 'कवि' ही टिळकांची कविता अतिशय प्रसन्न आहे. तींत ते विचारतात, " न कळे कोठुन होते लतिकेच्या ठायि पुष्प-परिपूर्ति । न कळे केव्हा कैशी होते कवीच्या मनाप्रति स्फूर्ति । न कळे कोठुन येती द्विजराज नवे वसतकालीं ते । न कळे कोठुन येती धावत तव शब्द भेटण्या कविते । न कळे कोठुन येवें शोभा यायास हास्य अधराला । न कळे कोठुन येतो प्रसाद कविच्या नवीन काव्याला ॥ "

भक्तिरसाचे कल्लोळ

जाति–धर्म–देशाच्या वर आकाशाप्रमाणें साहित्य पसरलेलें असतें, याची प्रचीति टिळकांची कविता वाचताना येते. फादर स्टीफन्स या खिश्चन कवीनें पूर्वी ' जैसी पुष्पामाजी पुष्प मोगरी । कीं परिमळामाजीं मोगरी । तैसी भाषामाजी साजिरी । मराठिया ' अशा अलंकारिक भाषेनें मराठीचा महिमा गाइला होता पण स्वतंत्र व सरस अशी काव्यरचना करून मराठी भाषेला सधन व समर्थ करणारे रे. टिळक हेच पहिले खिस्ती कवि. त्यानीं तीस वर्षे सतत विपुल काव्य–रचना केली. त्यात सृष्टिप्रेमानें ओथंब-लेलीं कवनें प्रमुख आहेत इतर कवनामध्यें शृंगार, करुण व वत्सल हे रस खेळत आहेत भक्तिरसाचे कल्लोळ असे अभंगहि त्यांनीं रचले आहेत. प्रसन्न भाषा व प्रेमळ भावना या दोन गुणामुळें त्याचा 'अभगांजलि' हृदयंगम झाला आहे " तुझ्या पडोनिया गळां । कंठ करोनी मोकळा ॥ रडावेंसें मला वाटे । उर वारवार दाटे ॥ येई प्रभुराया येई । घरी मला ये हृदयीं । " अशी तळमळीची वाणी या अभगांतून ऐकू येते. खिस्त असो वा कृष्ण असो,—भक्ताचा आर्त धावा रसिकाच्या अंतःकरणाचा ठाव घेतो.

टिळकांच्या कल्पनेंत उत्तुंगता किंवा नावीन्य नसतें, पण सहजता व रम्यत्व असतें 'अनल जसा अनिलानें' 'नक्षत्रा घन जैसें', 'दुग्धिं तक्राच्या बिंदुसे जहालें' अशा जुन्या कल्पनाच त्यानीं अनेक ठिकाणीं मांडल्या आहेत गोविंदाग्रजाच्या कल्पकनेमधील नावीन्याचें यौवनसुलभ तेज टिळकांच्या लेखणींत जसें नाहीं, तसेंच केशवसुताची क्रांतिकारक तडफाहि

कवित्वाचे अंकुर

श्री. विनायक दामोदर सावरकर यांचा जन्म भगूर या गांवीं ता. २८ मे १८८३ रोजीं झाला. 'माला' कार चिपळूणकर याना दिवंगत होऊन यावेळीं नुकतें एक वर्ष झालें होतें; त्याच्या 'निबंधमालेचे' पडसाद अद्याप मराठी हृदयांत जोरानें उमटत होते. सावरकरानीं 'निबंधमाले'चीं पारायणें लहानपणींच कित्येक वेळां केलीं होतीं. मराठ्याच्या बखरी अनेकवार वाचून ऐतिहासिक पुरुषांपासून त्यानीं स्फूर्ति मिळविली. प्राचीन काव्याचा सुरस 'मेवा' असलेलें 'नवनीत' तर त्यांनीं बहुतेक तोंडपाठ व केलें. वक्तृत्वकला त्याच्या जिव्हेवर नर्तन करीत असे! काव्यशक्तीहि त्याच्या ठायीं बालपणापासूनच अंकुरित झाली होती. दहाव्या वर्षीं त्यांनीं एक पोथी रचिली आणि बाराव्या वर्षी त्याचा स्वदेशाचा फटका 'जगद्धितेच्छू' त प्रसिद्ध झाला. 'सर्व पेशव्यात थोर पेशवे कोण व का?' हा निबंध सतरावे वर्षीं त्यानीं लिहिला. 'करमणूक' पत्रानें लावलेल्या चढाओढींत तो सर्वश्रेष्ठ ठरून त्याला बक्षीसहि मिळालें.

वयाच्या पंधराव्या वर्षी! समोर अष्टभुजा भवानीची मूर्ति आहे, नीरांजनाचा प्रकाश पडलेला आहे, रात्रीची गंभीर शांतता पसरलेली आहे, रोहिडेश्वरापुढें स्वराज्याची शपथ घेणाऱ्या बाल-शिवाजीची मूर्ति चित्तात खेळत आहे, अशा वेळीं विनायकानें देवीच्या चरणावर हात ठेवून प्रतिज्ञा केली कीं, "देशाचें स्वातंत्र्य परत मिळविण्यासाठीं सशस्त्र क्रांतीचा केतु उभारून मी मारता मारता मरेतों झुंजेन."

लेखनकला व वक्तृत्वकला

पंधरावे वर्षीं सावरकरानीं गणेश-उत्सवात प्रकट व्याख्यान दिलें व वक्तृत्व-स्पर्धेत पहिल्या क्रमांकाचें बक्षिस मिळविलें. आणि याच सुमारास "नाशिकवैभव" या पत्रात त्यानीं अग्रलेख लिहिला. वक्तृत्व-स्पर्धेत सावरकराना बक्षिस काय मिळालें? तर प्रा. शिवरामपंत परांजपे याचें 'काळ' पत्र. त्यांतील काव्य-स्फूर्ति व स्वातंत्र्य-भक्ति पाहून सावरकरांचें त्याच द्रव्यानें घडविलेलें हृदय उचंबळू लागलें, सावरकर हें मान्य करतात

की, " जर मला माझ्या क्रांतिकारक जीवनाच्या स्फूर्तीचें गुह्यद कोणास तरी देणेंच पडेल, तर तें मी ' काळा 'च देऊं शकेन." ता. १ जानेवारी १९०० रोजीं त्यांनीं ' मित्र-मेळा ' काढला. त्यामार्फत शिवाजी-उत्सव व गणेशोत्सव हे कार्यक्रम प्रकटपणें करीत; पण बंदुक-तलवारींचें शिक्षण गुप्तपणें घेत.

क्रांतीची उपासना

बाल सावरकरांवर काहीं कौटुंबिक आपत्ति कोसळल्या. प्लेगनें कहर केला. वडील, चुलते व दोन्ही भाऊ-या सर्वांना या ' गाठ्या तापानें ' गाठलें. त्यापैकीं वडील १८९९ मध्यें प्लेगनें निधन पावले. आई महामारीनें १८९२ सालींच मृत्यु पावली होती. चुलतेहि प्लेगनेंच गिळले. बाबा (गणेश) व बाळ (नारायण) हे दोघे भाऊ मात्र वाचले. अशा धामधुमीतहि सावरकर १९०१ सालीं मॅट्रिक झाले. त्याच वर्षी त्यांचा विवाह झाला. १९०२ ते १९०५ हीं चार वर्षे त्यांनी पुणें येथें फर्ग्युसन कॉलेजमध्यें काढलीं. पण त्यांचें सारें लक्ष असे कॉलेजबाहेरील लो. टिळक व प्रो. परांजपे यांच्या भाषणाकडे व चळवळींकडे. त्यावेळीं बंगालची फाळणी सरकारनें केल्यामुळें साऱ्या राष्ट्रांत क्रोधाची ,आग पेटली होती. तिची झळ म्हणून पुणें येथें लकडी-पुलाच्या (आता संभाजी-पुलाच्या) खालीं विदेशी कपड्याची प्रचंड होळी करण्यांत आली. तिचा पुढाकार घेतला होता सावरकरांनीं अध्यक्ष होते लो. टिळक व वक्ते होते स्वातंत्र्य-कवि प्रो. परांजपे ! मग सभेचा थाट काय विचारावा !

१९०५ च्या डिसेंबरांत सावरकर बी. ए. झाले व १९०६ च्या जूनमध्यें ते इंग्लंडला रवाना झाले. त्यासाठीं त्यांच्या सासऱ्यानें त्यांना द्रव्य साहाय्य केलें. शिवाय शामजी कृष्णवर्मा यांचीहि मदत होती. शामजींकडे सावरकरांना शिफारस-पत्र दिलें लो. टिळकांनीं. इंग्लंडमध्यें ' अभिनव-भारत ' या नावाची संस्था सावरकरांनीं स्थापन केली. तेथून हिंदुस्थानांत पिस्तुलें पाठविण्याचा उपक्रम सुरू झाला. १९ ९ सालीं, नव्हे महिन्यांत, इंग्लंडांत मदनलाल ,धिंग्रा यांनीं कर्झन वायलीचा खून

केला आणि त्याच वर्षी डिसेंबर महिन्यात नाशिक येथें अनंत कान्हेरे यांनी जॅक्सनला ठार केलें. याचा एक परिणाम म्हणजे ता. १३ मार्च १९१० रोजीं सावरकरांना इंग्लंडात अटक झाली. तेथून त्याना ता. १ जुलै रोजीं हिंदुस्थानला आगबोटींतून चौकशीसाठीं पाठविण्यात आलें. "आपल्यापुढें मृत्यु उभा आहे हें सावरकरांना दिसलें.

जन्मठेपीच्या यातना

अशा वेळीं निर्वाणीचें धैर्य सावरकरांच्या हृदयांत स्फुरलें. त्याना घेऊन जाणारी आगबोट फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर मार्सेलिस बंदरात उभी होती. तेव्हा आग्र्याहून सुटणाऱ्या शिवाजीमहाराजांचें स्मरण करीत त्यांनीं त्या आगबोटींतून पळून जाण्याचें ठरविलें. ता. ८ जुलै रोजीं पहाटेच्या वेळीं एक फूट रुंदीच्या भोंकातून त्यांनीं आपलें शरीर समुद्रात झोंकून दिलें. कातडी सोलली गेली, तरी ते दीडशें फूट समुद्र पोहून गेले. शिपायाचा पाठलाग सुरू झाला. त्यांचीं पिस्तुलें उडूं लागलीं. किनाऱ्याला पाय लागताच सावरकर तीनशें यार्ड तसेच धावत–पळत सुटले. पण फ्रेंच शिपायानें त्यांना पकडलें! नागरिक स्वातंत्र्याची पायमल्ली केली आणि आपल्या देशाचा कायदा मोडून सावरकराना इंग्रज शिपायाच्या स्वाधीन केलें. शिपायाच्या कसलें ? यमदूताच्याच ! कारण, ता. २३ जुलै १९१० रोजीं हिंदुस्थानात परत आल्यावर सावरकराना दोन जन्मठेपींची शिक्षा झाली.

दोन जन्मठेपींची शिक्षा ! ती भोगण्यासाठीं सावरकराना अंदमानला जाणाऱ्या बोटीवर ता. ४ जुलै १९११ रोजीं चढविण्यात आलें ! तेथें मृत्यूहूनहि भयंकर अशा आपत्ती भोगून, सुमारें तेरा वर्षांनीं, ता. ६ जानेवारी १९२४ रोजीं त्याना हिंदुस्थानात आणण्यात आलें. रत्नागिरी येथें सुमारें तेरा वर्षे स्थानबद्ध अवस्थेंत त्यांनीं काढल्यानंतर ता. १० मे १९३७ रोजीं ते पूर्ण मुक्त झाले. या अवधींत त्यांनीं हिंदुसभेचें कार्य केलें. त्या सभेचे ते सतत पाच वर्षे अध्यक्ष होते. यानंतर त्यांच्यावर सन्मान व सत्कार यांची वृष्टि होत गेली. १९३८ सालीं मुंबई येथें भरलेल्या 'मराठी साहित्य संमेलना'चे, ते अध्यक्ष होते. १९४३ सालीं

ता. २८ मे रोजीं, त्यांच्या साठी–समारंभानिमित्त त्यांना एक लाख वीस हजार रुपयांची थैली पुणें येथें अर्पण करण्यात आली.

१९४८च्या मेपासून १९४९ च्या फेब्रुवारीपर्यंत गांधी–खून–खटल्यात ते गुरफटले गेले. आपल्या बावन्नपानी जबानींत त्यांनीं जेव्हा गहिंवरलेल्या कंठानें, "माझी मातृभूमी स्वतंत्र झालेली पहाण्यास मी जिवंत आहें म्हणून मी स्वतःला धन्य समजतों." असे आनंदाचे उद्गार काढले, तेव्हा त्यांच्या—व इतरांच्याहि—डोळ्यांतून अश्रु ओघळले. न्यायमूर्तींनीं त्यांना निर्दोषी म्हणून सोडून दिलें.

प्रतिभेचे नाना विलास

सावरकरांनीं आपला सारा जन्म अन्यायाशीं प्रत्यक्ष झुंज खेळण्यात घालविला असल्यानें त्यांच्या काव्यात निराशा, विफलता, दीनता, पलायनवाद यांचें धुकें पसरलेलें नाहीं, तर वीरता, भव्यता, ओजस्विता व भीवष्यद्रष्ट्रता यांचीं तेजस्वी किरणें लकाकत आहेत. 'जगन्नाथाचा रथोत्सव' किंवा 'अनंताची आरती,' यासारख्या चिमुकल्या कवनांत कल्पकतेची केवढी भव्यता आहे! 'सागरास,' 'सांत्वन' वा 'मृत्युपत्र'—अशा कविता म्हणजे उदात्त करुणरसाच्या गंगायमुनासरस्वतीच, 'तारकांस पाहून' अथवा 'प्रभाकरास' यामध्ये शुद्ध काव्य वसलेलें

वर्णनपर म्हणून नरी वाटली असती, पण अंदमानातील दिरसमरच्या यमयातनानतर येणाऱ्या सोपेचे वर्णन सावरकरानी केले आहे, ही पार्श्वभूमि समजली, म्हणजेच त्या वधिचेचे सर्व मर्म व महत्त्व ध्यानी येते. त्यानी आपली जशी सारी गुणसपदा, तशीच आपली प्रतिभाहि मातृभूमिच्या सेवेलाच वाहिली होती १९१० साली इग्लडमध्ये अटक झाल्यावर सावरकरानी लडनच्या तुरुगातून 'माझे मृत्युपत्र' हे करुणोदात्त काव्य आपल्या वहिनीस पाठविले. त्यात ते म्हणतात, 'हे मातृभूमि! तुजला मन वाहियेले। वक्तृत्व–वाग्विभवही तुज अर्पियेले। तूतेचि अर्पिलि नवी कविता रसाला। लेखाप्रति विषय तूचि अनन्य झाला॥'' स्वातत्र्य हाच त्याचा एकमेव विषय. त्या यज्ञाच्या भूमीवर त्यानी स्वत ना देह वाहिला—आपले लहानथोर बधुहि त्याच स्वातत्र्य यज्ञातील आहुति ठरल्या. ही आपली उच्च भूमिका काव्ये किती स्वाभिमानाने सागतो पहा– ''त्वत्स्थडिलावरि बळी प्रिय बाप्त झाला। त्वत्स्थडिली वर अता मम देह ठेला। हे काय, बधु असतो जरि सात आम्ही। त्वत्स्थडिलीच असते दिधले बळी मी॥''

स्वातत्र्य—लक्ष्मीची पूजा बाणण्यात आपण गुतल्यामुळे काव्य–लक्ष्मीची षोडशोपचारे पूजा आपल्या हातून होत नाही अशी रुखरुख सावरकराना सदैव होती. १९१३ साली डॉ. रवीद्रनाथ टागोर याना नोबेल पारितोषिक मिळाल्यावर त्याच्या अभिनदनपर कविता सावरकरानी पेरली. तीत स्वत ची काव्य विषयक भूमिका ते पुढील काव्यमय शब्दानी वर्णितात— ''देवळात जगदबेचा। हृत्ताप पुजारी तीचा। लघु सदा उगाळी साचा चदनी॥ रिजविजत सहाणेवरती। लगुपड तो तुज देती। घे स्वागत तोरणा प्रणती। मानुनी॥'' श्रीशारदेच्या मदिराला तोरणाप्रमाणे शोभादायक काव्य आपण रचले असते, पण ते कार्य सोडून आपण मातृभूमिच्या अगाचा दाह शात करण्यासाठी सहाणेवर चदन घाशीत बसलो आहे व त्याचा लेप तिला लावीत आहो, असे आपल्या काव्याचे स्वरूप सावरकर वर्णितात. भूमीच्या पारतत्र्याच्या नरक–यातना उपाव्यात, म्हणून ते अदमानच्या नरक–यातनात जाऊन पडले. कष्ट, छळ, अपमान, हालअपेष्टा

इत्यादींच्या अभिरुच्येवर पावलें टाकताच ते काव्याचीं कमळें फुलवीत. "पोळयातुनि त्या मधमाशा । लघु लघु नीडीं निज जैशा । गोड कल्पना तशा तदा ।" त्याच्या डोक्यातून निघत. काव्यानंदाचा मध ते चाखीत आणि त्यामुळें भोंवतालीं यातनाची आग धगधगत असतानाहि "मम गतिरुक्षीं शत गाणीं । गुण गुणती मंजुळ वाणी । शत सनयातुनि परि त्याही । रङ्ग सामावत तें नाहीं ॥"

सृष्टि-सौंदर्यांशीं समरसता

डोळ्यासमोर मृत्यु उभा ठाकला, तरी त्याच्या हृदयात नवीन काव्याचा जन्म होत असे. सात पहाऱ्यात त्याना डांबून ठेवलें असताना चुकून केव्हा तरी चंद्राची कोर दिसताच त्यांच्यातील 'बाल-कवि' जागा होतो व आनंदानें नाचत बागडत गातो, "कोर कोंवळ्या चंद्राची !-ती पोर पोंवळ्या ओठाची ! ॥" भीषण परिस्थितीवरहि मात करण्याचें 'काव्य-शक्तीचें हें केवढें सामर्थ्य ! चोहोंबाजूला निखारे पेटलेले असतानाहि हृदयात 'आनंदाचा पूर' वाहूं लागावा, 'हृदू निर्के लोटावें, 'चुटचुटक्या आणि मिटमिटक्या' असे स्वच्छंदी शब्द सुचावे ही प्रतिभेची केवढी विलक्षण जादू !

दुर्दम आशावाद

याच दुर्दम्य मनःसामर्थ्यावर सावरकर संकटाचे सागर तरून गेले. ते इंग्लंडला गेले व क्रांति-कार्य करू लागले, तेव्हापासून त्याचें जीवित तरवारीच्या धारेवर टांगलें गेलें. आपल्याला आता अटक होणार व आपण इंग्लंडातील तुरुंगात झिजून झिजून मरणार असें भविष्य त्याना दिसू लागलें ! ते हिंदुस्थानातून तेथें गेले होते कोणत्या आशेनें आणि भवितव्य काय ठरू लागलें ! राष्ट्राला नसलेलें स्वातंत्र्य मिळविणें दूरच, पण आपलें असलेलें वैयक्तिक स्वातंत्र्यहि नष्ट होणार-हें भविष्य त्याना दिसू लागलें. अशा निराशामय अंधारातूनहि जी वीज चमकून गेली ती म्हणजे 'सागरास' ही कविता. तींत त्याची महत्त्वाकांक्षा, त्याची निराशा; त्याची मायभूमीवरील भक्ति, त्याची विरह-व्याकुलता, त्याची भेटीची

तळमळ–हे सारे गुण प्रतिबिंबित झाले आहेत. समुद्रकांठीं बसून सागरास उद्देशून ते म्हणतात, "ने मजसी ने परत मातृभूमीला । सागरा, प्राण तळमळला । भूमातेच्या चरण–तला तुज धूतां । मीं नित्य पाहिला होता । मज वदलासी अन्य देशिं चल जाऊं । सृष्टिची विविधता पाहूं । तइं जननी–हृद्–विरहशंकितहि झालें । परि तुवा वचन तिज दिधलें । मार्गज्ञ स्वयें मीच पृष्ठिं वाहीन । त्वरित या परत आणीन ।"

समुद्र, मातृभू व स्वतः यांना व्यक्तिस्वरूपें देऊन त्यांचा संवाद या काव्यांत वर्णिला आहे. प्रथम सागर सावरकरांना म्हणतो, 'जगाची मौज पहाण्या-साठीं परदेशाला जाऊं या, चल' हें ऐकतांच राष्ट्र–मातेच्या हृदयांत भीति उत्पन्न झाली कीं, आपला हा लहानगा मुलगा दूर जाणार की काय ! विरहाच्या शंकेनें तिचें हृदय भग्न गेलें. पण स्वार्थी वाटाड्याप्रमाणें सागरानें भारतमातेला आश्वासन दिलें कीं, 'मी माझ्या पाठीवरून वाहून याला नेईन व परत लवकर आणीन.' यावर विश्वास ठेवून व मातृ-भूमीच्या उद्धारासाठीं अधिक सामर्थ्यशाली बनण्यासाठीं सावरकर समुद्रमार्गानें हिंदुस्थानांतून इंग्लंडला गेले. पण त्यांना तेथें अनुभव काय आला ! "शुक पंजरिं वा हरिण शिरावा पाशीं । ही फसगत झाली तैशी । भूविरह कसा सतत साहुं यापुढती । दशदिशा तमोमय होती । गुण–सुमनें मीं वेचियलीं या भावें । कीं तिनें सुगंधा घ्यावें । जरि उद्धरणीं व्यय न तिच्या हो साचा । हा व्यर्थ भार विद्येचा । ती आम्रवृक्ष वत्सलता । रे । नवकुसुमयुता त्या सुलता । रे । तो बाल गुलाबहि आतां । रे । फुलबाग मला हाय पारखा झाला । सागरा, प्राण तळमळला ॥ "
पोपट पिंजर्‍यात अडकावा किंवा हरिण जाळ्यात सापडावा, त्याप्रमाणें सावरकरांची फसगत झाली. मातृभूमीची भेटच अंतरली. सर्वत्र अंधार दिसू लागला. तिच्या सेवेसाठीं वेचलेलीं फुलें सुकून जाऊं लागलीं. तिच्य उद्धारासाठीं संपादिलेली बॅरिस्टरीची विद्या फोल ठरूं लागली. स्वदेशां तील आप्त-मित्रहि दुरावले.

उज्ज्वल राष्ट्र–प्रेम

सावरकरांची मातृभूमीवर इतकी अपार निष्ठा कीं, तिच्यापुढें त्यांना

इतर सारे देश तुच्छ वाटत! स्वदेशातील झोपडीसुद्धा परदेशातील राजवाड्यापेक्षा अधिक सुखाची, ही आपली भावना प्रगट करताना ते म्हणतात—“ नभिं नक्षत्रें बहुत एक परि प्यारा। मज भरतभूमिचा तारा। प्रासाद इथें भव्य परी मज भारी। आइची झोपडी प्यारी। तिजविण नको राज्य, मज प्रिय साचा। वनवास तिच्या जरि वनिंचा॥” अशा आपल्या प्रिय राष्ट्र-मातेपासून आपल्याला दूर ठेवणाऱ्या त्या विश्वासघातकी समुद्रावर शेवटीं रागावून सावरकर विचारतात, “ या फेन-मिषें हससि निर्दया कैसा। का वचन भंगिसी ऐसा?” समुद्रानें वचनभंग करून आपल्याला असें का फसविलें असावें? याचें काव्यमय कारण कवीला सुचतें. तें म्हणजे इंग्लंड ही समुद्र-स्वामिनी आहे आणि हिंदुस्थान परतंत्र व दुर्बल आहे. पण पुराणाचा आधार घेऊन सावरकर समुद्राला असा धाक घालतात कीं, पूर्वी ज्या अगस्ति-ऋषीनें तुला एका आचमनात गिळून टाकलें होतें, त्याला माझी आई तुला शासन करण्यास सांगेल, “ त्वत्स्वामित्वा सांप्रत जी मिरवीते। भिउनि का आंग्लभूमीतें? । मन्मातेला अबल म्हणून फसवीसी। मज विवासनातें देशी। तरि आंग्लभूमि-भयभीता। रे। अबला न माझिही माता रे। कथिल हें अगस्तिस आता। रे। जो आचमनीं एक क्षणीं तुज प्याला। सागरा प्राण तळमळला॥” आपण स्वतः कोंडलें जाणार, आपला देश दास्यात अडकलेला, अशा अवश, अगतिक, असहाय्य अवस्थेंतहि सावरकराची धैर्यशाली प्रतिभा अदम्य आशेनें व अकुंठित गतीनें उड्डाण करते हें पाहून कोण आश्चर्यचकित होणार नाहीं?

कारुण्यातील उदात्तता

संकटाचा अग्नि वर्षाव चौफेर होत असतानाहि सावरकर स्वतः चा धीर टिकवीत होते, एवढेंच नव्हे तर आप्त, अनुयायी, मित्र, चहाते यानाहि धीर देत होते. इंग्लंडमध्यें त्यांच्याभोंवतीं पोलिसी पाश पसरले जात असतानाच हिंदुस्थानात त्यांचे वडील बंधूस काळेपाण्याची शिक्षा झाली व धाकट्या बंधूस अटक झाली. वडील बंधूची पत्नी निराधार झाली! या वहिनीवर

सावरकरांचें बालपणापासून अतिशय प्रेम. तिचें " सांत्वन " करण्यासाठी एक ओवीबद्ध पत्र सावरकरांनीं पाठविलें त्यात त्यांचें जीवनविषयक तत्त्वज्ञानहि सहज येऊन गेलें आहे आपत्तींतहि आनंद मानून ते गरजतात " धन्य धन्य आपुला वंश । मुनिश्रेयें ईश्वरी अंश । की रामसेवा पुण्य-लेश । आपुल्या भाग्यीं लाधला ॥ " देश सेवा हीच देव सेवा 'सुटली रघुवीराची प्रथम रणाज्ञा ।' म्हणून ते स्वातंत्र्य समरांगणात पडले त्यात आत्माहुति देण्याची पाळी आली हें आपलें भाग्य ! तें कसें, हें समजावून सांगताना फुलाचा दाखला देऊन सावरकर लिहितात, " अनेक फुलें फुलती । फुलोनिया सुकोन जाती । कोणीं त्याची महती गणती । ठेविली असे ? ॥ परी जें गजेंद्रशुंडेनें उपटिलें । श्रीहरीसाठीं नेलें । कमलफूल तें अमर ठेलें । मोक्षदातें पावन ॥ " आपलें राष्ट्र म्हणजे गजेंद्र त्याला पर तंत्रतेच्या मगरीनें गिळलें आहे त्या गजेंद्रानें निष्पाप वाचविण्यासाठी आपल्या सोंडेत धरलेलें फूल म्हणजे आपलें जीवन राष्ट्रासाठीं खर्ची पड लेलें जीवन म्हणजे देवाला वाहिलेलें फूल दोघांचेंहि सार्थक झालें यात कमल, गजेंद्र इत्यादीमुळें केवढें पवित्र वातावरण निर्माण झालें आहे !

कवि असा सिद्धांत निवेदन करतो, 'अमर होय ती वंशलता । निर्वंश जीचा देवाकरिता । दिगंतीं पसरे सुगंधता । लोकहितपरिमलाची ॥ " देवासाठीं, देशासाठीं आपल्या सर्वस्वाचा होम करण्याची आपली प्रतिज्ञा आहे. मोठें कार्य आपण हातीं घेतलें आहे तेव्हा मोठेपणाला साजेसें आपण वागलें पाहिजे, हें वहिनीच्या चित्तावर ठसवितांना सावरकर म्हणतात, " महत्कार्याचें कंकण धरिलें । आता महत्तमच पाहिजे बाणलें । ऐसे वर्तन पाहिजे केलें । कीं जें पसंत पडलें सतांना ॥ अनेक पूर्वज ऋषी श्वर । अज्ञात वंशजांचे सभार । साधु साधु गर्जतील । ऐसें वर्तणें या काळीं ॥ " साध्या शब्दांत किती कारुण्य, किती उदात्तता साठविलेलें आहे !

मनोवृत्तींचीं शब्दचित्रें

इंग्लंडच्या तुरुंगात १९१० सालीं कोंडले गेले असताना सावरकरांनीं आपल्या वहिनीला जो अखेरचा ठरू पहाणारा निरोप पाठविला, तो

'माझें मृत्युपत्र' या कवितेंत शाश्वत स्वरूप पावलें आहे. बाल्यापासूनच्या आठवणी त्यात आलेल्या आहेत. "वैशाखिचा कुमुदनाथ नभात हासे।" अशी मधुर सुरुवात करून सावरकर आठवण करून देतात, "सैंपाक त्या निजकरें कुशलें करावा। प्रेमें तुझ्या अधिकचि सु–रसाळ व्हावा। सत्राद सर्व मिळुनी करिता निताल। जेवावयासि बसलों जणु चादण्यात॥" चादण्यात बसून गोड पदार्थ मुखात घालीत असले, तरी त्याच्या मुखातून कोणत्या गोष्टी बाहेर पडत होत्या? "श्री रामचद्र–वनवास–कथा रसाळा। कीं केविं देश इटली रिपुमुक्त झाला। तानाजिचा समरधीर तसा पवाडा। गावा चितोडगड वा शनिवारवाडा॥" प्रभु रामचद्राच्या, श्रीशिवरायाच्या, राणा प्रतापाच्या, थोरल्या माधवरावाच्या–अशा प्रतापी व स्वातत्र्यदात्या विभूतींच्याच कथा त्या तरुणाच्या गप्पागोष्टींत निघत, पण जेवण सपताच त्या सपत नसत. त्यातून स्फूर्ति घेऊन सावरकराचे कुटुंबीय स्वातत्र्य–सेवेच्या शपथा घेत. तरुण म्हणत, 'आम्ही बाजी प्रभु होऊ', तर तरुणी प्रतिज्ञा करीत 'आम्ही रजपूत रमणी ठरू' "झाल्या तदा प्रियकरासह आणभाका। त्या सर्व देवि वहिनी स्मरती तुम्हा का?। 'बाजी प्रभू ठरू' वदे युवकघ सर्व। 'आम्ही चितोर युवती' युवती सगर्व॥" तारुण्यातील आधळ्या भावनेच्या भरात आम्ही स्वातत्र्य–समरांत उडी घेतली, असें मात्र नव्हे तर इतिहासाच्या प्रकाशात, डोळे उघडे ठेवूनच, आम्ही आमचा मार्ग चालू लागलों, ही ग्वाही देताना सावरकर सांगतात, "कीं घेतलें व्रत न हें अम्हि अधतेनें। लब्धप्रकाश इतिहास–निसर्ग–मानें। जें दिव्य दाहक म्हणूनि असावयानें। बुध्याचि वाण धरिलें करिं हें सतीचें॥"

राष्ट्राभिमानाचा निर्धार ज्या हृदयात होता, त्याच हृदयात प्रेमाच्या कोमल भावना पुष्ट होत्या. शेवटीं गहिवरून सावरकर वहिनींच्या पायावर डोके ठेवून म्हणतात, "माझा निरोप तुज येथुनि हाच देवी। हा वत्स वत्सल तुझ्या पदि शीर्ष ठेवी। सप्रेम अर्पण असो प्रणती तुम्हातें। आलिंगन प्रिय करा मम अंगजातें॥" एखादा कवि एखाद्या यशाचा निरोप त्याच्या पत्नीला शेवटपर्यंत पोचवीत असेल, तर दुसरा एखादा कवि एका

राजकन्येचा संदेश तिच्या प्रियकराला राजहंसाच्या मुखानें कळवीत असेल; पण जन्म-मृत्यूच्या सीमेवर उभे राहून सावरकरांनी आपल्या 'देवी' वहिनीस पाठविलेल्या या रसपूर्ण व भृतिपूर्ण पत्रास तोड जगाच्या वाङ्मयांतहि क्वचितच सांपडेल !

स्वतंत्रतेचें स्तोत्र

स्वातंत्र्याचे पोवाडे गाणारे एक श्रेष्ठ शाहीर एवढीच सावरकरांची भूमिका नाहीं. त्या स्वातंत्र्यासाठीं सर्वस्वाची होळी करण्यास ते तयार होते. म्हणून ' प्रियकर हिंदुस्थान ' या कवितेंत ते ग्वाही देतात, " जननि तुझ्या सन्मान-रक्षणीं अर्पु रणीं हे प्राण। शत्रुकंठ भंगोनि पाहु तुज दारुण रसस्नान।।" अशा क्रियाशील भूमिकेवरून 'स्वतंत्रतेचें स्तोत्र' सावरकरांनीं जें रचिलें आहे, त्यांत विलक्षण जिवंतपणा व परिणामकारकता आली आहे. ' बोले तैसा चाले ' हें त्यांचें ब्रीद. ' आधीं केलें मग सांगितलें । " हा त्यांचा बाणा. देवी स्वतंत्रतेसाठीं तळहातावर शीर घेऊन तिचा जयजयकार करतांना ते म्हणतात—" परवशतेच्या नभांत तूंची आकाशीं होशी । स्वतंत्रते भगवती ! चांदणी चमचम लखलखशी ॥ "

हा सर्व त्याग, हें सारें शौर्य, हे सारे हाल कशासाठीं ? आपलें ध्येय कोणतें ? हें सावरकर पुढील शब्दांनीं सांगतात, " आमुचियां वंशाच्या गौरवाचिया—। भारतीय केवळ ना, मानवीयही । वंशाच्या गौरवार्थ ! अखिल मानवी यौवनात अनुभवीन यौवनास मी ॥ " अखिल मानवतेची सेवा हेंच ध्येय.

वीरवृत्तीचें दर्शन

इंग्लंडमध्यें अटक झाली, फ्रान्समध्यें उडी ठोकली आणि सावरकरांची स्वारी मुंबईस आली. टिळक-आगरकरांनीं पावन केलेल्या डोंगरीच्या तुरुंगात त्यांना डांबण्यात आलें. 'भयंकर कैदी' म्हणून त्यांचा बंदोबस्त जादा होता. छातीवर बिल्ला व पायात तीन शेर वजनाची कडिरी बेडी !

आणि मुंबईहून दोन जन्मठेपेची शिक्षा देऊन सरकारनें सावरकरांना

अंदमानास पाठविलें. ‘ तुरुंग दगडी राक्षस हा ’ त्यांचे अस्थि—अस्थिचें मास-मास करपून-करपून टाकीत होता. त्या भीषण अवस्थेंतहि रम्यतेचें दर्शन त्यांना एकदा झालें. तें म्हणजे चंद्राचें. त्याचें वर्णन करतांना सावरकर म्हणतात, “ लोहगजांची जी जाळी । कोठडीस मम ती खालीं । टाकुनि कांबळि मी अपुली । टाकित अंगा तों दिसली ॥ समोरची नभि मज देसा । चमकत चिमुकलि शशिलेसा । ‘ शशिलेसा रे शशिलेसा ’ । मावळु शकुनि न त्या हरिसा ॥ ”

चंद्रकोर दिसताच पोटांत मायेना इतका आनंद या कविरायाला झाला व “ टाळि वाजवुनी मीच मनीं । कथिली वार्ता अद्‌भुतशी । सहा सहा महिन्यांत कधीं । चंद्र दिसेना बंदिमधीं ॥ वर्षहि न जिथें तिथी तिथें । कळणें कैशी तरिही ते । असेल पंचमि-चतुर्थीची । कोर कोवळ्या चंद्राची ॥ प्रथमचि दिसला चंद्र जना । नसेल गमला तेंहि मना । हर्ष तसा तो मज गमला । आनंदाला भर आला ॥ ”

चंद्र-दर्शनाप्रमाणेंच दुसरी सुखद गोष्ट म्हणजे निद्रा. सर्व दिवसभर पाशवी श्रमानें व पिशाच-छळानें शरीराचा भुगा झाल्यावर भुईला शरीर टेंकताच निद्रादेवीचा संजीवक हात त्यावरून फिरू लागे, तेव्हांचा आनंद त्यांनाच माहीत ! दिवसभराचे श्रम कसे ? त्याचें वर्णन सावरकर करतात, “ घाण्याच्या भंवति भंवति सर्व दिनभरी । तुटु पाहति पाय तरी धाव-धावता । घामानें गळल्या जें चिंब जाहलें । भू-वर्तुल आताची सुस्त तें जरा ॥ ” तरीसुद्धा मन ताजेतवानें राहिलें, हृदयांतील काव्य-ज्योत तेवत राहिली, कारण सावरकरांची राष्ट्र-भक्ति अशी अढळ कीं, “ कवण जगे ? अहह जरी हिंदची मरे ? कवण मरे ? हृष्ट जरी हिंद जगे रे ! ॥ ” त्या हिंदभूसाठीं आपण छळ सोसतो, हें एक महान तपच आहे, या भावनेनें ते उत्साह धरून काळ कंठीत होते. त्या सर्व कष्टांचा शीण नाहींसा करणाऱ्या निद्रेला आवाहन करून ते म्हणतात, “ म्या अपुल्या हस्तेंची रचुनि मम चिता । ठेवियलें तीवरती,—चंडिके तया । कर सुनृत !— अग्निकुंडिं वृष्टि त्या तई । हे निद्रे, सहगमना अंगने-समा । करुनी या यमपुरींत येशि मजसवें ! मम शय्या बंदीगृहिं सगती तुझ्या । प्रेममृदुल,

मोदक, जणु शेज फुलांनी। देवा, या निद्रेशी तरि निदान तू। नेउ नको मनपाखुनि–सर्प यद्यपी। नेलेंशी। काय नसे मनांत ती इथें?॥

शारदेच्या दोन मूर्ति

आपली कविता ही मुरली नसून रणभेरी आहे असें 'मूर्ति दुजी ती!' या कवितेंत सावरकर सांगतात. लंडनच्या पोलीस चौकींत–कडाक्याच्या थंडींत डांबले गेले असताना सावरकरांनी ही भव्य कल्पना रंगविली आहे या कवितेचें वृत्त त्यांनीं स्वतः बनविलेलें आहे. त्या 'वैनायक' वृत्तात कवि आपल्या काव्याची सुकुमार मूर्ति कशी आहे तें सांगतो — "एक मूर्ति ती नाचत हृदयमचकीं। रसिकमनाची वीणा घेउनी करीं। ततुततुननि सुरांग–स्पर्श–पुलकिता। प्रेमाची वीज थरारुनि देत जे,। भावनांसि मोहन घालुनि ती करी। लोण्याहुनि कोमलशा कोमल अशा। कीं जाव्या चांदण्यामधेंहि वितळुनी!" "आणि दुजी ती मूर्ति प्रखर जी तुझी। कविते घेऊनि शिरें बाण सतीचें। अट्टहास्य करित प्रज्वलित चितांशी॥" परंतु भिल्लीणीचा वेष घेऊन शंकरापुढें मोहक नृत्य करणारी पार्वतीच जगाच्या संहारार्थ भीषण नृत्यहि करते त्याप्रमाणें लोण्याहून मऊ अशा काव्य–मूर्तिऐवजी तें दुसरी विक्राल मूर्तीच कल्पितात कारण–'लोखंडी जबडा वासूनि आपला। कर्तव्य प्रकट आज! मम चिरावया। दातांच्या कवळ्याच्या करवतींत दों!" अशा तुरुंगामध्यें तें सापडले आहेत तथें "मंजुल रुणुझुणु रुणुझुणु" असें काव्य कसें निर्माण व्हावें? आणि तें कसें आवडावें? आपल्या काव्य–देवतेला काली मातेचें स्वरूप देऊन सावरकर 'तिचें रूप पुढीलप्रमाणें रेखाटतात—"लाल लाल चिकट विकट त्या गळ्यातुनी। धार ताच घट घट त्या शुद्ध मुखें पी। पेल्यातुनि लाल मद्य पी जसें कुणी! पिउनि रक्त आपुलेंच आपली तृषा। शांतविल्या त्या प्रचंड रौद्रभीषणा। रुंडधरा छिन्न–मुंड मूर्तिशी नमो॥"

भावनेची कोवळीक

सावरकरांची मूर्ति पाहिली तर ती एखाद्या 'भाव–कोवळ्या'

कवीला साजणारी आहे—सशस्त्र क्रांतिकारकाच्या नेत्याला नव्हे. आणि त्याची मूळची मनोवृत्ति ? तीहि कवीलाच शोभणारी आहे. शकुंतला स्नेहभावामुळें वेलिंची फुलें तोडित नसे.—सावरकराना आत्मौपम्य-बुद्धि-मुळें-सर्वत्र ईश्वर वसत असल्यामुळें-गवतावरसुद्धा पाय देववत नाहीं, " तृणातेंहि नोलांडवे । " ही ज्ञानदेवानीं वर्णिलेली मनाची कोवळीक सावरकराच्याहि अगीं आहे हें त्याच्या पुढील उताऱ्यावरून सिद्ध होतें.— " आत्मौपम्यात मुरत चित्त धिनोनी । कितिदा तरि चरण अकस्मात चालता । स्तंभित होऊनि रहातेत घटि घटी । काहीं केल्याहि तया तरुण कोंवळ्या । गवताचे अंकुर दुखतील या भयें । पाय त्यावरी नये पडाचि की पुढें ॥" शरीरानें नाजूक व मनानें कोवळे असे सावरकर धैर्याचे व निश्चयाचे महामेरू आहेत कोणतेंहि संकट त्याना भिववूं शकत नाहीं—कोणतेंहि हाल त्याना दडवूं शकत नाहींत. शीखांच्या इतिहासातील " बंदा वीर " वगैरे विभूतींचें अजिंक्य धैर्य त्याच्या ठायीं आहे. आपली मातृभूमि पुन स्वतंत्र व समर्थ करण्यासाठीं तें कोणत्याहि हाला-जुटमाला तोंड देण्यास सिद्ध आहेत "श्रीबंदा वीर" या कवितेंत ते अशी प्रतिज्ञा करतात कीं,—"तो शकला श्रीबंदा हिंदु हुतात्मा । सहण्यासी जरि असह्य छळ तसे तरी । ना शकेन मीहि न हे छळ सहू अहा । मीहि हिंदुची असता ? हे सहेनचो—। याहुनिही भयद असे छळ सहेनची ! परि सटेन, जीवनातिही झटेनची । करण्याती ही विमुक्त मातृभू पुन्हा । मुक्त पुन्हा ! शक्त पुन्हा, मनुज-मगला । पुण्यभूमि पुनरुत्थित पतित-पावना ! "

पोवाड्यातील स्फूर्ति

चालू स्वातंत्र्य-संग्रामाला स्फूर्ति मिळावी म्हणून इतिहासातील अनेक स्वातंत्र्य-युद्धाचे पोवाडे सावरकरानीं रचलेले आहेत "विनायकानें रचिले पवाडे । स्वदेश-सत्प्रेम तयात गाढे ॥ " अशी त्याची प्रशंसा कवि असून क्रांतिकार्य करणाऱ्या त्याच्या एका सहकाऱ्यानें केली आहे त्याचें नाव सेनापति बापट शिवाजीच्या स्वातंत्र्य-युद्धावर सावरकरानीं गोंधळाचें

रूपक कसें बसविलें पहा—"स्वातंत्र्यदेवीचा गोंधळ मेला। यजमान स्वामी श्रीशिवराय झाला। सावळ्या रंगाचे शूर मावळे। प्रेमानें अभिमानें गोंधळी झाले। पारतंत्र्याचा मग बोकड चिरिला। प्रभुवर भूवर शिव-वीर आला॥

सिंहगडचा पोवाडा, बाजी प्रभूचा पोवाडा व चाफेकराचा पोवाडा—हे सावरकराचे तीन पोवाडे अवघ्या महाराष्ट्रात दुमदुमले. याचें नैमित्तिक कारण म्हणजे प्रासंगिक परिस्थिति हें जसें खरें; तसेंच त्यातील वीररसाचा उत्कर्ष हेंहि आहे. चाफेकरांचा पोवाडा सावरकरांनीं आपल्या वयाच्या पंधरावे वर्षी रचला. आणि १९०५ सालच्या त्या स्वातंत्र्य–लालसेच्या काळात, 'मित्रमेळ्या' साठीं सावरकरानीं बाजी–तानाजींचे चैतन्यदायक पोवाडे रचले. ते ब्रिटिश सरकारानें १९०९ मध्यें जप्त केले होते; पण कॉंग्रेस सरकारानें १९४५ सालीं त्यावरील जप्ती उठविली. तानाजी किंवा बाजी यांच्या पराक्रमाचें वर्णन सावरकरानीं इतक्या वीर्यशाली वाणीनें केलें आहे कीं, त्यामुळें ते ते धनघोर प्रसंग वाचकाच्या डोळ्यापुढें मूर्तिमंत उभे रहातात. हे पोवाडे रचताना सावरकर इतके तल्लीन झालेले दिसतात की, जणु काहीं आपणच तानाजी आहोंत, बाजी आहोंत अशा आविर्भावानें ते बोलत आहेत असें वाटतें. बाजीच्या पोवाड्याचा प्रारंभच किती रोमांचकारक आहे पहा—"चितोडगडिंच्या बुरुजानो त्या जोहारासह या। प्रतापसिंहा प्रथित–विक्रमा, या हो, या समया॥ तानाजीच्या पराक्रमासह सिंहगडा येई। निगा रखो महाराज रायगड की दौलत आई॥ जरिपटका तोलीत धनाजी–संताजी या या। दिल्लीच्या तख्ताचीं छत्रें उधळित भाऊ या॥ स्वतंत्रतेच्या रणात मरुनी चिरंजीव झाले। या तें तुम्ही राष्ट्रवीरवर, या हो या सारे॥ घनदाट सभा थाटली। गर्जना उठली। घोर त्या कालीं। जय स्वतंत्रेचा बोला। जय राष्ट्रदेविचा बोला। जय भवानि कीं जय बोला। तुम्ही मावळे हरहर महादेव बोला। चला घालु स्वातंत्र्य–संगरीं रिपूवरी घाला॥"

ध्वनि–काव्याचा गुण

अशा आवाहनामळें स्वातंत्र्याला पोषक असें वातावरण श्रोत्यांच्या

चित्तात निश्चयानें निर्माण होतें. यातील प्रत्येक ओळ म्हणजे वीररसाचा ओघ आहे. त्यातील भावार्थ द्वयर्थी आहे. शिव-कालाप्रमाणेंच सद्य-कालालाहि तो लागू असल्याचें पाहून श्रोत्याचें हृदय उचंबळून येतें. उदाहरणार्थ, " हाय ! हाय ! तो म्लेन्छासमें घडित बैसलाची । स्वदेश-भूच्या पायासाठीं वेडी दास्याची । " हें आरमींचें बाजीचें वर्णन घ्या. प्रारंभीं मुसल्मानाची सेवा करणाऱ्या बाजीचें हें वर्णन इंग्रजाची ताबेदारी करणाऱ्या कैक रावसाहेब रावबहादुराना बरोबर लागू पडे. तसेंच "देशद्रोही चांडाळांचा भरला बाजार । गुलामगिरि जे देती त्याना मिळा विकणार ॥ तुम्हींच ना स्वातंत्र्य विरियलें या पोटासाठीं ? । तुम्हींच ना रे भूमातेच्या नख दिधलें कंठीं ? ॥ " असे प्रश्न मेळ्यात जे जे ऐकत, त्याच्या डोळ्यापुढें आग्लकालच अधिक उभा राही. भावनेची तीव्रता व भाषेची सालंकृतता आणि सम-कालीन परिस्थितीचे पडसाद यामुळें हें काव्य लोकप्रिय झालें. "स्वराज्य नाहीं स्वदेश नाहीं धिर् त्या देहाला ॥ हा चरण तर अर्थांतरन्यासामुळें सर्वांच्या तोंडीं स्वराज्याचा मंत्र म्हणून खेळत असे.

सूक्ष्म वर्णन

सिद्दीनें पन्हाळगडाला वेढा दिला व शिवाजीला त्यात कोंडलें. या प्रसगाचें वर्णन काव्यमय भाषेंत सावरकर असे करतात—,"लक्ष्मीचें मृदु कमल, शारदासुंदरीचा वीणा । स्वतंत्रतेचा कलिजा अडके गडात शिवराणा ॥ " पण शिवाजीला पकडणें म्हणजे ' जीवंत पवन ' धरणें होय, हा अनुभव सिद्दी जोहारला आला. शिवाजीनें यवनाना गुंगारा दिला आणि किल्ला सोडला. त्याचें नाट्यमय वर्णन कवीनें सूचकतेनें केलें आहे—" कृष्णपक्षिच्या काळ्या त्या रात्री दडल्या । गर्द झाडिला भिउनि चांदण्या बाहेर न पडल्या ॥ अशा समीं किल्किलें दार का तटावरि झालें ? । बाजि निघाले श्रीशिव आले आले दात भाले ॥ भाला त्याखालरी मराठा घोड्यावरि स्वारी । भरिता, घोडा थै थै नाचे-तोंच शीळ आली । वीर हो टाच घोड्याला । बाण हा सुटला । अडविणें त्याला ॥ "

जीवाचे कान करून व प्राण कंठात आणून बाजीप्रभु शिवाजीच्या तोफांचे आवाज ऐकत होते. त्याची उत्सुकता किती होती हें सांगताना कवि म्हणतो, " काय वाजलें बाजीराया बार न अझुनि झाला। खिळा कोमळे, पान सळसळे, पक्षी ओरडला ॥ " पुन्हा बाजी उसळला, निर्वाणीचा निर्धार करून तो म्हणाला, " लढा तरी मग चला वीर हो रणात घुसलों मी। रक्तें भडकु लढूं रिपुंची तसू तसू भूमी। शपथ तुम्हाला वृक्ष पक्षि जल शिला तेज वारे। आम्ही पडता तोफेपूर्वी लढा तुम्ही सारे।" शिवाजीराजे सुरक्षित पोचले, तोफांचे बार झाले—" तों चार धडाधड झाले। प्राण परतले। हास्यमुख केलें। हा पहिला बार शिवाचा। हा दुसरा निजधर्माचा। हा तिसरा निजदेशाचा। हा चवथा कर्तव्याचा। बार पांचवा धडाडला हर बोला जय झाला। चला घालूं स्वर्गात यशगरीं रिपूवरी घाला ॥ "

त्रिपुटीचें ऐक्य

झिरझिरित पडद्याआडून जसें बाहिर दिसावें, त्याप्रमाणें बाजीप्रभूच्या पोवाड्यातून शिवरायाच्या स्वातंत्र्य-युद्धाप्रमाणेंच इंग्रजांशीं चाललेल्या स्वातंत्र्य संग्रामाचें दर्शन ओझरतें होतच आहे. पण सावरकरांच्या अंगीं असलेल्या प्रचारकी वृत्तीनें काव्य वृत्तीवर मात केली आणि पोवाड्याचे शेवटीं तो अन्योक्तीचा पडदाहि टाकून, ते विचारूं लागले, " अहो बंधुनो ! पूर्वज ऐसे स्वतंत्र रणगाजी। स्वतंत्र त्या पूर्वजा शोभता वंशज का आजी ? " गोष्टीला ' तात्पर्य ' जोडावें, त्याप्रमाणें, " विनवि विनायक यातिल घ्यावें समजुनि अर्थाला ॥ " अशी उघड प्रार्थनाहि कवीनें केली आहे या पोवाड्याची चाल किंवा भाषा जुन्या पोवाड्या-इतकी अस्सल नाहीं, तर संस्कृतप्रचुर पद्यासारखीच ती आहे, हें खरें, पण त्यातील भाषेचा वेग, कल्पनेचें नर्तन व मुख्य म्हणजे स्वातंत्र्य-भावनेचे कल्लोळ इतके जोरदार आहेत कीं, त्या धबधब्याच्या धारेंत सापडलेला वाचक अखेरपर्यंत वेगानें वाहत जातो वाचक, कवि व नायक या त्रिपुटि व्यक्तींचें एकरूपत्व जसें सावरकरांच्या पोवाड्यात होतें, तसें

अन्यत्र क्वचित्‌च होत असल्याचें आढळतें. सिंहगडाच्या पोवाड्यातहि 'तानाजि चढू लागले । स्वातंत्र्य चढू लागलें ।' इत्यादि वर्णनें वाचताना वाटतें, हा तानाजी सिंहगड चढत नसून, सावरकर चढत आहेत—किंबहुना आपण वाचकच तो चढत आहोंत.

श्रीशिवाजीप्रमाणेंच लो. टिळकहि स्वातंत्र्याचे सेनानी. म्हणून १९०० सालीं ते नाशिक येथें गेले असताना त्यांच्या स्तवनार्थ नऊ आर्या "श्री–मयुरेशस्पर्तीनें" कवि विनायकानें रचल्या व त्यांत टिळकांचा गौरव असा गाइला कीं, 'लाजविलेंसि निज यश धवलें त्वां सत्य हिमनगा तिलका । सतत जनपदसेवार्पित तू तुज कवि न गान गातिल का ? ॥६" उत्तरेस उच्च व शुभ्र हिमालय खडा आहे, पण त्यालाहि टिळकांनीं आपल्या धवल यशानें व उच्च विचारानीं लाजविलें !

काव्य-कल्पनेचा विलास

देशाच्या राजकारणाचा वाराहि आपल्या अंगावर न घेणारा व केवळ काव्य–कल्पनेंत विहार करणारा एकादा प्रतिभाशाली कवि जशीं रसमय कवनें रचतो, तशींहि कांहीं काव्यें सावरकरांच्या लेखणींतून मधूनमधून बाहेर पडलीं आहेत. 'तारकास पाहून' हा एक त्याचा नमुना आहे. १९०६ सालीं बॅरिस्टर होण्यासाठीं इंग्लंडास जाताना जहाजाच्या डेकवरून समुद्राचें जें स्वरूप दिसलें, त्याचें वर्णन आरंभीं कवीनें केलें आहे, तें असें– "नुमजे लागे कुठें नभ कुठें जलसीमा होई ! नभांत जल तें, जलांत नभ तें संगमुनी जाई । आकाशींचे तारे सागरिं प्रतिबिंबित होती ! किंवा आकाशीं हे विरति सागरिंचे मोती ॥ "

फुलांचा चित्रपट

'कमला' काव्याच्या प्रारंभीं जें फुलबागेचें वर्णन आलें आहे, तें तर अत्यंत कल्पना–सुंदर आहे. 'ज्या विवासनांत हृदयाचें स्पंदनहि बंद पडावें' त्या अंदमानांत अशी सरस काव्य-निर्मिति कशी झाली याचें आश्चर्य कोणास वाटणार नाहीं ! समरावर ओळीमध्यें फुलबागेचें वर्णन

सावरकर किती डौलानें व ऐटीनें करतात पहा—" पुलबाग किती शोभे ल्हान, नटवी, करी। नट्टनी थट्टनी नाना नवरे वरचेवरी ॥ "

चादण्यामध्यें ती बाग एकाद्या नदींतील नावेप्रमाणें मनोहर दिसे " नौकेत कौमुदीच्या ही नटली चिंतिदा तरी। बाग योजनगधा त्या वन-देव-पराशरीं ॥ " त्या बागेतील निरनिराळ्या रगांचीं व आकाराचीं फुलें पाहून त्यावर एकाहून एक रमणीय उत्प्रेक्षाचा साज सावरकर चढ-वीत आहेत हिरवीं, पाढरी, पिवळी फुलें पाहून ते म्हणतात, " हिरवाचि कधीं शालू, सित मलमलिचा कधीं। रेशमी जरतारी या जयाच्या पदरामधीं ॥ "

जाई, कर्दळी, केळ, शेवती, सोनचाफा, केतकी, सूर्यफूल, निशिगध, गुलाब व धोतराहि–अशा विविधवर्णी फुलाचें हृदयगम चित्रण आपल्या कल्पनेच्या कुचल्यानें सावरकरानीं केलें आहे सोनचाफा हा मातीचेंहि सोनें करतो, ही त्याची किमया वर्णिताना सावरकर म्हणतात, " आणि हे सोनचाफ्या, तू शिकलासि तरी कुठें। ही दिव्य किमया ? आम्हा स्वयमन्य नरा जिथें ॥ रुप्याचेंही करायासी जड स्वर्ण न साधतें, । ओल्या मातींत सूर्याचीं किरणें पिळुनी तिथें ॥ मृदुचेतन सोन्याचीं, स्वर्णचपक, हीं फुलें। सुगधी तुज पाहोनी निर्मिता मन हें झुले। ॥ " या सोन-चाफ्याचीं प्रिया म्हणजे चमेली. ' प्रियाची सोनचाफ्याची, चमेली किति ही खुले। तो तिच्यावरि ती त्याच्यावरती उधळी फुलें ॥ '

आणि निशिगधाचें तें उच, शुभ्र व सुगधी फूल ! जणु प्रेमाच्या म्यानांतील रुप्याचें शिगच ! " फूल या निशिगधाचें हें अधीरविलें हृदें। कामसेनापुरोगामी रौप्यशृगचि काय तें ! ॥ " बागेमध्यें शतधारानें कारजें आहे. त्यातून पाण्याचे थेंब उडत आहेत त्यावर सूर्याचे किरण पडले कीं इद्रधनुष्यें दिसू लागतात या दृश्याची शोभा सावरकर शब्दानीं डोळ्यापुढें उभी करतात, " कारजें शतधाराचें बागारात तया उडे। सूर्यबिंदुवरी त्याच्या तेजोबिंब यदा पडे ॥ तदा गमे असा लीलापरा उडत ये तया। यवा इद्रधनुष्याच्या पिलाचा विहरावया ॥ " कमळाचे देठ पाण्यात अर्धे रट बुडालेले पाहून सावरकराच्या कवि मनाला गोपी-

वस्त्र-हरणाचें स्मरण होतें व ते म्हणतात, "जलार्धमग्ननाला ह्या शोभती नलिनी तशा । शोभती लाजल्या गोपी यमुनेंत तई जशा ॥" रम्य कल्पनांनीं विणलेलें हें वातावरण पुढील शृंगारिक कथानकाला उठाव आणणारेंच आहे.

क्लिष्टतेची कारण-मीमांसा

मात्र या काव्यावर रम्यतेबरोबर क्लिष्टतेची सावलीहि बरीच पडलेली आहे. संस्कृतप्रचुर शब्द-योजना व दूरान्वित वाक्य रचना यामुळें पुष्कळ ठिकाणीं अर्थ दुर्बोध झाला आहे. याशिवाय कल्पनांची व विचारांची गर्दी सावरकरांच्या डोक्यांत इतकी झालेली असते कीं, त्यामुळें त्यांना स्पष्ट व सुबोध आविष्कार नेहमीं नीट होऊ शकत नाहीं. सूक्ष्मता साधण्या-साठीं विचाराचे व कल्पनांचे पापुद्रेहि ते काढतात. या सर्वांमुळें त्यांची कांहीं कांहीं काव्यें दुर्बोध झालीं आहेत. पण ते काटे बाजूस सारले म्हणजे मग मान मुरगी व सुगंधी गुलाब हातीं येतात हें खचित.

वात्सल्यमिश्रित कारुण्य

'प्रभाकरास' हें चिमुकलें काव्य करुण व वत्सल या दोन रसांनीं ओथवलेलें आहे. सावरकरांचा पहिला मुलगा प्रभाकर चार वर्षांचा होऊन मृत्यु पावला. त्यावेळीं सावरकर इंग्लंडांत होते. आपल्या प्रथम अपत्याचा निरोप घेऊन सावरकर दूरदेशीं आले होते. त्यांच्या कवि-हृदयाला या अपत्य-निधनानें शोकाचे धक्के बसले. त्याबरोबरच मनाचा तोल संभाळण्याइतकी विवेकशीलताहि त्यांच्या अंगीं होती, हें या काव्या-तील विचारावरून दिसतें. आपल्या मुलाची स्मृति चिरकाल रहावी म्हणून या प्रेमळ पित्यानें शीखांच्या इतिहासाचा आपला मराठी ग्रंथ त्याला अर्पण केला. पण दुर्दैव असें कीं, त्या बालकाप्रमाणें या ग्रंथाचाहि अकालींच अंत झाला. ब्रिटिश सरकारानें तो इतिहास जप्त केला—प्रसिद्धीपूर्वींच त्याचें हस्तलिखित सरकारानें आपल्या ताब्यांत घेतलें. बालक गेलें आणि त्याच्या स्मृतीचें साधनहि गेलें. ही सारी हळहळ

या कवितेंत ओतप्रोत भरलेली आहे. कवीनें आपल्या हृदयींची तळमळ या काव्यांत ओतली आहे.

याहून अधिक उत्कट वात्सल्य व कारुण्य ' श्री बदावीर ' या काव्यात काठोकाठ भरलेलें आहे. बादशहानें त्याचे दोनशें शिष्य ठार केले—कारण ते मुसल्मान होईनात. मग बंदाच्या एकुलत्या एक बालकाला कापण्यात आलें. त्याला वधस्थानीं नेण्याचा प्रसंग वज्रालाहि विरघळविणारा ! त्या प्रसंगाशीं समरस होऊन कवि त्या बादशहाच्या नोकराना विनवितो, " हळू न्यारे, हळु । सभाळुनि लेंकरूं । हें ल्हान दतुरें कीं साचल्या तशा । रक्ताच्या डबक्यातचि सहन बुडुनिया । जावें कीं जाता त्या वधशिलेकडे. " सारा प्रसंगच चित्त थरारविणारा आहे ! ' वीर करी गर्व आणि शोक करी पिता ' असा भिन्नरसाचा संगम तर्थे झाला. कवीला जितकी हळहळ वाटते, तितकीच त्या वीराचें अतुल धैर्य व अढळ धर्मनिष्ठा पाहून धन्यता वाटते. या दोन्ही भावनाचे संमिश्र उद्गार पुढील ओळींत उमटले आहेत—" हाय हाय–धन्य धन्य–हाय हाय हा । धन्य धन्य धन्य ! तरिहि धैर्य ना ढळे । "

भक्तीची तार

विश्व हाच ईश्वर असा भाव सावरकरानीं ' जगन्नाथाचा रथोत्सव ' या कवितेंत व्यक्त केला आहे. या काव्यातील कल्पनेची भव्यता इतकी प्रचंड आहे कीं, ती पाहून ' महदाश्चर्यें हृदय सुखभरें थरकांपे ' असें त्याच्याच शब्दात म्हणावेसें वाचकाला वाटतें. " ऐश्वर्यें भारी । या अशा । ऐश्वर्यें भारी । महाराज आपुली कथा ना कुठें निघे स्वारी ? ॥ " अशी पृच्छा जगदीश्वराला कवि करतो. मात्र प्रौढ सावरकराच्या लेखीं, जगदीश्वर म्हणजे जगताचा ईश्वर नाहीं, तर जगत् हाच ईश्वर आहे. या जगदीश्वराचें ऐश्वर्य म्हणजे विश्वरूपदर्शनच होय. " दिक्क्षितिजाचा दैदीप्य रथ तुझा सुटता । ह्या कालपथाच्या अतुट उतरणीवरता । नक्षत्रकणाच्या उठे धुराळा परता ॥ " हा जगाचा नाथ रथावरून निघाला आहे. क्षितिज हा त्याचा रथ, काळ हा त्याचा मार्ग, सूर्य म्हणजे मशाली,—असा थाटात

रथ चालला म्हणजे नक्षत्रांचा धुरळा उडतो आणि मौज अशी दिसते कीं, " ह्या सूर्यशताच्या किती मशाली जळती । मधुनीच शतावधि चन्द्रज्योति ह्या उडती । सरसरत बाण हे धूमकेतुचे सुटती ॥ "

विश्वाचें विराट स्वरूप बुद्धीनें आकलून त्याला काव्याचें मोहक रूप देण्यात सावरकर निष्णात आहेत. ' माळ गुफिताना ' या कवितेंत ते त्रिगुणाची, सूर्यांची, नरमुंडाचीं, भूरूपाची—अशा माला गुंफत आहेत " माळ गुफिताना । ऐका कवनाला । गुंफी कोण कशी माला । घाली जगदंबा । निर्गुणातीताला । त्रिगुणी बिल्वदली माळा । प्रकृति देवि गुंफी । देव विराटासी । नव नव सूर्य मालिकासी प्रलयकार काली । गुंफि महामाला ती नरमुंडचंडमाला । उद्भवा घाली । घालि उद्भवाला । सृष्टि भूरूपाची माला । "

' जनताची आरती ' करतानाहि सावरकराची भावना अशीच व्यापक स्वरूप धारण करते. नम्र मानव ईश्वराची पूजा कशी करतो ? तर " निरंजनासी निरंजनाचा देवा दीप तुला । दाविती देवा दीप तुला ॥ आकाशाच्या अंगणात तव । सूर्यसहस्त्री जो दीपोत्सव । पाजळिती हे पणती अपुली त्यास कर साजरा । दाविती, देवा दीप तुला ।" ईश्वर सर्वत्रच आहे, त्याला कोण काय अर्पण करणार ? " आईच्याची बागेमधुनी । ताजी ताजी वेचुनि वेचुनि । मुली गुंफिती आईच्याची वेणींतूनि फुला । दाविती देवा दीप तुला ॥ " विशाल कल्पना व भक्तिपूर्ण भावना यांनीं नटलेलें हें चिमुकलें पद मनोरम आहे

सामाजिक सुधारकाची भूमिका

राजकीय क्रांतिकारक हा आपला पहिला अवतार संपवून सामाजिक सुधारक या दुसऱ्या भूमिकेवरून हिंदूंच्या ऐक्याचें व संघटनेचें कार्य सावरकरांनीं आरंभिलें त्यासाठीं त्यांनीं 'हिंदूचें एकतागात' रचलें, तें असें—

" तुम्ही आम्ही सकल हिंदू । बंधुबंधू । तो महादेवजी पिता आपुला चला तया वंदू ॥ ध्रु ॥ ब्राह्मण वा क्षत्रिय चांग । जरि झाला । वसलेंहि रूप वा रंग । जरि त्याला । तो महार अथवा मांग । सकलाला । ही

कसल्याहि भावना निर्भीडपणें माडणें हें त्याचें एक वैशिष्ट्य आहे. आत्मनिष्ठता हें माधव जूलियनच्या काव्याचें एक विशेष लक्षण आहे. विविध वृत्तांत आधुनिक कविता प्रगट होते. यमकाचें बधन कैक वेळा ती झुगारून देते. गुनीतें, भावगीतें, अशा लघु स्वरूपानें ती वावरते. पैठणीऐवजीं पाचवारी पातळेंच ती अधिक पसंत करते. महाकाव्याकडे आधुनिक कवींचें फारसें लक्ष नाहीं. फार तर, खडकाव्यापर्यंत त्याची धाव. सध्याच्या धावपळीच्या व अस्वास्थ्याच्या काळांत वाचकालाहि अशीच, आपल्या बोलींत लिहिलेली, आपल्या सांसारिक भावना रंगविणारी, सुटसुटीत लघुकाव्येंच पचतात व आवडतात अशीं गझलें व गुनीतें माधव जूलियन यांनीं खूप लिहिलीं आहेत. त्यांत त्यांची रसिकता, बहुश्रुतता, प्रांजलता व निर्भीडता हे गुण स्वच्छपणें दिसतात.

विशिष्ट कामगिरी

'आधुनिक मराठी कवींमध्ये प्रा. माधवराव पटवर्धन यांचें एक विशिष्ट स्थान आहे. त्यांच्याइतका सशोधक बुद्धीचा, व्यासंगी वृत्तीचा व डौलीव भाषाशैलीचा दुसरा कवी अलिकडच्या काळांत झालाच नाहीं. आपलें काव्य पुनः पुनः घासून-पुसून, स्वच्छ करून, पैलू पाडून एखाद्या तेजस्वी हिऱ्याप्रमाणें रसिकांच्या हातीं देण्याचा माधवरावांना मोठा उत्साह! सामाजिक सुधारणेसाठीं त्यांच्या चित्ताची जी चडफड होई ती त्यांच्या काव्यांतून ततरसाप्रमाणें वाहत आहे. उलट तरुण अंतःकरणांतील प्रेम-भावनेची शीतल रम्य कारंजीहि त्यांच्या काव्यांत सर्वत्र उडत आहेत. मराठी काव्याला नवि रूपाची भक्कम व व्यवस्थित तटबंदी उभारण्याचें श्रेय खास माधवरावांचेंच!

फार्शी भाषेचा व्यासंग

'माधव जूलियन' या टोपण नावानें प्रसिद्ध असलेल्या या कवीचें नांव माधव त्रिंबक पटवर्धन असें होतें. त्यांचा जन्म बडोदें येथें

ता. ११ जानेवारी १८९४ रोजीं झाला. मुळशी पेठ्यांतील आवळस हें त्यांचें मूळगांव. तेथें त्यांचें मराठी शिक्षण झालें. १९०३ सालीं ते पुनः बडोदें येथे गेलें व १९०९ सालीं ते प्रवेश परीक्षेंत उत्तीर्ण झाले. ऐच्छिक भाषा म्हणून फार्शीचा अभ्यास त्यांनीं केला. वडिलांनीं त्यावेवर फार्शीची जबरदस्ती केली होती. 'शिष्यवृत्त्या पटकावून व शिकवण्या मिळवून माधवरावांनीं कॉलेजचा अभ्यास नेटानें रेटला. १९११ सालीं ते इंटर-मध्यें उत्तीर्ण झाले. त्यावेळीं त्यांना फार्शीतील एक बक्षिस व पहिल्या वर्गाचे गुण मिळाले. १९१६ सालीं ते फार्शी व इंग्रजी हे विषय घेऊन बी. ए. झाले. १९१८ सालीं ते एम्. ए. ची परीक्षा दुसऱ्या वर्गांत उतरले. त्यावेळींहि त्याचे विषय फार्शी व इंग्रजी हेच होते. त्यांच्या या फार्शीच्या व्यासंगाचें फल म्हणजे १९२६ सालीं त्यांनीं प्रसिद्ध केलेला फार्शी व मराठी कोश, त्यासाठीं सतत पांच वर्षे ते परिश्रम करीत होते. मराठींत हा कोश अजूनहि अद्वितीयच आहे.'

मानाचे तुरे

एम्. ए. झाल्यावरोबर त्यांना पुणें येथील फर्गसन कॉलेजांत फार्शीच्या प्राध्यापकाचें काम मिळाले. तें त्यांनीं १९२४ सालापर्यंत केलें. नंतर राजीनामा देऊन त्यांनीं चार वर्षे हायस्कूलच्या शिक्षकींत घालविलीं. १९२८ सालीं कोल्हापूर येथील राजाराम कॉलेजांत फार्शीचे प्राध्यापक म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. तेथें ते अकरा वर्षे होते. १९३३ सालीं नाशिक येथें कवि-संमेलन भरलें. त्याचें अध्यक्षस्थान माधवरावांना देण्यात आलें. तसेंच १९३६ सालीं जळगांव येथें ' महाराष्ट्र साहित्य संमेलन ' भरलें. त्याच्या अध्यक्षपदाची माळहि माधवरावांच्या गळ्यात पडली. " छन्दोरचना " ह्या त्याच्या पांडित्यपूर्ण ग्रंथामुळें मुंबई-विद्यापीठानें माधवरावांना १९३९ सालीं " डॉक्टर " (D. Litt) ही पदवी अर्पण केली. मराठी विद्यांत ही पदवी मिळविणारे माधवराव पहिले !

दहा काव्य-ग्रंथ

सुमारें वीस वर्षे माधवरावांनीं गद्य-लेखन व पद्य-लेखन केलें. त्यांचे

दहा काव्य-ग्रंथ बाहेर पडले आहेत. १९२६ सालीं त्यांचा 'विरह-तरंग' बाहेर पडला आणि तरुणांच्या जिभेवर खेळूं लागला. १९२८ सालीं "सुधारक" हा त्यांचा काव्य-ग्रंथ प्रसिद्ध झाला आणि त्यांतील नवविचारांचे धडे महाराष्ट्राला कळूं लागले. "गज्जलांजली, स्वप्नरंजन, मधुलहरी व तुटलेले दुवे" ह्या पुस्तकांत त्यांच्या गज्जलांचा व स्फुट कवितांचा संग्रह झालेला आहे. उमर खय्यामच्या रुबायांचें भाषांतरहि त्यांनी प्रसिद्ध केलें. फार्शीच्या अभ्यासांत जन्म घालविलेल्या व नाव मिळविलेल्या माधवरावांनी आपल्या आयुष्याच्या अखेरीस भाषाशुद्धीचें मोठें आंदोलन केलें. परभाषेचें आक्रमण मराठी भाषेवर होऊं नये आणि त्या आक्रमणामुळें मराठींतील जुने शब्द विसरले जाऊं नयेत ह्या प्रचाराचा त्यांनी धोशा लावला. त्यासाठीं "भाषा-शुद्धि-विवेक" नांवाचें स्वतंत्र पुस्तकच त्यांनी लिहिलें. त्यांत त्यांनी आपल्या मराठींतून काढून टाकण्याजोग्या अशा शेकडों शब्दांची जंत्रीहि दिली आहे. अशी महाराष्ट्र-शारदेची बहुविध सेवा करून हा पंडित-कवि वयाच्या अवघ्या ४५ व्या वर्षी, ता. २९ नोव्हेंबर १९३९ रोजीं, पुणें येथें निधन पावला.

"मी 'काव्य घडतें' म्हणूनि धरिली नाहीं करीं लेखणी। अर्थ हवा म्हणूनि नकली स्तोत्रें न मी गाइलीं॥" अशी आपली भूमिका माधवरावांनी सांगितली आहे. कीर्ति किंवा पैसा यांकडे लक्ष न देता माधवराव लेखन करीत. त्यांचा स्वभाव जसा स्वाभिमानी व पाणीदार होता, तसेंच त्यांचें वाङ्मयही घोटीव व ठाशीव आहे. मातृभाषेचा कडकडीत अभिमान, समाजसुधारणेचा तीव्र अभिनिवेश, प्रेम-भावनेचा स्वच्छंद अविष्कार आणि नव्या नव्या चाली व विषय--या विशिष्ट गुणांमुळें माधवरावांची काव्यरचना म्हणजे मराठी भाषेंतील एक सुंदर लेणें ठरलें आहे. महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित वर्गाचें तोंड नवीन कवितेकडे वळविण्याचें श्रेय "रवि-किरण-मंडळा"स आहे आणि त्या श्रेयाचा मोठा वाटा माधवरावांना आहे.

मातृभाषेचें स्तोत्र

स्वभाषा व स्वसंस्कृति यांचा पटवर्धनांना गाढ अभिमान होता. मातृभाषेच्या मोठेपणाचें जें गीत त्यांनी रचलें, तें तर आता सर्वतोमुखीं झालेलें आहे. त्यातील स्वाभिमान, कृतज्ञता, महत्त्वाकांक्षा व विशाल दृष्टी हे गुण अलौकिक आहेत. मातृभाषेचें महिम्न-स्तोत्र गाताना ते म्हणतात—" मराठी असे आमुची मायबोली जरी आज ही राजभाषा नसे। नसो आज ऐश्वर्य या माउलीला, यशाची पुढें दिव्य आशा असे। जरी पंचखंडांत ही मान्यता घे स्वसत्तावळें श्रीमती इंग्रजी,। मराठी भिकारीण झाली तरीहि कुणीचा तिच्या तीस केवीं त्यजी ? ॥ " राज-भाषा म्हणून इंग्रजीला व राष्ट्र-भाषा म्हणून हिंदीला मानाचें स्थान मिळालें असलें, तरी मातृभाषा म्हणून प्रत्येक महाराष्ट्रीय आपल्या हृदयाच्या देव्हाऱ्यात मराठीचीच पूजा करील. " जरी मान्यता आज हिंदीस देई उदेले नवें राष्ट्र हें हिंदवी,। मनाचे मराठे मराठीस ख्याती हिची जाणुनी योग्यता, थोरवी,। असू दूर देशावरी उत्तरीं वा असू दक्षिणीं दूर तंजावरीं। मराठी असे आमुची मायबोली, अहो ज्ञानदेवीच देखा खरी ॥ "

मराठीचे सर्व भक्त एका मायबोलीच्या कृपाछत्राखालीं वसू शकतात—मग ते राहणारे कोठलेहि असोत किंवा कोणत्याहि धर्माचे असोत. सर्व जगात आम्ही आमच्या मायबोलीला मान्यता मिळवून देऊं अशी प्रतिज्ञा करताना पटवर्धन म्हणतात, " मराठी असे आमुची मायबोली जरी भिन्न धर्मानुयायी असू.। पुरी बाणली बंधुता अंतरीं हिच्या एक ताटांत आम्ही वसू। हिचे पुत्र आम्ही हिचे पांग फेडू वसे आमुच्या मात्र हृन्मंदिरीं। जगन्मान्यता हीस अर्पू प्रतापें हिला बैसवू वैभवाच्या शिरीं ॥"

आजमितीला इंग्रजीसारख्या संपन्न भाषांच्या मानानें मराठी गरीब असेल, पण तिच्या ' रस्तारावडे ' पाहू नका, तिचें रूप व चापल्य अद्वितीय आहे, ती ' पारतंत्र्यांत खंगली ' आहे, तिची ' थोर संपत्ती ' उपेक्षेमुळें बुडाली आहे, पण आम्ही ' सिंधु मथून रत्नें काढूं आणि तिनें

तिला सुधरू, मग तिला जगातील भाषा सलामी देतील, असा अकुठ आशावाद कवीनें या काव्यात ओतलेला आहे. कोल्हटकरांच्या 'महाराष्ट्र गीता 'प्रमाणेंच पटवर्धनांचें हें *गाथा–गीतहि महाराष्ट्र–लक्ष्मीच्या कंठातील* एक तेज पुंज रत्नहार आहे.

महाराष्ट्राचा कडवा अभिमान

महाराष्ट्राचा जळजळीत अभिमान पटवर्धनांच्या अंगीं कसा खेळत असे हें त्यांच्या "मराठवाणा ' या कवितेवरून स्पष्ट दिसतें. महाराष्ट्राचें रूप व सामर्थ्य वर्णन करताना ते म्हणतात, ' महासिंधु याला असे पाठिराखा, तसें साह्य सह्याचलाचें कडे। ' " महाराष्ट्र हा कृष्णपाषाण देहीं, । परी लोहपाणीहि अंगात या। " महाराष्ट्राचे निर्माते छत्रपती शिवाजीमहाराज यांच्याविषयीं कवीनें पुढील शब्दात आपला आदर व्यक्त केला आहे. " सदावद्य जो क्षात्रकर्मप्रणेता महाराष्ट्र–सम्राट शिवाजी प्रभू । तया पूज्य ती पूज्य तत्सेवकाला न का सत–माता महाराष्ट्र भू ? "

ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषा तर अमृतालाहि पैजा पाडणारी ! खिस्ती, मुसल्मान वगैरे इतर धर्माच्या अनुयायानींसुद्धा मराठींत काव्य–रचना करून तिला विविधतेचें सौंदर्य मिळवून दिलें आहे. हा तिचा गुण गाताना कवि म्हणतो—" जिच्या ' अमृतातेंहि जिंकील पैजा ' असा बोल ये प्रत्ययाचा निका !–महा भिन्नजातीय-पुष्पाकरादीं दिसे गालिचा की दिचा वाटिका । " मराठी भाषेच्या प्रेमामुळें तिचा कैवार घेण्यास कवि सदैव सिद्ध आहे. तो आपलें ब्रीद जाहीर करतो —" मराठीस अन्याय कोठेंहि झाला, स्वदेशीं–विदेशीं कुणीं गांजिलें । मराठी कसा मी न संताप माझा धखाडे जरी तीव्र दु सांगिलें ? । मराठी जनांचेंच वर्चस्व राहो स्वत ऱ्या महाराष्ट्रदेशीं तरी–॥ प्रसादे तुझ्या कोणती व्यक्त आशा करू अन्य हे वद वागीश्वरी ? ॥ "

'मराठा' माणसाची चतुरग ब्रीदावली कवीनें पुढील मोजक्या शब्दानीं गाइली आहे—" भवानी आमुची आई, शिवाजी आमुचा राणा । मराठी आमुची बोली, गनीमी आमुचा बाणा ॥ "

वात्सल्याच्या छटा

वात्सल्य रसाचे तुषार अनेक कवितांमध्यें कवींनें उडवलेले आहेत पण त्या सर्वांत ' अगाई ' या काव्यातील मातृभक्तीचा उमाळा कांहीं विलक्षण आहे. एक आई आपल्या मुलाला निजविण्यासाठीं रात्रीच्या वेळीं गाणें गात आहे. गाणें गातागाता तिला आपल्या स्वतःच्या आईची आठवण होते आणि ती म्हणते, " तुज थोपटतें, मांडीवर मी घेतें । झोकेहि हळूहळू देतें । जर आईची मांडी थिर टेकाया । तर इन्द्रपदहि तें वाया ! । मज दुर्मिळ ती, जीवर ठेवुनि डोकें । विसरुनि भोंवतिल धोके, । वाटतें यथेच्छ रडावें । अन् पदरासाठीं दडावें, । झोपेंत अथांग पडावें । ही प्राप्त तुला नीज ! नसे जरि वाळा पाळणा आणि झोपाळा ॥ "

आपल्या मुलासाठीं झिजताना आपल्यासाठीं अशाच प्रकारें झिजणाऱ्या आई-बापाची आठवण होणें किती स्वाभाविक ! त्या दुहेरी प्रेमाचे धागे राजकवि यशवंतांनीं " दैवतें मायतात " या कवितेंत गुंफले आहेत. तेंच कौशल्य पटवर्धनांनीं या कवितेंत दाखविलें आहे, शेवटीं ते म्हणतात, " मन आईनें हेंच नभाचें लेणें । दाविलें असेल मजेनें । भरवित इवले काउचिऊचे घास-। रुचि काय तिच्या प्रेमास ! त्या प्रेमाची गोड गहन उत्कटता । या हृदयीं आता पटता । हा स्मारक बाल्यसुखाचा । हा स्मारक मातृसुखाचा । हा साक्षी मधु कुतुकाचा, । नभिं बघता मी परिचित या चंद्राला । ये हृदयीं भाव-उमाळा ॥ "

' प्रेमस्वरूप आई ! वात्सल्यसिंधु आई ! ' असें गौरवगीत गाऊन माधवरावांनीं 'आईची आठवण' केली आहे. ती कविता वाचून यशवंताच्या काव्यांतील कांहीं कांहीं शब्दांची, भावनांची व विचारांचीहि आठवण होण्यासारखी आहे. माधवराव म्हणतात, " विद्या-धन-प्रतिष्ठा लाभ अता मला हीं । आईविणें परी मी हा पोरकाच राहीं । सारें मिळे परंतु आई पुन्हा न भेटे । तेणें चिताच चित्तीं माझ्या अखंड पेटे ॥ आई तुझ्या वियोगें ब्रह्मांड आठवे गे ! कैलास सोडुनी ये उल्केसमान वेगें ॥ "

पोरक्या मुलाच्या मनात कोणत्या आशा नाचतात ? " ही भूक

पोरक्यांची होई न ज्ञात आई। पाहूनिया दुःखाचे वात्सल्य लोचनाहीं। वाटे इथूनि जावें, तुझ्यापुढे निजावें। नेत्री तुझ्या हसावें, चित्ती तुझ्या ठसावें॥" शेवटी ' परि येइ येइ वेगें ' या पश्चात्तापाच्या शब्दात ते आळवतात, "ये जन्म तू फिरूनी। येईन मीहि पोटीं॥"

कल्पनेचे विलास

भाषेचे अलंकार घडवून किंवा कल्पनेची फुलें गुंफून आपली कविता शृंगारण्याची हौस पंडित-कवि पटवर्धनांना फारशी नाही. तथापि वाव म्हटलें की त्यात कल्पनेचें नर्तन, आल्हेच रात्री रानात टक्कटणाऱ्या काजव्याप्रमाणें त्यांच्या काव्यात अधूनमधून काहीं काहीं सुंदर कल्पना चमकतात. ' चांदण्यातील हुरहूर ' या कवितेत पृथ्वीदेवी चांदण्याचें रेशमी वस्त्र ल्याली आहे अशी कल्पना करून ते म्हणतात—' अमृतानें सृष्टि न्हाली, । चंद्रिकेचें क्षौम ल्याली, । हा हिंवर उधळे चूर रुप्याचा का हिम का कापूर ? ॥"

बालकवींचा ' निर्झर ' प्रसिद्ध आहे. त्यात निसर्ग उड्या मारत आहे. पटवर्धनांनीहि ' निर्झरास ' ही कविता रचली आहे. त्यात त्यांच्या स्वभावाचें वैशिष्ट्य दिसून येतें. आरंभीं " तुझ्या हास्यात चमके । साऱ्या विश्वाचें चैतन्य–। धन्य नाचे डोळे धन्य ! ॥" असें म्हणून आपल्या हृदयातील निराशा आठवून ते विचारतात—" बाळ, तुझ्या रे नाचून । कळणार तरी कुणा । भग्न अंतरींच्या खुणा ? ॥"

आशा कशी असते याचें वर्णन करताना ते लिहितात—" प्रीतीच्या सुंदर बागात । सुमकंचुक घालूनि अंगात् । आशा रसली गाणीं गात् । वसंत रागातले आळवित मोहन मधुर स्वर रंगात् ॥"

सामर्थ्याचे पूजक

गांधीजींची अहिंसा शौर्याची, प्रतिकाराची व तेजस्वी आहे हें मर्म अचूक ओळखून पटवर्धनांनी त्यांचा गुणगौरव " महात्मा काय करील एकला ? " या कवितेत असा केला आहे—" घेउनि सत्य, प्रीति, अहिंसा

याचा झेंडा करीं । सचरे गांधी देशावरी । ज्यादी पटका, त्यावर चरका, अर्धा उघडा गडी । तोंड दे जुल्माला हरघडी ॥ सानथोर रजलेगाजले याना हृदयीं धरी । योग हा अनासक्तिचा वरी । हा क्रांति कराया झटे राज्यधोरणीं । हा पुढें सरे कीं प्रथम मी पडो रणीं । हा हिरा न फुटणे हाणा घण ऐरणीं । भूतदयेचा सागर अथवा म्हणा दिसे चेवला । महात्मा करिल काय एकला ? ''

ईश्वरापुढे नम्रभाव

पटवर्धन हे चिकित्सक वृत्तीचे व तार्किक बुद्धीचे होते. ईश्वराला मानवानें कसें पुजावें ? याविषयीं कुसुमाग्रजानीं एक भावपूर्ण कविता केलेली आहे तशाच मानवतेच्या प्रेमानें भरलेलें 'पोरक्या पोराचा धावा' हें पटवर्धनाचें काव्य आहे. त्यात तो अनाथ पोर परमेश्वराला म्हणतो—

"कोणत्या स्वरूपीं प्रभो, तुला मी पाहू ? । ये धाव आसवें पूस, पसर तव बाहू । तू विश्वात्मक, तू गूढ, तुझी किती सत्ता । मी क्षुद्र जीव मज चोहीकडुनि इयत्ता । संसार जगाचा चालविशी तू बापा । मी स्वत च-साठीं रडुनि दाविती धापा । तू सर्वशक्तिमान् सिंधू तुला भेटाया । मी बिंदु धडपडें, शोधी मज हीं माया । जें प्रेम अनिर्वचनीय तेंच तू देवा । मी तुटें अनुभवू ? कशी करू तव सेवा ? "

आईच्याच ठायीं ईश्वराची मूर्ति पहाणारा तो मुलगा म्हणतो—
"प्रेमाची गंगा क्षमाशील जी आई । ततेत्रीं, ओठीं, स्तनीं तुझी नवलाई । अनसूया माता किति पदवी ही मोठी । साकार ईश्वरी त्रिपुटी येई पोटीं । पोरकें पोर मी रडतों धाई धाई । मी करू कुणाच्या मांडीवर अंगाई ? । ऐकूनि गुदगुल्या कर कवण जीवाला ? । गाळूनि अश्रू मी आणु कुणाला उमाळा ? । खपली चढणही, वृथा असता ती आस । परि व्हावें बालक, हचें हेंच जीवास ॥ "

संसाराच्या भारानें चेपलेला पिता, दारिद्र्याला त्राळून म्हणतो—
"दिडकीसहि किति लागती अर्जे–आर्जवें । मागे न कष्ट कामानें ? आणखी स्वभावार्जवें ॥ " "बाहेर चादणें पडे दुधासारखें । परि भरे

का बाळाचें पोट या दुधानें सखे ? ॥ " " वाटतें नको हें जिणें । ही पापभीरुता जाची । पैस्याच्या छत्राविणें ॥ " या काव्यात वात्सल्य व करुण हे दोन्ही रस भरलेले आहेत. 'विधवेचा बाळ' या कवितेतहि हेच रस खेळत आहेत.

अन्य कवींचें गुण-ग्रहण

तांबे यांच्या गुणाचे चहाते माधवराव होते. बोरकरांनीं 'कविवर भास्करास' ही सुश्लिष्ट कविता लिहून तांब्यांचा गौरव केला, तसाच पटवर्धनांनींहि 'कवि भास्करास' या कवितेंत केला आहे, तो असा— "तू प्रसाद, तू रस खरा कवी ! गा, बुडव जगत हें सुखार्णवीं ॥" "तृणींहि तुज सौंदर्य आढळे । गळे अहंता, भाव उचमळे । आनंदाचा साघ दरवळे, हटसमाधि का वृथा हवी ॥ " "शोधाया जा शब्द कथाला । मोहुनि धावे प्रतिभाबाला । संगीतातीं रंग मिळाला, चित्र मालिका पहा नवी ॥ "

तांबेच काय पण सर्व कविवर्गाविषयीं पटवर्धनांना आपुल्की वाटत असे. कवींची गरिबी व अवहेलना ध्यानीं घेऊन ते एका कवितेंत म्हणतात, "सोसावया अजि नकोच दुरुक्ति-मारा । गेला कवीश्वर, बरा सुटला बिचारा ! ॥" 'वृद्ध कवि' हें त्यांचें काव्य तर अत्यंत भावनापूर्ण आहे. जणु काहीं त्यांच्या प्रौढ वयातील मनाचेंच तें प्रतिबिंब आहे त्यांचें विडंबन त्यांनीं स्वत: च 'वृद्ध भटनी' या आपल्या कवितेंत केलें आहे. यावरून 'वृद्ध कवि' हें आपलें काव्य त्यांना किती आवडलें असावें हें दिसून येतें. या काव्यातील 'वृद्ध कवि' तरुण कवींना उद्देशून नमतेनें म्हणतो—"मी झालों पिकलें पान आणखी तुम्ही । टवटवीत सुमनें नामी । काव्याच्या कल्पद्रुमीं ॥ या भाट उपेचे तुम्ही, गीत गा नवें, । भ्रांतिचें पुढील तुम्हाला । सौंदर्य दिसें, वानवें ॥ शारदा दिव्य माउली थोर आपुली । अन् बाळें आपण सारीं । सोनुलीं तिचीं छानुलीं ॥ नाचलों खेळलों पुरा, अता मागलें । मी माडीवर आईच्या हा पहुडाया चाल्लों. " हीच कृतार्थतेची, समाधानाची वृत्ति माधवरावांना प्राप्त झालेली होती.

बादळ उठविण्याची शक्ति

माधवरावांचें एक एक काव्य म्हणजे नवनवें वादळ ! 'विरह-तरंग' हें त्यांचें पहिलें खंड-काव्य किती वादग्रस्त ! डे. व्ह. ट्रॅ. सोसायटीनें त्याला पारितोषिक देण्याचें नाकारलें; पण पुढें मुंबई-नागपूर विद्यापीठानीं तें प्रवेश-परीक्षेसाठीं लावलें. 'हें लाञ्छनास्पद आहे, तिरस्करणीय आहे' अशी टीका कोणी कोणी केली, तर कोणी 'कवीनें आपल्या काव्य-कलेची बहार उडवून दिली आहे.' अशी प्रशंसा केली, एवढेंच नव्हे तर, काहीं चोखंदळ चिकित्सकांनीं असेंहि मत प्रदर्शित केलें कीं, "कित्येक बाबतींत कालिदासाच्या मेघदूतापेक्षाहि विरह-तरंग अधिक सरस आहे." कोणाला या खंडकाव्यांतील 'नायक निर्जीव' वाटला, तर कोणाला 'नायिका अवास्तव' दिसली. पण बहुतेक सर्व टीकाकारांना व वाचकांना या पहिल्याच काव्य-कृतीवरून कवीच्या लेखन-सामर्थ्याची जाणीव मात्र पटली हें खास.

या काव्याचें मूळ म्हणजे 'प्रियकराची विरह पत्रिका' या नावाचे १९११ सालीं रचलेले पंचवीस श्लोक. त्याचा विस्तार करून २३२ श्लोकांचें हें खंडकाव्य १९२६ सालीं कवीनें प्रसिद्ध केलें. त्याची दुरुस्ती व सफाई कवीनें खूपच केली. अशा परिष्काराची कवीला मोठी हौस. सात वर्षांनीं दुसरी व नंतर पंधरा वर्षांनीं तिसरी आवृत्ति या काव्य संग्रहाची निघाली.

कॉलेजियनाची प्रणय-कथा

या छोट्याशा काव्यांत प्रभाकर नावाचा एक कॉलेज-तरुण आपली प्रेम-कहाणी सांगत आहे. वैशाख शुद्ध अष्टमीच्या दुपारपासून काव्यास प्रारंभ होतो आणि दुसरे दिवशीं सकाळीं नायक-नायिकांचा विरह संपतो. आपल्या विफल प्रेमाचीं स्मृति-चित्रें नायक, स्वगत भाषणा-प्रमाणें, आठवून आठवून रंगवीत आहे. प्रार्थना-समाजिष्ट अशा सुधारकी कुटुंबातील 'इंदु' नावाच्या तरुण विधवेवर प्रभाकराचें प्रेम बसतें.

तीहि कॉलेजात शिकतच असते. कॉलेजातील टेनिसचे सामने, सहभोजनें, सहली, इत्यादि नाना निमित्तांनीं त्या दोघांचा सहवास घडतो व प्रेम-भाव दृढावतो. 'थोराची, विदुषी, सुधारक-कन्या' अशी इंदु असल्या-मुळें ती मोकळेपणानें वावरते. महाबळेश्वराच्या सृष्टि-सौंदर्यांतहि ते विहार करतात. त्यावेळीं प्रभाकर लग्नाची गोष्ट काढतो, तेव्हां इंदु नकार देऊन त्याच्यापासून दूर जाते. यामुळें नायकाच्या हृदयांतील 'विरह-तरंगां'स प्रारंभ होतो. त्याला स्वप्नांत इंदुच दिसूं लागते. आणि ती कशी ? तर—
" जीचें भाषण मंजु गुंजन जणूं कुंजीं करी कोयळ । जीचें अंतर मान-सुंदर जणूं ओघंवलें मोहळ ॥ " कोकिळेसारखा आवाज आणि मधा-सारखें हृदय-अशा गुणांनीं नटलेली नायिका, तर नायक कसा ? तो स्वतःच आपलें वर्णन करतो, " जो क्रीडापटु, देशभक्त, कवनप्रेमी, कला-स्वादता, । ज्याला मासिक वेतनांत बहुधा वर्षेच ये राहता, । आशा एकच ज्यास धार्मिक गमे, सौंदर्य-धर्म चर ! । विद्याभ्यास अशा म्हणे गुणि महाविद्यालयीं 'मंचर' ! ॥ " मचर, किंवा रोमँटिक, अशा या तरुणालाहि समाज-सुधारणेचा ध्यास होतो. तो सांगतो, " होतों एक बडा सुधारक तदा विद्यार्थिकाळात मी, । सर्वांगीण सुधारणा घडुन जया तारा निराशा-तमीं; । "

प्रेमाचें तत्त्वज्ञान

महाबळेश्वराच्या सृष्टि-सौंदर्यामुळें त्या दोघांना एकमेकांचें सौंदर्य विशेषच आकर्षक वाटूं लागलें. तेथील उन्हातील सौम्यता, स्ट्रॉबेरी फळाची लाली आणि गुलाबाचे रंग-हे सारे आपल्या इंदूनें उसने दिले आहेत अशी कल्पना करून नायक गुणगुणतो, " तेथें ऊन तुझ्याकडूनि उसनी घे सौम्यतामाधुरी । ओठांपासुनि रम्य तांबुस छटा स्वादिष्ट इस्ट्रा-री; । घेई रानगुलाब कान्तिच तुझी, ये बाह्य शोभा खरी । तो निर्गंध ही निराशच करी गे चित्र-कान्यापरी. ॥ "

इंदु दूर गेली, तेव्हां उदारपणानें व खऱ्या प्रेमभावानें प्रभाकर तिचें ध्यानच चिंतितो व म्हणतो, " कोठेंही अस तूं ! सुखी पण असे,

आहेस ना इदु गे? । ध्येयाचे वद, का तुझ्याहि फुटले स्वप्नापवर्गी (= इंद्रधनुष्याच्या रंगाचे) फुगे? । का वाटे तुज, देव मानुनि नुवा पाषाण आराधिला, । प्रेमाचा उलटा वियोगच भर्वी सायास हा साधिला? ॥" प्रभाकराला वाटे की, खरें प्रेम हें उदवत्तीप्रमाणें स्वत जळ जाळील, पण दुसऱ्याला ताप देणार नाहीं, तो म्हणतो, "अन्याला बुडवावया भिरगतें तें प्रेम नाहीं खरें, । तस्वातन्त्र्य हिरावयास चवतें तें प्रेम नाहीं खरें, । स्वार्गे धूप जळूनि गंधित करी वायूस, जाई वरी, । सेवा धर्महि यापरीच जग हें आनंददायी करी ॥"

काव्यांतील दोष

तरुणाच्या प्रेमाचा आविष्कार या काव्यात कलात्मक पद्धतीनें केला आहे. नायक–नायिकांचे स्वभाव उदार व उदात्त रंगविले आहेत. पण या काव्यात कल्पकता व सुबोधता यांचें प्रमाण फार कमी आहे. 'सहलणें, कानगुजण, हळदुनी' असे नवे शब्द कवीनें आपल्या टांकसाळींत पाडले आहेत, तसेच 'इनी, हिंपुटी' वगैरे जुने शब्दहि वापरले आहेत. त्याच्याइतकेच अपरिचित असणारे 'वर्दा, धडाग' असे ग्रामीण शब्दहि त्यानीं योजले आहेत आणि 'स्वर्हानि' (Paradise Lost), 'शिरीषशील, शैलकाठिन्य' 'सौंदर्यधर्म चर' असा संस्कृतचा माराहि केला आहे 'प्रेमाची परिपूर्णता परिणयीं' अशा अनुप्रासयुक्त अर्थांतर न्यासाचा अर्थ किती काव्य–वाचकांना झटदिशीं कळेल? शिवाय 'हृद्य मजा', 'खुर्चीसन्मुख', 'ज्यानीच्या अरुणोदयीं' असे शब्द–संकरहि मधूनमधून वाचकाला खटकतात अशी मायेची कृत्रिमता, कल्पना दारिद्र्याचा मर्यादितपणा आणि भाषालंकाराची दुर्मिळता या तीन उणिवा त्याच्या पुढील काव्यातहि आढळतात.

'सुधारका'ची पार्श्वभूमि

'सुधारक' या खंड–काव्याचा थाट काहीं वेगळाच आहे. एक कथा सूत्र घेऊन त्यात कवीनें काव्याचे मणि ओवलेले आहेत. या मण्याची कांति, वजन व आकार 'विरह-तरंगा' हून अगदीं निराळा आहे. 'सुधारकाची'

भाषा अगदीं सोपी व ओघवती आहे आणि उत्त धावतें व सुटसुटीत आहे. 'घरास आली सरला बाला' अशा सुगम ओळीमागून ओळी वाचताना आपण रे. टिळकांचीच एखादी काव्यकथा वाचीत आहों असा भास वाचकाला होतो. मारमीं कथानकाला अशी पार्श्वभूमि जोड लेली आहे कीं, दिवाळीचे दिवस आहेत-'मधुर वस्तूची चमल' आहे—'खमग गप्पा' चालल्या आहेत आणि परीक्षा तर दूर आहे—अशा ऐषआरामाच्या परिस्थितींत काहीं स्नेहीमडळी कडोविकडीचे वादविवाद करीत असताना एक अज्ञात कवि तेथें आले. 'देवा टेकाडेच सगाई।' असें सुदर काव्य–गायन त्यानीं केलें. तें काव्य म्हणजेच 'सुधारक'.

शब्दांची चमत्कृति

व्यवहारातील 'चलनी' भाषा कवीनें सर्वत्र वापरली आहे. 'नदी, भडभुजे, शब्बू, खानू, गनू,' इत्यादि काव्याला वावडे असणारे शब्दहि या आधुनिक कवितेंत विनोदार्थ घातलेले आहेत आणि ते त्या त्या पात्राना शोभणारेहि आहेत 'हवेवर हवाला,' 'चहा चहाची' अशा शब्दलीला थोड्याच आहेत. 'देशमापेचा ताटा' वरून 'पाय चाकी (सायकल) पोटाग (ममता),' असे बरेच शब्द वापरले आहेत. पण काव्याला क्वचित् क्वचित् जी दुर्बोधता आली आहे, ती मुख्यत संस्कृतच्या दडपणानें 'तिची दुरत्यय ती पारायतता।' अशा संस्कृत शब्दाचा आश्रय भरभर काव्य वाचणाऱ्याच्या गळीं कसा उतरणार?' 'नावचाहि कठिण तडाखा। मताग्ताचा काय कडाखा।' असा पिंड या गडकऱ्याचा आहे तो अज्ञात कवि 'नवकविंचा प्रेमळ पाठक। जुन्या कवींचा कृतज्ञ पाठक' असा समतोल वृत्तीचा दाखविला आहे—किंबहुना माधवरावांच्या स्वभावाचेंच तें प्रतिबिंब आहे. इंग्रजी शब्दसुद्धा मराठी पेहराव चढवून दत्तक घेण्याची माधवरावाना हौस होती 'नाशनिष्ट (= नॅशनॅलिस्ट) क्लप (= क्लब), मुक्ता ढवळे (= फर्स्ट क्लास)' इत्यादि चमत्कृतिजनक शब्दामुळें काव्याला विनोदाची गुमारी आली आहे

उपहासाचा सुंदर नमुना

'सुधारक' हें काव्य मुख्यत उपहासपर आहे. समाजात सत्ता, विद्वत्ता व ऐश्वर्य यांनी मोठेपणास चढलेली माणसेंसुद्धा किती वंचना करतात व विसंगत वर्तन ठेवतात हें यात तीक्ष्ण भावेनें रंगविलेलें आहे. थोरामोठ्यांचीं ढोंगें उघड्यानागड्या स्वरूपात करीनें चव्हाट्यावर मांडलेलीं आहेत. त्यामुळें 'कुशित सगळीकडे कुचाली' असा भास हें काव्य वाचताना दांभिक सुशिक्षितांना होणें साहजिकच आहे पण माधवरावांनीं आपल्या प्रखर बुद्धिप्रकाशात समाजातील साप-विंचू उपहासाच्या चिमट्यानें धरून लोकांपुढें मांडले, हें त्यांचें धैर्य अभिनंदनीय होय

कादंबरीप्रमाणें एकेका 'अध्यायात' एकेका पात्राचा प्रवेश घडविलेला आहे. सर्व कथा अठरा अध्यायात सांगितली आहे. पहिल्या अध्यायात रावबहादुर ठोसर यांचें स्वभाव-चित्र सविस्तर रंगविलेलें आहे. हे 'मिलदर कायदेवाज' होते. वकिली करून त्यांनीं खूप पैसा मिळविला आणि समाज सुधारणेंत भाग घेतला. 'सुधारणा पण यजीं सन्ति.' त्यामुळें पुनर्विवाहाचे वेळीं ते मागें सरले नाहींत. पाच यत्ता इंग्रजी शिकलेल्या विमलेशीं त्यांनीं विवाह केला. पहिल्या बायकोपासून झालेली त्यांची मुलगी सरला. ही प्रि अण्णासाहेब कर्वे यांच्या कॉलेजात शिकून पदवीतागमा झाली. तिनें रम रंगराव देशमुख नावाच्या तरुण विधुराबरोबर झालें.

या कथेचा नायक वासू राजे. त्यांचें अंतर्बाह्य असें सविस्तर व मनोहर शब्द-चित्र करीनें रेखाटलें आहे विसावे वर्षी विधवा झालेली सुशीला ही त्याची आई. नर्सचा धंदा करून ती पोट भरी व मुलाचें शिक्षण चालवी. वासू मॅट्रिक झाला, त्यावेळींच सुशीलेला मृत्यु आला. वासू हा "प्रखर, राजस, विनीत, सालस" असा नायक दाखविला आहे. विचारामध्यें तो आगरकरांचा सच्चा चेला आहे.

सुंदर शब्दचित्रें

या काव्यांतील दोन शब्द-चित्रें प्रेक्षणीय आहेत. फर्ग्यसन कॉलेजातील

रँ. पराजपे व प्रा. वासुदेवराव पटवर्धन—दोघेहि आपापल्या क्षेत्रात अग्रेसर. त्यांचे वर्णन करताना कवि म्हणतो—"नच बहुवेषी वा कलिकारक। मूर्ति भव्य, सम उंची जाडी। दोघांचे आवाज पहाडी। शास्त्रीच वर्गात धडाडी। दोघे नास्तिक आणि सुधारक ॥" यापैकी प्रा. पटवर्धन हे जातिवंत शिक्षक व अभिजात रसिक होते. त्यांचे वर्णन विरोधाभासाने कवीने केले आहे, ते असे—"भावबळें ज्वालामुखि पर्वत। परी शिरावर बर्फाचा थर। अरुण कांति त्या भव्य मुखावर। हृदय कसें तें? प्रसून, पत्थर। आणि गिरा? मधुधारा, कर्वत ॥" त्यांचे हृदय कधीं फुलाप्रमाणें तर कधीं दगडाप्रमाणें भासे आणि त्यांची भाषा म्हणजे कधीं करवतीची तर कधीं मधाची धार! त्यांची सत्यनिष्ठा व सुधारकी बाणा यांचे वर्णन पहा—"लेसन ल्हरींवर अवलंबित। कादि म्हणो कुणि त्यास अडविणें। सिडारीं एल्गार चढविणें। निधाण सत्यांचेंच उभविणें। लोक बघुन हें होत स्तमित ॥"

कॉलेज-विद्यार्थ्यांचें जीवन

बहुतेक सारे विद्यार्थी ऐषआरामी. त्यांपैकीं बऱ्याच जणांना तेव्हा बालगंधर्वांचे विलक्षण वेड असे. बालगंधर्वांची मोहिनी कां पडे, हें कवि पुढील मोजक्या शब्दांनीं सांगतो, "ल्याड लाडिक डोळे हसतो। कुद-कळ्यांची नाजुक वेणी। ऐशी अधरीं दतश्रेणी,। मान-उचक ती तर जिवघेणी। भौळिभुळीं रंगात गमवती ॥" नाटकांना आश्रय देणें निरनिराळ्या दृष्टींनीं अवश्य कसें आहे, हें उपरोधिक भाषेनें कवि कसें सांगतो पहा;—"यास नको का द्याया आश्रय?। ललित कलांचा विकास कैसा। होइल गाइन टाकुन पैसा?। निधिरर नागापरी न बैसा,। अर्थ-शास्त्र हें म्हणे, 'करा व्यय' ॥" अर्थशास्त्राच्या दृष्टीनें संपत्तीचा प्रवाह खेळता राहिला पाहिजे. तें तत्त्व विद्यार्थ्यांच्या उधळपट्टीनें पाळलें जातें!

उपमा-उत्प्रेक्षा यांचा दिपविणारा प्रकाश किंवा भिवविणारा वर्षाव माधवरावांच्या काव्यात फारसा आढळत नाहीं. पण मध्यरात्रींच्या शांत वेळीं महाविद्यालय कसें दिसे याचें वर्णन करताना त्यांनीं मनोरम उत्प्रेक्षा

केली आहे. ती अशी—" पहा उलटता मध्यनिशा ती, । दिसे तमाचा अथाग सागर । छात्रालय जणु जहाज त्यावर । प्रकाशमाला विलसे सुंदर । श्वासहि जणु अवरोधी शांती ॥ "

सूक्ष्म व रेखीव वर्णन-शैलीचा कवीचा गुण अनेक ठिकाणीं दिसतो. फर्ग्युसन कॉलेजभोंवतींची वनश्री वर्णिताना कवि म्हणतो, " दूर सिंहगड आणि तोरणा, । मुठा नदीच्या पाटाखालीं । वागमळ्याची दाटी झाली । सदैव वस्त्रें हिरवी ल्याली । अशी वनश्री खुले शोभना ॥ " त्या कॉलेजा-तील प्रि. वामनराव जोशी व प्रा. मायदेव यांचीं शब्दचित्रें पहा— " किती दाविती गुरु ते कळकळ । रसज्ञ तार्किक नम्र विनोदी । कुणि शकातुन तत्त्वें शोधी । हाय कुणी कवि मठीं गोडी । कुणि उद्योगी सदा धावपळ ॥ "

विडंबनाची धार

पुण्यातील राष्ट्रीय पक्षाचें विडंबन करताना माधव जूलियन म्हणतात, " असावयाचें ऐसेंच पुणें । अप्रामाणिक कार्मैक्याचें । अधिष्ठान राष्ट्रीय शाठ्याचें । दयानंद हितवादी याचे । हाल पहा कीं, काहीं न उणें ॥ "

पुण्यात 'विद्येचीं तिथें अपार पोईं !' पहावें तिकडे संस्था व मंडळें ! त्यातील दिखाऊपणावर टीका करताना कवि विनोदी सुरात म्हणतो, " जिकडे तिकडे मंडळ, संस्था । रुमाल, डगला, शिष्ट उपरणें, । काहीं पोपटपचीं करणें, । वेतावेतानें घर भरणें, । भाव हा पुन्हा-ल्य ल्य सस्ता ॥ "

पुणें म्हणजे जशी विद्येची बाजारपेठ, तशीच विवाहाची उतारपेठ. वैशाखामध्यें तेथें लग्नाची धामधूम ! तिचें वर्णन कवीनें पुढीलप्रमाणें केलें आहे—" विवाहपेठच पुणें शहर हें ! मालाची चहुकडून भरती, । ल्हानमोठे सवदे ठरती । बाप मुलींचे त्यातच मरती । तरुण हुरायां नसेत विरहें ॥ " तसेंच, " वैशाखाचे दिवस रखेचे । जरी उपरणीं-शाह याचे । चौघडियाचे अन् सनयाचे । भुईनळ्याचे अन् हवयाचे । रात्रंदिन ते ऐन मनेचे ! "

सनातनी समाजाला विधवांचें केशवपन, सहगमन इत्यादि क्रूर चाली पसंत होत्या. त्याचा उपहास कवीनें पुढील शब्दानीं केला आहे–" भट-शाही ती गेली शिव शिव । बळजोरीचीं तीं सहगमनें, । पतिमुक्तीस्तव तशींच वपनें । इग्रजींत या कोंडुन खपणें ? । धर्म नव्या सस्कृतींत निर्जिव । काय करावें ? गेली सत्ता. । भगवा झेंडा पडला खालीं, । शास्त्रार्थाची होय टवाळी, । धर्माला कुणि नुरला वाली । सुधारकाना थाया लत्ता. "

विलायतेस विद्या–संपादनासाठीं जाणारे तरुण परत येताना पदवी-बरोबरच गोरी बायकोहि आणतात व तिचा लकडा चुकविण्यासाठीं कोणी कोणी तिला हजारो रुपये देतात या सत्य प्रकारावर बारीकशी टीका करतांना पटवर्धन लिहितात, " असावयाचा शिवाय मार्ग । विलायतेमधिं गोरा गोंधळ । सुवर्णपुष्पाची मग ओंजळ । थावी लागे म्हणत 'नको छळ' । नच अनुरागें पण उपरागें ॥ "

ढोंगी सुधारक–वर्गावरहि कवीनें तासेरे झाडले आहेत बोलघेवड्या सुधारकाचें वर्णन त्यानें पुढील शब्दानीं केलें आहे " असेंहि म्हणती सुधारणाप्रिय, । 'सुधारणा तर अवश्य व्हावी । इतरानीं ती परी करावी, । उघडपणें मी महती गावी । सहानुभूती दाउन सक्रिय " ॥

प्रेरक विचार

अशीच तीक्ष्ण टीका कवीनें समाजावर 'तेथें चल राणी' या काव्यात सूचकतेनें केली आहे त्यात कवि म्हणतो, " भाळे न इथें प्रीति धना-विण कुणाला । ना माल गुणाला । लावण्य नसे जेथ जणू चीज रिराणी ॥ तेथें चल राणी ॥ " मत्सरानें ग्रासलेलें हें जग सोडून सतोषानें भरलेल्या रानात जाऊन राहण्याची मनीषा कवि प्रगट करतो, " कोठें तरी रानात बसू या नि हसू या । जेथें न असूया । सतोष पट्ट दे न कुठें न्यून निधानीं ।"

पटवर्धनाचे बुद्धिवादी, स्वाभिमानी व चैतन्यपूर्ण विचार पहावयाचे असतील तर 'आता तुम्हा का पडे' हा गज़ल वाचावा त्यात ते सिद्धातरूप वाणीनें आदेश देतात, " कर्मयोगी एक व्हा रे, नायकी वा पायकी । दावुनी घ्या लायकी । खानदानींतील नादाना, करीं घे पावडे ॥

जो करी कर्तव्य, घामेनूनि खाई भाकरी धन्य त्याची चाकरी। लेखणी बदूक घ्या वा तागडी वा नागर। हिन्दवी व्हा चाकर। एक रक्तांचेच आहों साक्ष देई आतडें ॥ चूड घ्या अन् चेतवा हें रूढ धर्माचें मढें। आचरा शांतिक्षमा, निंदोत ते जे निंदिती। सयमीला न क्षिती। वैरबाधा खास दिव्य प्रेममंत्रानें झडे ॥ फायदा पाळा गतीचा, काळ मार्गे लागला। थांबला तो संपला। धावत्याला शक्ति येई आणि रस्ता सापडे ॥ "

सेनापतीप्रमाणें असा आवेशपूर्ण आदेश देणाऱ्या कवीला स्वत ची जाणीव होते व तो विनयानें म्हणतो, " शब्द माझे बोबडे अन् ज्ञान माझें तोकडें। चित्त माझें भाबडें ॥ " शब्द किंवा वृत्त फारसी असलें, तरी त्यात भावना व विचार अस्सल मराठीच ओतण्यात माधवराव दक्ष असत. म्हणूनच ते ' भासे सुरई जरी इराणी। आहे पण ही मराठी ' असें रूपकानें सांगतात. त्यांच्या काव्यातील रस खास मराठी वृत्तींतून निपालेला आहे, आणि म्हणूनच त्यांचें काव्य महाराष्ट्रात लोकप्रिय झालें आहे.

राजकवि यशवंत : : : ३४

''दुन्याखोन्यातला'' कवि 'राज-दर्बारा'त गेला, मोठी कीर्ति कमावून आला आणि अखेरीस 'राज-कवि'हि बनला, तरी पण तो सदैव लोक-कविच राहिला. श्रीसमर्थ रामदासस्वामी यांच्या वास्तव्यानें

पवित्र बनलेल्या चाफळच्या परिसरात, तारळें या गावीं, ता. ९ मार्च १८९९ रोजीं, यशवंत दिनकर पेंढरकर या लोक-राज-मान्य कवीचा जन्म झाला. श्रीशिवाजीमहाराजांच्या पराक्रमाचे पडसाद उमटविणाऱ्या त्या डोंगराळ मुलखातच त्याचें बालपण गेलें. या वयांत यशवंतरावांच्या मनावर धर्म, संस्कृति व इतिहास यांचे जे संस्कार घडले, त्याचें फल 'देहाचा पूज' वगैरे त्यांच्या काव्यांत दृष्टीस पडतें. पूर्व-परंपरेवर पोसलेलें असल्यामुळेंच त्याचें मन अभिमानानें व ऐटदारपणें 'स्वातन्त्र्य-लक्ष्मीस मुजरा' करूं शकलें

सुखदु:खांना सामुदायिक स्वरूप

खेड्यातील जीवन व घरातील गरीबी यामुळें यशवंतरावांचें शिक्षण कसेंबसें इंग्रजी सात इयत्तापर्यंतच झालें. शिक्षण होताच पोटाचा प्रश्न. मनात महत्त्वाकांक्षा व हृदयांत काव्यगंगेच्या उसळत असताना त्यांना

नोकरीचा रस्ता पहावा लागला. तो भक्ति–शौर्याने स्फुरण पावणारा निसर्ग-रम्य चाफळ प्रांत त्यांना सोडावा लागला. त्या चाफळखोऱ्यातील माडवी नदीला ' तुझिया गानीं मला ऐकुं दे दासाचा उपदेश ' अशी पुनः पुनः विनवणी करीत त्यांना आपल्या स्वातंत्र्यपूत मायभूमीकडे पाठ फिरवावी लागली व पुण्याची वाट धरावी लागली. पुणें येथें कारकुनी–नोकरीचें ' जुं बैसलें मानेवरी ! ' त्यांना अनुभव असा आला कीं, 'कारकुनी म्हणजे अखेल-नखेल त्या अभिरुचीची राखरागोळीच.' त्यातहि येरवडा येथील मुलाच्या बंदिशाळेंत त्यांना सर्वेगाडी करावी लागली. पण जातिवंत कवीचें जीवंत मन अत:स्फूर्तीनें इतकें समर्थ बनलेलें असतें कीं, तें बाहेर आग पेटलेली असली, तरी अंतर्यामीं बाग फुलवूं शकतें. अग्निकणांतूनच कमळें फुलविण्याची जादू कविश्रेष्ठाच्या प्रतिभेंत साठविलेली असते. तीच जादुगिरी करून यशवंतरावांनीं आपली वैयक्तिक सुखदुःखें काव्यांत अशा खुबीनें माडलीं कीं, त्यामुळें त्यामध्यें सार्वजनिक आकर्षण उत्पन्न व्हावें. बहुधा प्रत्येक वाचकाला ' रात्रीं वृथा संसार–सौख्य–विभ्रमीं ' असा उद्वेग आलेला असतोच. तो उत्कट भावनेनें व प्रौढ भाषेनें कवीनें माडलेला पाहताच वाचकाच्या मनाला पोट – उकाला झाल्याचें समाधान लाभतें. ' खोल भावनाचें गोड आविष्करण ' अशी जी साहित्याची व्याख्या केली जाते, तिचें प्रत्यंतर यशवंतरावांच्या अनेक काव्यांतून ठसठशीतपणें पहावयास सापडतें.

निराशेंतहि धैर्य

खडतर जीवनाचा मार्ग चालत असताना नानाविध निराशेचे चटके यशवंतरावांना बसत गेले, हें साहजिकच आहे. ' माझ्या मनोरथाचा भंगून आस गेला ' अशी हळहळ त्यांना वाटू लागली. ' दुर्दैव–तीव्र–तापें हा भस्म जीव होई ' अशी किंकाळी त्याचें अंतःकरण फोडूं लागलें. ' ही आग सभोंवतीं, श्रम केले विसवाया, गेले परि वाया ' अशी विव्हलता त्यांच्या चित्ताला घेरूं लागली. निराशेचा अंधार दाटला ! चोहोंबाजूंनी

'कोंडमारा' झाला! 'खिळखिळे कोसळे माझें घर टिकाव कुठवर धरूं!' अशी केविलवाणी भाषा त्यांच्या मुखातून निघूं लागली. अखेर 'मृत्यूस' हाक मारून 'घाली न हुतूतू' अशी त्याची आळवणीहि त्यांनीं केली. पण गडद अंधारानंतर तेजस्वी प्रकाश दिसू लागला. पिचलेल्या अंतःकरणांतून निघालेले कवीचे आर्त स्वरच ऐकून सारा महाराष्ट्र वेडावून गेला. कवीच्या निराशेंतहि धैर्याचें पाणी खेळू लागलें. तो दुर्दैवाला आव्हान देऊं लागला, दुःखाला 'नको करू फुंपाट' म्हणून बजावू लागला, 'मरणा येउं नको आताच' असें आळवूं लागला.

राजा व प्रजा यांचा नजराणा

'कौटुंबिक कवि' असा लौकिक कवि यशवंतांना लवकरच लाभला. रघुकथाच्या क्षेत्रांत श्री. य. गो. जोशी यांचें जें स्थान, तेंच नवकाव्यांत श्री. य. दि. पेंढरकर यांना मिळालें. दोघेहि 'यशवंतच!' कवि यशवंतांचीं कवनें महाराष्ट्रांतील खेड्यांमधील झोपड्यांपासून शहरांतील राजवाड्यांपर्यंत गुण-गुणलीं जाऊं लागलीं. त्यांच्या 'सारंगीवाल्या'प्रमाणें त्यांची कविता 'अधार-सिंधु मधुनी फेंकिसी उद्ध-रत्नें कीं गगनीं' असा भास रसिकांना होऊं लागला. सुगम व सयमित अशी प्रसादपूर्ण काव्य-रचना ते जशी करीत, तसेंच प्रभावी काव्य-गायनहि करण्यास त्यांनीं आरंभ केला. ऐतिहासिक काळांत होनाजी-प्रभाकरादि शाहिरांच्या लावण्या-पोवाड्यांना हजारों श्रोत्यांचे कडें जसें पडे, तसेंच यशवंत-गिरीशांचें काव्य-गायन म्हटलें कीं, तेथें आबालवृद्ध रसिकांची गर्दी उडे! १९२१ सालीं बडोदें संस्थानांत साहित्य-संमेलन भरलें असतां, त्यांत कवि यशवंतांनीं आपल्या काव्याची जी ललकारी सोडली, ती ऐकतांच 'सान्या सभाजनांनीं या वाहिलें कृतीला!' नवाच तारा उदयास आला असा भास संमेलनांतील साहित्यिकांना झाला. त्या तान्याच्या रम्य व दीप्तिमान तेजानें सर्वजण चकित व प्रसन्न झाले. 'मराठ्यांच्या महालक्ष्मीला' त्यानें येथेंच मुजरा केला आणि 'पुन्हा स्वाधीन नाचाया महाराष्ट्रीं दन्यांखोरीं' असा विचार दिला. पुढें वीस वर्षांनीं कवीनेंच अशी पावती दिली आहे कीं, "इथेंच

चीं माझ्या रांगड्या वाणीचीं गाणीं। डोलविल्या माना कौतुकें ऐकुनि रसिकानीं॥" त्याच वर्षी कोल्हापूर येथें पहिलें 'महाराष्ट्र कवि-संमेलन, भरलें असताना 'देहाचा पूल' हें वीर-रसानें रसरसलेलें काव्य यशवंतानीं म्हणून दाखविलें आणि मानाचें रौप्य-पदक पटकावलें. तशीच 'पचारती जनाची' त्याना गावोगाव ओवाळूं लागली.

चिरंजीव आई !

ता. २२ जानेवारी १९२२ रोजीं त्याची अशी एक अलौकिक कविता जनतेपुढें आली कीं, त्यामुळें सारा महाराष्ट्र यशवतावर मोहित झाला. ती कविता म्हणजे 'आई!' अवघ्या बेचाळीस ओळींचें हें काव्य म्हणजे यशवंताच्या कीर्ति-मंदिराचें तोरणच! आईनें यशवंताना चिरंजीवपद जसें दिलें, तसेंच यशवंतानीं आईला चिरंजीव करून सोडलें. आई नसते कोणास? कोणाची जीवत असेल, कोणाची नसेल—पण आईची स्मृति, आईची भक्ति-सर्व कालीं, सर्व स्थलीं, सर्वांच आहे, अथाग आहे, शाश्वत आहे. या सार्वजनिक भावनेला प्रसन्न व उत्कट रूप यशवतानीं आपल्या 'आई' या काव्यात दिलें. त्यात प्रसाद आहे, भक्ति आहे, कारुण्य आहे, नाट्य आहे—हृदय हलविणारे, मन जिंकणारे, आत्मा प्रसन्न करणारे—सारे गुण त्या काव्य-कोहिनूरात साठविलेले आहेत. "सुंदर रसाळ कविता—अशी कविता पुनः होणें नाहीं." अशी या कवितेची भलावण पंडित-कवि माधव जूलियन यानीं केली. तोच अभिप्राय सर्व रसिकांचाहि पडला.

काव्य-गायनाची मोहिनी

यशवंताहून अधिक उज्ज्वल कल्पकतेचे, आधिक मधुर पद-लालित्याचे किंवा अधिक विशाल ध्येयदृष्टीचे कवि महाराष्ट्र-शारदेच्या दरबारात झाले नाहींत, असें नाहीं, पण यशवंताइतकी लोकप्रियता दुसऱ्या कोणत्यान आधुनिक मराठी कवीच्या वाट्यास आली नाहीं. श्रोतृजनाच्या सुख-दुःखाला प्रौढ-गंभीर वाणीनें वाचा फोडणाऱ्या त्याच्या कविता असल्यानें

त्या लोकप्रिय होतच होत्या; पण सुगंधाला वाऱ्याची झुळुक भेटावी त्याप्रमाणें त्याच्या रमणीय काव्याला पोषक गायनाची जोड लामली आणि म्हणून यशवंताना कमालीची लोकप्रियता मिळाली. सर्वसामान्य कविजनाला न साजणारा त्याचा तो सुदृढ रुबाबदार देह, त्याचा तो गंभीर पण सख्प असा आवाज आणि भावनेनें फुललेल्या मुद्रेनें व ऐटदार अभिनयानें काव्यातील शब्दन् शब्द सजीव करण्याचा त्याचा तो थाट—यामुळें त्यांचें काव्य-गायन रसिकांचें चित्त तल्लीन करून सोडीत असे. अलीकडील भाव-गीत-गायनात गायनावरच भर फार असतो, पण यशवंताच्या काव्य-गायनात योग्य त्या शब्दावर योग्य तो जोर देऊन काव्यातील भाव मूर्तिमंत उभा करण्यावर कटाक्ष असे. त्यांचें वीरश्रीयुक्त काव्य ऐकून ज्याचें अंत.करण थरारून गेलें नाहीं, असा सुशिक्षित तरुण त्यावेळच्या महाराष्ट्रात सापडणें कठीण! आणि त्यांची 'आई!' ती कविता ऐकली नाहीं असा मराठीभक्त विरळा व ती ऐकून आपले डोळे न पुसलेला सहृदयहि विरळाच! 'आई' सारखीं काव्य-रत्नें साठविणाऱ्या त्याच्या 'यशोधन' या काव्य-ग्रंथाच्या तीन आवृत्त्या अवघ्या चार वर्षांतच निघाल्या. हें यश मराठींत तरी अपूर्व होतें.

भाट नव्हे, मंत्री

'रवि-किरण-मंडळा'चें तेज महाराष्ट्राच्या कोनाकोपऱ्यात पसरविणारे यशवंत व गिरीश हे दोन तेजस्वी किरण होत. यशवंतानीं बारा काव्य-ग्रंथ लिहिले व तीन गद्यग्रंथहि रचिले. अलीकडे थोडेनहुत बालवाङ्मयहि त्यानीं लिहिलें आहे. त्यांच्या या शारदोपासनेचा सत्कार राजा व प्रजा या उभयतानींहि केला. १९४० सालीं ते बडोदें संस्थानाचे राजकवि झाले आणि १९५० सालीं मुंबई येथें भरलेल्या 'साहित्य-संमेलना'चें अध्यक्षपद त्याना बहाल करण्यात आलें. १९३९ सालीं बडोदें संस्थानाच्या सिंहासनावर श्रीमंत प्रतापसिंह याना राज्याभिषेक झाला. त्याचें वर्णन करणारा 'काव्य-किरीट' हा ग्रंथ यशवंतानीं लिहिला. त्यात 'भाटगिरी' केलेली नसून वसिष्ट मुनींप्रमाणें राजाला प्रजारक्षणाचा

योग्य तो उपदेश निर्भीडपणें केला आहे. त्यांच्या लेखणींत समर्थांच्या कमंडलूंतील पाणी जसें खेळत आहे, तसेंच श्रीशिवछत्रपतींच्या भवानी तलवारीचें पाणीहि तळपत आहे. रामदासस्वाम्यांच्या महाराष्ट्राचा वारसा त्यांनीं पुढें चालविला आहे, असें म्हणण्यांत फारशी अतिशयोक्ति नाहीं.

स्वत्वाचा प्राण

यशवंतांचीं सुखदुःखें वैयक्तिक असलीं, तरी त्यांना सामाजिक आकर्षण आहे. त्यांच्या काव्यांत ' कडु निराशा माजलेली ' असली, तरी तींत आशा व धैर्य आहे आणि त्यांच्या काव्यांत राज-भक्ति क्रीडा करीत असली, तरी लोक-सेवेचा विसर त्यांना कधींच पडलेला नाहीं. गेलीं तीस वर्षे ते सतत काव्य-रचना करीत आहेत. बदलत्या काळाबरोबर त्यांच्या काव्याचे विषय व रचनेचे प्रकार पालटले असले; तरी त्यांच्या पोटांतील त्यांचा बाणेदारपणा व स्वाभिमान पूर्वीइतकाच धगधगीतपणें पेटलेला आहे.

साहित्याचें ध्येय

सरस्वतीच्या दरबारांत कोणताहि भेदाभेद नाहीं. हें तत्त्व यशवंतांनीं आपल्या 'पाणपोई' काव्यांत आरंभींच पुढील शब्दांनीं सांगितलें आहे— "येइ भाई येथ पाही घातली ही पाणपोई । धर्म-जाती कोणती ती भेद ऐसा येथ नाहीं । संसृतीचा हा उन्हाळा, तल्खली होई जिवाची । स्वेदबिंदू अश्रुधारा यांविना पाणीच नाहीं ॥ '

जीवनांतील ताप नाहींसें करण्याचें सामर्थ्य साहित्याचे अंगीं असतें. हा महिमाच या कवितेंत कवीनें गाइला आहे; त्याचबरोबर व्यक्तिशः स्वतःचा नम्रभावहि प्रगट केला आहे, तो असा—"आद्य जे कोणी कवी तत्स्फूर्तिच्या त्या सिन्धु-गङ्गा । आणिल्या वाहून रान्दीं कावडी त्यांतील बाहीं। पान्थ-सेवा-साधनीं हें व्हावयातें गार पाणी । मृत्तिकेचे मात्र माझे कुम्भ, ही माझी नवाई ॥ ओन्जळी, दों ओन्जळी आकण्ठ किंवा घे पिऊनी । हो जरा ताजातवाना, येउ दे सामर्थ्य पायीं । धावता तृष्णी मना संचारता अङ्गीं उमेदी । जो दुवा देशील पान्था तेरढी माझी कमाई ॥'

अशी कमाई यशवंतानीं गडगंज करून ठेवली आहे हें त्याचें योरपण. संसारात सुख–शांतीचा झरा साहित्य-सेवा हाच कवीला वाटतो. हा बौद्धिक आनंद आपल्याला अखंड लाभावा म्हणून श्रीशारदेस त्रिवार वंदन करून कवि म्हणतो, "संसारसौख्यीं समाधान नाहीं। तुझ्या गायनीं जें मला लाभतें। आतासवें सम्पदेचे सुखाचे। तुझ्या सेवनीं तोडिले पाश ते. आई! कृपेची मला न्यूनता ती। नको दाखवूं हेंच मीं याचितों; । माते! तुला वन्दितों भक्तिभावें। पुन्हा वन्दितों, वन्दितों, वन्दितों!॥"

उत्प्रेक्षांच्या माला

यशवंताच्या कवितेनें पायात मञ्जुळ शब्दांचें पैंजण बांधलेले नाहींत; तसेंच उपमा–उत्प्रेक्षादि अलंकारांचें ओझेंहि तिच्या अंगावर घातलेलें नाहीं. तथापि श्रीमंत प्रतापसिंहाच्या राज्यारोहणासारखा महोत्सव वर्णावयाचा असताना ते ठेवणींतील दाग–दागिने बाहेर काढतात. '*राजाच्या चित्तांतून संकल्प प्रगटला*' या सूक्ष्म घटनेवर यशवंतानीं मनोहर उपमांची रम्यमाला गुंफली आहे, ती अशी–' प्रगटे उषःकालीं जसें रविबिम्ब वीं क्षितिजावरी, किंवा प्रफुल्लाब्जातुनी पसरे सुगंध सरोवरीं, आम्रा वसन्तीं येतसे जैसा तरारुन मोहर, कीं आर्णव–क्षोभातुनी रत्नावली ये बाहिर ॥ रत्नांतुनी झळके प्रभा, स्वर येति जे वीणेंतुनी। संकल्प हा प्रगटे तसा नृपचित्त-कल्लोळांतुनी ॥"

तसेंच व्यतिरेक हा अलंकार साधून त्यानीं *शिवाजीच्या स्मारकाचें* वर्णन पुढीलप्रमाणें केलें आहे. "शिलालेख लेखाविण। कीर्तिध्वज वसनाविण। डिण्डिम कीं नादाविण। भासती जना तीं॥" हें वर्णन वाचून ज्ञानेश्वरींतील ' चंद्रमे जे अलाञ्छन। मार्तंड जे तापहीन। ' इत्यादि ओव्यांची आठवण कोणास होणार नाहीं?

महाराष्ट्राचा अभिमान

महाराष्ट्राचा अभिमान यशवंताच्या नसानसांतून वहात आहे. महाराष्ट्राची सेवा आपल्या हातून घडावी व तो आपल्या मोठेपणानें खराखुरा ' महा–राष्ट्र ' व्हावा, अशी तळमळ यशवंतानीं ' माझा महाराष्ट्र ' या

कवितेंत व्यक्त केली आहे. ते म्हणतात, " अमर्याद भूगोल विस्तारलेला रिती त्यामधीं देश पुञ्जाळले । महाराष्ट्रमूर्चे परी त्यात माझ्या दिसे सम्प्रती तेज मन्दावलें । तयासारिसा दिव्य तेजोगुणी हा महाराष्ट्र होईल केन्द्र पुन्हा ! । महाराष्ट्र माते ! जना बुद्धि दे या तुझ्या वैभवोत्कर्ष सर्थना ॥ " शेवटीं ते इच्छा व्यक्त करतात, " महाराष्ट्र माझा ' असें आज आम्ही जरी जन्मलाभामुळें बोलणें । ' महाराष्ट्र माझा ' असें घात केल्या कधीं भूषणाच्यामुळें बोलणें ! । "

शाहिराची ऐट

महाराष्ट्राला एका काळीं ज्यानीं महत्-पदास चढविलें, त्या शूर वीरापुढें कवि आपलें मस्तक आदरानें लववितो. अशा स्वातन्त्र्य-पोष शूर-वीराचें एक प्रतीक या दृष्टीनेंच बडोद्याच्या महाराणीसाहेबांकडे कवीनें पाहिलें आणि ऐतिहासिक कालातील शाहीराच्या तडफेनें त्यानें उद्गार काढले, " दऱ्याखोऱ्यांतला आला कवी हा खास दर्बारा । मराठ्यांच्या महालक्ष्मी तुला घे शाहिरी मुजरा । जगाचा मानितों स्वामी स्वताला मी महा मानी । असें शास्ता जनाचा मी परी माई तुझा भाट । दिपावे विश्व वाणीनें, तुझ्या येथें न तो थाट । नभींच्या तारकाराशीं पदाघातें झुगारीन । परी स्वातन्त्र्यलक्ष्मी गे ! तुझ्या पायीं सदा लीन ॥... " समाधी लागली आहे म्हणोनी तोंवरी बोल । मराठ्यांच्या यशोगानीं मनानें स्फूर्तिनें डोल ॥ "

निर्धारयत उद्योग शीलाच्या स्पर्शानें काय चमत्कार घडतो, हें सांगताना यशवंत म्हणतात, " तुझ्या हातीं सुवर्णाचें मिळावें मोल मातीला । हिऱ्याचें तेजही तैसें चढावें गारगोटीला । दिसावी पावलाखालीं खड्याना तारका-कान्ती । विचारी; तीक्ष्ण काट्यांची तुझ्या स्पर्शें फुलें होतीं । मनीषा ही जरी ठेवी मनीं या स्फूर्णगाठीसी । महाचें साह्य शूराला, यशःश्री पायिंची दासी ॥ "

जनतेचा वकील

सिंहासनापुढें शिर लववणारा हा कवि प्रजेच्या वतीनें ताठ मान करून

बोलू शकतो. 'काव्य-किरीटा'मध्ये महाराजासाठीं देवाची प्रार्थना करताना कवि म्हणतो, " प्रभो, अमुच्या सामर्थ्य दे नृपाला। धीर देईल जें दीन-दुर्बलाला। भक्ति शक्तीत्री वाढवील लोकीं। गाजल्याना होईल पाठिराखी.॥" याहूनहि अधिक कडकडीत शब्दात कवीनें राजधर्म उपदेशिला आहे तो असा—" शिरावरि हवा जया मुगुट, बसाया हवें जया तख्त। तयानें निराधितासाठीं। खपाया नको काय सक्त'॥ भुकेनें तडफडता कोणी। तयाचा शाप नृपाळाला॥" असाहि शास्त्रार्थ कवि सांगतो.

राष्ट्रभक्तांची आरती

श्रोत्याच्या अंगावर रोमांच उभे करणारें वीरश्रीयुक्त जें काव्य प्रथम यशवतांनीं रचलें, तें म्हणजे 'देशाचा पूल' हें होय. शिवापूर येथें विजापूरचा मुसल्मान सरदार तळ देऊन राहिला होता. त्यानें आपल्या छावणीभोवती खदक खणून त्यात लाकडें पेटवलीं होतीं. हा आगीचा खदक ओलांडून शिवाजी आपल्या मावळ्यानिशीं त्या सरदारावर चालून गेला. त्यावेळीं त्या जळत्या खदकावर चार मावळ्यानीं आपलीं शरीरें पसरलीं. या आत्मत्यागाचें, स्वामिनिष्ठेचें, स्वातंत्र्यभक्तीचें जें चित्र कवीनें रंगविलेलें आहे, तें कोणाचेंहि हृदय उचंबळून टाकणारें आहे. आणि त्याचें काव्यगायन यशवंत इतक्या तन्मयतेनें करीत कीं, तें ऐकताना श्रोत्याचें भान हरपून जात असे. शिवाजीनें आपली मान वळविण्याचा अवकाश कीं, " तों उभे राहिले माले। रिपुरुधिरास्तव तान्हेले। जय भवानिचा गर्जोनी। धावले शिवाजीराजे। घेउनी जिवाचे दोस्त। वीरश्री मावळे सजें। ते किरण तयाचे दिव्य। तो सहस्रकरसा साजे। स्थापक ते स्वातन्त्र्याचे। चालक ते जरिपटक्याचे। तारक ते शिवशाहीचे।" पुढें 'खदकावर आपले देह कोण टाकील?' असे 'निघताच शब्द बाहेर। जन निजले त्यावर चार।" असा रोमहर्षक इतिहास वर्णन करून कवि विचारतो, 'का स्वराज्य तेव्हा झालें?। का [illegible] साम्प्रत तुरलें?॥'

अशा देशभक्त प्राणत्यागी शूरवीरांना वंदन करतांना कवि म्हणतो, " सङ्गरीं वीराग्रणी जे धैर्यमेरू सङ्कटीं । जन्मले या भारतीं । राष्ट्रचक्रोद्धारणीं वर्णापरीं ज्यांना मृती । गाउं त्यांना आरती ॥ देह जावो देह राहो नाहिं ज्याना तत्क्षिती । लोकसेवा दे रती । आणि सौभद्रापरी देतात जे आत्माहुती । गाउ त्याना आरती ॥ "

शूर देशभक्तांचा काळ शिवाजीच्याच वेळीं होता असें नाहीं. टिळक–गांधींच्या स्वराज्य-संग्रामातहि पराक्रमी तरुण अहमहमिकेनें पुढें आले. त्याना परक्या सरकारनें तुरुंगात डांबलें तरी त्याचें धैर्य व ध्येय अभंगच राहिलें. अशा धैर्यशाली व ध्येयवादी स्वातंत्र्य–भक्तांच्या अंतःकरणातील विचार–तरंग 'तुरुंगाच्या दारात' या कवितेंत यशवंतांनीं प्रगट केले, ते असे, " वाढुं दे कारागृहाच्या भिन्तिची उन्ची किती । मन्मना नाहीं क्षिती । भिन्तिच्या उंचींत आत्मा राहतो का कोन्डुनी । मुक्त तो रात्रंदिनीं ! ॥ अग्निही वाटेल मातें चन्दनाचें लेपन । कीं सुधेचें सिंचन । शृङ्खला पायात माझ्या चालताना रमझुमे । घोष मंत्राचा गमे । लौकरी स्वातन्त्र्य-भानो ! भारतीं दे दर्शन । होउं तेन्हा पावन । "

उपेक्षित वर्गाकडे लक्ष

'बंदिशाला' या खंडकाव्यांतहि यशवंतरावानीं आपल्या राष्ट्रमातेविषयीं गाढ भक्ति प्रगट केली आहे. त्या कथेंतील नायक सजीव रणांगणावर नोकरीसाठीं जातो. त्यावेळचे त्याच्या मुखातील राष्ट्रगीत अत्यंत भावनापूर्ण व हृदयस्पर्शी आहे. तें असे—' वन्दन तुज मायभूमि ! हें अखेरचें ! न कळे तव दर्शन कधि फिरुन घ्यायचें ! ॥ "

स्वत.संबंधीं संजीव म्हणतो, " मान उंच करुं पाहे कोंवळी कळी । धडगत लागेल तिची केवि यादळीं ? । झिडकारुनि दिधलें जें लेकरु तुवा । टाकलास त्याचा तूं तोडुनी दुवा । तरि त्याच्या नच खळती अश्रु नेत्रिंचे । वन्दन तुज मायभूमि हें अखेरचें ॥ ग्रीष्माचा दाह काय बाळल्या तृणा ? । राखेला जाळिल का अग्नि तो पुन्हा ? । परि तुझी न भेट मला घ्यायची पुढें । ह्या शल्यें हृदय तुटतें मात्र आतडें ॥ "

दांभिकतेवर टीका

' दिवंगताचें स्मारक ' ही एक करुण–रसानें भरलेली काव्य–कथा आहे. मायभूमिचे एक थोर सुपुत्र दिवंगत झाले. त्याच्या स्मारकाची सभा भरली असताना स्तुति–स्तोत्राची फैर झडली. स्मारकासाठीं पैशाची मागणी करण्यात आली. तेव्हां " आवाहन हें होईल वाया कैसें पुण्य-स्मरणीं ? खिशात भराभर हात घातले श्रद्धाळू श्रोत्यानीं । वक्त्याचेंहि सढळ आकडे आणि पटापट पडले. " पण त्या दिवंगत देशभक्ताच्या घरीं त्याची बायको आणि दोन लेकरें हालअपेष्टा भोगीत होतीं. त्यांचें दैन्य दूर करण्याचा विचार कोण करतो ? " दिवङ्गताच्या गेहीं तिकडे अश्रु टपाटप गळले ! कारण पुण्यस्मरणामाजीं चूर मृताची कान्ता । करीत होतीं दोन लेकरासवें मूक आकान्ता । "

पैसे जमले, स्मारक-मंदिर उभारलें, त्याचें उद्घाटन समारंभानें झालें. त्या दिवशीं रात्रीं त्या देशभक्ताच्या बायकामुलांना घरातून हाकलून देण्यात आलें. तेव्हां " फिरतफिरत तीं मन्दिराचिया येइ वळचणीखालीं । आणि लेकरें तिचीं पायऱ्यावरींच झोपीं गेलीं. ॥ " सकाळीं भय्या आला व " चलो, निकालो ' असें खेसकला. ही काव्यकथा जितकी शोकपूर्ण आहे; तितकीच समाजाच्या दांभिक वृत्तीवर व अनास्था–बुद्धिवर टीका करणारी नाहीं काय ?

आईची रसवत्ता

जसा गडकऱ्याचा 'राजहंस'; तशी यशवंतांची 'आई'. दोन्ही नाट्यगीतें करुण रसानें थबथबलेलीं आहेत—रसिकांच्या हृदयाचा ठाव घेणारीं आहेत. पहिल्यात मातेचा मुलासाठीं शोक; तर दुसऱ्यात मुलाचा मातेसाठीं आक्रोश आहे. पहिल्याची भाषा बहुमोल अलंकारानीं नटलेली आहे; तर 'आईचे' बोल साधे–सरळ–सोपे, पण अंतःकरण कापीत जाणारे आहेत. मुख्यतत्व अशी हृदय हलविणारी आहे–"आई' म्हणोनि कोणी । आईस हाक मारी ती हाक येइ कानीं । मज होय शोककारी । नोहेच हाक, मातें । मारी

कुणी कुठारी । आई कुणा म्हणूं मी ? । आई घरीं न दारीं ! ही न्यूनता सुखाची । चित्ता सदा विदारी । स्वामी तिन्ही जगाचा । आईविना भिकारी ॥ ''

त्या ल्हान आईविरहित मुलाच्या दृष्टींला आजूबाजूला सर्वत्र मातृप्रेमाचीं दृश्यें दिसतात, त्यामुळें त्याचें दुःख दुणावतें. पशु-पक्ष्यातहि हें मातृप्रेम त्याला दिसतें, तें असें—" चारा मुखीं पिलांच्या । चिमणी हळूच देई । गोठ्यात वासरांना । हा चाटतात गाई । वात्सल्य हें पशूंचें । मी रोज रोज पाही । पाहून अन्तरात्मा । व्याकूळ मात्र होई । वात्सल्य माउलीचें । आम्हा जगात नाहीं । दुर्भाग्य याविना का ? । आम्हास नाहिं आई ॥ ''

ही दृश्यें पाहून त्याला आईची अधिकच आठवण होते. आपल्या रोजच्या आयुष्यात आईनें आनंद कसा ओतला असता, याचें स्मरण होऊन तो म्हणतो, " शाळेंतुनी घराला । येता धरील पोटीं । काढून ठेविलेला । घालील घास ओठीं । उष्टया तशा मुखाच्या । घावेल चुम्बना ती ! कोणी तुझ्याविना गे । का हा करील गोष्टी ! । तुझ्याविना न कोणी । लावील सांजवाती । सांगेल ना म्हणाया । आम्हा 'शुभम् करोति'॥ '

या मातृहीन बालकाला एक बहिण आहे. ती त्याच्याहून लहान आहे. अजाणपणामुळें तिला आईच्या वियोगाचें दुःख जाणवत नाहीं. त्यामुळें तर या बालकाला अधिकच भडभडून येतें व तो म्हणतो, " ताईस या कशाची । जाणीव काहिं नाहीं । त्या सान बालिकेला । समजे न यात काहीं । पाणी तरारतांना । नेत्रात बावरे ही । ऐकूनि घे परन्तु । " आम्हास नाहिं आई " । सांगे तसें मुलींना । " आम्हास नाहिं आई " । ते बोल येति कानीं । " आम्हास नाहिं आई ॥ ''

यशवतांनीं आपला सारा आत्माच या कवितेंत ओतलेला दिसतो. त्याच्या काव्याचा सर्वत्र जयजयकार झाला पण तें कौतुक पहावयाला आपली आई नाहीं, ही खत जीवाला जाळीत होती, म्हणून ते म्हणतात, "गुम्फून पूर्वजांच्या । मी गाइलें गुणाला । साऱ्या सभाजनांनीं । या वाहिलें स्तुतीला । आई, करावया ट । नाहींस कौतुकाला । या न्यूनतेमुळें ही ।

मज रिझाय पुष्पमाला । पंचारती जनाची । ना तोषवी मनाला । परि जीव बालकाचा । तव कौतुका भुकेला ॥ "

या काव्यातील करुण रसाचा उच्च बिंदू म्हणजे त्याचें अखेरचें कडवें; तें असें, " येशील तूं घराला । परतून केधवा गे । दवडू नको घडीला । ये ये निघून वेगें । हे गुन्तले जिवाचे । पायीं तुझ्याच धागे । कर्तव्य माउलीचें । करण्यास येइ वेगें । रुसणार मी न आता । जरि बोलशील रागें । ये रागवावयाही । परि येइ येइ वेगें ॥ "

अनुभूतीचे उद्गार

आईची थोरवी यशवंतांनीं प्रथम भावनेनें जाणली. पण पुढें तेरा वर्षांनी स्वतःच्या अनुभवावरूनहि त्याना ती पटली. स्वतः मोठे झाल्यावर, आई किंवा बाप बनल्यावर, आपल्या मुलाचे कष्ट उपसल्यावर, त्याची शुश्रूषा अलोचन जागरणें करून केल्यावर मगच आपल्या आई-बापानीं आपल्यासाठीं असेच आयास सोसले असतील ही अनुभूति येते. तिचें मार्मिक चित्रण 'दैवतें माय तात' या कवितेमध्यें यशवंतानीं केलें आहे. तें असें—" आणि आता थाटल्या प्रपंचात । अहो झालों आम्हीच माय-तात । माय-ताताच्या ह्याच भूमिकानीं । दिली तुमची थोरवी जाणवोनी॥ पिटवा अमुच्या पड्रात ऊन कोठें ? प्राण चिमण्याचा लोचनात गोठे । आणि कळतें सोसता ताण हाल । किती आम्हास्तव कष्टला असाल । दीप देवाचा जेविं अहोरात्र । मनें निरलस जागला श्रान्तगात्र । मानहानी पत-करुनि रोष लोकीं । तुम्हीं केली नित पाठराखणी कीं ॥ शिळे-पाकें सेवून सणावारीं । जुनें-पानें लेवून घरीदारीं । सदा पुरवावे गोडधड मुलाना । असे अवघड संगर-यश जाणा ॥ "

उदात्त वात्सल्य

करुणाप्रमाणेंच वत्सल रसहि यशवंत खेळवूं शकतात. बालकाच्या मुखानें चुंबन घेताना किती उदात्त भावना असावयास पाहिजे, हें त्यानीं 'मोक्षाचीं दारें' या कवितेंत सांगितलें आहे, तें असें—" नको चुम्बन मज देउ तुझें बाळा ! नये तितुकी मुद्रवा मम मुखाला । नको त्या त्या अश्लील

शब्द-कोटी । प्रगट झाल्या माझिया सदा ओठीं ॥ रान्या-खोट्याचा कधि न विधिनिषेध । धरुन केला बहु वर्वे मर्म-भेद ॥ हवा दावाया स्वाभिमान जेथें । पुढें केलें मुख दीनपणें तेथें । असें दूषित जे कैक कल्फानीं । नव्हे चुम्बाया योग्य निर्मलानीं ॥ "

परंतु दुसऱ्या दृष्टीनें विचार करता बालकाच्या ओठातील अमृत प्राशन करणेंच कवीला योग्य वाटतें. बालकाला 'देवराय' असें संबोधून कवि म्हणतो, " येच अथवा ये बालदेवराया । काय दवडू हा पर्वकाल वाया ? स्वेच्छया तू सजलास चुम्बनास । कल्ङ्काचा मम कराया निरास ॥ " शेवटीं कवि म्हणतो, " अरे पापानो भुतानो, पळा रे ! पहा मोक्षाचीं मला खुलीं द्वारें ! "

दुसऱ्या एका कवितेंत कवि आपल्या अंगणात इंदुकलेनें नाचावें-बागडावें ही वात्सल्यपूर्ण मनीषा प्रगट करताना म्हणतो, " दवबिन्दू पडती चमकती हरित तृणावरती । पुष्पदलावरती जणू ते शिंपल्यात मोती ॥ अङ्गणात माझ्या घागऱ्या चरणींच्या तुझिया । ओघळुनी सान्या नर्तनीं सहजीं पसराव्या ॥ " गवतावरील दव किंवा शिंपल्यातील मोती, तशा अंगणात मुलीच्या पायातील चांदीच्या घागऱ्या पसराव्या अशी कवीची लालसा.

मुलाची आईवरील माया ' आई ' या कवितेंतून ओसंडत आहे, तीच भावना इंदुकलेच्या पुढील उद्गारात खेळत आहे. " नको सुमनशय्या, नको जरतारी शृंगार । कुबेरसदनींचे नको मणि-मोत्यांचे हार ॥ आई-च्या अङ्कीं निरन्तर लोळण घ्यावें । वत्सल नजरेची पाङ्घरुन झूल झोंपि जावें ॥ नको अन्नपाणी, भुकेश मुकेहि पुरतात । लालन-पालन हें मिळाल्या स्वर्गावर लाथ ! "

मुधा ही चिमुकली बालिका. तिनें लुटुपुटीचा स्वयपाक केला. त्यातील भात म्हणजे फुलांच्या कळ्या. त्या पाहून वत्सल कवि आनंदाचे ढेकर देत देत म्हणतो, " परि सुसकरलेल्या कळ्यांचा वाढ आज भात । पुढचे पाहु पुढें तृप्तता आज मला त्यात ! "

यशवंताची ' आई ' कधीं रागावेल का ? पण ती रागावली-मुलाला मारू लागली, तेव्हा तें मूल म्हणतें, " मारु नको ग । मी केलं काय

तली ग!" मुलाच्या डोळ्यांतून अश्रू वाहू लागले, त्यांचे वर्णन कवि पुढील उत्प्रेक्षांनी करतो " अश्रुबिंदु शिशुनयनांमधुनी। टपटप खालीं गालावरुनी। ओसरले, जणु गगनांतुनी। तारका तुटती। कीं फुलें वेलिचीं गळती!" माय-लेकराचा हा संग्राम किती चटदिशीं संपला? आणि तोहि कसा? " जरी माय ती मारी धरुनी। तरि पायाशीं तिच्या बिलगुनी। मुखावडे वर निरखत बघुनी। वदे वेल्हाळ—"का देसी आई माल?" या संग्रामाच्या समाप्तीनंतर दोन्ही लढाऊ पक्षाचा तह कोणत्या अटींवर झाला? " घेई चटक्न उचलुनि वरती। चुंबुनि रडवी मोहक मूर्ती। पदराखालीं स्तनिं लावी ती। तिचेही झाले। अश्रूनीं नयन मग ओले॥" आणि शेवटी कवीनें वात्सल्याचें असें सुंदर चित्र रेखाटलें आहे कीं, " गालांवरिल गाल बिलगला। गळ्यामोंवती हात विमुकला। दुजा आइच्या पुशि नयनाला। दृश्य हें बघुन। निवतील न का कविनयन?॥"

शारदेची आळवणी

याच वात्सल्याच्या भावनेनें कवि सरस्वती-मातेची ' आळवणी ' करतो. ती अशी—",अदय काय होद माय आपुल्या मुलावरी!। आळवून आळवून। कण्ठ चालला सुकून। पाहणार अन्त काय आणि तोहि कुठवरी?॥ तव मुखास चंद्रकांति। लोचनांत चंद्रज्योति। हेंहि चांदणें, मलाच काजळी निशा परि!॥ फुरण दाट धेनु त्यांत। घे न घास परि मुखांत। वावरुन हम्बरेच वासरू जरी घरीं॥" शेवटीं कवि शारदेची प्रार्थना करतो, " तव कृपामृधातुषार। नन्दनवन उमविणार। खडकमाळ हें कपाळ पिकविणार तू खरी॥ बोलु काहि तू नकोस। देउ वैभवें नकोस। फेंक एक नजर मात्र मग तुरेन खापरी॥"

शृंगारातील सोज्वळपणा

यशवंत हे शृंगाराच्या गंधर्व-नगरीत मराठ्या मारून प्रेमाच्या लकेऱ्या मोडणारे कवि नव्हेत. पण जेव्हां जेव्हां ते प्रेमाच्या साम्राज्यांत शिरतात, तेव्हां ते आपल्या सोज्वळ प्रतिभेची चमक दाखवितात. 'नौकाविहार'-मधील शब्दांचें लालित्य, भावनेची कोमलता आणि कल्पनेची प्रसन्नता

हे गुण गोविंदाग्रज-बालकवींची बरोबरी करणारे आहेत. एका चांदण्या-रात्री नदीतील नौकेवर बसून विहार करणारा नायक नायिकेला म्हणतो, "सखे ग, प्रशान्त किति यामिनी। ही तशीच जळवाहिनी॥ ही विशाळता किति तरी। तव उदार हृदयापरी। कर विहार चल तीवरी॥ किति अथाग जल हें दिसें। तव अगाध अनुरागसें। मज जडे जयाचें पिसें॥" नदीच्या पाण्याची विशालता व सखोलता वर्णिता वर्णिता कवीनें आपल्या सखीच्या हृदयाचें व प्रेमाचेंही वर्णन किती मनोहर तऱ्हेनें केलें आहे! या काव्याची चाल मधुर आहे, त्याहून तिची वर्णनशैली मधुरतर आहे आणि त्याहून त्यातील भावना मधुरतम आहे.

नौकेंतील नायक आपल्या सखीचा अनुनय करताना म्हणतो, "तव मुखीं छटा नाचती। जळिं लहरि तशा धावती। तव मृदुता अनुकारिती॥ चमकत्या तरंगासवें। ही डुलेल नौका जवें। जशि रसिकजनीं कचनी॥" एकाद्या मजलशींत नाचणाऱ्या नर्तकीशीं नावेची तुलना कवीनें येथें केली आहे, तर दुसरीकडे अष्टमीच्या चंद्रकोरेशीं त्या नावेचें साम्य दाखविलें आहे. शेवटीं कवि आपल्या सखीला साक्षात् देवी लक्ष्मी मानतो व म्हणतो, "भववनात तू इन्दिरा। भगदलीस या पामरा। सुरपदास त्याया धरा॥"

असेंच दुसरें मनोहर प्रेमगीत म्हणजे 'मनमोहिनी'. त्यातील नायक गुणगुणतो, "सदाकदा जाताचेता तुला पाहियेलें। आज दर्शनें परि तुझिया भाव नव उदेले॥ मिळे तुझ्या तन्मयतेमधिं साक्ष कौतुकाची। जणु आरती तू धरिली स्नेहलोचनाची। जणू पुष्पवृष्टी केली अरुणकपोलाची॥"

याशिवाय यांच्याप्रमाणें यशवंतांनीं कांहीं नाट्य-गीतें लिहिलीं आहेत. एका विवाहित स्त्रीच्या दारीं तिचा पूर्वीचा प्रियकर येतो, तेव्हा ती त्याला विचारते, "येसि कशाला दारीं। ऐशा ऐन दुपारीं?॥ बघशी इतुका। मज रोखुन का?। का तू भूप? भिकारी?। छे, दिसतोस शिकारी॥

गृहिणीचें चित्र

काव्य-कल्पनेंतील सुंदर स्त्रीचें अलंकारपूर्ण वर्णन 'प्रतिमा-छेदन' या कवितेंत यशवंतांनीं केलें आहे. तें असें--"तू तशीच राहा उभी, जराशी,

भिन्तींशीं रेलुनी । घेउं दे प्रतिमा मज काढुनी ॥ चंद्रिका सुगंधी देहीं तव जाहली । रत्नाग्र मृदुलता देहीं तव लाभली । द्रवरूप सुधा ही युतिरूपा पावली अशा अलौकिक आश्चर्यांच्या रमता सम्मेलनीं । घेउ दे प्रतिमा मज काढुनी ॥ ”

परतु केवळ कल्पना-विलासात रमण्याची वृत्ति यशवंताची नाहीं. व्यवहाराच्या रहाडीत जमिनीवरून चालत जाणारे ते एक रसिक प्रापंचिक आहेत. 'तूंच रमणी !' या कवितेंत यशवंतानीं आपल्या गृहिणीचें जें शब्दचित्र रेखाटलें आहे तेंच बहुतेक सर्व वाचकवर्गास पटण्याइतकें खरेंखरें आहे. कल्पनेचा सारा रग पुसून व भावनेचे अलकार अंगावरून काढून, ससारातील काबाडकष्ट करणाऱ्या गृहिणीचें सुखदुःख-मिश्रित चित्र त्यांनीं रेखाटलें, तें असें. “उन्हातान्हामाजीं अविरत जिनें कष्ट करणें । तिच्या गालीं पद्मासम फुलुन लाली वहाणें ! ॥ कपाळीं चिन्तेचे ध्वज सतत तुझ्या फडकती । कपाळीं कष्टाचे ढग सतत तुझ्या हवरती ॥ कितीही सौंदर्योदत झळकत्या मूर्ति भुवनीं । तुझ्या व्यंगानेंही मज सहचरी, तूंच रमणी ! ”

एका गरीब गृहिणीला आपल्या पतिविषयीं किती प्रेमळ आस्था वाटते हें 'प्रतीक्षा' या काव्यात यशवंतानीं रंगविलें आहे. पती घरीं येण्याची वेळ झाली तेव्हा “दार वाजलें । उठुन धावलें । पाहिलें, परतु नाहि कोणि पातलें ॥ केशविरचनीं । हातुनी फणी । गळुनि पडे तरि न पटे शकुन या क्षणीं ! नाहणी-घरीं । उपसलें जरी । उन पाणि निवुन जाय भान ना तरी ॥ जाळ फुरफुरे । पापणी स्फुरे । अजुन, यायचें न कसें ! हृदय हें झुरे ॥ भाकरी करीं । चढत ना तरी । करपुनीहि जाय दुपी ही चुलीवरी ॥

ग्रामीण प्रेमगीतें

ग्रामीण प्रेमगीतें हें एक यशवंताचें प्रशसनीय वैशिष्ट्य आहे. खेड्यातील शेतकरी जीवनातून रागडा शृगार मोकळ्या मनानें, दसा बावरतो हें त्यानीं कौशल्यानें दाखविलें आहे. त्यातील 'न्याहरीचें गाणें' रजतपटावरहि चित्रित झालें आहे. त्याचा आरभ असा आहे—“ न्यारिचा

वकुत होईल। भैतरणी मिगिमिगि चाल। नाडगूरसुटीच्या आत। पोंचाया होव तत। सोडितिल हात भैलाचा। धुण्डील नदर कोनाला।"

तितकेंच लोकप्रिय झालेलें यशवताचें दुसरें ग्रामीण गीत म्हणजे 'प्रेमाची दौलत'. त्यातील शब्द जितके समर्पक, तितकीच त्यातील भावना उत्कट आहे नवरा नुकताच निवर्तला असता आपल्या पोटीं येणाऱ्या मुलाचें चिंतन करीत एक प्रेमी स्त्री म्हणते, "ही तुझीच वाकळ म्हणुनि मला ले प्यारी। पिरींची आवड समजाहुनि रे न्यारी। झालींत लक्तर तरीहि मग्ला गोड। पुरविते पिर्ते पाहिजेल त्याच कोड। ही तुझीच थाळी म्हणुनि चाटते राया। मज लागिर झाल म्हणती आयाबाया। हा तुझाच पावा, मोरवेलिची काटी। झोपते घेउनी रोजच पोटीं-पाठीं। हें तुझ्या डोइच जुन जरी मुण्डास। कुरवाळित बसतें, होत मास हास। हें तुझ्या अडगचें जपुनि ठेविल मुंडत। ही दौलत माझी—येडच त्याच जडत॥"

सैख्यातील वैभवाचें वर्णन 'घर' या छोट्या कवितेंत यशवतानीं केलें आहे. एका मुलीचा बाप नवरदेवाच्या पित्याकडे येऊन विचारतो, 'पोरिला हौस मोत्याची। ती तुम्ही कशी पुरवाल?॥' तेंव्हा वर-पिता अभिमानानें उत्तर देतो, "पड्वीला कणगी पोती। मोती ज्यामधि बिनमोल। दावणीस गायींरेल। त्यें अम्हा हिरे अन् लाल। दरसाल। पिकें येतात। खाण होतात। तीच सोन्याची। बैसलीच गाठ जन्माची।"

निराशेचा सूर

निराशा ही एखाद्या जळूप्रमाणें यशवताच्या जीविताचें शोषण करीत होती. त्या निराशेचे उद्रेक अनेक कवितामधून बाहेर पडले आहेत. ते अंतरीचे तळमळीचे बोल असल्याकारण नें त्यातून जिवंत काव्याचे लोट वाहताना दिसतात. जग ज्याला जिवंतपणीं छळतें त्यालाच त्याच्या मृत्यूनंतर डोक्यावर घेऊन नाचतें, हें वैषम्य "जगा! तुझी सारी तऱ्हा सदा उफराटी!" अशा तीक्ष्ण शब्दांनीं चित्रित करणारी 'जग-रहाटी' ही त्याची कविता आहे. तींत ते चडफडून उद्गारतात, "एक तरी बागेंतील फूल कौतुकें देशील। बाळगिली आशा फोल। अता पुष्पराशीमाजीं बुडे।

मात्र ताठी ! ॥ " आणखी एक उदाहरण पहा—" आपुल्याच जातां। पायीं। पाडियले ठायीं ठायीं। केव्हढी ही आता घाई। चालविली चाया मान्दा; मिरविती हातीं ॥ " आणखी विरोधी अनुभव कवि सांगतो, " दयातीत आगडोम्ब। विझविण्या एक मेघ। मिळाला न; आतां कुम्भ। रिती रिकामे हे होती तिटान्जर्नीसाठीं ॥ मिळावया ऊर कोठें। शिजवितां उमाठे। दार बन्द जेथें तेथें। धूपारती-येजारती अतां दिनराती !"

निराशेची अंतिम अवस्था

"वरी आणि दारीं भरला घोर तिमिर सारा। एकही दिसेना कोठें व्योम-पटी तारा!" अशा घनदाट निराशेने कवीचें मन आवृन जातें—आणि त्याला स्वतःचेंच भय वाटतें. आपण हात लावला तर सोन्याची माती होईल, नक्षत्राच्या शिळा होतील अशा भीतीनें तरुणाला आशीर्वाद देण्यालाहि तो धजत नाहीं. 'आशीर्वाद' या कवितेंतील कवीची मनःस्थिति म्हणजे निराशेचा कडेलोट होय आपल्या सावलीनें दुसऱ्याचें मंगल भवितव्य विटाळलें जाऊं नये म्हणून तो दूर दूर राहतो. कटु निराशेतहि केवढी मधुर उदारता ही ! कवि म्हणतो, " तुज द्याया आशीर्वादा मी उचलूं कैंचे हात ?। करि कांचन-रज हो धाळू। भग केवि तुला कुरवाळूं। जाईल काळवण्डूनी तव कान्ती जन्मजात ॥ नाभीं नक्षत्राची शोभा। धरि मी न पहाया लोभा। निखळतील मम नजरेनें, भय नान्दे मानसात ॥ उल्हास उजळतो जेथें। मुसमूर्ति खिदळते जेथें। प्रगटून कशाला तेथें मी पसरूं काळरात ? तूं सजसी व्योमविहारा। जा विहङगमा परभारा। अणु-अणूंत दूषित माझ्या वास्तव्यें येथ वात ॥ माङगल्य मूर्त होवोनी। दिग्वि-जयें ये परतोनी। अदृश्य तोंवरी येथें मी बसतों बघत वाट ॥ "

मृत्यूची विनवणी

कवीनें आपुल्या अनुभवाचें ' गुलामाचें गाऱ्हाणें ' गाइलें आहे. तें बहुतेक नोकरीवाल्या वाचकांना पटण्यासारखेंच आहे तें असें—" जू बैसलें मानेवरी। चाबूक हा पाठीवरी। ह्या कर्दमीं मार्गावरी। चौखूर धावावें

पारे। हाकावया जो बैसला। सत्तामदें तो सिड्गला। माया-दयेची आर्द्रता। नाहीं तयाच्या अन्तरीं ॥"

सांसारिक यातनाची पराकाष्ठा झाली, तेव्हा कवि देवापाशीं अखेरचें मागणें मागतो, तें असें—" रामलों वृथा संसारसौख्यविभ्रमीं। ने प्रभो आपुल्या धामीं। जाहलो सर्वथा श्रमी। चालल्लों जरी सत्पथें। तरि तुफान उलटें सुटे। सैराट तारुं भडकतें, विफल हस्तुमी। "

शेवटीं निराशेची सीमाच संपून कवि मृत्यूचीहि 'घाली न हुतूतू' अशी विनवणी करतो. तो वैतागून म्हणतो, " हें जीवित कीं सासर, माहेर जिव्हाला-। तूं एक जिव्हाळा। कां चाळवण्या दाविसि? दे गाढ मिठी तूं। घाली न हुतूतू ॥ ही आग समोंती, श्रम केले विझवाया। गेले परि वाया; ना थेम्ब म्हणावाच जरी आणिक ओतूं। घाली न हुतूतू ॥"

थोरांचें नैराश्य

केवळ वैयक्तिक संसारातच निराशा भेटते असें नाहीं. साऱ्या जगाचीहि घडी घालू पहाणाऱ्या मुत्सद्यांना व महात्म्यांना, सेनापतींना व राज्यकर्त्यांना, द्रष्ट्यांना व प्रेषितांना-आपल्या कार्यात बहुधा अपयशच आलेलें आढळतें. युद्धानें कोणतेहि प्रश्न सहसा सुटत नाहीत. तेव्हां राष्ट्र-नेत्यांना वाटणारी निराशा 'युगंधराचें पालुपद' या कवितेत रंगविली आहे. ती अशी, "घडी बसाया हवी जगाची! नवीन सुंदर शांत निरामय। उरस्फोड कां थोडी केली?। सिन्धु आटले किति शाईचे। बोरु मस्मान्दराचे। झिजले, गेले तासुन चिंधुन। फेरहि आला ओटाभंवती। पण-जमेच ना, घडेच ना। बनेच ना, पटेच ना।"

मानवतेसाठीं सुरू केलेल्या युद्धात मानवी भावना कशा व्याकू होऊन जातात, याचें वर्णन करताना कवि म्हणतो, " निरोप देताना मातांचीं। विदीर्ण हृदयें ठिबक-ठिबकती। भाळोळी रक्ताची बनती। घरीं निःसमरीं नेत्या वाहती। वाहुनि सुकुनी, फिरुन वाहती। आणि वाहना गाणें गाती। साल जयाला पडघम धरती। शतकें गेलीं! युगेंहि गेलीं!! परन्तु त्याचें एक पालुपद। जमेच ना, घडेच ना,। पटेच ना, घडेच ना!"

तुरतुरसाच्या चमत्कारि असस्पंद विचारं समाधान असं यावें, हा

संतांना साजेसा उपदेश कवीने नदीच्या रूपकाचे द्वारें केला आहे; तो असा-" करिते का कधि खन्त। सरिता करिते का कधि खन्त! " रांगत लोळत दौडत घोळत। कडेकपारींतुनी सळाळत। आक्रमिते निपन्थ ॥ मरुभूमींतुन दहनभूमिंतुन। गात चालली एकच गायन-' क जग शोभावन्त!' ॥

कर्तृत्वाला आवाहन

मात्र हें समाधान दुबळ्याचें, नाकर्त्यांचें नाहीं. अशा समाधानी वृत्तींतु कर्तृत्व खुललें पाहिजे व पराक्रमाचें तेज झळकलें पाहिजे, अशा युक्तिवा यशवंतांच्या काव्यात रसरशीतपणें भरलेला आहे. ' राणा ' या कवितेंत ते मानवी कर्तृत्वाच्या अभिनिवेशानें म्हणतात. " काय होइ विन्मुख दैव तरी देवराणा ! । उभे राहुं आम्ही असुच्या जरी परित्राणा ॥ योजिली अम्हांस्तव त्यानें जरी माळ जागा। करूं कम्परा फुलवाया तेथ रम्य बागा। विफल यत्न झाले तरिही कधि न करूं त्रागा। भुवुनि तीच येइल असुच्या पुष्पपरागाना ॥ दाविली तयानें किंवा जरी बन्दिशाळा। तिथें लावुनी तुळशीचें रोप पुजूं त्याला। खलाच्याहि हृदयीं स्फुरवूं भक्तिचा उमाळा। भासवूं तया हें गोकुळ; नव्हे बन्दिखाना ॥ "

उदात्त भावना

यशवंताच्या भावनेचा उदात्तपणा ' अन्य नको वरदान ' या कवितेंत ठसठशीतपणें व्यक्त झाला आहे. ही सारी कविताच सुवर्णाक्षरांत करण्यासारखी आहे. तींत तारुण्यातील कर्तृत्वाची ऐट आहे आणि तशीच वार्धक्यातील भक्तीची नम्र भावना पण आहे. आर्त, दुःखी, अपमानित अशांच्या संरक्षणासाठीं आपलें सर्वस्व अर्पण करण्याची संताची वीर-वृत्ति या कवितेंत काठोकाठ भरलेली आहे. कवि म्हणतो, "अन्य नको वरदान। प्रभो, मज अन्य नको वरदान ॥ कोठें चिमणें बालक रडतें। कोठें शोकीं कुटुम्ब बुडतें। त्वरित तयाना रिझवायातें। द्या मजला अवधान। प्रभो मज अन्य नको वरदान॥ तशाच येता प्रसङ्ग बाका। ' अहो, उठा जन रक्षा राखा '। अशा दशदिशीं फुटता हाका। द्या हातात कृपाण

प्रभो, मज अन्य नको वरदान ॥ घावामागुनि घाव घेवुनी । देह शोणितें निथळता न्हाउनि । विव्हळना जन भवतीं मरणीं । न चळो धैर्य इमान । प्रभो, मज अन्य नको वरदान ॥ '

कलेचा गौरव

थोर कलावताच्या दर्शनानें कवींच्या भावना हेलावतात मराठी रंगभूमीची सर्वश्रेष्ठ देवता म्हणून रसिकांपुढें पंचवीस–तीस वर्षे अपूर्व तेजानें तळपणारे बाल–गंधर्व यांच्या गुणानें वर्णन यशवतांनीं पुढील काव्यपूर्ण शब्दांनीं केलें आहे, " तुफान सिंधु नाचतो । अफाट वात खेळतो । त्वदीय गान ऐकता क्षणार्ध सर्व थाम्बते ॥ कवीन्द्रही नसून तू । मुनीन्द्रहि नसून तू । स्वगीत–योगसाधनें जगास सर्व भारिलें । "

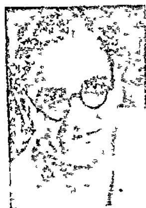
याहिपेक्षा अधिक हृदयगम वर्णन ' गायकास नजराणा ' या कवितेंत केलें आहे. ' एकच प्याला ' नाटकात कारुण्यमूर्ति सिंधु दळण दळते व दळता दळता ' चद्र चवथिचा ' ही ओवी म्हणते. तो प्रसग किती करुण रसपूर्ण आहे याचें वर्णन जातिवत कवींच करू जाणे तसे कवि असलेले यशवत यानीं अल्पाक्षरसामर्थ्य, विरोधाभासाची गुफण करून, पुढील प्रशस्तिपर कवन रचलें आहे. " चन्द्र चवथिचा । रामाच्या ग बागेमध्यें चाफा नवतिचा ॥ गीत–गायनीं । शब्द ते न, अश्रुहार देसि गुम्फुनी एक ओळ ही । निघता तव वदनातुनि ढुलत अद्रिमहि ॥ यामिनि रडे अश्रुबिंदु–चादणेंच पडत चहुकडे ॥ हृदय कडकडे । या गद्गायमुनास पूर बहु चढे । नगहि उपळले । ऐन वसन्तात मेघ नभिं उफाळले । सलिल जड बने । जडतेला येइ जीव रडति सग वनें ॥ गायका, तुला अश्रूंचा नजराणा हाच अर्पिला ॥ "

बाल–गंधर्व हे तर लोकोत्तर नट, पण रात्रींच्या वेळीं रस्त्यातून सारगी वाजवत फिरणारा सामान्य कलावत पाहिला तरी यशवताच्या भावना उचबळून येतात ते व गिरीश यां दोघानींहि ' सारगीवाला ' या एकाच विषयावर दोन कविता केल्या आहेत यशवतानीं आपल्या कवितेंत सारगीवाल्याची स्तुति करता करता सगीत–कलेचें कार्य काय आहे–किंबहुना सर्वच कलाचें ध्येय कोणतें असावें, हें सूचित केलें आहे:

ण्यर्थेच नव्हे तर समाजातील दैन्य, दारिद्र्य, विषमता वगैरे दोषांनाहि टीकेचा स्रोत फाडला आहे. 'सागरीयान' अथवाराचें मंथन करून त्यांतून जीं रत्नें निघतात तीं आकाशात फेकून देतो आणि तींच नक्षत्रें म्हणून चमकतात अशी उत्तम कल्पना करून कवि म्हणतो, "लागले हे दीप गगनीं। चांदण्यांच्या मंजु गानीं। अन्धारसिन्धु मन्थुनी फेकिलीं उडुरत्नें कीं गगनीं. ॥" संसारात दुःखें भोगणाऱ्या जीवाचें समाधान करण्याचें कार्य कलावंत करतो हें सांगताना यशवंत म्हणतात, "तीव्र समरीं जीवितांच्या। फुटति छाती ज्या जनांच्या। तू धन्वन्तरि, तीं हृदयें देशी सद्गीतीं सान्धवुनी ॥" गरीब बिचारी आई! थकलीभागलेली दमलीण! अशा दीनदुबळ्यांना आनंद व उत्साह देणें हें कलेचें कार्य आहे. असें सांगताना कवि म्हणतो, 'हें उपाशी मूल उठलें। माउलीचे अश्रु प्यालें। अद्‌गाइ गावया तया हिण्डली सारङ्गी वाजवुनी ॥ धूळ जीतें रोज झाली। येथ निजली ही हमाली। चैतन्य यावया तिला उद्यास्तव अनंतरशी दिव्य मुनी ॥" हेंच ध्येय यशवंताच्या काव्य-रचनेचेंहि आहे, नव्हे काय?

नव्या कल्पना, नवीं ध्येयें व नवे विषय घेऊन नवनवीन चालींत तीं रंगविण्याचें सामर्थ्य ' कुसुमाग्रज ' या कवीनें दाखविलें. त्यांच्या नावांत ' कुसुम ' असलें तरी त्यांच्या काव्यांत कोमलता फारशी नाहीं.

उकळत्या तेलांत आपली लेखणी बुचकळूनच जणु काहीं ते आपली कविता लिहीत असावेत असें वाटतें. तांबे किंवा टिळक यांनीं आपली कवनें म्हणजे सुमनें होत असें रसिकांना निवेदिलें आहे, पण कुसुमाग्रजांना आपल्या कविता म्हणजे यज्ञांतील समिधा वाटतात. त्याचें वर्णन त्यांनीं पुढील शब्दांनीं केलें आहे. " समिधाच सख्या या, त्यांत कसा ओलावा, कोठुन फुलापरि वा मकरंद मिळावा? । जात्याच रुक्ष या, एकच त्यां आकांक्षा, । तव आंतर अग्नी क्षणभर तरि फुलवावा ! ॥ " रसिकांचा ' आंतर अग्नि ' फुलविण्याचें त्यांचें सामर्थ्य अलौकिक आहे. राष्ट्रांतच नव्हे तर सर्व जगांत जी क्रांती सध्या चालू आहे, तिची तुतारी कुसुमाग्रजांच्या काव्यांतून ऐकूं येते. आतापर्यंत दैन्याखालीं दडपलेला मानव जागृत होऊन अन्यायाच्या व जुलमाच्या शृंखला तोडूं पहात आहे. त्याचे आशावादी व आवेशपूर्ण उद्गार त्यांच्या काव्यांतून स्पष्टपणें ऐकूं

येतात. " वाळू-रानें ओढीत असे जीवन-रिक्षा " असा घाम गाळणारा कामकरी हाच उद्याचा शास्ता होणार आहे, असा विश्वास ते प्रगट करतात. "पुटलेल्या पणतींत जळे नौरडी ज्योत" असें जीवन कठणाऱ्या बहुसंख्य किसान-कामगाराच्या भावना व आकांक्षा त्यांच्या काव्यात तीक्ष्णतेनें व ठळकपणें प्रगट झाल्या आहेत.

गोदेचें तेजस्वी पाणी

आपल्या काव्यातून तेजोगंगा वहाविणारे बॅ. सावरकर व गोविंद हे कवि ज्या गोदावरीचे काठीं जन्मले व तिथें श्रीरामानीं पावन केलेलें पाणी प्यालें, त्याच गोदावरीच्या काठावर कुसुमाग्रजाचें बालपण पोसलें गेलें. त्यांचें खरें नाव विष्णु वामन शिरवाडकर. त्यांचा जन्म नाशिक येथें तारीख २७ फेब्रुवारी १९१२ रोजीं झाला. तेथेंच त्यांचे बी. ए. पर्यंतचें शिक्षण झालें. बी. ए. ची पदवी घेऊन ते वृत्तपत्र-व्यवसायात शिरले. त्या व्यवसायासाठीं त्यांनीं प्रथम काहीं दिवस पुणें येथें काढले. नंतर ते मुंबई येथे गेले आणि नंतर तेथेंच त्यांनीं वास्तव्य केलें. विसाव्या वर्षापासून त्यांनीं काव्य-रचनेस आरंभ केला. पण त्यांचेकडे सर्व महाराष्ट्राचें लक्ष एकदम वेधलें गेलें, तें 'क्रांतीचा जयजयकार' या तेजस्वी कवितेनें १९३९ सालीं डमडम येथील तुरुंगातील राजबंद्यानीं अन्नत्याग करून मृत्यूला मिठी मारली. त्यावेळीं ब्रिटिश सरकारनें चालविलेल्या अमानुष अत्याचारांना अजिंक्य ठरणारें धैर्य ज्या राजबंद्यानीं दाखविलें, त्यांच्या हृदयातील उत्कट व ऊर्जस्वल भावनांचे पाट या काव्यातून वहात आहेत. या काव्याच्या तेजानें मराठी वाचकाचे डोळे दिपले आणि त्यानंतर ते कुसुमाग्रजाच्या सर्व काव्याचेच चाहते बनले. कुसुमाग्रजानीं काव्याप्रमाणेंच कादंबरी व नाटक या साहित्य-प्रांतातहि संचार केला आहे. 'जीवन-लहरी' हा त्यांचा पहिला कविता-संग्रह जुन्या चाकोरींतूनच जाणारा आहे. पण 'विशाखा' व 'किनारा' हे त्यांचे काव्यसंग्रह मात्र त्यांच्या स्वतंत्र गुणांचे प्रतिनिधी आहेत. त्यांचीं सारीं वैशिष्ट्यें त्यात तल्पत आहेत. कालिदासाच्या

'मेघदूता 'चें भाषांतरहि त्यांनीं प्रसन्न भावेमध्यें केलें आहे 'वैष्णव' व 'जान्हवी' या त्यांच्या दोन कादंबऱ्या प्रसिद्ध असून 'वैजयंती' व 'दुसरा पेशवा' हीं त्यांचीं दोन नाटकें रंगभूमीवर आलेलीं आहेत.

क्रांतीचा शाहीर

१९१५ सालापासून पांच वर्षे मराठी काव्याच्या साम्राज्यावर गडकऱ्यांनीं आपली सत्ता चालविली त्यांच्या बरोबरीनें रे. टिळक व बालकवि यांनींहि आपल्या मधुर काव्याची मोहिनी रसिकांवर घातली. पण या तिन्ही कविश्रेष्ठांच्या प्राणज्योती साधारणतः एकदमच विझल्या. त्यामुळें मराठी काव्यांत जो अंधार पसरला, तो निवारण्याचें कार्य 'रवि-किरण-मंडळानें' केलें. विशेषतः माधव जूलियन, यशवंत व गिरीश या त्रिमूर्तींनीं महाराष्ट्राच्या रसिकतेवर आपलें अधिराज्य चालविलें. त्यांच्याइतकेच प्रभावी पण स्वतंत्र आकर्षण तारे यांचें होतें. या सर्वांनीं दहा-पंधरा वर्षे रसिकांच्या मनावर राज्य चालविलें. त्यानंतर १९३५ सालापासून जे कवि नवयुगाचा झेंडा हातीं घेऊन पुढें सरसावले त्यांत कुसुमाग्रजांचें स्थान वरचें आहे. अनेक भाव-गीत-गायकांच्या मुखांतून त्यांचीं तेजस्वी काव्यें महाराष्ट्रांतील गांवोगांवींच्या हजारो श्रोत्यांच्या कानामनांत शिरलेलीं व स्थिरावलेलीं आहेत. 'तिमिरातुनी तेजाकडे' आपल्या वाचकांना नेणारी हीं काव्यें जितकीं प्रकाशमान, तितकींच दाहकहि आहेत.

कवीच्या अंतःकरणात जाऊन पोहचले. त्यामध्ये कुसुमाग्रज हे अग्रगण्य होत. ते मानवता–प्रेमी आहेत आणि म्हणूनच क्रांतिवादी आहेत. केशव सुतानी त्या सामाजिक क्रांतीची तुतारी फुंकली, ती आता पूर्णावस्थेस पोहचत आहे राजकीय क्रांति १९४७ साली शांततेच्या अभिनव मार्गाने घडून आली. पण अद्याप आर्थिक क्रांति व्हावयाची आहे. समाजाच्या सर्वांगीण क्रांतीची घोषणा कुसुमाग्रजाच्या काव्यातून ऐकू येते

निराशेचा शेवट

'ग्लिकाच्या पुतळ्याजवळ' गेले असताना कवीला सर्वत्र थैमान घालणारी निराशा आठवते आणि तो म्हणतो, "उद्दाम निराशा करि तांडव हृदयात। घोंगावे वादळ जेवीं जीर्ण गडात, ॥ हे जीवन कसले, ही मरणाची माला। मासोळी सडते तोंडावाच गळाला, ॥" पण 'ती वणव्यर मूर्ति' पाहताच 'आतरा शांत गल्बला झाला।' कुसुमाग्रजाच्या कवितेत दुबळी निराशा आढळत नाही. केशवसुतापासून यशवंतापर्यंत बहुतेक सर्व कवींना ग्रासणाऱ्या निराशेवर ते स्वार होतात. आशा व धैर्य या दोन डोळ्यांनी ते भविष्यकाळाकडे सतत पहात आहेत. वादळातून चाललेल्या जहाजावरील खलाशाना दूरवर नजर टाकिली असताना समुद्राचा किनारा दिसला म्हणजे जो हुरूप येतो, तो वाचकाच्या चित्तात कुसुमाग्रज आपल्या काव्यांनी निर्माण करतात संग्रामात घायाळ झालेल्या वीराला ते सांगतात, "सरायास संग्राम आला अता। तपाची समोरी उभी सांगता। युगाच्या श्रमाचा दिसे हा निवारा। आला किनारा।"

जीर्ण जगाचा विध्वंस होत असलेला ते पाहतात. 'निरोप' या कवितेत ते म्हणतात, "ठावें न कोठें मज, काय झालें। गेलें जळोनी मन मानसाचें। मागल्य सारें पडलें धुळींत। चोंहीकडे नर्तन हिंस्रतेचें।' जें जें गमे सुदर जीवनात। त्याच्या शवाचा खच हो धरेला।" पण लगेच ते अशी आशा दाखवितात, "यशामधें शतकातुनी। बलिदान सतत चाहलें। बे देवता ज्वालातुनी। तें श्रेय आता लाभलें! ॥"

कोणाचें हृदय श्रमलें असेल, कोणाच्या हृदयात अंधार कोंदला असेल, तर त्याला ते 'तारका 'मध्यें आशा दाखवितात, "स्वैरी पिसाची रचती शेज। माझिया श्रमल्या हृदयासाठीं। प्रकाश-पुष्पाचे गुम्फी हार। माझिया उदास अंधारासाठीं।"

नवी चेतना

काव्यातील जुने विषय, जुने संकेत, जुन्या कल्पना याचा वीट कवीला आला आहे. म्हणून तो 'नवें-जुनें' या कवितेंत आवेशानें सांगतो, "नवीन कांहीं गा हो आता। जुनें जुन्याचें चर्वण सरु द्या। प्रतिभेचीं पाखरें आपुल्या। नव्या नभामधुनी भिरभिरु द्या॥ तीं कमलें तीं, त्याच चादण्या। तेंच चादणें, तोच सुधाकर। प्रेम तेंच तें त्या नवयुवती। ती कुसुमें अन् तो कुसुमाकर॥"

साधा माणूस हाहि चैतन्याचा अंश आहे आणि सामान्य नागरिक हाहि समाजाचा प्रबळ घटक आहे, ही नवी जाणीव, ही व्यक्ति स्वातंत्र्याची महती 'मातीचें घर' या कवितेंत कुसुमाग्रज मुक्तकंठानें गातात आणि म्हणतात—"मातीचें पण तुझेंच हें घर। कर तेजोमय वाङ्मय सुंदर॥ तेज भरे जें ग्रहनक्षत्रीं। प्रकाशतें जें दिवसारात्रीं। जीवनमय जें करी धरित्री। पण त्याचा मम उजळी अंतर। फुलात उमलत, घनात गर्जत, नदीत वाहत, वायुत विरहत। तेंच तुझेंपण होय इथें स्थित। नच घर माझें, तव हें मंदिर॥"

लोक-देवतेला आवाहन

राष्ट्राला स्वातंत्र्य लाभण्यापूर्वी जीं आंदोलनें झालीं, त्याना महाकालीच्या नृत्याची उपमा देऊन कवीनें १९४६ सालीं तिला आवाहन केलें आहे. तें वाचून ताबे याच्या रुद्राची आठवण कोणासहि होईल. कल्पना व आवेश या दोन्ही गुणानीं लखलखणारे त्यातील दोन उतारे पहा—"तडिताचे बाधुन पायामधिं पैंजण। उधळीत भोंवतीं नक्षत्राचे कण। मेघाचे घुमवित मृदंग रणभीषण। मदांध सामर्थ्ये तुडवित ये निज चरणाखालीं। रुद्राची सुवर्णघटका आली गे आली। हे लोक-देवते

याचें प्रभावी चित्रण कुसुमाग्रजांनीं केलेलें आहे ते राज
" शुद्ध मूक पोटात घालु द्या खुशाल थैमान । कुरतड
द्या रक्ताचें पान । संहारक काली, तुज देती बळीच आ
मरणाहून आहे अमुचा अभिमान । मृत्युंजय आम्ही ।
कारागार ? । अहो हें कसलें कारागार ? । गर्जा जयज
गर्जा जयजयकार ॥ "

मातृभूमीच्या मुक्ततेचें एकच वेड लागलेल्या या वीर
मातृभूमीला शरीरचें वदन केलें आहे, तें असें–" श्वासां
संगें ओलाडुन भित । अन् आईला कळवा अमुच्या हृद
जागा वेडीं तुम्ही मुलें हीं या अंधारात । बद्ध करांनीं शरीरचे
प्रणिपात । तुझ्या मुक्तिचें एकच होतें वेड परी अनिवार ।
परि अनिवार । गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार

असे तेजस्वी तरुण आपल्यासाठीं मारले जाणार म्हणून
शोक होईल पण तो शोक अकारण आहे असें सांगून
आशा फुलवितो कीं, या हुतात्म्यांच्या हातातील शृंखलांमुळेंच
मातेच्या पारतंत्र्याच्या शृंखला तुटणार आहेत आणि यांच्या
स्फूर्ति पावून नवे नेते जन्मास येतील व स्वातंत्र्याचा उष:काल
राष्ट्राला दाखवितील "कशास आई, भिजविशी डोळे उजळ
रात्रीच्या गर्भात उद्याचा असे उष:काल । सरणावरती आज
पेटताच प्रेतें । उठतिल त्या ज्वालांतुन भावी क्रांतीचे नेते । लो
पायामधलें साखळदंड तुटणार । आई, साखळदंड तुटणार । ज
जयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार । "

उफाळत्या वीर–रसावर कारुण्याचा तवंग पसरविणारी
अनन्यसाधारण आहे

पताका सत्तेच्या उन्मत्त । दौलती उठूं या प्राशुनि दुर्बळ रक्त। कोसळेल इमला समूळ एका रातीं । मातीवर चढणें एक नवा थर अंतीं ॥ ”

ही झाली मातीची नुसती दर्पोक्ति; पण प्रत्यक्ष कृति ? ‘ आगगाडी व जमीन ’ यांच्या दाखल्यानें ती कृति कवीनें भेदक रीतीनें रंगविली आहे. जमीन दडपीत, तिच्या अंगावरून वेगानें धावत व आनंदानें शीळ फुंकत आगगाडी उन्मत्तपणें चालली आहे; पण जमीन खचताच ती उलटीपालटी होऊन तिचे तुकडे तुकडे होतात. ती प्रथम किती ऐटीनें चालली आहे पहा—“ शिरली घाटात । अफाट वेगात । मैलाचें अंतर । घोटांत गिळीत।” पण आगगाडीच्या दडपशाहीनें चिडून गेलेली जमीन सूडानें पेटली व तिनें एक पूल ढासळला. “हवेत पेटला। सुडाचा धुमारा । कोसळे दरींत। पुलाचा डोलारा ॥ ” तेव्हा ‘ हजार शकलें पडलीं खालीं । ’ १९३८ सालीं कवीनें केलेलें हें रूपक दहा वर्षांच्या आंत खरें झालें आणि मदोन्मत्त ब्रिटिश साम्राज्यशाहीला भारतीय भूमीनें नामशेष करून टाकलें.

राज्यसत्तेला इषारा

१९४२ च्या ‘ चले जाव ’ आंदोलनात तर ब्रिटिश सरकारनें दडपशाहीचा अग्नि–वर्षाव केला. पावित्र्य चिरडलें गेलें, माणुसकी ठार झाली ! अशा वेळींहि आशा व स्फूर्ति पुरवीत रहाण्याचें कार्य जीवंत कवीचें आहे. कुसुमाग्रज १९४३ सालीं लिहिलेल्या ‘ बलिदान ’ मध्ये असें भाकित करतात, “ धुळीमधोनीं फुलतिल ज्वाला । धगधगतिल पाषाण । हें व्यर्थ न हो बलिदान् ! ॥ घराघरांतुन पथापथावर । पवित्रतेचें पडे कलेवर । माणुसकीच्या मुडद्यावरती थयथयले हैवान ! हें व्यर्थ न हो बलिदान् ! ॥ ”

आणि तो ‘क्रांतीचा जयजयकार !’ डोळ्यासमोर मृत्यु आ वासून उभा असतांनाहि त्या राजबंद्याचा आत्मविश्वास अमर व ध्येयनिष्ठा अढळ होती

क्षुद्र तुझ्या नर्तनें । डळमळो पृथ्विचा तोल नभी भीतिनें । रात्रीत लोळूदे किरीट-सिंहासनें । शापमुक्त त्या भूवर कर मानवता वल्हवाली । सहाराची सुवर्णघटका आली गे आली ॥ "

वीररसाचा उद्रेक

प्रक्षुब्ध लोक-देवतेच्या क्रोधाच्या लाटा थोपवून धरण्यासाठीं परके सरकार दडपशाही करीत होतें, पुढाऱ्याना तुरुगात डांबीत होतें, लाठी-मारानें जखमी करीत होते, गोळीमारानें किंवा फाशानें ठार करीत होते. तरी ते देशभक्त गरजत, " आहे अजिंक्य हा निर्धार ! क्रूर काजळी चिरेबंद तट सभोंवतीं बाधा । नाहीं विद्ध तरी होणार ! परजा सापळदड उभारा सूड सगिनीचे । व्हाया निर्दय बलिदान । जखमावरचें रक्त पुसोनी गर्जत राहिल हा । रणाचें सूडाचें गान ॥ "

जागें झालेलें मानवत्व अजिंक्य आहे मृत्यूलाहि जिंकणारें आहे आणि तें स्वातंत्र्याचा ध्वज आकाशात फडकविणार, हा हुतात्म्याचा ' अजिंक्य निर्धार ' ओजस्वी भाषेनें कवि वर्णितात.

जागृत मानवतेचा हुकार ' मातीचा पुत्र ' या काव्यातहि ऐकू येतो. स्वसामर्थ्याची जाणीव झालेला मानव देवाना बजावतो, " स्वर्गामधल्या हे गर्वोद्धत देवदैवतानों । दयेचें आज नको दान । पृथ्वीवरचा मानव मी हा उभारुनी बाहू देतसे तुम्हास आव्हान ॥ मातीचा मी पुत्र पुकारी स्वर्गाच्या दारीं । माझ्या जातीची महती । हिरावलेली परत मागतो स्वतनता माची प्रतिष्ठा माझी जी होती ॥ "

मूक जनतेचा हुंकार

समुद्राच्या लाटामध्ये जहाजेंच्या जहाजें गडप होतात, याचें वर्णन अनेक कवींनीं केलें आहे. पण कुसुमाग्रजानीं मातीचेंहि सामर्थ्य तसेंच विराट असल्याचें दाखविलें आहे. सर्वांच्या पायाखालीं तुडविली जाणारी माती—पण ती मोठमोठे राजवाडे गिळून घसते. तशीच तुडविली गेलेली जनता यापुढें राज्यसत्ता आपल्या पोटात पचवीं पाहील. त्याच्या ' माती बोलते ' अशी आहे—' प्रासाद मिळ या मातीला गर्वात । डोळ

वितेचा धर्म

कुसुमाग्रजांनी चित्रित केलेला 'वैष्णव' हि हुतात्म्यांच्या कोटीतीलच तो स्वतःचे स्वरूप सांगतो, " बलहीनाचा नत पाइक मी । प्रबलांचा । उन्मत्ताचा अजिंक्य वैरी । दलितांचा त्राता ॥ " या वैष्णवाचा कोणता ? पूजा कोणती ? तर, "अभिमानाची, स्वतंत्रतेची । समतेची । । प्रज्ञेची आणीव मानणे हाच धर्म माझा ॥ जुमानितो ना जातिवर्ण । कर्मबंधनें वा । एक मानतो मी मानवता । योग तिची सेवा ॥ " स्वतेचा पूजक आणि समतेचा उपासक असा हा स्वतंत्र बुद्धीचा वैष्णव आहे.

अशा मानवतेचा साक्षात्कार ' सहानुभूति ' या काव्यांत कवि घडवितो. त्यावर भीक मागणाऱ्या अनाथाला भीक कोण घालतो ? तर दीन रेही असा मजूरच ! तो " म्हणे, रादिन दिन एक मी उपाशी"। मूं दे दोन घांस याशी । खिसा ओतुनि त्या भुक्या ओंजळीत । गे तो दोनचंतु वाट । —आणि धनिकांची वाहनें पयात । जात आपुल्या मदात । "

आर्थिक वैषम्यावर टीकास्त्र

आपलें खेड्यातील झोपडें सोडून एक बेकार माणूस भाकरीचा घास शोधण्यासाठी शहरात गेला. तेथें भुकेनें मरून तो पायवाटेला पडला. मृत्यूमुळें तो कोणकोणत्या यातनांतून सुटला हें 'पळी' या काव्यात सांगून कुसुमाग्रजांनी श्रमांच्या जीवन-संग्रामावर तीक्ष्ण टीका केली आहे. ते म्हणतात, " ना भुकेचा यापुढें आक्रोश पोटी चालणें । याचनेचे दीन डोळे बंद झाले यापुढें । यापुढें ना स्वाभिमाना लागणें आता सुद्धा । अंतराला आपुल्याचे घाव, आधी, [illegible] मानवाच्या संस्कृतीची काय स्याने

याचें प्रभावी चित्रण कुसुमाग्रजांनी केलेलें आहे. ते राजबंदी -- क्रांती
" क्रुद्ध भूक पोटांत घालूं द्या खुशाल थैमान। कुरतडूं द्या आंतडीं
द्या रक्ताचें पान। संहारक काली, तुज देवी बळीच आव्हान। बळी
मरणाहुन आहे अमुचा अभिमान। मृत्युंजय आम्ही। आम्हांला
कारागार ?। अहो हें कसलें कारागार ?। गर्जा जयजयकार क्रांती
गर्जा जयजयकार ॥ "

मातृभूमीच्या मुक्ततेचें एकच वेड लागलेल्या या वीरांनीं आपल्या मायभूमीला अखेरचें वंदन केलें आहे, तें असें--" श्वासांनो, जा वायूसंगें ओलांडुन भिंत। अन् आईला कळवा अमुच्या हृदयांतिल खंत। सांगा वेडीं तुझीं मुलें हीं या अंधारांत। बद्ध करानीं अखेरचा तुज करती प्रणिपात। तुझ्या मुक्तिचें एकच होतें वेड परी अनिवार। शत्रूंना वैरि अनिवार। गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार ! "

असे तेजस्वी तरुण आपल्यासाठीं मारले जाणार म्हणून भारी शोक होईल. पण तो शोक अकारण आहे. असें सांगून कवि पुढें आशा फुलवितो कीं, या हुतात्म्याच्या हातातील शृंखलानुळेंच अजीत मातेच्या पारतन्त्र्याच्या शृंखला तुटणार आहेत आणि यांच्या बलिदानानें स्फूर्ति पावून नवे नेते जन्मास येतील व स्वातंत्र्याचा उष:काल आपल्या राष्ट्राला दाखवितील. "कशास आई, भिजविसी डोळे उजळ तुझे भाल। रात्रीच्या गर्भांत उद्याचा असे उष:काल। सरणावरती आज आमुची पेटताच प्रेतें। उठतिल त्या ज्वालांतुन भावी क्रांतीचे नेते। लोहदंड तव पायामधले खळाखळा तुटणार। आई, खळाखळा तुटणार। गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार। "

उफाळत्या वीर-रसावर कारुण्याचा तरंग पसरविणारी ही कविता असामान्यसाधारण आहे.

वरूप मला कळत नाहीं असें कवि ' अज्ञात'मध्यें सागतो आणि शेवटीं अशी शका घेतो कीं, सारे मानव ज्याचा शोध करतात तो ईश्वर सत्य आहे कीं मृगजळाप्रमाणें मिथ्या आहे ? तो कसाहि असला तरी मानाची प्रगतीच करीत आहे असा विश्वास कवीला वाटतो. तो म्हणतो, ' गिरीदरींचीं गहन भव्यता । चरणखुणा तव त्यात शोधता । लोहमार्ग यातून धडाडत धूर भरे गगनात । असशी सतत मला अज्ञात ॥ अथाग ीलामधून वरती । तुझ्या स्मिताचीं कमलें फुलतीं । कृष्ण घनाचे ग्रासति टुजर तोंच तया निमिषात् । असशी सतत मला अज्ञात ॥ असशि तुझें (-अखड मानवयाना तुज शोधते । अथवा असशी मृगजळ, परि जें गतिपर्थी ओढतें ! ॥ "

' पाउलचिन्हें ' मध्येंहि असाच सशयवाद कवि प्रगट करतो, तो असा-' गवसे न किनारा, फिरे जरी दर्यात । शत शतकामधुनी शिडें उभारुन नाव । स्मित करुन म्हणाल्या मला चादण्या काहीं, । तो मुक्त वासी फिरत सदोदित राही । उठतात तमावर त्याचीं पाउलचिन्हें-। याचाच पुससि तू, आहे कीं तो नाहीं ! "

भक्तीचे आधुनिक स्वरूप

याच भावनेचा सुदर विस्तार ' मी काय तुला वाहू ' या रसाद्र काव्यात कुसुमाग्रजानीं केला आहे. हें सारेंच काव्य म्हणजे एक उदात्तरम्य भाव गीत आहे, भक्ति-गीत आहे, सत-वचन आहे. कवीला पेंच असा पडला आहे कीं, " मी काय तुला वाहूं-तुझेंच अवघें जीवितवभव । काय तुला देऊं ? नक्षत्रांच्या रत्नज्योती । तुझिया ओटीवर झळझळती । दीप रवीचे घरिं, तुजपुढती-। वात कशी लावूं ?॥" सूर्यनक्षत्राच्या धन्यापुढें वाती काय लावाव्या ? तसेंच समुद्राचा स्वामी असणाऱ्या ईश्वराला पाण्यानें स्नान कसें घालावें ? " सागर सारे तव पायीतिल । तृण-

ही ध्वजा। तीस कोटी दैवतांच्या की दयेचें हें मढें! मूक झालेल्या मुला गर्जेतें का प्रेत हें। घालिती हे बंद डोळे का निराऱ्यांचे सडे!॥"

हीं झाली बेकाराची दशा. पण कामगारांची कहाणी तरी का निराळी आहे? 'गुलाम'मधील एक कामगार गिरणींतील चक्रांच बेहोष घोष ऐकून ऐकून कंटाळला–वैतागला आणि त्यानें "पाहिलें समोंत फोडुनि अन् किंकाळी। चक्रांत घातलें मनगट आवेशांत।" त्याच परिणाम काय झाला? तर "तनु दुभंग झाली आणि थांबलें चाक घंटाध्वनि घुमला गंभीर अवकाशांत।" कामगार तर मेलाच; पण त्याचें जीवन यंत्रमय करणारीं तीं शेंकडों चक्रेंहि क्षणभर थांबलीं. जागी झालेली माणुसकी यंत्रांचा जुलुम सहन करणार नाहीं अशी प्रेरणा देणारें हें काव्य प्रभावी आहे.

एका शेतकऱ्याच्या घरादाराचा "लिलाव" श्रीमंत सावकार करीत आहे. या करुण रसाचा कळस करणाऱ्या अखेरच्या ओळी अशा आहेत—"भुकें अर्भक अन् कवळुनी उरास। पदर टाकुनि त्या घेई पाजण्यास,। ऊर उघडें तें तिचें न्याहळोनी। थोर थैलींतिल वाजवीत नाणीं–। "आणि ही रे।" पुसतसे सावकार। उडे हास्याचा चहुंकडे विखार।"

भक्तिरसाचा उठाव

वीर व रौद्र या दोन प्रमुख रसांच्या अनुषंगानें कुसुमाग्रजांनीं करुण, भक्ति, वत्सल इत्यादि रस घोळले आहेत. 'मार्कमाव' या कवितेंत डॉ. टागोरांच्या थाटात ते ईश्वराला आवाहन करतात, "मिरवणूक ऐसे वाजत गाजत। रुपावरी दे तांत विराजत। दुमदुमती जयनाद मुखें नित त्रि भैमत तें विहस्न घडीभर स्वागत हें मम घेशिल का!॥"

ईश्वराची साद डोंगराडोंगरांतून, आकाशांतून पटते; पण ईश्वराचें.

ये आमुड तडितेचा । गर्वोन्नत माया तो नमव भास्कराचा । लोकाग्रणि नमवि जसा मातल्या नृपाळा ।" उपमान व उपमेय यांची अदलाबदल करून, कवीनें आपला भावार्थ किती कौशल्यानें प्रगट केला आहे !

अशाच लक्षणेनें मदांध साम्राज्यशाही व ध्येयनिष्ठ स्वातंत्र्य-लालसा यांचें द्वंद्व कवीनें 'अहि-नकुल' या काव्यात प्रभावी व ओजस्वी शब्दानीं रंगविलें आहे. विषारी नाग जमिनीवरून चालला म्हणजे त्याचे परिणाम काय होतात हें कवि पुढीलप्रमाणें सांगतो, "मार्गावर याच्या लवत तृणाचीं पातीं । पर्णांवर सुमनें मोडुनि माना पडतीं । थरथरतीं झुडुपें हादरती नववेली । जणुं गुलाम सारे या सम्राटापुढती !"

सम्राटाला साप म्हणण्याऐवजीं सापाला 'सम्राट' म्हणून कवीनें संबोधलें आहे. त्या नागाची ऐटदार गति पहा—"चालला पुढें तो-काय ऐट ! आनद !। अग्नीचा ओघळ ओहळतो जणुं मद, । टाकली यमानें कस्यार ग कनकाची । चालली बर्ळीचा वेध घेत ही धुंद ! ॥ चालला पुढें तो रचवत मुरडत मान । अवतरे मूर्तिमान मल्हारांतील तान ! । चाचल्य वेजेचें, दर्याचें गाभीर्य । चालला मृत्युचा मानकरीच महान !"

पण या मृत्यूच्या मानकऱ्याचाहि मृत्यु मुंगुसानें घडविला आणि वाऱ्यापरि गेला नकुल वनांतुनि दूर.' १९३८ सालीं कुसुमाग्रजाच्या अशा राष्ट्रीय आकांक्षा फुलविणाऱ्या कविता सहृदय वाचकाना किती आशापूर्ण वाटल्या असतील !

ध्येयनिष्ठेचें गौरव-गीत

आणि कवीचें भविष्य १९४७ सालीं साकार झालें. राष्ट्राला स्वातंत्र्य लाभलें. स्वतंत्र भारताच्या तिरंगी ध्वजाचा कवीला केवढा अभिमान ! या ध्वजातील 'निळें चक्र' हें हें प्रतीक घेऊन कवि आनंदानें गातो—

पर्णावर जमलेलें जल । दंवबिंदूचें, टिपुनि ओंजळ । घालुं तुला न्हाऊं ! ।" जगातील सारी पुष्प-सृष्टि त्याच्या मुठींत, त्याला कळी वहावी कशी ! " चतुर फुलारी वसन्त फुलवित । तुजसाठीं सुमसंचय अगणित । कशी लाजरी अर्धसुगंधित । कळी करीं घेऊं ! ॥ " आणि ईश्वराला वस्त्र तरी कोणतें अर्पण करावें ? चंद्रानें आकाशाचा पट त्यानेसाठीं विणलेला आहे ना ? " झुलती तव सदनाच्या द्वारीं । सांज उषेचे पट जरतारी । विणतो विधु अंबर चंदेरी । वसन तुझें पाहूं ! " आणि ईश्वराचे अलंकार इंद्रधनुष्याचें कंकण ? त्याच्या हातांत आहे व शुक्रासारखा हिरा गळ्यात लकाकत आहे. " अलंकार तुज शोधूं कोठुन ? । शुक्र तुझ्या कंठातिल भूषण । इंद्रधनूचें सुरम्य-कंकण । शृंगारित पाहूं ! ॥ "

पण आहे, एक वस्तु मात्र खास माझी आहे, ईश्वराला अर्पण करण्याजोगी आहे. ती म्हणजे प्रेमपूर्ण अश्रु—सर्व मानवाबद्दल वाटणाऱ्या सहानुभूतीचा अश्रु ! कवि म्हणतो, " एकच आहे माझी दौलत । नयनीं जो हा अश्रु तरंगत । मानवतेचें ज्यांत मनोगत । तोच पदीं वाहूं ? ॥ " ईश्वराच्या अगाध महिम्याचें व मानवाच्या कोमल भक्तिभावनेचें हें आधुनिक स्वरूप किती हृदयंगम आहे.

वक्रोक्तीनें टीका

. त्या पारतंत्र्याच्या काळांत परक्या सरकारच्या क्रौर्याला उघड नांवें ठेवणें हि धोक्याचें होतें. म्हणून प्रा. शि. म. परांजपे यांच्याप्रमाणें वक्रोक्तीचा आश्रय करून कुसुमाग्रजांनी *'मेघाची सेना'* वर्णन केली आहे आणि त्यांत ग्रीष्माचे रूपानें सरकारवर टीका केली आहे. ती अशी, " सार्वभौम हा ग्रीष्म बलोद्धत । चराचराला मुठला जाळित । अग्निपाश करकचून करतो धरणीची दैना ! चालली मेघाची सेना ! ॥

. अशाच व्यंजनापूर्ण स्वरानें कवि 'मेघास' म्हणतो, " गर्जत ये ओदित

ये आसुड तडितेचा । गर्वोन्नत माथा तो नमव भास्कराचा । लोकाप्रणि नमवि जसा मातल्या नृपाळा ! " उपमान व उपमेय यांची अदलाबदल करून, कवीनें आपला भावार्थ किती कौशल्यानें प्रगट केला आहे !

अशाच लक्षणेनें मदांध साम्राज्यशाही व ध्येयनिष्ठ स्वातंत्र्य-लालसा यांचें द्वंद्व कवीनें ' अहि-नकुल ' या काव्यात प्रभावी व ओजस्वी शब्दांनी रंगविलें आहे. विषारी नाग जमिनीवरून चालला म्हणजे त्याचे परिणाम काय होतात हें कवि पुढीलप्रमाणें सांगतो, " मार्गावर वाऱ्या लवत तृणाची पातीं । वर्णांवर सुमनें मोडुनि माना पडतीं । थरथरतीं झुडुपें हादरती नववेली । जणु गुलाम सारे या सम्राटापुढती ! "

सम्राटाला साप म्हणण्याऐवजीं सापाला 'सम्राट' म्हणून कवीनें संबोधलें आहे. त्या नागाची ऐटदार गति पहा—" चालला पुढें तो-काय औट ! आनद !। अग्नीचा ओघळ ओहळतो जणुं मंद, । टाकली यमानें फत्थार या कनकाची । चालली वळींचा वेध घेत ही धुंद ! ॥' चालला पुढें तो ज्यकत मुरडत मान, । अवतरे मूर्तिमान मल्हारातील तान ! । चांचल्य वेजेचें, दर्पाचें गांभीर्य । चालला मृत्युचा मानकरीच महान ! "

पण या मृत्यूच्या मानकऱ्याचाहि मृत्यु मुंगुसानें घडविला आणि शान्त्यापरि गेला नकुल पळातुनि दूर.' १९३८ सालीं कुसुमाग्रजाच्या अशा दीप आकाश कुलधिपान्या कविता सहृदय वाचकांना किती आशापूर्ण वाटल्या असतील !

स्वनिष्ठेचें गौरव-गीत

आणि कवीनें भविष्य १९४७ सालीं साकार झालें. राष्ट्राला स्वातंत्र्य लें. स्वतंत्र भारताच्या तिरंगी ध्वजाचा कवीला केवढा अभिमान ! ध्वजातील ' निळें चक्र ' हें हें प्रतीक घेऊन कवि — ' "

" परतीच्या जखमी हृदयांतिल । गुरुलित स्वप्नें इथेंच होतिल । रवि मानवाची दौलत । जागवुनी जागेल ॥ नक्षत्रांच्या दिव्य पथातुन इंद्रधनुष्याच्या वेशींतुन । मिळे चक्र हें जाइल, जेथें । जगत नवें उमलेल! अशा अपार आशावादानें व असीम अभिमानानें कुसुमाग्रजाचें काव्य फुललेलें आहे.

चतुर ब्रिटिश सरकारच्या हात पहाऱ्यातून एकदम गुप्त होऊन स्वातंत्र्याचा अमृतकुंभ आणण्यासाठी देशांतरी भरारी मारणाऱ्या सुभाष-बाबूंना ' सुपर्ण-गरुडा ' या सूचक नांवानें संबोधून कुसुमाग्रज अशी विशाल कल्पना करतात, " घन रात्रिंत जैसा घुमतो अग्नीशर । तिमिरावर फैलवित तेजाचा मोहर । अमरत्वाच्या शारणीवर । छेडूनिया तार । काळ होऊनी शाहिर गाइल । तव गौरव-गीत ॥ "

सत्याची तमा न बाळगता आपलें उद्दिष्ट निश्चयानें हस्तगत करूं पहाणाऱ्या ध्येयनिष्ठ मानवाचा प्रतिनिधि म्हणून कवीनें कोलंबस निवडला आहे. ' कोलंबसाचें गर्व-गीत ' या काव्यात तो ध्येयनिष्ठ निर्धाराचे उद्गार काढतो, ते असे—" काय सागरी तारुं लोटलें परताया मागें । असे का हा आपुला बाणा । त्याहुन घेऊ जळीं समाधी सुखें, कशासाठीं । जपावें पराभूत प्राणा ॥ कोश्यावधी जगतात जिवाणू जगती अन् मरती । .जशीं तीं गवतांचीं पातीं, । नाविक आम्ही परंतु फिरतों सात नभाखालीं ! निर्मितों नव क्षितिजें पुढतीं ! " समुद्र, त्याचा किनारा, त्यावरील वादळें, त्यांतून दिसणारा दीपस्तंभ, त्यातील आशेची वात–यांचीं वर्णनें कुसुमाग्रजाच्या काव्यात वारंवार येतात. त्या सर्वांतून अदम्य आशावाद व अढळ ध्येयनिष्ठा यांचाच संदेश ऐकूं येतो. तो असा—" चला उभारा शुभ्र शिडें तीं गर्वानें वरतीं । कथा या खुळ्या सागराला । " अनंत अमुची ध्येयासक्ती अनंत अन् आशा । किनारा तुला पामराला ।"

कल्पनेंतील नावीन्य

कुसुमाग्रजाची कल्पकता भव्य आहे. तिच्यात नावीन्याचें तेज झळाळत आहे. ती बहुविध रूपें धारण करूं शकते. आधुनिक युगातील एक चमत्कार म्हणजे जगाच्या कोनाकोपऱ्यातील वृत्तें व गीतें ऐकविणारा रेडिओ. त्याच्या 'आकाशित लहरी' वरून काय काय कानीं पडतें हें सांगताना कवि म्हणतो, "दूरदूरचीं ऐकिव नगरें। अज्ञाताच्या अथांगतें-तुन। लुटून दौलत भरून तारवें। येत पऱ्या या दिर्हे उभारुन। सान दिव्याचें छोटें बंदर। सुवर्णनौका तिथें विसावुन। येत किनाऱ्यावरील घेउन भरलेले घट शिरीं॥" रेडिओंतील ध्वनींच्या लहरी म्हणजे पऱ्या आहेत आणि त्या देशोदेशींच्या दौलतीनें भरलेल्या घागरी डोक्यावर घेऊन घरोघर येत आहेत अशी मनोहर कल्पना कवीनें केली आहे. रेडियोवरून युद्धाच्या वार्ता येतात, त्यांना उद्देशून कवि म्हणतो, "पुलकित येती कुणी अभिकण। ज्यात उद्यांचें भरे रणांगण। परि अवघ्याची एक मनीषा-नक्षत्राच्या निळ्या पथातुन। व्योमनदीच्या जलात न्हाउन। चंद्रकरांना वाट विचारित। करावयाला बोधन रंजन। यावें माझ्या घरीं। आल्या आकाशित लहरी!"

उत्प्रेक्षांची माला

रेडियोसारखा नव्यातला नवा विषय ज्या कवीच्या कल्पकतेला स्फूर्ति पुरवू शकतो, त्याला ताजमहालासारखें अमर सौंदर्याचें प्रतीक हा काव्याचा विषय का न वाटेल? त्या प्रेमगर्भ व सौंदर्य-सिंचित कलाकृतीवर आपल्या कल्पनेची रुजी घालण्यात कैक कवींची प्रतिभा रमली आहे-थकलीहि आहे. कुसुमाग्रज आपल्या कल्पनेच्या ताना घेऊन त्या कलामूर्तीचें गुण गान पुढील उत्प्रेक्षांनी करतात, "वर पूर्ण चंद्रमा …री मायाजाल। वसुधेच्या वदनीं लहरे हास्य सलील। तें समूर्त होउन

तीरावर यमुनेच्या । हिमशुभ्र उभा हा सगमावर विशाल ॥ काव्य मनोहर, हो रचनेंत बहार । यमकापरि गमती भव्य समान मिनार । वर विहग कल्पना कलानंद चेदोष । ताळें समाधिस्थ हो पण कारुण्य अपार ॥ वीं, प्रजाहाच्या अयोग या कासारीं । प्रहनक्षत्राचीं पुल्लीं वमलें सारीं । या भू पद्माच्या एक पाकळी वरती । हा यॆंब दवाचा विल्से विमल रुपेरी ॥ "

हा शुभ्र ताजमहाल म्हणजे पृथ्वीचें हास्य आहे कीं सृष्टीचें काव्य आहे कीं कमळावरील दवबिंदु आहे ? अशा उत्प्रेक्षामागून उत्प्रेक्षा करून कवीला शेवटीं असा विचार सुचतो कीं, विलासी शहाजहाननें किती 'असत्य प्रणय' केले असतील आणि आपल्या 'हीन देहलालसे 'साठीं कैक अबलावर अत्याचार केले असतील ?

नाशिककडील द्राक्षाच्या बागाचें वर्णन कवीनें 'मायदेशचा वारा'-मध्यें केलें आहे, तें कल्पनामधुर आहे. हिरवीं वस्त्रें नेसलेल्या व गळ्यात मोत्याचे हार घातलेल्या पऱ्याप्रमाणें द्राक्षाच्या वेली दिसतात अशी उत्प्रेक्षा करून कवि म्हणतो, " द्राक्षाचे बहरत बाग मनोहर जेथें । त्या सुनीत वेली राग पऱ्याची गमते । लेऊन उभ्या जणु हिरव्या नव वसनातें । कटिकठावरती वरती मौक्तिकहारा । हा काय माझिया मायदेशचा वारा ॥" तसेच पानमळे. त्याचें चित्र कवीनें पुढीलप्रमाणें रेखाटलें आहे-" ते नागवेलिचे मांडव शीतल शांत । विश्रांतिच जेथें झालेली विश्रांत । विहिरीवर नादेल सुरेल जीवनगीत । काळींत वाहती सथ रुपेरी धारा । हा काय माझिया मायदेशचा वारा ! "

विजेवर चालणारी व 'पोलादी पथ' तुडविणारी आगगाडी वेगानें धावत असलेली पाहून कवीच्या मनात ज्या कल्पना उसळतात, त्या 'वेगवती 'मध्यें त्यानें पुढीलप्रमाणें मांडल्या आहेत—" कुद्ध काय हें,

तुफान धावत । मदाव जल्दीच्या लाटावर, । तडितेचा कडकडतो आसुड दुभगुनी तिमिरान्वित अंबर ! " समुद्राच्या लाटा व विजेचे आसूड हीं उग्र दृश्यें कुसुमाग्रजाचे लाडके विषय दिसतात.

उपहासाची तीक्ष्णता

युद्धातील भीषणता व क्रूरता याचें वर्णन उपरोधाचा आश्रय करून कवि 'फेरीवाला' या कवितेंत करतो फेरीवाला आनंदानें हाका देत म्हणतो, 'अमोल माझा माल, नको धन । रक्तमास हें स्वस्त चाललें । खुशाल या लुटण्याला ! आला आला फेरीवाला ! ॥ हा घट देला, यातिल शोणित । मेलें तरि अद्याप उधाणत । उमद्या युवकाचें हो जीवित । रणांगणावर पिळून त्याचा । घट ताजा हा भरला । आला आला फेरीवाला ॥' तरुण मर्दांचें रक्त वाया चाललें ! तसेंच कोमल अबलाच्या डोळ्यातील अश्रु ! " कुपींत या भरलें जल कोमल । अगणित अबलाच्या नेत्रातिल ॥ "

बॉंब हल्ल्यात बेचिराख झालेल्या घराघरात प्रेमळ जोडप्याची राख झाली ! " मजुषेत या राख मनोहर । उदात्त सोज्ज्वळ नैतिक नागर ! आग बरसता दुर्वी घरावर । मिठ्या मारुनी गळ्यांत जळले । त्याचा मिश्रित काट; । आला आला फेरीवाला ॥ सहज बोट रांगेतुन सारा । गृह? याचा गोड उद्गारा । गुतुन राहे आत बिचारा । अदग्ध आशाचे चाळे पण । लागति अजुनी कराला ! आला आला फेरीवाला ! "

आणि युद्धाच्या संहारक वृत्तीचा दुष्टपणा तीव्रतेनें दाखविण्यासाठीं तरुणाचें रक्त व अबलाचे अश्रु याच्या जोडीला कवीनें बालकाच्या ललाटरेषाहि आणल्या आहेत. " जुनावट अथवा प्रौढ नको का ? । ही घ्या दुसरी सदुक देता । बाळजिवाच्या ललाटरेखा । फुलण्यापूर्वी फुटलेल्या हा मिळतो माल कुणाला ? । आला आला फेरीवाला ! ॥ " यापेक्षा

कोणत्या कडक शब्दांनीं या संहारक शक्तींचा पाडावीपणा रंगावितां येईल हिंदुस्थानची फाळणी झाली आणि मानवांतील पशुता मोकाट सुटलं वापलांडग्यांना लाजविणारे अत्याचार बंधुबंधूंनीं केले. स्त्री पाहिली नाहं मूल पाहिलें नाहीं, सर्वांची सरसेहोलपट झाली. त्या भीषणतेचें स्पष्ट चि दावलेल्या रागानें व कोंडलेल्या चिडीनें कवीनें येथें काढलें असावें.

'सैगल' या चित्रपट-नटाचा गौरव करतांना "घडिभर जागव रे अमुची अशीच मानवता' असें ते म्हणतात. "अशीच मानवता" जाग वणारे स्फूर्तिशाली व ओजस्वी कवि ते स्वतः आहेत. यापुढें त्यांच्या प्रति भेचे नवेनवे पैलू दृष्टीस पडतील अशी महाराष्ट्रीय रसिकांची अपेक्ष आहे. म्हणून कवि बोरकरांच्या सुरांत सूर मिसळून ते रसिक विनवितात "नव्यानें गा रे कुसुमाग्रजा !"

प्रमुख संदर्भ-ग्रंथ

१. महाराष्ट्र सारस्वत–वि. ल. भावे

२. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास–ल. रा. पांगारकर

३. मराठी साहित्याचें समालोचन–वि. सि. सरवटे

४. अर्वाचीन मराठी साहित्य–वि. पा. नेने

५. अर्वाचीन मराठी वाङ्मय सेवक–ग. द. खानोलकर

६. पाच संत कवि–श. गो. तुळपुळे

७. स्वभाव लेखन–पु. ग. सहस्रबुद्धे

८. लघुकथालेखन–ना. सी. फडके

९. हास्य विनोद-मीमांसा–न. चिं. केळकर

१०. केळकर–चरित्र आणि वाङ्मय–मा. का. देशपांडे

११. मुक्तात्म्यापासून प्रमद्वरेपर्यंत–रा. श. वाळिंबे

१२. आधुनिक कवि–पंचक–ग. त्र्य. माडखोलकर

१३. मराठी साहित्याची रूपरेषा–वि. पा. दांडेकर

१४. मराठी वाङ्मयाचा परामर्श–ग. भा. निरंतर

१५. मराठी ग्रंथ–सूचि–श. ग. दाते